CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Almira 3
Shelf 1
15

29E

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२०

श्रीगायत्रीप्रसादसंदंडस्तकम्
पो ठेलवस्त्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

1. Kiratarjuniya Portion
2. Canto 2 Of Naishadhiya Charita
3. Chitra Mimansa
4. Prabodha Chandrodaya
5. Kuvalayananda Tika
6. Kadambari Portion
7. Kavya Prakasah Darshini Tika Dvitiya Ullasa
8. Vyangyartha Sndipana Commentary by Ananta Pandita On Arya Spatashati Of Govardhanacharya 1731
9. Vritta Ratnakara Tika
10. Ganga Lahari
11. Radhavinoda Kavya
12. Shruta Bodha
13. Ganga Lahari Tika

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री० ॥ श्रीगणाधिपतयेनमः॥ ॥श्रीयःकुरूणामधिपस्यपालिनीं प्रजासुक्षत्रियंपमयुक्तवेदितुं॥स
॥१॥ वर्णिलिङ्गीविदितःसमाययौयुधिष्ठिरंदैतवनेवनेचरः॥१॥कृतप्रणामस्यमहीमहीभुजेजितांः
सपत्नेननिवेदयिष्यतःनविव्यथेतस्यमनोनहिप्रियंप्रवक्तुमिच्छन्नृषाहितैषिणः॥२॥द्विषां
विघातायविधातुमिच्छतोरहस्यनुज्ञामधिगम्यभूभृतः॥ससौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीविनि
श्चितार्थामितिवाचमाददे॥३॥क्रियासुयुक्तैर्नृपचारचक्षुषोनवञ्चनीयाःप्रभवोनुजीविभिः
॥अतोर्हसिक्षन्तुमसाधुसाधुवाहितंमनोहारिदुर्लभंवचः॥४॥सकिंसखासाधुनशास्तियोधिः ॥९॥
पंहितान्नयःसंश्रणुतेसकिंप्रभुः॥सदानुकूलेषुहिकुर्वतेरतिंनृपेषमात्येषुचसर्वसंपदः॥नि
सर्गादुर्बोधमवोधविक्लवाःक्वभूपतीनांचरितंक्वजन्तवः॥तवानुभावोयमिवेदियन्मयानिगूढ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

तत्वंनयवर्त्मविद्विषां॥६॥विषाङ्कमानोभवतःपराभवंन्नपासनस्योपिव[illegible]नाधिवासिनः॥
दुरोदरच्छद्मजितांसमीहतेनयेनजेतुंजगतीसुयोधनः॥७॥तथापिजिस्नुःसभवज्जिगीषयाः
तनोतिशुभ्रंगुणसम्पदायशः॥समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्दूरंविरोधोपिसमंमहात्मभिः॥
८॥कृतारिषड्वर्गजयेनमानवीमगम्यरूपांपदवींप्रपित्सुना॥विभज्यनक्तंदिवमस्ततंद्रिणा
वितन्यतेतेनयेनपौरुषं॥९॥सतीनिवप्रीतिपुजोनजीविनःसमानमानान्सुहृदश्चबन्धु
भिः॥ससन्नतंदर्शयतेगतस्मयःकृताधिपत्यामिवसाधुबन्धुतां॥१०॥असक्तमाराधयतोय
थापथंविभज्यभक्त्यासमपक्षपातया॥गुणानुरागानिसरत्यमीपिवान्नबाधतेस्यत्रिगणः
परस्परं॥११॥नित्यंयसामनदानवर्जितंनभूरिदानंविरहय्यसत्क्रियाम्॥प्रवर्त्ततेतस्य

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषशालिनीगुणानुरोधेनविनानसत्क्रिया॥१२॥वसूनिवाञ्छन्नवशीनमन्युनास्वध
र्मइत्येवनिवृत्तकारणाः॥गुरूपदिष्टेनरिपौसुतेपिवानिहत्रिदण्डेनसधर्मविप्लवं॥१३॥
विधायरक्षान्परितःपरेतरानशंकिताकारमुपैतिशङ्कितः॥क्रियापवर्गोष्वनुजीविसात्कृ
ताःकृतज्ञतामस्यवदन्निसम्पदः॥१४॥अनारतंतेनपदेषुलंबितावितीर्णसम्यग्विनियोग
सत्क्रियाः॥फलत्युपायाःपरिवृंहितायतीरुपेत्यसंहर्षमिवार्थसम्पदः॥१५॥अनेकराजन्य
रथाश्वसंकुलंतदीयमास्थाननीकेतनाजिरं॥नयन्त्रयुग्मक्षुदगाश्चिराद्रुतंभशंनृपो
पायनदन्निनाम्पदः॥१६॥सुखेनलभ्यादधतःकृषीवदेरक्षुपच्याइवसस्यसम्पदः॥वितन्व
तिक्षेमसदेवमात्मकाश्चिरायतस्मिन्कुरवःश्वकासति॥१७॥उदारकीर्त्तेरुदयंपदावतःप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्त्रवाधंदिशतोभिरक्षयास्वयंप्रदुग्धेस्पगुणैरुपस्मृतावसूपमानस्यवसूनिमेदिनी॥१८॥
महौजसोमानधनाधनार्चिताधनुर्भृतःसंयतिलब्धकीर्त्तयः॥नसंहतातस्यनमेदवृत्तयः
प्रीयाणिवांछन्त्यसुभिःसमीहितुं॥१९॥महीमुजांसञ्चरितैश्चरैःक्रियाःसवेदनिःशेषमशे
षतक्रिया॥माहोदयैस्तस्यहिताःनुबन्धिभिःप्रतीयतेधातुरिवेहितंफलैः॥२०॥नतेनसज्यं
क्वचिदुद्धतंधनुःकृतंनवाकोपविजिह्मनं॥सुरानुरागेनशिरोभिरुद्यतेनराधिपैर्माल्य
मिवास्यशासनं॥२१॥सयौवराज्येनवयौवनोद्धतंनिधायदुश्शासनःसिद्धशासनः॥मरिष
खिन्नोनुमतःपुरोधसाधिनोतिहस्तेनहिरण्यरेतसं॥२२॥प्रलीनभूपालमपिस्थिरायति
प्रशामक्षावारिधिमण्डलंभुवः॥सचित्रइत्येवभियस्त्वदेष्यतीरहोदुरन्तावलहिरोधिता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री० ॥२३॥ कथाप्रसंगेनजनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः॥ तवाभिधानाद्यथते
३ मतानन:सुदुःसहान्मंत्रमहादिवोरगः॥२४॥ तदासुकर्तुं त्वयिजिह्ममुद्यते विधीयतां
तत्रविधेयमुत्तरं॥ प्रपप्रमाणी तानिवचांसिचिन्वतांप्रवृत्तिसाराःखलुमादृशांधियः॥२
५॥ इतिरथिस्वागिरमात्तसत्क्रियेगतेधिपत्यौवनसंनिवासिनां॥ प्रविश्यकृष्णासदनंमही
भुजातदाचचक्रेनुसचिवोवचः॥२६॥ निशम्यसिद्धिंद्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्तत्रावि
नयत्रुमक्षमा॥ नृपस्यमन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहारद्रुपदात्मजागिरः॥२७॥ भवादृशे रामः
षुपमदाजनोदितंभवत्पधिक्रेद्रवानुशासनं॥ तथापिवक्तुंव्यवसायसंत्रिमांनिरस्तनारीः ३
समयादुराधयः॥२८॥ अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरंधृताभूपतिभिःस्ववंशजै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वयात्महस्तेनमहीमदच्युतामतङ्गजेनत्वगिवापवर्जिता ॥२९॥ व्रजन्तिमूढधियःपरा
भवंभवंतिमायाविषुयेनमायिनः॥ प्रविश्यहि घ्नंतिशठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशि
तामिवेषवः॥३०॥ गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनःकुलाभिमानीकुलजोनराधिपः॥ परैस्त
दन्यःकइवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिवश्रियं॥ भवन्नमेतर्हि मनस्विगर्हितेविवर्त्तम
नंनरदेववर्त्मनि॥ कथंनमन्युर्ज्वलयत्प्रचारितःशमीतरुंशुष्कमिवाग्निरुच्छ्वसः॥३२॥
अवध्यकोपस्यविहन्तुरापदांभवन्निदंश्याःस्वयमेवदेहिनः॥ अमर्षशून्येनजनस्यजन्तु
नानजातहार्दैर्मनसिविक्रियाःदरः॥३३॥ परिभ्रमन्नोहितनच्चनोचितःपदातिरन्नर्गिरिरे
रूषितः॥ महारथःसत्यधनस्यमानसंदुनोतिमेकश्चिदयंवृकोदरः॥३४॥ विजित्यपः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मयश्छुद्धत्तरान्कुरूनकुष्मंवसुवासवोपमः॥ सवल्कवावासांसितवाधुनावहन्करो
तिमन्युनकषंधनञ्जयः॥ ३५॥ वनान्नशय्याकठिनीकृताकृतीकचाचितौविष्वगिव
गजौगजौ॥ कथंत्वमेतौधृतिसंयमौयमौविलाकयन्नुत्सहसेनवाधितुं॥ ३६॥ इमाम
हंवेदनतावकीधियंविचित्ररूपाःखलुचित्तवृत्तयः॥ विचित्रयन्त्याभवदापदंपरांरु
जन्निवेतःप्रसभंममाधयः॥ ३७॥ पुराधिरूढःशयनंमहाधनंविबोध्यसेयःस्तुतिगी
तमंङ्गलैः॥ अदर्ब्रदर्ब्रामधिराय्यसस्थलीजहासिनिद्रामशिवैःशिवारुतैः॥ ३८॥ अ
नारतंयौमणिपीठशायिनावरंजयद्राजशिरःस्रजांरजः॥ निषीदतस्तोचरणौवनेषुते
मृगद्विजाल्नशिरवेषुवर्हिषां॥ ३९॥ पुरोपनीतंनृपरामणीयकंद्विजातिशेषेणयदे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्धसा ॥ तद्यतेव न्यफलाशिनः परंपरैतिकार्श्यं यशसा समं वपुः ॥४४॥ द्विषन्निः
मित्रायदियं दशा ततः समूलमन्मूलयतीव मे मनः ॥ परैरपर्याप्तितवीतसंपदां पर
भवोप्युत्सव एव मानिनां ॥४१॥ विहाय शान्तिं नृपधामतस्तु नः प्रसीद संधेहि वधाय वि
द्विषां ॥ व्रजन्ति शत्रून पधूय निस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥४२॥ पुरस्सराः
धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशं ॥ भावादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निर
श्रया हतत्रहतामनस्विताः ॥४३॥ अथ क्रमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्यैषि सुखस्य सिद्धे
नां ॥ विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म वार्मुकं जटाधरः सन्जुहुधी हुताशनं ॥४४॥ न समय प
रिरक्षणं क्षमं नैनिकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ॥ अरिषु हि जयार्थिनः क्षितीशा वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धतिसोपधिसन्धिदूषणानि॥४५॥विधिसमाधिनियोगाद्वीप्रिमहारजित्प्रांशिथिल
वलमगाधेमग्नमापत्पयोधौ॥रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानंदिनादौदिनकृतमिः
वलक्ष्मीस्त्वांसमभेतुभूयः॥ ॥४६॥ ॥इतिश्रीकिराताऽर्जुनीयेमहाकाव्ये
प्रथमःसर्गः॥ ॥तिहितांप्रियया मनःप्रियामथानश्चित्यगिरंगरीयसी॥उपप
त्तिमदुर्जितांश्रयन्नपमृत्वेवचनंबकोदरः॥१॥यदवोचतवीक्ष्यमानिनीपरितःस्मे
हमयेनचक्षुषा॥अपिवागधिपस्यदुर्लभंवचनंतद्विदधीतविस्मयं॥२॥विषमो
पिविषाद्यतेनयःकृततीर्थपयसामिवाशयः॥सतुतत्रविशेषदुर्लभःसदुपन्यस
तिकृत्यवर्त्मयः॥३॥परिणामसुखेगरीयसिव्यपकेस्मिन्वसिकृतोजसां॥अतिवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

वृत्तिपौरुषं॥७॥ द्विषतामुदयः सुमेधसां गुरुरत्यंततरः सुमर्षणः॥ न महानपि भूतिमिच्छतां फलसंप
र्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः॥४॥ इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्थाभव
तेऽपि भारती॥ ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः॥५॥ चतसृष्वपि
ते विवेकिनीनृपविद्यासु निगूढमागता॥ कथमेत्यमतिर्विपर्ययं करिणीपंकमिवा
वसीदति॥६॥ विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमितेदृशामिमां॥ अवसीदति यत्सुरैरपि
त्वयि सेभावितमँत्प्रणवः परिक्षयः॥८॥ अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चा
त्मनः॥ क्षयमुक्तिमपेक्षते कृतिकुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा॥९॥ अनुपालयतामुदे
ष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया॥ अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वाहभयादि
वाश्रयः॥१०॥ क्षयमुक्तमपि वभावजं दधतं धामशिवं विशुद्धये॥ प्रणमन्त्यनपायमुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थितं प्रतिपच्चक्षुमिव प्रजा नृपं ॥११॥ प्रभवः खलु कोशमंशवो यः कृतपञ्चाग विनिर्मयो
नयः ॥ स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥१२॥ अभिमानवतो मनस्वि
नः पदमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ॥ विनिपातनिवर्त्तनक्षमं मतमालंबनमात्मपौरुषं ॥१३॥
विपदोऽभिभवंत्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमापतिः ॥ नियतालघुतानिरायतेरगरीयान्नप
दं नृपश्रियः ॥१४॥ तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलंब्यव्यवसायवन्ध्यतां ॥ निवसन्निपराक्रमा
श्रयान्नविषादेन समं समृद्धयः ॥१५॥ अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविः कृतजिह्मवृ
त्तिना ॥ धृतराष्ट्रसुतेन सुत्पजाश्चिरमासाद्य नरेन्द्रसंपदः ॥१६॥ द्विषता विहितं त्वया
यवायदिलब्धापुनरात्मनः पदं ॥ जननाथतवानुजात्मजां क्रमाविष्कृतपौरुभुजैः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥१७॥ मदमिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्त्तयति स्वयं हतैः॥ लघयन्खलु तेजसा
जगन्न महानिष्कृतिवृत्तिमन्यतः॥१८॥ अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नुयशो
ऽभिकीर्षतः॥ अविरांशुविलासचञ्चलाननुलक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकं॥१९॥ ज्व
लितं न हि रत्नरेतसं चयमाकृतिभस्मनाञ्जनः॥ अभिभूतिभयादसूत्रतः सुखमुज्झ
न्निनधामामानिनः॥२०॥ किमपेक्षफलं पयोधरान्नवनतप्रार्थितमृगाधिपः॥ प्र
कृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया॥२१॥ कुरुतन्मतिमेव विक्रमे
नपनिर्जूयतमः प्रमादजं॥ ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः॥२२॥
द्विरदानिव दिग्विभावितां श्चतुरस्तोयनिधीवायतः॥ प्रसहेतरणेतवानुजां द्विषतां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री० ॥७॥

कः शतमन्युतेजसः ॥२३॥ ज्वलतस्तवजातवेदसः सततंवैरिकृतस्य चेतसि ॥ विदधातु
शमंशिवेतरारिपुनारीनयनास्रुसंहतिः ॥२४॥ इतिदर्शितविक्रयंसुतंमरुतः क्रोधप
रीतमानसं ॥ उपशान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदंदुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥ अपवर्जितविघ्न
वेशुचोहृदयग्राहिणिमङ्गलास्पदे ॥ विमलातवविस्तरेगिरांसमरादर्शइवाभिदृश्ये
ते ॥२६॥ स्फुटतानपदैरपाकृतानवनस्वीकृतमर्थगौरवं ॥ रचितापयगर्थतागिरां
नवसामर्थ्यमपोहितंक्वचित् ॥२७॥ उपपत्तिरुदाहृतावलादनुमानेननवागमः
क्वचः ॥ इदमीदृगनीदृगाशयःप्रसभंवक्तुमुपक्रमेतकः ॥२८॥ युग्मं ॥ अवितथितथा
तथापिमेहृदयंनिर्णयमेवधावति ॥ अवसाययितुंक्षमाःसुखंनविधेयेषुविशेषसंपदः ॥२९॥

राम० ॥७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तन२

सहसाविदधीक्रियामविवेकःपरमापदांपदं॥ वृणुतेहिविमृष्यकारणंगुणलुब्धा
स्वयमेवसंपदः॥३०॥ अभिवर्षतियोनुपालयन्विधिवीजानिविवेकवारिणा॥ सम
हाफलशालिनींक्रियांशरदंलोकइवाधितिष्ठति॥३१॥ शुचिभूषयतिश्रुतंवपुःप्र
शमस्तस्यभवत्यलंक्रिया॥ प्रशमाभरणंपराक्रमःसनयापादितसिद्धिभूषणं॥३२
मतिभेदतमस्तिरोहितेगनेकृत्यविधौविवेकिनां॥ सुकृतःपरिसुद्धआगमःकुरुतेदी
पइवार्थदर्शनम्॥३३॥ स्पृहनीयगुणैर्महात्मभिःश्चरितेवर्त्मनियच्छतांमनः॥ विधि
हेतुरहेतुरागसांविनिपातोपिसमःसमुन्नतेः॥३४॥ शिवमौपयिकंगरीयसीफलनि
ष्पतिमदूषितायतिंविगणय्यनयन्निपौरुषंविहितक्रोधजयाजिगीषवः॥३५॥ अप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेयमुद्देतुमिच्छतातिमिरंरोषमयंधियापुरः॥ अभिधानिशानिनिशाकृतंतमः
प्रभयानांशुमताप्युदीयते॥३६॥ बलवानपिकोपजन्मनःस्तमसो नाभिभवंः
रुगश्रियः॥ क्षयपक्षइवेक्षवीकलाःसकलाहन्तिसशक्तिसंपदः॥३७॥सम
वृत्तिरुपेतिमार्दवंसमयेयश्चतनोतिगमतां॥ अधितिष्ठतिलोकमोसजासवि
वखानिवमेदिनिंप्रतिः॥३८॥ क्वचिरायपरिग्रहःश्रियांक्वचदुष्टेन्द्रियवाजि
वशपता॥शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षाहिवदुच्छलाःश्रियः॥३९॥किमसम
पिबितन्वतामनसःक्षोभमुपातरंसतः॥ क्रियतेपतिरुच्चकैरपांभवताधीरतया
धरीकृतः॥४०॥श्रुतमप्यधिगयेरिपूनविनयंतेनशरीरजन्मनः॥जनयन्त्यचिरा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसम्पदामयशस्तेखलुचापलाशपं॥४१॥अतिपातितकालसाधनास्वशरीरेद्विषवर्गा
तापिनी॥जनवत्रभवत्रमक्रमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति॥४२॥उपकारकमायतेर्भृशंश्र
सवः कर्म्मफलस्यभूरिणः॥अनपायिनिवर्हणंद्विषांनतितिक्षासमस्तिसाधनं॥४३॥
प्रणतिप्रवणान्विहायनःसहजप्रेमनिबद्धचेतसः॥प्रणमन्निसदासुयोधनंप्रथमेमा
नभृतांनवस्मयः॥४४॥सुहृदःसहजास्त्वयेतरेमतमेषांनविलंघयन्नियं॥विनयादिवजा
पयन्नितेधृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये॥४५॥अभियोगइमाम्महीभुजोभवतस्पकृतःक्र
तावधेः॥प्रतिघाटयितासमुत्यतन्हरिदश्वकमलाकरानिवः॥४६॥उपजापसहान्विलं
घयंसविधातान्नपतीन्महोद्धतः॥सहतेनजनोप्यधःक्रियाकिमुलोकधामराजकं॥४७॥अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समापितकृत्यसंपदां हतवेगं विनयेन तावता ॥ प्रभवत्यभिमानशाजिनां सदमुत्तं
भयितुं विभूतयः ॥४८॥ मदमानसमुद्धतं नृपं न विमुक्तेनीयमेन मूढता ॥ अतिमूढ
उदस्यतेनया न यही नापहरज्यते जनः ॥४९॥ अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णा
कुलमूलसन्ततिः ॥ सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥५०॥ अरण्य
रप्यवहन्निविग्रहाप्रभुमन्नः पकृतिप्रकोपजः ॥ अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्नः
निघर्षजोनलः ॥५१॥ मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेतसमुन्नतिं द्विषः ॥ सुजयः स्व
लुताद्गतेरविपद्दन्तास्त्वया नीतसंपदः ॥५२॥ लघुवृत्तितयाभिसंगतं वहिरन्तश्च
पस्मरण्डलं ॥ अभिभूयहरत्यनन्तरः शिथिलं कुलमिवापगारयः ॥५३॥ अनुशातमित्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाकुलंनयवर्त्मीकुलमर्ज्जनाग्रजं॥ स्वपमर्थइवाभिवाञ्छितःस्तमभीपायपराशरा
त्मजः॥५४॥ मधुरैरवशानिलंभयन्नपितिर्यञ्चिसमंनिरीक्षितैः॥ परितःपटुविभ्रदे
नसांदहनंधामविलोकमक्रमं॥५५॥ सहसोपगतःसविस्मयंतपसाहूतिरसूतिरेनसां
॥ ददृशेजगतीभुजामुनिःसवपुष्मानिवपुण्यसञ्चयः॥५६॥ पद्मं॥ अभोञ्चकैरासतः
पराङ्मुखाद्युघ्नसधूतारुणवल्कलाग्रतः॥ राजकीर्णकपिशांशुजालःशृंगात्सुमेरोरि
वशीतरश्मिः॥५७॥ अवहितहृदयोविधायसोर्हामृषिऋषिप्रवरेगुरूपदिष्टां॥ तदनु
मतमलंचकारपश्चात्प्रशमइवश्रुममानसंनरेन्द्रः॥५८॥ क्रोदितस्मितमयूख
विभासितौष्ठिश्मुनेरभिमुखंसावकीर्णधाम्नः॥ तन्वंतमिद्धमभितोगुरुमंशुजालं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री० लक्ष्मीमुवाहसकलप्रमृगाङ्कमूर्त्तेः॥६९॥ ॥इतिश्रीकिरातार्जुनीयेमहा
१० काव्येभारवकृतौ ईप्सायानागमनोनाम द्वितीयः सर्गः॥ ॥ततः शचीभ्रमरी
विरामेरुत्सर्पिभिः प्रांशुभिवांशुजालैः॥विभ्राणमानीलरुचंपिशङ्गीर्ज्जटाल
ङ्कित्वन्नमिवास्त्रुवाहं॥१॥प्रसादलक्ष्मीदधतंसमग्रांवपुःपकर्षेणजनानिगेन
॥प्रसन्नचेतःसुसमासजन्नमसंस्कृतामप्यिभावमार्द्रं॥अनुद्धताकारतयाविविक्तं राम०
तन्वंत्रमन्त्रःकरणप्रवृत्तिं॥माधुर्य्यविश्रम्भविशेषमाजाकृतोपसंभाषमिवेङ्गि १०
तेन॥२॥धर्म्मात्मनोधर्म्मनिबन्धिनीनांप्रसूतिमेनःप्रणुदांस्मृतीनां॥हेतुंतदाभा
गमनेपरिप्सुःसुखोपविष्टंमुनिमाबभाषे॥४॥अनाप्तपुण्योपचयैर्दुराप्तफलप्रसि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्ष्टुतरजांसवित्री॥तुल्याभवद्दर्शनसंपदेषा दृशेइवोवीतवलाहकायाः॥५॥अघ
कृपाःकामदुघाऋतूनांसत्याशिषःसंप्रतिभूमिदेवाः॥आसंहृतेरप्सिजगत्सुजा
तस्त्वप्यागतेषञ्चहुमानपात्रं॥६॥श्रियम्विकर्षत्यपहंत्यपहंत्यघानिश्रेयःपरिस्रो
तितनोतिकीर्त्तिं॥संदर्शनंलोकगुरोरमोघंतवाभिषोगेरवदिंन्न दत्ते॥७॥
श्रोतन्मयूखेपिहिमद्युतौमेननिवृतंनिर्वृतिमेतिचक्षुः॥समुत्सुकतज्जतिवियोगरवे
दंत्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीवचेतः॥८॥निरास्पदंप्रश्नकुतूहलिलमस्मास्वधिनंकि
मुनिस्पृहानां॥तथापिकल्याणकरींगिरंतेमांश्रोतुमिच्छामुखरीकरोति॥९॥इ
त्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यंमन्नःसमाधायजयोपपत्तौ॥उदारचेतागिरमभ्युदारांद्वै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पायनेनाभिदधेनरेन्द्रः॥१०॥जिगीषतांजन्मवतामलघ्वीयशोवतंसामुभयत्र
भूतिं॥अभ्यर्हितावभुषुतुल्यरूपावृत्तिर्विशेषेणतपोधनानां॥११॥तथापिनि
र्घ्नन्नृपतावकीनैःप्रक्रिकृतंमेहृदयंगुणौघैः॥वीतस्पृहानामपिमुक्तिभाजांभव
न्निभब्धेषुहिपक्षेपाताः॥१२॥युग्मं॥सुतानयुयंकिमुतस्पराज्ञःसुपोधनंवानगुणै
रतीताः॥यस्यक्रवाच्चःसहभावलाहामोहंविधत्तेविषयाभिलाषः॥१३॥जहातु
नैनंकथमर्थसिद्धिःसशाप्यकर्णीद्विषुतिश्रुतेयः॥आसाधुयोगाद्विजयान्तरायाःप्र
मार्थिनीनांविपदांपदानि॥१४॥पथश्च्युतायांसमितौरिपूणांधर्म्यांदधानेनधुरं
चिराय॥त्वयाविपत्त्वप्यविपन्निरम्यमाविःकृतप्रेमपरंगुणेषु॥१५॥विधायविध्वंसम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नात्मलिनंशमेकवृत्तेर्भवतःकुलेन॥प्रकाशितलन्मतिशीलसाराःकृतोपकाराइवविद्वि
षस्ते॥१६॥लम्पाधरित्रीतकविक्रमेणजयायाँश्च वीर्य्यास्त्रवलैर्विपक्षः॥अतःप्रकर्षायवि
धिर्विधेयःप्रकर्षतत्राहिरणेजयश्रीः॥१७॥त्रिसप्तकृत्वोजगतीपतीनांहन्तागुरुर्यस्यसजा
मदग्न्यः॥१७॥वीर्य्यावधूतस्मसदाविवेदप्रकर्षमाधावशंगुणानां॥यस्मिंन्ननैश्वर्य्यकृतव्य
लीकःपराभवंप्राप्तइवान्नकोपि॥१८॥धन्वन्धनुःकस्परणेनकुर्य्यान्मनोमयैकप्रवणंस
मीक्ष्यः॥१९॥युगं॥स्फुजन्नमाजाविषुसंहतीर्वासहेतकोपज्वलितंमुरुकः॥परिस्फुरल्ला
लशिखाग्रजिह्वंजगज्जिघत्सन्नमिवह्निं॥२०॥निरिद्धसंरम्भनिरस्तधैर्य्यंराधेयमाराधि
तजामदग्न्यं॥असंस्कृतेषुप्रसभंभयेषुजायेतमृत्योरपिपक्षपातः॥२१॥ययासमासा
दितसाधनेनसुदुःसहामाचरतातपश्यां॥येतेदुरापंसमवाप्यवीर्य्यमुन्मूलितारःकपिके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमेन ॥२२॥ महत्त्वयोगायमहामहिम्नामाराधनीतांन्नपदेवतानां॥ दानप्रदानोचित
भूरिधात्रीमुपागतःसिद्धिमिवास्मिविद्यां॥२३॥युग्मं॥इत्युक्त्वा वत्तंजजसाधयेतिप्रमान
पत्वाक्षमजातशत्रौ॥प्रसेदिवांसंतमुपाशसादवसन्निवात्रेविनयेनजिष्णुः॥२४॥
निर्ध्यायविद्याथदिनादिरम्याद्विम्वादिवार्कस्यमुखान्महर्षे॥पार्थाननंवह्निक
णावदानदीप्तिःस्फुरत्प्रभामिवप्रपेदे॥२५॥योगश्चतंयोग्यतमायतस्मैतपःप्रमा
वाद्धितताप्रसद्यः॥येनास्यतत्वेषुकृतेवभासेसमुन्मिमीलेवचिरायचक्षुः॥२६॥ श्री राम०
कारमासंसितभूरिलामंदधानमन्तःकरणानुमेयं॥निजोजचिष्यन्नविजयोदयेत राम०
तपःसमाधौमुनिरित्युवाच॥२७॥अनेनयोगेनसमिद्धतेजान्निजांपरस्मैपदवीमय
च्छन्॥समाचराचारमुपात्तशत्रोजयोपवासाभिषवैर्मुनीनां॥२८॥करिष्यसेयत्रसुदुश्चराणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसन्नये गोत्रभिदस्तपांसि ॥ शिलोच्चयं चार्त्थिरोच्चयन्नमेघकृणाच्चेष्यति गुह्यक
स्त्वा ॥ २९ ॥ इति ब्रुवानेन नरेन्द्रसूनुमहर्षिणाते नतिरोबभूवे ॥ तं राजराजनुच
रोत्यसद्यः प्रदेशमादेशाइवाधितस्थौ ॥ ३० ॥ कृतानतिर्ब्रह्मतसांत्ववादेजातस्पृहः
पुण्यजनः सजिह्मो ॥ इयाय सख्याविवसंप्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥ अ
थो लभासेवसुमेरुकुञ्जाच्चिहीयमानानुदयायतेन ॥ हृद्युती चुःखकृतात्मलाभ
मतः शनैः पाशुसुतान्प्रपेदे ॥ ३२ ॥ असंशयाल्लोचितकार्य्यलुब्धः प्रेम्णासमा
नीयविभज्यमानः ॥ तुल्याद्विभागादिवत्मनोभिदुःखातिभारोपिलघुस्समेने ॥
३३ ॥ वैयोरणाविस्वामितयामहर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्चमन्योः ॥ वीर्य्यञ्चविद्वत्सुप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेमघोनःसतेपिनाख्यानमवापशोकः॥३४॥तान्भूरिधाम्नश्चतुरोपिदूरंविहा
यायामानिवबरसस्य॥एकोपभूततदथार्मकृष्णांविभावरीं श्वान्नमिवप्रपेदे॥३५॥
तुषारलेषाकुलितोत्पलाभेपर्य्यश्रुनीमंगलभंगभीरुः॥अगूढभावापिविलोक
नेसानलोचनेमीलयितुंविषेहे॥३६॥अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामंरामार्पितंदृष्टिवि
लोभिदृष्टं॥मनःप्रसादाञ्जलिनानिकामंजग्राहपाथेयमिवेक्षमुः॥३७॥धैर्य्या
वसादेनहतप्रसादावन्यक्षिपेत्रैवनिशाघसिंधूः॥निरुद्धवाष्पोदयसन्निकर्षमु
वाचकृष्णादिवराजपुत्री॥३८॥मग्नाक्षिपक्ष्मनिपंकभूतेसंभावनाभूतमिवोद्ध
रिष्यन्॥आधिक्षिप्तामातपसांप्रसिद्धेरस्मद्धिनामाभवतामुन्मनीभूः॥३९॥यशोधि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गंतुंसुखलिप्सयावामनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुंवा॥निरुत्सुकानामभियोगभाजांसमु
त्सुकेवाङ्क्षमुपैतिसिद्धिः॥४०॥लोकंविधात्राविहितप्रगोप्तुंक्षत्रजातुस्मत्वसुजैत्रमो
जः॥तेजस्विनायाविजयैकवृत्तेर्त्रिघ्नन्प्रियंप्राणमिवाभिमानं॥४१॥विजानतेरा
जजनोपनीतःसंसत्यकृष्टेगुणन्यपैःप्रपत्रः॥वितानभूतंविततंपृथिव्यांयशःसमूह
न्निवदिग्विकीर्णं॥४२॥वीर्यावदानेषुकृताभिमर्षस्तन्वन्नभूताभिवसंप्रतीतिं॥
कुर्मप्रयामक्षयमायतीनामक्लेविषामन्हृदवावशेषः॥४३॥प्रसस्रयोस्मासुपरेप्र
युक्तोवक्तुंनशक्यःकिमुताधिकर्तुं॥नवीकरिष्यत्पपमुष्यदाहुंसलद्विनामेहृदयं
न्निकारः॥४४॥४कुलकं॥प्राप्तोभिनामव्यसनस्यहृत्तीवदत्रव्यसनाद्विकारं॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विषत्प्रभावात्तरितेरतेजाः शरघ्नाकीर्णइवाद्रिरुद्रः॥४५॥ सवीऽभ्रदैरिवनि
त्रिपत्वात्रात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः॥ पशुः क्षयात्क्षीणजलार्णवाभस्तमन्यमा
कारमिवाभिपन्नः॥४६॥ दुराशानामपरजोपकीर्णैरभिर्विनायैरिवभाग्यनाथैः॥
केशेकदर्थीकृतवीर्यसारः कश्चित्स येवासिधनञ्जयेस्त्वे॥४७॥ इकुलकं॥ सकृ
त्रिपस्त्राणकुरः सतांयस्तत्कर्मुकंकर्मसुयस्यशक्तिः॥ वहन्हिषीमप्पफलेर्थजा
तेकरोत्यसूकारहतामिवोक्तिं॥४८॥ वीतोजसः सन्निधिमात्रशेषामकल्पताभू
तिमवेक्षमाणाः॥ समानदुःखाइवनस्त्वदीयाः सरूपतांपार्थगुणाभजन्ते॥४९॥ श्रा
न्तिप्पमानंरिपुभिप्रमाहात्रागैरिवालूनमाडंगेन्द्रं॥ त्वांधूरिपंयोग्यतयाधिरूढ

Nepal Sanskrit University, Baimeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीप्तादिन श्रीरिघर्म्मरश्मिं॥५०॥करोतियः सर्वजनातिरिक्तां संभावनामर्थवतीं कृ
याभिः॥संसत्सुजातेपुरुषाधिकारेमपूरणीतंसमुपैतिसंख्या॥५१॥प्रियेषुयेषार्थ
विनोपतैर्विचिंत्यमानैः क्रममेतिचेतः॥तवप्रयातस्यजयापतेषांक्रियादघानांम
घवाविघातं॥५२॥मागाश्चिरायैकचरप्रमादंवसंनसंवाधशिवेपिदेशे॥मात्सर्य
रागोपहतात्मनाहिसवलन्निसाधुष्वपिमानसानि॥५३॥तदासुकुर्वन्नवचनं
महर्षेर्म्मनोरथान्नःसफलीकुरुष्व॥प्रत्यागतंत्वास्मिकृतार्थमेवंभुजोपमीदं
परिलब्धुकामा॥५४॥उदीरितांतामितियाज्ञसेन्यानवीकृतोद्धाहितविप्रकारां
॥प्रासाद्यवाचंसभृशंदिदीपेकाष्ठामुदीचीमिवतिग्मरश्मिः॥५५॥अथाभि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री० पश्यपात्रिवविष्टिषःपुरःपुरोधसारोपितशस्त्रसंहति॥वभारस्थोपिवपुःतमीक्षणं
१५ गतक्रियांमंचद्वाभिचारिकिं।किं॥५६॥ अविलंघ्यविविकर्षणांपरैःप्रेषितस्वा
रवकर्म्मकार्म्मुकं॥ अगातावरिदृष्टिगोचरंशितनिस्त्रिंशयुयौमहीपुधी॥५७॥
यशसेवनिरोधनमुद्धर्म्महसागोत्रभिदाणुधघुती॥कपवत्रसरत्वमुद्दहन्ज्वलि
तज्योतिरिवान्तरद्विदः॥५८॥ अलकाधिपभृत्यदेशितंशिवमूर्द्धीधरवर्त्मसंप्रपा राम०
न्न॥हृदयानिसमाविवेशतक्षणमुद्भूष्यदृशांतपोभृतां॥५९॥ त्रिभिर्विशेषकं॥ १५
अनुजगुरुयदिवंदुदुभिध्वानमायाःसुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने॥प्रि
यमियकथयिष्यन्नालिलिंगाप्सुरंत्रीं॥भुवननिभृतवेलावीचिबाहुःपयोधिः॥६०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मो वसरेवसी इति ॥२९॥ इयंशिवायाम्निपतेरिवाकृतिः कृतार्थयन्ती जगतः परस्मै
कृपाः ॥ जयश्रियंपार्थपृथक्करेण ॥ तुतेशरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ॥ उपैतिसस्पं
परिणामरम्यतां नदीरणोद्भूतमपङ्कतांमही ॥ नवैर्गुणैः संप्रतिसंस्तवस्थितं
स्तिरोहितप्रेमघनागमश्रियः ॥२१॥ पतत्रिनोस्मिन्विशदाः पतत्रिणो घ्नतेकुचैर्म
नपयोदपंक्तयः ॥ तथापिपुष्णातिनभःश्रियंपरां नरम्यमहार्घ्यमपेक्षतेगुणं ॥२२॥
विपारकुम्भिर्म्लानतयापयोधरैश्चुताचिराभागणहेमदामभिः ॥ इयंकदम्बानिलभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ उ ॥
०५॥२

श्रीलोकनीधिपाद

॥ उ ॥
०॥६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुधातुमोदामे इयं सुधाधात्री सुधास्त्रुहं इति अनेकार्थः

४४श्रीगोशायनमः

ह० का० श्रीगणेशायनमः॥ नियीयय स्याक्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियंते नबुधाः सुधामपि॥ नलः सि
तच्छत्रितकीर्तिमंडलः सरांविरासीन्मदसांमहोज्वलः॥१॥ रसैः कथायस्य सुधावधीरणी धारणी
॥ नलः सभूजानिरभूद्गुणाद्भुतः॥ सुवर्णदंडैकसितातपत्रित। ज्वलत्प्रतापावलिकीर्ति
मंडलः॥२॥ पवित्रमत्रातनुतेजगद्युगे। स्मृतारसक्षालनयेवयत्कथा॥ कथंनसामङ्गिसा
विलोमपि। स्वसेविनीमेवपवित्रयिष्यति॥३॥ अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः दशाश्वतस्रः
प्रणयन्नुपाधिभिः॥ चतुर्दशत्वंकृतवानकृतः स्वयं। नवेत्तिविद्यासुचतुर्दशस्वपि॥४॥
अमृष्यविद्यारसनाग्रनर्तकी। त्रयीवनीतांगगुणेनविस्तरम्॥ अगाहतांषाडशतांजिगी

उत्सवे दीपः महसांदोहसांसारिः रविति सूर्येपमा सूर्यपक्षेश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानयोग्यकालज्ञापकाद्यष्टि दत्वाच्छितिरक्षी सूर्यः सुधाचंद्रः

Nepal Sanskrit University, Bainechowk, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मया। नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्॥५॥ दिगीशवृंदां विभृतिरीशिता। दिशां सकामप्रसराव
रोधिनीं॥ बभारशास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां। निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्॥६॥ पदैश्च
नृभिः सुकृतैस्त्रिरीकृतैः। कृतैर्मुनाकैनतपः प्रपेदिरे॥ भुवंयदेकांघ्रिकनिष्पयास्पृशन्।
दधावधर्मोपिकृशस्तपस्विताम्॥७॥ यदस्ययात्रासुबलोद्धतंरजः। स्फुरत्प्रतापानलधू
मसंजिम॥ नदेवगत्वापतितंसुधांबुधौ। दधात्तिपंकीभवदंकतांविधौ॥८॥ स्फुरद्धनुर्नि
स्वनतद्धनाभुगा। प्रगल्भहृष्यत्स्यसंगरे॥ निजस्यतेजः शिखिनः परःशता। वितेनुरिं
गालमिवांमशःपरे॥९॥ अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैः। निजप्रतापैर्वलयंज्वलद्भुवः॥ प्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिदृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः प्रत्यासन्नाश्च राजानो वडेता ईतयः स्मृताः
आगन्तुकविधानेन

कृतपाप्रलोकेऽतिशेषः

ह०का० २

दक्षिणीकृत्य जयाय सरुषा। रराजनीराजनयासराजघः॥१०॥ निवारितास्तेनमदीनलेखि
अतिवृष्ट्यनावृष्टिशलभाद्यः
लोनिरीतिभावंगमितेतिवृष्टयः॥ ननसजुर्नमनन्यविभ्रमाः। प्रतीपभूपालमृगीदृशांदृ
शः॥११॥ शितांसुवर्णैर्वियतिस्मतद्गुणैर्महाशिवेस्नःसरलत्वरीवदुम्॥ दिगंगनांगाचर
णारणांगणैर्यशःपटंतद्गुरुचानुरीतुरी॥१२॥ प्रतीपभूपैरिवकिंतनोभिया। विरुद्धधर्मैरपि
मित्रतोऽहिना॥ अमित्रजिन्मित्रजिरोजसासयः। द्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत॥१३॥ तदो
जसस्तद्यशसःस्थितावितोऽथेतिचित्तेकुरुतेयदायदा॥ ततोतिभानोःपरिवेषकेनवा।
तदाविधिःकुंडलनांविधोरपि॥१४॥ अयंहरिद्रोभावितेतिवैधसीं। लिपिंललाटेर्थिजन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मजाग्रतिं॥ मृषानचक्रेऽसितकल्पपादपः प्रणीयदारिद्रुदरिद्रतांनलः॥१५॥ विभज्यमेरुर्न
यदर्थिसात्कृतो नसिंधुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः॥ अमानितत्तेननिजायशोमुगं द्विफालबद्धा
श्चिकुराः शिरस्थितम्॥१६॥ अजस्रमभ्यासमुपेयुषासमं मुदेवदेवः कविनाबुधेनच॥ दधो
पटीयानसमयन्नयन्नयं दिनेश्वरश्रीरदयं दिनेदिने॥१७॥ अधोविधानात्कमलप्रबाल
योः॥ शिरस्सुदानादरविलसमाभुजाम्॥ पुरेदमूर्द्ध्वभवतीतिवेधसा॥ परंकिमस्यांकितमू
र्द्धरेखया॥१८॥ जगज्जयंतेनचकोशमक्षयं प्रणीतवान्शैशवशेषवानयम्॥ सरवारती
शस्यऋतुर्यौवनं॥ वपुस्तथालिंगदयास्ययौवनम्॥१९॥ अधारिपद्मेषुतरंघ्रिणाघ्रणा॥

राज्ञांशिरस्सुदानंनामाक्रमवर्त्तनम्

स्थापनार्थे

यावियति

जगज्जयानंतरं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्य शयो हस्तः तस्य छायाकांतिः तस्य लवोपि

१० का० ३ कनच्छयच्छायलवोपि पल्लवे॥ तदास्यदास्योपि गतोधिकारितां न शारदः पार्वणसर्वरीश्वरः॥२०॥ किमस्य लेम्नां कपटेन कोटिभिः॥ विधिर्नरेश्वाभिरजीगणद्गुणान्॥ नरोमकूपो घमिशाङ्गगन्हृतांश्च किं दूषणमूल्यबिंदवः॥२१॥ अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुंठने। ध्रुवं गदी तार्गलदीर्घपीनता॥ उरः श्रियातत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्दर्षनिरःप्रसारिता॥२२॥ स कोलिलेशास्मिन निर्जितेंदुनो। निजांशदृक्तर्जितपद्मसंपदः॥ अतद्वयीजित्वरसुंदरांतरे। नतन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे॥२३॥ स बालभारस्य तदुत्तमांगजैः। समं चमर्यैव तुलाभिलाषिणः॥ अनागसे प्रसनिवालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात्॥२४॥ सरो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रहंतस्य दृशैव तर्जितं। जिताः स्मिते नैव विधोरपि श्रियः॥ कुतः परं भव्यमहो महीयसी।
तदाननस्योपमितौ हरिद्रुता॥ २५॥ महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया। निजस्य चित्तस्य च तं प्र
तीक्ष्या॥ द्विधा न पेतत्रजगत्त्रयीभुवां। नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमो भवत्॥ २६॥ निमीलन
भ्रंशजुषा दृशा भृशं। निपीयतं यत्त्रिदशीभिरर्जितः॥ अमृत्तमभ्यासभरं विवृण्वते। नि
मेषनिस्वैरधुनापि लोचनैः॥ २७॥ अदृस्तदाकर्णिफलाद्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि
चाफलं॥ इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रियानलैस्तुवंति निंदंति हृदांतदात्मनः॥ २८॥ विलोकयं
तीभिरजस्त्रभावना। बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि। अलं भिमर्त्याभिरमुष्य दर्शनेन वि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वयसागरुडेनैवकृष्यमानः प्राप्यमानः महतः प्रसह्य बलात्कारेण वैरी वनिपुत्रपक्षतं यथा प्रवेशितः
तथा वयसैवतासरूपेणैव विदर्भजायाहृदयं त्वा मनः कर्मप्रसह्य वैरी शवसमयं कृत्वा महतः प्रवेशितः खलु
चिंमूतेतगरुडेन

दू० का० ४

भ्रूलेशोपि निमेषनिर्मितः ॥२०॥ नकानिशि स्वप्नगतं ददर्शतं जगाद गोत्रस्खलितेव कानन
म् ॥ नदात्मनाध्यातधवारतेव का चकारवानस्वमनोभवोद्भम् ॥२१॥ श्रियास्ययोग्यादमिनि
स्वमीक्षितुं करेतमालोक्यसुरूपयाधृतैः ॥ विहायभैमीमपदर्पयोक्यया नदर्पणः प्वासम
लीमसः कृतः ॥२२॥ यथोद्यमानः खलु भोगिभोजिना प्रसह्यवैरी वनिपुत्रप तनं ॥ विदर्भजा
यामदनस्तथामनोनलावरुद्धं वयसैववेशितः ॥२३॥ नपेनुरूपेनिजरूपसंपदां ॥ दिदेशतासि
न्बहुशः श्रुतिर्गते ॥ विशिष्यसाभीमनरेंद्रनंदिनी ॥ मनोभवाद्वैकवशंवदं मनः ॥२४॥ उपा
सनामेत्यपितुः स्मरज्यते ॥ दिनेदिनेस्वावसरेषुवंदिनां ॥ पठत्सुतेषुप्रतिभूपतीनलं ॥ विनिद्र

नलेनसंबद्धमात्मा तत्रिजादोहसंस्मृतं चतलं मनसीति ध्यायकामपीडिता जाता

शोणितपुरं

नाम

साधीनता

समयेषु

सेवा

२२

५

अनुरक्ता वमत्व तेषामवसरेनलाख्यानसंभवादित्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रोमाञ्जनि शृण्वतीनलं॥३४॥ कथानुषंगेषुमिथः सखीमुखा। हृणेपितन्न्यानलनामनि
श्रुते॥ द्रुतंविधूयान्यदभूयतांनया। मुदानदाकर्णनसङ्गकर्णया॥३५॥ स्मशत्यरासोरनि
मेषलोचना। द्विभोमितद्विन्नमुदाद्रेनिसा॥ जनेनपूनःस्तुवतानदास्यदे। निदर्शनंनैषध
मप्यपेक्षयत॥३६॥ नलस्यएतानिषधांगनागुणान्निषेणदूतद्विजवंदिचारणाः॥ निपीय
तत्कीर्तिकथामर्थानयाविरायतस्येविमनायमानया॥३७॥ प्रियंप्रियोवात्रिजगद्भयेन्नि
मोलिखोधिल्लीलागरहभिनिकावपि॥ इतिस्मसाकारवरेणलेखितंनलस्यचस्वस्यचस
व्यमीक्षते॥३८॥ मनोरथेनस्वपतीकृतंनलंनिशिक्षसानस्वपतीस्मपश्यति॥ अदृष्टमप्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रौढ़ैस्त्वविषयग्रहणाभावेन मुद्रिताङ्गूपलक्षणविषयग्रहणोऽशक्तोऽर

२०का० ५

र्यमदृश्यवैभवान्करोतिसुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्॥३९॥ निमीलितादक्षियुगाच्चनिद्रया
मनसः वपुः वशः
हृदोपिवाद्योंद्रियमौनमुद्रितात्॥अदर्शिसंगोप्यकदापिवीक्षितोरहस्यमस्याःसमदृ
न्महीपतिः॥४०॥अहोअहोभिर्महिमाहिमागमेप्यभिप्रपेदेप्रतितांस्मरार्दितां॥तपर्तुपू
प्रेम्णाकीर्तिकीर्तिमूर्तिः सौन्दर्यविशेषो यः सामान्यः सर्वपुरुषात्वात्मौक्तिकस्रक्कृतस्याऽन्तर्घटनातत्तन्मणि
याच्चटनासंवेद्यतस्तैः राज्ञाप्रेरकशोमांत्रयं
सौन्दर्यादिगुणासमूहं
र्त्वपिमेदसांभरविभावरीभिर्विभरंबभूविरे॥४१॥स्वकातिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः।
प्रयंतमंतर्घटनागुणश्रियं॥कदाचिदस्यामुचधैर्यलोपिनांनलोपिलोकादृशोहृणो
त्करं॥४२॥तमेवलब्धावसरंततःस्मरः।शरीरशोभाजयजातमत्सरः॥अमोघशक्त्यानिज
येवमूर्तया।तयाचिनिर्जेतुमियेषनेषधं॥४३॥अकारितेनश्रवणातिथिर्गुणः।समाभु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जापी मन्त्रपात्रजालयः॥ तदुच्चधैर्यव्यसंहितेषुणा। स्मरेण चस्वात्मशरासनाश्रयः॥४७॥

अमुष्य धीरस्य जयाय सारसी। तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन्॥ निमज्जयामास यशांसि संशये। स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि॥४८॥ अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा॥ विधेरबंधो ऽनयाव्यलासितत्। अभेदितत्तादृगनंगमार्गणो यदस्य पोष्यैरविधैर्यकंचुकम्॥४९॥ किं मन्यरद्यापि यदस्त्रतापितः। पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो॥ स्मरं तनुच्छायतयातमात्मनः। शशाक शंकेसनलंघितुं नलः॥५०॥ उरोभुवोः कुंभयुगेन जृंभितं। नवोपहारेण वयस्कृतेन किं॥ त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा। नलस्य तन्वीं हृदयं विवेशयत्॥५१॥ अपद्धु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ प्रमत्त

वानस्यजनायपान्तिजा। मधीरतामस्यकृतंमनोभुवा॥ अवोधितञ्जागरदुःखसाक्षिणीनि
शाचशपूयाचशशांककोमला॥४९॥स्मरोपतप्तोपिभशंनसप्रभुर्विदर्भराजंतनयामया
चत॥ त्वञ्जसंसूनुशर्मचमानिनोवरं। त्वञ्जतिनत्वेकमयाचितव्रतं॥५०॥मृषाविषादाभि
नयाद्यंक्वचि। ज्जुगोपनिश्वासतनिंवियोगजां॥ विलेपनस्याधिकचंद्रभागताविभावना
च्चापल्लापपांडुताम्॥५१॥शशाकनिस्तोतुमयेनतत्तत्प्रियामयं विभाषेयदलीकविं
क्षिताम्॥ समाजएवाँलपितासुवैणिकैर्मुमूर्छयत्संचममूर्छनासुच॥५२॥अवापसापत्रप
तांसभूपतिर्जितेंद्रियाणांधुरिकीर्तितास्थितिः॥ असंवरेशंबरवैरिविक्रमे। क्रमेणतत्रस्फुट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नामुपेयुषि॥५३॥अलंनलंरोदुममीकिलाभवन्गुणाविवेकप्रमुखानचापलम्॥स्मरःस
रत्यामनिरुद्धमेवयन्त्सृजत्स्वयंसर्गनिसर्गईदृशः॥५४॥अनंगाचिन्हंसविनाशशाकनोयदा
सिनुंसंसदियत्नवानपि॥क्षणंतदारामविहारकैतवान्निषेवितुंदेशमियेषनैषधः॥५५॥अ
थश्रियाभर्त्सितमत्स्यलांछनःसमंवयस्यैःस्वरहस्यचेदिभिः॥पुरोपकंठोपवनंकिलोक्षितुं
दिदेशयानायनिदेशकारिणः॥५६॥अमीतनस्तस्यविभूषितंसितंजवेपिमानेपिचपौरु
षाधिकम्॥उपाहरन्नश्वमजस्रचंचलैःखुरांचलैःक्षोदितमंदुरोदरं॥५७॥अथांतरेणावहु
गामिनाध्वनानिशीथिनीनाथमहःसहोदरैः॥निगालगाद्देवमणेःरिवोत्थितैर्विराजितंकेस

गलप्रदेशेवर्तमानातलक्षणमतःदेवमणिनाओदृक्षिरः॥वर्तति

निगालंस्तुगलतोदेशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह० चा० ७

रकेशरशिभिः॥५८॥अजस्रभ्रमीतदृक्कृतोऽनैरपास्यमानंचरणेषुरेणुभिः॥रयप्रकर्षाध्य
यनार्थमागतैर्जनस्यचेतोभिरिवांगिमांकितैः॥५९॥चलाचलप्रायतयामहीभृतैस्ववेग
दर्पानिववक्तुमुत्सुकम्॥अलंगिरावेदविलायमाशयांस्वयंदयस्येतिचमौनमास्थितम्॥६०॥
महारथस्यांध्रनिचक्रवर्तिनः॥परानपेक्षोद्वहनाद्यशःसितम्॥रदावदातांशुमिषादनीदृशां
दृसंतमंतर्वलमर्वतांरवेः॥६१॥सितत्विषश्चंचलतामुपेयुषोमिषेणपुच्छस्यचकेसरस्यचास्फु
टंचलच्चामरसुग्मचिह्नतैरनिक्रुधानंनिजवाजिराजताम्॥६२॥अपिद्विजिह्वाप्यवहारयो
रथेमुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया॥उपेयिवांसंप्रतिमल्लतांरयस्मयेजितस्यप्रसभंगरत्न

७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तः॥६३॥ससिंधुजंशीतमरस्सदोदरं हरंतमुच्चैश्रवसःश्रियंरयं॥जिताखिलक्ष्माभरनल्प
लोचनःस्तमारसोद्दीप्तिनिपाकशासनः॥६४॥निजामयूखाइवतीक्ष्णदीधितिंस्फुटारविं
दांकितपाणिपंकजं॥तमस्ववाराजवनाश्वयायिनंप्रकाशरूपामनुजेशमन्वयुः॥६५॥च
लन्ललंकृत्यमहारसंदयंस्वयाहवाद्योचितवेषपेशलः॥प्रमोदनिस्यंदतराशिपक्ष्मभि।
र्व्यलोकिलोकैर्नगरालयैर्नलः॥६६॥क्षणाद्यथैवक्षणदापतिप्रभः।प्रभंजनाध्येयजवेन
वाजिना॥सहैवतापिर्जनदृष्टिवृष्टिभि।र्वहिःपुरोभूतपुरहूतविक्रमः॥६७॥ततःप्रतीछ
प्रहरेतिभाषिणी।परस्परोल्लासितशस्त्रपल्लवे॥मृषामृधंसादिबलैकुतूहला।नलस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सेनाप्रवंतुनासीरधिस्पमः पयोधेरोघः ॥ तत्रसमर्थे

६० का० नासीरगतेविनेतनुः ॥६९॥ प्रयातुमस्माकमियंक्रियत्पदं धरातदंभोधिरपिस्थलायतां ॥ द्
८ नीववाहैर्निजवेगदर्पितैः पयोधिरोधः समसुद्धतंरजः ॥६९॥ हरेर्यदक्रामिपदैकक्रमैरवं पदैश्च
तुर्भिः क्रमणेपितस्यनः ॥ त्रपादरीणामितिनम्रितानतैर्न्यवर्तितैरर्द्धनभः कृतक्रमैः ॥७०॥ च
मूचरास्तस्यनृपस्यसादिनोजिनोक्लिष्टुश्रद्धतयेवसैंधवाः ॥ विहारदेशंतमवाप्यमंडलीमका
रयन्भरितुरंगमानपि ॥७१॥ द्विषद्भिरेवास्यविलंघितादिशोपशोभिरेवाध्विरकारिगोष्प
दं ॥ इतीववधीरमवधीर्यमंडली ॥ त्रियाश्रियामंडितुरंगमैःस्थली ॥७२॥ अचीकरच्चारुह
येत्रयात्रमीर्निजांतपत्रस्यतलस्थलेनलः ॥ मरुत्रिमद्यापिनताःसुशिष्यतेवितस्यवासाम

बौद्धवचनेषु आद्रुतयाआसि कतयासैंधवाइव सिंधुदेशोद्भवाश्व

आस्कंदितंधौरितकं रोचितंवस्तुतंद्रुतं गतयोमः पंच आरावृत्समरः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पचक्रचंक्रमान्॥७३॥विवेशगत्वासविलासकाननं।ततःक्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया॥
प्रवालरागद्युतिसंसुषुप्सया।हरिर्घनच्छायमिवांभसालिधिम्॥७४॥वनांतपर्यंतमुपेत्य
सस्पृहं।क्रमेणतस्मिन्नवतीर्णदृक्पथे॥न्यवर्तिदृष्टिप्रकरैःपुरौकसां।मनुव्रजद्बंधुसमा
जबंधुभिः॥७५॥ततःप्रसूनेचफलेचमंजुले।ससंमुखस्यांगुलिनानराधिपः॥निवेद्यमा
नंवनपालपाणिनाव्यलोकयत्काननकामनीयकम्॥७६॥फलानिपुष्पाणिचपल्लवेक
रे।वयोनिपातोद्धतवातवेपिते॥स्थितैःसमादायमहर्षिवार्द्धकाद्वनेतदानीमशिशि
शाखिभिः॥७७॥विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगांकचूडामणिवर्जनार्जितम्॥२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वियोगिनांप्राणहारी

वियोगिनांहृदि

ह०का० २

धानमाशासुचरिस्मदुर्यशः।सकौतुकीतत्रदृदर्शकेतकम्॥७८॥वियोगभाजांहृदिकंटकैः
कैटुर्निधीयसेकर्णिशरःस्मरेणयत्॥ततोदुराकर्षतयातदंतंहृद्विगीयसेमन्मथदेहदेहिना
॥७९॥त्वदग्रसूत्राशिवेनकामिनोर्मनोभवःसीव्यतिदुर्यशःपटौ॥स्फुटंचपत्रैःकरयत्रमू
र्तिभिर्वियोगिदेहारणिदारणायसे॥८०॥धनुर्मधुस्विन्नकरोपिभीमजा।परंपरागैस्तव
धूलिसस्तयन्॥प्रसूनधन्वाशरसात्करोतिमा।मितिक्रुधाक्रुष्यतनेनकैतकम्॥८१॥वि
दर्भसपत्रुस्तनतुंगतामयोघयानिवांपश्यदलंतपस्यतः।फलानिधूमस्यधयानधोमु
खान्।सदाडिमेदोहरधूपिनिर्दुमे॥८२॥वियोगिनीमेस्यतदाडिमीमसौ।प्रियस्मृतेःस्य

अतिशयितफलादिसम्बन्धेच्छयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ईगत्वंविधातोः क
रिष्यतः

ष्टमुदीतकंटकाम्॥ फुल्लस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्दिशंशुकास्यस्मरकिंशुकाप्रगाम्॥ ८५॥
स्मरार्द्धचंद्रेषुनिभैर्नखीयसां। स्फुटंपलाशैर्ध्वजुषांपलाशनात्॥ संहृतमालोकतखंड
मन्विता। वियोगिहृत्खंडिनिकालखंडजम्॥ ८४॥ नवालतागंधवहेनचुंबिता। करंवितां
गीमकरदशीकरैः॥ हृशानपेणास्मितशोभिकुंजलारराद्राप्यादरकंपिनीपये॥ ८५॥ वि
चिन्वतीः पांथपतंगहिंसनैः। रपुष्पकर्माण्यलिकज्जलच्छलात्॥ व्यलोकयन्चंपककोरका
वलीः। सशंवरारेर्वलिदीपिकाइव॥ ८६॥ अमन्यतासौकुसुमेषुगर्भगां। परागमंधंकरणं
वियोगिनाम्॥ स्मरेणमुक्तेषुपुरांपुरारये। तदंगभस्मेवशरेषुसंगतम्॥ ८७॥ पिकाद्वने

पलंमांसं अपन्नाति पलाशंतस्मात्

दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णमांसं

वियोगिनोंहृदयखंडके

पुष्पास कांटे

उपालिस्तेन प्रभुत

करंवितंमिश्रितं अंगंयस्यासा

Nepal Sanskrit University, Bairenk Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आस्येत्यात्थो वलभेद्रत्पद्

तान्येव पदानि

अनादिरा

१०का० ऋष्वनिभंगदुःकृतैर्दृशामुदंचत्करणेवियोगिनाम्॥अनास्यपासूनकरप्रसारिणीं ददर्शदू

१० नःस्थलपद्मिनीं नलः॥८८॥रसालशालः समदृष्यतामुना सुरद्विरेफारवरोषदुःकृतिः॥समी

आम्र दक्षः

रलोलैर्मुकुलैर्वियोगिनोजनायादिस्सन्निवतर्जनाभियम्॥८९॥दिनेदिनेत्वंतनुरेधिरेधिकं

पुनःपुनर्मर्ष्यचतापमल्लच॥इतीवपांथानपपतःपिकान्द्विजान्सखेदमैक्षिष्टसलोदि

तेक्षणान्॥९०॥अलिस्वजाकुंतलमञ्चशेखरंनिपीयचांपेयमधीरयादृशा॥सधूमकेतुं

विपदेवियोगिनामुदीतमातंकितवानशंकत॥९१॥गलत्परागंभ्रमिभंगिभिःपतत्प्रस

क्तभंगावलिनागकेसरं॥समारनाराचनिघर्षणस्खलज्ज्वलत्कणंशाणमिवव्यलोकयत्॥ १०

२०

आम्रणाचे नाविशेषे, पतंतीदृष्टादागच्छंतीजसक्ता।तथा
भंगावलिर्यस्मिन्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९२॥ तदंगमुद्दिश्य सुगंधिपातुकाः शिलीमुखाली कुसुमातगुणस्पृशः॥ स्वचापदुर्निर्गतमा
र्गणभ्रमात्स्मरः स्वनंतीरवलोक्य लज्जितः॥ ९३॥ मरुच्चलत्पल्लवकंटकैः सतं समुच्चर
च्चंदनसारसौरभं॥ सवारनारीकुचसंचितोपमं दर्शमालूरफलं पचेलिमं॥ ९४॥ सुवद्ध
यीचित्तनिमग्ननोचितप्रसूनसूत्रेन्तरगर्भगह्वरं॥ स्मरेषुधीकृत्यधिया भयाम्बयास
पाटलायाः स्तवकं प्रकंपितः॥ ९५॥ मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युतिर्विनेमुनामन्यतसिंदि
कासुतः॥ तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभासितं कलाकलापं किल वैधवंचमन्॥ ९६॥ पुरोदृशा सि
प्रतुषारपांडुच्छदावृतेर्वीरधिबद्धविभ्रमाः॥ मिलान्निमीलं ससृजुर्विलोकिता नभस्व

३ श्रुतारुचंदन
वत्सारंझेंसोगंध्यं
यस्मात्तणचंदनस्य
सारंसोगंध्यंयस्मा
दिति चसारशब्दन
घनसारः कर्पूरील
क्षणया श्रीखंडसा
२ युक्तंवा.

हिमकणालावरसांश्रेन

मिलंतीडायमानांनिमीलानेत्रमुद्रा॥ मस्मा॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धात्रीस्पादुपमातापिक्षितिरध्यामलत्वधीत्यमरः

विरहिणो विन्दुपस्य नस्तस्य तस्य सिद्धुं सुंदरं आनन्दं सुरवं साक्षाद्वाधिक्लेनमम्यतां अंचन्द्रमेव पश्यतापिकेन चंद्रवैरिणा
प्रभुः आहूयं आकारिता

२० का० ११

तस्तं कुसुमेषुकेलयः ॥ ९७ ॥ गतापदुत्संगतलेविशालतां द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेणतां ॥
कथंनधात्रीमतिमात्रनामितैः स्मवृंदमानानमिनंरतिस्मतान् ॥ ९८ ॥ नपायतस्मैहिमि
तंवनानिलैः सुधीकृतंपुष्परसैरहर्मदः ॥ विनिर्मितंकेतकरेणुभिः सितं वियोगिनेदत्त
नकोमुदीमुदः ॥ ९९ ॥ अयोगभाजोपिनपस्यपश्यतातदेवसाक्षादमृतांशुमाननं ॥ पि
केनरोषारुणचक्षुषामुदुः कुहूरतांकूयतवद्वैरिणी ॥ १०० ॥ अशोकमर्घान्वितनाम
तांशयोगतांनशरण्यंरशोचितोंध्वगान् ॥ अमन्यतावन्तमिवैषपल्लवैः प्रतीष्टकाम
ज्वलदस्त्रजालकम् ॥ १०१ ॥ विलासवापीनटवीविवारनामिकालिगीतैः शिखिविलास्यला

हिमीकृतं

अमृतीकृतं दिवस स्मेतेनः स्तां श्वेत

चन्द्रिकालक्ष्मीविरहवसन्तेजोविरहिणां तस्यचंद्रिकाऽरव दायिनीगते

२९

अर्थेनान्वितं नामयस्य सः अर्थान्वितनामातस्य भावः तस्मात्

रक्षंतमारयंतमिवेत्युत्प्रेक्षा

शिखिनां लास्यं नृत्यं तस्य चातुर्यात्

प्रतीष्टं अंगीकृतं कामस्य ज्वलंति च तानि अस्त्राणि तेषां जालकं समूहो येन मन्मथास्त्रसमूहः

अलीति कृन्नंतः कृकारांतत्वेध्यंतत्वात्सर्वनिपातः स्मात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तौर्यत्रिकं नृत्यगीत वाद्यनाट्यमित्यर्थः

घवान्॥वनेपितौर्यत्रिकमाराधनंचभोगमाप्नोतिनभाग्यभाजनः॥१०२॥तरुर्यमध्याप्य
जनेनतद्वनेसुकाविमुक्ताःपटवस्तमस्तुवन्॥स्वरामृतेनोपजगुश्चसारिकास्तथैवतत्पौरुष
गायनीकृताः॥१०३॥इतीरुगंधाद्रुमटन्नसौवनंपीकोपिमीतोपिशुकस्तुतोपिच॥अवि
रतामोदभरंवहिश्वरंविदर्भसुभ्रूविरहेणनांतरम्॥१०४॥करेणमीनंनिजकेतनंदधत्।दु
मालवालांवुनिवेशशंकया॥अतर्किसर्वेतुघनेवनेमधुंसमित्रमत्रानुसरन्निवस्मरः॥१०५॥
लतांवलालास्यकलागुरुस्तरःप्रसूनगंधोत्करपश्यतोहरः॥असेवतांमुंमधुगंधवारिणि।
प्रणीतलीलाप्लवनोवनानिलः॥१०६॥अथस्वमादायभयेनमंथना।श्चिरत्नरत्नाधिक

अणीर्मृतंलीलयाप्लवनंजलक्रीडयेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुञ्चितं चिरात्॥ निलीयतास्मिन्निवसन्त्यपां निधिर्वनेतडागोदृशेवनीभुजा॥१०७॥ पयोनि
लीनाभ्रमुकामुकावली रदानऽनंतोरगपुच्छसच्छवीन्॥ जलार्द्ररद्रस्यतरांतभूभिदो म
णालजालस्यमिषाद्बभारयः॥१०८॥ तरांतविश्रांततुरंगमच्छटास्फुरानुविंबोदयचुंबनेन
यः॥ बभौचलद्वीचिकशांतशातनैःसहस्रमुच्चैश्रवसामिवाश्रयन्॥१०९॥ सितांबुजानां
निवहस्ययःछलाद्बभावलिप्यामलितोदरश्रियां॥ तमस्समच्छायकलंकसंकुलंकुलंसु
धांशोर्बहलंबहन्निव॥११०॥ रथांगभाजाकमलानुसंगिणा शिलीमुखस्तोमसखेनशा
र्ङ्गिणा॥ सरोजिनीस्तंबकदंबकेनवान्मृणालशेषाद्विभुवान्वयायियः॥१११॥ तरंगिणीरं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कजुषस्ववल्लभास्तरंगरेखाविभरांबभूवयः॥ रोद्धनैः कोकनदौघकोरकैर्हृतप्रवालांकुरसं
चयश्चयः॥११२॥ महीयसः पंकजमंडलस्ययः छलेनगौरस्यचमेचकस्यच॥ नलेनमेनेस
लिलेनिलीनयोस्त्विषंविमुंचन्विधुकालकूटयोः॥११३॥ चलीकृतायत्रतरंगरिंगणैरवाल
शैवाललतापरंपराः॥ ध्रुवंध्रुवाउवरव्यवाउवास्थितिप्ररोहतमभमधूमतांम्॥११४॥ प्र
कामभादित्यमवाप्यकंटकैः करंवितामोदभरंविवृण्वती॥ धृतस्फुटश्रीगरुविग्रहादिवास
रोजिनीयत्प्रभवाप्सरायिता॥११५॥ परंबुपूरप्रतिबिंबितांयतिर्महत्तरंगैस्तरलस्तटद्रुमः॥
विघ्नमानस्य
विभज्यमेनाकमहीपतेः सतस्तलानपक्षान्ध्रुवतः सपक्षताम्॥११६॥ पयोधिलक्ष्मीमुखि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पल्लवतंस्पादल्पसरः सरोमात्रेपि पल्लवलमिति पल्लवं ॥

कोलिपल्लवैरिरंसुहंसीकलनादसादरम्॥ सतत्रचित्रंविचरंतमंतिकेहिरण्मयंहंसमवोधिनै
षधः॥११६॥ प्रियासुबालासुरतश्रमासुचद्विपत्रितंपल्लविनंचविभ्रतम्॥ स्मरार्जितंराग
महीरुहांकुरंमिषेणचंचोश्चरणद्वयस्यच॥११८॥ महीमहेंद्रस्तमवेक्ष्यसक्षणंशकुंतमे
कांतमनोविनोदिनं॥ प्रियाबियोगाद्विधुरोपिनिर्भरंकुतूहलाक्रांतमनामनागभूत्॥
११९॥ अवाध्यमानोनिरर्गलोगतः अधिति गेराः यस्याः
अवश्यभावेषुनवग्रहग्रहयपादिशाधावतिवेधसःस्पृहा॥ तृणेनवान्येवतया
प्रशंअवशः पराजितअत्यासक्तः पंथस्यतत्
नुगम्यतेजनस्यचित्तेनभृशावशात्मना॥१२०॥ अथावलंब्यक्षणमेकपादिकांतदानि
दृष्टावुपपल्वलंखगः॥ सतिर्यगावर्जितकंधरःशिरःविधायपक्षेणरतक्लमालसः॥१२१॥
तिर्यक्अवर्जिताकंधरायेनसः
नम्रीभूता

एकोसौपादःएकपादःसअस्यांस्थितावस्तीतितांस्थितिमवलंब्य
गोकृतस्य पक्षिजातिरिथम् अत्यर्थेवन्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सनालमात्मानननिर्जितप्रभं द्रियानतं कांचनमंबुजन्मकिं॥ अबुद्धतं विद्रुमदंडमंडितं स
पीतमंभः प्रमुचामरं चकिं॥१२२॥ कृतावरोहस्य हयाडुपानतौ ततः पदेरजतुरस्यविभ्रती॥
तयोः प्रवालैर्वनयोस्तयांबुजैर्नियोडुकामेकिमुबद्धवर्मणी॥१२३॥ विधायमूर्तिं कपटेन
यामनीं स्वयंबलिध्वंसिविडंबिनीमयम्॥ उपेतपार्श्वं श्वरणेनमौनिनान्पः पतंगं समधत्त
पाणिना॥१२४॥ तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनः पुनः प्रायसदुत्स्मवायसः॥ गतो विरुत्सो
डुयनेनिराशतां करौनिरोडुर्दशतिस्मकेवलम्॥१२५॥ ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्र
पद्योत्कतयानुकंप्रताम्॥ तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्पतन्पवारयद्वारिरुहैकरैरिव॥१२६॥ पत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिणाततस्त्वविरेणवंचितंप्रियःप्रयांत्याःप्रविहायपल्लवं॥चलत्पदांभोरुहनूपुरोपमाचु
कूजकूलेकलहंसमंडली॥१२७॥नवासयोग्यावसुधेयमीदृशीःस्वमंगयस्याःपतिरुज्झितस्थि
तिः॥इतिप्रहायक्षितिमाश्रितानमःवगास्तमाचुक्रुशुरारवैःखलु॥१२८॥नजातरूपश्रजा
तरूपताद्विजस्यदृष्टेयमितिस्तुवन्मुहुः॥अवादितेनाथसमानसौकसाजनाधिनाथः
करपंजरस्पृशा॥१२९॥धिगस्तुतस्मात्तरलंभवन्मनःसमीक्ष्यपक्षान्ममदेमजन्मनः॥
नवार्णवस्येवनुषारसीकरैर्जवेरमीभिःकमलोदयःकियान्॥१३०॥नकेवलंप्राणिवधो
वधोममत्वदीक्षणाद्विश्वसितांतरात्मनः॥विगर्हितंधर्मधनैर्निवर्हणंविशिष्यविश्वा

चामीकरश्रजा तरूपंप्रकारश्रजा वांचते.

३२

१४

कमलांसलिलेतामेजलजेस्नोभिसेभडो.
भ्रमरेदेत्र कमलनः कमलाश्रीवरस्त्रि योहितिमेदिनी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आत्मतत्त्वप्रतिसम्यक् ज्ञातेऽपि धैर्यस्य जायते अपत्रपाप्रतिमहतीसविलक्षइतिस्थितः ॥ रसभावो धैर्यलक्षणं

सजुषां द्विषामपि ॥१३१॥ पदे पदे संतिप्रहारणोद्भटा नतेषु दृष्टिं सारसएव पर्यते ॥ धिगीदृ
शं ते नृपते कुविक्रमं कृपाश्रयेयः कृपणे पतत्रिणी ॥१३२॥ फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुने
रिवेत्थं ममयस्य वृत्तयः ॥ त्वया द्युतेऽस्मिन् मयि दंडधारिणा कथं न पत्याधरणी द्विणीयते
॥१३३॥ इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्षकृपं मृपं खगः ॥ दयासमुद्रे संतदाशये
तिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥१३४॥ मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वर
तंतपस्विनी ॥ गतिस्तयोरेष जनस्तमर्पयन् दोविधेत्वं करुणारुणद्दिन ॥१३५॥ मुहूर्तमा
त्रं भवनिर्दयादया सखा सखायः स्त्रवदश्रवो मम ॥ निवृत्तिमेष्यंति परंदुरुत्तरस्त्वयैवमा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अर्थे नानिपसमासेतिसमासः ।१ मद्यमिनेमदर्थेयेसंदेशमदर्थाल्लिसंदेशश्चमदर्थाल्लंचतयोर्विषयेमंथरोलसः ।१

कारणगुणाः कार्यगुणान्नारभंतइतिन्यायात्कारणगुणं दीप्तलंचतस्यचा एकत्रिनयो रत्पाएकत्वंविद्य

नः सुतशोकसागरः ॥१३६॥ मदर्थसंदेशमदालमंथरः प्रियः कियद्दूर इतित्वयोदितं ॥ विलोकयंस्वाः
रदनोपपक्षिणः प्रियेसकीदृक्षवितानवक्षणः ॥१३७॥ कथंविधातर्मयिपाणिपंकजात्तव
प्रियाशेत्यमृदुत्वशिल्पिनः ॥ वियोक्ष्यसेवल्लभयेतिनिर्गतालिपिर्ललाटंतपनिष्ठुराक्षरा ॥
१३९॥ अयिस्वयूथ्यैरसंनिष्पतोपमांममाद्यवृत्तांतमिमंवतोदिता ॥ मुखानिलोलाक्षिदिशा
मसंशयांदृशापिशून्यानिविलोकयिष्यसि ॥१३९॥ ममैवशोकेनविदीर्णवक्षसात्वयाविचि
त्रांगिविपद्यतेयदि ॥ तदास्मिदैवेनहतोपिदारुणः स्फुटंयतस्तेशिशवःपरासवः ॥१४०॥ तवापि
हाहाविरहात्सुधाकुलाः कुलायकूलेषुविलुप्यतेषुते ॥ चिरेणलब्धांबहुभिर्मनोरथैर्मृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तांक्षणेनांस्फुटिनेक्षणांमम॥१४१॥सुताःकमाहूयचिरायचुंबनैर्विधायकंप्राणिमुखानि
कंप्रति॥कथासुशिष्यध्वमितिप्रमीलयंसांशुतस्यसेकाडुबुधेनपाश्रुणः॥१४२॥इत्यमसुं
विलपंतममुंचहीनरयालुतयावनिपालः॥रूपमदर्शिधृतोसियदर्थेगच्छयथेच्छमथेत्य
भिधाय॥१४३॥आनंदजाश्रुभिरनुश्रियमाणमार्गान्प्राकशोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहा
न्॥चक्रेसचक्रनिभचंक्रमणच्छलेनानीराजनांजनयतांनिजबांधवानां॥१४४॥॥श्रीर्
षंकविराजराजिमुकुटालंकारहीरःसुतंश्रीहीरःसुषुवेजितेंद्रियचयंमामल्लदेवीचयम्॥त
च्चिंतामणिमंत्रचिंतनफलेशृंगारभंग्यामहाकाव्येचारुणिनैषधीयचरितेसर्गोयमादिर्गतः॥१४५॥

तस्यश्रीतर्षस्यावंतामणिमंत्रिसस्यानुध्यानंतनपारितस्यफले

चिंतामणिमंत्रचिंतनसामर्थ्यादिर्विधिकाव्यंकृतंडुणिमाः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥श्रीः॥ ॥अधिगत्य जगत्यधीश्वरा स्यमुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः॥ वचसामपि गोचरो न यः। सत
मानंदमविंदत द्विजः॥१॥ अधुनीतखगः सनैकधा। तनुमुत्सृज्य तनूरहीकृताम्॥ करयंत्रण
दन्तुरांतरो व्यालिखच्छ्रुपुटेन पक्षती॥२॥ अयमेकतमेन पक्षतो रधिमध्योर्द्ध्वगजंघमंघ्रि
णा स्ववलनक्षणएव शीश्रियो दुतकंडूयितमौलिरालयम्॥३॥ सगरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान्। करु
कीटान्दशतः सतः क्वचित्॥ ननुदेतनुकण्डुपंडितः। पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः॥४॥ अयमेस
तडागनीडजो॥ र्लघुपर्यायियता पशङ्कितैः॥ उडुडीयत वैक्लतात्करा ग्रहजादस्यविकस्वर
स्वरैः॥५॥ वहतो बहुशो वलक्षतां। धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः॥ सनलस्य पयोकरं पुनः। सरसः

१६

अधिगत्य जगत्यधीश्वरा स्यमुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः॥ वचसामपि गोचरो न यः। सत
मानंदमविंदत द्विजः॥१॥ अधुनीतखगः सनैकधा। तनुमुत्सृज्य तनूरहीकृताम्॥ करयंत्रण
दन्तुरांतरो व्यालिखच्छ्रुपुटेन पक्षती॥२॥ अयमेकतमेन पक्षतो रधिमध्योर्द्ध्वगजंघमंघ्रि
णा स्ववलनक्षणएव शीश्रियो दुतकंडूयितमौलिरालयम्॥३॥ सगरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान्। करु
कीटान्दशतः सतः क्वचित्॥ ननुदेतनुकण्डुपंडितः। पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः॥४॥ अयमेस
तडागनीडजो॥ र्लघुपर्यायियता पशङ्कितैः॥ उडुडीयत वैक्लतात्करा ग्रहजादस्यविकस्वर
स्वरैः॥५॥ वहतो बहुशो वलक्षतां। धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः॥ सनलस्य पयोकरं पुनः। सरसः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥ पतगाश्चिरकेललालना । दनिविश्रंभसवापितोनुसः ॥ अतुलंविद
धेकुतूहलं । भुजमेतस्यभजन्महीभुजः ॥ ७ ॥ नृपमानसमिश्रमानसः । सनिमज्जत्कुतुका
मृतोर्मिषु ॥ अवलंबितकर्णशष्कुली । कलशीकंरचयन्नवोचत ॥ ८ ॥ मृगयानवगीयते
नृपैः । रपिधर्मागममर्मपारगैः ॥ स्मरसुंदरमांपरस्त्रजः । स्तवधर्मस्सदयोदयोज्वलः ॥ ९ ॥
अबलस्वकुलाश्रिनो मृषा । निजनीडद्रुमपीडितःखगान् ॥ अनवद्यतृणार्दिनो मृगान् । मृग
याघायनभूभृतांघ्रनाम् ॥ १० ॥ यदवादिषमप्रियंतवा । प्रियमाधायनुनुत्सुरस्मितत् ॥ कृ
तमातपसंज्वरंतरो । रपिवृ र्ष्मृतमंसुमानिव ॥ ११ ॥ उपनम्रमयाचितंदृतं । परिहर्तुं

अवतंबितकर्णाराज्ञुल्या वेवकलरपोचनेवंवि धंसावधानंकुर्वन्

पूर्वश्लोकेस्म गयादोषाभावे स्मतिंभ्रमाः॥ प्रत्यात्रयुक्तिम प्यवदत्तु

अवतंजनंअभिहृष्यवर्धित्वाचयान्दृतीसर्वः अनेमदृष्टंतेनप्रियंकरिष्यामितिस्तुस्तेन

उपास्थितं अप्रार्थितं त्रिव

त्रिवितर्को

मोहूत्वाभवतिजे

पुडत्

धर्मशास्त्रार्थो वेषामरहस्यातस्यपारंगच्छंतीति

भागः

निरपराधं

हत्वा निराकरोतिमृगः अप्रियं

अंतःसंग्रामवं त्तेनेसुरवधुःस समाचिताः स्वयंउत्थापितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

हि यतः करकल्पद्रुवस्तमाप्तः करः जनांतरे अस्मोमत्वं देहाः जनः करकल्पजनांतरं यस्येव विधात्रा श्रितः निर्मितात् द्विजे दैवात् संप्रेत्य गृहः तथापि प्राप्तः सर्वं हि सुमा
शुभं दैवात् प्राप्यते दैववशाद्गृह

शौर्यमौमस्यापि

नतवापि सांप्रतं करकल्पजनांतराद्विधेः॥ श्रुचितः प्राप्ति सहि प्रतिग्रहः॥ १२॥ पतगेनमया
जगत्सते। स्वपकृत्यैतवकिं प्रभूयते॥ इति वेद्विनतुत्यजंतिमां। तरपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः॥
१३॥ अचिरादुपकर्तुराचरे। दयवात्मोपयिकीमुपक्रियाम्॥ पुरिस्थमथाणुरस्तुसा। न
विशेषे विदुषामिदं ग्रहः॥ १४॥ सजयन्परिसार्थसार्थकी। कृतनामा किलभीमभूपतिः॥ यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं। दस
तिद्यामपियात्रभर्तृकाम्॥ १६॥ दमनादमनाकृप्रसेदुष। स्तनयांतथगिरस्तपोधनात्॥

सांप्रतं तस्य यतेपि तु न

प्रत्युपकारार्थं

पीडां

आत्मोपायस्साध्या

उपकारं

विधः

पक्षिणोवाक्पक्षामन्यथावार्ववदतीति अतोविहितो:

प्रथमस्मा दैरिणांनत्वन्य मादृयोवादान

प्रसर्ग

शंकतेनपक्षिप्रोपातिद्राक्रस्तमर्तृका
अहं तु भीममर्तृकेतिहासहेतुः

उपकर्तुः प्रत्युपकर्तुं कामेनेति विधिरस्ती साह

कर्थमस्मदुपकारं करोमीति उत्कंठा

35

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कालोदिस्थोध्यनेहोपी
पिष्टपंभुवनंजगत

वरमापसदिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्॥१७॥भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ।द
मयंतीकमनीयतामदम्॥उदियाययतस्तनुश्रियाद्दमयंतीतिनतोपिधांदधौ॥१८॥श्रि
यमेवपरंधराधियाकुणसिंधोरदितामवेदितां॥व्यवधावपिवाविधोःकलांमदुचूडा
निलयांनवेदकः॥१९॥चिकुरप्रकराजयंतितेविदुषीमूर्द्धनिसाविभर्तियान्॥पशुना
प्यपुरस्कृतेनतानुलनामिश्रतुचामरेणकः॥२०॥स्वदृशोर्जनयंतिसांत्वनांखुरकंडू
यनकैतवात्मगोः॥जितयोरदयत्वमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभयाभयात्॥२१॥
नालिनंमलिनंविदृष्वती।दृष्टतीमसदृशतीतदीक्षणे॥अपिखंजनमंजनांचितेवि

सौंदर्यैः॥ अंकुरात्। उत्पन्ना॥ मदस्पर्धाडामौलिः सावितयंस्थानं यस्याः सा तां कलां॥

हे राजन् तेचिकुरडाकराः केशसमूहाः न यतिसर्वो फर्वेक्षा कांतिः तेकेसाधिड भीमैभीयान् विभर्ति. चामरेरासाम्येसदिस वेस्थिरस्त्वंकथमित्यतआ ह-पशुनाचमरीसंज्ञकेनापि अपुरस्कृतेनपश्चात्कृतेन चामरेरा॥तकुलनांकेशाना ॥लनांसाम्यंकदृच्छ्रेण नकोविशेषस्यानवधारणात् तत्रलनानास्ति अनानांसितेसतीनलिनं स्वकांत्याहृतिंविदधाते.

आश्वासनं॥ फर्वेति॥ जायमानतंत्रैकयो॥ तस्याः॥ तर्ध॥ (सखी)॥ आत्मान प्रकाशयति॥ अंजनशलाकां॥ अप्राप्तेसती॥ दृष्टरांती॥ नेत्रविषयेभ्राम्यंती॥ अंजनपक्षितेसांजनेसतीखंजनमपि.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हे धाते दमस्वस्रः मैमाः लोकयुग्मपि मातृकुलपितृकुललक्षणाः श्रुतिगामित्वाल्लोकाकारो नविषयत्वेन सुतरां व्याप्तिमाप्ते परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वामास्सतद्रूपाः इदं मैमीमातृकुलमिति जागरिष्यामि तत्वं
तेन मैमीमातृकुलस्य मूलो मनतद्वैमीपितृकुलमिदं इति तत्र जागरिष्यामि तत्वं तेन मैमीपितृकुलस्य शोभनतद्वैमीकुलेनांगीकृतमिति विनिमयः मैमीसंबंधेन पितृकुलवन्मातृकुलं मातृकुलवच्च पितृकुलं शोभते.
सादृश्यं तत्तथा यथा अर्थः तच्च सादृश्यं श्रुतिगामित्वाविशिष्टं ज्ञेयं तच्च श्रुतिगामित्वं तल्लक्षणाः सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलस्य पितृकुलस्य च माकुलापेक्षया पितृकुलस्य च माकुलापेक्षया नतृणां उपेक्षया नतृणां नामादि सजातीय
पेक्षयैव श्रुतिगामित्वं लक्षणाः सादृश्यं अंगीकरणीयं नतु लोकयुग्मापेक्षया. तेदमस्वस्रः दृशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया आकारादिसदृशत्वाल्लोकेनातिरां विनिमयेन व्याप्तिमाप्ते शोभेते. द्विवचनं विवक्षितं नयनस्य श्रुतिगामित्वे तथा
रेगामातावामं नयनं मंगीकरोति. वामं नयनस्य श्रुतिगामित्वेन यारो मातरं दक्षिणं नयनमंगीकरोति तीसत्रा
पि विनिमयः श्रुतिगामित्वे नदक्षिणा वामं मिन वामं दक्षिणं रागामित्वे पत्रापि सादृश्यं तत्वापि सादृश्यं तत्वं ज्ञेयं.

२० का० दधाने रविगर्वदुर्विधम्॥२१॥ अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टारमणीगुणा अपि॥ श्रुतिगामि
नयादमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते॥२२॥ अधरं किल बिंबनामकं फलमस्मादितिभे
यमन्वयम्॥ लभते धरबिंबदृत्यदृपदमस्यारदनच्छदं वदत्॥२३॥ हृतसारमिवेंदुमंडलं
मयंतीवदनायवेधसा॥ कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगंभीरवनीरवनीलिम॥२४॥
धृतलांछनगोमयं चलं विधुमालेपनपांडुरं विधिः॥ भ्रमयत्युचितं विभर्जा ननीराज
नवर्धमानकम्॥२५॥ सुषमाविषये परीक्षणो निखिलं पक्षमभाजितन्मुखात्॥ अधुनापि
नभंगलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्जितिस्फुटम्॥२६॥ धनुषीरतिपंचवोणयोरदितेविश्व

तथा दमस्वस्रः संबंधिनः श्रुतदृशः श्रुताः पुराणादौ दृशः कासुचित्सुंदरीषु. यद्वा कासुचित्स्त्रीषु वश्रुताकासुचिद्दृशारमणीगुणाः स्त्रीगुणाः श्रुतिगामितया लोकाकारानविषयत्वेन
व्याप्तिमाप्ते विनिमयेन शोभेते इति वदुवचनं. पुराणादावन्यस्त्रीषु वायश्रुतास्तेकासुचिद्दृशास्तेमम मैमीमिव दृश्येते इति श्रुतानां दृशानां चस्त्रीगुणानां च दमस्वस्रः संबंधिनां सर्वेषां श्रुति
गामित्वं

२० का० पाराशरे व्याप्तिमाप्ते

नत्राकुर्मूर्तेनेति फाल्गुनकृतिपाठे वितर्क

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जलदुर्गस्थांजलदुर्गस्थिताभिमृणाला ...
जितयतरुणीजितोऽजौयस्याः सा मृणालादपि मृदुः
मत्तोऽजौरौचेत्यर्थः २

अद्य नासिकेरं द्रक्ष्यते पलाशितेत्वयि विषये नालीकौ नलिकायेयौ लिङ्गशरीरौ तयोर्विमुक्तिकामयोर्दिशामित्वाभिरोरतिकाम
योनालिकाशाखाधारनलोऽस्य
वतोऽपि नलिकेऽस्वरतस्या
अद्य नासिकां दृष्ट्वा सर्वे
विकामाज्ञानो भवतीति
भावः नालीकः शार
ङ्गत्वयोरिति विश्वः

तृतीयादिति चतुर्थी

जयायतद्भुवौ नलिके नुतदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः॥२८॥ सदृशीतवप्र
रसापरं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा॥ अपि मित्रजुषां सरोरुहां स्पृहयालुः करलीलयाश्रि
यः॥२९॥ वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी॥ विधिना पिनरोमरेखया।
कृतसीम्नी प्रविभज्यरज्यतः॥३०॥ अपि तद्वसुधिप्रसर्पतोः गमितेकांतिझरैरगाधताम्॥ स्म
रयौवनयोः खलु द्वयोः लवकुंभौ भवतः कुचावुभौ॥३१॥ कलशौ निजदेन्तुदंडजः किमु चक्रभ
मिकारितागुणः॥ सतदुच्चकुचौ भवन्प्रभा रुचक्रभमिमातनोति यत्॥३२॥ भजते खलु ष
ण्मुखं शिखी॥ चिकुरैर्निर्मितवर्हगर्हणः॥ अपि जंभरियुग्मस्वसुर्जितकुंभः कुचशोभयेभरा

नतोऽकेतीति विधात्
द्वितीया

स्वभावः

अहमेव सर्वात्मना
मित्यापातिक्षामाप्ति
वाल्यमन्यतेऽस्वयोव
नमपि

नरहस्पतः अपि तरुपत
स्वसंतृप्यतस्व
मात्वंनर्तितस्व
रोमरेखोद्भवेनव
ताम्रराजप्रारंभरुचि
उभे संवलितेस्वति
श्रुतः रम्भत्वाद्बाल्यं
स्वकुनशाक्रोतेतारुपं
वागंगुमिष्टतीति भावः विधिताशास्त्रोक्तमार्गे॥
रेखयाकृतसीम्नि मिसस्याधिकार्यामवि
भक्तीयेयंभक्ता येयमिलितयोर्विधिवद्दते.

अस्मभावस्तुदृश्यति
परसंभवतिमत्रश्रीकिम
शब्दः

हीसिसम्बन्धेतवक्र
भ्रमंकुरुतीतवक्रम
भ्रमामर्थाद्दृष्टेः करो
ति सुंदरवस्तुदर्शनेन
दृष्टेर्भ्रमाकरोति
स्वयंधावतीकनवम
२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततमध्यायस्य
नादशांष्टकंपस्योदरस्य
रूपं [illegible] तथा
संयुक्ते १२
पंचमस्यांतः

ट्॥३३॥उदरंनतमध्यएष्ठता॥स्फुरदंगुष्ठपरेनमुष्टिना॥चतुरंगुलिमध्यनिर्गता॥त्रिवलिभा
जिकृतंदमस्वसुः॥३४॥उदरंपरिमातिमुष्टिना॥कुतुकीकोपिदमस्वसुःकिमु॥धनतश्चतुरं
गुलीवयत्॥वलिभिर्भातिसहेमकांचिभिः॥३५॥पृथुवर्तुलतन्विनंवकृतमिद्विरस्यंदनशि
त्यशिक्षया॥विधिरेकरुचक्रचारिणांकिमुनिर्मित्सतिमाम्मयंरयम्॥३६॥तरमूरुयु
गेनसुंदरी॥किमुरंभांपरिणाहिनापरम्॥तरुणीमपिजिष्णुरेवतांधनदापत्यतपःफ
लस्तनीम्॥३७॥जलजेरविसेवयेवयेपरमेतत्पदतामवापतुः॥ध्रुवमेत्यरतेःसहंसकी
कुरतस्तेविधिपत्रदंपती॥३८॥श्रितपुष्पसरःसरित्कुलंनसमाधिक्षपितारविलक्षपम्॥

कश्मीर

श्रितानिपुरावादिश्रेयस्कारीसरांसिश्रेयस्कारिराधोनघश्चयेनतत्

विधिपत्रदंपतीरतयालक्षकर्तारौतेडालतडोकमर्शाशस्यागतपरतः शाद्वानस्थुवांनियमेनसहंसकीकुरतः हंसत्वत्वात्मारिशोडितातेतेसहंसेत्वत्पत्नीभायेतेत्यर्थः
हंसस्यांपादस्यव्यस्तार्हितेन्यपुरेकृतः विधिहंसामिथुनमेवन्यपुरत्वेनपरिणातमित्यर्थः - कमलस्यहंससंयोगोऽस्तः मैमीमध्योः पद्मेत्युपश्चेलाकुसरवसमानसिंहितमोगा
श्रेयसुसेष्ठा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जलजंगतिमेतुमंजुलांरमयंतीपरनाम्निजन्मनि ॥३९॥ सरसीःपरिशीलितुंमयाग
मिकर्मीकृतनैकनीवृता ॥ अतिथित्वमनायिसादृशोःसदसत्संशयगोचरोदरी ॥४०॥
अवधत्यदिवोपियोवतोंनसहाधीनवतीमिमामहं ॥ कृतमस्तुविधातुराशयोपतिर
स्यावसतीत्यचिंतयम् ॥४१॥ अनुरूपमिमंविचिंतयन्लघुसर्वेष्वपिपूर्वपक्षताम् ॥ पुव
सुंअपनेतुमक्षमस्त्वयिसिद्धांतधियंन्यवेशयम् ॥४२॥ अनयातवरूपकृतसंस्कार
विबोधनस्यमे ॥ चिरमप्यवलोकितंतयासास्मृतिमारूढवतीसुविस्मिता ॥४३॥ त्वयि
वीरविराजतेयरंरमयंतीकिलकिंचितंकिल ॥ तरणीस्तनएवदीप्यतेमणिहारावलिराम

सदृशोस्सहपद्यते
स्थिते

स्त्रीसमक्षे

सीमयार

कामचेष्टाविशेषः

ओधाज्जहर्षभीत्यादेःसंकरःकिलकिंचितमित्यालंकारिकाः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

संप्रवर्तते: विद्या: यस्या

वध्यदक्षस्य प्रसरति प्रसाधिव

र० का० नीयकम्॥४४॥ तवरूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः॥ इयमद्य धनाद्य यौवनी सु
वनी संप्रवदत्यिकाधिका॥४५॥ अनया सुरकाम्यमानया सहयोगः सुलभस्तु नत्वया॥ घनसं
वृतया वुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा॥४६॥ तदहं विदधे तथा तथा रमयंत्याः सविधे तव
लवम्॥ हृदयोनिहितस्तया भवान पिनेंद्रेण यथापनीयते॥४७॥ तव संमतिमेव केवलामधि
गंतुं धिगिदं निवेदितं॥ ब्रुवतो हि फलेन साधवो न तु कंठेन निजोपयोगितां॥४८॥ तदिदं विश
दं वचोमृतं परिपीयाप्युदितं द्विजाधिपात्॥ अतितृप्तया विनिर्ममे सतदुद्गारमिव स्मितं सितं
॥४९॥ परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः॥ मृदुतस्य मुदे किरद्गिरः प्रियवादा

-कृतक्रियते

समीपे

३७

स्वकीयोपकारि
फलेन परलोके
व्यत्याह्रयते.

२० उपाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामुद्रिकशास्त्रकारैर्यत्राकृतिस्तत्रगुणाः वसंतीत्युक्तं उदाहरणं दयमदृष्टांतस्त्वमित्यर्थः

मृतकूपकंठजाः ॥५०॥ न तुलाविषयेत्र वाक्कृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ॥ त्वदुदाहरणाकृतौ
गुणा इति सामुद्रिकसारमुद्रणा ॥५१॥ न सुवर्णमयी तनुः परं न तु किंवा गपि तावकी तथा ॥ न प
रं पथि पक्षपातिनी न वलंबे किमु मादृशे पि सा ॥५२॥ प्रशतापप्रतामयाभवान् मरदासादितुषा
रसारवान् ॥ धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥५३॥ शतशः श्रुतिमागतैव
सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ॥ अधुनात्वशंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतामवैमि तां ॥५४॥ अ
खिलं विदुषामनाविलं सुहृदाचस्वहृदाचपश्यतां ॥ सविधेपि न सूक्ष्मसाक्षिणी वदनालंकृ
तिमात्रमाक्षिणी ॥५५॥ अमितं मधुतत्कथामम श्रवणप्राघुणिकीकृताजनैः ॥ मदनानलबोध

त्वमेव उदाहरणं दृष्टांतो यस्याः सा अन्यथा न विषया स्यात्तुल्यविषया

निधिद्राक्षांनिर्धनि कानांयथाहर्षस्तथा योगिज्ञानसन्निधिनाहर्षः

अमितं अनुपमं वक्तुं दिव्यामपरिमितामपि तत्तुल्यमेवेत्यर्थः

कामाग्नेर्बोधनेदीपने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राकृतपदेनीपाचयाच्चाग्निसमिधते इत्यर्थः
वह्निसमिधसंतोषवत्

मलयाचलेवर्तमानाहिमंडलीमृगांसमूहस्तस्यविषंतस्मृत्वाप्रयः भाव्यर्थमयः

मत्सदृशानधीयान्

ह०का० २१

नेषवत्रारवगधाव्याधिगधैर्यधारिणः॥५६॥विषमोमलयाहिमंडलीविषफूत्कारमयोम
योदितः॥खगकालकलत्रदिग्भवःपवनस्तद्विरहानलैधसा॥५७॥प्रतिमासमसौनि
शापतिःखगसंगच्छतियाद्दिनाधिपं॥किमुतीव्रतरैस्ततःकरैर्ममदायसधैर्यतस्करैः॥
५८॥कुसुमानियदिस्मरेषवोनतुवज्रंविषवल्लिजानितत्॥हृदयंयदमूमुदन्नूनमूर्मिमय
ञ्चातितरामतीतपत्॥५९॥तदिहानवधोनिमज्जतोममकंदर्पशराधिनीरधौ॥भवपोत
इवावलंबनंविधिनाकस्मिकसृष्टसंनिधिः॥६०॥अथवाभवतःप्रवर्तनानकथंपिष्ट
मियंपिनाष्टिनः॥स्वतएवसतांपराधतागुरुणानांहियथायथार्थता॥६१॥नववर्त्मनिवर्त

दृष्टिसादृश्यतत्रभवः

ऽ:सा

मोहयामास:

अतिशयेन तापयामास:

अकस्मात् कृतः यस्य

परोपकारिणां ज्ञानानां प्रामाण्यं

वटोरणानापेक्षते

तो कावकृष्टेन तादृग्विषवल्लीकाः निर्माणव्याप्ति

अत्यंतमोहतायोवि षवल्लीकात्वंसंगच्छते तस्माद्विषवल्लीकाभ्येव तथैव:४

अस्मात्

कंदर्पशरैर्जनितो मज्जाधिर्मानसीव धातङ्गपेनीरधौ

३१

३१

अत्रैवकथंनदितिष्टे:विद्यमेवप्रमाणायंकथंनानुसरतिअर्थमित्यर्थः

नः अस्मत्वर्त्मनिवर्तमानेसाधि अस्मदोद्वयोश्चेतिणत्वं

ज्ञानंस्वतःप्रमाणंदूषिमीमांसकाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तांशिवं। पुनरस्तुत्वरितंसमागमः॥ अपिसाधयसाधयेप्रियं। स्मरणीयाः समयेवयंवयः
॥६२॥ इतितंसविसृज्यधैर्यवान्। नृपतिः सूनृतवाग्वृहस्पतिः॥ अविशद्भवनेप्रविस्मितः।
स्मरसाविषयंगतैः
स्मरतिलग्नैः कलहंसशंसितैः॥६३॥ अथभीमसुतावलोकनैः। सफलं कर्तुमरस्तदेवसः॥
क्षितिमंडलमंडनायितं॥ नगरंकुंडिनमंडजोययौ॥६४॥ प्रथमंपथिलोचनातिथिं। पथि
कप्रार्थितसिद्धिशंसिनं॥ कलशंजलसंभृतंपुरः। कलहंसः कलयांचकारसः॥६५॥ अवलं
अदिहस्यांवरे। स्मणमाश्चर्यरसालसंगतम्॥ सविलासवनेवनीभुजः। फलमोक्षिपुर
सालसंगतम्॥६६॥ सयमोधुनपस्मतिः स्मणं। स्मणमूर्द्ध्वमनडुर्विभावनः॥ विनतीकृत

सत्यवचसिद्धहस्पतिरिव

पथिकैः प्रार्थिताया सिद्धितांशंसतिश्रोतकं

रसराशियोधानदर्शनादाश्चर्यरसिनालसमंदगतंगामंकुसवलं प्राप्तिलभ्रतिपाक्षिजाति:

कुंडिनमंडनायितं

कुंडिनमंडनायितं

कुंडिनमंडनायितं

कुंडिनमंडनायितं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कलाप्रसदृशो नास्पर्शाक्रमेण पल्वाडाडालादानाकलप्रत्यक्त
उपासितेत्यनेनतरङ्गपन्नगादर्शनप्रशाक्रनप्रतरसेषाछन्नत्वप्रत्यक्ष १

विप्रैश्चारवापि: छत्रालिरोहि
नासारस्त्रीश्चगास्ना: पन्नगा: यत्र २

पद्मपतांजनानांदन्तौकौकुक्येन

प्रदितडा: छ्वा: कुचप्रशाखा: यत्र २

पर्वतं

२०का० २३

निश्चलच्छ्रः क्षणमालोकक्रतकौतुकः ॥६७॥ नभसः कलभैरयासितं जलदैर्भूरितरस्तुपन्नगम्॥
सदृशं पतंगपुंगवो विहरपिछन्नतरस्तुपन्नगं ॥६८॥ तनुदीधितिधारयारया कृतयालोकविलो
कनामसौ॥ छ्रदहेमकवानिवालसत्कषपाषाणनिभेनभस्तले॥६९॥ विनमाङ्गिरधःस्थितैः
खगैर्जुटितिश्येननिपातशंकिभिः॥ सनिरैस्थितशौकयोपरिस्पंदमुकारितपत्रपद्धतिर्गा॥७०॥ द
दृशेनजनेनयन्नसौ॥ भुवितश्रयमवेक्ष्यतत्क्षणात्॥ दिविदिक्षुवितीर्णचक्षुषा॥ भुवेगद्रुतमु
क्तदृक्पथः॥७१॥ नवनंपथिपिशिप्रियेमुनौ॥ क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारतं॥ नसगोत्रजमन्वचादिवा
गतिवेगप्रसरद्रुचारतम्॥७२॥ अथपीमभुजेनपालिता॥ नगरीमंजुरसौधराजिता॥ पतगस्य २३

पाक्षिश्रेष्ठ

सापेक्षया

मुनौ

हंतवस्:

सडाति हंसडाति. सतं नाकदितं.

मंजुरा

ज्ञाननयनगोचरं
गतया २

५०

स्पर्शोजावेद्रतिनिया
स्पर्शनशक्तिक्षाकारयद्
कपतीपत्रवद्गरिर्यस्य

उद्यतसरांकूलाय
चाकृतासौंदर्यंतर

गतिवेगेनप्रसरंतीरुक्फरुपवियस्य

भ्रमौद्धारणांमयजनकौकुतोयस्य

सर्वमपिडितो १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जगामहृक्पथांहरशैलोयमसौधराजिता॥७३॥दयितंप्रतियत्रसंमता॥रतिहासाइवरेजिरेभु
वः॥स्फटिकोपलविग्रहागृहाः॥शशभृद्भिन्ननिरंकभित्तयः॥७४॥नृपनीलमणीगृहत्विषामु
पधेर्यत्रभयेनभास्वतः॥शरणार्थमुवासवासरेप्यसदावृत्तदयत्तमंतमः॥७५॥सितदीप्रम
णिप्रकल्पिते॥यद्गारेरसदंकरोदसि॥तिखिलान्निशिपूर्णमातिथी॥नुयतस्येतिथिरेकिका
तिथिः॥७६॥सुरतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृणैर्यत्रकषायिताशया॥ननिशाखिलयापिवापिका
॥प्रससादग्रहिलेवमानिनी॥७७॥क्षणनीरवयायया निशि॥श्रितवप्रावलियोगपद्यया॥मणि
वेश्ममयंसमिर्मलं॥किमपिज्योतिरवाप्तमीस्यते॥७८॥विललासजलाशयोदरेकचन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिबिंबिता

२० का० २३

घौरनुबिंबितेवया॥परिरवाकपटस्फुटस्फुरन्त्प्रतिबिंबानवलंबितांबुनि॥७९॥व्रजन्तेदिवि
यद्भुवलीचलचैलांचलदंडनाडनाः॥व्यतरन्नरणायविभ्रमांस्रजन्तेहेलिदयालिकाल
नाम॥८०॥क्षितिगर्भधरांबरालयैस्तलमध्येपरिपूरिणांपृथक्॥जगतांखलुयाखिला
ड्डुताजातिसारैर्निजचिह्नधारिभिः॥८१॥दधदंबुदनीलकंठतांवहतस्फुरसुधोज्ज्वलंव
पुः॥कथमश्रुतनामयत्रनक्षितिपाताल्मंदिरमिंदुमौलिताम्॥८२॥बहुरूपकशालभंजि
कामुखचंद्रेषुकलंकरंकवः॥यदनेकसौधकंधराहरिभिःकुक्षिगतीकृताइव॥८३॥
बलिसद्मदिवंसतप्यवागुपरिस्माद्दिवोपिनारदः॥अधराधकृतायथैवसाविपरी

२३

यानगरीजगतांसारैः श्रेष्ठैः क्षौरविकजातिनिरमायिकिलतुमर्थः जगतेक्षारैः क्षितिगर्भधरांबरालयैः पातालांधराच्छीअंबरांआकाशैः एतत्त्रयंजातयोजाद्यायोयेषांतैः क्षितिस्थानांतलआधारंप्रदेशमध्यंधारान्तुपंडुपरिआकाशाद्रुपंक्षुरयंतिव्याप्नुवंतिस्ततसंद्राकानांदुत्यर्थः कैतुगर्भविशेषधरांएकस्वकीयाचिह्नंतस्यांतद्धारिभिः पातालेस्वचिह्नंनिधा

स्वर्गात्पातारंतरंमरणीयंतद्व्यनयाडितपितिस्वर्गपाता लाभ्योमियमतिरमणीयेतिश्लोकतात्पर्यम्

सत्यवाक्नारदः बलिसद्मपातालांतत्कृतमरणादिवंस्वर्गः दिवोपिस्वर्गादपिउपरिअतिरमणी यांकृताहसम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तांजनिभूविभूषया ॥ ८४ ॥ प्रतिदृष्टपथे घरदृजा त्यधिकाङ्गनरागतुसौरभैः ॥ कलहा
न्यघनान्यदुस्थिता रधुनाप्युत्तिघर्घरस्वरः ॥ ८५ ॥ वरणः कनकस्यमानिनीं रिवमं
कारमराट्रिरागतां ॥ घनरत्नकपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवासयाम् ॥ ८६ ॥ अनलेः
परिवेषमेत्यया ज्वलदर्कोपवपुर्जनाभिः ॥ उदयं लयमंतरारवोरवदक्षणपुरीपरार्द्ध
तां ॥ ८७ ॥ बहुकंबुमणिवराटिका गणनाहत्करकर्कशोत्करः ॥ रिमवालुकयाछवालु
कः पटुरध्वानपदापणार्णवः ॥ ८८ ॥ रचयोत्तमितस्य भास्वतः स्वलिताय त्रिनिशाल
याः किल ॥ अनुसायमभूर्विलेपना पणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ८९ ॥ मरगारघटाट

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अमरागंगायामाकाशगंगायामाकाशे चंद्रो दृश्यं चंद्रो दृश्यं पतिव्रतौचितीपतिव्रतयोचितं नमस्कृत्य क्षिप्तजया-
यरगारद्यघानांयस्याः तथा सम्रहानांअहाः उपरिगृहास्तेषुकुट्टिमाः चक्रमस्यः तासु स्त्रवंतोद्रवंतोये
कंदूपलाश्चंद्रकांतास्तैर्दिलाः कृतः आपोजलानियस्यास्तया चंद्रोदयेसमुद्रो दृक्षष्टिमंयतिगंगो
चतत्सतीचंद्रकांतगलतोदकसंपर्कादुर्द्धतेवृतिप्रातिव्रत्योचितं आनर्त्तिभ्रदितेहृ शोषितेमालिनाक्षशोषाडि-
पतिव्रतानक्षमां अनवलंबा काशगंगायामपिकुट्टिमानामर्द्धभावलंबसत्यतेतुंदिलामत्वेकृतनूलक्षमायाप्रशस्तम्

त्रैलोक्येषुजातंवास्त्रिवर्वास्पते-२

अधाति कायांम राधादिनाव क्रमूलः २४

२० का० कुट्टिमास्त्रवदिंदूपलतुंदिलापया॥मुमुचेनपतिव्रतौचिती॥प्रतिचंद्रोदयमभ्रगंगया॥९०॥वित

तंवणिजापणेखिलंपणितुंयत्रजनेनवीक्ष्यते॥मुनिनेवम्रकंडुसूनुना॥जगतीवस्तुपुरोदरेहरेः

॥९१॥समसेणमदैर्यदापणेतुलयन्मोरभलोभनिश्चलम्॥पणितानजनारवैरवेरपिगुंजंत

मलिंमलीमसम्॥९२॥रविकांतमयेनसेतुना॥सकलाहज्वलनाहितोष्मणा॥शिशिरेतिशिग

छुतांपुरा॥चरणौयत्रदुनोतिनोहिमम्॥९३॥विधुदीधितिजेनयत्यथा॥पयसानैषधशीतशी

तलं॥शशिकांतमयंतपागमे॥कालितीव्रतपतिस्मनांतपः॥९४॥परिखावलयच्छलेनया

॥नपरेषांग्रहस्यगोचरः॥फणिभाषितभाष्यकुट्टिकाविषमाकुंडलनामवापिता॥९५॥

२४

५२

कस्तूरिकायाश्चंद्रपदिनिश्चलत्वा
त्सामान्यराशिनाचकस्तूरिकायाः
सकाशाद्दर्शितत्वेनयद्यपि
द्वाशुद्धप्रकाश्यतेतथापिश्रीनाद्विनश्चेयंकुजनशद्वेषुकुजनस्यातर्हितत्वात्

मुमुचे

मुमुचे

अर्धकांतमणिनिर्मितेन

अर्धतसंयोगात्तद्वितयात

प्रासहस्समासः

प्रतिप्रयोगेषुप्रलिङ्वास्मेतिलट्

सकलंवह्नदृष्टश्चसक
लाहज्वलनोचितेनः
हितआरोपितउष्माओ
ष्मयस्य दिनंस्मर्तीन
सातप्रेनेत्यर्थः सक
लाहंराजाहितोष्मयुक्त
वंतसंयोगोद्वितीया
प्रयोगेलट्-८

कलियुगावतरतीव्रः
हारुरा:

नयरेषांग्रहस्यगोचरः॥फणिभाषितभाष्यकुट्टिकाविषमाकुंडलनामवापिता॥

शेषीक्रमाभ्यंथशस्तकुट्टिषमाकुंडलनामवापिता
भाष्यकुट्टिकावरस्त्रिनाकुंडलितेतिप्रसिद्धिः शेषस्यतदर्थज्ञानाति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणांगतादिकव
भावः

मुखपाणिपदाश्रिपंकजैः॥रचितांगेषयरेषु चंपकैः॥स्वयमादितयत्रभीमजा॥स्मरपूजाकु
सुमस्रजः श्रियम्॥९६॥जघनस्तनभारगौरवा॥द्वियदालंघ्यविहर्तुमक्षमाः॥ध्रुवमस्मरसोव
तीर्यया॥शतमध्यासतनत्सरवीजनः॥९७॥स्थितिशालिसमस्तवर्णतां॥नकथंचित्रमयी
बिभर्तुया॥स्वरभेदमुपेतुयाकथं॥कलितानल्पमुखारवानवा॥९८॥स्वरवारसापतोक
या॥दिनमर्केणसमीपुषोत्तषः॥लिलिहुर्वहुधासुधाकरं॥निशिमाणिक्यमयायदालयाः॥
९९॥लिलिहेस्वरवापताकया॥निशिजिह्वानिभयासुधाकरं॥स्थितमर्ककरैः पिपासुयल्पस
द्मामलयस्यरागजम्॥१००॥अमृतद्युतिलक्ष्मपीतयामिलितंयद्दलभीपताकया॥वलया

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्पत्ता

मंडलीभूतः शेषः तस्मिन् शेते इत्यवशीतस्य

यस्याः नगर्याः अतिनिर्मलानि नीलरत्ननिर्मितानि वेश्मानि गृहाणि तेषां राशिभिः किं रत्नैः आमारिताम्रमरीकृताः तैः इन्द्रनीलाम्बरवहाचरताम्रामादीपि यस्याः सा एवंविधाधवलगृहं

२०का० २५

यित शेषशायिनः सार्वितामारितपीतवाससः॥१०१॥अश्रांतश्रुतिपाठपूत्तरसनाविर्भू
तभूरिस्तवा॥जिस्नब्रह्मसुखोद्यविघ्नितनवस्वर्गाक्रियाकेलिना॥पूर्वगाधिसुतेनसा
मिघटितामुक्तानुमंदाकिनी॥यस्यासादकूलवल्लिरनिलांदोलैरखेलद्दिवि॥१०२॥य
दनिविमलनीलवेश्मराशिभ्रमरितभाः शुचिसौधपत्रवल्लिः॥अलभत नशमनस्वसुः
शिशुत्वं दिवसकरांकतलेवलालुठंती॥१०३॥स्वप्राणेश्वरनर्मदर्म्यकरकांतिप्रगुरा
योत्सुकं॥पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी॥साक्षात्सरसोविमान
कालिनव्योमानएवाभवाद्यन्नप्रापनिमेषमभ्रतरसायांतीरसाद्ध्वनि॥१०४॥वेद

२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्तानावैदेवगानो वहंतीति श्रुतेः। अन्योऽन्यगावोत्तमयाधोमुखेवाभवति।

दिविस्वर्गे उत्तानगास्याः उत्तानगामिन्याः कस्याः सुरसुरमेदैवगत्याः आस्यदेशं मुखप्रदेशं गतायैः आसाग्रैः सर्वस्यापि मुखं आसाग्रैः अनेन मरकतरत्नमिलितो मैत्रीक्रीडा शैलः ततउत्थिताः किरणाः यान्द्र ब्रह्मांडगता स्ततोपरि गमनाभावान्निवृत्ताः देवगवीनामुत्तानगामित्वात्तन्मुखेप्रविष्टाः दृष्टान्तत्वात् आताः उपमानः

तेन मुखं स्पर्दन्तो मदोयेषांतद्भावस्तत्तया।

यस्याग्रोग्रासस्पर्धादान लक्षरागव्रतेभ्यपेन्तीलत्वा त्रुटिभिरेवदर्भैर्विश्रांतेऽनवरतं

भीकोलिशैलेमरकताशिखराद्दुग्धिमेरंशुदर्भैर्ब्रह्मांडघातेभग्नस्यरजमदत्तयाहीधन्ना

वाङ्मुखत्वैः॥ कस्यानोत्तानगायादिविसुरसुरपोरास्यदेशंगताग्रैर्यद्ग्रोग्रासप्रदानव्रतसुरु

नमविश्रांतमुद्रभनेस्म॥१०५॥ विधुकरपरिरंभादात्मनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपलक्षुभ्यैरल

वालेस्तरूणाम्॥ विप्रलिप्तजलसेकप्रक्रियागौरवेणअरविसहृतचित्तस्तत्रभौमीवने

न॥१०६॥ अथकनकपत्रस्तत्रतांराजपुत्रीं सदासिसदृशभासांविस्फुरंतींसखीनाम्॥

तद्रूपसमाया मध्यस्थायिनी शीताश्रुलेखावं ऽदरेखातस्याअनुकरणोपटुः समर्थलक्ष्मीः शोभायस्याः तत्रगोचरीचक्रे

रुडुपरिषदिमध्यस्थापिशीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमसिलक्ष्मीचकार॥१०७॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासांखगेनाकचनपतनयोग्यंदेशमान्विष्यतांधः॥ मुखवि

भ्रमणरयेणविकीर्णाद्रसाद्रितास्वर्णभाः येन

द्विपात्तडयेयद्दृष्टंकृतं अभाइमुखत्वयैः

शशिदृषद्भिः उपलक्षाणिभि तानितैः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊर्ध्वत्रदेशाशिपरिधिस्थचंद्रपरिवेषद्वयमंडलसंनेत्रभ्रमणांकतेदूर्मे अवतरतः पक्षिराजे मंडलगतिः क्रियास्यमाणः ?

अधःप्रदेशभागाः ?

धुमदसीयंसेवितुंलंबमानःशशियरिधिरिवोर्ध्वमंडलस्तेनतेने॥१०८॥अनुभवतिशचीत्यंसाघ्नता
चीमुखाभिर्नसहसहचरीर्नंदनानंदमुच्चैः॥इतिमतिरदयासीत्यक्षिणःप्रेक्ष्यभैमीविपिनभुवि
सखीभिःसार्द्धमावद्धखेलाम्॥१०९॥ ॥श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालंकारहीरःसुतंश्रीही
रःसुषुवेजितेंद्रियचयंमामल्लदेवीचयं॥हैत्रीपीकतयामितोयमगमत्तस्यप्रबंधेमहाकाव्ये
चारुणिनैषधीयचरितेसर्गोनिसर्गोज्वलः॥११०॥ ॥छ॥ ॥श्रीगणाधिपतयेनमः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वलिश्रीसरस्वत्यैनमः अभिवंद्य चन्द्रशेखरमाद्यं गौरीमखंडपरमोनिः विवृतोऽपि विपुलविषयं विद्यादर्थोऽर्थचित्रमीमांसां १ त्रिविधं तावच्छास्त्रं
ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यचित्रभेदात् यत्रवाच्यानिरपि व्यंग्यं संभवति। यथा स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडितास्तया पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः वलीषु तस्याः स्त
नितः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिंदवः अत्र तपस्यन्त्या देव्या देहे परिपतन्तः प्रथमवृष्टिबिंदूनां क्रियास्वभावरमणीयेन देव्याः समाधिचित्तावस्थानाभिव्य
क्तिद्वारा चिरनिदाघतप्तदेहे परिपतनेन सुखपारवश्यसंभ्रमहेतौ प्रथमवृष्टावप्यविहतसमाधिवस्थाव्यञ्जने तथाहि नासाग्रन्यस्तनयनः संवृ
तास्यः सुनिश्चलः आसीनस्तपसि देवस्तुषारैरिव संप्लवः इति समाधिसमावस्थानमाह। तत्र पक्ष्मसु स्थिताः स्वनेन नासाग्रन्यस्तनयनतारूप
मर्द्धनिमीलनं व्यञ्जयते। सर्वथोन्मीलने पक्ष्मणां सर्वाग्रत्वेन सर्वथा निमीलने तेषां सर्वाग्रत्वेन चते जलबिंदूनां स्थितिसंभवात् पक्ष्मस्पृष्टता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नांतेषामाभ्यां प्रवेशो नाधरोष्ठे नियमतस्तत्र श्रुतिकथनेन संहृतत्वं व्यज्यते । तत श्रुतानां तेषां स्तनोत्सेधनिपतनादिवर्णनेन तद्रोविशुंभ । अतस्तद्वदनताव
स्थाने हि स्तनयोरंतः संकुचिताकारतया न दुन्तेषु योस्तेषां पतनं न स्यात् । कथंचित्तयोः पतित्वा वलित्रयं प्राप्तानामपि वलीनुनीर्थं गोवगमनं स्यान्नाभि
देशप्राप्तिः । नाभौ तु संहृतायां प्रवेशो न स्यात् पक्ष्माधरादिपतनक्रमकथनेन निश्चलत्वं व्यज्यते । मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां तेषामधरपयोधरा
दिक्रमेण पतनासंभवात् किंचैभिरेव विशेषणैर्दर्शालोकोत्तरसौंदर्यमपि व्यज्यते । स्थिता इत्यनेन पक्ष्मणामविलतायाः क्षतापित्वनेन तेषां
मस्तकातायाः पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदबिंदुभिस्ताडनोक्त्याधरस्यातिसौकुमार्यस्य पक्ष्माधरपतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषां स्तनोत्सेधचूर्णी
भाववर्णनेन तयोरतिकाठिन्यस्य । इरोविशुंभे पिवलीभूते वांस्तवलनोक्त्या वलीनां विस्मृतायाः सर्वबिंदूनां नाभावेवप्रवेशकथनेन नाभेरतिगभी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रतायाश्चाभिव्यंजनात् स्वयं वा आतिशायिवंगमत्रैतिध्वनेरुदाहरणमिदं यथा वा निःशेषजनचंदनलनलनटनिर्मृतगोधरोनेत्रे दूरमनंजनेपुलकितानन्नीतवेयंतनुः
मिथ्यावादिनिहृतिबंधवजनस्याज्ञातपीनगमेवापांस्वानुमितोगतासिनयुनस्तस्याधमस्यांतिकं अत्रवांपीस्वातुंगतासिनजनतत्रकाहमितिवाच्यार्थेस्थितेतत्स
कारमेवरंगतासीत्यसमपदेनप्राधान्येनव्यज्यते. तथाहि अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्चजात्यादकर्षाभवती. तत्रजात्यापकर्षेनोत्तमनायिकानायकस्यवदति
नापिस्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेनकर्मणा. तादृशंचपरावर्त्मदूतीसंभोगात्प्राचीनंसर्वसोढमेवेतिनोक्तुमुचितं. अन्यथास्वयंदूतीसं
प्रेषणानंपपत्तेः. तदनंतरंचस्वप्रेषितदूतीसंभोगरूपमेवसर्वसन्निहितविहेर्ष्यानुंशकांहीनकर्मसंभवतीतिनसर्वपर्यवसायिनांधमपदेनतस्यांतिकमेवरंगं
नासीतिव्यज्यते. निःशेषजनचंदनमित्यादीनिवाक्यानिसंभोगविहोद्घाटनेनव्यंगसाहाय्यकमाचरंति. कथं निःशेषजनचंदनलनलनटमित्यादीनाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वापी स्नानमिति गोमूत्रासितिवा अर्थमुपपादयितुमिवेति यथा मयो नवन्दनवृत्तिरिति व्यथासिद्धि परिहारायनिः शेषविशेषणाकृतम् ततश्चन्दनवृत्तेः स्नानसा
धारणपर्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायतत्ग्रहणम् स्नानेहि सर्वत्र चन्दनवृत्तिः स्यात् तत्र तु लनयोस्तटेऽपरिभागस्य दृश्यते दृश्यमाने पङ्कतेवेति तथा
निर्मृष्टरागोधरइति अत्र तामूलग्रहणविलंबात्स्वाधीनरागस्य किंचिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धि परिहारायनि र्मृष्टरागइति निः शेषमृष्टतोक्ता पुनः स्नानसा
धारणपर्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायाधरइति विशिष्यग्रहणम् उत्तरोष्ठे सरागोऽधरोऽमात्रस्य निर्मृष्टरागताबुद्धनङ्कतेवेति नेत्रे दूरमनंजनेइति
अत्रग्रातदैनमंजनंकालविलंबेन किंचिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धि परिहारायदूरमित्युक्तं दूरमत्यर्थमित्यपातनोऽर्थः तेनकालान्यथासिद्धिनिरासः
पुनः स्नानसाधारणपर्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनायदूरंप्रोतेइति हृदिस्थितोर्थः कावनः स्नानेनवासर्वत्रांजनलोपः स्यात् तत्र तु लोचनयोः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृषिन्त्रास्थानेन्नतनत्वमिति निश्चयवक्तृतमेवेति पुलकितानचीनवेयंनपरिस्पन्दापातनस्तचीनिसहजनानवकीर्तनेनपुलकितेनिधानचिप्रेयन्यालः पुलकितापित
चीविवर्तनतइति दृष्टिप्रिनोनयः नेनचपुलकितानचीकिंचिऽच्छ्वसिताभवति स्यंमनतथेतिरतिरतिक्रेयाजनितावेवतानवपुलको द्भावितिभर्मोद्भटनम्
स्वमेसिर्वाक्येहपक्तनेनाधमपदेनतस्यांनिक्तमेवरंतंगता सीनिश्चयमानेप्राग्वाक्यार्थदशायांवाणीलातंगतासीत्येतदनुगुणार्थनयाऽचिंत मिथ्यावादिना
सादिसंबोधनेविंप्यानुगाश्वार्थपर्यवस्यति ततश्चयस्मात्वितवाक्यमस्मापिप्रेयंपवाचादतिशायीतीदमपिध्वनेरुदाहरणम् यत्रप्रेयंवाच्यानतिशयित
दुरीभूतप्रेयंपं. यथा गच्छाम्यहंतदर्शनेनभवतः किंत्वपिरुत्पद्यतेकिंत्वेवंविजनस्यथोहनजनः संभावयत्यन्यथा इत्यामंत्रणाभोगसूचितनृथावस्था
नखेदालसाश्लिष्यपुलकोकरांचितनतंगोपीहृदिपातव: अत्रगच्छाम्यहंनेत्याद्यामंत्रणोनतथारंनमेतावत्कालंस्थितंननलब्धमितिप्रेयंपं तनुइत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मंत्रणाभंगिस्त्वचिन्तृथावस्थानसेवनसामित्येनक्रान्त्यस्मिद्धिकरोनीतिनदंगतान्नवाच्यानिशाधि भनोगुणीभूतव्यंग्यमिदं. यथावा. ब्रह्मविरनौमध्येवाहु
स्मतोपिपरेथवाकिंशुनसकलेगानेवाक्षिप्रियत्वमिहैष्यसि इतिदिनशतप्राप्तेदेवंप्रियस्यदयांसनौहरतिगमनेवालालापैःसवाष्पगलज्जलैः अत्रसकलमहः
परमावधिः ततःपरंप्राणाधारयितुंनशक्नोमीतिव्यंग्यं प्रियगमननिवारणाद्व्यस्त्वाचस्मिद्धिकरोनीतिनदंगतान्नवाच्यानिशाधि भनइदमपिगुणी
भूतव्यंग्यं यदव्यंग्यमपिवाहतच्चित्रं तत्त्रिविधम् शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रंचेति तत्रशब्दचित्रंयथा नवपलाशपलाशवनंपुरःस्फुटपरागपरागनपं
कजम् मृदुलतान्तलतान्तमलोकयन्सुरभिमासमिसुमनोभरैः अर्थचित्रंयथा स्वच्छन्नमूलःक्षतनेनरेणस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः अंगारशेष
स्फुटाशनस्याद्वर्वाहितोधूमइवावभासे उभयचित्रंयथा वराहःकल्पान्तशिखरमुसलःकल्पविरमेविनिर्धुन्वन्नौदन्वतसुदकमुर्वीमुदवहत् खुराग्रान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इयद्भुतशिखरिकटप्रविलठच्छिताकोटिस्फोटस्फुटघटितमाडुत्वपटहः तस्यैवं त्रिभिरेकत्वेध्वनिसंसीकृतमंगयोरभ्रान्तमापिः प्रपंचहृतः प्रादुर्भवित्रस्य प्रा
योनीरसत्वाचार्यतंतनसदृश्यंतेकवयः तथा तत्र विचारसीयमतीवोपलभ्यतइति शब्दचित्रांशमपहाय अर्थचित्रे मीमांसाशास्त्रमत्रविस्तीर्णा प्रस्तूयते चिंत्रेत्र चित्रव
र्णैश्चदर्शयोर्लक्ष्यलक्षणयोः प्राचीनानामेवश्लोकाः प्रायेणालिख्यंते इति चित्रमीमांसायां प्रथमप्रकरणम् उपमैकाशेलूषी संप्रत्यत्रवि
त्रभूमिकाभेदान् रंजयतिकाव्यरंगे नृत्यन्ती तद्विदांचेतः चन्द्रइवमुखमिति सादृश्यवर्णनंतावदुपमा सैवोक्तिभंगीभेदेनानेकालंकारभावंभजते तथा
हि चन्द्रइवमुखंमुखमिवचन्द्रइत्युपमेयोपमा मुखंमुखमिवेत्यनन्वयः मुखमुखमिवचन्द्रइति प्रतीपं चंद्रंदृष्ट्वामुखंस्मरामीतिस्मरणं मुखमेवचन्द्र
इतिरूपकं मुखंचन्द्रेणातापः प्राप्यतीतिपरिणामः किमिदंमुखमुताहोचन्द्रइतिसंदेहः चन्द्रइतिचकोरास्त्वमुखमनुधावन्तीतिभ्रान्तिमान् चन्द्रशीत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चकोराः कमलमिनिचंचरीकास्त्वन्मुखे सुरभ्रमंतीमुल्लेखः चकोयंनमुखमित्यपूर्वः नूनंचन्द्र इमुन्नेक्षाचकोयमित्यनिशयोक्तिः मुखेनचन्द्रकमलेनि
र्जितेइतिनृत्यथोगिता निशिचन्द्रस्त्वन्मुखंचहृष्यतीतिदीपकम् त्वन्मुखस्याहरन्यामिवन्द्रस्वहिचकोरः सज्जनेइतिप्रतिवस्तूपमा दिविचन्द्रेभुवित्वमुख
मितिदृष्टान्तः मुखंचन्द्रश्रियंविभर्त्तीतिदर्शना निष्कलंकंमुखंचंद्रात्तिष्यतइतिव्यतिरेकः त्वन्मुखेनसमंचन्द्रोनिशासुहृष्यतीतिसहोक्तिः मु
खंनेशांकरुचिरंस्मितज्योत्स्नोपशोभितंमितिसमासोक्तिः अङ्गेनेनसहशंवक्रंहरिणाहितशक्तिनेतिश्लेषः मुखस्यपरतःश्चंद्रोनिष्प्रभइत्यत्र
स्मृतप्रशमा एवमस्मानेकातंकाराविवर्त्तयंतीयनुपमा तदिदंचित्रंवेदुंवस्तुसंज्ञाचाविवोपमाज्ञानात् ज्ञानंभवतीत्यादौनिरूप्यतेमिविलभेदसहि
तासा अथास्त्रावदेवंतक्षराणाहुः उपमानोपमेयत्वयोग्यपोरर्थयोर्द्वयो हृयंसाधर्म्यमुपमेयुच्यतेकाव्यवेदिभिः कविसमयप्रसिद्धानयोर्योगोपमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोपमेयत्वयोरपयोरेव साधर्म्यमुपमानत्वतथाभूतयोः अतस्तत्कुमुदमिवमुखं प्रसन्नमित्यादिर्नोपमा तथाभूतयोरपि वस्तुत्वइव्यत्वादिकृतमहत्त्वं साधर्म्यं
नतथा किंतु हृद्यमेव कान्तिमत्त्वादिकं सर्वोपि सलंकारः कविसमयप्रसिद्ध्या हृद्यतया काव्यशोभाकरत्वात् अलंकारत्वं भजते अतो गौणसदृशोभवत्यहमिति
गौणोपमा गौर्वाहीकइतिवत् रूपकं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति न संदेहः इदं रजतमिति न भ्रांतिमान् वायं सर्प इति मापह्नुतिः पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते
इति न पर्यायोक्तं पर्वतो वह्निमानिति नानुमानं न देवदत्त इति न स्मरणम् तस्यथ पिपांसा तामइति न यथासंख्यं पुत्रेण सहागतः पितेति न सहोक्तिः
तेन विना गतइति न विनोक्तिः श्वेतो धावतीति न श्लेषः इत्याद्युहनीयम् अत्रेदं विचार्यते द्वयोरिति विशेषणमिह किमर्थं स्वस्वत्वेनैव साधर्म्यवर्णनात्
कस्यान्यस्यव्युदासार्थमिति चेत् स्वमप्युपमानस्योपमेयत्वकल्पनात्मकेचनीयद्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनात्मिकायामुपमेयोपमायां वाति

49

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याप्तिः तयोः सादृश्यवर्णनसत्त्वाद्यपमात्वेनसंग्राह्यत्वे तथैवानन्वयोपि संग्राह्यः स्यादिति व्यर्थद्वयोरिति पक्षम एतेन साधर्म्यमुपमाभेदे इति काव्यप्रकाशिकोक्तलक्षणोऽ
नन्वयव्युदासायकृतं भेदग्रहणमपि प्रत्युक्तम नहि संभवत्साधर्म्यवर्णनस्योपमात्वं येनतस्य स्वेनसाधर्म्यासंभवादनन्वयस्य बाधकत्वे घटत्वमित्रयोः संग्राह्यत्वं स्या
त. तथात्वे हंसीवधवलाकीर्त्तिः स्वर्गगामवप्राहनइत्यादेः कविकल्पितसाधर्म्योपमायाअनुपमात्वप्रसंगात किंच. सत्यामप्युपमानोपमेयत्वयोग्यतायांसत्यपि ह
यत्वे निंगवचनभेदादिदोषाणामुपमायांहंसीवधवलश्चंद्रः सरांसीवामलंनभः इत्यादिरूपायामतिव्याप्तिः उदाहरिष्यमाणोनुपमाधर्मोवातिव्याप्तिः नहिसो
पमालंकारः अलंकार्यत्वात. बालगोपालन्यायेन तत्रालंकारध्वनिव्यपदेशइतिसिद्धान्तात यदिचउष्ट्राद्युष्ट्रालंकार्यालंकारसाधर्म्योपमासामान्यलक्षणाति
व्याप्तिस्तदाउपमानोपमेयत्वयोग्ययोरिति हृदयमिति चव्यर्थं. कविसमयप्रसिद्धभावादिदोषोपमायामपिसंग्राह्यत्वात यत्तुविद्यानाथेनलक्षणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुख्यम् स्वतःसिद्धेनभिन्नेनसंमतेनचधर्मतः साम्यमन्येनवर्णिष्यवाच्यंचेदेकदेशोपमा॰ अत्रस्वतःसिद्धेनेत्यस्येक्षायाम्वृत्तिः॰ तत्रोपमानस्यकविकल्पितत्वेनलोकसिद्धत्वा
भावात् भिन्नेनेत्यनन्वयव्यावृत्तिः संमतेनेतिसर्वविधइष्टोपमाव्यावृत्तिः कविसमयप्रसिद्धभावेनलिंगवचनभेदादिनावाधयद्यदसंमतंतत्सर्वस्यापिसंमतपदे
नव्यावर्तनात् धर्मवदतिशेषव्यावृत्तिः श्लेषेहिसकलकवंपुरमेतत्प्रातःसंप्रतिसुधांशुबिंबमिवेत्यादौशब्दसाम्यमात्रमिवशब्देनोच्यतेनगुणक्रियारूपधर्म
साम्यं॰ अन्येनवर्णयिष्येत्यनेनपत्रीपमाव्यावृत्तिः तत्रवर्णनेनपुरुषेनसहाप्रकृतस्यसादृश्यवर्णनात् एकदेशेनेतोपमेयोपमाव्यावृत्तिः वाच्यमित्यनेनयोपोप
माव्यावृत्तिरिति तत्रोत्प्रेक्षाव्यावृत्तयेस्वतःसिद्धेनेत्युक्तमपुक्तम्. उत्प्रेक्षायामिवकारस्यविषयविषयिणोस्तादात्म्यादिसंभावनावाचकत्वेनतत्रसाम्यस्या
वाच्यतयाननन्वयव्यावृत्तेः॰ उक्तंहिचक्रवर्तिना यद्यपिसमुपमानांशोलोकतःसिद्धिमर्हति तदोत्प्रेक्षैवयेनेवशब्दःसादृश्यवाचकः यद्यपुनरयंलोकादसिद्धः

50

राम:
६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृशोसाधर्म्यत्वेत्वादृशोभवेत्यायभिन्नधर्मिकोपमाख्यायाश्च तत्रपरमेश्वरत्वादेः स्वोपमेयत्वावच्छेदकस्यैवोपमानत्वावच्छेदकत्वात् शेषव्याख्यमर्थधर्मत
इतिविशेषणमप्ययुक्तं तत्रनशब्दसाम्यमात्रमिवेनोच्यते किंतुगुणसाम्यमपीतिनतद्व्याकृतिः नन्वुरेसकलकलत्वंकलकलशब्दसाहित्यंसुधांशुविवेक
लासाकल्पमितिनैकोनुगतोगुणोनभवेत्. मैवं. शेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलयाभेदेभेदस्यैवंरूपयातिशयोक्त्याधर्मसाधारणलाभात् नचुपमागोप
मेययोरनुगताधर्मस्यमुख्यसाधारणस्वोपमालंकारः योग्योयमसार्पितलंवहारः कृष्णांगरागोहरिचंदनेन आभातिवानातपरक्तसानुः स्तनिर्झरोद्गारह
वाद्रिराजः इत्यादौहरिचन्दनवालातपत्वा रनिर्झरादीनांबिंबप्रतिबिंबभावेननिर्द्दिष्टानामपिसाधारणधर्मत्वांगीकारात् नचुसकलकलमित्यादावपिगु
णसाम्यंचेदुपमेवस्यादितिचेत् शब्दसाम्यमात्रंचेत्तर्हिकिमित्युपमानस्यात् नहिशब्दान्यगुणादिसाम्यमेवोपमाप्रयोजकनशब्दसाम्यमितिवुतथ

Nepal Sanskrit University. Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्मः· यथा प्रह्लादनाद्यन्द्रः प्रतापवानपनो यथा· तथैवात्रोभयदन्वर्थोगतापप्रतिरंजनात् इत्यत्रानुगतार्थनामरूपशब्दसाम्येऽपि प्रसादर्शनात् किंतु श्लेषस्यालंकारांतरविवि
क्षाविषयाभावेन निरवकाशतया बलवत्त्वेनालंकारांतरबाधकत्वाऽपसाप्रतिभानेपि तत्प्रतिभानेत्यत्रिहेतुश्लेषस्य वनोपमेतिसंस्कारादिभिरभ्युपेयत्वे· तत्र
यथा शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्योपमाप्रतिभानेन बाधकत्वं श्लेषस्य तथा श्लेषभिन्निकाभेदाध्यवसायस्य भेदगुणसाम्यमाश्रित्योपमाप्रतिभानेपि त
द्वक्तुं शक्यमिति न तदुत्तरोक्तेन तत्र गुणसाम्यपरित्यागः यत्तु रुद्रटेन सकलकलभिन्नादावुपमासमर्थयमानेन· स्फुटमर्थान्तरकारणत्वात् उपमासमुच्च
यो किंतु· आश्रित्य शब्दमात्रं साम्यमिहापि संभवत इति शब्दसाम्यमात्रमिहोक्तं तदंतः शब्दसाम्यमात्रमाश्रित्याप्युपमासमर्थयितुं शक्यत इत्यभावेन न
तत्र भेदाध्यवसायेनापि गुणसाम्यं न संभवतीति भावेन श्लिष्टविशेषणोद्भेदाध्यवसायेनैकस्यालंकारांतरेणसर्वैरपि समाश्रयणात् तस्माद्धर्मतः

51

राम:
८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कविकल्पितः नहोत्प्रेक्षैवयेनेवशब्दः संभावनापरइति इहचलोके संभावनापरत्वमिवशब्दस्य दूरेनिष्टस्येवइत्रइवाभातीति कथंचस्वतः सिद्धेनेत्यनेनोत्प्रेक्षाया इति
ननित्यमस्मिन्परिपूर्णतिनित्यक्रानभःक्षोणितलावतीर्णाः आभन्दयन्निनुरिवस्वधामाविभातितोकेनवकारनीन्द्रः इतिनदीपोत्प्रेक्षोदाहरणीयोपमानस्येन्दोस्व
तः सिद्धत्वात् यतुः क्षोणितलावतीर्णात्वाकाशेकविकल्पितइतिचेत् नहिचन्द्रविंबादिवविषंचन्दनादिवचानलः पद्मवावागितोवक्त्रादिन्यसंभाविनोयथा
इत्युक्तरूपायानसंभावितोपमायामव्याप्तिः विषानलयोः स्वतः सिद्धत्वेपिचन्द्रचन्दनप्रभवत्वेनकविकल्पितत्वात् अंभोयदिवोम्भिरथकप्रवाहायाकाश
गंगापयसःपनेतास् नहोपमीयेततमालनीलमामुक्तमुक्तातनमस्यवक्षः इतिकविकल्पितोपमानायामुपमायांसर्वथैवाव्याप्तिः भिन्नेनेत्यनन्वयाद्वस्तु
र्थमुपानमप्यमुक्तम् भवंतस्त्रप्रभवप्यपस्यहिमंनसोभाग्यपवितोपिजातम् एकोहिदोषोगुणसन्निपातेनिमज्जतीन्दोःकिरणेष्विवाकः इत्यस्यामुपपादकोयथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Pathri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यामस्यान्ने: तत्रोपमेयदोषसुखमाभाव्यान्तर्गतानामुपमानानां सेव्यगुणविशेषाणां कलंककिमाणां तत्र भिन्नत्वाभावात्. अथोपमेयतावच्छेदकभिन्नोपमानतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्भिन्नत्वं. एतदपि न युक्तम् अनवरतकवकवितरणाधृतजनवनकरतरंगितार्थितते: भीतिनिरिवमनिरिवेष्टावेष्टेवकीर्तिरतिविमला. इति रसनोपमायामव्याप्ते:. नतिताद्युपमानतावच्छेदकतामुपमेयतावच्छेदकभिन्नत्वाभावात् उपमेयोपमायामुपमानतावच्छेदकयोर्द्वयोरपि तद्भिन्नत्वाभावेनोक्तविशेषणोनैवतथा इति निष्प्रत्यूहकदेवस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च. रजोभि: स्यंदनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभै: भुवनसंवमिव्योमकुर्वद्भिर्व्योमवत्स्थलं इत्युपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणपरस्परोपमायामव्याप्तेश्च. अथ चोपमेयतावच्छेदकभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वमुपमानस्य तद्भिन्नत्वमिति विवक्षितं. इदमपि न सम्यक् उपाददेतस्य सहस्ररक्षितस्य स्थानं निर्मितमानपत्रम् सतद्दुकूलादविदूरमौलिर्वमोपतङ्गश्चोत्तमांगे. हास्यारमटंभिक्षु: शिक्षतेवं नयाचते अदत्वामा

52

राम: ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यनेननभ्लेषोवावर्त्तयितुंशक्यते. वस्तुतस्तुसकलकलमित्यादावुपमैवेतिव्यर्थमेवधर्मत इतिविशेषयाम अलंकारांतरविधिरूपभ्लेषस्यविषयस्तत्र
करणोदर्शयिष्यते. किंच. विधिरूपविषयाभावेनालंकारांतरवाधकत्वमितिवाचोयुक्तिरप्ययुक्ता. विषयसद्भावमात्रेणानिरवकाशत्वानेर्विधिरूपविष
यानपेक्षणात नह्ययमलंकारगोचरोलोकन्यायः. यद्विधिरूपविषयोवक्ष्यति अरंध्रस्तानांसुवर्णादिविधिरूपविषयाभावेपसुवर्णाभिनानामेव
चारुत्वाहेतुत्वेनालंकारांतरत्वव्यवस्थितेः. अन्यथानिरवकाशैररंध्रस्तनैरसावकाशाश्चस्तनराश्रयसुवर्णाद्यालंकारांतरत्वावाधेत. तात्पर्यं
वाक्यवित्तमतःशास्त्रीयन्यायः पदेगृहीतीत्यादीनामिवमन्त्रार्थेगृहीतात्यादीनामाहवनीयशास्त्रादिविधिरूपविषयाभावेपिसविषयत्वमात्रेणाप्रति
ष्ठितत्वात नाप्यसाधारणेनेतच्छास्त्रन्यायः सहोक्तादीनामतिशयोक्तादिविधिरूपविषयाभावेपितदभावेनालंकारांतरत्वव्यवहारादविरोधइ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्राम्यविशिष्टः नमाद्योपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्भवेत्वालंकारत्वयुक्तम्. प्रसन्नोपमैवात्रश्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः. नहि पुरवर्णनप्रकरणे सकलकलमिनितद्विशेषण
पदस्य सुधांशुबिंबमिवेत्युपमायामभिबंधनेकलाकल्पलक्षणार्थांतरप्रतिभासंभवति. पत्नीपक्षाद्यर्थमन्येनवार्पस्यसाम्यमित्युक्तं. तत्रान्येनेत्युक्त
मपयुक्तम्. अन्येनेत्यस्यभिन्नत्वविशेषणेनयौगपद्यात् किंच. वार्पाभ्रकृतादन्येनापकृतेनेतिव्यर्थः. तथा. इतरापापपरिक्षांतिपेनुर्वानरकोटिषु.
रजांसिसमरोत्थानिनच्छोणितनदीष्विवेतिसमत्वयोपमायामव्याप्तिः. तत्रसमरांगत्वेनरजसांश्रोणितेनुपनवस्यापिवार्पेचात् यदिनुस्वयंवार्पेना
वार्पेनवाकुतश्चिद्वार्पादन्येनेत्यर्थः. तथाप्यस्य कुसुमगुणत्वाद्उपमानभावमसहमानस्योपमानत्वकल्पनरूपेप्रतीपेतिव्याप्तिः. यथा. अहमेवगुरुः
मुपकरणानामिति हालाहलमास्मतइदम्. नतुसंनिभवाहत्रानिस्त्योभुवनेस्मिन्वचनानिरर्जनामास. अत्रहिवार्पानांउर्जनवचसाहालाहले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नातिप्रकृष्टदोषत्वाऽपमानभावमप्यसहमानेनसाम्यमिवेक्षनंप्रतीपम् अत्रवर्णसोत्पप्युक्तम्. त्वन्कीर्त्तेः परतोभातिज्योत्स्नाधौतमलीमसेत्यत्र तत्रसंसारसंकीर्णोपमायामव्याप्तेः. तत्रकीर्त्तेरेववर्णसेनज्योत्स्नायाभवर्णसत्वात्. अपिचान्येनवर्णस्यसाम्यंवाच्यमितिकोर्थः. किमस्यप्रतियोगिकत्वेनवर्णगतंसाम्यंवाच्यमिति किंवायथाकथंचिद्वर्णावर्णोभयनिरूपितंसाम्यंवाच्यमिति. अथवावर्णानयोगिकत्वेनसाम्यंवाच्यमिति आद्येस्वरसिजमिदमातनंचतस्याः समभितिचेनमिसंमर्दविधत्ते. इतिभयविभीतसाहदपोपमायामव्याप्तिः. द्वितीयेप्रसिद्धप्रतीपेप्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव. तृतीयेवर्णस्यसाम्यमित्येतावतावक्षितार्थलाभादन्येनेत्यस्यवैयर्थ्यं. उपमेयोपमायाहन्यर्थमेकदेशविशेषणमप्युक्तम्. तेनरविमिवजलं जलमित्यत्रमित्यादौपर्यायेराप्रहृतायामुपमेयोपमायामतिव्याप्तिसंकानिरासेपि तद्वल्लनापुगपदभिधानेनतावत्सद्यःपरस्परतुलामधिरो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हतांहे · प्रत्यन्दमानपदपेनरमारमंतश्चक्षुस्तवप्रचिनत्रमरंचपमप्रिनिपुगपत्रहृतायांनत्यामतिव्याप्तिरस्यात · अपिचैवं · ग्रोत्रेवत्रयनानंद : सुरेवमदकारणाम
प्रभुनेवसमाकृष्टसर्वलोकानिनंविनीभिन्नस्तधारणाधर्मायांमालोपमायामव्याप्ति · तत्रानेकदासाम्यप्रतिपादनात · नचहृपमायेलनमेवमालोपमानैका,
नासुचप्रत्येकंलक्षणमस्त्येवेतिवाच्यं · तथासमुपमेयोपमापिउपमाप्रतीपमेतनमेवेतिनव्याहृत्यर्थविशेषयांतत्करणायोगात · संसृष्टिसंकरप्रकर
णाम्पृथग्ग्रंथकृतांलेखनमुभयत्रापिसत्यम · एवमुपमेयोपमाप्रकरणोदाहरिष्यमाणायांरोमि : स्यंदनोद्भूतैरितिपरस्परोपमायामव्याप्ति : · व्य
णोपमायामुपमार्थवाचिमिसुकमप्युक्तम · तपसंमुखमेवेदंवभंगोचक्षुषीइमे · इतिविस्पष्टसादृश्यानत्वाव्यानोपमैवमेसुकरूपायांनत्वाव्यातो
यमायांनाम्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तापत्तेः · तदानननमधीराक्षमाविर्द्दशनदीधिति भ्रमद्भृंगमिवालक्ष्यकेशरंभातिपंकजमिस्यादौविद्विष्टोपमा

५५

राम :
१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यक्षिप्त विशेषणा उपमाया मव्याप्तापत्तेश्च. यत्तीहपमेत्यादि वाचकलुप्तोपमायांचन्द्रमुखमित्यादि साम्यलक्षकपदलुप्तोपमायांचाव्याप्तापत्ते
श्च. किंच. वाच्यमित्यत्र विधेयतया वाच्यतोच्यते. तत्र वाच्यतयापि वा. आद्ये. सकर्षन्महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनी. यशोहरन्ति भूतानां गंगामिव भगी
रथः. इत्यादावेवं लक्षणं स्यात्. सयथा प्रथमं प्राचीनबर्हिषा. अहितानलिनोद्भूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः. इत्यादौ न स्यात् द्वितीये
यत्र व्यतिरेकालंकारे साम्यस्य निषेधाद्वाच्यता. मुखेन विजितं केन न समस्तवचन्द्रमाः. इत्यादौ. तत्रापीदं लक्षणं स्यात्. नच निषेधा
प्रतियोगिकत्वेन सामर्थ्यवाच्यमिति विशेषणीयं. अस्मिन्मात्रसहायोऽपि भूतारिपराभवे नैवास्य तुच्छजनवत्सार्वीयं महाप्रतिपत्तिव्यति
रेकेन तथाप्यनिष्पत्तेः. नच निषेधप्रतियोगिकोपनतप्रविष्टतया वाच्यमिति विशेषणीयं वृथा चास्मिन्कैंशोत्तत्रतत्रवनान्तो मातत्वासह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शीं क्रापिश्रमन्नपिनलक्ष्यते इत्युपमानलक्षणायामव्याप्तेः तत्रसदृशलाभनिषेधेसाम्यस्यापिप्रतियोगिकोटिविविष्टवात्तत्रलक्षियालाथोक्तमपिलक्षणमसङ्गतम् यत्तु
सरस्वतीकंठाभरणोक्तलक्षणं प्रसिद्धेरनुरोधेनयः परस्परमर्थयोः इयोवयसादृश्ययोगः सेहोपमामतेति तदपिगुणक्रियादीनांपरस्परसादृश्यवर्णना
सिकायां सत्यंजरभ्रक्षुस्मानामेलानामुत्पत्तिस्तवः मुत्पत्तिगंधिषुमत्तेभकटेषुकलरेणावः इत्याद्युपमायामव्याप्तेः तद्धर्मतुगातरुणीसेयोपमर्दमयोन्न
तलनमिवेशानिर्मिहिमांशोः बिंबंकठोरविषकाष्ठकडारमेनाद्विशोः पदंप्रथमसमयकरैर्वनक्ति सद्योमंडितमत्तरूपाविवृक्षप्रस्पर्द्धिनारंगकमित्यादौप्र
सिद्धिरहितोपमानायांकविकल्पितोपमानायांचाव्याप्तेः यत्वलंकारसर्वस्वकृतोक्तं उपमानोपमेययोः साधर्म्यभेदाभेदप्रत्यक्षेवोपमा साधर्म्यत्रयः
प्रकाशः भेदप्राधान्येसाधर्म्यस्यनुपयोगितादृश्यान्नप्रतिवस्तूपमासहोक्तयादिषु अभेदप्राधान्येरूपकपरिणामभ्रांतिमदुल्लेखादिषुद्वयोरुपयोगस्तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यामुपमायाम्· अत्रोपमापमानोपमेययोरसाधारणरूपाभ्यां भेदः साधारणधर्मेणाभेदश्चेति द्वयोरपि नृत्यतैवेति· तदप्युपमेयोपमातिशयाद्यादिदृष्टमिति
स्पष्टमेव· तस्मादुर्वचमस्यालक्षणमिति· अत्रोच्यते· व्यापारठपमानाख्योपमवेद्यदिविवक्षितः· क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तमुपमालंकृतिरूपा उपमानव्यापारउ
पमितिक्रियानिष्पादको व्यापारः· सा दृष्टपदार्थानां· सोयमुपमितिक्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं विवक्षितश्चेदुपमालंकार इत्यर्थः· तथा च व्यतिरेकेनातिव्याप्तिः
तत्र सादृश्यपदार्थानां सत्त्वेपि मुखेन निष्कलंकेनेत्यादौ साक्षात्तस्यैव निषेधेन नैषां पदार्थानां सादृश्यं नवदिया द्यौतस्य योजकधर्मनिषेधेन चोपमितिक्रियाया अ
निष्पत्तेः· नाप्यतन्त्रयेतिव्याप्तिः· तत्रापि स्वस्वसेन सादृश्यस्य सादृश्यानाध्यवच्छेदेरुद्धरोदनवद्योतनवनाद्यर्थवादेऽसदर्थस्यनिन्दाकृतोपि द्वयमा
त्रतयावगम्यमानत्वेनोपमितिक्रियाया अनिष्पत्तेः· अन्यथा तस्य त्वेनोपमितिक्रियानिष्पत्तौ सादृश्यानाध्यवच्छेदेपि सर्वथा उपमात्वद्योतनफलेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathm

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात् भाः श्रुतस्य तदेव फलमभाग्यहृदयः यत्रते नैव तस्मात् उपमानोपमेयता । अतो हृदयविवक्षातो वदति तमनन्वयमिति । अतस्य वर्णमानमपि तस्य
स्मिन्नाधर्म्यं नान्वेमीत्यनन्वयं यद्वस्तुनि मनेकस्य सर्वस्वकारादयो वदन्ति । तत्र यथा मम मिकतकरजः संयोजनेन रजोनस्य वर्द्धदेसतिक
तकरजसोपि विनयनात् सर्वथा नाविलसंभः सिध्यति । तथा रामरावयोर्युद्धं रामप्रधानमपि रावणस्य दौत्यस्य स्वेन साहस्रपवर्णनया सहस्रांतरस्य
वर्द्धदेसतिवस्तुतः स्वेनाप्युपमायाः असंभवादुपमेयं रामरावयुद्धमित्यत्रैव कविसंरंभहृदयमिति क्रियायाः अनिष्पत्तेर्नानन्वयेति शाप्रिशं
कावकाशः । एवं प्रतीयेपि यत्रोपमित्यनिष्पत्तिः आकर्णयसरोजाक्षि ववनीयमिदं मुखि । यशांकलवक्रेयाप्तरैरुपमीयते इत्यादौ नतत्
रातिया शिशंकापि उपमितिक्रियानिष्पत्तिविरहात् । गर्वमसंबाधमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भई । सत्रीहृदामिदिशिसरः सुनन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीलनलिनादि॰ श्यामादिश्चनीयंउपमेयोपमावेसभयमपिसंख्याद्यमेवेतिनतच्चापनेलक्षणास्पदोषः तथाहि॰ उदाहृतंप्रतीयेतावदुपमाविशेष
एव॰ सादृश्यवर्णनस्यप्रकृतविषयत्वेबाप्रकृतविषयत्वेविस्तरनिरूपकसंदेहभ्रांत्यनेकवाक्यहतापहृवसंभावनाऽसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधननिर्दि
ष्टसमर्थनादीनामिवालंकारांतरत्वायोगात॰ अन्यथातेषामपिप्रकृतविषयत्वेरूपकसंदेहभ्रांतिमदुल्लेखापह्नुत्यपेक्षाभिदर्शनार्था
नरस्यासाद्यलंकारत्वं॰ प्रकृताप्रकृतविषयत्वेहालंकारांतरत्वमितिकल्पनाप्रसंगात॰ स्वरूपादयश्चप्रकृतविषयाइवाप्रकृतविषयाअप्यलंकारस्व
रूपाअत्रतत्तदाहरिष्यंतेऽतोपमायामयंनियमः यदप्रकृतेनप्रकृतसादृश्यवर्णनात्मनैवतथाभाव्यमिति॰ समुच्चयोपमाउदाहृतोप्रकृत
योरेवसादृश्यवर्णनस्योपमात्वांगीकारात॰ तद्वप्रकृतेनाप्रकृतसादृश्यवर्णनमुपमैवेतिप्रकृत॰ एवंचोपमेयोपमापिप्रकृताप्रकृतविषयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपमाद्वयरूपतया नालंकारांतरतां भजते अन्यथा तत्र करणोहरि ध्यानाद्यपरस्परोपमाया अप्यलंकारांतरत्वप्रसंगात् परस्परस्त्रमनिबंधनादिष्वपि अलंकारांतरतापत्ते
श्च नवानन्वयव्रतीयोपमेयोपमाभ्यां साहश्यवर्णनस्पष्टथङ्गि रूपणस्वाविशिष्टत्वेऽनन्वयस्यानुपमात्वमिनरयोरुपमात्वं तत्र कुमुदकुमुदिनीवाक्यम्
यत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तिलक्षणोपमाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन यत्रतदनिष्पत्तिलक्षणतदभावेन तत्रैवोपमास्यस्फुटत्वात् इयमेव विशेषमभिप्रेत्य काव्यप्र
काशिकादिलक्षणोक्तानन्वयस्योपमार्थमेव यत्नः कृतो नोपमेयोपमादिसुदासार्थ उपमेयोपमादेरुपमांतर्गतत्वेपि व्यंग्यादिकृतवैचित्र्यविशेषात्प
थग्भावेन विवक्ष्यते रूपकपरिणामवत् उभयोर्दिव्योर्विशेषथक्त्वाद्वा तत्र लक्षणाभावो न दोषः यदि तथाभूतौ प्रवाहौ स्यातां तर्ह्युपमीयेत न
चतौ संभवतः तस्मात्रकेनाप्युपमीयत इति उपमापर्यायोपमित्यनिष्पत्तावुपमात्वस्वीकारे तत्रोपमाशब्दस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः किंतु तत्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निशयोक्तिविशेषोलंकारः अतएव काव्यप्रकाशिकायां प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ चकल्पनमित्यतिशयोक्तिपरिगणाप्ययथर्थोक्तौ कल्पनस्य नाकाया
मकलंकं चेदसूनांशोर्भवेद्वपुः तस्यामुत्वं तदा साम्यपराभवनवाक्यादिमुदाहृतम् पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविप्रुषं स्यात् ततो न दुर्धा
शिशदस्य तस्याश्चोष्ठपर्यस्तहसितस्येति रूपकविकल्पितोपमानायाऽन्याद्योपमेनिय वक्तायाऽन्याद्योपमायाऽपहरणं तत्र यथा न्यायस्योपमानस्य संभा
वितत्वात्तेनोपमितिक्रियानिष्पत्तेर्लक्षणमस्त्येवेति नाव्याप्तिः नचैवं चन्द्रबिंबादिवदिषमित्यसंभावितोपमायामव्याप्तिः तत्रासंभावितेनैवोपमानो
नोपमितिक्रियानिष्पत्तेः कविनाविवक्षितत्वेन विवक्षानुसार्युपमितिक्रियानिष्पत्तिसंभवात् नहि वस्तुसदर्थनिबंधनोपमितिक्रियानिष्पत्तिरुपमेति
लक्षणमुच्यते किंतु कविविवक्षानिबंधना अतएव भोजेविवक्षितइतिविशेषणमर्थवत् अन्यथा चन्द्रइवमुखमित्यादावपिलक्षणांतस्यात् चंद्रग

Nepal Sanskrit University, Bālmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्यांप्रतिपादयस्यवस्तुनोमृषे। भावेनविवक्षानुसरणं विनागत्यभावात् चन्द्रधवलाकीर्तिरित्यादौसर्वथैवलक्षणानस्यात् कीर्तेर्धावल्यस्यलेशतोप्यभावा
त् नचैवमनन्वयेपिकविविवक्षयास्वस्यध्वेनोपमिनिक्रियानिष्पत्तिः संभवतीतिवाच्यम् सर्वथैवानुपमत्वद्योतनेकविसंज्ञेनथाविवक्षानुदयात्
वृथाचरसिकिंभंगेसादोसादृश्याधिकरणस्यानुपलंभोत्रोपलभ्यमानेजुसादृश्यनिषेधपर्यवसानेप्यनुपलभ्यमानगतसादृश्याभ्यनुज्ञानात्रोपमितिक्रि
यानिष्पत्तिरसीतिताबाधिः अनन्यतस्यविक्षिप्यावपादानामुपमानलुप्तना स्वरूप्यमाणांकविनासादृश्यसाधनोनचेत् प्रतिषेधमुपादायपर्यवस्य
सोपमेयविलक्षणमनुसंधेयं उपमितिक्रियानिष्पत्तिमसादृश्यवरानुपमाखनिषेधायपर्यवसायिसादृश्यवरानुपमेतिद्विविधमपेतदृश्यमा
मामाप्यलक्षणं अलंकारभूतोपमालक्षणोपेतदेवाउद्भाव्यंगपत्वविशेषितं विशिष्टोपमादिष्वतेविशेषणाद्युपमानानांवाच्यभूतविशि

58

राम:
१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्योपमादिभिरर्थवाह्यासिद्धांगरूपगुणाभिरुतपंगनैकमासांनातकारनेनिनतदव्यापनंसेव · नपमंसरवमेवेदनिस्यादीनोपमालंकारः
किंतुप्रतिषेधाक्षिप्तप्रत्तक्तिनयाध्रांतिमान् · तदुपपादकतयोपमाचेसुभयंवंग्पे · तथापिध्रांतिमदादिकमपिसाधर्म्यमूलतमात्रेणोपमाम
षेपगिरायत्तादंतिनातत्वाख्यातोयमेस्पेतादृशावतारः कृतः परमितिनतत्राप्यव्याप्तिर्दोषइत्येवादिकः सावेयसुपमाद्विविधा · पूर्णालुप्ता
च · उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानांचतुर्णामप्युपादानेपूर्णा · तेषामेकस्यद्वयोस्त्रयाणांवातोपेसतिलुप्ता · पूर्णायांक्वचित्सा
धारणधर्मस्यानुगामितयानिर्देशः · क्वचिद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन · क्वचिद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन · क्वचिच्छ्लेषेण · क्वचिदुपचारेण · क्वचित्समा
सांतराश्रयेणरूपेन · क्वचिदेषांयथासंभवंमिश्रणेन · लुप्तायांतुनैवंभेदः · तस्यांसाधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् · किंतुप्रकारांतरेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदवद्भ्यते नत्रद्वयोर्धर्मस्यानुगामिनायथा वागर्थाविवसंपृक्तौ औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबंधइतिवागर्थयोर्नित्यसंबंधित्वंप्रसिद्धं उमामहेश्वर
योरप्यनयोर्नैष्ठ्यभावश्चंद्रचंद्रिकयोरिवेतिनत्रसिद्धे: तथाचनित्यसंबंधित्वरूपोत्रसाधारणोधर्मोनुगामिनयानिर्दिष्टः यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वाग
र्थवन्नित्यसंबंधित्ववर्णनेनतयोर्निरतिशयपरस्परप्रेमशालित्वंमहामहिमत्वमित्यादिव्यज्यते तथापिनक्षणिगुणीभूतयोरुपअवहार: नखलुंप
सस्पर्शप्रतिभासादेवात्रवाहुनाप्रतीति: किंतुवाक्यपदैवैचित्र्यप्रतिभासादपीति प्रायस्तत्रसंभवइसादिरूपंयंपमलंकारान्तरंचागतमपिचैवंतत्र द
लंकारोऽपिगृह्यंते एकस्यैवधर्मस्यसंबंधिभेदेनद्विरूपादानंवस्तुप्रतिवस्तुभाव: सतुद्वयोर्नसंभवति किंतुविशेषणतयाविशेष्यतयावासर्वत्रवि
बप्रतिबिंबभावकल्पितः वस्तुतोभिन्नयोरुपमानोपमेयधर्मयो; परस्परसादृश्यदर्शनेनतयाध्यवसितयोर्द्विरुपादानंबिंबप्रतिबिंबभाव: तत्रवस्तु

59

राम:
१५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिबिम्बभावस्य विशेषणतायथा· यांस्यामुकुलेलितकंधरमाननंतदाकृत्रकृत्रशतपत्रनिभंवहंत्या· दिग्धोमृतेनचविषेणाचपक्ष्मलाक्ष्याराटंनिखातइवमे
हृदयेकटाक्षः· अत्रबिंबप्रतिबिंबभावेनानिर्दिष्टयोः कंधराकृत्रयोर्वलिताकृत्रशब्दाभ्यामेकस्यधर्मोविशेषणतयानिर्दिष्टः· विशेष्यतायथा· मातेनजगद्हे
साध्वीहठात्साध्वसकंपिता वानरेणातिलोलेनवाताहतेववल्लरी· अत्रसाध्वसवातयोर्बिम्बप्रतिबिंबभावापन्नयोः कंपिताहतशब्दाभ्यामेकस्यधर्मोः
विशेष्यतयानिर्दिष्टः· शुद्धबिंबप्रतिबिंबभावोयथा· पाणौयमंसार्पितलंबहारइत्यादि· अत्रहरिचन्दनबालातपौहारनिर्हारौचबिंबप्रतिबिंबभावेन
निर्दिष्टौ· श्लेषोयथा- नरसिंहमहीपालसमस्तोपितिष्ठतश्च· पारावारसमानत्वंदधातिस्वयस्यूतः· उपचारोयथा· इन्द्रवन्मुदितार्चिषंततोभानुमं
तमिवहेलभरस्थितः पंकजैरिवकुमारमीक्षणोविस्मयेनविकचैः यमर्जुनाः· अत्रविकासः पुष्पधर्मस्तपमेयेषुवीक्षणोपचरितः· स्वभावभेदाश्रयणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा· तथाविकसननचन्द्रकान्त्याप्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्याप्रसन्नचेतःसलिलश्रियोभूतसंस्पर्शमानःशरदेवलोकः अत्रविकसननचंद्रकान्त्येतिविशे
षणादेवांशरदिचसमाप्तभेदेनप्रवर्त्तते मिश्रणोयथा· भीमकांतैर्नृपगुणैः अत्रभूपोपजीविनां अभृष्यभ्राधि
गम्यश्रयादोषानैरिवार्थावः· अत्राभृष्यत्वमधिगम्यत्वंचरूपमुक्तानांयाहोरत्नानांचबिंबप्रतिबिंबभावमपेक्ष्यतद्वाचकंसाधारणोधर्मः· अनुगामित्वमनेष
योर्मिश्रणंयथा· गतेनवधानरिवत्तपंवतांचिरायनश्चांद्रमसंकुलंमहत् अत्रसंतानतयानशोभतेवंहरेःप्राज्ञथनादिवोदधेः अत्रसंतानशब्देन
षमपेक्ष्यलक्षणात्मकशोभारहितंसाधारणोधर्मः· अनुगामित्वोपचारयोर्मिश्रणंयथा· तडिच्चलतेतिमुन्नरः कुरुराजधानीविलोकयन् प्रि
यपेवप्रियासकंपयाचरितेभेधृतधर्मपाथसा अत्रसकंपतानुगामिधर्मापेक्षयालक्षणाभावंपरिभक्तत्वंभीत्यासुपचरितं· अनुगामित्व

60

राम:
१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समासभेदाश्रयणयोर्मिश्राणांयथा श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिराईवाससः अंगनाइवरजस्वलादिशोनोवभूवुरवलोकनक्षमाः अत्र
श्येनपक्षपरिधूसरेत्यादिविशेषणयोः समासभेदाश्रयणोनसाधारणापमपेक्ष्याः भवतोऽनक्षमाचमनुमामिधर्मश्चारुतानिज्ञायंपुरुषाणि
तत्रप्रतिवस्तुभावबिंबप्रतिबिंबभावयोर्मिश्राणांयथा- लिंगैर्मुखसंहतविक्रियालेहृदः पुरुषंनाशरूढनक्राः वैदर्भमामंत्रयपुत्रदीर्घांप्रत्यर्पि
पूजामुपपाच्छलेन - अत्रबिंबप्रतिबिंबभावापन्नयोः क्रोधनक्रयोः संहतगरुडाभ्यामेकस्यधर्मउक्त इतिवस्तुप्रतिवस्तुभावः संतोष
चिह्नप्रसादयोर्बिंबप्रतिबिंबभावश्च- श्लेषबिंबप्रतिबिंबभावयोर्मिश्राणांयथा पार्थनाशामुदितान्पात्मजावाष्पमुद्गरभिनीनमन्यवः भा
नपङ्कथिनपाथसोवहिः शीतगर्भसलिलाइवहृदाः अत्रवाष्पशब्देश्लेषस्यन्पात्मजहृदविशेषणानांबिंबप्रतिबिंबभावमपेक्ष्यचारुता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपचारबिंबप्रतिबिंबभावयोर्मिश्रणं यथा साकिलाखोसिताचलीभूतनेत्रभ्रुवोवरौ उद्वामेन्दुमिन्नाभ्यर्थितमन्मथविरोगौ अत्राध्यासितेन्द्रसिंहे त्वनयोर्वि
रोगारणांचबिंबप्रतिबिंबभावमपेक्षउद्भवनमुपमानोपमेययोर्द्वयोरप्युपचरितं मुख्यार्थस्यद्वयोरप्यसंभवात् मुख्यार्थेतस्यप्राधान्याच्च नदाहुः मिश्रणो
ऽर्णवाकाशादिगौराद्वत्रिवपाश्रयं अतिसुंदरमन्यन्यायाम्यकक्षांविगाहनइति स्वमम्यरुपिद्वयोर्मिश्रणात्सूत्रम् अनुगामित्वबिंबप्रतिबिंबभावसमास
मासभेदाश्रयणंयथा नयंतमावर्तगभीरनाभिस्तमन्यगादन्यवसूर्यबिंबी महीधरंमार्गवशादुपेक्षंश्रोतोवहासागरगामिनीव अत्रान्यगादित्यनुगामि
धर्मः अन्यवसूर्यबिंबीसागरगामिनीत्यनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः आवर्तगभीरनाभिरित्यत्रसमासभेदाश्रयणमित्येतेषांमिश्रणं अनुगामित्वप्रे
क्षोपचारणांमिश्रणंयथा अमौमरुद्भुंबितचारुकेशरःप्रसन्नतारक्षिपमंडलाग्रणीः प्रियंकरोमानुरहिवीक्षितोवसन्नकालोहनुमानिवागतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रानुरूपविक्षिप्तइत्यादावनुगामिना यथादिशब्देनोपचारः चुंबितइत्यादावनुगामिना यथादिशब्देनोपचारः इत्येतेषामिभ्रमाणां स्वमन्यान्यपिमिथ्याभेदोदाहरणानि
स्वयमेवद्रष्टव्यानि बिंबप्रतिबिंबभावोदाहरणेषु कृष्णबुद्धिदोषः कचिद्प्रतिहतसाधर्म्यतयाप्रतीयमानसाधर्म्ययोर्बिंबप्रतिबिंबभावः यथा-पांडो
यमेसार्थिनलंबहारइत्यादौ कचिदप्रतिहतसाधर्म्यतयायेनकेनचित्प्रकारेणोपात्तसाधारणधर्मबिंबप्रतिबिंबभावः यथा नयाविहङ्गाननवनङ्गकांत्ये.
त्यादौ अत्रहिहारदपर्णयोः स्वतोप्रतिहतसाधर्म्ययोर्विहङ्गाननेत्यादिनासमासभेदाभ्यांतोनोप्राप्तसाधारणधर्मयोरेवबिंबप्रतिबिंबभावः यथाक
थंचित्साधर्म्यप्रतीतिंविनाबिंबप्रतिबिंबभावानसंभवन्येवेति यद्येवं यथात्वंगुणावाल्लोके तथानेनिर्गुणोरिपुः इतीदमुपमानंतुविपरीतप्रतिपत्तिस्मर
णमनुरूपायाविपरीतोपमायाः कथंनिर्वाहः तत्रहिसगुणात्वनिर्गुणात्वयोर्नोपात्तेनवाप्रतीयमानेनधर्मेणसाधर्म्यप्रतीतिरस्तिनेपुदोषः तत्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणिनिकत्वस्वाभाविकत्वादिधर्मेणाप्रतीयमानेनतयोः साधर्म्यप्रतीतेः अन्यथा यथाशब्दोदितस्यमाहात्म्यस्य सर्वथा निरालंबनत्वप्रसंगात् एवं पूर्णायादि गुणाह
ता. तस्याष्टविधा. वाचकलुप्ता धर्मलुप्ता. उपमानलुप्ता. वाचकोपमानलुप्ता. धर्मोपमानलुप्ता. धर्मवाचकलुप्ता. वाचकोपमेयलुप्ता. धर्मोपमानवाचक
लुप्ता. इति. क्रमेणोदाहरणानि. कैलासगौरवृषभारूढः पार्वतीप्राणनाथः पूर्णदृष्टं अवेहि मां किंकरमस्मरस्त्रैः कुंभोदरनामनि कुंभतुल्यम्. अचकैलासगौ
रमित्यत्र वाचकलोपः निकुंभतुल्यमित्यत्र धर्मलोपः वाचकलोपः सर्वत्र समासादिविधायकशास्त्रकृतः धर्मलोपस्तैद्धिकः प्रभावादिमानिकुंभतुल्यमि
त्यपि कुंभकाचात्. यत्तु रामाश्रमस्य च समागमो यत्र नैर्वधोस्पकृतः उपनतमेनदकस्मादसीद्वनकाकतालीयम्. इत्यत्र काकतालशब्दोदृष्टिविष
येकाकतालसमवेतक्रियावर्त्तिनो. तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिती वार्थे समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकान्मुक्तुपेतिवा समासः उभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्रोपमेयं ऋमेणादेवदत्तागमनंदस्युपनिपातश्च तेनदेवदत्तदस्युसमागमः काकतालसमागमसदृशइति फलति ततः काकतालमिवकाकतालीयमि
तिद्वितीयस्मिन्नियार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिछप्रत्ययः ततश्चपतनतालफलेनयथाकाकस्यवधः एवमुपनिपतितेदस्युभिर्देवदत्तस्यवधइत्यर्थः
यसहभगवान्भाष्यकारः एवंतर्हिद्वाविमावर्थौकाकागमनमिवतालपतनमिकाकतालं काकतालमिवकाकतालीयमिति नत्वत्रकैयटेन तत्रका
कागमनंदेवदत्तागमनस्योपमानंतालपतनंदस्युपनिपातस्य तालेनतयः काकस्यवधः सदेवदत्तस्यदस्युनावधस्योपमानमिति अकस्माद्
पतनंचसाधारणोधर्मः तदाहवृत्तिकारः तेनकाकतीयंनामाकस्माद्पतनंचित्रीकरणमुच्यतइति ततश्चाभकाकागमनतालपतनसमाग
मनरूपस्यपतनतालरूपकाकवधरूपस्यचउपमानस्यानुपादानात्तत्पदार्थोपमायांसुपमानलोपः समासार्थोपमायांवाचकोपमानलोपः भवे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वकिमिति वृत्तो वयमिदमिति तृतीयपादपाठेऽन्यपार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः अत्र धर्मलोपमात्रमैहिकं य
त्पालयसे धर्मं धर्मो च निग्रहेण च सर्वैराघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु अत्र राघवः शार्दूल इवेत्यर्थेऽपि नंयाद्वादिभिः सामान्यप्रयोगाद्इति समा
से धर्मवाचकयोर्लोपः अत्र वाचकलोपवद्धर्मलोपोऽपि शास्त्रीयः सामान्यप्रयोगस्यैवैतत्समासानुशासनात् धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैहिक
त्वमपि संभवति यथा नरा यं सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति तेजगत्यभजन्मर्त्यश्चंचावन्मकलाधरं अत्रापवर्गइवाचरतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्याचा
रार्थस्यैहिकत्वोलोपाद्वंचकवद्धर्मस्यापिलोपः चंचेत्यत्रचंचात्यायुरुपइवेत्यस्मिन्नर्थेइनंप्रतिकृतावितिविहितस्यकलोऽत्रमनुष्यइतिलुप्तिवा
नाद्वाचकलोपोधर्मलोपश्च - अत्यश्लोकस्यपद्मकालामुरवसपः संसारोऽप्यपवर्गति नंशंभजन्मर्त्यश्चंवैचान्महिताकृतेरिति पाठे नोभयवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधर्मस्य भ्रवरामपि संभवति रूपयौवनलावण्यस्पृहणीयतराकृतिः पुरतो हरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयति· अत्र वाचकोपमेययोरभावः रूप
यौवनेत्यादिस्त्रिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं पुष्पायुधमिवोच्चरतीत्यस्यार्थस्य गम्यमानत्वात्· स्वात्मनश्चोपमेयस्य लोपः कवेरौद्धिकः· नचैवं इत्यु
पमेयस्योपादानमस्तीति शंकनीयं कर्मविभक्त्यभावेन पुष्पायुधीयतीत्यत्रोपमेयानामनर्थकत्वात्· अत्रैव हरिणाक्ष्य इव क्षिणीइवापतेभ्यः क्षिणी
भासामित्यस्मिन्नर्थे नृशिष्टे हरिणाक्षीणामिति पदे धर्मोपमानवाचकानां लोपः सर्वोऽप्ययं सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिसूत्रकृतस्य लोपः
त्रिलोपे धर्मलोपस्तैर्द्विको वा संभवति· यथा यद्वोगरामस्य चेति श्लोकस्य द्वितीयपाठे समासार्थोपमायाम्· स्वेतुम्नायामष्टौ पक्षाः प्रद
र्शिताः काव्यप्रकाशिकाकारादिभिस्तु पूर्वाचार्याः षड्विधाः वृत्तापास्तधर्मलुप्तादिष्वंतरभेदेन कैश्चिदेकोनविंशतिरन्यैर्विंशतिर्विधाः प्रदर्शि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ना: नञ्तपविभाग: पूर्वाणावद्विविधा श्रौत्यार्थाच सादृश्यमात्रवाचकयथेवादिशब्दनीश्रौती सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यंतत्वसदृशसंकाशादिशब्दवत्यार्थी द्विविधा
पिमात्रेसमासेतद्धितेचेत्येवंषड्विधा पूर्वाणि धर्मनञ्ज्ञापि पूर्वाणवदेवविभागवती किंतु श्रौतीतद्धितेनसंभवतीत्येवंचविधा वाचकलक्षणाकर्मकर्तृसाधनो:
कर्माधिकरणावचो: क्विपि तिनौसमासेचेत्येवंसप्तविधा उपमाननञ्ज्ञावाक्यसमासयोर्द्विविधा धर्मवाचकनञ्ज्ञाक्विप्समासयोर्द्विविधा धर्मोपमाननञ्ज्ञावा
क्यसमासयोर्द्विविधा उपमेयवाचकनञ्ज्ञाक्यमेकविधा धर्मवाचकोपमाननञ्ज्ञासमासस्यैकविधेति यदाहु: पूर्वाणि नञ्ज्ञासप्तविधा श्रौत्यार्थीचेति तेपुन:
द्विविधेपथमावाक्येसमासे तद्धितेभवेत् तद्धत्वञ्ज्ञापिधर्मस्यलोपेश्रौतीनतद्धिते इत्यादिलोपेद्विविधेतत्पुरुषेचिचकाः तथातिनौसमासेचसप्त
धैषाप्रकीर्तिता उपमानस्यलोपेनद्विधावाक्यसमासयो: इत्यादिधर्मलोपेनद्विविधाक्विप्समासयो: धर्मोपमानयोर्लोपेवाक्यगाचसमासगा

64

राम:
२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इवादेरुपमेयस्य द्वयोर्लोपेभवेत्क्वचि वादिधर्मोपमानानां लोपे तेषां समासगेति · अत्रोदाहरणानि तन्मतरीत्या संग्रहश्लोकाभिर्निरूप्यंते · यस्याज्ञाशि
रसोद्यतेसुमनसां वृन्दैर्यथामालिकावध्नाम्युच्चनियः पशुनिवत्तनान्यस्याभवद्वैभवं · हृष्टंशोवधिनासमंहृदिभजन्त्यानन्दसारोपमंयंधन्याः शशिवस
मत्रवपुषेनस्मेनमः शंभवे · अत्रवध्नाविपरणादिर्हीता · तत्रप्रथमवाक्ये वाक्यगाप्रौती · द्वितीयवाक्ये समासगाप्रौती · इवेननित्यसमासोविभक्त्य
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंचेतिवार्त्तिकमुक्तं तेनपशुनिवेत्यस्यसमासपदत्वात् · तृतीयवाक्ये तद्धितगाप्रौती · भवद्वदितिषष्ठीसमर्थाद्ध
तेसत्रतस्येवेतिसूत्रेणाइवार्थेविहितत्वात् · हृष्टंशोवधिनासमंहृदिभजन्तीत्यत्र वाक्यगाआर्थी · आनंदसारोपममित्यत्रसमासगाआर्थी · हृष्ट
मितिविशेषणामत्राप्यपेक्ष्यते · अन्यथाधर्मत्रयैवस्यात्रपूरणी · शशिवदित्यत्रतद्धितगाआर्थी · तत्रत्यवनेसेननन्त्यं क्रियाचेहतिरितिनृत्या

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थे विहितत्वात्. मूर्त्तिर्यथानवमुधावनभिन्नशाविकरणप्रभामुखदृश्यश्च जटासहिष्णुः. शंखाक्षिकांचननिभं पदमङ्कुशेषं पयस्यैषमेस्तहृदिदैवतसार्वभौमः. भ
त्रपंचविधापि धर्मेतुप्रादर्शिता. तत्रमूर्त्तिर्यथानवमुधेतिवाक्यगाप्रौती. वलभिन्नशाविकरणप्रभेतिचसमासगाचप्रौती. उभयत्रापिभातीत्यादिक्रि
याप्रयोगेसैवसाधारणोधर्मइतिधर्मेतुप्रानभवेत्. अतस्तत्प्रयोगः. प्रौतीतुधर्मेतुप्रातद्धितेनसंभवति. षष्ठीसमर्थात्तत्रमीसमर्थाद्वाइत्यर्थेविहि
तवतेर्धर्मोपादानंविनाऽन्वयसौकर्याभावात्. नत्ववाच्यपिवेदेतिकृतावित्यधिकारेइत्यर्थेविहितस्यतद्धितस्यधर्मोपादानंविनापिनैराकांक्ष्यमस्तिकु
ग्राहीयाबुद्धिः. द्वौलेपंदधिपौंडरीकमुखमितिवर्णनात्. अतस्तत्रप्रौतीधर्मेतुप्रातद्धितेऽर्थाद्गृहीतइति. इवेवतिकृतावित्यधिकारेविहित
प्रत्ययानांतुत्यार्थेस्वविधानात्. अन्यथातेषांसादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वाभावेनकुग्राहीयाबुद्धिरित्याद्युपमेयसामानाधिकरण्याभावात्तादृश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधानमपि सदृशपर्यवसानिसामानाधिकरण्यपदर्शनादिति सूत्रे इत्यत्र हस्तान्न विरुध्यते · सुसदृशश्चेत्यादिवाक्यत्रये क्रमेणार्थाविवक्षया समासगतद्धित
गाच · अत्रुदेरपि तत्र ईषदसमाप्तौ विहितेषिदेरपवत्वयः सादृश्येप्रयुज्यते · सोपि सामानाधिकरण्यात्सदृशपर्यवसायी नन्वसदृशादिशब्दयो
गे सादृश्यविशिष्टधर्मिपर्यन्तत्वादार्थमिदम् · सादृश्यादिशब्दयोगे कथं क्रियाप्रीतिरत आर्थी · यथा · परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्जितवर्त्मस्वन्यान्वेषु
पदृश्यमेस्यं हृत्यवद्धदृष्टिमद्भुत्यादौ आर्थ्येव · तत्र तद्धितप्रकृत्यार्थधर्मिपर्यन्ताभिधानपूर्वकमेव भावप्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् · वस्तुतः प्रीतेरेवेति कुतः ·
तत्र तद्धितप्रकृत्यार्थधर्मिपर्यन्ताभिधानेपि प्रधानप्रत्ययाभिहितस्य सादृश्यस्यैव वाक्यार्थत्वापत्त्यात् · यथा इषदसमाप्तिपदिमनसिजः कीटतांगत
नष्टः स्वान्तेयोन्तः पुरीयत्यथभजनकृतस्तं कुमारीयतिप्रकृ · अतस्तं भायतेयस्त्रिभुवनभवनेकोक्तिलालापिनीयं वामांगेकल्पवल्लीभ्रयतिदुवनयद्रूपा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मलांतमपि · अत्र समासविधायिवाचकलक्षणानि दर्शितानि · तत्र सीयमिव यस्य पत्नीत्यर्थे दीयदर्शीमिति कर्मधारयलुगिकोऽस्य वनस्य इत्यर्थे कीटनाशमिति कर्मधारयलुगिस्यांते
अंतःपुरस्य वाचरतीत्यर्थे अंतःपुरीयती त्यधिकरणाकारचिकुमारं स्कंदमिव वाचरतीत्यर्थे कुमारीयती त्यिकर्मकर्मणि त्रिभुवनस्योत्तरौ मूलस्तंभस्य वाचरतीत्य
र्थे मूलस्तंभायते इति कर्मकाडि · कोकिलस्य वालवतीत्यर्थे कोकिलालापिनी तिप्रतीतौ कुवलयमिव रूपमस्य त्यर्थे कुवलयरूपमस्य लोचनमस्य त्यर्थे च क्रमे
णावाचकलक्षणानि दृष्टव्यानि · सुजनं पुरस्त्रियोत्तमे चित्तमस्य दयहायचापलं यस्य संप्रियहितं न दृष्टं येन नापि सदृशं निशम्यते · अत्र यस्य समाप
तिसमासे येन सदृशमिति यावेचोपमानलक्षणानि विधायिदर्शितानि · वृथा मम भ्रमन्त्यहो मन स्थितेन महेश्वरे भुजो त्तितेन किं मम स्वयोत्थवालित
लसः पदं पुरत्रयः सदा तदंघ्रिपंकजद्वये चकोरकीयतां स्थिरं मदानने शशिप्रभे · अत्रावशिष्टानि विधायिलक्षणानि दर्शितानि · तत्र द्वितीयपादे वाक्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मासयोर्धर्मोपमानलुप्ताद्विविधा-तृतीयपादेऽक्षिप्तसमासयोर्धर्मवाचकलुप्ताद्विविधा-चकोरकीयातिति वाचकोपमेयलुप्ता-शशिप्रभइति धर्मोपमानवाचकलुप्ताक्रमेणाइ
ष्टया-एवमयं पूर्वार्धलुप्तविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतयाप्रदर्शितः शास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरोतानीवालंकारशास्त्रमुपाश्रयतामर्हति-नचालु
प्तानामयं समासस्येनविभागः-तथाहि-धर्मलुप्तावाक्यसमासतद्धितेषुप्रदर्शितादिर्भावेपिदृश्यते-पटुपटुर्देवदत्तइति-अत्रहिप्रकारेगुणवचनस्येतिसाद
ष्टेद्विर्भावविधानात्पटुसदृशइत्यर्थः-योहिशास्त्रादिषु पटुरेवपटुवदभिनयतिसउच्यतेपटुपटुरिति-तत्रावदिमेवाक्येधर्मलुप्त-कर्मधारयवदुत्तरे
ष्टितिसमासवद्भावविधानेनैकपदप्रसिद्धेः-अतएवसमासेपिधर्मलुप्तेयं-वाचकलुप्तायामिविनाकैश्चित्वाद्विधादर्शितातिनासहापरैः सप्तविधा
द्विप्तद्धितयोरपिदृश्यते-यद्यत्तानांसुखमयः संसारोप्यपवर्गति-तंशंभुमजन्मर्त्यंश्चंचैवात्महिताकृतेरिति विवृतमेतत्प्रसंगात् वाक्यसमासयोरु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पमानलुप्तापि दर्शिता · उपनतमेतमेतदकस्मात्तदीयतकाकतालीयमिति तद्धितेपि दृश्यते · वाचकोपमानलुप्तास्वरूपतस्तनोपहता · सापि काकतालीयप्रकृतिभू
तेसमासे दृश्यते · धर्मोपमानलुप्तापि तद्धितेकाकतालीयमित्यत्र दृश्यते · धर्मवाचकलुप्ताद्धि उपमानयोरिव तद्धितेपि दृश्यते · तंजगात्यभजन्तर्मश्चवाचं
द्रकलाधरमिति हि प्राग्दाहृतम् · तस्माल्लुप्तविभागे दिङ्मात्रप्रदर्शनमेवेदं प्राचां न तु समासस्येनविभागः · येत्वन्येकाव्यालोकादिषु उपमायाः प्रकार
भेददर्शितास्ते सर्वे तेष्वेवद्रष्टव्याः · दर्शिताश्चेतपिलेदानीं लक्ष्यलक्षणविचारप्रस्तावे · रूपकप्रकरणे चास्याः प्रकारभेदानकांश्चिद्दर्शयिष्यामः ·
पुनश्चेयमुपमा संक्षेपतस्त्रिविधा · क्वचित्तत्त्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्ता यथा · सच्छिन्नमूलः क्षतजेनरेणुभिरादौ · क्वचित्क्रियार्थोपपादनपरा · यथा · अ
नेतरत्नप्रभवस्य यस्येत्यादौ · यथा वा · विश्रब्धघातदोषः स्वयं धावद्वनस्पतीरकोपकरः वनतरुसंगाधनिर्विहरिनिद्रातस्करः करिणः ! क्वचिद्गोपप

67

राम:
२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धाना. साचर्यस्य वस्तुलंकारस्य रूपतया त्रैविध्यात्त्रिविधा। तत्र वस्तुध्वनिर्यथा. दर्पाभ्यर्थांधगजकुंभकपाटकूटसंक्रांतिनिघ्नघनशोणितबिंदुशोणाशोचिः
वीरैर्व्यलोकिपुष्पिकोपकषायकान्तिः कालीकटाक्षइव यस्य करेकुपाणः अत्र कुपाणस्य कुपितकालीकटाक्षसादृश्यवर्णनेन सकलरिपुबलक्षय
क्षणादेव करिष्यत इति वस्तुव्यज्यते अलंकारध्वनिर्यथा. यत्प्रसिद्धविकसितेन्दुहिमकरकिरणाच्छादधवले भ्रमरइव पुंडरीके विराजते विष्णुपद
मेतत्. अत्रोपमालंकारेणायं द्वासः पुण्डरीकवद्वैष्णवस्य भ्रमरवदस्य च प्रतीतेराभ्यामभिरतोरनुरूपस्य लक्षणोपमालंकारोव्यज्यते. रसध्वनि
र्यथा विस्तरोदाहृतः क्वचिदेकत्रैव त्रिविधोपि ध्वनिर्दृश्यते. यथा. पद्मपत्रनलिनीपत्रे बलाकापरिदृश्यते. हरिन्मणिमये पात्रे भुक्तिरेव प्रतिष्ठिता. कि
मावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रष्टुमनुमनसोर्जनयमक्षमितिनपृच्छतश्च प्रच्छन्नकञ्चुकस्याभिप्रायमिंगितेन विदितवत्याविदग्धया।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संकेतस्थानस्तवनार्थमिदं वचनम् अत्रपक्षपत्रस्थितवलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितसुक्तिकासाहचर्यात्तेनतस्यास्तद्वनिश्चलत्वप्रतीतेरश्चलत्वं मन्यते तेन
ननत्रदेशस्थमिर्ननत्वं व्यञ्जयतइतिवस्तुध्वनिः तत्राश्चतदेवसंकेतस्थानमावयोरितिप्रकाशमानत्वलक्षितलक्षणार्थप्रकाशमरूपलक्षणालंकारध्वनिः एवंत
दभिप्रायानुसारेणधर्मिणामपरस्परप्रतिभावोभिव्यक्तनइतिरसध्वनिश्च नतुरसादिध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यइतिप्रसिद्धिः कथमत्रनस्यात्तुरसानेनव्यंग्यपत्रोच्यते भे
वंयत्रविभावानुभावादिवशादभुभाविनीरसानिव्यक्तिस्तत्रासंलक्ष्यक्रमता अन्यत्रतुरसादिध्वनिरपिसंलक्ष्यक्रमएव तदुक्तमभिनवगुप्ताचार्यैः यद्यप्योरसना
दिरर्थोध्वन्यमानस्तथापिनासौवाक्यकदाचिदपिनथापिनसर्वोऽसंलक्ष्यक्रमस्यविषयइति अतएवध्वनिकारेणापि एवंचादिनिदेवर्षिपार्थेयिनुरवोमुखी-लीलाक
मलपत्रालिशास्त्रयामासपार्वती इत्यत्रलज्जाव्यंजकभावमनुरसानव्यंग्यमुदाजहार अथोपमाव्यंग्यस्य संगारवसाधनयप्रकर्षेते तत्रशब्दशक्तिमूलो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पमाध्वनिर्यथा · किरतिप्रकरांगवांप्रकामंमुमनः स्वच्छतरनिधौकलानाम् · कतिचिकलयंतियत्रबोधंकतिचित्रेतिमनस्वभावस्य · एकस्मादुरोर्वि
द्यांशिक्षमाणांतां केचित्प्रगल्भतेनान्येइति विशेषो बोधकस्यगुरोस्तेषुतेषुबोधनविशेषकृतोनभवतिकिंतुतत्स्वभावकृतः · इत्यस्मिन्नर्थे
प्रकृतेऽप्रकृतार्थस्योपमानत्वकल्पनयाऽत्रैवसुपमाध्वनिः · यथाचन्द्रेकिरणानांप्रकरेजविशेषेणासर्वपुष्पेषुविकिरतिकानिचिद्विकसंति
नान्यानीत्येषविशेषस्तत्रपुष्पस्वभावकृतएव · ननुचंद्रस्यकिरणाविकिरणविशेषकृतः · एवंगुरौसर्वशिष्येषुअविशेषेणाद्यायंविकिर
तिषुबोधनविशेषोपितत्रस्वभावकृतएवेत्यत्रशिष्याणांगोमुमनःकलानिधिशब्दानांवर्णादिपर्यायपरित्यसहिष्णुत्वाच्छब्दशक्तिमूला
नुरणानरूपध्वनिः - अर्थशक्तिमूलोवस्तूनोपमाध्वनिर्यथा · वाहिवानयनःकांतांतांस्पृष्ट्वामामपिस्पृश, त्वयिमेगात्रसंस्पर्शश्चंद्रेदृष्टि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Ka

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समागमः अत्रार्थस्य समाचंद्रेहस्थिसमागमस्य वर्णनेनचंद्रेहीनामुखसादृश्यं व्यज्यते अलंकारेणोपमाधनिर्यथा येर्द्दोषितथातलाटपतितप्रासप्रहारोपविक्षीता
घक्कसुनिपाल्लीकृतपुरोभागः परान्दारयन् नेत्रांतः सहकामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानलज्वालातीव्रभरभारेपरिपावस्तंगतंक्षौतुकं अत्रान्यकार्यंप्रकुर्वतोप्र
कृतस्यवस्तुतस्तात्कोविशेषालंकारः इक्षुरूपंचापरूपंतेयथोक्तविशेषणाविशिष्टपुरिपुरुषीनमासीदिति निबंधनात् करणास्यक्रियासामान्यात्तेतेदृश्यनेपि
सद्भावः यद्यप्यपमर्थोनवास्तथापितस्मिन्नौतकालमयवर्णनाच्चंगपः तेननदाचंतथाभूतःपुरिपुरिवस्थितोसौन्यपमायज्यते स्वकृपमायादि
गृहाहता अथोपमादोषाश्चिंत्यंते मूनत्वमधिकत्वंलिंगभेदोवचनभेदः असादृश्यमसंभवइत्यस्याः षड्दोषाताः तत्रोपमेयाद्यपमानस्यापकृष्टत्वं
मूनत्वंउत्कृष्टत्वमधिकं अयमपिज्ञाप्यप्रमाणोनधर्मतोवेतिप्रत्येकंत्रिविधं तत्रजातिप्रमाणगतमूनत्वाधिकेयथा चंद्रालेखिप्रवृष्णाभिःसाहसंपर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मंडलम्. वह्निस्फुलिंगाइवभ्रमरयंचकाशि. अयंपरमासीनश्चक्रवाको विराजते. पृष्ठदेशभगवान्नेधाविनिर्मितुपिषजा:. पातालमिवनाभिस्ते पर्वता विव
चलन्ते. वेगादिशा: पुनरयंकालिंदीपातसन्निभ: अत्रचंद्रतारादिभिरुपमानै: प्रकृतोऽर्थोऽयंनमेवकदर्थितइत्यत्रचिंतार्थतायामिमेसूनत्वाधिक्ये प
र्यवस्यत:. धर्मतोऽसूनत्वाधिक्येनहीनाधिकपदत्वरूपौदोषौ. यथा समुद्रिर्त्तोद्धितोमोज्याकृष्णाजिनयटबहन. व्यापजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्टइवांशु
मान्. पृथीनवासा:प्रगृहीतशार्ङ्गमनोज्ञभीमंवपुरायकृष्ण:. ज्ञातकृष्णेन्द्रायुधवान्निशापांसंस्पृश्यमान:शशिनेवमेघ:. अत्राद्येऽपमानस्यमोंजीधृतिविं
वस्तदिलक्षणोधर्मोनतिवद्वइतिसूनत्वं. द्वितीयेऽवमेयस्यशंखादेरनिर्देशोवशशिनोयहणमतिस्थितस्यत्वाधिक्यम्. लिंगवचनभेदौयथा. मा
गधाभावाकारस्थापिचिंतारत्नमिवच्युत:. शाक्रवोभक्षिताद्देवशुद्धा:कुलवधूरिव. इमौप्रकृतभंगानर्हतोदोषौ. कथंसूनत्वादिरत्नसाधारणधर्मोभविनु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शरत्कंसध्वलदृशांसध्वंशरत्कमन्निभं · अत्रकविसमयप्रसिद्धेर्नकिंचिन्नौचित्यं · उपमानोपमेयगतातिशयधर्मोपादानस्यएकैकधर्मकानेकोपमानार्थत्वेनवाप्रसाधा
रणधर्मवत्तासंपादनार्थत्वेनवाधर्मिस्वरूपविशेषणलाभार्थत्वेनवाविधांतरेणावाप्रस्तुतकार्यानुसार्थत्वेधर्मतोऽनुक्तावाधिक्येनदोषौ · यथा · क्षीरोदवेलेवसफेनपुंजापर्यापचन्द्रेवशरत्रियामा · नवंनवंक्षौमनिवासिनीनामभ्योजमौदर्यसादधाना · इत्यत्रोपमेयगतक्षौमदर्यसाहस्याधिकविशेषणोपादानस्यएकैकविशेषणकानेकोपमा
नार्थत्वात् · एवं · क्षीरोदवेलावसफेनपुंजापर्यापचन्द्राचशरत्रियामा · अत्रवधाक्षौमनिवासिनीनामभ्रूप्रसंदर्यसादधानामित्यस्यैवकस्यचिदेकोपमा
नगतानेकधर्मोपादानमेकैकधर्मकोपमाद्व्यर्थमित्युपमानस्यधर्मतआधिक्यंनदोषः · इतिविज्ञापितोराज्ञाध्यानस्तिमितलोचनः क्षणमात्रमिवस्तस्थौमृगु
मीनजवहूदः · अत्रविज्ञापितत्वविशेषणंध्यानस्तिमितलोचनइतिसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमितिस्वतंत्रंनदोषः · न्यायिनादसमिगृह्णतीनयोः प्रादुरास

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुलक्षपाछविः· ताडकाचलकपालकुंडलाकालिकेवनिविडावलाकिनी· अत्रनिविडेतिविशेषणंकालिकायांबहुलक्षपाछविरितिसाधारणधर्मकथनंसंपादना
र्थमित्यधिकंनदोषः· अतिथिंनामकाकुत्स्थात्रमापकुमुद्वती· पश्चिमायामिनीयामानुमादमिवचेतना· अत्रातिथिनामेतिविशेषणंधर्मिविशेषला
भार्थमितिन्यूनत्वंनदोषः रसांतरासंपेकरसंयथादिव्यंपयोभुते· देहेकालेगुणोश्रेवमवस्थाक्षणमविक्रियः· अत्रदिव्यमितिविशेषणंधर्मिविशेषलाभार्थमि
त्यधिकत्वंनदोषः· एवंप्रकृतकथासंघटनेचमत्कारादिकार्यांतरार्थत्वेपितत्रतत्रद्रष्टव्यं· एवंचप्रस्तुतकार्यांतरोपयोगरहितानांबिंबप्रतिबिंबभावेनसाधा
रणधर्मतयैकप्रयोजनतयासंभाव्यमानानामुपमेयोपमाविशेषणानांप्रतिविशेषणाद्येतिर्द्वेशेषेन्यूनत्वमधिकत्वंचदोषः कार्यान्तरार्थनिमा
प्यगुणामितयाविशेषणानिर्द्वेशेनवासाधारणकरणेत्वधिकोगुणः· यथा· ध्वनिनादमभिगृह्णन्तीतिश्लोकेध्वनिनादमभिगृह्णन्तीमुपमेय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषणांताऽकारस्वयमेवनिघ्नांसयाप्राद्दर्शयप्रथमसमिद्दुनवतीरामेलाहन्तेतिस्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेप्रमानताधारणांकालिकाया
सपिगर्जितशालिन्यामतिशयोक्तानद्विशेषसाधृतेः यथा-दर्पनमावर्त्तेतिप्लोकेःस्वयंभूर्मविश्वीत्यस्यव्यतिक्रमणार्थत्वेपिसागरगामिनी
तिनस्त्रीविशेषणानिर्देशः कृतः यत्रलिंगवचनभेदेपिसामान्याभिधायिपदस्यरूपभेदंनापद्यते-सतत्रनदोषः भयानुगतिक्षमत्वा
त्यथा भीमकानैर्नपगुणैः-तद्वेषोसदृशोस्यापिःस्त्रीभिर्मधुरनाम्नतः दवनेस्मपरांशोभांतदीयाविभ्रमाइव-सामान्याभिधायिपदस्यच
रूपभेदापन्नावपिलिंगवचनभेदोमहाकविप्रयोगेषुदृश्यते दूरोपितंमतःशिष्टस्तस्यार्तस्ययथौषधं-स्वाम्योदयुःप्रियोप्यासीदंगुली
वोरगक्षता प्रवृद्धोहीयतेचंद्रःसमुद्रेपितथाविधः सतुतत्तमवृद्धिश्चनवाप्तत्वाविवक्षयोत्यादौ-कालादिभेदेनभूयांस्युदाहरणानि

राम:
२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतादृशी पुलोकसिद्धत्वालिंगादिभेदेन दोष इति वामनः · एवं गुणादोषव्यवस्थायां सहृदयहृदयमेव प्रमाणं · उक्तं हि दंडिना · न लिंगवचनभेदेन हीनाधिकतेऽपि उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमतां स्त्रीवाग्छ्रुतिधराद्येयं वक्त्रेषा स्त्री पुमानिव प्राणाइव प्रियोयं मे विद्याधनमिवार्जिता भवानिव महीपाल देवराजो विराजते · अलमंभ्रमतः कक्षामारोढुं तेजसानयः · इत्येवमादिसौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् · अस्ति चक्रचिद्वेगः प्रयोगेवाधिदंयथा · हंसीवधवतः श्रृंङ्गशशांसीवामतं नभः · मद्दीप्तकोभटः श्वेतवघोतो भाति भानुवत् · ईदृशं वर्णनेसद्भिः कारणांतरचिंतनात् इति कविसमयप्रसिद्धौ सत्यामसाहृदयेन दोषः · यथा चंद्रधवलाकीर्तिरित्यादौ उपमेयगतासंभावितत्वविवक्षायामुपमानस्यासंभवेन दोषः · यथा: चंद्रविंबादिविषयिज्यादौ · अस्तु साधारणधर्मायामत्र अपि सहृदयहृदयाह्लादायिन्यां कल्पितायामुपमायामप्रसिद्धिर्न दो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

ष: यथा कविमतिरिव बहुलेहासघटितचक्राभातवेतेव हरस्वर्णिरिव हसंती भाति विश्वमानलोपेता सयोमृगितमत्र हृगाचिव कश्यर्द्धिनारंगक
मित्यादौ एवमन्येपि दोषा यथादर्शकारा विद्वद्भिश्चिंतनीया: इति चित्रमीमांसायामुपमाप्रकरणम् अथोपमेयोपमा निरूप्यते
उपमानोपमेयत्वं द्वयो: पर्यायतो यदि उपमेयोपमा सास्याद्द्विविधैवाप्रकीर्तिता यदि द्वयोर्यद्वर्णनेसोपमेयोपमेनुच्यते तत्रानुप्रयो
गिनायामतिव्याप्ति: तत्र जनस्यतस्मिन्समयेविगाढेवभूवतुर्द्वौ सविशेषकांतौ तापयतोदक्षमपादसेवौ सचोदयश्चोन्नयति: शशी
चेति द्वयोर्उपमानोर्द्वयोपदेकधर्मान्वयवर्णनात् अत: पर्यायेणानुक्तं तथापि तस्मद्विपानां मदवारिसेकानुरागिघातात्व
रंगणां रेणु: पपेदेपथिपंकभावं पंकोपि रेणुत्वमियाय भूय: इत्यत्रातिव्याप्ति: तत्र रेणुपंकयो: पर्यायेणापंकरेणुभाववर्णा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नात् · अतः उपमानोपमेयत्वमित्युक्तं · द्वयोर्यदुपमानोपमेयत्वं वर्णयते सोपमेयोपमेयत्वेऽपि · युवयोः प्रणयानां च वियोगवेदनाविदूननारीक
मभूत्समं तदेतदुभयविश्रान्तहृदुपाख्यानमुपमायामतिव्याप्तिः · नचनत्रोभयोरपि सादृश्यपरत्वरूपस्योपमेयत्वस्यैव प्रतिपादनमति
नसादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यातीतातिव्याप्तिरिति वाच्यं · मुख्यतः प्रतिपादनाभावे पि तयोः पारस्परमुपमानत्वपार्थात्स्वतीतिः
नस्वपमानोपमेयत्वं यत्र वाच्यमिति लक्षणे विवक्षितं · व्यापोपमेयोपमानं यहाभावप्रसंगात् · अतः पर्यायेणाह्युक्तं · एवमपि भाति तिरि
वमतिर्मतिरिति चेष्टेत्यादिरसत्योपमायामतिचेष्टयोः पर्यायभेदेनोपमानत्वस्योपमेयत्वस्य वसत्वेनातिव्याप्तेर्परिहारायैकस्मिन्य
र्थायं प्रत्युपमानत्वं तं प्रत्येव पर्यायांतरोऽपमेयत्वं विवक्षणीयं · द्विविधं धर्मेणाह्युक्तं · द्वैविध्यं धर्मस्य साधारणपरत्वप्रतिवस्तूपमाभावाभ्यां ·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुगंधिनयनानंदिनदिग्मदशालं. अंभोनमिवतेवक्त्रंचक्रमिवपंकजं. सहायाम्भोजवदनाः सहायवदनाम्बुजाः. बाष्पोगनाइवामांतियत्रबाष्पइ
वागनाः इतिक्रमेणोदाहरणे. अत्रेदंविचार्यते. लक्षणास्यतद्वत्तुनायुगपदुन्मिषितेनतावदितिप्राग्दाहृतायांयुगपदुपमेयोपमायामव्याप्तिः
नचेयमुपमेयोपमानभवतिकिंतूभयक्रांतोपमामात्रमितिशंकनीयं. परस्परतुलाक्रियमेवद्वयोरपिप्रतियोगित्वस्यापिप्रतिपाद्यमान
तयाऽपमेयोपमेत्यवयवार्थस्याविवक्षितत्वादर्थादपिसिद्धत्वात्. परस्परप्रतियोगित्वस्यप्रत्यक्षत्वात्प्रतिपादनेनतृतीयसदृशावच्छेदरूप
फललाभाच्च. किंचजोषिःस्पंदनोद्भूतैरितिप्राग्दाहृतायांपरस्परोपमायामतिव्याप्तिः. नचतत्राप्युपमेयोपमातृतीयसदृशाव
च्छेदघटनीते. द्विविधैषाप्रकीर्तितेतिविभागासामंजस्यप्रसंगाच्च. नचत्रधर्मस्यसाधारणंवस्तुप्रतिवस्तुभावोवाप्ति. गगनस्यभ्र

राम:
३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नतेनसादृश्येरजोयाप्तनसाधारणधर्मः भूतलस्यागनेसादृश्येगजानांनेघानांचबिंबप्रतिबिंबभावइत्यत्यंतविवक्षितत्वात् अतएवात्रतृतीयसत्वस्य
वारिभवद्धेतुरूपंफलमपिनसिद्धति एकधर्मात्रयेणापरस्परसाम्यिवर्णिमानेघनयोरस्मिन्विषयेतृतीयसत्वस्यचारीनालीतिफलति के
स्यचिन्नेतचिन्तादृश्येवर्तिनेतस्याप्यनेनसादृश्यमर्थसिद्धमपिमुखतोवर्णिमानंतृतीयसादृश्यमवद्धेतुर्भवतीतिहिनफलकत्वेबीजंनचैनद्धर्मसा
धारणादृश्यधर्मभेदेपिलभ्यते रजोभिर्गगनस्यभूतलसादृश्यवर्णिनेनभूतलस्यमेघाकारोगगनसादृश्यस्यार्थस्यार्थतः सिद्धभावात् अपिन,
पितातमाराधनतत्परेणापुत्रेणापुत्रीतयथैवतेन पुत्रस्तथैवाधिकवस्तुलेनसतेनपित्रापितमाचभूतेतिमत्यस्तधर्मिबिंबप्रतिबिंबको
पमायामतिव्याप्तिः अत्रहिपुत्रः पिताचेत्युभावुपमेयोपमानभूतौधर्मिणौ तयोस्तादेवमन्यासेनपितृमत्वंपुत्रित्वमितिसाधारणधर्मको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रेविष्टनयोर्यात्रौनयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावरूपसाधारणपादकोधर्मोमनुविनिप्रत्ययोपात्तंप्राप्तत्वंप्रहंसायांस्वत्रौप्रत्ययोप्रहंसोपपादकंसमाराधन
तयात्वंयात्सत्यंच. तेनपितायथाप्रहालपुत्रवानतथापुत्रःप्रहालपितमानिनिवाक्यार्थः पित्रापितमानिनिसंबंधमात्रस्यावक्तव्यत्वात्. एवंचपुत्रस्यपि
श्चप्रहालपितमत्वंप्रहालपुत्रवत्त्वंचबिंबप्रतिबिंबकरंबिनेनबलक्षभावेनसाधारणोधर्मइतिलभ्यते. तयोश्चपितापुत्रयोःप्राप्तत्वप्रतिपादकंअधिकवत्त
लेनसमायधनतमरेणोतिविशेषणो. ततश्चधर्म्युपमायांपः पितापुत्रस्योपमानंसएवतस्यतद्रूपपादकेबिंबप्रतिबिंबनिर्देशेउपमेयइतिलक्षणत्वव
र्त्तनंतावत्यपुं. नचेयमुपमेयोपमा. पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमायांप्रहालपितमत्वंप्रहालपुत्रवत्त्वंचबलप्रतिबलभावेनबिंबप्रतिबिंबभावकरंबिनेन
साधारणोधर्मः. पितापुत्रयोरुक्तधर्मकोटिनिविष्टयोर्वास्तवभ्रमप्रतिपादकनंप्राप्तत्वमनुगतसाधारणधर्मइतिपूर्वोक्तरूपसाहूप्यात्तमु

74

पादः
३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृषोपमया पुत्रोपि पितृभक्त्या प्रहसन्तः पितापि पुत्रवात्सल्येन प्रमदस्यर्थस्य लाभे पितृतीयसत्रस्य चारीव्यवच्छेदलाभात्तु. नचात्र इवशब्दस्य पर्यायद्वयाभावात् पर्यायविशेषस्यैवातिव्याप्तिनिरासः स्यादिति वाच्यं. वाच्यकक्षायां पुत्रपित्रोरुपमायां पकक्षायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात्. नहि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विवक्षितं. येनेवशब्दद्वयप्रयुक्तपर्यायद्वयाभावात् अतिव्याप्तिर्निरस्येत. तथा सति यथोपमेयोपमा साधारणपर्यायस्यात्. इत्युक्तं. नचात्र धर्मिणोरेवोपमा धर्मयोस्तूपमानोपमेयसाधारणार्थभेदस्य वक्तव्यायतेनोपमेति वाच्यम्. नलिन्याइव तच्चोपासस्याः पद्ममिवाननं. मयामधुकरेणेव यापं यायमनन्यत. इत्यादौ बिंबप्रतिबिंबभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादिकयोरुपमायाः प्रतिदर्शनेन धर्मयोः साहचर्येन साधारणीकरणस्याप्युपमाद्वयोनकत्वात्. तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशंकाऽवकाशः. अतोनुपपन्नमित्येतल्लक्षणं लक्ष्यते. अत्रेदम्: अन्योन्येनोपमावोध्याव्यक्तगाहसंतरेणवा. एकधर्माश्रयाद्यास्यात्तोपमेयोपमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathm

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मता अन्योन्येनेति विशेषणान्नरश्वोपमायामतिव्याप्तिः यत्रान्यद्धर्मान्तरेणावबोधेति विशेषणाद्धर्मोभयविशिष्टसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः तत्रपरस्परप्रतिक्षेपकविकल्पा
र्थेनवाकारेणाहियापरस्परप्रतियोगित्वविशिष्टोपमा. तद्विषयधर्मान्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्यानद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षधर्मान्तरबोध्यावाभवतिसोपमेयोपमेतिपर्यवस्यति
ततश्चोभयविशिष्टसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वांशेव्यक्तिः साहश्यरूपोपमांशेधर्मान्तरमितितयोः करंवितत्वान्नातिव्याप्तिशंका. सामान्यलक्षणासिद्ध
र्थंचव्यक्तिधर्मान्तरयोरन्योन्यत्वेनक्रोडीकृतयोर्हयोः एवंहितयोर्गुणीभूतयोर्हयोः एवंहितयोर्गुणीभूतयोर्हयोः इत्यत्रधर्मान्तरनिरपेक्षव्यक्तिबोध्यायामनङ्गीकारभूतायांव्यक्तिनिरपेक्ष
धर्मान्तरबोध्यायामलंकारभूतायांचोपमेयोपमायांलक्षणामनुगतंभवति. यद्यपिव्यंग्यायामविद्युपमेयोपमायांशब्दस्वतन्त्रकारित्वेनतद्गतधर्मोरपेक्षितत्वात्.
खमिवजलंजलमिवखमित्यादौवाक्यायामपिगम्यसारधर्मायांतस्यधर्मोद्वयोरपेक्षित्वपरस्परतैरपेक्षणसंभवि. तथाप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टसा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृश्यविषयदृश्यान्तरनिरपेक्षकत्वव्यक्तेः · तद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षत्वं दृश्यांतरस्यचास्त्येव · इदमेव च व्यक्तिपदानपेक्षया अलंकाररूपाणां विशेषलक्षणानामपि · तत्र
व्यक्तिपदपरित्यागे दृश्यांतरमात्रवोधेत्येतद्विशेषणांपर्यवस्यति · ततश्चोभयविश्रांतत्वाद्दृश्योपमाव्याप्तिः · नच तस्यामेकस्यैवोपमानत्वेन द्वयोरपि परस्परोपमानत्वेन तद्दृश्योपमाव्याप्ति
वृत्तावित्यर्थमिति वाच्यम् · प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः सादृश्यवर्तने प्राकरणिकस्यैवोपमानत्वलाभेऽप्युभयोरपि प्राकरणिकत्वे विनिगमनाविरहेणाप
रस्परोपमानत्वप्रतीतेः एकधर्माश्रयविशेषणात् · रत्नोपि स्पन्दनोत्कीर्णेत्यत्र परस्परोपमायां नातिव्याप्तिः · उक्तविशेषणावलादेवपितासमायाधनत्वयोरो
न्नपमायामपि नातिव्याप्तिः · उभयत्राप्युपमेययोर्भिन्नधर्माश्रयत्वात् · एकधर्माश्रयेत्यस्यचायमर्थः कस्यचिदन्येनोपमायां योधर्मः साधारणोवस्तुप्रतिवस्तु
भावोपन्नोवासस्वाभाव्यस्यतेनोपमायामपीति · नत्वनुगामिधर्माश्रयेत्यर्थः · बिंबप्रतिबिंबगर्भवस्तुप्रतिवस्तुभावनिर्देशोनदभावादिति दिक् · इदं रूपकप्रयो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathm

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पमानवयोजकलक्षणं अनुगतानि प्रसक्तलक्षणमात्रं तु. सदृशस्यतत्तीयस्यैव च्छेदायद्वयोः अन्योन्येनोपमेयत्वेनोपमेयोपमानमेतेति द्रष्टव्यम् अत्रान्यो
न्येनेति विशेषणं अहमेव गुरुः सदा हरणानामिति प्रतीयविशेषणाद्वृत्त्यर्थं. अथोदाहरणानि. तत्रधर्मस्यसाधारणस्य यथा. त्वमिव जलं जलमिव त्वं हंसइव चन्द्रइ
व हंसः. कुमुदकाराक्तारक्तारकाणामिव कुमुदानि. द्वयंप्रतीयमानसाधारणधर्मोच्चसाधारणधर्मो यथा. सुगंधिनयनानन्दीत्यादि यथावा. गिरिवगजरा
जोयंगजराजइवोच्चकैर्विभातिगिरिः निर्झरइवमदधारामदधारामदधारोवास्यनिर्झरः भवति. सत्रोपमेयोपमाद्वयस्यपरस्परानुग्रहात्मत्वेनविच्छित्तिविशेषोधिकः
वस्तुप्रतिवस्तुभावो यथा. तच्छायाम्भोजवदनेत्यादि. इदंवस्तुप्रतिवस्तुभावस्यबिंबप्रतिबिंबभावविशेषणतयोदाहरणं. तद्विशेष्यत्वे यथा. वक्त्रंपद्ममिवैतस्याने
त्रभृंगमनोहरं. पद्मंवक्त्रमिवाभातिभृंगलोचनभूषितं. इत्यनिपर्यायोपमेयोपमोदाहरणानि. यगपदुपमेयोपमोदाहरणानि तु. तद्वत्यादि. तत्रापि यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संभवंपूर्वोक्ताभेदाऽनेषा: इत्युपमेयोपमाप्रकरणम् अथानन्वय: एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेनन्वयोमत: एवकारबलादेकस्यामेवोपमितिक्रियायामितिग
म्यते. तेनोपमेयोपमायांरशनोपमायांचनातिव्याप्ति: उदाहरणं गगनंगगनाकारं अयंप्रतीयमानधर्म: निर्दुष्टधर्मोयथा नकेवलंभातिनितांतकांतिर्निर्तविनीतैव
निर्तविनीव यावद्विलासाम्बुधलासवासालेतद्विलासाइवतद्विलासा: ननुपितुर्नियोगाद्वनवासमेवनिस्तीर्यराम: प्रतिपन्नराज्य: धर्मार्थकामेषुसमांप्रयेदेयथात
थैवावरनेमृदुर्निं. इत्यत्रैकस्यैवरघुपतेरुपमानत्वमुपमेयत्वंच. नचतत्रानन्वय: समत्वयोपमयातस्य धर्मार्थकामेष्वनुजेषुसमवृत्तिमात्रस्यैवप्रतिपाद्यत
यासदृशान्तरमवच्छेदेतात्पर्याभावात्. तथा. त्वक्ष्यामिवैदेहसुतांपुरस्तात्तमुद्वनेमिंपितुराज्ञयेवेत्यत्राप्यस्ति स्वस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वंचतत्रापिनानन्व
य: पितृनियोगात्क्षितित्यागइत्यपवादात्तीतात्यागेपिनप्रतिषेध्योहमि[illegible]त्येतावत्येवतात्पर्यसादृशान्तरावच्छेदेतात्पर्याभावात् पितृनियोगा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रज्वलनाद्योऽपवादभयात्तीतात्यागेवसद्भावात्पक्षेऽभावेनतद्व्यवच्छेदस्यफलत्वायोगाच्च · एवमुपादेतस्यसहस्ररश्मित्वप्रज्ञानवंनिर्मितमातपत्रं · सतद्भूला
दविदूरमौलिर्विभोपतद्गंगंदुवोन्नमांगे · इत्यादावप्येकस्मैवोपमानोपमेयभावःस्पष्टः नचैतेषुक्वचिदर्थादिषुवृत्तेभवद्भिःपृष्टेप्रोपमानोपमेयभावः अन्यत्रक्षिति
त्यागस्यप्रतीतात्यागस्यच · अपरत्रगंगापतनस्यदुरूनसन्निधानस्यचनतुक्वचिदप्येकदेशस्यैवधर्मिणाःउपमानोपमेयभावः विशिष्टान्वयिनोपिविशेषेबाधेवि
शेषणासंक्रमोचित्यादितिवाच्यं · यथाधर्मार्थकामेषुसमांवृत्तिंप्रपद्येतथाऽवज्ञोचित्यादिप्रकारेणाएकस्मैवोपमानोपमेयभावेनिवद्धेपितस्यविशेषणोपमासं
क्रांतिकल्पनेपायोयमंसार्पितलंबहारस्यात्मानंचपिहारनिर्मितदीनामेवोपमानोपमेयभावःस्यादितिबिंबप्रतिबिंबोदाहरणमात्रविलोपप्रसंगात् यमराजवरा
योर्मुहुर्मित्यादावभेदेपिउपमानोपमेयभावनभ्युपगच्छतामलंकारिकाणांविशेष्यबाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च · तस्मादत्रसविशेषणोक्तिनिन्यापोपन्यासो

राम:
३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

वाक्यमीमांसकानांशोभतेमातंगारमीमांसकानां. वाक्यमीमांसकाच्छब्देऽपमानोपमेयभावनिर्देशाच्चनास्तीतिमन्यमानानामनवगाधोर्थ्यहृत्तिपादावघ्रतनस्य पूर्वे
पुस्तनंयुक्तमुपमानं. एतत्कृत्यगमनस्यकृत्यांतरगमनमुपमानमित्यादिकृत्यर्थति. तस्मादलंकारिकमतेऽप्येतेषेकस्यैवोपमानोपमेयभावइतिलक्षणमति
व्याप्तमिति चेत्. अत्रब्रूमः. स्वस्यत्वेनोपमाया स्यादतगम्येकधर्मतः अन्वर्थनामधेयोयमनन्वयइतीरितः स्वस्यत्वेनेतिविशेषणात्तदुपमेयोपमायांरद्वानो
पमायांचनातिव्याप्तिः अनुगम्येकधर्मिकेतिविशेषणात्तदाहृतोपमाविशेषेषुनातिव्याप्तिः यद्यपिनेत्यपिसमोवृत्तिंप्रपेदेइत्याद्यंशोः गुणमिधर्म
स्तथाप्येकोनभवति. धर्मार्थकामावरजादिविंबप्रतिविंबभावकरंवितत्वात् अतएवैकग्रहणमपर्थवत् अन्वर्थनामधेयइति तृतलक्षणान्तर्गतं. किंतु
स्वेनस्वस्योपमाध्यगुणम्येकधर्मावेदेवानन्वयोनास्यथेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरं. धर्मैकोहिस्वस्यत्वेनोपमानत्वेतीत्यनन्वयइत्यन्वर्थनामभवति. अत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्त्वर्थनिबंधनशाब्दानुपमत्वद्योतनफलापर्यवसानात्यर्थधावेत्. धर्मभेदेनैकधर्मावच्छिन्नेनैवैवधर्मान्तरावच्छिन्नस्य तस्योपमान्वेनीतिनतनान्वर्थनात्. नवा
नन्वर्थनिबंधनाधीनानुपमत्वफललाभः इदमनन्वयत्वयोजकं लक्षणं लक्ष्यामात्रेतु. यत्रैनैवतस्यस्यानुपमानोपमेयता. अस्माद्रूपविवक्षातोवदंति
नमनन्वयमितिभामहोक्तमनुसंधेयं. उभौयदिद्वौभिन्नौयद्यन्यवाहावित्यनिद्रयोक्तिविशेषेऽनुपमत्वद्योतनफलसाम्यकल्पनावत्यनिष्पन्निनिरासायनैनैवतस्येति
विशेषणम्. अयमनन्वयोऽलंकारोऽपि यथा. अद्ययामनोविंदन्नातात्वयिगतेकालेनैषाभवेन्नीतिस्तवैवागमनान्मुनः अत्रगतेगतेश्रीकृष्णप्रतिवि
दूतवाक्ये. इयंतदागमनप्रभवाप्रीतिर्बहुकालव्यवहितेनपुनरपितदागमनेनैवभवेन्नान्येनेत्युक्तिभंगपात्तदागमनप्रभवप्रतीतेः सैवसदृशीनतिनरप्रभवे
तियत्यते. एतादृशाद्यार्थ्यमर्थअनन्वयालंकारलक्षणोऽयंपात्तविशेषणंपूर्ववद्रूपव्यम्

इत्यनन्वयप्रकरणम्

अथस्मरणालंकारः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

स्मृतिः सादृश्यमूलायावस्त्वन्तरसमाश्रया स्मरणालंकृतिः सास्यादव्यंग्यत्वविशेषिता · यथा · अपि तुरगसमीपाद्यन्ननंनमपूरंनसहचिरकलापं
वाणालक्ष्मीचकारसपदि गमनमनस्कश्चित्रमात्मानुकीर्णोरतिविगलितबंधेकेशपाशेप्रियायाः · यथावा · प्रियानामपि कृतविस्मयांपुरस्ताद
भ्रमतः स्फुरदरविंदचारुहस्तां · उद्वीक्ष्यप्रियमिवकांचिदन्यतनोमस्मार्षीज्जलनिधिमंथनस्यशौरिः · एकत्रसदृशदर्शनान्नत्वसदृशधर्मिका
स्मृतिः इतरत्रसदृशदर्शनान्नत्वसदृशलक्ष्मीसंबंधिनोजननिधिमंथनस्यस्मृतिः उभयत्रापिसादृश्यमूलकवस्त्वन्तरस्मृतित्वमविशिष्टं · स
दृशासदृशासाधारणार्थतयातक्षरोवस्त्वन्तरयहणसमर्थवत् सौमित्रेनत्वसैव्यतांतरुणतेचंद्राश्रुरुज्जृंभतेचंद्राशोर्निशिकाकथारघुपते
वक्षोयमुन्नीततिवत्सैतद्विदिनकथंतुभवताधत्रेकुरंगंयतः क्वासिप्रेयसिहाकुरंगनयनेचक्षुनेजानकि · अत्रभुतकुरंगसंबंधिनलत्र
यनस्मरणान्नत्वसदृशशीतानयनस्मृतीस्तत्संबंधिशीतास्मृतिश्चेति किंत्वेषाव्यंग्यालंकार्यभूताच तद्यावृत्त्यर्थमव्यंग्यत्वविशेषणं · अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्तथा भोधयः स्नाने तानपि विश्वतीकिमपि नक्षान्नासिहम्यत्रमः आश्चर्यात्मुहुर्मुहुस्तनिमिनिप्रस्तोनियावद्भव
स्तावद्विश्वदिमांस्तत्तवभजोवाचस्ततोमद्विताः स्तूयमानस्तसंबंधिनोभस्तद्भुजस्यस्यतिर्नसादृश्यमूलेनिनात्रस्मरणालंकारः किंतुस्म
तेः संचारीभावस्यभूतद्विषपरतिभावांगत्वात्रेयोलंकारः सतथेतिप्रतिज्ञायविस्मयकथनप्रजां अषीनस्योतिर्मयान्सन्नसस्मारस्मर
ज्ञासनः अत्रचिंतामूलास्मृतिः विच्छित्तिविशेषाभावान्नकश्चिदलंकारः एतउभयव्यावृत्त्यर्थसादृश्यमूलेनिविशेषणां स्वमेनेभेदाभेदा
भेदसाधारणसाधर्म्यमूलाअलंकाराः प्रदर्शिताः इतिस्मरणालंकारप्रकरणम् अथाभेदप्रधानेषुप्रथमंरूपकंनिरूप्यते आ
रोपविषयस्यस्वादतिरोहितरूपिताः उपरंजकसारोप्यमाणांतद्रूपकंमतं अत्रारोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः त
योरध्यवसायमूलत्वात् अतिरोहितरूपिताइत्यनेनससंदेहभ्रांतिमदयहुतीनांव्यावृत्तिः तेषुसंदेहभ्रांत्यपह्नुतेर्विषयस्यतिरोधानात् उ

79

राम:
३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

परंजकमित्यनेनसमासोक्तिपरिणामव्याहृत्तिः तयोर्हिनोपरंजकत्वविषयेत्वताद्रूप्यापादकत्वलक्षणं समासोक्तौव्यवहारमात्रसमारोपेणताद्रूप्यप्रती
तेरेवाभावात् परिणामेआरोप्यमाणास्यैवविषयताद्रूप्यापन्नविषयस्यारोप्यमाणताद्रूप्यापन्नस्याभावादित्याहुः अत्रेदंविचार्यते० आरोपाध्यवसाय
योः कीदृशंभेदमभिसंधायआरोपविषयस्येत्यनेनोत्प्रेक्षाव्याहृत्तिरुच्यते यदिविषयविषयिणोरभिन्नयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः विषयनिग
रणेनविषयिणास्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायइतिभेदमभिसंधायतदोत्प्रेक्षाआरोपस्तलैवस्यात् तत्रचन्द्रतंमुखंचन्द्रइतिविषयस्याप्यभिधाने
नतन्निगरणाभावात् ततश्चतत्रातिव्याप्तिरतिचारितैवस्यात् अथताद्रूप्यप्रतिपत्तिरारोपस्तदभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायइतितयोर्भेदः
मुखचन्द्रइत्यादिरूपकेचन्द्रस्यचद्रूपंचन्द्रत्वंतेनरूपवतामात्रंमुखस्यप्रतीयतेननुप्रसिद्धचन्द्राभेदःमुखविषयायांचन्द्रइत्याद्यतिशयो
क्तौतुतदभेदस्यप्रतीयतइतिचेन्न वैपरीत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात् नचवाच्यं इन्दोरपिमृगाक्षीणांमुखेंऽशतिरिच्यते निर्जरैःपीयमानोपिय:

Nepal Sanskrit University, Bālmeeki Campus, Ne

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कदाचिन्नहीयतइति· मुखचंद्रस्य प्रसिद्धचन्द्राद्यतिरेकवर्णानंतरभेदप्रतिपत्तौ न संभवतीति रूपकेतादृश्यप्रतिपत्तिरेवेति तथा सति हि संभावद्
ग्रासे हि पवनचकारैरनुहतः किरणस्तोन्तःप्रच्छन्नबलवलिपाकप्रतापिनीम् उपधाकारायंप्रहिणुनयने तर्कयमनागनाकाशेकोयंगलि
तहरिणाः शीतकिरणाः· अपरः पाकशासनइत्याद्यतिशयोक्तौ अपरश्चपाकशासनइत्याद्यपेक्षायां च रूपकवदेव प्रसिद्धचन्द्राद्यभेद
प्रतिपत्त्यसंभवेनतादृश्यप्रतिपत्तिरेवस्यादिति तयोर्लक्षणास्यातिव्याप्तिरनेनानिवारितास्यात्· अथ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्य
भावेप्युपात्तकल्पितापरचंद्राद्यभेदप्रतीतिः संभवतीतिचेत् रूपकेप्येवं कुंद्राकमित्यसंभवस्यलक्षणास्यस्यात् किंच अतिरोहित
रूपिणाइत्यनेनसंदेहभ्रांतिमतोरतिव्याप्तिवारणापिनापह्नुतेतिव्याप्तिवारणा नेदंमुखंकिंतुचन्द्रइत्यत्रमुखेमुखत्वाभावारोपस्यचंद्रत्वा
रोपस्यचाहार्यत्वेनविषयतिरोधायकत्वाभावात् आहार्यारोपस्यापितिरोधायकत्वेरूपकेपिलक्षणास्यासंभवःस्यात्· इत्येक्षायामप्या

80

राम:
द्व७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

तार्थसंभावनारूपाया अतिरोहितरूपिताइत्यनेनैवव्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति विशेषणस्यवैयर्थ्यं चस्यात् अतिशयोक्तौ विषयस्य
निगीर्णस्यतिरोहितत्वेनतस्याभ्यनेनैवव्यावृत्तिसिद्धेः अपिन त्वत्पादनखरत्नानांपदलक्षकमार्जनं इदंश्रीखण्डलेपेनपाण्डीकरणं
विधोरितिनिदर्शनायामतिव्याप्तिः तत्रोपमेयवाक्यार्थेउपमानवाक्यार्थस्यतादूप्यारोपसद्भावात् यदिव आरोपविषयस्यपदार्थस्येति
विशेषणीयंतथाप्यलक्षकक्रतत्वात्पादनखमार्जनंश्रीखण्डलेपनकृतविधुपाण्डीकरणमितिनिदर्शनायामतिव्याप्तिः अंघ्रिदलोहरे
रूर्ध्वमुक्षिप्तोयतिनिग्रहे विधिविष्टरपद्मस्यनाज्ञदलोमुदेस्तवइतिरूपकेऽव्याप्तिश्च यत्तु सरस्वतीकण्ठाभरणोक्तलक्षणं यदोप
मानशब्दानांगौणावृत्तिव्यापाश्रयात् उपमेयेभवेद्वृत्तिस्तदातद्रूपकंविदुरिति तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तं मुखंचंद्रइतिरूपकेचंद्रश
ब्दस्यमुखेगौणसारोपलक्षणाचन्द्रस्यतिशयोक्तौसाध्यवसानलक्षणोत्पालंकारिकाणामिष्टत्वात् वस्तुतस्तुतिशयोक्तावेवलक्षणानत

Nepal Sanskrit University, Bameem Campus, K

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपकइतिशब्दव्यवस्थापयितुम्· तथाहि· अभिधायोक्तौ विषयाभिधायिमुखादिपदप्रयोगात्चन्द्रादिपदेनैवतत्प्रतीतेर्कार्यमितितस्यतत्र लक्षणाअवश्यमास्थेया· रूपकेविषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैवसंभवतीतिकिमर्थंतत्र लक्षणा· अशक्यावतत्रलक्षणाभ्युपगंतुंकथं· मुखंचन्द्रइत्यत्रलक्षणायामुखेप्रवर्त्तमानंचंद्रपदंकेननिमित्तेनप्रवर्त्तेत मुखत्वेनवामुखासाधारणकांतिविशेषेणवाचंद्रत्वेनवाचंद्रासाधारणकांतिविशेषेणवामुखचन्द्रोभयानुगतसामान्येनवामुखगतचंद्रसादृश्येनवा नाद्यः मुखपदेनपौनरुक्त्यापत्तेः मुखत्वस्यशक्यासंबंधित्वेनतेतनिमित्तेनलक्षणायोगात्च· अतएवनद्वितीयः नतृतीयश्चरार्थौ· मुखादृ न्निधर्मयोस्तत्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगात् नपंचमः कान्तिमान्मुखचन्द्रइत्यत्रकांतिमत्पदेनपौनरुक्त्यापत्तेः नापिषष्ठः सादृश्यस्यग्रा ह्यप्रतिपाद्यत्वेनरूपकस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः अभेदप्रधानरूपकाभिनिविष्टानविरोधात्च· तस्माद्रूपकेशब्दपदाभिहितयोर्विष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

विशेषाभेदप्रतिपत्तिः संसर्गमर्यादयैवेत्यवश्यमिति लक्षणास्वीकारे दोषः यदा तु वक्त्रेन्दोर्नवसत्यं यदधरः शीतांशुरुज्जृंभते · हे चंद्रो जगतो राजन्नसदिवित्वम्महीतलइत्यादौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदप्रतिपत्तिर्न संभवतीति कथं विदिक्षादिपदस्य विषये लक्षणा कल्प्यते · तथापि कानिमान्मुखचन्द्रइत्यादौ काकाध्यापकादिवत्संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिसंभवेनानिक्लिष्टलक्षणाश्रयणायोगात्तत्राव्याप्तिर्न तत्रलेपायते · अपि च सेतुः शैलेस्त्वया बद्धः पूर्वजेतुं दशाननं · वैजेतुमद्यवध्नामि यशश्चन्द्रोपलैः प्रभो विराधस्त्वोतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितुं तन्मे सफलमथासीत्त्रैत्रवप्यवलोकिते इत्यादौ व्यापरूपके चाव्याप्तिः अत्राद्येवर्णयभंगतिरावणावधायत्वया सेतुर्बद्धइति निर्दिष्टमानेनवस्तुनात्वमेवरामइति रूपकं व्यज्यते नचतत्र विषये गौणरामपदमस्ति · द्वितीये त्वामवलोकयता मम नेत्रेण विरंकांक्षितं क

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, K...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यहक्षावलोकनंलक्ष्मिनिप्रतीयमानेनविशेषालंकारेणात्वमेवकल्पवृक्षइतिरूपकंव्यज्यते· तत्रकल्पवृक्षपदंप्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेवनविषय
लक्षकमितिस्पष्टं ततःकुमुदनाथेनकामिनीगंडपांडुता· नेत्रानन्देनचंद्रेणामहेंद्रीदिगलंकृतेतिशुद्धसारोपलक्षणामूलकरूपकेचाव्या
प्तिः· तत्रत्वानन्दहेतुत्वादानंदत्वरूपणंनतोपपन्नात् यत्रुआपूर्णतमित्यादौविद्धिनिविशेषादर्शनात्शुद्धसारोपलक्षणास्थलेनक
श्चिदलंकारइति· तदयुक्तं· गौर्वाहीकइत्यादौविद्धिनिविशेषादर्शनेनगौणसारोपलक्षणास्थलेप्यलंकारत्वाभावप्रसंगात् क्वचि
द्वैचित्र्यादर्शनेपिअन्यत्रवैचित्र्यवतिस्थलेऽलंकारत्वमिहापियुक्तं· नेत्रानन्देनचंद्रेण· आपूर्णतमहोत्सवस्यविनतक्षोणीभृतां
मूर्तिमान्विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशांकीर्तेःप्रकाशःपरः आनन्दःकल्पिताकृतिःसुमनसांधीरश्रियोजीवितंधर्मस्यैकनिकेतनंवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

जपतेवीरःकलिंगेश्वरः इत्यादौभुजसारोपलक्षणाद्यतेपिवैचित्र्यदर्शनात् यदिचहेतुमतासहहेतोरभिधानंतभेदतोहेतुरितिमतांत
राध्वरणोनतत्रहेत्वलंकारोनरूपकमित्यभ्युपगम्येतनदाभ्यरोपविषयःस्यादितिदूर्वोदाहृतलक्षणास्यतत्रातिव्याप्तिः एवंउपमैवति
रोभूतभेदारूपकमिष्यते.रूपकंतदनेदोयउपमानोपमेययोरित्यादिलक्षणोक्तव्याप्त्यादिदोषायथासंभवमुत्तेयाः अत्रवदनः
विंबाविशिष्टेनिर्दिष्टेविषयेयद्यनिहुते उपरंजकतामेतिविषयीरूपकंतदा विंबाविशिष्टइतिविशेषणाच्चन्द्रादनखरत्नानामि
तिनिदर्शनानांनातिव्याप्तिः तत्रहिचंद्रोयथास्वतःशुभ्रत्वादनासंजनीयथावल्पस्तथानखाःस्वतोरुणत्वादनासंजनीयारुणाइति
सादृश्येनखानांचन्द्रस्यचविंबप्रतिविंबभावः अलक्तकचन्दनयोरन्यत्रस्वदर्णासंजकत्वेन ततश्चतत्रविंबभावापत्तेनखालक्तकविशि

Nepal Sanskrit University, Baltheer Campus,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टस्वरंजनेतस्त्रतिबिंबभूतचंद्रचंदनविशिष्टपाणीकरणानुपरंजकं स्वमन्यत्रापि अरणपरुदिनंकुनमित्यादिनाद्रूपाणेवनिर्दर्शनो
दाहरणोसर्वत्रबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टेस्वोपमेयेनत्रतिबिंबविशिष्टमुपमानमुपरंजकमितिनक्ष्याप्यतिव्याप्तिः रूपकेनुनक्ष्विद
पिबिंबत्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टतयाविषयविषयिणोरुपादानं स्वावयवरूपकेपिविशेष्यरूपणात्पृथगेवावयवेषुरूपणां
नत्ववयवविशिष्टरूपेणाविशेष्ये अंघ्रिदलोहरेरूर्ध्वमित्यत्राप्यंघ्रिदलनालदलयोर्बिंबप्रतिबिंबविशिष्टतानतयोः प्रतीयमा
नरूपासत्वविधात्विष्टरकमलश्लिष्टत्वाद्यनुगामिधर्मेणोपमानोपमेयभावात् किंतुविधात्वविष्टरकमलश्लिष्टरूपसाधा
रणधर्मवत्त्वसंपादनार्थं विशेषणाविशिष्टतामात्रमुपमेयस्यनिर्दिष्टइतिविशेषणात्रनिर्णीतविषयायामतिशयोक्तावति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

व्याप्तिः॰ व्यापरूपकोदाहरणोर्विषयिवाचकाप्रयोगसंभवेपिविषयनिर्देशः सार्वत्रिक इतिनतत्रव्याप्तिः नेत्रानन्देनेत्यादौहेत्वलंकार
इतिमतेविषयइत्यनेनोपमेयइत्येतदर्थकेनतद्व्याहत्तिः तत्रापिरूपकमित्येकावलीकारादिमतेविषयपदंधर्मिमात्रपरंस्पष्टार्थं अनिहु
तेनिषेधास्पृष्टइतिविशेषणादयहुतौनातिव्याप्तिः॰ उपरञ्जकतामात्रार्थताङ्ग्यनिश्चयगोचरतामित्यनेनसंदेहोत्प्रेक्षासमासोक्ति
परिणामभ्रांतिमत्स्वतिव्याप्तिनिरासः॰ ससंदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चयस्यैवाभावात् समासोक्तौपरिणामेचतस्यताङ्ग्यागोचरत्वात्
समासोक्तौव्यवहारमात्रसमारोपात्॰ परिणामेआरोप्यमाणस्यैवविषयताङ्ग्यगोचरत्वात्॰ भ्रांतिमतिस्वतःकल्पितस्यवाघट
त्यादियर्थेतस्यत्वारसिकस्यभ्रमस्यैवनिबंधनेनतस्यानाहार्यत्वात्॰ अथांगपविशेषणाद्भेदमेवालंकारभ्रंतस्यरूपकस्यलक्षणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

मितिसर्वमुख्यं तत्रूपकंत्रिविधं निरवयवसावयवंपरंपरितंच निरवयवंकेवलंमालाचेतिद्विविधं सावयवंसमस्तवस्तुविषयमेकदेशावि
वर्त्तिचेतिद्विविधं परंपरितंश्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबंधनत्वेनद्विविधं सत्केवलंमाला चेतिद्वैविध्यात्तत्रविधं एवमष्टविधोरूपकालंकारः
तत्रकेवलंनिरवयवंयथा कुरंगीवांगानिलिमिनपतिगीतध्वनिषुयन्तस्वीकांतोदंतंभुतमपिपुनः प्रभ्रमयतियत् अनिद्रयंद्वान्नः
स्वपितितदहोवेद्यमिनवांपृष्टोस्याः सेकुंद्रदिमनसिजः प्रेमलतिकां मालानिस्वपवंयथा सौंदर्यस्यतरंगिणीतहरिणीनेत्रस्य
हर्षोत्तमः कान्तेः कामरागकर्मनर्मरहस्यमुल्लासनावासभूः विद्यावक्त्रगिरांविधेरनवधिश्रीणपसाक्षाक्रियाग्रामः पंचशिलीमुख
स्मललनाचूडामणीः प्रियाः समस्तवस्तुविषयसावयवंयथा ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलाविभ्रतीतारकाश्रीर्यंनर्द्वानव्यसनर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Ken...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

सिकारात्रिकापानिकीयं द्वीपाद्वीपंत्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेप्यसंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्पछलेन. एकदेशविवर्त्तिसावयवंयथा
प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुचांविंदवः कुजेपुष्पवंधवः विद्युतांनभसिनाथमंडपेकुर्वतेस्मकुसुमांजलिंश्रियं. अत्रनभसोनाथमंडपत्वेनरू
पणादिगुणानर्थात्रर्त्तकीत्वंगम्यतेइतिएकदेशेरूपकस्यविशेषणावाच्यतयावर्त्तमानादिदत्तेकदेशविवर्त्ति. श्लिष्टशब्दनिबंधनंकेवलं
परंपरितंयथा. अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः स्तूयतेदेवसद्वः शमुक्तारत्नतनकैर्भवान्. अत्रत्वमेवमुक्तारत्नमित्यारोपणा
द्वर्वकसद्वंशउन्नमान्वएवसद्वंशउत्कृष्टवेणुरित्यारोपइतिरूपकद्वयमपिसंभूतपरंपरमितिपरंपरितं. वंशेतिश्लिष्टशब्दनिबंधनं
च तदेवमालापरंपरितंयथा. विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीक्षागुरुर्मार्गणनीललोहितसमिन्त्वीकारवैश्वानरः सत्यश्री

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नीविधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभोत्साहान्वंवरवीरवन्तरशनवैरंचनृपैः क्रियाः अभिष्टशब्दनिबंधनकेवलंपरंपरितंयथा निरवधिच
निराश्रयंचयस्थितमनिवर्त्तितकौतकप्रपंचं प्रथमभिहभगवान्सकलनाथोजयतिवनृद्दालोकवत्रिकंदः तदेवमालापरंपरितंय
था पर्यंकोराजलक्ष्माहरिनमणिमयःपौरुषाद्वैलरंगस्तंयामत्रासनाम्यन्मुरलपतियशोहंसनीलांबुवाहः भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्ल
णाविजयकरिस्थानदानांबुपद्दःखड्गःक्ष्मासौविदल्लःसमितिविजयतेमानवाखण्डलस्य इदंवैधर्म्यंणापिदृश्यते तत्केवलंयथा
आहृत्यतोलोचनमार्गमाजोरजोन्धकारस्यविजृंभितस्य शत्रुक्षताश्वद्विपवीरजन्मावलाहरोमद्रुधिरप्रवाहः मालारूपंयथा
सौजन्यांबुमहच्छलीसुचरितालेखप्रभिन्निर्गतान्मोक्षाकृतचनृद्दशीसरलतायोगभवच्छ्रुत्वा यैरेषापिरशयाकलियुगराजा

85

राम:
४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वलीसेविनातेषांभूलिभक्तिमात्रसुलभेसेवाकियत्कौशलं· एवमष्टौभेदाहूपकस्यप्राचीनैःप्रदर्शिताः एवंभेदाउपमायाअपिबहुशक्याः
एकत्रदर्शितेनप्रकारेणासंभवच्छलेः न्यत्राप्यत्रेतंशक्याइतिनप्रदर्शिताः तथाहि· वागर्थाविवसंपृक्तावित्यादौकेवलनिरवयवोपमाज्ञे
त्तेवनयनानन्दइत्यादौमालानिरवयवोपमा· ततःप्रतस्थेकौवेरीभास्वानिवरघुर्दिशं· शरैरुत्तैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानिव इत्य
त्रसमस्तवस्तुविषयसावयवोपमा· नेत्रैरिवोत्पलैःपद्मैर्मुखैरिवसुरःप्रियः· पदेपदेविभांतिस्मचक्रवाकैःस्तनैरिवेत्यत्रैकदेशा
विवर्त्तिनी· अन्यंतरागिरामपिव्यपेतवसुसंचयं· गतिकेवापरदिशादूरणांनिरकासयत्· इत्यत्राप्येकदेशविवर्त्तिनी· सर्वत्र
विशेषणोपमयाविशेष्योपमागम्यतेऽन्यत्रविशेष्योपमयाविशेषणोपमेतिभेदः· हरादयश्चक्रनिभस्यतन्वीतमालतालीं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

वनराजिनीला · आभानिवेलालवणांबुराशेर्द्वीपानिवद्वैवकलंकरेखा · इत्यत्रश्लिष्टशब्दनिबंधन केवलपरंपरितोपमा · अत्रलंबुराशेरपश्च
द्वीपोपमानधारा श्लिष्टकलंकरेखपाऽपमा चेति द्वयमपि संजातपरंपरं · यथावा · अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरंतरीर्वायमाणो
सेनानाथेक्षितेस्मिन्नमपितरिगुरौ सर्वयत्नीभवतां · कर्णालंसंभ्रमेणात्यजनपसमरंसुचतार्दिक्यशंकांतातेचापद्वितीयेवहति
रणाधुरेकोभयस्यावकाशः · अत्रद्वेणास्यभौर्वेणोपमाप्रतिबलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेनुपमाद्वयमपि संजातपरंपं
रं · स्वयं राजहंसायतेराजाविद्याभेषमानसः · इत्यत्रश्लिष्टशब्दनिबंधनकेवलपरंपरितोपमा · उभयत्रापिमालापरंपरितम
नयेवरीत्यात्रेयं रेणुधांतस्परक्रोधोवालघर्मकयायतइतिवैधर्म्येणारूपकवदुपमेतिसमानं · अयंतुविशेषः समस्तवस्तुविषयरू

Nepal Sanskrit University, Bairnecki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यकं नविशिष्टरूपकं भवति विषयविषयिणोर्विम्बप्रतिबिंबधर्मविशिष्टयोस्ताद्रूप्यारोपेन निर्दर्शनाया एवावतरणात् सावयवोपमाया विशिष्टोपमांगमयति तत: प्रतस्थे कोवेराम्भास्वानिवेत्यत्र शरैरुदीच्यां दिशं प्रस्थितस्य रघोर्विशिष्टस्य किरणैरसात् शोषयितुं प्रतस्थे दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा साधर्म्यस्य फलितार्थतया लाभात् एवं क्वचिदुपमयान्यत्रोपमाणागम्यत्वं च तद्भावपर्यवसायि क्वचिद्विशेषणोपमया विशेष्योपमाया: बिम्बजिन्तर्वृष्टेतिराजइत्यत्र वृष्टगतसर्वनाविधिनेव तद्विशेष्यवृष्टविधे: क्वचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमाया: वैकृतप्रधानविधिनेव प्राकृतनदंगकलापविधे: उभयमप्येकदेशविवर्त्तिनोदाहृतं क्वचिदवयवोपमया विशिष्टोपमायागम्यत्वं भंगप्रधानगोचरप्रत्येकविधिकलापेनेव सर्वांगविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधे:. तन्न समस्तव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रविषयोपमोदाहरणोदर्शितं एकवाक्यतायामवयवोपमयाविशिष्टोपमागम्यत्वेरूपदाहरणं वाक्यभेदेपिदृश्यते हस्तद्वयभूतिमलिनोयथा
लंघयतिखलःसुजनं दर्प्यणमिवतंकुरुतेतथातथानिर्मलत्वापं अत्रावयवोपमया यथा भूतिमलिनोहस्तोदर्प्यणमधिकमधिकंघर्षयत्त
न्नरोन्नरंनिर्मलीकुरुतेतथाखलःसुजनमधिकंघर्षयन्नरोन्नरंनिर्मलमेवकुरुतइतिविशिष्टोपमागम्यते क्वचिद्विशिष्टोपमयादवय
वोपमानांगम्यत्वं विशिष्टविधिनेवविशेषणविशेष्यविधीनां यथा त्वदाननमधीराक्षसाविर्दशनदीधिति भ्रमद्भृंगमिवालक्ष्म
केशरंभातिपंकजं अत्रविशिष्टेनविशिष्टस्योपमयानदवयवभूतानांभृंगलोचनानांकेशरवृशनदीधितीनांपंकजाननयोश्चो
पमानोपमेयभावोगम्यते एवमसंख्योउपमाविकल्पाः तथा किंशलयकरैर्लतानांकरकलैः कामिनांजरांजयति नलिनीनांक

87

राम:
४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मतमुखेर्मुखेनुमिर्योजितांमदनः इत्येवमाद्यारशनारूपकाद्यारूपकविकल्पाअप्यसंख्याः उक्तंहिकाव्यालोके अपर्यंतोविकल्पानांरूप
कोपमयोर्यतः दिग्मात्रदर्शितंधीरैरनुक्तमनुमीयतामिति इतिचित्रमीमांसायांरूपकप्रकरणं अथपरिणामः आरोप्य
माणस्यप्रकृतोपयोगित्वेपरिणामइतितल्लक्षणमुक्तं तत्रशंखपतेयामिमनोनाकूयैः शरांकरुणात्मकंजगत्राथ जन्मजरान
रणारीवनरणानरणपंतवांघ्रियुगम् निरीक्षवियुत्रयनैः पयोदोमुखंनिशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सहकिंत्रवांतश्रु
शोपमिश्रान्नतरंरास एतान्यवंतीश्वरपारिजातनानानिनारापतिपारणराणि संग्रन्थहंपस्यहरिद्रभूनांयशः प्रसूनान्यवतंसया
गीतिश्लोकेद्यारोप्यमाणानांतरणपतयतप्रसूनानांतरणानिरीक्षणावंतसतरूपप्रकृतकार्योपयोगेसत्यप्रकृतलक्षणाकृताऽलंकार

Nepal Sanskrit University, Bathmeer (Cambridge)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वस्वकारेणैवरूपकमंगीकृतं आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु बुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवचेत्यादिभुतायारोप्यमाणानांरथिरथादी
नांसोऽहनःपारमाप्नोतितद्विष्णोःपरमंपदमितिवक्ष्यमाणाध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगेसत्यपिभगवतावादरूपणोनानुमानिक
मपेक्षेषामितिचेन्नशरीररूपकविन्यासस्यहीतेर्दर्शयतिचेतिशारीरकसूत्रेरूपकमंगीकृतं अतस्तेषुलक्षणास्यानिव्याप्तिः एवंमित्रे
पुरत्नकिरणैः किरणैश्चिदेकोरुच्चावचैरुपगतेषुसहस्रसंख्यां दोषापिनूनमहिमांशुरसौकिलेतिव्याकोशकोकनदतांदधतेनति
नः इतिध्वनिमनि विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जगण्यधिवसतिसदयः संयमाधःकृतानि नतरुचिरकलापेवर्त्मतेयोमपूरेविनर
तसकुमारोद्यलचर्यश्चिपंचः इत्यपहुनौ डरोऽवाकुंभयुगेनजंभितंनचोपहारेणावयःकृतेनकिं प्रयासरिद्दुर्गमपिप्रतीर्यसानल

राम:
४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यतन्वीहृदयंविवेशयदित्यतिशयोक्तौच चक्रभ्रमराकरत्वाकुदृष्टिभिर्दूरवर्त्यमानात्वात् अत्यंतलेखनेनत्वात्तद्रूपत्वामेवमाधवंमध्ये इत्य
नुमानेनाव्याप्तिः धांतिमग्रहिमांशोर्विकाशोअपहुतावमरनारीनेत्राणांब्रह्मचर्यविनरसोऽनिशयोक्तौ कुंभपुराणस्यसरित्तरसोऽनुमानेमाध
वस्यचक्रभ्रमरोचप्रकृतकार्योपयोगित्वात् अपहुतौचयथापद्मोपमानेतथैवभवतीतितद्वत्तुन्यायेनसंयमाधः कृतामरनारीनेत्राधिष्ठानस्य
ब्रह्मचर्यविनरसोपयोगित्वं सुहृदालापेनैवप्रसादपतिष्यालुरांतरःक्लेशः कांतामुखचंद्रेराहिशाम्यतिरुचिरेराविरहजलाशयः इतिद
ष्टांतसंकीर्णापरिणामेचाव्याप्तिः तत्रारोप्यमाणास्योपमानकोपयंतर्गताप्रकृतकार्योपयोगित्वादिति अत्राहुः आरोप्यमाणास्यप्रकृता
ननोपयोगित्वेपरिणामइतिलक्षणार्थः नचैवंसुहृदालापरूपकादिष्वतिव्याप्तिः तेष्वारोप्यमाणानांतरणपनपनप्रकृतसूर्यादी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नास्यात्मनैवनरत्वानिरीक्षणावनंसनकमलविकासनादिकार्योपयोगित्वसंभवेनतदर्थंनपुनर्विद्युद्यद्वाश्वंशादिवक्रतात्मनापश्चनपेक्षणात्
नवोक्तलक्षणास्यपरिणामेऽसंभवः यत्रापिप्रमाणांकिंचित्कार्योपयोगित्वंनिबध्यमानंस्वतन्त्रस्यनउपयोगित्वासंभवात्वक्रतात्मनापश्चिमपे
क्षतेतत्रैवपरिणामांगीकारात् यथा प्रसन्नेनदृगद्वेनवीक्षतेमदिरेक्षणेति अत्रत्वद्वस्यवीक्षणोपयोगित्वंनिबध्यते मयूरव्यंसकादिसमा
सेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् नचोपमितसमासाश्रयणेनपूर्वपदार्थप्राधान्यात्तद्दृशस्यवनउपयोगित्वंनिबध्यतेइत्यप्तिनिवाच्यं प्रसन्नेनेति
सामान्यधर्मप्रयोगात् उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगइतिगदप्रयोगएवोपमितसमासानुशासनात् भ्रूस्यवीक्षणोपयोगित्वं
नस्वात्मनासंभवति अत्रःवक्रतदृशात्मनापश्चपेक्षणात्परिणामालंकारः नन्वेवंयामिमनोवाक्कायैरित्यादिष्वपितरणादिशब्दलक्षित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्मनाशाद्युपयोगित्वं तरणपादीनां मंत्रिमुखाद्यात्मनैवेति तेष्वपि परिणामप्रसंगः. मैवं यस्य कार्यवाचि पदं प्रथमप्रतीतं तत्सुखार्थं निर्वर्त्तनसामर्थ्यं तदा
त्मनोपयोगित्वात्स्वात्मनः तरणादिपदस्य सुखार्थनिर्वर्त्तनसामर्थ्यस्य च तरणपादिष्वेव व्यवस्थितत्वात् तस्माऽदाहनेषु रूपकमेव ते वृत्तानि
व्याप्तिरिति नन्वेवमुक्तानि व्याप्तिपरिहारेऽपि सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णाणोश्चापलं दृष्टिः सामर्थ्यविस्तृतत्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा.
सर्वविस्मृतवानसि भ्रमरहेयद्वारगोद्याप्यसावंतः भूत्यकरोऽपि सेव्यतइति भ्रान्तः कस्यचिद्रः. इत्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिव्याप्तिः. तत्राप्र
स्तुतवारणारसनाविपर्ययादीनां प्रस्तुतऽश्रुभुरसनाविपर्ययाद्यात्मतयैव तत्सेवात्यागलक्षणाकार्योपयोगित्वात्. नहि पश्चाद्वारणास्य
कर्णाचापलं भ्रमस्य तत्सेवात्यागे हेतुस्तथा तस्य रसनाविपर्ययः भूत्यकरणाच्च तत्र हेतुः मदः प्रसुप्ततत्सेवायामेव हेतुरिति तस्य तत्त्याग

Nepal Sanskrit University, Bajrabarahi Campus,

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुत्वं हस्तपादत्वं स्वमपि यत्रेषां त्यागहेतुत्वं निवर्त्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां प्रयोजनं तत्स्थापनमेव निर्वाहमिति निमुद्दलापेनैव यत्रोदाहृ
तपरिणामाव्याप्तिश्च तदवस्था. तत्र चन्द्रवन्मुखस्याप्यप्रकृतस्य प्रकृतानन्वयोपयोगित्वाभावात्. उच्यते. प्रकृतान्वयेन यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपर
इति नोदाहृतपरिणामाव्याप्तिः उपयोगित्वं च प्रकृतागमककार्यं प्रतिविवक्षितं. अप्रकृतप्रशंसोदाहरणे प्रकृतस्य प्रयोजनं सेवात्यागागम
नवारणसेवात्यागप्रयोजनत्वमिति न तत्राव्याप्तिव्याप्तिः. एवं चकारोपमानामारोपविषयान्वयाक्षिप्तं प्रकृतस्योपयोगित्वात् परि
णामोदाहृतइति विद्यानाथलक्षणं प्रकृतस्येति पदस्य प्रकृतागमकस्येति व्याख्यानेन परिष्कर्तव्यं. अपंत्र परिणामो द्विविधः. सामा
नाधिकरण्येन वैयधिकरण्याभ्यां. सामानाधिकरण्येन यथा. तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजमपि मधुनीमालनासौ तृतीयस्तस्मै सोमित्रिमैत्रीम

Nepal Sanskrit University, Baimeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्र पक्षतवानातरंनाविकाय कामग्राह्यस्तनीभिः प्रवरयुवतिभिः कौतुकोद्रेचदक्षंकृतुदन्वीयमानःक्षणमचलमथोचित्रकूटं व्रतस्थैः अचारो
प्यमाणाआनरोपविषयभूतसौमित्रेत्रीरूपतापत्र्यागृहोपकारलक्षणाकार्योपयोगीतिपरिणामः उभयोर्विभक्त्येकान्यमानाधिकरणत्व.
वैयधिकरणेनयथा पुंत्रागजालकैर्हारान्कांचीः केसरदामभिः कर्णिकाः कर्णिकारैश्च विहर्तुं विदधुर्वने भत्रारोप्यमाणाहारादयोवि
षयभूतपुंत्रागजालकादिरूपतयैववनत्रीणोपयोगिनइतिपरिणामः विभक्तिभेदाद्वैयधिकरणत्वं इदंचवैयधिकरणंरूपकेपि.
संभवति यथा तारानायकवोखरायजगदाधारायधाराधरछायाधारकंधरायगिध्रिसंगेकभृंगारिणो नघाशेखरिणोदशाति
तकिनेनारायणोनास्त्रिणोनागैः कंकणिनेनगेनगदिनोनाथायसेयंनतिः भत्रनदृष्टशोर्विषयोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः

Nepal Sanskrit University, Banaras Campus, K

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शेखरतिलकयोर्नास्ति यथा द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विविधविटपिनां पोनरुक्तं विकल्पश्चिंतारत्नस्य वीक्षानयनतनुभवोयासवस्य द्विरुक्तिः
द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्वन्नानंदं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पु
ष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः अथ परिणामस्य व्यापृतायां किमुदाहरणं नरसिंहधरानाथ केवयं नवर्णने अपि राजानमाक्रम्य यः
शोयस्य विजृंभते इति विद्याधरेणोदाहृतं अत्र राजपदेन चंद्रे विषयेनिर्दिष्टे तत्राप्यारोप्यमाणस्य रूपस्याक्रमणरूपकार्योपयो
गिनः प्रतीतेः परिणामोव्यज्यते इति तदयुक्तं अत्र त्वारोप्यमाणस्य रूपस्याक्रमणेनाक्रमणोपयोगो न चंद्रात्मना विद्याधरेणापि
विषयिणः स्वरूपेणाकार्योपयोगेनऽपयोगापविजयिणो विषयात्मना परिणामापेक्षायां नैव परिणामोंगीकृतः यदाह तेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिरामसंद्विविधंकथयंन्यारोप्यमाणविषयतयापरिणामतियचविषयीपक्रतनकार्योपयोगायेतिविद्यानाथेनदृष्टान्तं एवशास्त्रनिवसायोराजपाद
निषेधया करणकिंकुमकूलेषुवासस्तंशमयेत्कथमिति तास्यत्रप्रागुक्तदोषात्तभंगः एवचरणसेवायांप्रस्तुतायामारोप्यमाणायाश्चन्द्रकि
रणसेवायानृपचरणसेवात्मनयैवतापशांतिहेतुत्वात् तापशब्दस्यसौरतापसाधारणेपिप्रकृतेराज्यभ्रंशजनितताप्यस्यैवविवक्षित
त्वात्तत्रिवर्त्तनेचचन्द्रकिरणसेवायाःस्वतोसामर्थ्यात्तथापिप्राचीनानांमतस्यैतदुदाहरणं तेहिराजपादनिषेवयेत्यस्यप्रकरण
नियंत्रितत्वात् अप्रकृतायांचन्द्रकिरणसेवायांशब्दशब्दशक्तिमूलोव्यंजनाव्यापारइतिमन्यते वस्तुतस्तुप्रकृतेप्यर्थेशब्दानामभि
धेयव्यापारइत्यस्माभिःश्लेषप्रकरणेव्यवस्थापयिष्यमाणत्वादितिराजपादनिषेवयेत्यत्रचन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधेयव्यापा

Nepal Sanskrit University, Bameer Campus, Kat[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रः अतः प्रकृतप्रकृतद्वयता दूष्यप्रतीतेः श्लेषभिन्निकाभेदाप्रदर्शापकृतकानिशयोक्त्यादिष्विव संसर्गविधयैवलाभात्स्यप्रकृतकार्योपयो
गितापालतीपपालाभात्तनक्तापिव्यंजनव्यापारापेक्षेतिनेदं परिणामध्वनेरुदाहरणं. इदं च दूषणं पूर्वोदाहरणेपि तुल्यं. इदं तूदाहरणं
चिरादिसहस्रेतापंचित्रचिंतापरित्यज. नन्वस्तिशीतलः शौरेः पादाब्जनखचंद्रमाः. अत्र चिरतापात्रैव्रतिहरिपादाब्जनखचंद्रसंज्ञावप्र
दर्शनेन तदेवनिषेधस्तत्रिषेधनादर्थतावः शांतिनेष्यतीति परिणामोव्यज्यते. एवं रूपकवैलक्षण्येन परिणामोनिरूपितः न
त्ररूपकेप्रकृतमप्रकृतरूपापन्नंभवति. परिणामेत्वप्रकृतंप्रकृतरूपापन्नंभवतीतिवैलक्षण्येनेतदपुपजीव्यचक्रवर्त्तिनान्यथै
वतयोर्वैलक्षण्यंवर्णितं. मुखचंद्रइतिरूपके मुखंमहारजतरूपेणापदवदारोप्यमाणाचंद्ररूपेणास्थगितस्वरूपंभवति. मुखचंद्रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गाताय: शाम्यतीति परिणामेन तु सुखमनाह्लादि स्वरूपमेव भवति· चंद्रस्य मुखात्मनैव विरहनाप्रशांतिहेतुत्वादिति· उक्तं च· विषयाकार
मारोप्य विषयस्य गतं यदा रूपकत्वं तदा तत्र रंजनेन सम्बन्धः· प्रदातृविषयो रूपान्तरस्वभावप्रच्युतो भवेत्· उपयुक्तो न दाकारः परिणा
मस्तदा मतइति· अत्रेदं विचारणीयं· रूपके विषयस्य स्वगतनंनतावन्निरोहितरूपत्वं रंजनत्वमेव पाश्चक्रिस्वरूपस्यैवाहार्यारोपेणाविष
यस्य तिरोधानासंभवात्· शारीरके वयस्वसौ न पतितमुद्गीथमुपासीतेत्यत्रोद्गीथस्यादित्यदृष्टिविषयत्वांगीकारो रंजनदृष्टि
विषयशक्तिस्वरूपमिवोद्गीथक्रियास्वरूपतिरोधीयेतेत्याशंक्याहार्यदृष्टेरतिरोधायकत्वस्योक्तत्वात् नापि विषयस्योपसर्जन
त्वं परिणामेपि तुल्यत्वाऽभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य प्रसरयंसकादिसमासस्याविरोधात्· अतस्त्वविषयविशेषितत्वंस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गनमिन्यपि निरस्तं विजयिनो विशेष्यत्वात्. तस्मात्स्वगतास्वगतवैलक्षण्यवचो निरालम्बनमिति विषयालम्बनीयपोगेनैव परिणामस्वरूपकाद्वैल
क्षण्यं समर्थनीयमित्यलं विस्तरेण. इति चित्रमीमांसायां परिणामप्रकरणम्. अथ संदेहः सास्यादप्रकृतार्थस्य याथीरनवधा
रणं प्रकृतार्थाश्रयानज्ञैः संसंदेहः सइष्यते. त्रिविधश्चायं संसंदेहः शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयांतश्च. क्रमेणायथा आनीयद्विषतांधनानि
विपिनेराजन्यचूतमरतेनेद्यालोक्यविनिर्मलं हिमजलाखंडं करंडं पुनः. किंवायं किमुपेक्षणं किमुधनं किंक्षेपणीयापुरं किंवादैवत
मित्यनिश्चितधियोमदाः पुलिंदजनाः. अयमार्जुनः किंसरवनुरगैः सप्तभिरिनः कृशानुः किंसर्वाः प्रसरति दिशो नैषनियतं कृतांतः
किंसाक्षात्सहिषवहनोसाविनिचिरसमालोक्याजौत्वांविदधतिविकल्पान्मतिभ्रमः. किंतावत्सरसिसरोजमेतदारादहोविसुखम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वभासनेपुवत्याः संग्राम्यक्षरमिति निश्चिवायकश्चिद्विद्वो कैर्वकसहवासिनांपरोक्षैः इतिवदंति अत्रेदंविचारणीयं साम्यादिति किंअत्राद्वेतो
द्वैसतीतिवस्फलत्वेनहेतुत्वविवक्षयापंचमी उतस्वतोहेतुत्वविवक्षया आद्येऽपक्रतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थः स्यान्नथासम्यानीयद्वि
षताभिसुदाहरणोऽव्याप्तिः नहितत्रकिमकरंडकस्यवाद्यादिसादृश्याभिव्यक्तौकविसंरंभः किंतुद्विषसुरंईदृशीमवस्थामापन्नमिति
राज्ञःप्रतापातिशयाभिव्यक्तौद्वितीयेसाम्यादित्यनेनकिंतेकमेवाप्रकृतसाम्यंयावत्संदेहस्तोपुस्थितिहेतुत्वेनविवक्षितं उतैक
मनेकंवेत्यनियमः आद्येअयंमार्गणाः किंमित्याद्युदाहरणेऽव्याप्तिः नहितत्रकिंलक्ष्मीरुर्वशीवेयंरंभावामेनकाथवेयंत्रलक्ष्मी
त्वादिविकल्पेषुनिश्चायितसौंदर्यसाम्यवदेकमेवसाम्यमिहमार्गणेऽनेकादिविकल्पेषुहेतुः किंतुप्रतापेनजातोत्कर्षत्वसाम्यंमार्गणेऽनेक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकल्पे उपाधर्मत्वसाम्यं कुशानुत्वविकल्पेक्षणोनसकलहर्त्वसाम्यं कुलांतत्वविकल्पेचहेतुः द्वितीये दुहनमयशिरः कलिंगवद्रास
मरमुखेकरहाटवेदनर्वेतिविकल्पालंकारेऽनिष्टाप्तिः अत्रदिग्विजयप्रवृत्तेनबलवतारातासमरेप्रशक्तेपथाकलिंगनृपतिः स
माक्रांतोबलवताकांक्षत्रघ्नशानांश्रियं भयेनवैनसींहत्रिनभौजंगींकदाचनेतिनीतिमनुसृत्यासदिग्विजिनराज्यलक्ष्मीभ्रंश
परिहारकामः शिरोनमितवान् तथावाशिरोनमय यथाकरहाटनृपतिर्जयेनलभ्यतेलक्ष्मीर्नरशोनसुरांगनेतिनीतिमनुस
त्ययुद्धकामोधनुर्नमितवान् तथावाधनुर्नमयेतिसमयोचिताशोपदेशेनत्रप्रजाचरितदृष्टांतप्रापितानवस्थितार्थसत्वात्
नचतत्रभोकेतादृशीनिबंधनतास्तीतिनातिव्याप्तिरितिवाच्यं तत्रिबंधनस्यापिलक्षणांतर्गतिविवक्षायांनीवनयहशोनप्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृहीत्वा पुनरुन्नताः किं कनिष्ठाः किं मुज्येष्ठाः घटीरंत्रस्पार्जनाइत्यादिषु संदेहविषयनिबंधनगम्यसंदेहालंकारेष्वव्याप्तिप्रसंगात्. उ
त्प्रेक्षायां वाच्यगम्यभेदवदिहापि द्विविधोदाहरणादर्शनेन वाच्यगम्यभेदेन द्वैविध्यस्यांगीकर्तव्यत्वात्. अपि च नवधारणेति किमुच्य
ते अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत्. तथा सति बालेंदुवक्त्रादिपदविकाशभावादित्यादावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृतसाम्यनिमित्तनादात्म्यस
भावनारूप्यायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः. संभावनायाऽनुत्कटकोटिसंदेहरूपत्वात्. विरुद्धानेककोटिवगाहित्वं तदिति चेत्. तथा
पि मुखचंद्र इत्यादिरूपकेऽतिव्याप्तिः विरोधेन परस्परनिक्षेपकतया विवक्षानेककोटिवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत्. तथाप्यंकेके
पि शशांकि रे इत्यादावुदाहरिष्यमाणायामप्रकृतावतिव्याप्तिः. संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेवनत्रापि तत्तन्मनस्तोपव्यासेनपर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वत्र निक्षेपसिद्धेः अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नुकांतप्रभः शृंगारैकरसः स्वयं नुमदनो मासो नुपुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथं नु विष
यव्यावृत्तकौतूहलो निर्माणं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिरिति मे संदेहो दाहरतो चाप्रियः तत्र चंद्रादीनां संदेहधर्मिणामे
वानेकत्वप्रकारत्वं सर्वत्र वर्णनीयवनितास्वरूपत्वमेकमेव न्यनेककोटिकत्वाभावात् तत्र साम्यनिमित्तत्वाभावान्न संदेहः इतो ग
तासाकूगतानजानेऽहं गता मे हृदयं गतावेति संदेहो न संभाव्यते इति वाच्यं वर्णनीयनायिकायाः कांत्या चन्द्रसाम्यं सौरभसौकु
मार्याभ्यां पुष्पसाम्यं च निमित्तीकृत्य किमस्यां कांतिनिधानमूनश्चन्द्रः स्वकांतिसंपदा सृष्टोऽतो पुष्पसमयः स्वकीयपुष्पसंपदेति
संदेहनिबंधनात् शृंगारैकरसः स्वयं नुमदन इत्यंशस्य शृंगारविभ्रमबाहुल्यमात्रपर्यवसायित्वेन किंचित्साम्यनिमित्तत्वाभावेपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चंद्रवसंतधर्मिकांशयोस्तत्रिमित्तत्वातिवारणात् एवंचप्रकृताश्रयेत्वेनस्यप्रसङ्गंदाहृतसंदेहस्यवर्तनीयत्वाधिकानाश्रयत्वेनाभिधा
त्रिरितिचेत् अत्रब्रूमः बुद्धिःसर्वात्मनान्योन्यक्षेपिनानार्थसंश्रया लाघवमूलावार्थस्यक्तसंदेहालंकृतिर्मता यत्रस्यान्योन्यप्रतिक्षेप
कविरुद्धनानार्थालंबनत्वंविकल्पस्याप्यस्ति तथापितदर्थानांसर्वात्मनापरस्परप्रतिक्षेपकत्वंनास्ति किंतुपक्षेतत्प्राप्तिमनिरु
ध्यस्वप्राप्तिपक्षस्वस्वपरिपंथिप्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वं नहिव्रीहिभिर्यवैर्वायष्टव्यमितिविकल्पोपदेशेव्रीहयोयवान्यवाश्चव्री
हीन्सर्वात्मनायागात्प्रतिक्षिपंति तथासतिशास्त्रस्यानिर्णायकत्वेनानुष्ठापकत्वेनप्रामाण्यप्रसंगात् किंतुस्वस्वानुष्ठा
नपक्षएव अतएवव्रीहिभिर्यवैर्वायष्टव्यमितिसंदेहेनएकस्यांप्रतिव्रीहिभिर्यवैर्वायष्टव्यमितिकल्पेप्रसंगसमाकारमेकवाक्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्णायकं प्रत्यक्षमूलसंदेहनिवर्त्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते प्रत्यक्षवाक्ये वाकारः सर्वात्मना पक्षांतरप्रतिक्षेपार्थः उभयवाक्ये पक्षेतत्प्रतिक्षेपार्थश्चेति
विशेषसंज्ञावान् स्वं विकल्पालंकारोदाहरणोपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य प्रामाण्यात् उपदिष्टफलेच्छानुसारेणोभयमपि पक्षे उ
पादेयं युक्तमिति निरोधनुर्नमनयोर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालंकारेनातिव्याप्तिः अपरयोदाहरणे सर्वात्मना प
रस्परप्रतिक्षेपस्य चेपि वाकारार्थस्य स्पर्शाभावात्रातिव्याप्तिः अत्र हि केचिदन्यइति मतान्तरत्वोपन्यासेन पक्षाणां परस्परप्रतिक्षेपलाभः
नन्वाकारार्थस्य स्पर्शोस्ति तत्रेक्षायामपि नातिव्याप्तिः तत्र हि अमुकटकोटिकेसंशयेकोटौ समबलत्वाभावेन वाकारार्थस्य स्पर्शाभावात्
अस्याः सर्वविधाचिसुदाहरणोपरस्परप्रतिक्षेपकनानाकोटिसमाश्रयत्वाभावेपि तथाभूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वसत्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याप्तिरिति सर्वमनवद्यं · संदेहालंकारध्वनिर्यथा · अस्मत्कुलकूटस्थवक्षस्थलाचार्यकृते वरदराजवसंतोत्सवे · कांचिकांचनगौरांगीं वीक्ष्य सा
क्षादिवश्रियं वरदः संशयापन्नो वक्षस्थलमवैक्षत · अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेपि तावन्मात्रस्यानलंकारत्वात् नदलंकारत्वप्रयोज
कस्य वक्षःस्थलेस्थितैव लक्ष्मीरनेन वर्णितेत्यपि प्रतीतिरित्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यंग्यत्वात् संदेहालंकारध्व
निरत्रेति · यथा दर्पणोच्छ्वासपरिभोगदर्शनीयेष्टतप्रणायिनो निवेदयः · वीक्ष्य बिंबमज बिंबमात्मनः कानिकान्यपि च कारतज्जयेत्य
त्र कानि कानीति सामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थं तज्जाशब्दप्रयोगेपि तस्याः स्वविभावानुभावाभ्यां रसानुगुणमिति कि
रूपोध्वनिः · यद्यपि संशयापन्नइत्यनेन लक्ष्मीः पुरोदृष्टा या श्वमध्येकस्या रूपमधिकमिति संशयाविष्टइति वा · त्रिः समाधिरूपक

Nepal Sanskrit University, Bansbari Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वामिमानिनीलक्ष्मीः पुरतस्तांदृष्ट्वाकथंवर्त्तेतइतिसंशयापन्नइतिवा· इयंवक्षसिकुचनिवेशनीयेतिसंशयापन्नइतिवावदयः संशयाकारावक्षः
स्थलमवैक्षतेत्यनेनसंगृह्यः संभवतिनथापिसर्वेषामपिसंदेहानांसादृश्यमूलकत्वाद्यतिरेकमूलसंदेहस्याप्यत्रसंभवेपिकथंचि
त्सादृश्यमूलकत्वात्संदेहालंकारश्चस्यउदाहरणात्वमितिप्रकृतमेव। इतिसंदेहालंकारश्चकरणं· अथभ्रांतिमान्·
कविसंमतसादृश्याद्विषयेपिहितात्मनि· आरोप्यमाणात्मभवोयत्रसभ्रांतिमान्मतः· पिहितात्मनीत्यनेनारोप्यमाणात्मभवस्यचा
रसिकंकविप्रतिभयाकल्पनंविवक्षितं· तस्यैवविषयपिधानमात्रार्थात्· अतोरूपकादीनांव्यावृत्तिः· उदाहरणं· कपालेमार्ता
रः पयइतिकरालेटिप्पाद्विनलहरिद्रवेनाच्छिसमितिकरीसंकलयति· रनांतेजत्यस्यानूहरतिवनिताप्यंभुकमितिप्रभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्रभ्वंशेजगदिदमहोहोभ्रमयति· अत्रलेहनादिप्रवृत्तिपर्यंतमोक्षेःस्वारसिकस्वभ्रमः कविप्रतिभयाचंद्रिकोत्कर्षद्योतनायनि
वहः क्वचिद्वांतेरुत्तरोत्तरंपल्लवेनचमत्कारः· वल्लालक्षोणिपालत्वदरहितनगरेसंचरंतीकिरातीकीर्णान्यासायरत्नाप्रुहतर
खदिरांगारसंघाकुलांगी· कृत्वाभ्रखंडखंडंतरुपरिमुकुलीभूतनेत्राधमंत्रीस्वाधामोदानुधावन्मकधुकरनिकरेक्षुमशंकां
करोति· क्वचिद्भिन्नकर्णकोत्तरोत्तरंभ्रांतिनिबंधनेनचमत्कारः· शिंजानेमंजरीतिस्तनकलशयुगंचुंबितंचंचरीकैस्तत्रासो
ल्लासलीलाःकिशलयमनसापारायःकीरदृष्टाः· तत्रोपाशालपंत्यःपिकनिनदधियानाडिताडिताःकाकलोकैरिन्त्यंचो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

लेन्द्रसिंहत्वदरिमगदशांनाप्यरणंशरणं· क्वचिदन्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनेनचमत्कारः· यथा· पलाशकुसुमभ्रांत्याभुक्तगोपतनयतिः सोयिंबूफलभ्रांत्यानमलिंधर्नुमिच्छति· विस्फूर्त्तिमत्यांतेकीर्त्तौविधिवैकुंठशंकरः· आरोहंशयितुंवस्त्रलाकांक्षंतिमहीतले· इत्यत्रभ्रांतिमदलंकारोयंगः· साद्यपाठ्यमूलौसंदेहविश्वमौसंदेहभ्रांतिमदलंकारप्रयोजकौनभवतः· यथा· अमुष्यवीरस्यजयायसाहसीशरासनस्याविशिखैस्सनाथयन्· निनज्जयामासयशांसिसंशयेसमरक्षितिलोकीविजयार्जितान्यपि· दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा· दृष्टंचागूरमल्लेनशतचंद्रंनभस्तलं· आद्येऽर्जयविजयोद्योगसाहसप्रयुक्तः कीर्त्तिभ्रंशः संदेहः· द्वितीयेगाढमर्मप्रहारकृतंचप्रविभ्रमइति· इतिभ्रांतिमत्त्वकरणं· अथोत्प्रेक्षालंकारः· निमित्तभेदादेकस्यवस्तुनोयदनेकधा· उत्प्रेक्षणमनेकेनतत्

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेखं प्रवक्ष्यते यत्र नानाविधधर्मयोगेपेकं वस्तु तत्र धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रानेकधोल्लिख्यते स उल्लेखः कीर्त्तिगंगाहिमक्षमाभृ
दोजः सूर्योदयाचलः शत्रुसेनाविमंथाद्रिर्गुणरत्नौघरोहणाद्रिरिति मालारूपके एकस्य राज्ञो यशस्वित्वादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुषार
द्रित्वाद्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासाय अनेकेनेत्युक्तं तत्र ग्रहीतृभेदनिबंधनं भवत्यनेकधोल्लेखनमिति नातिव्या
प्तिः विद्याविक्रमसौंदर्यतपसां निधिस्तागतं अपश्यन्विजयश्चिरुधाः भूरत्नस्त्रिषोवृद्धाश्वकौतुकादित्यत्र एकस्य वर्णस्य विद्या
द्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय अनेकधेत्युक्तं तत्र कौतुकाख्यस्वरूपालोकनमा
त्रनिबंधनमानेकधोल्लेखनमिति तथा वृत्तिः सिंजानैर्मंजरीतिस्तनकलशयुगं चुंबितं वक्रकेरी सुरक्ताशोकमनेककर्णकधांतियरंप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गयांसनादीनां मंजरीसादृश्यादिनिमित्तभेदादनेकेन चंचरीकादीनां संतरीत्यनेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय एक
स्मवस्तुनइसुक्तं कीर्त्तौ विस्फूर्त्तिमत्यां नेमृणालक्षीरहंसिनः द्वयेपिनागास्तत्र तिजिह्वनोल्लोलनं मुहुरिति भ्रांतिमदाहरणेएकस्या
एवकीर्त्तेरनेकेन कुंजरभुजंगरूपेणाग्रहीत्रामृणालक्षीररूपत्वानेकप्रकारेणोल्लेखनमस्तीति तत्रातिव्याप्तिनिरासायनिमित्तभे
दादिसुक्तं तत्रकीर्त्तिगतंधावल्यमनेकमुल्लेखनद्वयेपिनिमित्तं. यद्यपिगजभुजगानांस्वस्वप्रियाहारलोभरूपभेदोप्यस्ति. तथापिनि
मित्तभेदादित्यनेनएकनिमित्तविरहेविवक्षितइतिनव्याप्तिः. तस्यसंख्यासत्वेनिमित्तभेदादितिस्वरूपकथनमात्रं. एवम
पि. यदि. कांत्या चंद्रविडः केचिन्सौरभेणांगुजंपरे. वक्त्रेन दवयंधूमस्तपसैकंगनंद्वयमिति भ्रमबहवोदाहरणादिशेषेतिव्याप्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुंदरातपनीमनेनोल्लेखनंनिषेधास्पृष्टत्वेनविशेषणीयं तत्राद्योल्लेखनद्वयंपरमतत्तोपन्यासमामर्थ्यात्गम्यमाननिषेधमितिना
तिव्याप्तिः स्त्रीभिः कामोर्थिभिः स्वैरुः कालः शत्रुभिरेक्षितः अत्रचानेकधोल्लेखनेरुच्यर्थित्वभयादिकंपथायोगंप्रयोजकं रुचिर
मिरतिः अर्थित्वंतिप्सा द्विविधश्चायमुल्लेखः भ्रुवोऽलंकारान्तरसंकीर्णाश्च तत्रभ्रुवोयथा जगत्त्रातेतिहृद्याभिः श्रीकांतइतियौवनैः
यथास्थितश्चवालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकं भत्रयस्तथाभीतंभक्तंगजंत्वरयात्रापतेम्मसोपमादिपुरुषइतिवृद्धाभिः संसाराद्भीत्या
तदभयार्थिनीभिः कृष्णः पुरंप्रविशन्दृष्टः पलथाचंचलत्वेनप्रसिद्धापालक्ष्म्याभपिकातोपचारवेदस्थेननित्यवल्लभःसोयंदिव्य
पुवेतिपुवतिभिः सोत्कंठाभिर्दृष्टः बालाभिर्बालस्वभावान्यथास्थितपुरुषवेषपुत्रोदृष्टइतिसर्वत्रवस्तुसतानानारूपेणोल्ले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

स्वादयंभुद्रः यथाबाहर्धचरितेभ्रीकण्ठजनपदवर्णनेयत्तपोवनमितिमुनिभिः कामायतनमितिवेश्याभिः संगीतशालेतिनाम्नकैर्यमनगरमि
तिशत्रुभिश्चिंतामणिरित्यर्थिभिः वीरक्षेत्रमितिशस्त्रोपजीविभिः गुरुकुलमितिविद्यार्थिभिर्गन्धर्वनगरमितिगायकैर्विश्वकर्मनगर
मितिविज्ञानिभिर्तीर्थभूमिरितिवैदेहकैर्दुर्गस्थानमितिवंदिभिः साधुसमागमइतिसद्भिर्वज्रपंजरमितिशरणागतैर्विटगोष्ठीतिवि
दग्धैः सुकृतपरिणामइतिपथिकैरसुरविवरमितिवादिकैः शक्राभ्रमइतिशमिभिरप्सरःपुरमितिकामिभिः महोत्सवसमाज
इतिचारणैर्वसुधारेतिचविषैरगस्यत अत्रतपोवनादिभूपिष्टत्वात्तपोवनत्वाद्युल्लेखः भुद्रः अत्रैवयमनगरत्वाद्युल्लेखःसंकी
र्णः तत्रयदियमनगरत्वादीनामुपरंजकतामात्रेणानयत्तदारूपकसंकरः यदितादूप्यानुभवगोचरतयातदाभ्रांतिमत्संकरः

100

राम:
४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kat

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयंचोल्लेखोवर्णपगुणोकर्षस्यापनायाचेतनकर्तृकोपिनिबध्यते यथा तत्रैवहर्षवर्णनेनिः स्नेहइतिधनैरनाश्रयणीयनिर्दोषैर्निग्रहः
चिरिनीस्त्रियेऽरूपसर्पइतिकतिनानीरसइतिव्यसनैर्भीरुरित्यपयशसाऽर्थरुविन्नष्टनिरिनिविन्नभुवास्त्रीयरइतिसरस्वत्याषणाइतिप
रकलत्रैः काष्ठमुनिरितियतिभिर्मूर्खइतिवेश्याभिर्नयइतिमुग्धाभिः कर्मकरइतिविप्रैरसहायइतिशास्त्रयोधैरेकमप्यनेकधाष्टसमा
गमितिभ्रांतिमदलंकारादयोप्येवमचेतनकर्तृकानिबध्यंते मित्रेषुरत्नकिरणोः किरणोश्चिवेश्चोरुद्भावचैरुपगतेषुसहस्रसंख्यां
दोषापिनूनमहिमांभुरसौकिलेतिव्याकोशकोकनदतांदधतेनलिन्यः इत्याद्यो मधुलुब्धामधुकरास्तृषितास्चचकोरकाः सुगंधि
कांतिसंपत्रमनुधावंतितेमुखमित्यत्रोल्लेखोव्यंग्यः विद्याविक्रमसौंदर्यैतिभ्रोकेविद्यारीनांस्वरूपावलोकनकौतुकमात्रेनिमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नतपायदिनविश्रांतिः किंतु विद्वन्नाप्युल्लेखवद्वनोकनकौतुकनिमित्तनायांपर्यवसानंतदत्रापुल्लेखनगतानेकधात्वविच्छित्तिविशेषस्य
गम्यत्वाऽल्लेखालंकारोव्यापः परिव्राट्कामुकश्चनामेकस्यानेव योषिति कुलापः कामिनीभक्ष्यमिति निस्तोविकल्पनाः इत्यत्राप्युल्लेखते
इतिलक्षणस्यनातिव्याप्तिः अथापरऽल्लेखप्रकारः · एहीन्नभेदाभावेपिविषयाश्रयभेदतः एकस्यानेकधोल्लेखमप्युल्लेखंप्रच
क्षते · तत्रविषयभेदादनेकधोल्लेखः शुद्धः संकीर्णाश्च · शुद्धोयथा अकुशंकुचयोः कुशविलग्नेविपुलेचक्षुषिविस्तृतंनितंबे ·
अधरेऽरुणमाविरलक्षितेकरुणाशालिकपालिभागधेयं · गुरुर्वचसिष्टधरुस्त्रसिविशालोमनसिजनकस्तपसि · सुमित्रस्तेजसि
संमनोरहसिबुधः सदस्यर्जुनोपशमि · भीष्मोधनुषि · इत्यादौ श्लेषसंकीर्णाः · हंसमयीवगतिपुपरपुष्टमयीवालापेषुचक्रवाक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kath...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मपीवपरद्रेमणी-प्रावृतमपीवपयोधरोन्नतोकमलमयीकोशसंग्रहे वकुसुममयीवफलादाने चित्पादावुन्मेक्षासंकीर्णाः पयोधरोन्नता
वित्यादौविषयांशेभेतेषसंकीर्णाश्च युधिष्ठिरसमः सत्यवत्सीत्पादावुपमासंकीर्णाइत्याद्युन्नेयं ·अधिकरणाभेदेवानेकयोल्लेखोय
था·वर्द्धिल्लोरूपरिक्षणारविरम्बच्छत्रंवलिध्वंसिनोरत्नंमूर्द्धिललाटसीम्निनिलकंकर्णान्तिकेकुण्डलं·भंसेचक्रसुरः स्थलेमणीवरोना
भौसरोजासनोपस्थांघ्रोकटकस्त्रिविक्रमगतेःपाणाद्पायात्सवः· अत्ररूपकसंकीर्णाः ·भगवत्ललाटमध्यकर्णान्तादितत्तद्वयवा
भिमुखस्थितत्रहीतभेदनिमित्तोल्लेखसंकीर्णाश्च· एकस्यैवदृष्टुर्लवाटमध्येकर्णान्तिकेचरविदर्शनासंभवात्, यस्यवह्निमयोहृद
येषुजलमयोलोचनपुटेषुमारुतमयः स्वस्तिनेषुक्षमामयोगोष्ठाकाशमयः भूत्यनासुपंचमहाभूतमयोमूर्त्तइवाद्दश्यत निह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न प्रतिसामंतानः पुरेषु प्रतापः · अत्र वह्निजलादिशब्दरहितप्रतापवाष्पादिभिरर्थाः प्रतापकार्याणां प्रतापस्य वा भेदकथनहेतवः अलंकारः इति तत्संकरः सतो नरेरूपकसंकरः कस्तूरीतिलकं निभालफलके देव्या मुखांभोरुहे लोलं वंतितमालवालमुकुलोत्तंसं तिमौलिं प्रति · या कर्णोविक चोत्पलं तिकुचयोरंसे च कालागुरुस्थासं तिप्रथयंत्तालवशिवश्रीकराटकराटत्विषः · अत्रोपमासंकीर्णाः · केचिन्नूतनाधिकरणोक्तिप्रा कस्तूरीतिलकादिना दात्म्यसंभावनापोऽपमार्थविहितोपि क्रियावत्त्वेऽत्रेक्षायां पर्यवस्यतीति उपमोपक्रमोत्रेक्षयमित्याहुः · तन्म तेऽत्रेक्षासंकीर्णाः · एवमलंकारांतरसंकरोप्युन्नेयः इत्युल्लेखप्रकरणं अथापह्नुतिः प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनं साम्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा · अन्यप्रकल्पनमात्रं रूपके विषयनिषेधमात्रं नाहं हूतीवरननोरंगतापोनिभास्कर इत्या

102

राम: ५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

क्षेपेऽभयमपि साम्यविशेषणारहितं नपंचविशिखः कामः किंचसंख्यशिलीमुखः इत्यनिशयोक्तौ चानित्याप्रमिति विशिष्टोपादानं न
चैवमपि नपमंमुखमेवेदमिति तत्वारव्यानोपमायांविषयेपमत्वनिषेधस्यमुखत्वप्रकल्पनस्यचसत्वादनित्याप्तिः प्रकल्पनपदस्यारोप
परत्वात् निषिद्धविषयंसाम्यादस्यारोपइतिनक्तात्प्रत्ययेनलक्षणानोक्तं वक्ष्यमाणोदाहरणेआरोपपूर्वकापह्नवेऽव्याप्तिप्रसंगात् स
तंचसाक्षात्निषेधकतन्नादिप्रयोगेपरपक्षत्वाद्युपन्यासेनिषेधस्यार्थाद्गम्यत्वेचवाक्यभेदेनप्रवर्त्तने विषयासत्यत्वप्रतिपादकस्वप्नानि
भकपटव्याजादिशब्दप्रयोगेविषयासत्यत्वपर्यवसायिरूपवपुर्नामभंगादिशब्दप्रयोगेचतद्भेदेन तत्रवाक्यभेदेऽपह्नवपूर्वक
आरोपः आरोपपूर्वकापह्नवश्चेतिद्वैविध्यं क्रमेणोदाहरणानि अत्राप्रागल्भ्यपरिणतरुचः शैलतनयेकतंकोनेवायंविलस

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

निशाशांकस्य वपुषि अनुष्ठेयं मन्ये विगलदमृतस्यंदशिशिरे रनिद्यांताशेनेरजनिरमणीगाढसुरसि यथावा नेदंनभोमंडलमंबुराशिर्नेमाश्व
तारानवफेनपुंजाः नायंशशीकुमुदिनीतः फणीशेनायंकलंकः शयितोहरारिः पूर्वत्रनिरवयवापहुतिः अत्रसावयवेतिभेदः अंकेपिशशंकि
रेजलनिधेः पंकंपरेमेनिरेसारंगकलितेचित्रसंनादिरेभ्रूछायमेच्छमरेइमेयद्यतितेत्रनीलशकलप्रसंदीदृशनेतन्मांसंनिशिपीत
मंथनमसंकुक्षिस्थमाचक्ष्महे इत्यत्रापिमपह्नवपूर्वकआरोपः अपह्नवस्तुपरपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः विकसदमरनारीनेत्रनीला
ब्जघनान्धिवसतिसदायः संपन्नाधः कृतानि ननु रुचिरकलापेवर्त्तनेयोमयूरेविनरनुसकुमारोद्रुतवर्यभ्रियंवः अत्रारोपपू
र्वकोपह्नवः शब्दः मंथानभ्रमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणाः स्फुरतीनुमध्ये छायामृगः शेशकइत्यतिपामराणां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोकेगतानुगतिकः प्रथितः प्रवादः अत्रारोपपूर्वकोपह्नवः सत्यामरवचनत्वोपन्यासार्थमिह एतानि वाक्यभेदेऽदाहरणानि एक
वाक्यतायां तु वनसत्रिक्रियदेनत्यश्यवैरं स्मरस्य प्रियविरहकृशे शशिकामिलोकेन तथाहि उपवनसहकारोद्भासिभृंगकुलेन प्रतिवि
शिखमनेनोद्दंकितं कालकूटं अमुष्मिन्नावरापात्तसरसिजनूनं मनदृशः स्मरः शर्वभुजंगः कथं जघनभारे निपतितः यदंगांगारांगा
प्रशमपिशुनानाभिकुहरे शिखाधूमस्येयं यदिरामनिरोमावलिवपुः पूर्वत्र नसभंगाशिसहकारारपपिजसकालकूटाः शराः
इत्यसंत्यत्वाभिधापिछलशब्दवशात्रनीयते उत्तरत्र नेयं रोमावलिः किंतु धूमशिखेति असत्यत्वपर्यवसायिवपुः शब्दवलात्रनी
यते केचित्तु सादृश्यव्यक्तये पह्नववदपह्नवायसादृश्यमप्यपह्नुत्यलंकारं वदंति यथाहुः सादृश्यव्यक्तये पञ्चापह्नवो सावपह्नु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

तिः अपह्नवायसादृश्यपदार्थस्तेसाप्यपह्नुतिरिति उदाहरंतिच आह्लाद्यादावसंदेहमनकवपंवक्रमासम्पवक्रेकराढेलग्नः सुकराठः प्रस
रतिकुचयोर्दन्नगाढांगांगः वक्षाशक्तिर्नितंवेपमानिचरणायोर्यः सनाहकप्रियोमेवालेलज्जानिरस्तानहिनहिशरलेचोलकः किंत्रपाकृत
अत्रविवक्षितंप्रियमपह्नुत्यचोलकत्वारोपः तदर्थंचप्रियस्यचोलसदृशधर्मोपन्यासः अत्रेदमपह्नुतिकथनंव्याजोक्त्यलंकारंपृथगनं
गीकुर्वंतामुद्भटादीनांमतमनुसृत्यसेतुबंधित्रवस्तुनिगूहनंव्याजोक्तिरितिव्याजोक्त्यलंकारंपृथगिच्छंतिः तेषामिहापिव्याजोक्ति
रेवनापह्नुतिरितिरुद्रटादयः दर्शितः अपह्नुतेः साधर्म्यमूलत्वनियमनाहत्यकिंचिदपह्नुत्यकस्यचिद्यदर्शनमात्रंमपह्नुतिरि
तिलक्षणंचोदाहृतः अपह्नुतिरपह्नुत्यकिंचिदन्यार्थसूचनं जपंचेषुःस्मरस्यसरसंपत्रिणामिति चंदनंचंद्रिकामंदोगंधवाह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुदक्षिणाः स्वयमपि मरीस्तृष्टिः शीतादिलपरान्त्रति अमृतस्पंदिकिरणाश्चन्द्रमानमनोमतः अन्यस्वायमर्कान्मा विषानिष्पंदिदीधि
तिः साधर्म्यमूलात्वपह्नुतिरूपसापह्नुतिरितिनेनयह्ना तद्गलेखेकौतूहलतरलतचीविरचिते विषायेकाचक्रंरवयतिसुपर्णा
सुतमपि अथत्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमज्येतदपराकरेपोष्यंचापंमकरसुपरिष्टाच्चलिखति इत्यादावपह्नुतिध्वनिरुदाहर्तव्यः
अत्रहिचक्रसुपर्णालेखनेननायंसाधारणाःपुरुषः किंतुपुण्डरीक्षइतिकयाचिद्व्यंजितं अन्यथाहृतस्याप्येतादृशरूपंनसं
वतीत्याशयेननायंपुण्डरीकाक्षोपिकिंतुमन्मथइतितदभयमयमन्यपुष्पसायकमकरध्वजलेखनेनव्यंजितं इतिचित्रमी
मांसायामपह्नुतिप्रकरणम् अथोत्प्रेक्षालंकारः यत्रान्यधर्मसंबंधादन्यत्वेनोपनर्कितं प्रकृतंहिभवेत्साक्षात्तत्रोत्प्रेक्षाप्रच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

क्षते यथा वालेन्दुवक्त्राणां विकाशभावाद्भ्रमः पलाशाद्यनिलोहितानि सद्योवसंतेन समागतानां नवक्षतानीव वनस्थलीनां अत्रप्रकृतानि पलाशमु
कुलानि अप्रकृतनवक्षतधर्मवक्त्रलोहित्यसंबंधान्नवक्षतत्वेनोपतर्कितानि तर्कः संभावनामात्रं न त्ववधारणं तदीयधर्मोहितत्वादात्म्यसंभा
वनामात्रहेतुः तथाप्रिपक्षधर्मतावल्लिंगवदवधारणाहेतुः नचात्र इवशब्दस्य शाब्दरूपपरत्वमिति उपमाशंकाकार्या उपमायाय त्रक्वचित्थि
तैरपि नवक्षतैः सहवक्त्रांशमपतयावसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वविशेषताकल्पनानपेक्षत्वात् पलाशमुकुलानां नवक्षतता
दात्म्यसंभावनायामेवतथाविशेषतास्योपयुक्तत्वादेवमन्यत्रापियत्राप्रकृततादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषताकल्पनात्रत्रसर्वत्रसर्व
त्राप्युत्प्रेक्षावगंतव्या यथा उवाहयातनुलताभंगतीरोमवल्लरी पश्चाद्विसृक्कादेमन्यद्विंबितामिववेणिकां उपमायत्रक्वचित्थितया

105

राम:
६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिवैशिकणावक्रंशकेपेतिनत्रानुपयुक्ता वेमत्यासुरोभागश्रतिविविनत्वरूपविशेषणाकल्पनाशत्यसंभावनार्था यत्रसंभावनोपयुक्त
विशेषणाकल्पनारहितमुपमानंनिबध्यते तत्रपरमिवशब्दःसादृश्यपरश्चोपमालंकारः अत्रमेवविभागमभिधेत्यचक्रवर्तिनोक्तं यदाय
मुपमानांशोलोकतःसिद्धिमच्छतीत्यादि दर्शितापीवशब्दस्योत्प्रेक्षाव्यंजकत्वमुक्तम् मन्येशंकेध्रुवंधायोद्धनमित्येवमादिभिःउत्प्रे
क्षाव्यंजकैरिवशब्दोपिनादृश्यतेति अत्रादिशब्देनतर्कयामिसंभावयामिजानेऽन्यत्रक्षेस्यादित्येवमादीनांसंग्रहः अत्रचक्रवर्ति
कामृगाणामंडाकंधराणामखिलमादाय यदिपुनरहंविधिःस्यांखलजिह्वायांनिवेशयिष्यामि यद्यजस्रोभवेद्धरिर्यद्यशीतंभवे
ज्जलं मन्येदृढव्रतोरामस्तदास्याल्पसत्यवाक् इत्यादिश्रुतिव्याप्तिवारणायधर्मसंबंधादिसूक्तं तेषुहियद्यर्थोक्तौचकल्पनमित्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निश्चयोऽलंकारविषयेषु संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्मिन्विषये इति संभावनालंकारविषयेषु वानिर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणं तथापि
सर्वातिशायिसौन्दर्यशंके सत्यवतोऽत्वं येन सामग्रीशावाक्षीगायत्रीतरतीक्ष्णेत्यादिष्वतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय अधर्मसंबंधादिसूक्तं
तत्र गायत्रीहृदयतरतीभावकारकत्वादिस्यादिनास्वधर्मेणैव वितर्कणमिति नातिव्याप्तिः विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्तात् यथा रजः पार्थिवमुज्झिही
ते शंके हृत्तकथितप्रवृत्तिः प्रसूनतोमांभरतः ससैन्यः इत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेनेति विशेषणं तत्र ससैन्यस्य प्रसूनस्यान्यत्रापि
दृष्टस्य भरतेरजोभरोऽमनस्य संबंधेन निमित्तेन भरतप्रसूनत्वेन वस्तुसद्भूपेणैवोपतर्कितः नत्वन्यत्वेनेति नातिव्याप्तिः नरसिंह
महीपालविमस्तांमकरध्वजसंमार्गणास्तवसंजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा इत्यत्रातिव्याप्तिवारणायोपतर्कितमिति सूक्तं तत्रानुमानालंका

106

सम:
६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रविषयेसुमनोमार्गणात्वेनसम्मथत्वमवधृतंनसंभावनामात्रपरं इंदुर्लिप्तइवांजनेनजडिताहृष्टिर्मृगीणामिवपद्मा
नाहसिमेवविडुमलताशणमेवहेमप्रभा कार्कर्ष्यंकलयाचकोकिलवधूकंठेष्विवप्रस्फुरतंशीतायाःपुरतश्चहेतहरिणांवर्हाःसगर्हाइवेत्यत्रा
निष्पाप्रिवारणायप्रकृतमिश्रकं तत्रतिरतिशयसौंदर्यशीतावदनादिसन्निधानेनतद्वदनाद्युपमानस्यधिनिकर्षायादकेनयशस्योपमानेधि
क्षादिप्रकृतेध्वंजनलेपादिनिकर्षसंभावनाक्रियतइतिनानिष्पाप्रिः नन्वेवमपिअस्मद्विक्रमचेष्टितानिनिखिलत्रैलोक्यहेलाजयप्र
ह्वीभूतसुरासुराणीभवतोभ्रमेःसुताभ्रणवनीयत्यौद्वेषकषायितेनमनसात्रिथामयिष्यास्यतिस्त्रीणांप्रेमयद्भुतरोत्तरगुणाग्रामस्य
हाचंचलं इत्यत्रचांचल्यसहचरितत्वेनान्यत्रदृष्टस्यस्त्रीत्वस्यसंबंधेननिमित्तेनवस्तुतःपत्येकस्थिरचित्तादेवीसीताचंचलत्वेनोपतर्किता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वत्रोत्प्रेक्षालंकारः रावणाङ्गनानक्षिप्तसंघटनानुकूलविचारमात्रस्य निबन्धत्वेन विच्छित्तिविशेषाभावात् नन्वाम्रधर्मसंबंधादिन्यधर्मठपमा
यामिव सहृदयहृदयाह्लादविवक्षितः ननु साधारणधर्ममात्रं तथा चनोक्तव्याप्तिः स्त्रीत्वादेश्चाचेत्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेपि
सहृदयहृदयाह्लादिसाधारणधर्माभावेनोपमालंकारप्रयोजकत्वाभावादिति वाच्यं तथापि स्तनाभिरामस्तवकानूनसीतेति वल्ल
रीसंभावयन्नरघुपतिर्धावति स्म दिक्षु पेत्यत्रातिव्याप्तेरवारणात् नचाहार्यत्वं तर्के विशेषणं इत्वनाहार्यासंभावनेति वाच्यं तथासति
शंकेहन्मत्कथितप्रवृत्तिरिति संभावनायाअप्यनाहार्यत्वेन घ्यावृत्यर्थस्यान्यत्वेनेत्यस्यवैयर्थ्यप्रसंगादिति चेत् मैवं भन्यत्वेनेत्यस्यान्य
त्वेनावगतपरतयातस्यैवाहार्यत्वविशेषणपर्यवसायित्वात् ननु तथापि नैतल्लक्षणमव्याप्तेः तथाहि यत्रस्वमात्रधर्मादन्यमात्रध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मीद्वाकिंचिद्दुन्नेक्षमनेतत्रान्यधर्मसंवंधादितिलक्षणाशाभावादव्याप्तिः यथा अंगुलीभिरिवकेशसंचयं संत्रिपतन्तिमिरंमरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनंचुम्बतीवरजनीमुखंशशी भूपतेरगणिपदमूनितमस्विनीषुन्योन्त्रीषुचप्रविरलानिनतःप्रतीमः संध्यानलेनभशमंवरमूषिकायामावर्तितैरुडुभिरेवकृतोयमिन्दुः इत्यत्रस्वाद्योदाहरणेअंगुलीसदृशिभिर्मरीचिभिः केशसंचयसदृशस्यतिमिरस्यग्रहणात्वमात्रधर्मादेवशशिनभ्रुवनमुन्नेक्षितं द्वितीयेतारविरलत्वाविरलत्वरूपेणात्यमात्रधर्मेणाचन्द्रस्यसंध्यानलमध्यगांवरमूषिकाववर्तितताराणिकरनिर्मितत्वमुन्नेक्षितं किंचहेतुफलधर्मस्वरूपोन्नेक्षास्वन्यत्वेनेतिलक्षणाशाभावात् यथा सेषास्थतीयत्रविचिचतानांश्रेष्ठमयाभूपुरमेकमूर्ध्वा अदृश्यतत्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिवबद्धमौनमितिहेतुन्नेक्षोदाहरणेनूपुरगतेनदुःखिसाधा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणोनमोनिवेननिमित्तेननन्नपुरेनतद्देनुभूतनदुः खमेवधर्मनयोत्रेक्ष्यतेननदुः खिनादात्म्यं दुः खशब्दस्योपरिमनुगाघभ्रवणात् स्वंवोलस्यपद्मि
निपलायितस्यभालतवंकंगरकिनोवनांगाः अद्यापिकिंवानुभविष्यतीतिआपाटपन्नदृष्टमिवाक्षराणि इतिफलोत्रेक्षोदाहरणोदुमग
नेनललाटाक्षरदर्शनवृत्तपुरुषसाधारणोनललाटपाटनेननिमित्तेनदुःखाणांतत्फलंललाटाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिनिधर्मनयोत्रे
क्ष्यते ननुललाटाक्षरदर्शनवृत्तधर्मितादात्म्यं दृष्टमित्यस्यधर्मिपर्यन्तताभावात् तथा पिनष्टीवनरंगाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनं तरा
यकरैरिस्फुलिंगनीवदिगंगना इतिधर्मस्वरूपोत्रेक्षोदाहरणोसमुद्रस्यचंदनघर्षणाद्विलाद्रांतस्यानीयेनटेहलस्यानीयतरंगा
ग्रैः फेनचंदनपेषकत्वेनद्राक्षाकस्यकरैर्दिगंगनादिधवलीकरणोनचप्रतीयमानेननिमित्तेनतत्कर्तृकपेषणालेपनमात्रमुत्रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षपतेनतुतयोः पेषणालेपनकर्तृतादात्म्यं पिनष्टिलिंपतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेपिभावप्रधानमाख्यातमितिन्यायेनकर्तृप्रधा
नभूतक्रियोपसर्जनस्यात्मत्राचयासंभवात् अतस्वलिंपतीवतमोंगानिवर्षतीवांजनंनभइत्युत्प्रेक्षामुदाहृतवतादण्डिनोदाह
रणयोरिवशब्दाश्रयणाल्लेपनवर्षणाकर्तृभ्यांतमोनभसोरुपमानाशंक्य कर्तायद्युपमानंस्यान्नभूतोक्तौक्रियापदे स्वक्रियासा
धनव्यापारमपेक्षितमितिरूपितम् इत्रानुष्टवेंचनवानिदीर्घैर्जंघैश्चभेस्वष्टवतरुदीये शेषांगनिर्माणविधौविधातुर्ला
वण्यपत्याद्यवासपत्नः इत्यत्रनिरतिशयलावण्यशालिजंघास्वष्टृनुमितेननिरतिशयलावण्यकोशाश्रयेननिमित्तेनविधातुः शेषां
गनिर्माणोपयुक्तलावण्योत्पादनेयत्नमात्रमुत्प्रेक्षतेनतुतथाभूतपत्नवत्तादात्म्यमितिस्पष्टमेव अपिचाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षायांप्रकृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमित्यंशाभावादव्याप्तिः. यथा घनसारमिवेन्दुमंडलं दमयंतीवदनापदेशसांकृतमध्यविलं विलोक्यते घृतगौरत्वनीरत्वनीलिम. अत्रकृतमध्यविल
मितिपदार्थहेतुककाव्यलिंगापेक्षयातिशयोक्त्या घृतमध्यरंध्राकाशेनैल्यत्वेनाध्यवसितोयः कलंकस्तद्वत्वेन निमित्तेन कलंकाध्यवसितघृ
तमध्यरंध्राकाशनैल्यत्वनिमित्तोत्प्रेक्षितकृतमध्यविलत्वेन निमित्तेन वाचन्द्रमंडलं दमयंतीवदननिर्माणाय घृतसारत्वेनोत्प्रेक्षितं.
ननु प्रकृतं दमयंतीवदनमेवोक्तप्रकाराघृतेन्दुसाराशनिर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितं यद्वालेन्दुकलोच्चयाद्युपचितैः सारैरिवोत्पादितं तत्पश्ये
यमनंगमंगतदृहस्येपितस्यास्त्रं इत्यत्रेवतथाशब्दाचयाभावात् ननु यथाशब्दतोन्वयालाभेपिप्रासंगाशतंभोस्यतामित्यत्र
प्रधानसमितंघ्रऽपर्जनेक्रियान्वयपर्यवसानं. संख्यायाभोजनान्वयायोगपत्वात् तथेहापिप्रधानमिन्दुमण्डलमनिलंघ्योपसर्जनेदम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यंतीवदनेइंदुमतांनाहृतसारांशनिर्मितत्वोत्प्रेक्षापर्यवसानंस्यात् अप्रकृतस्यावर्णनीयत्वादितिचेन्न अप्रकृतवर्णनस्याप्यप्रकृतप्रशंसा
रूपेणाप्रकृतातिशयाधानार्थतयाऽन्वेतुंयोग्यत्वात् नचवाच्यमिंदुस्निग्धइवेत्यप्रकृतप्रशंसोदाहरणान्तरेवात्रापिसंभावनामात्रमेवनो
त्प्रेक्षेति तत्रसहृदयहृदयाह्लादिनिमित्ताभावेनोत्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्णभावादुत्प्रेक्षायाअसंभवेप्यत्रतत्संभवादप्रकृतप्रशंसयासं
कीर्णोपपत्तेः तस्मादव्याप्तत्वात्रेदंलक्षणंयुक्तमितिचेत् तत्रब्रूमः नतावदृतसारमित्यादावव्याप्तिः प्रकृतशब्दस्यविषयत्वाभिमत
मात्रपरत्वात् नचैवमिंदुस्निग्धइवेत्यादावतिव्याप्तिः तत्रसीतावदनसंनिधानेवक्तृतोन्यधर्मत्वेसत्यपिइंदुगतांजनलिप्तत्वसंभाव
नापाप्तन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात् धर्मस्यसहृदयहृदयाह्लादिनोविवक्षितत्वाच्च अन्यत्वेनेत्यस्यान्येनप्रकारेणोत्पर्थइतिनहेतु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलधर्मस्वरूपोऽपेक्षात्वव्याप्तिः यत्रधर्मिणि धर्म्यन्तरतादात्म्येनोपेक्ष्यते तत्र धर्म्यन्तरमन्यः प्रकारः यत्र तु कश्चिद्धर्मस्तत्किंचिन्नातिहेतुतया
फलतया स्वरूपेणापोपेक्ष्यते तत्र तस्य स्वधर्मोऽन्यः प्रकार इति सर्वत्राप्यवगतेः यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोपेक्षोदाहरणोक्तपितादात्मे-
नैवोपेक्षा तथाहि सेवाप्यलीयत्र विचिन्त्यतात्वं चोलस्य पद्मीतपलापितस्येत्यादिहेतुफलोपेक्षोदाहरणायोक्तावद्विष्टेषु दुःख
लतापक्षरदर्शनादिधर्मो हेतुतया फलतया वा नोपेक्ष्यते किंतु तत्पुरुषादिधर्मिकं यत्रिश्चलत्वकाष्ठकसंश्लेषादिनिमित्तकमौ
नव्यापारोदिकं तदेव दुःखहेतुकमौनतलापक्षरदर्शनार्थं व्यापारोदितादात्म्येनोपेक्ष्यते अवश्यं च द्विविधस्यापि मौनादे
स्तादात्म्येनाध्यवसायश्चास्त्येव अन्यथा निश्चलत्वादिहेतुकस्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोपेक्षणासमंजसं स्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अंगीकृतं चसैषास्थतीत्यादौ उः खादिर्धर्मस्य मौनादिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदन्नाप्यलंकारसर्वस्वकृताद्विविधस्य
मौनादेरभेदाध्यवसानं हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसंबंधिनो धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते स धर्मो ध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाभिप्रेय
तइत्यादिनद्वचनादावश्यकं चान्यत्रापि क्वचित् क्वचिद्धेतूत्प्रेक्षोदाहरणे निमित्तांशो नादात्म्याध्यवसायाश्रयणं यथा उन्मेषं यो
ममनसहृतेजातिवैरीनिशायामिंदोरिन्दीवरदलदृशातस्य सौन्दर्यदर्पः नीतः शांतिं सभमनयावक्त्रकान्त्यैतिहर्षोलग्नामस्येतति
तनुतेपादयोः पद्मलक्ष्मीः अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रेक्षांप्रतितन्मुखत्वाभिमतपादयोः पद्मलक्ष्म्यालगनं निमित्तं वाच्यं तत्र सर्वथैवाभि
न्नं अतस्तत्र पादयोर्यः स्वाभाविकः शोभासंबंधः स एव पद्मलक्ष्मीलगनत्वेनाध्यवसितो निमित्तमिति समर्थनीयं एवं निमित्तांशो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नादात्याप्यवसानावश्यंभावेनत्रैवोत्प्रेक्षाविश्रांतिरस्तु· नचनत्रनिमित्तान्तरमपेक्ष्यंस्यादितिवाच्यं· निर्मूलत्वहेतुकमौनस्य दुःखहेतुकमौनत्वे
नोत्प्रेक्षायांचरणारविन्दविभ्रेषकालभवत्वंनिमित्तं· कण्टकसंभ्रेषहेतुकव्यापारनस्पलताटलिपिदर्शनार्थव्यापारत्वेनोत्प्रेक्षायां
महाराजोप्येवंकष्टमनुभवति· इतःपरमपिकिंपदनुभाव्यमनेनेतिजिज्ञासोत्थापकपलायनकालभवत्वंनिमित्तंमित्यादेःस्पष्टत्वा
त· अपनेवपक्षोदशिनोभिमतः· यदाह· अन्यथैवेप्सितावृत्तिश्चेतनस्येतरस्यवा· अन्यथोत्प्रेक्षणेयत्रतामुत्प्रेक्षांप्रचक्षते· मध्यंदि
नार्कसंतप्तःसरसीयाहनेगजः· मन्येमार्त्तण्डसंतप्तानिपद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः· स्नातुंपातुंविसाग्रंकरिणोजलगाहनं· तद्वैरनिष्क्र
णापेयेतिकविनोत्प्रेक्षवर्णितेइति· अत्रसंतापनिवृत्त्यर्थत्वेनान्यथैवेप्सिताकरिणश्चेतनस्यजलावगाहनरूपावृत्तिरन्यथात

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वैरनिष्क्रमणार्थजलावगाहनत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइति स्वकृतलक्षणानुसारेणोपयोजितं काव्यप्रकाशिकारकारस्याप्ययमेवपक्षोभिमतस्तेनहि
संभावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्य समेनयदिसुपमानेनोपमेयस्य तादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षालक्षणमभिधायस्मेषयोममनसहतइति
तत्रोदाहरणांकृतम्. ततश्चस्वकृतलक्षणानुरोधेनस्वाभाविकीपादशोभैवस्ववैरिजयप्रभवहर्षलग्नपद्मलक्ष्मीत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइत्य
भिमतमिति स्फुटमेव. तथापिनष्टीवतरंगाप्रेरितत्वादिधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणोक्तापिप्रेरणादिरेवपद्मादिरूपत्वेनोत्प्रे-
क्ष्यते. नचप्रेरणादेर्विषयस्यानुपादानंदोषः. अतिशयोक्तावितदुपपत्तेः. उत्प्रेक्षायामध्यवसायगर्भतयातत्रविषयनिगरणस्यो
चितत्वात्. नचप्रेरणादेर्विषयत्वेननिमित्तत्वाभावेनिमित्तांतरमन्वेष्यंस्यादिति वाच्यं. प्रेरणास्यपेषणारूपतयोत्प्रेक्षायांप्रांतगत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पेनवन्दनपुंनीभवनंनिमित्ते·करयापनस्वदिगंगनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षापनद्रवतीकरणंनिमित्तमिनिनिमित्तान्तरस्यनागरूकत्वात्· तिप
तीवनतोऽङ्गानिवर्षतीराज्जनन्तभइत्यादोव्यापनादिनेपनादिरूपनयासंभाविनमितिवदनाकाव्यप्रकाशिकाकारेणापिधर्मस्वरू
पोत्प्रेक्षोदाहरणोक्तादात्मोत्प्रेक्षणापक्षएवाश्रितः· एवंहुंवतीवरजनीमुखशशीत्यादावपिरजन्यावदनत्वेनाध्यवसितं·पदारं
भाग्यमुखंनस्वशशिनभ्वसंबंधभुंवनत्वेनोत्प्रेक्षते· इत्यतपूर्वंवेत्यत्रापन्नपूर्वकेशोभांगनिर्माणोपन्नपूर्वकत्वनादात्म्योत्प्रेक्षेत्या
दूसं· अन्यधर्मानुगामितयैवनविवक्षितः· किंतुउपमाणसाधारणधर्मइवविम्बप्रतिविम्बभावादिभिः सर्वैरपिप्रकारैर्विव
क्षितः· तथात्रयथा· आवर्जिताकिंचिदिवस्तनाभ्यांवासोवसानातरुणार्करागं· सुजातपुष्पस्तवकावनम्रासंचारिणीपल्ल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वितालतेवेत्यत्रविम्बप्रतिबिम्बभावकृताभेदाध्यवसायेनतारूपकुंजारूढांविलासकमलाकुलाम्· मूर्त्तामिवमनोनस्यत्रैलोक्यवि
जयश्रियमित्यत्रसमासभेदाश्रयणाकृताभेदाध्यवसायेनवधर्मस्यप्रकृतसाधारणधर्मसंबंधः· तथाअंगुलीभिरिवेत्यत्रा
नपभेदकृताभेदाध्यवसायेनधर्मस्यप्रकृताप्रकृतसाधारणधर्मसंबंधः सुसंपादइतिनतत्राव्याप्तिः· नापिभूरपस्त
रागीत्यत्राव्याप्तिः· तत्रोपात्तधर्मातिरिक्तधर्मांतरसंबंधस्यनिमित्तत्वात्· तत्रहिचंद्ररूपविषयगतसंध्यानलमध्यगाच
रमूर्धिकावर्तितताराकिरनिर्मितत्वोत्प्रेक्षायांतारागतेनतत्रशत्रिषुविरलत्वाविरलत्वरूपेणोपात्तधर्मेणानिमित्तेन
धर्मस्यचक्रगतस्यतद्विरलत्वाविरलत्वाभ्यविधायिहृद्विकासशालित्वस्याक्षेपः· अयंचात्रापरोतिशेषः· अन्यधर्मसंबंधादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यपदार्थो धर्मस्तत्रेक्षासु विषयेव धर्मो त्रेक्षासु तद्विषयिणो धर्मस्याश्रयः एवं स्थिते यत्र तद्व्यतिरिक्तनिमित्तधर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मो न्यपदार्थस्य वि
षयस्य संबंधितया संभावनापदवीमारोहति तत्र तथाभूतो न्वेष्यः तत्र वर्षणीयांजनं नभ इत्यत्र नभोगतत्वेन वर्षणक्रियोत्रेक्षेति मक्षेन नभसो
भूपर्यंतगाढतरीलिमप्राप्तत्वमंजनवर्णकसाधारणनिमित्तं नभसो व्यापनेन नभः कर्तृकांजनवर्षणक्रिया तोत्रेक्षेति पक्षेतु सकलवल्लभा
मुखमलिनीकरणादि एवं वेलेवरागसागरस्येत्यादौ संक्षोभकारित्वादिगम्यं निमित्तं मृगनीयं यत्र तु निमित्तं तथा धर्मस्योपादानेन स
न्यपितसंबंधो विषयस्यान्यपदार्थस्य वांजसा नयनीयतेन तत्र कुत्रचित् निमित्तं भूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य तत्रा रूप्यसंपादनेन तत्सं
बंधः समर्थनीयः कुत्रचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य यत्र धर्मा श्रयत्वा रूप्यसंपादनेन कुत्रचित् मिलितेन तेनोभयेन कुत्रचिदुपात्तधर्मकु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नधर्मोनराक्षेपेणानंत्रधर्मोनरस्यनिमित्तनाकूप्यसंपादनंनुपमायांधर्मस्यसाधारणसंपादनमिवबिंबप्रतिबिंबभावादिभिः प्रकारैस्तेनप्र
दर्शिताः एवंविषयस्यास्यपदार्थस्यबाधर्माश्रयताकूप्यसंपादनंश्लेषादिभंगपानत्रविषयस्यश्लेषेणाधर्माश्रयताकूप्यसंपादनंयथा
अस्यांमुनीनामपिमोहमुहेभगुर्महानयत्कुचशैलशीलीनानारदाहादिमुखंश्रितोहर्वासोमहाभारतसर्गोगः अत्रभग्वादिनिरू
पविषयतदमपंतीगोचरमोहोत्प्रेक्षायांपदेवतत्कुचपरिशीलनादिनिमित्तंनतद्विषयगतं किंतुतदादिगतं तस्यभग्वादिशब्द
श्लेषेणविषयगतनाविर्वाहः अपह्नुत्यथा किंशकव्यपदेशेनतरुमारुह्यसर्वतः दग्धादग्धामरणानीयइपतीवविभावसुः
अत्रदावानरूपविषयगतदग्धादग्धवनप्रदेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायांतरुसमारोहणंनिमित्तं तदपिनविषयगतं किंतुकिं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रुकपुष्पानं तत्रापि यद्यपि सुखं सनारोहणानाति तथापि नदीपतहसमाश्रयणमेवनदारोहणत्वेनाध्यवसितं ततश्च तत्रापहुत्याविषयस्य
किंशुकपुष्पताद्रूप्यसंपादनेनधर्मसंबंधनिर्वाहः अन्यपदार्थस्यश्लेषेणाधर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनंपथा अस्यादौ हृदशालिन्यामुखमापांगा
रप्रसन्नसत्यंराजेभिन्नेयथ यद्भवंभोजुमिच्छति अत्रमुखस्यचद्रत्वोत्प्रेक्षायांभवंभोजुमभिलाषेनिमित्तं नद्विषयगतमपिनान्यपदार्थ
भूतंचद्रगतं अतस्तत्रराजशब्दश्लेषेणचंद्रस्यधर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनेनधर्मस्यतदीयतानिवहिः धर्मान्तरस्यनिमित्तधर्मता
द्रूप्यसंपादनंविषयस्यतद्धर्माश्रयताद्रूप्यसंपादनंचेत्युभयमेलनंयथा आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनया
पुराशोः मंथयथाबुपशमार्थमिवाश्रयस्यमंदाकिनीचिरमवेष्टतपादमूलं अत्रमंदाकिनीरूपविषयगतपयोधिमंथयथाबुप

114

राम:
७१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शमरूपफलोत्प्रेक्षायांयत्रिमित्तंचरणामूलवेष्टनंतत्रादात्म्यसंपादनप्रत्यंतपर्वतवेष्टनस्यभ्रेषेणाविषयस्यतत्राद्रूप्यसंदनमपह्नुत्या
वेतिमिलितेनोभयेनविषयस्यान्यधर्मसंबंधनिर्वाहः उपात्तधर्मेणाधर्मान्तराक्षेपदर्शितएव.तस्मादन्यधर्मसंबंधादपिसर्वोत्प्रेक्षाउ
गतमितिनक्षाप्यव्याप्तमितिसर्वेसमंजसं अलंकारसर्वस्वकृतेत्थमस्याविभागःप्रदर्शितः. वाच्याप्रतीयमानाचेतिताद्वउत्प्रेक्षा
द्विविधा इवादिशब्दप्रयोगेवाच्या तदप्रयोगेप्रतीयमाना. तत्रवाच्यानांगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेनचत
र्विधा. तेषांचप्रत्येकंभावाभावाभिमानिरूपतयाद्वैविध्येनाष्टविधा. तेषुनिमित्तस्यगुणक्रियारूपत्वेनषोडशभेदाः निमित्त
स्यपुनरुपादानानुपादानाभ्यांद्वात्रिंशत्प्रकाराः तेषुपुनः प्रत्येकंस्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षारूपत्वेनषट्षष्टिर्भेदाः तत्रद्रव्यस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरूपोत्प्रेक्षणामेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षाणतोनिपातनीयाः ततः षोडशभेदास्तूनाः जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तत्वानुपादानं संभ
वति ततश्च त्रिंशति भेदास्तूनाः तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षाऽवैकल्पेन द्वात्रिंशद्भेदाः हेतुफलोत्प्रेक्षेत्यपेक्षया द्वादशभेदेऽपि षट्पंचाशद्भेदा
पोत्प्रेक्षा प्रतीयमानोत्प्रेक्षाणामप्येवमेव गणना तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तोपादानं संभवतीति भेदः ततश्च तत्र स्वरूपो
त्प्रेक्षा षोडशभेदा हेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद्द्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदा गम्योत्प्रेक्षा एवमेव मिलित्वा षण्णवतिभेदोत्प्रेक्षेति
विद्यानाथेन पुनर्द्रव्यस्य हेतुफलोत्प्रेक्षणामप्यंगीकृत्यानुपात्तनिमित्तेषु गम्यस्य निमित्तस्य गुणक्रियारूपनिमित्तत्वेन भेदगणनं
अज्ञातपुत्रनामकदयाकल्पनं चारूत्वावहमिति तन्मतान्यथा विभागो दर्शितः वाच्यायां स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिभेदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवा न निमित्तायां गुणक्रियारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकहानात् हेतुफलोन्मेक्षे प्रत्येकं षोडशविधे द्रव्योन्मेक्षागोचराणां भावाभावाभिमा
नेन गुणक्रियानिमित्तत्वेन चतुर्णां भेदानामधिकत्वात् एवं षट्पंचाशद्भेदवाच्योन्मेक्षा प्रतीयमानायां पुनः स्वरूपोन्मेक्षाप्यिषोडशप्रकारा तत्र
विभिन्नानुपादानासंभवेन तत्रिवंधनेभेदाष्टहानात् ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदा प्रतीयमानोन्मेक्षा एवं मिलित्वा चतुरुत्तरशतभेदोन्मे
क्षेति अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेणाग्रे प्रदर्श्यन्ते तद्यथा गुणानिमित्तजातिभानस्वरूपोन्मेक्षा यथा सवः पायादिन्दुर्नवविलसताको
टिकुटिलः स्मरारेर्योत्स्नर्ज्वलनकपिशोमातिनिहितः स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवसमिक्षेनपयसा कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवले
नांकुरइव अत्राकुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाज्जातिरुत्प्रेक्ष्यते उपात्तकौटिल्यगुणो निमित्तं एवमुपात्तक्रियानिमित्ताप्यिजातिभाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्त्तव्या · उपात्तक्रियानिमित्तागुणात्स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा · निवेशितनखावकयगदीसपेलग्नंतदीयाधरसीम्निसिक्यकं · राजतत्रै
वनितस्तनमुकुंमधूनिनिर्धूपमुखासधर्मिणी · अत्रोत्तुंगगतमुत्प्रेक्ष्यते · उपात्तालगनक्रियानिमित्तं · स्वमुपात्तगुणानिमित्तापिगुणाभा
वस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्त्तव्या · उपात्तगुणानिमित्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा · अथसांध्यसांद्रकिरणारुणितेतरिहेतिहृतिमिथुनंपतनो ।
पथगत्यपातविरहार्त्तिदलद्धृदयस्तनासृगनुलिप्तमिव · अत्रहृदिरागुलेपनक्रियोत्प्रेक्ष्यते · उपात्तप्राप्तापगुणो निमित्तं स्वमु
पात्तक्रियानिमित्तापिक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्त्तव्या · उपात्तक्रियानिमित्तस्वभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा · एकैकमुद्भूतगुणांशु
तद्रूपतांचहिचान्यमन्यमुपगम्यपरित्यजन्तीं · स्वंजगाहजगदर्चितपादपादपद्मापद्मामिवाशुतभजान्तरविच्युतांसा · अत्रपद्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यास्कतयाप्रव्यत्वाद्द्रव्यत्वमुपेक्ष्यते उपात्तमुपगम्यपरित्यक्तक्रियानिमित्तं स्वमुपात्तगुणानिमित्तद्रव्यभावस्वरूपोपेक्षोदाहर्त्तव्या स्वभावा
भिमानेषुजात्यादिषुउपात्तनिमित्ताअष्टौभेदाःसंपन्नाः अनुपात्तनिमित्तजातिभावस्वरूपोपेक्षायथा वर्षातपानावरणांचिरायकाष्टौघमा
लंव्यसमुत्थितेषु नैकेषुतारकवकेषिवेहविकम्बरीभूतमवैमिचंद्रं अत्रकवजातिरुपेक्ष्यते अनुपात्तोधावल्पवर्त्तलत्वादिर्गुणोनि
मित्तं अनुपात्तनिमित्तगुणस्वरूपोपेक्षायथा अयमाभातिराजेत्रैविजिताखिलशात्रवः अनुजीविषुसर्वेषुप्रसादइवमूर्त्तिमान्
अत्रप्रसादोगुणउपेक्ष्यते अनुपात्तोवहुप्रदत्वसुखनिषेसेव्यत्वादिर्निमित्तं अनुपात्तनिमित्तक्रियाभावोपेक्षायथा लिंपतीवतमोङ्गा
निवर्षतीवांजनंनभः असत्पुरुषसेवेवदृष्टिर्निष्फलतांगता अत्रक्रियोपेक्ष्यते अनुपात्तंव्यापनादिनिमित्तं अनुपात्तनिमित्तद्रव्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावोत्प्रेक्षयथा देहस्यादर्पणोयस्यपश्यति प्रतिमामुखा अस्यार्द्धीभ्यामिवोत्पन्नमर्द्धनारीश्वरान्तरं अत्रार्द्धीभ्यामिवोत्पन्नार्द्धनारीश्वरान्तरद्रव्य
मुत्प्रेक्ष्यते प्रतिबिंबानंबिंबव्यतिलभागस्त्रीपुरुषाकारस्तालित्वमुपात्तनिमित्तं अर्द्धनारीश्वरोत्प्रेक्षायामपिवस्तुनोर्द्धनारीश्वरत्वैक
त्वाद्भावोत्प्रेक्षात्वमविरुद्धं यथावा विललासजलाशयोदरेकुचनघोरनुबिंबितेवया परिखाकपटस्फुटस्फुटरस्त्रितिबिंबानवलंबि
तांबुनि अत्रदेवपुरीद्रव्यमुत्प्रेक्ष्यते सौभाग्यातिशयः कुतिनपुरागतोनुपात्तोनिमित्तं एवंचतुर्विधानुपात्तनिमित्तोदाहृता।
अस्यानिमित्तस्यगुणक्रियारूपभेदमालोच्यअष्टविधत्वमूहनीयं एवंजात्याद्युत्प्रेक्षाभावाभिमानवत्यः षोडशसंपत्राः अथ
वाविद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपात्तनिमित्तगुणक्रियाभेदेनचिंतनीयः अनुपात्तेनिमित्तेनद्यवस्थायाअसंभवात् यथा वितला

117

राम:
७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सजलासजलाशयोदरेइत्यत्रनिरतिशयसौभाग्यवत्त्वगुणोनिमित्तमित्यपिवक्तुंशक्यं· निरतिशयसौभाग्यभागित्वंक्रियानिमित्तमित्यपि·
अतोद्वादशैवभेदाः· अथाभावाभिमानवत्यः स्वरूपोत्प्रेक्षाः· उपात्तगुणानिमित्तजातिगुणक्रियाणामभावोत्प्रेक्षायथा· अकुंकुमक्षाइ
मिवांगमेतदयावकारुणमिवाधरंते· अनंजनोल्लेखमिवाक्षियुग्मंस्वाभाविकैरेवगुणैरुदीक्षे· अत्रकुंकुमरजोयावकराणांजनो·
ल्लेखनरूपाणांजातिगुणक्रियाणामभावाउत्प्रेक्ष्यंते· उपात्ताः स्वाभाविकगोतरस्तानीलवर्णानिमित्तंएतासुक्रियानिमित्तमप्युप
हार्यं· उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्याभावोत्प्रेक्षायथा· भुवित्वन्मुखमालोक्यपूर्णाचन्द्रमिवोदितं· अत्रचन्द्रमिवपश्यामिदिवंशोभाविवर्ज
नात्· अत्रचन्द्रस्यद्रव्यस्याभावउत्प्रेक्ष्यते· उपात्तावर्जनक्रियानिमित्तं· एवमुपात्तगुणनिमित्तापिद्रव्याभावोत्प्रेक्षोपहार्या· एतावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वश्लोकौ · इदं विशालाक्षि विभावयामि पदद्वयं मन्मथसामिति चतुर्थपादयोः पाठेऽपि नानिमित्तजात्यायभावोत्प्रेक्षाणामुदाहरणे · एवमभावा
भिमानवत्योपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या षोडशद्वादशचेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदादर्शितप्रायाः · एतासु विषयिणः
क्वचिन्नादात्म्येनाध्यवसायः · यथा · सदः पायादिंदुरित्यत्र · क्वचित्तु संसर्गितया · यथा · निवेशितं यावकरागदीप्तये इत्यत्रौत्सुक्यस्येत्ययमपि
भेदो ज्ञेयः · अथ हेतूत्प्रेक्षाऽपि नानिमित्तजातिहेतूत्प्रेक्षा यथा · तनुरेषा शादकदृशस्तनीयसी शनकैरवापत्रारकाणपाणुतां
उदरान्तरस्थितिमुपेयुषो हरेः करयांचजन्यकिरणैरिवोज्ज्वलैः · अत्र किरणजातिः पाणिस्तनप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षते · सरूपपातिउमानि
मित्तं · स्वक्रियानिमित्तापि जातिहेतूत्प्रेक्षाऽहनीयाः · क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षा यथा · वहन्तो वहुशो वलक्षतां धनरुग्णक्षमवुद्रते

११९

राम:
७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खगः सनलस्यकरंयथोपुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव अत्रनलकरशक्तिक्रियांप्रतिकोकनदभ्रमोहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते सैवशक्तिक्रियानिमित्तं
उत्तरत्रापिहेतूत्प्रेक्षायांसर्वत्रफलमेवनिमित्तं एवंगुणानिमित्तापिगुणाहेतूत्प्रेक्षाद्रष्टव्या गुणानिमित्ता क्रियाहेतूत्प्रेक्षायथा विव
स्वतानापिषनेवमिश्राः स्वगोसहस्रेणासमंजनानां गावोपिनेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांधंखलुनांधकारे अत्रांधगुणांप्रतिगवांनयन
क्रियाहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते एवंक्रियानिमित्तापिक्रियाहेतूत्प्रेक्षोदाहार्या क्रियानिमित्तद्रव्यहेतूत्प्रेक्षायथा हृदयंपरिपूतमेवनित्यं
दुषसस्यविशुद्धकर्मभाजः विपदापगयेवविश्वमूर्तेः प्रवहंत्यावसतोंतरंत्रिपथात् अत्रपवनक्रियांप्रतिगंगाद्रव्यंहेतुत्वेनोत्प्रे
क्ष्यते एवंगुणानिमित्तापिहेतूत्प्रेक्षोदाहार्या इत्थंभावाभिमानवत्योहेतूत्प्रेक्षाउदाहृताः अथाभावाभिमानवत्यः यत्रोरदेर्दिवावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोरभावादिवसप्रभुः भूमौप्रतापयन्नक्षीस्तृष्णान्तंततोथिते तस्मिन्नस्तंगतेभानौविधुस्तस्यपदेक्रियात् इत्यनारदतोनूनंनीलत्वंगुरुहाकरः
वीणावादनसंरंभाच्चकंपेदक्षिणाननः अदृष्टेवेतरंतस्यांकलवीभोगतिरोहितं अत्राद्यश्लोकेरविचन्द्रयोर्जातिद्रव्ययोरभावोहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्ये
ते द्वितीयतृतीयश्लोकयोस्तदरदर्शनयोर्गुणक्रियोरभावौ सृष्टिमीलनकंपक्रियाकलानिमित्तानि एवंगुणानिमित्ताअप्यभावहेतूत्प्रे
क्षाउदाहार्याः एवंषोडशभेदाहेतूत्प्रेक्षादर्शिताः अथफलोत्प्रेक्षाः सौधेषुयत्रमृगभासुमृगेक्षणानांज्योत्स्नापहासचतुरासुविश
त्वरीषु चन्द्रस्तदर्थमिवरात्रिषुवंभ्रमीतिदुर्वकरवसरणान्यधिजालवर्गं नवनिर्वर्णपयस्तरांसरोवर्णायतादृशी तत्कोशगेहा
न्निर्गम्यतीर्थेषुवासतिक्रुवं रथस्थितानांपरिवर्त्तनायपुरानतानामिववाहनानां इत्यत्रिभूमौतुरगोत्रमानादिशिप्रतस्थेर

राम:
७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरुन्नरस्यां· दुग्धार्णवसहस्रायकैलासाचलकोटये· नूनंप्रतापरुद्रेणायशोदिक्षुप्रसाप्तिं· एषुभ्रोकेषुक्रमेणामुखप्रभागोखर्णापरि
वर्त्तनउष्णार्णवकैलासहस्राणिजातिगणाक्रियाद्रव्याणिफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यंते· भ्रमणातीर्थवासप्रस्थानप्रसारणाक्रियानिमित्तानि·
एवंगणानिमित्ताअप्सरसहार्याः· अभावाभिमानवन्त्यःफलोत्प्रेक्षायथा· खदाननेनसादृश्यंप्राप्तुकामोनिशाकरः· कलंकपंका·
भावायनूनंमज्जतिसागरे· अरराणवासाज्जितवांधवासुमृगीद्यवैरार्थमिवाशरराणः· कालिंगदेशेश्वरवैरिनार्थः पराङ्मुखा
नोचनविभ्रमेषु· हेमाद्रिकुंजेषुविहारभाजः स्त्रियांगनाः कल्पितचंद्रकार्यान्· श्रीवीररुद्रस्ययशोविलासान्नागायन्त्यसंख्य·
सुमिवांधकारं· वीररुद्रनरेन्द्रस्यनयप्रस्थानसंभवं· रजः पिहितदिग्गोलंनिराकाशमिवोत्थितं· एषुभ्रोकेषुपंकवैरध्यशीना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

काशानांसभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यंते. मज्जनादयोनिमित्तानि. तेषुपराङ्मुखत्वमेकोगुणः अन्याः क्रियाः इत्यंगुणक्रियानिमित्तभेदाउक्ता
र्थाः. एवंफलोत्प्रेक्षाः षोडशप्रदर्शिताः इतिवाक्योत्प्रेक्षावर्गः अथगम्योत्प्रेक्षादिज्ञापकोदाह्रियते नभसिमहसांध्यांतध्वां
क्षप्रभारागपत्रिरागमिहविहरतोऽपेनपातांरवेरवलोकयत. शशविशसनत्रासादाशाकामगाच्चरमांशशीनदधिगमनात्रारापा
रावतेदडीयत. अत्रसूर्यरागविलक्षणांधांतकाकप्रभापराङ्मुखेनरूपाणांकिरणानांविहरणोननिमित्तेनसूर्यस्यस्थेनपातवनीस्त
गयाविहारक्रियोत्प्रेक्ष्यतेइतिक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षानावदेका. तस्माच्छ्रुतिनस्त्रासः. तस्यदिगंतरगमनंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत
इतिहेतूत्प्रेक्षाया. ततस्तदवगमस्तारापारावतानांमुहुर्यनत्वेनाश्रवसितं. तस्यामेअस्त्ररणंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यतेइत्यपरावत

Nepal Sanskrit University, Baimeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हेतुत्वेक्षा सर्वाश्चैतागम्याः इत्याद्यभावात् एवमन्याअपि स्वयमेव वोद्याः न्यूनमादिशब्दविरहेणापूर्वोक्तप्रकाराणामुत्रेतुंशक्यत्वात् प्राप
ज्ञः प्राप्तदारुणानामेव श्लोकानां न्यूनमादिशब्दविधानेन गम्योत्प्रेक्षोदाहरणात्वसंभवाच्च गम्योत्प्रेक्षाः पृथक्शाकल्पेन नोदाहृताः इदं
तु चिन्त्यते गम्योत्प्रेक्षासु जातिद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो नवेति संभवत इति पक्षे रुचयोत्प्रमितस्य भास्वतः सवलिताय त्रिराध्वयाः
खलु अनुसायमभुर्विलेपनापरागकाश्मीरजपरागपीथयः परिखावलयद्रुलेनपानपरेषां प्रहणास्यगोचरः फणिभाविन
भाप्यफक्किकाविषमाकुण्ठलनामवापिना इत्यादिनोदाहरणानभाव्यं अभिमतं च यथाकेषांचिन्नलंकारसर्वस्वकारस्य
तुनभवत इति पक्षः एतदभिप्रायेणोक्तं गम्योत्प्रेक्षाविभागिषायश्चात्र स्वरूपोत्प्रेक्षा न संभवतीति कस्मात्पुनयोत्प्रेक्ष्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

पक्षेऽलंकारः रूपकमेव अतएव पीयूषप्रसूतिर्नवामरवधूवांछाक्षेत्रं तमोहनपेक्षर्गंगाविमलरूपोकवदनस्त्रलामगालीलता द्विर्भावः
स्मरकार्मुकस्यकिमपिप्रारोभ्वरीसाराशामाशानंतुरुदंचतिप्रतिपदिप्रालेयभानोलतः इत्यत्रमालारूपकमुदाहरणास्वर्गंगाविमल
स्केत्यादिष्वपिरूपकमेवोररीकृतं तस्माज्जातिद्रव्योत्प्रेक्षेपरिस्फुटमेवगम्योत्प्रेक्षावर्गः परिगणनीयः इदंचान्यद्बोद्धव्यं धर्मोत्प्रेक्षा
क्षाविषयिविषयानुगतोधर्मोधर्मोत्प्रेक्षाविषयाश्रयविषयानुगतोधर्मश्चनिमित्तं तेनऽवाहयानतुलतेत्यादौवैमत्यंनि
मित्तमित्यादिपक्षोनयुक्तः तस्यतादात्म्यसंभावनोपयुक्तप्रतिबिंबघटकस्यतद्धर्मस्यविषयधर्मत्वाभावात् यत्रान्यधर्मसं
बंधादित्यादिलक्षणंवदद्भिः सर्वैरपिधर्मस्यैवनिमित्तत्वस्यैवव्यवस्थितत्वादित्यलमतिविस्तरेण अत्रब्रूमः विषयिणाऽऽक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यांजातिगुणाद्यात्मनाविभागविषयादर्शनेवशोभा · तयोपमायामिवोपमेयस्य । तदभावेलंकाराः संभवमात्रेणानविभागमर्हन्ति · इत
रथाअर्थाविषयोप्येवंविभक्तव्य ! धर्मस्यापिविभागोगुणक्रियास्वानचारूत्वाहेतुः · उपमायामिवसोपिसूत्रस्तदभावयोरसंकल
नात् · मनसिसंनमिवप्रियमीक्षितुंनयनयोः स्पृहयांतरूपेनयोः ॥ यहणशक्तिरभूदिदमीययोरपिनसमुखवाक्तनिवक्तनि
वनंशनीलाम्बुरुहेराकिंदृशाविलोकमानेविमनीवभूवतुः · अपिभ्रुनीदर्शनसक्तचेतसांननेननेशुभ्रुवतुर्गरीदृशां · इत्यादि
षुपशमोगुणक्रियाभावयोरपिव्यक्तं · उज्वलभावनिबंधनमुत्प्रेक्षायांनिमित्तत्वे · अत्रह्याद्येउदाहरणेनयनयोर्हृदयग
तप्रियवीक्षणापात्र ! प्रविष्टत्वोत्प्रेक्षणापांवाक्यवस्तुग्रहणशक्तभावोनिमित्तं · द्वितीयेश्रोत्रेंद्रियगतविलोकनैकाग्रत्वोत्प्रेक्षा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

यांश्चवरा क्रियाभावो निमित्तं स्वयं वीरासनैर्ध्यानजुषान्वीरासनीमनयासिनवेदिवंधाः निर्वातनिष्कंपतयाविभांतियोगाधिरूढाइव
शाखिनोपि इत्यादीप्यभावनिमित्तत्वेभ्यांस्युदाहरणानि अपिचसमुच्चयभेदः परिगणनीयोनिमित्तेषु भावोभावाभावोसमुच्चितावपि
निमित्तानांभजनः अवैमिहंसावलयोवलक्षास्त्वकांतिकीर्तिश्चपलाः पुलाकाः उडीयपुष्कंपतिनाः स्रवंतीवेशंनपूरंपरिनः
प्लवंते उडुपरिषत्कः किंनाहंमानिशः किमनौचितीपनिरिहपतद्दृष्टाभ्यागतोयस्त्रीगणाः स्फुरत्तुडुपतेराश्मंवक्षः स्फुरन्मलिना
श्मनभ्रुविमदनयोर्विच्छेदेपिकुतंवतनडुतं एवमादिषुवृक्षीषुनिस्तोत्रंकेनशल्यते समुच्चितनिमित्तचतुस्त्रेक्षायानिरीक्षि
तम् आद्येउदाहरणेहंसावलीनांकीर्तिपुलाकतोस्त्रेक्षायांघावत्यंगयोजलोपरिप्लवनक्रियाचेसुभपंनिमित्तं द्वितीये उडुप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिवक्षसोऽस्तविकारत्वोत्प्रेक्षायांअश्मच्छविरूपोभावोऽनत्वाभावश्चेत्तुभयंनिमित्तम् किन्तुउत्प्रेक्षायांनिमित्तत्वंयज्ञानिद्रव्ययोरपि
तेनापिविकलांविश्वोनिमित्तराशानामिमाम् द्रोणाः सतत्रवितरिष्यतिभाग्यलभ्यसौभाग्यकामरामयीमुपदांगिरिस्ते नद्वीपदीप
श्वरीभिरिरोषधीनांचूडामितज्जलदकज्जलदर्शनीयः इत्यत्रद्रोणाचलस्यदीपत्वोत्प्रेक्षायांतत्रस्थौषधिवृक्षदीप्रयेऽपरिस्थि
तंजलदकज्जलंचनिमित्तमितिज्ञातेर्निमित्तत्वंदृष्टं० निशामुखेस्फुरत्तापस्तोषोराजनीतुना श्रीकण्ठोभक्तरक्षार्थंसंत्रिधानं
मजन्निवेन्यत्रवाणासुरसौधस्यशिवरूपोत्प्रेक्षायांमूर्द्धिस्फुरन्निन्दुर्निमित्तं एवं भाषणालंकारेणाश्चेतरोचिषाक्षितेनलोहिते
नाधरेणासौम्येनदर्शनेनगुरुणानितंबेनसितेनहारेशनैश्चरेणपादेनविकचेनलोचनोत्पलेनत्रिभुवनविजयकेतुनारूपे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गाथहनथीवेत्यत्रवासवदत्ताया: सकलगृहमपत्नोत्प्रेक्षायांश्लेषेणतत्तद्गुणरूपपत्रालंकारादयोनिमित्तमिनिजानिक्रियागुणानांसमुच्चितानां
निमित्तत्वंदृष्टं. नचोपलभ्यतेगुणादिसंबंधोनिमित्तं. सचसर्वगुणस्वेतिवाच्यं. तथासति ईक्षांक्षासतांगतावित्यादावपिगमनादिक्रिया
संबंधस्वनिमित्तक्रियायाअपिनिमित्तत्वप्रसंगात्. नचतथापिभात्वलंकारेणोत्प्रेक्षेणेतास्सर्वरूपताद्यापत्त्याअलंकारादि
योनिमित्तत्वविशिष्टजातिद्वयंचेतिवाच्यं. तथासति. कपालेनोत्पन्नः स्फटिकघटेनांकुरइवेत्यादावपिकपालोत्पन्नांकुरत्वा
दिविशिष्टमेवोत्प्रेक्षणीयंनत्वविशिष्टंजात्यादिकमितिविषयिणोपिजात्यादिरूपेणविभागस्यासंभवप्रसंगात्. तस्माद्विषयि
णइवविषयस्यापिजात्यादिरूपेणाचतुर्विधतयापुनःप्रत्येकंभावाभावाभिमानाभ्यांअष्टविधतयाचविभागः कर्त्तव्यइतिसूत्रस्यार्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभागः किंच यद्वेन्द्रेक्षायामनुपादानं निमित्तस्यक्वापि न संभवतीति प्रतिभ्रुनं तदपि चोरु मन्त्रानुष्ठानां किमुत न्नुखेनोत्तेप्रा
स्थितानन्तुचयोः किमंतः चिरेणातन्मध्यमनुचतास्वदृष्टिः कशीयः स्वतनाद्रियाजु द्रहेतोर्वुत्रेक्षेमज्जनलगनेनिमित्तमनु
पात्रं तत्कार्यदृष्टिगतं चिरेणायन्मुखकुंचत्पजनं स्यादेतत् इहमज्जनलगनोत्रेक्षयोश्चिरेणामुखकुंचत्यागौ अनुपात्रौनि
मित्रे तयोश्चमज्जनलगनेहेतुत्वयोगपेइति सत्यं तथापि नेनहेन्द्रेक्षे नहिहेतुभवनक्षमस्योत्रेक्षैवहेन्द्रेक्षाकिं तहेतु
लेनोत्रेक्षा यथा सैषास्थलीयत्रविचिन्वतात्वामित्यत्र अत्रहिपंचमीहेतुत्वप्रतिपादिका तथा कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा
तथाविधौ अपइपचाविवाग्योग्यमीदृक्षांक्षामतांगतौ इत्यत्रक्षामतागमनंप्रतिपरस्परादर्शनस्यहेतुत्वोत्रेक्षायांइन्द्रत्रयोहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नत्वप्रतिपादकः मदनतापमरेणाविर्भूयनोयदुदपाति स्वामदनस्वसुः निविशीनकुचद्वयमंत्रणातमपराधमक्षात्प्रतिबध्नी इत्यत्र हृदय
स्यमदनतापेनस्फुटिंत्वोत्पत्तनाभावेकुचद्वयंत्रणायाहेतुत्वोत्पक्षायांमुत्पतनप्रतिबंधत्वपरः प्रतिबध्नीशब्दः फलतोमुत्पतनहेतु
त्वप्रतिपादकः एतादृशीकुचफलस्यनिमित्तस्योपादानेनियतमेव अन्यथापत्वस्यादीनामन्वयसंघटनाभावात् यत्रहेतुत्वप्रति
पादकःशब्दोनास्तितत्रहेतुभवनक्षमस्यापिस्वरूपोत्प्रेक्षैव अतएवालंकारसर्वस्वकृता प्राप्तापिषेकमेतस्मिन्नप्रतिष्ठितिष्ठास
तिद्विषां चक्रंपेलोकमानार्थाभयविह्वलितेवभूः इत्यत्रभयविह्वलितत्वस्योत्प्रेक्ष्यस्यहेतुत्वप्रतिपादकशब्दरहितस्यकंपप्र
तिहेतुभवनक्षमत्वेपिस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहृतेतिचेत् मैवं एवंहि स्मरसिस्मरमेखलागुणोहतगोत्रस्खलितेषुबंधनं श्रुतकेसरहृषि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेक्षणाच्यवनंसोत्पलताडनानिचेत्यत्रहेतुत्वेक्षानस्यात्. स्मरणागतहेतुत्वप्रतिपादकशब्दाभावात्. नचेष्टापत्तिः. कृतवानसिविप्रियंनमेप्रतिकूलं
नचतेमयाकृतं. किमकारणमेवदर्शनंविस्तपंपेरतयेनदीयते. प्रतिपूर्वश्लोकेनकिमित्यकारणमेवदर्शनंनदीयते. इत्युक्तनंतरंप्रश्नस्यास्य
श्लोकस्यअथवामत्पूर्वकृतापराधस्मरणोनेवदर्शनंनदीयते. किमिहहेतुत्वेक्षापरत्वेस्वसामंजस्यात्. यदिहेतुत्वप्रतिपादकशब्दा
भावेपिपूर्वापरानुगुण्येनापिहेतुत्वेक्षाभवेत्. तर्हाहापिहेतोस्त्रेक्षासमभिव्याहारान्नस्यो चिरेणामध्यत्यजनेशब्दोपात्तेसुवल
नभयस्यैवभावोत्रेक्षयोरपिनिमित्तत्वाप्यमानेचिरान्मुखकुचत्यजनेमज्जनस्यलगनस्यचहेतुत्वेनोत्रेक्षणमिप्येवयुक्तं. यत्र
हिफलेफलत्वप्रतिपादकःशब्दस्तत्रशब्दार्थोचित्येनफलोत्रेक्षामवधार्यहेतुत्वेक्षांगीकार्यादृश्यते. यथा. हृत्वस्यपयमेत्रपतेर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Katmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हस्त्वानांव्यक्तमामंत्रयतेमुखंयत्तद्वैरिपुष्पापुष्पमित्रचंद्रः सत्योचितीसाखलुनन्मुखस्य अत्रहिहृदयकृतरहस्यमंत्रैगोद्भेदनप्रत्य
वमर्शकेनतद्भेदेनसत्योचितीत्योचितीशब्दस्यकर्मार्थकप्रयंनस्यसामानाधिकरण्यात् शब्दोरहस्योद्भेदनस्यमुखगतहृदयवैरिम
नथमुखस्यकार्यत्वंप्रतीयते तथापितत्रसत्यस्यरहस्योद्भेदनंप्रतिहेतुत्वेनैवोपेक्षानतुरहस्योद्भेदनस्यसत्यफलत्वेनर
हस्योद्भेदनंफलमुद्दिश्यसत्यंकृतमिमुपेक्षायाअसामंजस्यात् हेतुत्वमात्रेणाहेतुत्वेपेक्षायाइवतदुद्देशंविनाकार्यत्वमात्रेणा
फलोपेक्षायाअनिर्वाहात् एवंयत्रहेतौहेतुत्वप्रतिपादकःशब्दस्तत्रापिक्वचिदौचित्येनहेतुत्वेपेक्षामयधीर्यफलोपेक्षांगी
कार्याहृदयते यथा स्मराभ्यागीभ्यविदर्भभूभृद्वक्षोपदक्षोभिरवतप्रसूनैः लजंसजेत्यानदशोधिनेपुयत्रैकयाभूविशिरो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विखाय · अत्र निखननेऽर्थकालत्वरूपकारणत्वप्रतिपादकत्वाक्रूपपसज्ञावेपिननवैरशोधंप्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं · किंतु वैरशोधना
र्थं निखननमिति वैरशोधनमेवतत्फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यं · सिद्धासिद्धयोरसिद्धस्योत्प्रेक्षणीयत्वात् · इहतदुद्देशेनोत्प्रेक्षणासंभवाच्च ·
यथावा · अस्यैवसर्गायभवद्भरस्यसरोजसृष्टिर्मनहस्तलेखः · इत्याहत्यानाहरिणोक्षणायं किंहस्तलेखीकृतयानयाक्षां · अत्र
हस्तलेखीकृतयासरोजसृष्टेतिकरणविभक्तिसज्ञावेपिनसाधिधात्वर्थकसरोजसृष्टिर्मनहस्तलेखत्वप्रकाशनंप्रतिहेतुत्वे
नोत्प्रेक्षा · किंतुतत्प्रकाशनार्थंसरोजसृष्टेर्हस्तलेखकरणमितितत्प्रकाशनमेवफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यं · किंबहुना · यत्रहेतुत्वप्रतिपादकः
शब्दस्तस्यैवफलत्वमौचित्येनक्वचिदंगीकार्यंदृश्यते · यथा · स्तनावालोकयतश्चापाः शिरःकंपयतेयुवा · तयोरंतरनिर्मग्नाद्दृष्टि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रस्यापेक्षिव· अत्रशतुर्हेतौविधानेपिफलस्यापुद्देश्यतयाकथंचिद्धेतुत्वमिसुपपाद्यफलोत्प्रेक्षांगीकरणीया· स्वयतकुलनादिप्रतिपादन
मपिअनादत्वहेतूत्प्रेक्षादिकमोचित्येनांगीकार्यंतत्किमुवक्तव्यंशिरोशिशब्दाभावेऽौचित्यात्प्रकारांतरकार्यमिति· एवमनपादि
शानपापिनिमित्तानुपादानसंभवदूहनीयं· अपिच· यथोपात्तनिमित्तत्वमनुपात्तनिमित्तता· अत्रैकंवर्णनेतद्वस्तुसूचिनापिद
ग्रपते· यथा· मुनिद्रुमःकोरकितोसिनयुतिर्वनेमुनामन्यतसिंहिकासुतः· तत्रिभ्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितकलाकलायकिलवै
धवंवमन्· अत्रकोरकनिर्गमनंविशिष्टस्यविधुकलाकलापवमनविशिष्टराहुरूपत्वेउत्प्रेक्ष्यमाणोविशेषोत्प्रेक्षानिमित्तम
सितवर्णत्वमुपात्तं· विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तंतुकोरकत्वविधुकलासाधर्म्यादिरूपंनोपात्तं· यथावा· तत्सांगरोसुन्दरपाल्यदेव

126

राम:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मतंगजाः शृंखलिनो विभान्ति आवासदानादरिभूपतीनामाशानशैलाइवसापराधाः अत्रविशेषणाभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमित्तं शृंखलि
नत्वमुपात्तं विशेष्यशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौन्नत्यादिकं नोपात्तं यथावा अनन्तभ्रमीनटकुटनोत्थितैरुपास्यमानं चरणोपरेणुभिः
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमांकितैः अत्रविशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायामणिमांकितैरितिनिमित्तमुपा
त्तं अध्ययनार्थमागतैरितिन विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपनिमित्तमुपात्तं रयप्रकर्षेत्यध्ययनविशेषणोनिमित्तं
चेतसां वर्णानीयादध्यादपकृष्टरयत्वं नोपात्तं एवमन्यत्रापि निमित्तोपादानानुपादानसमुच्चयउद्वहर्तव्यः तस्माद्भूतः स
त्तणाभ्यवहारश्चायं विभागः अनोत्रविषयिणीजात्यादिरूपेणाष्टधा विभागश्च मस्पणा क्रियारूपेणोविभागं रापहाय वि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

भागांतरलभ्यायावंतोभेपक्षावंतस्तवचमत्कारकारिणः स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासहविधानरेणाप्यवान्तरभेदाः संभवंति. यथास्वरूपोत्प्रे
क्षाद्विविधा. अविशिष्टोत्प्रेक्षा विशिष्टोत्प्रेक्षा च. यत्र विषयिणो विशेषणानुपादानमपि नोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते. तद्विषयरूपस्य तन्निमित्त
रूपस्य वा विषयविशेषणस्याभावात्. किंतु तद्विशेषणं विषयिणो विधानरेणोपयुज्यते सा ऽविशिष्टोत्प्रेक्षा. यत्र तु विषयिणो वि
शेषणमप्युत्प्रेक्षणीयं मवगम्यते तद्विषयं रूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषणस्योपादानात्सा विशिष्टोत्प्रेक्षा. तत्रा
द्यथा. रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वांगमिवेश्वरेण. काकुत्स्थमालोक्य तदांतपाणामनोच भूवेदुमनीनिरांशं. अत्र
मदनरूपोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमतिनिमित्तं. अतस्तावदुत्प्रेक्षणीयतवगम्यते. तत्रत्यर्पणं रत्यनुनयप्रसत्त्वेनपरमे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्वरेणाक्रनमिनिनद्विशेषणांशक्तनोत्रेक्षणीयोवगम्यते. नदंशेविषयस्यवाचस्यगम्यस्यवानिमित्तस्यवालाभात्. किंपरमेश्वरद
ग्धस्यमदनदेहस्यासुरदग्धस्यकचदेहस्यशुक्रश्वनकश्चिदन्यः प्रत्यर्पणांकर्तुंशक्नोतीतिविषयिणिप्रत्यर्पणोपपादकतयानद्विशेष
णमुपमज्यते. इत्यविशिष्टोत्रेक्षेयं विशिष्टोत्रेक्षयांमुनिद्रुमः कोरकिनोऽमितयुतिः त्वत्रांगसौसुंदरयाताद्देवेन्याद्योदाहरणोवि
षयोपादनाद्विषयिविशेषणास्योत्रेक्षणीयतावगम्यते. द्वितीयेनिमित्तोपादानात्. हेतुफलोत्रेक्षेत्वसिद्धयोः सिद्धयोर्वाहेतु
फलभावेनोत्रेक्षणीयतयाप्रत्येकंद्विविधे. सेषास्थलीयत्रविचिन्वतात्रांचोलस्यपक्षीनिपलायितस्येत्यादिषूत्प्रेक्षकंटकिद्रु
माणवसिद्धयोर्विभेषतः खलनाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफलभावेनोत्रेक्षणीता. आलोहितनलावेनोक्षिनोविक्षेपणादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व. वर्णायेमकथंतन्त्र्याः पादौपल्लवकोमलौ. पूरंविधुर्वर्द्धयिनुंपयोधेः शंकेयनेत्रांकमणिंकियन्ति. यथांसिदोषिप्रियाविप्रयोगान्नशोककोकी
नयनेकियन्तीत्यादिषुयादचन्द्रादोस्वतः सिद्धयोरव विक्षेपपयोधेर्वर्द्धनादिकयोर्हेतुफलभावेनोत्प्रेक्षणीय प्रकारांतरेणापिकल्पनिविद
स्याभेदान्नमासोक्तिप्रकरणोदर्शयिष्यामः. यत्तुसर्वस्वकृतावैचित्र्यांतरमस्यादर्शनं. एषाकचिद्धर्मविषयेश्लिष्टा. क्वचिच्छब्दादिशब्दे
नसापदुवा. क्वचित्पदार्थावयवेलायांसादृश्याभिधानादुपक्रांतापुपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादनिमंत्र्यापारोचित्यक्रमेणोत्प्रेक्षा
यांपर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमाचेति. तत्रधर्मविशेषश्लिष्टत्वंकिमित्युपयुक्तं. किंधर्मस्यनिमित्तानुगामितयेवश्लेषेणापिनिर्वाह्य
तइति. किंवाधर्मांशेशुद्धनेचश्लेषेणात्वंकृतनापिदृश्यतेइति. आयेउपमायांसाधारणधर्मस्यानुगामित्वादयोयावंतोभेदाःसाधारण्य.

128

राम:
८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्वाहकाले सर्वेषु त्रेक्षायां धर्मस्य निमित्तत्वानि निर्वाहकाः संभवन्ति निस्तो विभागः। तथाहि बाले उदरादाप विकाशाभावादित्यादौ नावदन्त
गामित्वं स्पष्टं। तथा व्यायामसरवेन न्यावक्रं चलितकंधरे। लावण्योघजलाप्लुतनालदण्डमिवाद्भुतमित्यत्र वक्त्रप्रतिवक्त्रभावः। विवक्ष
तिविशेषभावाद्यक्त्वागेवोदाहृताः। द्वितीये निमित्तांशेनप्तेषेणावालंकारांतरेणाप्यलंकारकतानाहश्यनेइति स्तो विभागः। त
थाहि अंगुलीभिरिव केशसंचयमित्यत्र निमित्तांशेऽपमालंकारः स्पष्टः। उदरं परिमानिमुष्टिनाकुनकीकोपिदनस्वसुः किमु
क्षनतत्तनुरंगुलीवयहलिभिर्मानिसहेमकांचिभिरित्यत्रोत्रेक्षा। अत्रहि दमयन्त्यदरस्यकेनचित्कुनकिनापरिमीयमाणा त्रो
त्रेक्षायां कांचीसहितासुवलीषुतदीयांगुलित्वोत्रेक्षा लक्ष्यसुदरगतंतदीयांगुलिवत्क्षयवारणनिमित्तं। अजस्रमारोहसिहर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शर्त्तां संकल्पसोपानननिंतरीयां · स्वासानूसवर्षत्यधिकंपुनर्यद्यानात्रवन्त्वयतामवाप्तेत्यत्रासंगतिः. यतोननस्पदमयंनीरूपनायाप्रुत्रेक्षा
यांदमयंनीकर्त्तेकासोपानारोहरोननलस्यभ्यासवर्षशतानिमित्रं. प्रतीपस्त्वपैरिवकिंतनोभियाविरुद्धधर्मैरपिभेत्रतोक्तिता. अमित्र
जिमित्रजिदोसासयद्विचारदृकचारदृगप्यवर्त्तनेप्यत्रविरोधाभासः. अत्रहिविरुद्धधर्मगानस्वाश्रयभेदकत्वसागोत्रेक्षायांविरुद्धतया
बभासमानधर्मागानलेसहवासोनिमित्रं. ध्रुवमधीतवतायमधीरतांदयितदूतपतत्रतवेगतः. स्थितिविरोधकरीघ्रगुकोदरातदु
दितःसहियोयदनंनरः. इत्यत्रार्थांतरन्यासः. यद्यप्यत्रदमयंतीगतस्यचापलस्यननदूतस्यपक्षवेगोहेतुत्वेनोत्रेक्ष्यत्रे. तथापिन
त्रोत्रेक्षायांचापलमात्रेनिमित्रं. किंत्वस्यवेगात्कथमस्यत्रचापलमितिशंकावारणायनिबद्धेनतदुदितःसहियोयदनंनरइत्यर्थांत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रत्यासेनोपलक्षनं स्वं गोरीवयन्यासुभगाकचाचिकर्त्रैयमप्यर्द्धतनूसमस्यां० इतीवमध्येविदधेविधातारोमावतीमेचकसूत्रमस्यां० इत्यत्र
निमित्तांशेरूपकमित्यामूहनीयम् तस्माद्भयथापितत्रश्लिष्टत्वमात्रकीर्त्तनंस्मूनमिनरेखामपलक्षणाद्दृष्टं यत्रसापह्नुवत्वंगतासु
नीरंतिमिघट्टनेनसंभ्रमंयोरविलासिनीवृपत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेनमुक्ताहासेवविभातिसिंधोनिस्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतं न
दपिहेतुफलोत्प्रेक्षयोरपिसापह्नुवत्वेउपलक्षणंबोद्धव्यं तत्रसापह्नुवहेतूत्प्रेक्षायथामुग्धा समोहान्मुभगात्रदेहाद्दद्भवजुरवना
यत्तापं भ्रूभंगजेयस्तवयन्मनोभ्रूरनेनरूपेणायदातदासीत् अत्रसदनगतमुग्धशब्दवाच्यत्वेवक्तुतोहेतौ सौन्दर्यस्यहेतुत्वमपहु
त्यनलक्षरचनायस्वचायदानघयुक्तस्यतौद्यस्यहेतुत्वंत्रक्षितं सापह्नुवफलोत्प्रेक्षायथा रविनप्रोगजःपयान्तनहयान्वाधिनंह्रवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मतो विशानिलातुंगजस्तानं हि निःफलं अत्रगजस्य सरः पवेशं प्रति वक्तृनः फलस्य स्तानस्य फलत्वस्य पहुस्य पस्त्रवाधनं फलत्वेनोत्प्रेक्षितं
नच स्वरूपोत्प्रेक्षायां वास्तवविषयस्वरूपपहुत्वएव विच्छित्तिविशेषो न हेतुफलोत्प्रेक्षयोः प्रतिज्ञहेतुफलापहुत्वइत्यत्रि प्रत्युतोपाल
तयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः प्रतिज्ञहेतुफलापहुत्वोपि सहेतुकोनतु स्वाहनविषयस्वरूपापहुत्ववत्तिर्हेतुकइत्यत्रैवचमत्कारातिशयसत्त्वात् तस्मा
दिमेऽपि स्तापहुत्वोत्प्रेक्षेइत्युपलक्षणानैवयुक्ता अन्यत्रात्रविचारणीयं समासोक्तिप्रकरणेविचारयिष्यते यत्तु कस्तूरीतिलकं निभालफ
लकेइत्यादौ उपक्रांताउपमाऔचित्यादुत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युक्तं तत्र भालादिस्थानविशेषसंबंधस्य कस्तूरीतिलकादिनाप्रस्तुतमा
त्रेऔचित्यं चेत्तद्रूपके पर्यवसानस्यादितिनस्यतादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायां पर्यवसानं वाच्यं तथाच रक्षंतु त्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मक्षिनजलजैरंजलिः पादन्यस्तेभीनानाभीसरसि हृदये मारवारामुरारेः हारः कंठे हरिमणिमयावक्रपद्मे द्विरेफाः पिच्छाचूडाश्चिकुरनिक
रे चोद्यपोषिन्नराक्षाः इत्यादौ रूपकप्रतीतिस्थलेष्वुत्प्रेक्षोपगंतव्या० तथा पतत्रिणानकुचिरेणावर्जितं श्रियः प्रणयाः प्रविहायपल्लवं
चलतपरांभोरुहचूपरोपमा कुरुजकूलेकलहंसमंडली लोकाश्रयोमंडपमादिसृष्टिर्ब्रह्मणाभाभात्यनुकाष्ठमस्यत्वकांतिरेणाल्वरवातिमं
पिपुरावरणाद्वारनिभानिभानि अथाजिनाषाम्बरः प्रगल्भवाम्बलत्रिवल्लमयेननेजसा विवेशकश्चिन्नरितस्तपोवनशरीरबद्धः प्र
थमाश्रमोयथा इत्यादावुपमाप्रतीतिस्थलेयथोत्प्रेक्षायां पर्यवसानं स्वं वशाः कनकस्यमानिनीं दिव्यमंकारमराद्विरागतां घनरत्न
कपाटपक्षतिः परिरम्यनयत्रवासयां स्वधाकृतंयत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रंतिलमिश्रमंभः चक्रेपितृस्थानतयोपतस्थेनदंकरोतिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

क्वचिन्नानुधैव · श्यादिरूपकप्रतीतिरुच्यते पिनस्यांपर्यवसानमुपगंतव्यं · नाशक्यसंभावनोपयुक्तविशेषणानिबंधरूपत्वापसाम्यात् · एवं ·
पूर्णेन्दोः परिवेषकांतवपुषः स्फारप्रभाभासुरं नेदं मंडलमभ्युपैति गगनाभोगे जिगीषोर्जगत् · कामस्योद्धुनमातपत्रमधुनापारावृद्धदो
षश्रियामानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेलाक्रिनः · इत्यपहुन्युदाहरणोदन्यपि द्रष्टव्यं · शेषं निदर्शनालंकारप्रकरणोवक्ष्यते · नन्ग
स्योत्प्रेक्षायाअलंकारतयागणनमयुक्तं · तस्याउत्प्रेक्षाधर्मित्वात् · उच्यते · विषयविषयिनिमित्तेषूपात्तेष्वपिकेवलमिवाद्यप्रयोगमात्रा
द्यत्रोत्प्रेक्षागम्यते तत्रसाऽत्यंतस्फुटत्वाद्वाच्यमानाअलंकारतामेवासादयतीति तथोदाहरणं · यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयिणोपादुपादा
नात्रिवक्षेनवक्तुनालंकारेणवागम्योत्प्रेक्षास्फुटतरोत्प्रेक्षाधर्मिः · यथा · वीरस्य भरतस्य दृष्ट्वा जयलक्ष्मीहृतानरपो · कर्षत्यरिवधूकेशा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कानने कंगणकिङ्कणाः अत्र वस्त्रनाकचयहरणरूपेण जयश्रीसमालिंगितभट्टदर्शनेनोद्दीपितमन्मथाद्रवेसुस्रेक्षाध्यवसाने वेलामतिक्रम्य
पृथुमुखेन्दोरातोकपीयूषरसेनतस्याः नतस्यरागावुतिधौविहद्वेनुंगोकुचावाश्रयतः स्मदृष्टी अत्रैकदेशतिवर्तिरूपकेणाम्रज्ञानभया
दिवेसुस्रेक्षागम्यते एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् इसुस्रेक्षाप्रकरणम् अथातिशयोक्तिः तस्यालावन विषयस्यानुपा
दानाद्विषयस्योपनिबध्यते यत्रसातिशयोक्तिः स्यात्कविशेषोक्तिजीविताश्रितलक्षणामुक्ताचानुर्विध्यंवर्णयंति भेदेऽभेदः अभेदेभेदः
संबंधेऽसंबंधः असंबंधेसंबंधइति एतेषामुदाहरणानि कमलमनंभसिकमलेकुवलयेनानिकनकलतिकायाम् साचसुकुमार
सुभगेत्युन्यानपरंपराकेयम् अन्येयंरूपसंपत्तिरन्यावैदग्ध्यधोरणी नैषानलिनपत्राक्षीदृष्टिः साधारणीविधेः अस्याः सर्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

विधौ प्रजापतिरभूच्चक्रौ नृकांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नृमदनो मासो नृपुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथं सविषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्माणं च
भवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः दाहोभ्रः प्रस्तिपत्रः प्रचयवान्वाष्पः प्रगालोचिनः स्वामाः प्रविनदीपदीपकलिकाः पाणिस्थि
मस्तं वपुः किंचान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां वत्मार्गवातायनेहस्तच्छत्रनिबद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्णने अत्रकमलादीनां मुखा
दिभेदेप्यभेदः रूपादीनां लोकप्रसिद्धरूपाद्यभेदेपि भेदः रूपस्य पुराणप्रजापतिसृष्टिसंबंधेप्यसंबंधश्चक्रमेणानिबद्धः अत्रेदं
विचार्यते विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं सर्वथैव विषयस्य प्रतिपादकाभावस्तद्वाचकाभावो वा आद्ये कमलमनंभ
सीत्यादाविदं लक्षणं न स्यात् कमलादीनां शब्दानां लक्षणाया विषयभूतमुखादिप्रतिपादकत्वात् द्वितीये तु वनीवरजनीत्यादिषु

x 32

राजः
८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खशब्दादिश्लेषमूलानिशयोक्तावव्याप्तिः विषयिवाचकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावोविवक्षितइतिचेत् तथापि उन्मीलितानिने
त्रोग्रीपभ्रानीवोदितेरवाविद्याद्युन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः तत्रोन्मीलितशब्दस्यविषयीभू
तविकाशलक्षकतयातद्वाचकातिरिक्तस्यैवविषयप्रतिपादकत्वात् विषयिप्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावविवक्षा
यामपि पल्लवतः कल्पतरोरेषविशेषविशेषः करस्पर्शतेवीरः भूषयतिकर्णामेकः परस्तकर्णातिरस्कुरुते इत्यत्रकर्णाशब्दश्लेष
मूलकातिशयोक्तावव्याप्तिः तत्रविषयविषयिणोः एथक्कर्णापदोपादानात् विषयिप्रतिपादकविलक्षणाविषयप्रतिपादका
भावोविवक्षितइतिचेत् तथापि उरोभुवाकुंभयुगेनजृंभितंनवोपहारेणावयः कृतेनकिं त्रपासरिद्दुर्गमपिप्रतीर्यसानलसातची

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

हृदयविवेशयन्त इत्यत्रकुचद्वयेकुंभयुगाभेदाध्यवसायरूपानिश्चयोक्तावव्याप्तेश्च नचोरःप्रभवनाकारेणाविषयप्रतिपादकस्यविषयिप्र
तिपादकविलक्षणासंभवात् ननुविषयिप्रतिपादकविलक्षणास्यविषयतावच्छेदकप्रकारेणाविषयप्रतिपादकाभावोविवक्षितः उदरः
प्रभवलंतनपयोधरयोर्विषयतावच्छेदकंअनेकसाधारणत्वात् एवमपि ध्वांतस्यवामोरुविचारणायां वैशेषिकंचारुमतंमतंनः औ
लूकमाहुःखलुदर्शनयक्षेमंतमसत्वनिरूपणायां इत्यादावौलूकदर्शनमितिवैशेषिकमतेपक्षिविशेषद्वयभेदाध्यवसायस्या
यरूपानिश्चयोक्तावव्याप्तिः वैशेषिकंमतमितिविषयतावच्छेदकप्रकारेणाविषयप्रतिपादकस्यसंभवात् अपिचैवं रामरावणा
योर्युद्धमित्यनचयालंकारेतिव्याप्तिश्च नचविषयिप्रतिपादकविलक्षणाविषयप्रतिपादकाभावात् ननुयत्रकश्चिद्भेदेनाध्यवसी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यतेसविषयोयस्तनथाध्यवसीयतेसविषयीतिविषयविषयिभावोविवक्षितइतिनातिव्याप्तिरितिचेत् स्वमपिविद्वन्मानसहंसवैरी
त्यादिश्लिष्टरूपकेऽतिव्याप्तिदुर्निवारा रूपकेताद्रूप्यारोपमात्रमतिशयोक्तावभेदाध्यवसायइतिकल्पनातुरूपकविचारलक्षणोप
वनिरस्ता साहूप्यनिबंधनाप्रकृतप्रशंसोदाहरणेचातिव्याप्तिः उपमासहोपमेयोपमयाथानचयः स्मरणम् रूपकपरिणाति
संशयभ्रांतिमदुल्लेखनिह्नुतिप्रेक्षा अप्यर्थचित्रमीमांसनमुदेकस्यमांसला! अन्नरूरिवतीक्ष्णांशोरर्द्धेन्दुरिवधूर्जटेः इति
चित्रमीमांसासमाप्ता० शुभमस्तु शुभम् शुभमस्तुसर्वदात शुभम्

राम:
९१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

434

Nepal Sanskrit University, Baimeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8955

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ प्रशोः ॥

श्रीमन्महागणपतयेनमः ॥ मध्याह्नार्कमरीचिकासिवपयःपूरोयदन्तानतःखंवायुर्ज्वलनोजलंक्षितिरिनिर्वैक्यमुन्मीलति
यत्तत्वंविदुषांनिमीलनिपुनःस्वधोगिभोगोपमंसान्द्रानन्दमुपास्महेनदमलंस्वान्यावबोधंमहः ॥१॥ अपिच ॥ अन्तर्ना
डीनियमिनमरुद्भेदिनब्रह्मरन्ध्रंस्वान्तेशक्तिप्रणयिनिसमुन्मीलदानन्दसान्द्रम् ॥ प्रत्यग्ज्योतिर्जयतियमिनःस्वस्तुताधा
ठनेचव्याजयाक्लृप्तमिवजगद्यापिवन्द्रार्द्धमौलेः ॥२॥ नान्द्यन्तेसूत्रधारः ॥ प्रलयमतिविस्तरेण ॥ आदिष्टोस्मिसकलसाम ॥ ॥ रामः
न्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणपल्लवेनवलवदरिनिवहवक्षस्तरकपाटपाटनप्रकटितनरसिंहरूपेणप्रबल ॥ ॥ १
नरनरपतिकुलप्रलयमहार्णवमग्नमेदिनीसमुद्धरणमहावराहेणनिखिलदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्त्तिलतायत्रेव

अर्थः। एवंचेत्कथमनर्थनिवृत्तिरित्याशंक्यसदृष्टान्तमाह। यत्यत्रेत्यत्रस्यात्तत्वंतात्विकंस्वरूपंविदुषांज्ञानिनांपुनरनिशंयेननिमीलतिनश्यतिआत्मस्वरूपातिरिक्तंनभवतिकिंतुत्रह्मस्वरूपेण
नाद्वैतंस्वयंदृष्टेनभातिएवंब्रह्मादैतसाक्षात्कारादुत्पन्नस्वरूपातिरिक्तरूपेणप्रपञ्चोननिवृत्तोनिएवंचसतिज्ञानानिवृत्तिःप्रयोजनंतत्कामोऽधिकारीप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधःएवं
प्रत्यग्ज्योतिःनाम्नाहंकारादिभ्यःप्रतिकूलेनसत्यज्ञानानन्दादिरूपत्वेनांतरंप्रकाशतेतत्प्रत्यक्तत्वतज्ज्योतिःस्वप्रप्रकाशरूपंजयतिकीदृशंस्वान्तेप्रन्तःकरणेउपरामगतसति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तर्नोऽसमुद्भूतायासन्निरुद्धोयमरुन्नेतोऽर्थितंत्रस्यरध्रनेयेननक पुनःकीदृशंसमुन्मीलत्प्रकटीभवन्नानन्दसुखनेनसान्द्रमभिन्नंस्वप्रकाशासुखाभिन्नमित्यर्थः एनादृशस्यवस्तुनोभगवद्
क्षयउत्प्रेक्षाभुक्तेतिभावः अनेनपद्यद्वयेनाभिधेयंवेदान्तसिद्धांतरहस्यंप्रकटितम् ॥२॥

दिगंतविश्रांतकीर्तिप्रतापोनेत्यर्थोविशेषणद्वयस्य १ लक्ष्मीवतआशाग्रवरपैविधेतिभावः

विषयसुखस्य हेयत्वात्

नसमस्ताशास्त्रवेरमकरणानालास्फालनवद्रूपवनसम्पातनर्तितप्रतापालेनेनश्रीमतागोपालदेवेनयथावल्व
स्वभावकौतुलस्य
स्पसहजसुहृदोरान्तःश्रीकीर्तिवर्मदेवस्यदिग्विजयव्यापारान्तरेनपरब्रह्मानन्दरसैरस्माभिःसमुन्मीलितविबुध
अनुभवतः अतिक्रान्ताः
विषयरसास्वाददूषितास्वातिवाहितादिवसाः इदानींनुकृतकृत्यावयं यतःनीताःक्षयंक्षितिभुजोनृपतेविप
क्षारक्षावनीक्षितिरभूत्प्रथितैरमान्यैः साद्याम्पमैस्पविहितंक्षितिपालमौलिमालार्चितंभुविपयोनिधिमेखलायां ॥३॥
तदयंशान्तरसप्रायप्रयोगाभिनयेनात्मानंविनोदयितुमिच्छामः तद्यत्पूर्वमत्रभवद्भिःश्रीकलमिश्रैःप्रबोधचन्द्रोद
यंनामनाटकमभिनीयभवंतःसमर्पितमासीत्तदधरान्तःश्रीकीर्तिवर्मणःपुरस्तादभिनेतव्यंभवतिचास्यनृपतेः

कृतकृत्यताप्रयोजनमाहतादि त्यादि

शान्तरसप्रधानमाद्यानुकारेण २

आत्मविनोदनोपायमाहतद्यदिति २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथंचिदादिनप्रियतमाह अस्तीति ६

प्रबोध २

लपरिषदस्तदवलोकनायकुतूहलमिति तद्वचनगृहंगत्वागृहिणीमाहूयसंगीतकमनुतिष्ठामि परिक्रम्यने
पथ्यापिमुखमवलोक्य आर्यइतस्तावत् प्रविशपनरी इयंहिआणवेदुअज्जउत्तोकोणिओओअणुविहीअदु
नि सूत्र० आर्यविदितमेवभवत्या अस्तिघ्नत्यर्थिएषीयनिविपुलबलारणमूर्छत्प्रतापज्योतिर्ज्वालावलीढत्रिभुवन
विवरोविश्वविश्रान्तकीर्त्तिः गोपालोभूमिपालाम्प्रसभमसिलतामाचमिचेणनित्वासाम्राज्येकीर्त्तिवर्मानरपतितिल
कोयेनभूयोऽभ्येषि ४ अपिच अद्याप्युन्मदयानुधानतरुणीबंधत्करास्फालनव्यावल्गन्नृकपालनालरणितै
र्नृत्यन्तिशावांगनाः उद्गायन्तियशांसियस्यविनतैर्नादैःप्रचंडानिलप्रक्षुब्धत्करिकुंभकूटकुहरव्यक्तैरराक्षौरगाः

बचनोदीप्तिमन्तोयेकरास्तेषांस्फालनेनरणस्फुरद्घातेनकरतालिकारूपेणआवल्गन्तिदपलानिनृकपालान्येवनालास्तेषांशब्दिनाभिमेघुतैर्नादैः

१३६

रामः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प नेनवशान्तपद्यप्रस्तिनेनाम्बविनोदनार्थं प्रबोधचन्द्रोदयं नाम नाटकमभिनेतुमादिष्टोऽस्मि तदादिश्यन्तां भरता
वयइणाया वरिणं कापरिग्रहाय नटी सविस्मयं अज्जउत्त अधीरियं २ जेणं तधाणि अभु अवलविक्कमेक्कणिब्भक्खि अस अअरा
अमंडलेण आअस्सा किह कठिणकोअंडमंडलब्हत्थरिसंतसंतदसरणि अरजज्जरिदतुरअतरंगमालणिरन्तरणिव
उन्तनिकवविकिवतसन्तसहस्सपक्कन्तउत्तुंगायाअंगमहामहिअरसहस्संधम्मन्तभुअदंडवंडमंदरणभिघातघुम्मन्त
सअलपत्तिसलिलसंघाटकस्ससेलसाअरणिम्महिअमकुमहणेणाविअकवीरसमुद्दंसमासादिदाविजअलक्षीतं
स्ससंपदंजेधसअलमुणिअणासलाहणिज्जवीरवरिदस्सकहंनारिसोउवसमोसंवुत्तो सूत्र० आर्यनिसर्गसौम्यमेवआ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कीर्त्तिर्यमप्रभृतीनांरागस्य

सोऽप्यत्रमेवालंबतेनतुविकारान्तरं ।

आकस्मिकान् ।

करेण

स्वयोनिःकुतोपिविकारणात्प्राप्तविकारमपिपुनःस्वभावमेवानिष्टते यतःसकलभूपालकुलप्रलयकालाग्निरुद्रेणचे
दिपतिनासमुन्मूलितंचन्द्रान्वयपार्थिवानांवसुन्धराधिपत्वंस्थिरीकर्तुमयमस्यसंरंभः पश्यतनया कस्यान्यथासंक्षोभं
धिनाशेषभूभृतः स्थैर्यप्रसादमर्यादास्तास्यवहिमहोदधेः ६ अपिच भगवन्नारायणांशसंभूतानामनुहितायनयाविधः
पौरुषभूषणाःपुरुषाः क्षितिमवतीर्यनिष्पादितोरुकृत्याःपुनःशान्तिमेवप्रपद्यन्ते ७ यथापरशुरामेवाकलयनुभवती
नावत् येनत्रिःसप्तकृत्वोनृपबहलवसामांसमस्तिष्कपंकप्राग्भारेऽकारिभूरिपुनरुधिरसरिदारिपूरेऽभिषेकः यस्यास्त्री
बालवृद्धावधिनिधनविधौविद्वेषिकृतोसौराजपौत्रांसकूटकथनपटुरटद्घोषरधारःकुठारः ८ सोपिस्वबीर्यादवतार्य

उत्तमवंशोत्पन्नानामेषस्वभावइत्याह अपिचेति ४

137

रामः ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मारंभूमेः समुन्वायकुलं नृपाणाम् प्रशान्तकोपज्वलनस्तपोभिः श्रीमान्मुनिः शाम्पतिजामदग्न्यः ९ तथायमपि कृ
तकर्त्तव्यः संप्रति परमामुपशमनिष्ठां प्राप्तः येन च विवेकेन निर्जित्य कर्णमोहमपि वोर्जितम् श्रीकीर्त्तिवर्मनृपतेर्वोधस्यैवो
दयः कृतः १० नोपथ्ये आः पापशेलूषापसदकथमस्यासुजीवन्सुस्वामिनो महामोहस्य विवेकसकाशात्पराजयमु
दाहरसि सूत्र० ससंभ्रमं विलोक्य आर्य उत्तुंगशीवरकुचद्वयपीडितांगमालिंगितः पुलकितेन भुजेन रत्या श्रीमान्जगन्नि
मदयन्नयनाभिरामः कामोयमेति मदघूर्णितनेत्रपद्मः ११ महत्वनाद्वायमुपजातक्रोधस्तेन तदयसरणमेवास्मा
कमिनः श्रेयस्तिनिष्क्रान्तौ प्रस्तावना ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कामोरतिश्च कामः सक्रोधं आः पापेति पठित्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु रे भरताधम प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि यास्त्रसंभवस्तावत् निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावन्नेत्रीवराक्षीणाम्
१२ अपि च रम्यं हर्म्यतलं मया सुमनसां गुञ्जद्भिरेकालनाः प्रोन्मीलन्नवमल्लिकासुरभयो यामाः सचन्द्राः क्षपाः पद्मे
नाभिजयन्ति हन्त परितः शस्त्राणि मोघानि मे तद्रोः कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक्प्रबोधोदयः १३ रतिः अज्ञ उन्नगर
ओ वत्स महाअमहामोहस्सपडिवक्खो विवेओ त्ति नक्केमि कामः प्रियैकनलवेदं स्त्रीस्वभावसुलभं विवेकाद्रयमुत्पन्नं
पश्य २ अंगियादिविशिखाः शरासनं वा कुसुममयं सुरासुरं तथापि मम जगदखिलं वरोरुणा मामिदमतिलंघ्य धृतिमु
हूत्तमेति १४ तथाहि ग्रहव्यापाजातः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथो यासीदभजत गुरोरिन्दुरबलाम् इति प्रायः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोयानवपदमपद्यकार्यतमयाभ्रमोमहाराणनांकइवभुवनोन्मादविधिषु १५ रतिः अज्ञउनएवंरोदं तहविमहा
सहा असंपसोसकिनद्योअरादीजरोसेजमणिअमप्पमुहाअमयामहाबलासुरीअंहि कामः प्रियेयानेनानुरागो
विवेकस्यबलवतोयमादीनमात्मान्यइपसितस्नेनियतमस्माभिरभियुक्तमाचाडगोदविघाटिष्यन्ते तथाहि अ
हिंसाकैवकोपस्यब्रह्मचर्यादयोमम लोभस्यपुरतःकेमीसत्यास्तेयापरिग्रहः १६ यमनियमासनप्राणायामप्रत्या
हारधारणाध्यानसमाधयस्तुनिर्विरोकैकवितसाधत्वादीबलकरसमुन्मूलनाएव अपिव स्त्रियएवामीषांकृत्यास्ते
नेतेऽस्मकोवराएवर्वर्त्तन्ते यतः सन्तुविलोकनभाषणविलासपरिहासकेलिपरिरंभाः स्मरणमपिकामिनीनामल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिहमनसोविकाराय ७ विशेषतश्चैतेमहामात्सर्यदंभादिभिरस्मत्स्वामिवल्लभैरप्रियुज्यमानानरपतिमंत्रिणा
मधर्मेणाश्रयिष्यन्ति रतिः अज्ञातसुदंमस्तुह्मणांविषेअसमदमपक्षदीणांवसक्तंउपनिष्ठाणांति कामः
आःप्रियेकिमुच्यतेएकमुत्पत्तिस्थानमितिनतुजनकस्यास्माकमभिन्नः तथाहि संभूतःप्रथममिहेश्वरस्यसं
गाभ्यायांयनइतिविश्वतस्तनूजः त्रैलोक्यंसकलमिदंविसृज्यभूयस्तेनाथोजनिनमिदंकुमहेयंनः १८ तस्य
वमहतिनिवृत्तीद्वेधर्मपत्नीतयोःप्रवृत्त्यामुत्पन्नेमहामोहप्रधानेमेकंकुलंनिवृत्त्यांवहितीयंविवेकप्रधानंमिति
रतिः अज्ञातजहएघंनाकिंनिमुह्मणांसोअराणांविपरणंएआरिसंवरं कामः प्रिये एकामिषप्रभवमेवसहो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दराणामुज्जृंभते जगत्त्रैरभिनिप्रसिद्धं पृथ्वीलिपित्तमभवत्कुसपांडवानां तीव्रस्तथाहि भुवनक्षयकृद्विरोधः १९ सर्वमे
तज्जगदस्मत्पित्रोपार्जितं तच्चास्माभिस्तातपत्नभतयासर्वमेवाक्रान्तं तेषां तु विरलः प्रवास्तेन तेषां पापाः सांप्रतं पितरमस्यां
श्चोन्मूलयितुमुद्यताः रतिः संतपावं २ अज्जउत्तकिएदंपावंविद्देसमत्तकेणतेहिं आरद्धं अहवा अस्ति उवा ओकोपि
एल्लमंतिदोः कामः अस्त्यत्र किंचित्त्रिगूढबीजं रतिः अज्जउत्ता किंणउग्घाडिअदि कामः स्त्रीस्वभावाद्भयतीभीरु
रितिनतद्धरणंवापीयसामुद्राद्रियते रतिः सभयं अज्जाउत्तकेरिसंतं कामः प्रियेनभेतव्यं इतराशानामाशामात्रमेन
त् अस्तिकिलेषाकिंवदंती अद्यास्माकं कुलेकाभरात्रिकन्याविंशामारक्षसीसमुत्पत्स्यतइति रतिः सभयं हृद्रि२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कहं अहारणं कुलेर कवसीनिवेयस्मिहिअअं कामः प्रियेनथेनत्वंकिंवदन्तीयात्वयेनत् रतिः अधनसरकवसी
एकिंकादहं कामः प्रियेअस्तिकिलतत्वप्राजापत्यासरस्वती पुंसःसंगसमुद्भिनस्यगृहिणीयायेनितेभाग्यसावस्ट
ष्टापिमनःवसूयतनपंलोकामसूत्तकपान् तस्मादेवजनिष्यतेपुनरसौविद्येतिकन्यायथानातस्तेवसहोदराश्चजननीस
वैचमस्पंजलम् २० रतिः सचासोत्कंपं अज्जउत्तःपरिणाहि २ इतिभर्तारमालिंगति कामः स्पर्शासुखमभिनी
यस्वगतं सुरद्रोमोद्भेदस्तरलतरतारकुलदृशोभयोत्कंपोत्तुंगस्तनयुगभरासंगसुभगः अधीराक्षाणुज्जन्मणिवल
यदोर्वल्लिरचितःपरीरंभोमोदंजनयतिवसंमोहयतिच २१ प्रकाशं दृढंपरिष्वज्यप्रियेनभतव्यंअस्माभिर्जीवन्तु

140

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुतोविद्योत्पत्तिः रतिः अथकिंनाएरकवसीएउप्पत्तीनुस्लाणंपडिपकरणंसंमंदा कामः बोंढसारवलुविवेकेनो
पनिषद्येयांप्रबोधवंडेणभाआसमंजनयिनव्यातत्रेनेशमरमाहयः प्रतिपन्नोयोगाः रतिः अज्जाउत्तकहंएदेहिंअप्प
णोविणासकारिणिएविज्जाएउप्पत्तीनेहिंदुहिणीदेहिंसलाहिज्जहि कामः कुलक्षयप्रदत्रानांपापकारिणांकुतःप्रत्य
वायगणाना परपं२सहजमलिनवक्रभावभाजांभवतिभवःप्रभवात्मनाशहेतुः जलधरपदवीमगाप्यधूमोज्वलनविना
शमनुप्रयातिनाशम् २२ नेपथ्ये आःपापदुरात्मन्कथमस्मानेवपापकारिणइत्याक्षिपसि मनुरे गुरोरप्यवलिप्तस्य
कार्याकार्यमजानतः उत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयते २३ इतिपौराणिकींगाथांपुराणविदउदाहरन्ति अनेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यास्माकं जनके नहंकारवुर्मिनाजगन्यनिस्तावत्यिनेवबद्धः मोहादिभिश्चसएवबंधः सुदृढनीतः कामः विलोक्य
प्रियेऽस्माकं कुलेऽस्यायान्देशामत्यासहविवेकइनएवाभिवर्त्तते यस्यः रागादिभिःस्वरसवारिभिरानकान्तिर्भर्त्स
यानरवयानधनःक्षयांगः मन्यामिनान्धकभुजैकनयाशशांकः कान्येवसान्द्रतुहिनान्धरिनोविभाति २४ नभयुक्त
मिहास्माकमवस्थानुमितिनिष्क्रान्तो विष्कंभकः ततःप्रविशतिविवेकराजोमतिश्च राजा विविन्य प्रियेऽनंत्य
यास्यदुर्विनीतस्यकामवरोर्मदविस्फूर्जितंवयोपदस्मानेवयापकारिणइत्याक्षिपति मतिः अज्ञउक्तंकिंप्रत्यगोदोसं
लोभोविजाणादि राजा प्रियेपश्यपश्यअसावहंकारपरेईरान्यपिर्निवधतेःपासशतेर्मदादिभिः विरंविहानन्दमयोनिर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञानोजगत्प्रभुर्दीनदशामनीयत २५ तत्तेपुण्यकारिणोवयंतन्मुक्तयेप्रवृत्तापापकारिणइतिजिनंदुरात्माभिः म
तिः अज्जउत्तनदोसोसहजाणंदसुंदरसहाओणिच्चपआसोपफुरंतसअलतिहुवणप्पआरोपरमेसरोसुणीअदि
ताकधंएनेहिंदुघिणीदेहंवंधिअमहामोहसाअरेणिकिवतो राजा प्रिये सततधृतिरप्युद्योशान्तोप्यधात्तमहोद
योप्यधिगतनयोप्यन्तःस्वस्तोप्युदीरितधीरपि त्यजतिसहजधैर्यंत्रीभिघ्नारितमानसः स्वमपियदयंमायासंगात्पु
मानिहविस्मृतः २६ मतिः अज्जउत्तअज्जरागूरांतुअंधआरलेहाएसहस्सरस्सिणोतिरक्खारोजंमाआसतधाप्प
फुरंतमहाप्पआससाअरस्सदेवस्सविअहिहवो राजा प्रियेअविचारसिद्धेयंधारविलासिनीवमायाःसतोपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावानुपदर्शयन्तीपरपुरुषंवंचयन्ति पश्य२ स्फटिकमणिवद्भास्वान्देवः प्रगाढमनायया विहन्ति मनया नीतः
कामायसंगतविक्रियः नवभुनउपक्षेपादस्यपेति कैर्विमनाकृप्रभवति नथापोषाधाकंविधानुमधीरताम् २७
मनि किंउणाकालणंजेणसातधाउआरवरिदंदुद्धिअद्धापाओरेदि राजा नवभुप्रयोजनंनथाकारणंगाविलो
कयमायाप्रवर्त्तते स्वभावःखल्वयंस्त्रीपिशाचीनाम् पश्य संमोहयन्तिरमयन्तिविषादयन्तिनिर्भर्त्सयन्तिमदय
न्तिवंचयन्ति एताःप्रविश्यसदयंहृदयंनराणांकिंनामयामनयनानसमाचरन्ति २८ अस्तिवापरमपिकारणं
मनिः अज्जउभकिंतं राजा एवमनयाकुराचारयाचिन्तितंग्रहंतावकुलयोवनावधीयसीअयंपुराणपुरु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भः स्वभावादेवविषयरसविमुखस्ततः स्वतनयमेवपारमेश्वरे पदे निवेशयामि तमेवयथपानुरूपि प्रायायासाधनिनान्त
प्रत्यासन्नतया तद्रूपमेवायन्त्रेन मनसा भवद्भाराणि पुराणि निर्माय एकोपि बहुधा तेषु विष्ठ्येवनिवेशिनः स्वचेष्टि
नमथोनस्मिन्चिदधाति मणाविव २९ मतिः विचिन्त्य अज्ञउत्तजादिसीमादापुत्तओविताहिसोजेधजादौ
राजा ततोसावहंकारणाविन्तस्यज्येष्ठपुत्रेणनश्रापरिष्कृतः ततश्चासाधीभूरः जातोहंजनकोममेषजननीक्षेत्रंक
लत्रंकुलंपुत्रामित्रमरानयोवसुवलंविद्यासुहृद्बांधवः चित्तस्पन्दितकल्पनामनुभवन्नद्विद्यानविद्यामयीं निद्रामेन्यविधूं
र्णितोबहुविधान्स्वप्नानिमान्पश्यति ३० मतिः अज्ञउत्तस्वंदीहअरणिहविहविअप्पओहेपरमेसरेकधंप्पओहो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्नीभविस्सदि राजा सअज्जामधोपुरवेत्तिष्ठति मन्त्रिः अज्जउत्तकिंत्तिगृहअरलज्जाभरणमिदसेअरोमू
लिंभूदोसि राजा प्रियेसर्वंप्रायेणयोषितांभवतिहृदयंतेनसापराधमियान्मानंत्यांके मन्त्रिः अज्जउत्तअ
सा ओना ओदल्लिअओजा ओसरसप्पउत्तस्सधम्मत्तमायारपत्तिदस्सवाभत्तुणोहिअअद्धिदंविहरणंदि राजा
प्रिये मानिन्याश्चिरविप्रयोगजनितारूयाकुलायाभवेच्छान्यादेरनुकूलनाइपनिशदेयामयासंगमः तूलीवेहि
षयानपास्यभवतीतिष्टम्भुकृत्वंतोजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिधामविरहात्प्राप्तःप्रबोधोदयः ३१ मन्त्रिः अज्जउत्तजर
एघंकुलपकुणोदिठगंठिणिपद्धस्सविवंधपोकवोभोदिनदोनाएणिचारणुवंधोजेधअज्जउत्तोभोदुनिस्सुहुमेपिअं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजा प्रियेयथेवंप्रसन्नासिसिद्धास्तर्हि विरमस्माकंप्रमोदयाः तथाहि यद्येकोवक्रधाविभज्यजगतामादिःप्रभुः
शाश्वतः क्षिप्त्वायेःपुरुषःपुरेषुपरमंपृथ्योःपदंप्रापितः तेषांब्रह्मभिधंविधायविधिवत्प्राणान्तिकंविधयाप्रायश्चित्त
मिदंमयापुनरसौब्रह्मैकतांनीयते ३२ तद्भवतुप्रस्तुतविधानायप्रबोधोत्पत्तयेशमदमादीन्योजयामइतिनिष्क्रा
न्तौ इतिकल्पभिश्चविरचितेप्रबोधचंद्रोदयेप्रथमोंकः ततःप्रविशतिदंभः२ आदिष्टोस्मिमहाराजमहामो
हेनयथाब्रह्मसदंभप्रतिरातंसामोत्पनविवेकेनप्रबोधोदयायप्रेषिताश्चतेषुतेषुतीर्थेषुशमदमादयःसवायमस्मा
कमुपस्थितःकुलक्षयोभवद्भिरवहितैःप्रतिकर्त्तव्यः तत्पृथिव्यांपरमंमुक्तिक्षेत्रंवाराणसीनामनगरी तद्भवांस्तत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गत्वा वनुर्णा पथ्याश्रमाणां निःश्रेयसविप्रार्थं प्रयतनामिति नदिरानीं वशीकृतभूयिष्ठमयायाराणसीसंवादिनाः
सत्यामिनो यथानिर्दिष्टा आदेशः तथाहि मदधिष्ठितेरिहार्मी वेश्यावेश्मसुसीधुगन्धिलनावक्रासवामोदिने
नीत्यानिर्भरमन्मथोन्मदरसैरुन्निद्रचन्द्राक्षणाः सर्वत्राइतिदीक्षाइतिविरामाप्रासाग्निहोत्राइतिव्रसत्राइतिनापसा
इतिविधूर्त्तैर्गगद्वंचने १ विलोक्य अयंकोप्ययंपंथोयागीरथीमुत्तीर्यसांप्रतमिनस्वाभिवर्त्तने रुष्ट
यः ज्वलन्नियामिमानेनग्रसन्निवजगत्त्रयं भर्त्सयन्निवबाहुजालैः प्रलयोपहसन्निव २ नशानर्कयामिनूनमयं
दक्षिणराढाप्रदेशादागतोभविष्यतिनदेनस्मादार्यस्याहंकारस्यकुत्रासादिवार्त्तांप्रष्टुंनमनुसरीष्यामीति नक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रविश्यन्त्यहंकारः २ अहोमूर्खबहुलंजगत् तथाहि नैयायिकगुरोर्मतंनविदितंतौतादिकंदर्शनंतत्वंगान
महोनयालिकगिरांवाचस्पतेःकाकथा सूक्ष्मंनापिमहोदधेरधिगतंमाहाव्रतीनेक्षितासूक्ष्मावस्तुविचारणानृ
पशुभिःस्वस्थैःकथंस्थीयते ३ विलोक्यं एतेतावदर्थावधारणविधुराःस्वाध्यायाध्ययनपात्रनिरनावेदविद्या
विज्ञाधकाएव पुनरन्यतोगत्वा एतेचद्विदंडिव्यपदेशजीविनोद्वैताद्वैतमार्गपरिभ्रष्टाः एतेचकषायवीरधराधि
क्षार्थमात्रगृहीतयतिव्रतामुंडितमुंडाःपंडितंमन्यावेदान्तशास्त्रंव्याकुलयन्ति अपिच विहस्य प्रत्यक्षादिप्र
पासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्तायदिशास्त्राणिबौद्धैःकिमपराध्यते ४ तदेतैःसहयाम्यिभ्रणमपिगुरुनर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुर्विनयाभवन्ति पुनरम्बुनोगत्वा एतेचशैवपाशुपतादयोदुरध्यस्ताक्षपादमताः पशवस्तावत्पाशंडास्य अमीषां
संभाषणादपिनरानरकंव्रजंतिनदेनेदर्शनपथाद्दूरादेवपरिहरणीयाः पुनरम्बुनोगत्वा एतेवगंगातीरतरंगरंगी
तलशिखाविन्यस्तधास्वदृषीसंविष्टाःकुशमुष्टिमंडितमहादंडाःकरंडोज्ज्वलाः पर्यायग्रथितैनाक्षसूत्रवलयैर्ग्रीवाकवी
नग्रहव्यग्राग्रांगुलयोहरन्तिथनिनांचित्तान्यहोदांभिकाः ५ ततोदंभाश्रमंपश्यति विलोक्य अयेकस्यदंडारो
पान्तविरावानातिप्रांशुरंगाकांतांडविनधौतसितसूक्ष्मांबरसहस्रमितस्ततोविन्यस्तकृष्णाजिनदृषदुपलयमसंसा
नोत्तरवलमुसलमनवरनकुनाजगाच्छिधूमश्यामलितगगनमंडलममरसरितोनातिदूरेविभात्याश्रमपदंनलमयं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्यापि गृहमेधिनो गृहं भविष्यति भवतु कुक्कमस्माकं पतिपवित्रमेतद्द्वित्रिदिवसनिवासाय स्थानं प्रवेशयाम
यति विलोक्य श्रये मृद्विन्दुलाञ्छितललाटभुजोदरोरःकंठोष्ठपृष्ठविटकोरुकपोलजानुः श्राद्धकर्णकटिया
णि विराजमानदर्भाकुरःस्फुरतिमूर्त्तइवेश्वरदंभः ६ भवतु उपसर्पाम्येनं उपसृत्य कल्याणं भवतः दंभः हुंकारेणो
वारयति प्रविश पवटुः ससंभ्रमं त्रस्तनूनस्य स्थातव्यं यतः पादौ प्रक्षाल्य नराश्रमं प्रवेष्टव्यं अहंकारः सक्रोधं
आः नुरुष्कदेशं प्राप्ताः स्मः यत्र श्रोत्रियानतिथीनासनपाद्यादिभिरपि गृहिणो नोपतिष्ठन्ति दंभः इत्यसंत्रयास
माश्वासयति पटुः एवमाराधयापादाश्रांतं प्रतिपादयन्निदूरदेशादागतस्यार्थस्य कुलशीलादिकं भसम्यगस्माकं वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिनं अहंकारः आः कष्टं अस्माकमपि कुलशीलादिकमिदानीं परीक्षितव्यं रे भूतभूपतां गौडराष्ट्रमनुत्तमं नि
रुपमानमपि राजपुरी भूरिश्रेष्ठिकनामधामपरमं तत्रोत्तमोत्तमः पिता तत्पुत्रश्च महाकुलानविदितः कस्याचेतसा
मपि प्रकाशीलविवेकधैर्यविनयाचारैरहं चोत्तमः ७ दंभः बटुं पश्यति बटुस्ताम्रघटीमादाय भगवन्यादृशो यं विधी
यतां अहं स्वगतं भवतु कोविरोधः एवं क्रियते तथा कृत्वोपसर्पति दंभः दंतान्दर्शयित्वा ससंभ्रमम् हरेतावत्ती
यतां यावता हताः प्रस्वेदकणिकाः प्रसरन्ति अहं अपूर्वमिदं आसनं बटुः भगवन्नेवमेतत् तथाहि अस्पृष्टचरणा
ग्रस्य चूडामणिमरीचिभिः नीराजयन्तिभूपालाः पादपीठान्तभूतलम् ८ अहं स्वगतं अरे दंभ यावद्योयं देशः भव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुग्रस्मिन्नासनेऽपविशामि नथाकर्त्तुमिच्छति वटुः मैवं २ नाराध्यपादानामासनमन्यैराक्रमणीयं अहं० आः
पापकथं अस्माभिरपि दक्षिणाराजप्रसिद्धश्रुत्रिभिरिदमासनं नाक्रमणीयं भृगुरेमूर्ख नास्माकं जननीनथोन्य
लकुलासच्छ्रोत्रियाणां कुलेभ्यूढाकावनकन्यकाखलुमयानेनास्मिनानाधिकः अस्मच्छ्यालकमित्रमानुजसुनामि
थ्याभिशरणाम्नतस्तत्संबंधवशान्मयास्वगृहिणीप्रेयस्यपिप्रोक्तिना ९ दंभः ब्रह्मन्यद्यप्येवं तथाप्यस्माकमविदि
तस्तान्नोभवान् नथाहि सदनमुपगतोहंपूर्वमंभोजयोनेः सपदिमुनिभिरुच्चैरासनेषूज्झितेषु सशफथमनुनीय
ब्रह्मणागोमयांभः परिमृजितनिरजोरावाभुसंवेशितोस्मि १० अहं० स्वगतं अहोदांभिकस्यब्राह्मणस्यात्युक्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विचिन्त्य दंभः आयं धवल्येवंतावत् सक्रोधं आः किमेषगर्वायसे अरे कदवासवः कथयकोऽपयोद्वोवदशभ
वभूमयोजगानिकाचनीरामपि अवेहितपसोबलंममपुरंदराणांशतंशतंवपरमेष्ठिनांपतनुयामुनीनांशतश
११ दंभः निपुणमवलोक्यसानन्दं अयेग्रायःपितामहोऽस्माकमहंकारः आर्यएवदंभोलोभात्मजोहमभिवा
दये अहं० वत्सआयुष्मान्भूयाः बालःखल्वसिद्धापरान्तेपयादृष्टःसंप्रतिचिरकालविप्रकर्षाद्वैक्यग्रस्ततया
नसम्यक्प्रत्यभिजानामि अथवकुमारस्यामृतस्यकुशलं दंभः अथकिं सोऽप्यत्रैववर्तते तेनविनामुहूर्तम
पिनाहंभवामि अहं० अथतवमातायिनीनृत्यालोभाद्यत्रैव दंभः अथकिं तावपिरोमहामोहस्यारोया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽत्रैवर्त्तते किंतु तज्जनितशरीरोस्मि अनलावण्यातिशयेन दग्धो ममापरिहार्यो आर्यमिश्रैः पुनः केन प्रयोजनेना
त्र प्रसादः कृतः अहं० मयाधन्य महामोहस्य विवेकस्य काशादन्यो हि नं श्रुतं तेन नहन्तात्तं प्रत्येनुमागतोस्मि दंभः
नहि स्वागतमार्यस्य यतो महाराजस्यापीन्द्रलोकादागमनं श्रूयते अस्तिच किंवदन्ती यद्देवराजधानी वाराणसीनिरु
पयिनति अहं० किंपुनः कारणं वाराणस्यां सर्वात्मना महामोहस्यावस्थाने दंभः आर्य ननु विवेकोपरोधस्य तथा
हि विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वाराणसी ब्रह्मपुरी निरन्वया अतः कुलोच्छेदविधिविधिन्सुर्निवस्तुमत्रेच्छति
नित्यमेधसः १२ अहं० सभयं यद्येवमतः शक्यप्रतीकारस्यायमर्थः यतः परममविद्यापदं नरकपुरविज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यीकरणाविधेयचेताः कथयतिभगवानिहांतकालेभवभयकातरनारकंप्रबोधं १३ दंभः सत्यमेतत् तथा
पिनैतत्कामक्रोधाद्यभिभूतानांसंभवति तथाह्युदीरयन्ती तैर्थिकाः यस्य हस्तौ यथा दोषमनश्चैवसुसंयतम्
विद्यातपश्चकीर्त्तिश्चसतीर्थफलमश्नुते १४ नेपथ्ये भोभोः घोरएषखलुसंप्राप्तोदेवोमहामोहः तेनच
निस्पन्देश्वरनागांस्फटिकमणिशिलावेदिकाःसंक्रियन्तांमुच्यन्तांपंचमार्गाःप्रसरन्तुपरितोधारिधारागृहेषु
उड्डीयन्तांसमन्तात्स्फुरदुरुमणयःश्रेणयस्तोरणानांधूयन्तांसौधमूर्द्धस्वमपैपतिधनुर्धामविद्युत्पताका १५
दंभः आर्यप्रत्यासन्नोयंमहाराजःप्रत्युद्गमनेनसंभाव्यतामार्येण अहं एवंभवतिनिष्क्रान्तौ प्रवेशकः

148

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननःप्रविशतिमहामोहोविभवतश्चपरीवारः महामोहः विहस्य अहोनिरंकुशाजडधियः आत्मास्थिदेहाद्य
तिरिक्तमूर्त्तिर्भोक्तास्तिलोकान्तरिनःफलानां आश्चोयमाकाशतरोःप्रसूनात्प्रथीयसीस्वादुफलप्रसूतौ १६
इदंस्वकल्पनाविर्निर्मितपदार्थावष्टंभेनजगदेवंदुर्विनीतैर्वंच्यते तथाहि यन्नास्त्यपदेनेतिवस्तुतिमृषाजल्प
द्भिरवास्तिकैर्वाचालैर्वंक्रमिश्चसत्यवचसोनिन्द्याःकृतानास्तिकाः हंहोपश्यननत्वतोपदिपुनश्चिन्नादितोवर्ष्म
लोदिष्टः किंपरिणामरूपिनचितजीवःएवकैरपि १७ अपिच नकेवलंजगदात्मैवतावदमीभिर्वंच्यते
तथाहि तुल्यत्वेवपुषांमुखा धवयवैर्वर्णाःक्रमःकीदृशोयोषयंवसुधापरस्यतदिदंभेदनविमोषयं हिंसायाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथापथेष्टगमनेस्त्रीणांपरस्वग्रहेकार्याकार्यकथास्तथाविदयदमीनिःपौरुषाःकुर्वते १८ विविच्य
सभ्राद्यं सर्वथालोकापतमेवशास्त्रंयत्प्रत्यक्षमेवप्रमाणंपृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारितत्वानि अर्थका
मावेवपुरुषार्थौ भूतान्येवबेतयन्तेनास्तिपरलोकः मन्पुरेवापवर्गइति तदेतदस्मदभिप्रायानुरोधिनावा
यस्पतिनाप्रणीयचार्वाकायसमर्पितंतेनशिष्योपशिष्यद्वारेणचास्मिंल्लोकेबहुलीकृतंतत्र ततःप्रविश
तिचार्वाकःशिष्यश्च चार्वाकः वत्सजानासिदंडनीतिरेवराजविद्याअत्रैवान्तर्भवति धूर्तप्रलापस्त्रयी
पश्य स्वर्गःकर्तृक्रियाद्यविनाशोयदिपुनर्नाम् नतोदायाग्निहोत्रादीनांफलंस्याद्वरीभूरुहाम् १९ अपिच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृतानामपिजंतूनां श्राद्धं चेन्नृप्तिकारकं निर्वाणस्यप्रदीपस्य स्नेहः संवर्द्धयेच्छिखां २० निहतस्यपशोर्यज्ञे स्वर्गा
प्राप्तिर्वदीष्यते स्वपितायजमानेनकिंन्नतस्माद्धन्यते २१ तृप्तयेजायतेऽन्येषां भुक्तमन्येनचेत्तदा दद्याच्छ्राद्धेनपा
थेयं नवहेयुः प्रवासिनः २२ शिष्यः आवालिप्रजरएसोज्जेथपलमत्थोपुलिसस्सनंखज्जएपिज्जएनाकिंनिएदे
हिंनिल्लिएहिंसंसालसोकवंपलिहुलिप्रघोलघोलेहिंपालाप्रसंतप्रप्पछट्ठआलप्पकुदीहिंउरखेहिंप्पारवि
ज्जदि चार्वाकः धूर्तप्रणीतागमप्रनारिनानामाशामोदकोरियंतृप्तिर्मूर्खाणां पशुप कालिंगनंभुजनियीदिनवा
कुमूलपत्रोत्तलनमनोरमाप्रतास्प्राः पिण्योपवासनियमार्कमरीचिनापैर्देहोपशोषणविधिः कुधियांकवेषः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२३ शिष्यः आचार्य्य एवं वृत्तिं कि आ आ कवंति जंडकवमिसिदं संसालसोकवं पलिहलणिज्जंति चार्वा
कः विहस्य अहो दुर्बुद्धिविलसितं पश्वां त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्मपुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणे
बा ब्रीहीञ्जिहासति सिनोत्यमनं कुलाद्या कोभामधोस्तु बकणोपहितान्हिनार्थी २४ महामोह कर्णदत्वा
शृणोति अयेविरणवलु प्रमाणवन्तिधवमानि कर्णसुखमुपजनयन्ति विजोयसानन्दं प्रियसुहृन्मे चार्वा
कः प्रविश्य चार्वाकः विजोय एषमहाराजो महामोहः उपसृत्य जयतु २ महाराजः एष चार्वाकः प्रणमति
महामोहः चार्वाकस्यागतमिहोपविश्यतां चार्वाकः उपविश्य देवकलेः साष्टांगपातं प्रणामः महा० अथकले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्मद्रमव्याहृतं चार्वाकः देवप्रसादात्सर्वं भद्रं निर्वर्त्तितकर्त्तव्य शेषस्य देवस्य पादमूलं द्रष्टुमिच्छति यतः आ
सामवाप्य महतीं हि बतां निपातेन निर्वर्त्यतां सपदि लब्ध मुखप्रसादः उच्चैः प्रमोदमनुमोदित दर्शनः सन्धन्योनमस्य
निपदांपुरुहं प्रभूणाम् २५ महा० अथ तत्र कलौकियत्संपन्नं चार्वाकः यतीनवेदार्थपथः प्रथीयसीयथे
ष्टवेशंगमितो महाजनः नदग्धहेतुर्नकलिर्नवाप्यहं प्रभुप्रभावो हितनोतिपौरुषं २६ नचोत्तरायधिकाः पाश्चा
त्याश्चयीमेवत्याजिनाः शमदमादीनां नुकेवलिना अन्यत्रापि प्रायशोजीविकामात्रफलैवत्रयी यथाहार्थाः
अग्निहोत्रत्रयोवेदास्त्रिदंडंभस्मगुंठनं बुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेतिबृहस्पतिः २७ तेनतावत्कुरुक्षेत्रादेवेनस्व
दिष्टु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेपिविद्याप्रबोधोत्पत्तिर्नशंकनीया महा॰साधुसंपादितंमहत्वलुनीर्थंयार्थीहतं चार्वाकः देव अस्मद्विशाप्य म
स्ति महा॰किंतत् चार्वाकः अस्तिविस्तुभक्तिर्नामसहाप्रभावायोगिनीसायपिकलिर्नविरलप्रचारकृतातथापित
दनुगृहीतात्रवयमवलोकयितुमपिप्रभवामः नचदेवेनावधातव्यमिति महा॰सभयमात्मगतं आःप्रसिद्धाम
हाप्रभावायोगिनीसास्वभावाद्विद्वेषिणीचास्माकंदुरुच्छेदाय भवतुप्रकाशं भद्रअलमनयाशंकयाकामक्रोधा
दिषुप्रतिपक्षेषुकुत्रेयमुद्रेष्यति चार्वाकः तथापिलघीयस्यपिरिपौनावहिनेनजिगीषुणाभवितव्यं यतः वि
पाकरूपोरजांसिपुरस्योप्पकंतुदः उद्वेजयतिसूक्ष्मोपिचरणंकंटकांकुरः २८ महा॰कःकोत्रभोः प्रविरपदीया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिकः किमाज्ञापयतिदेवः महा० भो प्रसन्नंग समादिश्यंतांकामक्रोधलोभयानमदमात्सर्यादयः योगिनीचिल्लु
भक्तिर्भवद्भिरेवावहिनैः प्रनिकर्त्तव्येति दोवा यदाज्ञापयतिदेवइतिनिष्क्रांतः ततःप्रविशतिपत्रहस्तः पुरुषः २ ह
गोऽकलदेसारो प्रगदोह्मि ग्रल्लिनत्कसाप्रनतीलसंगिवेसेपुलिसोत्तमसंत्तिग्रदेपदायदणं तस्सिंममदमोगा
हिंभहालकेहिंमहालाप्रसप्रासंपेसिदोह्मि विलोक्य एसाचालाणसीइदंलाप्रउलंदाचपाविसामि प्रविश्य एसो
महाचलाकेणसहकिंपिमंतअंतोविहुदिणंउपसप्पामि उपसृत्य जअउ२ महकेसदंपतंविलूवेदुभहके इतिपत्रं
समर्पयति महा० पत्रंगृहीत्वाकुतोभवान् पुरुषः महकेपुलिसोत्तमादो महा० स्वागतं कार्यमत्राहिनंधविष्यति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवतु प्रकाशं वार्याकाशुत्वंकर्त्तव्येष्वपहितेनभवताभवितव्यं वार्या० यदा तापयति देवर्षिनिष्क्रान्तः महा०उत्की
ल्यपवंयाचयति स्वस्तिश्रीधारणास्यां महाराजाधिराजपरमेश्वरमहामोहपादाम्पुरुषोत्तमायतनान्मदमाभोसाष्टांग
प्रणाम्यसविनयं विज्ञापयतः यथाभद्रमथाहतं अन्यच्च देवीशांतिर्मात्राभद्रयासहविवेकस्यदोत्पमायकाविवे
कसंगमायदेवीमुपनिषदमहर्निशंप्रबोधयति अपिच कामपुरःसरोधर्मोवैराग्यादिभिरुपजप्तइवलक्ष्यते
यतःकायाद्विक्षिप्तकविन्निगृतःप्रचरतिनदेनज्ञात्वादेवःप्रमाणमिति महा०सक्रोधं आःकिमेवमतिमूर्खाःशा
न्तेरपिविभ्यतिकुतोस्याःसंभवः तथाहि धाताविश्वविसृष्टिमात्रनिरतोदेवोपिगौरीभुजाश्लेषानन्दविघूर्णमानन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भयनोदक्षाध्वरध्वंसकृत् दैत्यारिःकमलाकपोलभकरीमुद्रांकितोरस्थलः शेतेध्वाविनरेषु जन्तुषु पुनः कामामशा
न्तेःकथा २९ अहोआश्चर्यं मदमानोशान्तेरपिविभ्यतः यतस्तयोर्विषमाभयोःशान्तेःकुतोयसरः अतीवमुरवौ
स्वभावमपिभावगच्छतः पुरुषंघ्नति भाल्मगच्छसत्वरंकाममुपेत्यादेशमस्माकंघ्नतिपादयथाद्वराशपोधर्म
रत्यस्माभिरवगतंतस्मिन्मुहूर्त्तमपिनविश्वसितव्यं हतंवध्याधारयितव्यइति पुरुषः जंदेवोआणवेदिनिष्क्रां
तः महा० विचिन्त्य शान्तेःकोभ्युपायः अथवाअलमुपायान्तरेणक्रोधलोभावेतावदत्रपर्याप्तौ कःकोचभोः
प्रविशपरोधारिकः किमाज्ञापयतिदेवः महा०समाहूयतांक्रोधोलोभश्च दौवा० यदादिशतिदेवइतिनिष्क्रांतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाः प्रविशति क्रोधो लोभश्च क्रोधः क्रतमया शान्तिभद्रा विलुप्तयो महामहाराजस्य प्रतिपक्षतामाचरन्तीति
अहो मम जीवनं कथमासाद्य निरपेक्षं विचेष्टितं तथाहि अंधीकरोमि भुवनं बधिरीकरोमि धीरं सदैव नमयेत
नतो नयामि रुन्धे नयपरं पतितं नयान्महितं शृणोति धीमानधीनमपि न प्रतिसंदधाति २० लोभः अरे मदुपगृही
तामनोरथसरित्परं परामेव नतो नयति रिष्यति कुतः शान्ताहीं श्चिन्तुमिच्छन्ति पश्य सखे सन्त्येव मम दक्षिणो मदङ्ग
लग्नस्तामनगंऽस्तु लाधात्यायतयानश्च नृणामभूयोपि लप्स्ये परम् एतल्लब्धमिदं लभे पुनरिदं लब्धेन्यभिध्यायतां
चिन्ताजर्जरितेन सांप्रतं नृणां कानामशान्तेः कथा २१ क्रोधः सर्वे विदितस्त्वया मन्त्रयावः त्वाद्भुतं मयानवस्तुरप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिश्चशार्द्धशृंगाच्छिन्नहेयोब्रह्मशिरोवशिष्ठनन्दनानाद्यानयत्कौशिकः अपिंचाहं विद्यावभूपि कीर्त्तिमन्त्यपिसदाचारा
धदाक्तान्यपिप्रोच्चैःपौरुषभूषणान्यपिकुलानुद्धर्तुमीशःक्षणान् लोभः नृलेहनस्तावत् प्रविश्यनृत्ता आणावेदु
अज्जउत्तो लोभः प्रियेभूयतां क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरद्वीपक्षमामंडलप्रत्याशाधनसूत्रवद्रमनसोलब्धाधिकंध्याय
तां नृलेदेवियदिप्रसीदसिनतोष्यङ्गानिनुंगानिचेत्तद्रोःप्राणभृतांकुतःशमकथाब्रह्माण्डलक्षैरपि ३२ नृत्ता अज्ज
उत्त सअंजेधदाव अहं एदस्सिं आलेणिअं अहिजुत्तासंपदं अज्जउत्तस्स अस्सासएवहंको डीहिं पिणामेउ अरंभरिस्सदि
कोधः हिंसेहनआगम्यतां प्रविश्यहिंसा एसह्मि आणावेदु अज्जउत्तो कोधः प्रियेधर्मचारिण्यात्वयामानापिचादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

या

ततः प्रविशति क्रोधो लोभश्च क्रोधः क्रतमया शान्तिभद्रा विलुभ्यो महामहाराजस्य प्रतिपक्षतामाचरन्तीति
अहो मयि जीवति कथमासामात्मनिरपेक्षं विचेष्टितं तथाहि अधीकरोमि भुवनं वधिरीकरोमि धीरं सर्वेन नमयेन
नतो नयामि क्रूरं मयि स्पर्शति मत्वा मच्छितं शृणोति धीमानधीनमपि न प्रतिसंदधाति ३० लोभः अरमदुपग्रही
तामभोरथसरिन्परं परामेव नतायतरिष्यन्ति कुतः शान्ताशीश्चिन्तुमिच्छन्ति पश्यपसर्वे सन्त्येनमम दन्तिनो मदज
लप्रस्नाभनगंडस्थलाधानध्यायतयानन्यनृणामभूयोपि लप्सेपरम् एतल्लब्धमिदं लभेपुनरिदं लब्धेनाभिध्यायतां
चिन्ताजर्जरितेन सांयतनृणां कामशान्तेः कथा ३१ क्रोधः सर्वविदितस्त्वयामन्त्रभावः त्वाद्वृद्धमपानयन्सुरप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिश्वशार्द्धवृगाछिनद्वेयोब्रह्मशिरोवशिष्ठनन्दनयानाद्यानयकौशिकः अपिंचाहं विद्यायश्चापिकीर्त्तिमन्यपिसदाचारा
वदादनान्यपिप्रोच्चैःपौरुषभूषणान्यपिकुलान्युद्धर्त्तुमीशःक्षणात् लोभः नृलेहतस्तावत् प्रविशपन्नृला आणावेदु
अज्जउत्तो लोभः प्रियेभूयतां क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरद्वीपक्षमामंडलप्रत्याशाघनसूत्रवद्भमनसांलक्ष्याधिकंध्याय
तां नृलेदेवियदिप्रसीदसिनमोष्यङ्गानिनुंगानिचेन्द्रोःप्राणभृतांकुतःशमकथाब्रह्माण्डलक्षैरपि ३२ नृला अज्ज
उत्त सअंजेधदाव अहं एदस्सिं आकेणिअं अहिजुत्तासेपदं अज्जउत्तस्स अस्सामएवहं कोधीहिं पिणामेउ अरंभरिस्सदि
कोधः हिंसेहनआगम्यतां प्रविशपहिंसा एसहि आणावेदु अज्जउत्तो कोधः प्रियेधर्मचारिणपालयामानापिचादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधोपिमेषकरस्य तथाहि केयंमातापिशाचीकरवसजनकोभानरःकेत्रकीदवधोयंबन्धुवर्गःकुटिलवि
टसुहृच्छिष्टिनाशनयोगी हस्तोनिष्पीड्य आगर्भयावदेषांकुलमेदमखिलंनैवनिशेषयामिस्फुर्जन्तःक्रोधवह्नि
र्नदधतिविरतिंनावदंगेस्फुलिंगाः ३३ विलोक्य एतस्वामीनउपसर्पामः सर्वेउपसृत्यजयतिदेवः राजा भ
द्रायास्तनयाशान्तिरस्माद्विद्वेषिणीसाभवद्भिर्निग्राह्येति सर्वेयदाज्ञापयतिदेवइतिनिष्क्रान्ताः महाभाःभद्रा
यास्तनयेस्याक्षेपेणोपायान्तरमपिहृदयमारूढं तथाहि शान्तिर्भीमभद्रायरतंचानलेभाप्युपायेनोपनिषत्सका
शाद्भद्राकर्षणंकर्तव्यंमनोमातृवियोगदुःखादतिमृदुनयाशान्तिरुपरतभविष्यति अवसीदन्तिवाचिरंविनक्ष्य

159

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नि अद्धांगाकडुंमिथ्याहष्टिरेवपरंविलासिनीप्रगल्भतेनहिजयेसैवविपुज्यानां पार्श्वनोवलोक्य विभ्रमावंति
सत्वरमाहूयनांमिथ्याहष्टिर्विलासिनीति विभ्र॰ जंदेवोआणवेदिनिनिघ्नान्तामिथ्याहष्ट्यासहप्रविशन्ति मिथ्या
॰सहिविरहिहस्स महाराअस्सकथमुहंपेकिवस्संणाखुमंमहाराओउथालंभिस्सदि विभ्रमावती सहिगुहदंस
णेणाजइअण्णाणंमहाराओवेरस्सदिनदोउआलहिस्सदि मिथ्या॰ सहिकीसमंअलिअसोहग्गंसंभाविअवि
डंवेसि विभ्र॰ सहिसंपदंजेवपेकिवस्संअलिअतणंसोहग्गस्स अस्सच्च घुस्साउलंविअपिअसहीएजोअणंपेक्खा
मिनाकिखुकालणंविणिहाए मिथ्या॰ एक्कवल्लहाविजारत्ति आभोदिनासविणिहादुल्लहाकिंउणअन्नाणंस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अलवच्छहारं विभ्र० केउणपिअसहीएवच्छहा मिथ्या० महाराओतस्स उवरि कामो को होलोहो अहवा अलंवि
सेसणाएक्कुलेजोजोआरोसोसोहिअअणिहिनारतिंहिअहाइअहिरमहमएविणाणावालोथविरोजुवाणोवि
विभ्रमा० णणुकामस्सरएकोहस्सहिंसालोहस्सतिक्खापरमप्पिअनिसुणीअत्तिनाणंकथंपिअतमणिबंरम
चोहस्संणंजणेसि मिथ्या० सहिहस्संतिकिंभणीअदिनाओविमएविणामुक्कंविणनुसंहि विभ्र० अहोजे
घभणामिनुसरिसीसुहगापुहवीएणक्खिजाएसोहगमअरंथेगविकुरीअहिअआओसवत्तिआओपसादं
पडिछंदिसहिअसंभणामिएवंणिहाउलहिहअविसंकुलवलत्तवलअणोउरकंकारमुहलाएगहीएमहाराअंसं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माक्रन्तीसंकिदहिअअंकरिस्सदिपिअसहिनिनधेमि मिथ्या॰ सहिकिंएत्तसंकिदहं अअ्ताणंमहाराअ
णिउत्ताणंजेअएसोविणोदो अविअ दंसणमेत्तपसण्णाणंपुरिसाणंकेरिसंभअं महा॰ विलोक्य अयेसंप्राप्तो
वप्रियामिथ्यादृष्टिः येषा श्रोणिभारभरालसादलगलन्माल्यापदृत्तिच्छलालीलोत्क्षिप्तभुजोपदर्शितकुचोन्मील
न्नखांकावलिः नीलेन्दीवरदामदीर्घनयनाहृद्याधयन्तीमनोलीलान्दोलनलोलकंकणरणत्कारोत्तरंसर्प्पति विश्व॰
एसोमहाराओत्ताउपसण्णउप्पिअसही मिथ्या॰ उपसन्नअहुरदेवो महा॰ प्रिये दलितकुचनखांकमंकपालिं
रचयमयांकमुपेत्यपीवरोरु अनुसरहरिणाक्षिशंकणंकस्थितहिमशैलसुताविलासलक्ष्मीम् मिथ्या॰ सम्प्रिनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नथाकरोमि महा० आलिंगनसुखमभिनीय अहोप्रियाऽऽ परिष्वंगाम्परा हृत्तंपुनर्नवयौवनेन नथाहि यः प्रागा
सीद्भिनौवधपोविभ्रमाधाहजन्माविलोन्माथीविगतविषयोपप्लवानन्दसान्द्रः दृष्टीरक्तस्तिरयतिनवाश्लेषजन्मा
सकोपिप्रौढप्रेमानवइवपुनर्मान्मथोमेविकारः मिथ्या० महाराग्रग्रहंपिसंपदंणवजोधणेधसंपुन्नारणवुभायारुव
ड्ढेम्मकालेणविविघदिआणावेदु अज्जोकिसमिनंमहिणासमरिदस्सि महा० किमिदंप्रिये स्मर्यतेसहिवामोरु
ल्लिनोयोहृदयाद्दहिःमश्चित्तभिनोभवनीशालभञ्जीवराजते मिथ्या० महापसाओकिदो महा० प्रियेअन्यच्च दा
स्याःपुत्रीभद्राविवेकेनसहोपनिषदंयोजयितुंकृतिनीभावमापन्ना अतः प्रतिकूलामकुलजांपापांपापानुवर्त्तिनीम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

6756

श्री ३ को सरकार
वाल्मीकि संस्कृत महाविद्यालय

कुवलयानन्दकारिका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ १

श्रीगणेशो जयति॥ ॥अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम्॥ दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजम्॥१॥ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ॥ प्रपञ्चमातापितरौ श्रीशौ जायापती नुमः॥२॥ उद्वाहयोगकलयाहृदयाब्जकोशं धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणैः॥ यत्र स्फुरन्त्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयःसमेदिशतु शश्वदिति कंसुकृद्वः॥३॥ अलंकारेषु बालानां अवगाहनसिद्धये॥ ललितक्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः॥४॥ येषां च दालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः॥ प्रायस्तैरेव तेषामितरेषां त्वभिनवाविरच्यंते॥५॥ उपमायत्र सादृश्यलक्ष्मीरुद्भवतिद्वयोः॥ हंसीवक्षसि तेकीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते॥ यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयाह्लादिनेन चात्मसादृश्यमुद्भूतयोः स्वसति व्यंग्यमर्यादां

रामः

१ परस्परसंबंधिनाम्लपःसंपन्नौ फलवत्स्वरितं परस्परस्वरूपं ययोस्तावित्यर्थः २

३ रामकृष्णाद्यपि मतमूर्तिध्यानगोचरीक्रियमाणौ इति २

१ चरणमेव पंकजमिति मयूरवंसकादिसमासान्तरेणाभिधानं

२ स्वैकमारणाय मनोर्दुः

४ अवगाहनं

१ सादृश्यस्य लक्ष्मीः अनन्तानि विशेषणजातानि तैरपि इति यावत्

१ आद्यभावनापरिपक्वबुद्धिः १

१ अंगनर्धा इति रूपयासौ अंगनेति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु. ल. द. ३

गुणशेषयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्णन्नित्याद्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्य
वसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्वदिशेषः॥ वस्तुतो भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृ
श्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बाभावद्वन्द्वालंकारिकसमयः॥ वर्ण्योपमानधर्माणां
उपमाशब्दकस्य च॥ एकद्वित्र्युपादानैर्भिन्नालुप्तोपमा त्रिधा॥ तडिद्गौरी तुतुल्यास्या कर्पूर
नीहशोर्मम॥ कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा नवीरहोमया॥ यत्तया मेलनं तत्र लाभो मेऽयं च तद्
ते॥ तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम्॥ उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रया
णां प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते॥ सा त्रिधा॥ यथा॥ शब्दलुप्ता धर्मलुप्ता धर्मवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१अलंकारतोसतिसादृश्यतउपमालंकारत्वं१

१हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गांगनाकर्णपाशकाव्यप्रकाशकारिकाः

॥ विनास्पष्टौपौसतेतत्रोपमालंकारः। हंसीवेत्युदाहरणम्॥ इयत्रपूर्णोपमेत्युक्तो। हंसीकीर्त्तिःस्वर्गांगावगा
हनमिवशद्रश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानांक्रमेणप्रयोगात्॥ यथावा
॥ गुणदोषौबुधोगृह्णन्निन्दुक्षेडाविवेश्वरः॥ शिरसाश्लाघतेसर्वंपरंकण्ठेनियच्छति॥ अत्रयद्य
पुपमानोपमेययोर्नैकैःसाधारणोधर्मः। उपमानेईश्वरेचन्द्रगरलयोर्ग्रहणंउपादानंतयोर्म
ध्येसर्वस्यचन्द्रस्यशिरसाश्लाघनंवहनंउत्तरस्यगरलस्यकण्ठेनियमनंस्थापनं। उपमेयेषु
धेगुणदोषयोर्ग्रहणंग्रहणंतयोर्मध्येसर्वस्यगुणस्यशिरसाश्लाघनंशिरःकंपेनाभिनंद
नं। उत्तरस्यदोषस्यकण्ठेनियमनंकण्ठादुपरिकण्ठाद्वाहनमिति भेदात्। तथापचन्द्रगरलयो

158

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्र. ल. ह. स्मरवधूयन्तीत्यत्र वाक्योपमेयलोपः॥ अत्र कान्येति विशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं कामवधूमिवाचरन्तीं
३ त्यसार्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य सहोपमानवाचकेनानुपादानात्। समुदायिकः स्वात्मा
नं स्मरवधूयन्तीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात्॥ काकतालीयमित्यत्र काकतालशब्दो वृत्तिविष
येकाकतालसमवेतक्रियावत्तिनौ। तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे
समासात्रतद्धिषयादिति ज्ञापकात्समासः। उभयत्रोपमेयं स्वस्य कविकृतनंतत्रैव रहसितन्यायेन
नर्व स्थानं च। तेन स्वस्य तन्न्याश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति। तत्र काकतालमि
व काकतालीयमिति द्वितीयास्मिन्निवार्थे समासात्रतद्धिषयादिति सूत्रेणैव सिद्धेतापि त्यधिका

क्रस्यः
३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वकलुप्तावाचकोपयेयलुप्तोउपमानलुप्तावाचकोपमानलुप्तधर्मोपमानलुप्तधर्मोपमानवाच
कलुप्तावेति। तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारो भेदास्तडिद्गौरित्यादिना दर्शिताः॥ तद्द्वौ भेदउप
त्तरश्लोकेन दर्शिताः॥ तडिद्गौरित्यत्र वाचकलोपस्तडिवद्गौरित्यर्थेउपमानानि [illegible] साश
न्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः। इडुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपस्तुरोहिकः। नसात्र
कृतः। कान्त्याइडुतुल्यास्येत्यपि कुंशक्यत्वात्। कर्पूरगौरीत्यत्र धर्मवाचकलोपः। कर्पूरमिव
गौरीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानन्दात्मकत्वार्थस्य क्विपइवशब्देन सहलोपात्। अ
त्र धर्मलोपरोहिकः। नयनयोरानन्दात्मकतया कर्पूरगौरीतद्रूपादानस्यापि संभवात्। कान्ता

२कर्पूरपदलक्षणया कर्पूरसादृश्यम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१ गधितस्यापीत्यर्थः॥ साधर्म्यस्य॥ १ नसंबंधमनुसृत्यर्थः साधर्म्यसंभेदघटितत्वादिति भावः १ आहार्यारोपरूपतयात्रनिपादनं १ यावन्निषेधद्वारेण

कु॰ ल॰ द॰ ४

नसाधर्म्यं नाचेति निषुनतेः॥ अनेन चयिनोप्यर्थस्याभिधानं सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय॰
इदुरिदुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्वेन चन्द्रस्यान्यः सदृशोस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदो लभ्यते॥ तत्र
श्रुतेनापि सादृश्यासंभवादनुपमेयत्वे पर्यवसानं॥ यथा॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरो
पमः॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥ पूर्वोदाहरणे श्रीमत्वस्य धर्मोपादानमस्तीहात्र
गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्योपादानं नास्तीति विशेषः॥ पर्यायेणोभयोस्तत्रैवोपमेयोपमानता॥
धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इवत्वयि॥ द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसादृश्य
व्यवच्छेदार्थं धर्मार्थयोर्हिकस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णितेस्याप्यनेन सादृश्यमर्थसिद्धमपि

गांभीर्यादिगुणत्वयोः संग्रहः ३

१ यथोत्तरार्थः

२ अर्थः धनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः॥ तत्राद्यपादे धर्मस्योपमानतं धर्मस्योपमेयतं इति भेदेनाविवक्षितेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति तत्प्रकारसमन्वयः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यैव न कश्चित्प्रत्ययः। तथा च पतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहो दर्शनक्षुभितहृदयानां स्त्रि
नोपभुक्तं इति तदर्थः॥ ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य काकजनतालफलोपभोगरूपस्य नोप
पमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः। समासार्थोपमायां वाक्योपमानलोपः। सर्वो
पमलोपश्च प्रत्ययविधायकश्च स्वतः। अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादानेप्रत्य
यार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः। समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाक्यलोपश्चेति सूक्ष्मदृशावधानयो
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते॥ उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः॥ इन्दुरिन्दु
र्वशीमानित्यादौ तदनन्वयः॥ एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः॥ वर्णमानमपि स्वस्य से

160

२ यदु इन्दुरिवेत्यनन्वयेऽपमानत्वं उपमेयत्वं च यथा अयमिन्दुरिव रूपितं-ननु रूपानोपमायां उपमानोपमेयत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३पमे३

४अनन्तरोक्तौ सर्वथा अकरीत्योपमानतिरस्कारानिवाचप्रतीतेरिति भावः४

(संभवनायोग्यं अपरिचितमिति पाठः)

(४अंसैवास्य इति पाठः४)

कु. ल. द.

५

श्वः२

शशी॥ येपि च कृतनानुसारिगतयस्ते राजहंसागतारत्नसादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते। अनो
पमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरस्य तत्॥ अलं गर्वेण ते वक्त्रकान्त्या चन्द्रोपिता दृशः॥ अत्युत्कृष्टगुणतया
वर्ण्यमानस्यान्यत्र सादृश्यमसहमानस्यैवं किंचित्प्रदर्शनावनतस्य तिरस्कारादितीयं प्रतीपं पूर्वस्मादपि विशिष्टा॥ यथा गर्वमसंभाव्यं इदं लोचनयुगलेन किं हसि
भद्रे। सत्ती हरिणनिहिशिहिशिसरसुनजुनीलनलिनानि वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्यापि
नादरः॥ कः क्रोधं दर्पं ते मृत्योर्वत्सल्याः सन्निहिस्त्रियः॥ अत्युत्कृष्टगुणतया कविस्पृपमानभाव
मसहमानस्य वर्ण्यस्य वर्ण्येनुपमेयं परिकल्पनावनतस्य तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं॥

रामः

५

२तेवर्थे२

(अवर्ण्यस्य अनादरोपि तथा प्रतीपमिति अर्थः३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१शब्देन १ १सरदर्शनसिद्धः १

मुखनोवर्णप्रभानंतृतीयसादृश्यव्यवहारार्थफलतिगयथाग॥ खंमिवजलंजलमिवखंहंसइवनद्रश्चइद
वहंसः॥ कुमुदाकारस्तारस्तारकारणिकुमुदानि॥ सर्वत्रहणीश्रीरिविधर्मउपात्तइहनुनिर्मलत्वादिधर्मो
नोपात्तइतिभेदः॥ उदाहरणद्वयेपिप्रकृतयोरेकोपमानोपमेयत्वकल्पनम्॥ राज्ञिधर्मार्थसम्बन्धेरदिगम
नसलिलादिनैर्मल्यस्यवर्णनीयत्वात्॥ प्रकृतात्प्रकृतयोरपेपासंभवति॥ यथाग॥ गिरिरिवगजराजोयंग
जराजइवोच्चकैर्गिरिः॥ निर्झरइवमदधारामदधारेवास्यनिर्झरःस्रवति॥ प्रतीपमुपमानस्योपमेय
त्वकल्पनंयथा॥ वल्गोचनसमंपद्मंत्वद्वक्त्रसदृशोविधुः॥ प्रसिद्धोपमानोपमेयत्वप्रातिलोम्यात्प्रतीप
मुपमा॥ यथाग॥ यत्तन्नेत्रसमानकान्तिसलिलेमग्नंतदिन्दीवरंमैवेरैर्नरिनःप्रियेनवमुखकायानुको

२अत्रगजप्रकृतः
पृ२

१साधारणी १ १अनर्थितः १ १सर्वत्रनाजलवदः १ १कानपा १

सदृशः

161

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ ६

नाविमोष्टथेनिवित्रेकुरुतेयहायदानोनिभानोःपरिवेषकैतवात्तदाविधिःकुण्डलनांविधोरपि
केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेनतदन्तर्भावमन्यन्ते॥ अन्येतुपञ्चमंप्रती
पत्रकारमुपमानाक्षेपरूपत्वाद्दाक्षेपालंकारमाहुः॥ विषयभेदतादृप्यरञ्जनंविषयस्ययत्॥
रूपकंतत्त्रिधाधिकंन्यूनत्वोभयोक्तिभिः॥ अयंहिधूर्ज्जटिःसाक्षाद्येनदग्धःपुरःक्षणा
त्॥ अयमास्तेविनाशभुस्तातीयीकंपिलोचनं॥ शंभुर्विश्वमवत्यद्यस्त्रीकृत्यसमदृष्टितां॥
अस्यामुखेंदुनालक्ष्येनेत्रानन्दकिमिन्दुना॥ साध्वीयमपरालक्ष्मीरसुधासागरोदिता॥ अयं
कलंकिनश्चन्द्रमुखवच्छ्रोतिरिष्यते॥ विषयोपमानभूतंपक्षाद्विषयरूपमेयवर्णनीमुखा॥

प्रसिद्धा लक्ष्मी राम॰

१ सूर्य इंद्रौ निरर्थकौ॰ १ वैयर्थ्यसूचिकारेखावेष्टनां॥ २ अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपरं॥ अतश्चंद्रतादूप्यं॥ ४ वर्त्तमानोरजांस्येनदेनानपुरःनगर्यः शिवस्यापिपुरंध्रयं॥ ३ अस्यरजभावस्थायां समसंस्वलोचनतां॥ एकरूपालोचनवतां॥ १ निष्कलंकजयाऽधिको भवतीति॥ अर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ जिलेतिवार्त्तीयी३ २ निरूपितत्वंतीयार्थः। वर्णनिरूपितायाऽन्यस्या वर्णस्योपमानस्याऽसमर्थः२
१ सत्रुकंपसंशोधने२

२ प्रथानिप्रयोजनोपवादः। अनी कार्यकृतेना प्रथा
दस्य निप्रयोजनतो२

श्रेयः १ तीव्राणां १ भाकथाः १ दर्पं

यथावा॥ अस्मेवर्गुरुसुहृदरणानामिनिहालाहलमासनानदृष्यः॥ ननुसन्निभवादृशनिभूयोभुव
नेसिचवानिदुर्ज्जनानाम्॥ वर्ण्येनान्यस्योपमायाअनिस्पत्तिवचश्चतन्॥ मुधापवादोमुख्या
सिन्वन्मुखाभंकिलासुजंगः॥ अवर्ण्येवर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनंपूर्वेभ्यउत्कर्षशालिवनु
र्थप्रतीपम्॥ उदाहरणेमुधापवादन्योक्तोपमित्यनिष्पत्तिरुद्घाटिता॥ यथावा॥ आकर्णा
यसरोजाक्षीवंचनीयामिदंभुवि॥ शशाङ्कस्तववक्त्रेणपामरैरुपमीयते॥ प्रतीपमुपमान
स्यकैमर्थ्यमपिमन्यते॥ दृष्टंवेदनंतस्याःकिंपद्मेनाकिंशशिनाउपमेयस्यैवोपमानप्रयो
जनमर्थवत्वेनोपमानस्यानित्योस्यात्पंचमंप्रतीपम्॥ यथावा॥ तेजोजसत्तद्यशसस्थिर

प्रतीपम्२

२ उपमातिरस्कारिणीतिवाक्यमेवोपमानस्य
प्रतिकूलतया

अलीकतयानिर्दिष्टं२
२ कः अर्थः प्रयोजनंयस्य तत्तथा तस्य भावः कैमर्थ्यं अनर्थक
मितिभावः२

१ उपमानकार्यकारित्वेन (१ उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वंतिरस्कारप्रयोजकत्वमिति तीनथावप्रतीपस्यासामान्यलक्षणाकान्तत्वा
३ अत्रवचनीयपामरैरिपेताभ्योमुपमितेरनिष्पत्तिःप्रकाशयति३

२ आलंकारिकाः रीतीशेषः२

१ नैमर्थ्यं नामिदंवनलस्य प्रतापस्य सन्तां१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वयोरवर्णनात्रानुभयाभेदरूपकमाद्यम्॥ तृतीयस्तोत्रप्रस्तुतोक्त्यासर्वावस्थातोन्यूनतादर्शन्यूनाभेदरूपकम्॥ न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददार्ढ्यापादकत्वात्रमत्कारकारि॥ विषमदृष्टिपरित्यागेनजगद्रक्षकत्वोक्त्याद्विजस्यसर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकंतृतीयम्॥ एवमुत्तरत्रतादृग्रूपकोदाहरणेष्वपिक्रमेणोभयन्यूनाधिकभावउन्नेयाः॥ अत्रनैवक्रमेणोदाहरणान्तराणि॥ चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिनेसेकतेस्मिन्सरघावाद्यूनंचिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित्॥ एकोवक्तिप्रथमनिहतंकैटभंकंसमन्यस्तन्वंसंत्वंकथयभवतांकोहतस्तत्रसर्वम्॥ अत्र सत्वमित्यनेनकंसकैटभयोर्हन्तागरुडध्वजस्तनादात्म्यंवर्णनीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यतंप्रतिकंस

२सिद्धुना२

सिद्धतरुणयोस्तयोर्मध्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus - Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विविषयिणोभेदेनताद्रूपेणवविषयस्यरञ्जनंरूपकं। अन्यरूपेणरूपवत्करणत्वंकविप्रसि
द्धविषयभेदपर्य्यवसितेभूयःकविद्वेप्रतीयमानएवनहीमाधर्मोरूपमात्रपर्यवसितम्। ननुत्र
रूपकंतावद्द्विविधम्। अभेदरूपकंताद्रूप्यरूपकमिति। द्विविधमपिप्रत्येकंत्रिविधम्। प्रसिद्धवि
षयाधिक्यवर्णनेनतन्यूनत्ववर्णनेनतदुभयोक्त्यात्मा। एवंरूपकंषड्विधम्। अयंहीत्यादिसार्द्ध
श्लोकेनाभेदरूपकानि। अस्यामुखेन्दुरित्यादिसार्द्धश्लोकेनताद्रूप्यरूपकाणिवाधिक्यन्यून
त्वोभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि। येनदृष्टाइतिविशेषणेनवर्णनीयेरा
ज्ञिप्रसिद्धशिवाभेदानुरञ्जनाच्छिवस्यपूर्ववस्थानोवर्णनीयराजभावावस्थायांन्यूनत्वाधि

नामग्राहेणवस्तुसंकीर्त्तनम् २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ आप्तेनदर्पोऽभिमानउन्नतभरादेमुरुपावेत्यसुक्तमेतत्
२ सखितांप्रतिनायकोक्तिः। तवचक्रेंदुरूपेसति। अर्थमपरमसिद्धअंकः यदुज्जृभतेउदितोभवति २
तद्वत्चक्रेंदोर्भेदप्रस्तेवसमानेतपराध्याहारेणयोजनीयम् ४
तस्या तवचक्रेंदुः पद्मस्वरूपेनहानौ किं अपितत्वेव २

क्र·ल·इ मपित्वदृशंवदत्वेनपूर्ववद्दीपान्तरेजेतव्याभावात्॥ प्राप्तलक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्त्यभावाच्चेतिपूर्वो
वस्थातउत्कर्षविभावेनाद्धिकाभेदरूपकम्॥ किंपद्मस्यरुचिंनहन्तिनयनानंदंविधत्तेन
किंदृष्टिंवामुषकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेणकिं॥ चक्रेंदोतवसत्ययंयदपरःशीतांशुरु
च्चैर्भवेदर्पःस्यादमृतेनचेद्दिहतदप्यस्त्येवविंबाधरे॥ अत्रापरःशीतांशुरित्यनेनचक्रेंदोः
प्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्यप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरद
र्शनादुभयताद्रूप्यरूपकम्॥ अत्रतुचंद्रोवस्याद्विगुरपरोहरिः॥ अभातलोचनंशंभु
र्भगवाञ्चादरायणः॥ अत्र अपरइतिविशेषणात्रीघपिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभाविता॥ क्ल·४

७ एकत्रानेकारोपरूपायांरूपकमालायामिवैरूप्यायतात्पर्यग्राहकस्यैकत्र
स्थितस्यापिसाधारणधर्मेणोचितमितिभावः ७

पृष्ठादि ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वयमुक्तं भ्रमं फलवद्विनिष्टानुबन्धिसुखसाधनभ्रमं सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधा
२ शानिर्मोपि प्राधान्यविवक्षयेत्यपि धानं भ्रमभाजे रत्नाद्रस्यो यत्तादृश्यगेम्यमानभिहत्वनासक्तिरूपमनुपात्त

कैटभवधयोः पौर्वापर्यभ्रमव्याजेन तन्नात्म्यदृढीकरणात्पूर्वावस्थानुत्कर्षापकर्षयोरविभावर
नाच्चानुभयाभेदरूपकथनं वेधाद्वेधा भ्रमश्चक्रे कान्तासुकवकेषु च ॥ तासु तेषु च नासक्तः साक्षा
द्दुर्गो नराकृतिः ॥ अत्र साक्षादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धं तात्म्यमुपदिश्य नराकृति
रिति दिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकथनं न्यायगतं किमपि वेपनस्य षासिंधुरत्ते
सेतुमैथकृदतः किमसौ बिभेति ॥ द्वीपान्तरेपि नहि तेस्त्यवशं वदोद्यन्तां राजपुंगवनिषेवनस
कतश्री ॥ अत्र त्वं सेतुमैथकृदिति सेतोरमृतमन्थनस्य च कर्त्रा पुरुषोत्तमेन वर्णनीयस्य ना
तात्म्यमुक्तं तथापि त्वद्गमनं सेतुबन्धनाय मन्थनाय वेति समुद्रेण नभेन्यं द्वीपान्तरेण

२ अमृतमंथनं मंथः अमृतमंथनं द्वीपान्तरेपि नास्तीति सूत्रार्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु. ल. ह

भवान्॥ प्रकृतनाशात्म्यापत्तिमपेक्षतेतत्रपरिणामालंकारःतत्रोदाहरणंप्रसन्नेनेति॥ अनहि अङ्गस्यवीक्षणोपयो
गित्वंनिबध्यतेनतुदृशः॥ मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात्॥ नचोपमितसमासाश्रयणेन
दृगङ्गमिवेतिपूर्वपदार्थप्राधान्यमस्तीतिवाच्यम्॥ प्रसन्नेनेतिसामान्यधर्मप्रयोगादुपमितंव्याघ्रादि
भिःसामान्याप्रयोगइतितत्प्रयोगस्योपमितसमासानुशासनात्॥ अङ्गस्यवीक्षणोपयोगित्वंनस्वा
त्मनासंभवीत्यतस्तस्यप्रकृतदृगात्मनापरिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः॥ यथावा॥ नीत्वाभूतेश
मौलिस्रजमसरधुनीमात्मनासौतृतीयस्तस्मैसौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरंनाविकाय॥ या
मेयाद्यस्तनीभिःशवरयुवतिभिःकौतुकोत्संदृशंस्तुक्रान्दीयमानःक्षणमवतमथोचित्रकूटं
प्रतस्थे॥ अत्रारोप्यमाणआतरःसौमित्रिमैत्रीरूपतापत्त्यागुहोपकारलक्षणकार्योपयोगीनस्वा

रामः

१ अथोत्तानंतरीतिर्यक्प्रसारितभुजद्वयान्तरालेनग्राहीतावत्परिणाहोस्तनौयस्यास्तथाभूताभिः। याधानांस्त्रीभिः। कौतुकेउत्संदृशंतिविकसत्प्रसीणि यत्र
२ क्रियायांस्त्र्या कैशात् अतएव क्षणं अनुगम्यमानस्तथैः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ हे मूर्ख हे जलमय चंद्र नष्टैः असुभिः त्रिभिः चन्द्रनैः। एषयन्त्यामनः। मयि निलीयतां २
३ सः प्राणनिर्गमे कालीनमनःप्रवेशः अर्थी यस्यास्तां श्रुतिं। मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नलसुखचंद्रतात्पर्यवतीमाश्रितेति ३

चतुर्वर्णनतादिदैकस्यैवोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यभेदरूपकम्॥ इदं विशोक्तेरुदाहरणमिति वामनमतं॥ यदाह॥
एकगुणहानावन्यगुणसाम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति॥ किमसुभिर्मृषितैर्जडमन्यसेमयि निमज्जतु मीप
सुतामनः॥ ममाकिलश्रुतिमादनर्थिकां नलसुखेदुपरां विबुधः स्मरः॥ अत्र हे मयि लीनतत्रोपा
लंभेत्र सिद्धत्वात्तो न निर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतिनात्पर्यविषयः किंतु नलसुखचंद्रस्वर्गति
नतोऽणाधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरूपकम्॥ रूपकस्य सावयवनिरवयवताभिदा प्रपञ्चनं
विचारमीमांसायां द्रष्टव्यं॥ परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना॥ प्रसन्नेन हृगब्जेन वीक्षते मरि
रेश्वरः॥ पत्रारोप्यमाणो विषयी क्रियिकार्योपयोगित्वेन निबध्यमानस्वतस्तस्यतदुपयोगित्वासं

२ विषयिनिष्ठायां प्रकृतकार्योपयोगितायाऽवच्छेदिका विषयात्मतापरिणतिः परिणामः सा च विषयतादात्म्याध्यवसायविषया भेदस्यैव विषयिरूपस्यात्मीकरणं रूपकमिति एवं विषयिरूपस्यात्मीकरणं रूपकमिति एवं विषयिरूपस्यात्मीकरणं रूपकमिति

165

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बृहस्पतिः गुरुर्मतिमतां वाक्पतिरिति विश्वः। पटुरिति तु तत्पर्यवसितार्थकथनं अर्जुनो धवल इति धनंजयः। भीमसेनो भीषणो रुद्रो गांगेयो वनिपाग्रणीरिति विश्वः ४ विलग्नो मध्यलग्नयोः इति विश्वः ६

बलवेन प्रसिद्धायाः श्रियो पिकाशोपचारवैदग्ध्येन नित्यं वल्लभः सोयं दिव्यस्त्रैः नियुक्तैः सुमृद्धैः सोत्कंठं दृष्टः॥ वाताभिरसुगल्पगतरूपवेषालंकारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथावस्थितवेषादिभिः क्षोभं इति बुद्धोल्लेखः॥ सर्वकामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णः॥ अयत्नभेदइति भेदः॥ एकेनबुद्धोल्लेखे प्यसौ विषयभेदतः॥ गुरुर्वचस्यर्जुनोयं कीर्तौ भीष्मशरासने॥ ग्रहीतृभेदाभावेपि विषयभेदा बहुदोल्लेखनादसावुल्लेखः॥ उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं वचो विषये महान्पटुरित्यादिवत्पृथक् स्यात्तिरिताद्यर्थान्तरस्यापि क्रोडीकरणात्॥ शुद्धो यथा॥ अकृशकुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं वृषविस्मृतं नितंबे॥ अधरकरुणमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकृपालिभागधेयम्॥ स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयम्॥ पंकजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः॥ अयं प्रमत्तमधुपः

विषयपदं आश्रय संबंधिनो रूपलक्षणम् ४

१ भवसारविषयः स्यात् २ आकलयति स्मरतीति यावत् ३ हरस्य भागधेयं भाग्यं तत्तेनाश्वासितं पार्वती सत्यं

१ स्मृतिभ्रांतिसंदेहैर्व्यपदेशैर्यथासंख्यमेतैस्तदंकः। तेषामेकस्तदंको विद्यतेऽस्मिन्नथाभूतं अंकविहंसइतिवत् तेन तत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः। स्मृतिभ्रांतिसंदेहत्वादीनि त्रीणि लक्षणानि स्मृतिं स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकोऽर्थो विशेषः। भ्रांतिर्विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानं संदेहस्तु निश्चयः। भिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नेशानतं परिभाषितः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः। विधोल्लेखाद्धेतोऽल्लेखइति व्याख्यायते सर्वथैः २
२ स्वर्गसंबंधी कल्पतरुः २

२ सौंदर्यशालत्वसूरत्वादिरूपे सर्वथैः २

न्मनाप्रहस्यरघुनाथैकप्रसादापेक्षितत्वेनवेतनार्थित्वाभावादिति परिणामः॥ बहुभिर्बुधोल्लेखादेर
कस्योल्लेखइष्यते॥ स्त्रीभिःकामार्थिभिःस्तुर्दुःकालःशत्रुभिरीक्षितः॥ यत्रनानाविधधर्मयोगेकंवस्तु
तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेनगृहीतानेकधोल्लिखतेतत्रोल्लेखः॥ अनेकधोल्लेखनेरुन्य
र्थित्वभयादियथार्हंप्रयोजकम्॥ रुचिरभिरतिः॥ अर्थित्वंलिप्सा॥ भयंभीतिः॥ स्त्रीभिरित्याद्युदाहर
णम्॥ अत्रएकस्यरामस्यसौंदर्यविनयपराक्रमशालित्वेस्त्रीभिरर्थिभिःप्रत्यर्थिभिश्चरुन्यर्थित्व
भयैःकामकल्पतरुकालरूपोदृष्टः॥ यथावा॥ गजत्रातेतिबृहद्भिःश्रीकान्तइतियोवतैः॥ यथा
स्थितश्चबालाभिर्दृष्टःसोरिःसकौतुकम्॥ अत्रयस्तथाभीतंगजंनरयात्रायतेससोयमाद्विपुरु
षोत्तमइतिबृहद्भिःसंसारमोक्षानुरभयार्थिनीभिःकृष्णोयंमथुरापुरंप्रविशन्दृष्टः॥ यस्तथावं

भक्तैः २

३ श्रीकृष्णमथुराप्रवेशवर्णनम् शौरिःश्रीकृष्णःबृहद्भिःगजत्रातेतिदृष्टः ३

२ सौकर्यमितिरथेनाक्रियाविशेषणंसर्वत्रसंबध्यते २

३ रुन्यर्थीत्वभयादि रूपेसर्वथैः ३

166

तस्यशीर्षदेः ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायंश्रद्धांशुकिंतर्हि व्योमगंगासरोरुहम्॥ वर्णनीयेवलनितसदृशधर्मारोपफलकस्तदीयोनिह्नवः। धर्मा
कविमतिविकासोत्रोक्तितधर्मोत्तरस्यापिनिह्नवः श्रद्धापह्नुतिः॥ यथा चंद्रे यंनदीपुरण्डरीकत्वारोपर
फलकस्तदीयधर्मस्यवंद्रत्वस्यापह्नवः॥ यथावा॥ श्रंकं कंपि शशांकरेजलनिधेः पंकंपरेमेनिरे
सारंगंकतिचिपसंजगदिरेभूकायमेघन्परे॥ इंदौयद्दलितेस्नीलशकलश्यामंदरीदृश्यतेतत्ता
दृंनिशिपीतमंथतमसंकुक्षिस्थमानक्ष्मदे॥ श्रत्रो त्रोक्तितधर्माणामप्यपह्नवः परपक्षत्वोपन्या
सादर्थसिद्धः॥ सएवयुक्तिपूर्वं श्रेद्युच्यतेस्तेपह्नुतिः॥ नेंदुस्तीव्रोनानिशपंकः सिंधोरोवोयमुथि
तः॥ श्रत्रचंद्रस्यतीव्रत्वेनैशकत्वयुक्तिभ्यांनंद्रत्वसूर्यत्वापह्नवोवडवानलरोपत्वार्थः॥ यथावा॥ मंथा
नेमूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनःश्रेणकिनूपुरतीडुमध्ये॥ छायामृगःशशकइत्यतिपामरोक्ति
मंथानोमंथनदंडःसवासोभूमिधरोमंदरस्तस्यमू
तेनसंघट्टनाद्योश्रणस्तस्यकिणाःविह्नमिमर्थः॥
लभागेयाश्रेलासहस्रं॥
नेंदुस्तिमाहिविरहाकुलोक्तिः॥ तीव्रोहरूणोपतोऽतःनेंदुः। रात्रौ
योजनेसाध्यसमेनेतिपुक्तिर्हेतुःतस्यर्थस्तत्सहितस्तथा॥ श्रद्धापह्नवस्वानुक्तानिमित्तइत्यस्यानेउक्तःनमित्त
इत्यतोहेत्वपह्नुतिलक्षणंसपथनोभिधवः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ तथा वैवंविधनायिकासद्भालक्ष्मीस्मरणात्तत्संबंधिजलनिधिर्मथनस्मरणमिति भावः। अथ प्रियामिवेत्यादि २ मध्ये जलक्रीडावर्णनं षष्ठी २
पशाथाः स्पृशंगत्वात्तयोरंगानि तत्रक्षणात्संकरः ४

निर्मथनी

त्स्वसुरंवेत्रिपंकजम्॥ पंकजं वासुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः॥ स्मृतिभ्रांतिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृति
माभ्रान्तिमान्सं देह इति स्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयं भवति तत्र क्रमेणोदाहृतम्॥ यथा वा॥ दिव्यो
नामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंशुकः सुकरदरविंदचारुहस्ताम्॥ उदीक्ष्य प्रियामिव कांचिदुत्तरन्ती मस्या
जीज्जलनिधिमंथनस्य शौरिः॥ एवं स्मृतिमदुपदरणे सदृशस्यैव स्मृतिः। अत्र दृशलक्ष्मीस्मृतिपू
र्वकं तत्संबंधिनो जलनिधिमन्थनस्यापि स्मृतिरिति भेदः॥ पलाशकुसुमभ्रान्त्याशुकतुंडे पतत्य
लिः॥ सोपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति॥ अत्रान्योन्यभ्रांतिनिबंधनः पूर्वस्माद्विशेषः।
जीवनग्रहणेन आग्रहीत्वा पुनस्तिष्ठाः॥ किं कनिष्ठाः किमुज्येष्ठा यदीयंत्र सदुर्जनाः॥ एषोदाहृतसं
देहः प्रसिद्धकोटिकः अयं तप्रसिद्धकोटिक इति भेदः॥ श्रुद्धापहुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः॥

४ अथ गार्थेति कर्मणि षष्ठी ४

१ शिवभवाः शिवाः २
स्मृतयान २
स ४

167

जीवनं जलं प्राणसंधारणं च अथवा जीवनेनेति जीवनं धनं अधोमुखाः विनीतास्त ऊर्ध्वमुखाः उद्धताश्च २
प्रसिद्धकोटिकः उज्येष्ठकनिष्ठयोः को घोरप्रसिद्धेति भावः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुलकः

१२

४रा

यथावा॥ नागरिकसमधिकोनतिरिहमहिषकोयमुभयतःपुक्कः॥ नहिनहिकरिकलभोयंभुरंडोपमुर
स्मनतुपुक्कः॥ इहसंभवद्भ्रान्तिपूर्विकायांभ्रांतापुद्भुतापुदाहरणं॥ कल्पितभ्रान्तिपूर्वकयथा॥ जटानेयंवे
णीकृतकचकलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिलेखानकुसुमम्॥ इयंभूतिर्वंगेप्रियवि
रहजन्माधवतिमापुरंगतभ्रान्तपाकुसुमशरकिंमांप्रहरसि॥ अत्रकल्पितभ्रान्तिजटानेयामित्या
दिनिषेधमात्रोनेयाएवंवत्प्रश्नाभावानदंडीत्वत्रतन्यास्वातोपमेलपमाभेदमेनोपदात॥ नपक्षे
मुखमेवेदंनभृंगोचक्षुषीइमे॥ इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्वारयातोपमामनति॥ ॥ केकापुद्भुतिरन्यस्य
संकातस्तथ्यनिहवे॥ प्रजल्पन्मन्पदेलग्नःकान्तःकिंनारिनूपुरः॥ कस्यापिकाचित्यतिरहस्योक्तावे
न्येनश्रुतायामुक्तेतन्यथोत्तरवर्णनेनतस्यनिहवे केकापुद्भुतिः॥ यथानायिकयानमेसखीप्र
तिजल्पन्मन्पदेलग्नइतिस्वनायकस्यान्यासिवेद्यमानेनहाकरेपकान्तःकिमितिपृष्टिकितवतीमन्मांप्र

कल्पः

१ रसादेः

१ हेमागरिकनेप्रतिग्रामीणास्वप्रश्नः। समधिकापश्चंतरेभ्यःउन्नितेःउन्नतायस्यएवंभूतःउभयतःपुरवएष्यागयोःपुक्कंयस्यः

२ विरहिरणाख्यमुक्तिः२

५ निषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वाहितिभावः

३ तथ्यः

४ अनुनयरे उ४ त्रोसितेपर्यः

४ केकोद्भिद्यःतत्र कतायापुद्भुतिः केकापुद्भुतिरतिलक्षणनिर्देशः

५ प्रबोधकस्यवाहिरसत्वेपितदुपग
मेरूपस्यापुपयानत्वस्याहितस्पष्टमेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१ अन्यापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः १

तेषां कथंचिदपि तत्र नहि प्रसक्तिः॥ अत्र चंद्रमध्ये पंथ कालिकमंदराशिलासंघनव्रणकीर्णास्वेव छायाहीनां संभवो नास्तीति छायाबाधपरत्वः पामरवचनत्वोपन्यासेन विकुतः॥ अन्यत्र तस्मारोपार्थः पर्यस्तापकुतिस्तुसः॥ नायं शुधांशुः किंतर्हि शुधांशुः प्रेयसी मुखम्॥ यत्र कानि दस्तुनि तद्धर्मनिह्नवः। अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तत्स्वधर्मस्यारोपः पर्यस्तापकुतिः॥ यथा चंद्रे चंद्रत्वनिषेधो वर्णनीये वस्तुनि प्रेयसी मुखे तदारोपार्थः॥ यथा वा॥ हलाहलो नैव विषं विषं समाजनाः परं यत्स्वयमत्र मन्यते। निपीयजागर्तिसुखेन ते शिवः स्मरन्निमां सुप्यति निद्रयाहरिः॥ सर्वोपादानरणहेतुत्वं नास्ति अत्र तु सास्तीति भेदः॥ तत्र श्रसर्वापकुतिवदत्रापि द्वैविध्यमिति द्रष्टव्यम्। इति पर्यस्तापकुतिः॥ भ्रांतापकुतिरन्यस्य शंकायां भ्रांतिवारणेनतापं करोति सोत्कंपं जरत्किंनसविस्मरः॥ अत्र तापं करोतीति स्मृतज्ञानेकथितेनस्यज्वरस्याधारणात् अज्ञबुध्या सरवाज्वरः किमिति पृष्टेन सविस्मरइति तत्रोक्त्या भ्रांतिवारणाक्षम इ॥

५ हलाहलो विषं न भवति किंतु रमालक्ष्मी विषं भवति जनाः परं केवलं अत्र जानन्ति विषये वैपरीत्यं ५ अस्मुषगर्तांति ५

४ तस्मिन्नुरमारमांस्यपानपुरुषाति तत्रावस्थापाविषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलसमत्वापहृत्वं जागरणसुखप्रयोजकत्वमिति बोध्यम् ४

३ वारकेतत्वारवानेसतिस्मरः भ्रांतभ्रमः भावेक्तः प्रास्यपकुतिरिति तत्रोक्तं कथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधो भ्रांतापकुतिरिति

२ आरोपविपरीता आरोप

अन्यत्र प्रसक्तस्य भ्रांतिवारणे पर्यस्तेऽन्ये नेति वारणं तथा भ्रांतिपकुतिरिति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क·ल·द·
१३

हानपतापतन्नाः॥ स्कंधांतरोत्थितदवाग्निशिखाकलेन जिह्वांप्रसार्य नरवोजलमर्थयन्ते॥ संभवनास्याद्ध
त्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना॥ उक्तानुक्तास्पदाद्यात्रसिद्धासिद्धास्पदे परे॥ धूमस्तोमतमःशंकेकोकीविर
हेश्रुप्रणामु॥ लिंपंतीवतमोंजनिवर्षंतीवाञ्जनंनभः॥ रक्तोतवाघ्रिमृदुलोभुविविक्षेपणाद्ध्रुवं॥
तेलुस्वाभेकथानूनंपद्मेवैरायतेशशी॥ मयूरःकिंकुतयोर्धृत्वेकः कनकदामभिः॥ प्रायोजेन्यत्स
हेनेकंप्राहुर्नोयेनपस्पति॥ अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यताद्रात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा॥ सावस्तुहे
तुफलात्मनागोचरत्वेन त्रिविधा॥ अत्रवस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वन्तरतादात्म्यसंभावनाप्रथमास्वरूपोत्प्रे
क्षेसुन्यते॥ अहेतौ हेतुभावेनाफलस्यफलत्वेनोत्प्रेक्षाहेतूत्प्रेक्षाफलोत्प्रेक्षेसुन्यते॥ तत्राद्यास्वरू
पोत्प्रेक्षोक्तविषयानुक्तविषयाद्विधा॥ परेहेतुफलोत्प्रेक्षेसिद्धविषयासिद्धविषयाचेतिप्रत्येकंद्विविधे॥

* अनुक्तविषया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus Sinathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिन हि नूपुरः इति निह्नवः॥ यथा वा॥ सीत्कारं शिक्षयति ब्रूते यत्पथरं तनो तिरोकांक्षम्॥ नागरिकः किं मिलितो
नहि नहि सखि दैमनःपवनः॥ इत्यर्थयोजनया तथा निह्नवेऽदाहरणम्॥ शब्दयोजनया यथा॥ पद्मे वंत्र
यने स्मरामि सततं भावो भवत्कुंतले नीलेषु स्मृति किं करोमि महितैः कीतोऽस्मि तैर्भ्रमैः॥ इत्युक्तं भव
चेतुभाष्य सरसानिर्मान्ति तो राधया कृष्णस्तैर्मेवतं पपरिशक्रीडाविटः पातु वः॥ सर्वमिदं विषयां
तरयोजनेऽदाहरणम्॥ विषये कयेष्वस्याभेदेन योजनेयथा नवहन्ती जारवत्तानं पत्तौ भर्तृसखीधि
याम्॥ पतिं बुध्यासखि ततः प्रबुद्धास्मीत्यपूरयत्॥ केतवापहुतिर्यक्तोध्याजाद्यैर्निह्नुतेः पदैः॥ निर्यांति
स्मरनारवाः कांताहकूपानकेतवात्राजयासत्यनाभिधायिनाकेतवपदेन नेमैकान्ताकटाक्षाः कि
मु स्मरनारवाहस्पहवः प्रतीयते॥ यथा वा॥ रिक्तेऽपि वारिकथया विपिनोदरेषु मध्याह्नजृंभितमर

२ विवक्षिताविवक्षित साधारणस्यार्थस्या विवक्षितार्थसंबंधि २ त्ववर्णनयेत्यर्थः २

४ जाग्रत्स्वप्नादिरूपा

२ अर्थभेदेप्राह्यते प्रभावेरोत्यर्थः

३ स्वप्नेऽहं तंऽस्व प्रंवचनंअर्थाद् कलस्य ३

निवेधः प्रतीयते असत्सत्सदिवबाधाधीनतादिनिमा पः ३

१ इदं श्रीप्रवर्णनम् जलस्वर्णवा १ प्रवदः १

३ अत्र नासीजाग्रदवस्था निंद्रः स्वाप्निकस्तवस्थाभेदयोजयापूर्वः सखी तादिधाकशेषेलाभ्रकाश्यते सर्थः ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ गुणभूतइत्यर्थः। स्वक्रियांप्रतिसाधनत्वेनान्वितस्यर्थः ३

१ उक्तेहायं। निराकांक्षतादिति भावः १

पायाएवप्राधान्येनतदुपसर्जनत्वेनान्वितस्यकर्तृत्वेक्षणीयतयान्वयासंभवात्॥ अतएवारण्यानवाच्य
स्यकर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयासंभवादेवहेतोस्तस्योपमायामुपमानतयान्वयोदृष्टेनानिराकृतः॥ का
र्यायमुपमानंसान्मभूतोसौक्रियापदे॥ स्वक्रियासाधनेयत्रोनालमन्यदपेक्षितुमिति॥ कैश्चित्तुन
मोनभसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्युक्तः॥ तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायांधर्मोत्प्रे
क्षाधर्मोत्प्रेक्षात्वेनैवंद्वैविध्यंद्रष्टव्यंगत्वरणयोः स्वतःसिद्धेरक्रियमानिवस्तुतोविशेषणनहेतुरित्यहे
तोस्तस्यहेतुत्वेनसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा॥ विशेषणस्यविषयस्यसत्त्वात्सिद्धविषया॥ चंद्रपदोवरोधे
स्वाभाविकेनायिकावदनकांतिप्रेक्षानहेतुरितितत्रतद्धेतुत्वसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा॥ वस्तुतस्तुहिका
याऽभाहसिद्धविषयाप्रध्यःस्वयमेवकुचौधरति॥ तनुकनकदामवद्धत्वेनोपमितायावलित्रय

२ आकांक्षितुंन समर्थः निराकांक्षतादुपमानत्वेनान्वयोन संभवतीतिभावः २

तथाच

राम:
१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंभूतस्य प्रत्येक्षाणां धूमलोमभित्त्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि। रजनीमुखे सर्वत्र विस्तृतरस्य तमसो नैस्
पृष्टिप्रतिरोधकतादिधर्मसंबंधेन गम्यमानेन निमित्तेन सहः प्रियैर्विघटितसर्वदेशस्थितकोकांगनाहृ
दयगतप्रज्वलिष्यद्विरहानलधूमलोमताहात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपादानादुक्त
विषयापनयोपायनस्य नभःप्रभृतिभूपर्यन्तसकलवस्तुसांद्रमलिनीकरणेन निमित्तेन तमःकर्तृकले
पनताहात्म्योत्प्रेक्षा नभःकर्तृकांजनवर्षणताहात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा। अथवा विष
यभूतस्य तमसो यापनादुपादानादुक्तविषया। नन्वत्र तमसो यापनेन निमित्तेन [illegible]लेपनकर्तृताहात्म्योत्प्रेक्ष
नभसो भूपर्यन्तगाढतिमिरापनयनेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृताहात्म्योत्प्रेक्षाभ्यां विषय
मेवास्तु। मेघं। लिंपंतिवर्षंतीत्याख्यातयोः कर्तृगतकत्वेपि भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतेर्धातुर्थक्रि

३ स्थान

प्रकार

स्वा३ भावाक्रिया.२

170

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकत्वाभावात्। उपमायां यत्र कर्त्रेस्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया
धसन्नत्वायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यादिशेषणस्यानपेक्षितत्वाद्विहर

कलः ६
१५

वहिर्नदुपाहानं पलासकुसुमानां नखक्षतनादात्म्यसंभवं यामिवराहमवस्थापयतीति। तथात्वस्य
तद्विशेषणसाफल्यात्। अस्तिवसंभावनायामपीशब्दः दूरे तिष्ठन्देवदत्तइवभातीति। पिनष्टीवत
रंगाग्रैः समुद्रः फेनवंदनी। तत्साहायकरैरिव स्फुलिंगपतीवाद्रिगंगना। अत्रतरंगाग्रैः फेनवंदनस्य प्रे
रणं प्रेषणं तयोरुत्प्रेक्षते। समुद्राद्धस्तिनसवंदस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसृतानां करणां दिक्षुवाप
नंवसमुद्रोपान्तफेनवंदनं तत्त्वेपनत्वोत्प्रेक्ष्यते। उभयत्र क्रमेणसमुद्रप्रान्तगतफेनवंदन
पुंजीभवनं दिशंधवलीकरणं वनिमित्तमिति। फेनवंदनकिरणा व्यापनयोर्विषयोरनुपा
दानादनुक्तविषयं स्वरूपोत्प्रेक्षे। येषां रूपान्तयोः समुद्रवंदयोरेवनक्तकेपेषणलेपनरूप
धर्मोत्प्रेक्षेति तिमतं। तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि धर्म्यन्तरमादात्म्योत्प्रेक्षा। इत्तु धर्मिणि

समुद्रतरंगाणामग्रभागैः फेनरूपं
वदनमिव नष्टीवत् इव तत्फेनवंदन
वादायकरैः मि
रसौः हिङ्गुपांगना
अस्फुलिंगपतीवत
र्थः २

प्रेरणा ३

रामः
१५

फेनवंदनं तत्कर्मयत्तासांदिशांलेपनंतत्वेनेत्यर्थः ४)

४ उभयोरुत्प्रेक्षयोः येषां अलंकारसर्वस्वकाराणां ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रणतिगायां वंधाहिति मंध्यकर्तृकिकुचपलस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषयाफलत्वेनोत्प्रेक्षाजलसंस्ज
लेनिजावस्थितरुदवासनपस्तेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नलमिनिनस्याग
नकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणं अस्तिद्विषयाफलोत्प्रेक्षा॥ अनेनैवक्रमेणोत्प्र
रणात्तरणि॥ बालेंदुवक्राणणिकाशभावादश्रुः पलाशप्रसिलोहितानि॥ सयोवसन्तेनस
मागतानां नरक्षतानीववनस्थलीनाम्॥ अत्रपलाशपुष्पलानांवक्रत्वलोहित्यसंबंधेनिमित्ते
नवसन्तनायकसमागतवनस्थलीसंबंधिसद्यःक्षतनखक्षतताद्रात्म्यसंभावनोत्प्रेक्षाविषयास्तरु
पात्रेक्षा॥ पूर्वोदाहरणेनिमित्तभूतधर्मसंभोगस्य॥ तद्रूपान्तरनिर्देशो॥ नन्विवशब्दस्यसादृश्य
परत्वेनप्रसिद्धत्वादुपमेवाकुल॥ लिपतीवेत्युदाहरणेलेपनकर्तृरूपमानताईसाक्रियोपसर्जनत्व

फ२२

नापकेन४

४अंगजानां४

धूमस्तोमश्चित्रत्रे
त्यर्थः२

१७१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ अतिशयोक्तिलक्षणानि रूपकातिशयोक्तिरिति ४

१ प्रायोऽभिमतत्वेऽपि रसस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणाभिरूपपरिवर्तनाक्रियायाइति भेदः १

कु॰ ल॰ द॰ १६

"उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां शिरोऽग्रेतस्परिरूढरस्यां॥ अग्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमस्य एव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति अस्य विषयाफलोत्प्रेक्षा॥ एतास्तोत्प्रेक्षाः॥ मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः॥ उत्प्रेक्षाव्यञ्जनैः शब्दैरिव शब्दोपमा इव॥ उत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वेन प्रकाशितानां शब्दानां अत्र योगे गम्योत्प्रेक्षा॥ तत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश खगनिम्नगां॥ रूपकातिशयोक्तिस्त्वात्रिगीर्याध्यवसानतः॥ पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्तीव शिताः शराः॥ विषयस्य तच्छब्दस्योल्लेखनेविनापि विषयिवाचकेनैव शब्देन यद्ग्रहणं विषयिनिगरणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाऽध्यवसानमात्रं तत्र निश्चयः॥ तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिर्यथा॥ नीलोत्पलसरसदृशाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां वा निगरणपूर्वकं तद्रूपाध्यवसानं॥ यथा वापीकापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्म

१ मध्यभागमारभ्य सुरवपर्यन्तं नायिकांगवर्णनमिदं हृदयतया शस्यः १६

१ पक १

उपस्थापनं विषयिरूपतयेति विषयिणो रूपमस्य तस्य भावस्तत्तया तयेत्यर्थः॥ रूपं वा भेदेन दृष्टान्यतरत्वात्सिन्सतीति सप्तमी॥ २ सयथा नासिरिस्प्रभिप्रायेण एकं तु पुनर्विषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतं विषय्यभेदेन दृष्टान्यतरत्वं रूपकातिशयोक्तिरिति स्वरसं वीध्यम् २

गगने

Nepal Sanskrit University Bairenkot Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूर्येण किरणसहलेण समं मिश्राः जनानां नेत्रा परनामधेया गावोपि जनाधिपतेर्वनीताश्च यथा गोपालेन परकीयगोभिर्मिश्राः स्वकीया गावो नीयंते तथा गोपदवा
२ असामान्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीताश्च तमर्थः। खलु संभावनायां तेन नयनेन लुप्तानां मध्यं अंधकारैः रिति नयः। जनानाधिपतेर्वेति विषयोत्रे शरणपूर्व
कं नस्य हेतुत्वे तौ त्रे शरणमिति तस्मात्द्वेरः २

७ सः प्रक्रांतः प्रभुर्भूपतिः भूमौ रात्रौ रवेरभावे तो रवि दिवा चंद्रोरभावे तो दिवि सतत सुदितो प्रतापयसी सृष्टवान् ७
एकाविन्दुसदृश्ये भावरूपो हेतुरहितभावरूपइति भेदः ७

धर्मे संस गोत्रे क्षिप्रेडवर्गयः॥ एत्रौरवेर्दिवाचंद्रोरभावादिवसप्रभुः॥ भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवा
सतनोदिते॥ रात्रौरवेर्दिवाचंद्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशः सर्गे हेतुरितिन स्यन्हेतुत्वसंभावना
सिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥ विवस्वतानायिषतेवमिश्राः स्वगोसदृत्वेणसमं जनानां॥ गावोपि नेत्राप
रनामधेयाः तेनैवमांध्यं खलु नांधकारैः॥ अत्र विवस्वतानं स्वकिरणैः सहजनलोचननयनमस्त
देवरात्रावांध्यं प्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा॥ दूरं विधुर्वर्षयितुं पयोधेश्चंक्रेय
मेणांक्रमणं क्रियन्ति॥ पयांसि रोध्निप्रियविप्रयोगे सपेणकोकीनयनेक्रियन्ति॥ अनसमुद्रे
णाक्रमणं समुद्रस्य बृंहणं सदेवतदाजेन हनन्वं इकाद्रावणस्य कोकांगनाबाष्पस्रावस्य फलत्वमो
त्प्रेक्ष्यत इति असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा॥ रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरतनानामिव गाहनानामपि॥

२ तथाः पतिभिः प्रियो
गे सपेणकानां कोकां
गनानयनेकर्मभूते
क्रियंतिपयांसि रो
ध्निनिशंकेः २

L72

७ अयं विधुः पयोधेः
रंकर्षितुं दूरं क्रमणं
क्रियंति अपरिपेतानि पयांसि
रोध्निनिशंकेः ७

२ नार्सांहिक
प्रतिः ७

२ नार्२

७ निवृत्तानां पुरतनानां गाहनानां पश्चानां परिवर्तनाय पुरतनानामुत्पत्तिभूमौ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुष्पपरंपरंधूर्वहंप्रालेयद्युतिमंडलेखलनयोरेकासिकानार्णवे। तत्रोदंचतिशंखभूप्रेनपुनःपूर्वोचला
द्युतिमंडलेचंद्रमंडलेएकासिकाएकाल्पिनासिकाद्वास्थितिएकाधिकरणमिति अर्थः न
२ वर्णावेसमुद्रे तत्र चंद्रमंडलेचशंखस्यमूर्द्धउदंचतिउदयंप्राप्नोतिः नपुनः पूर्वलस्यो
दयागिरेपंतस्योदंचतीति अत्रसुकाविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखयोः क्रमेणतादृशा
धरमाधुर्यप्रवाहकवानगीलाः। एवंतरंगाणांप्रातनी क्षास्पर्शपद्धवः

ना स्वभवैकवेद्यानिरूपाणिवस्तूनितेजनाः विकल्पयंति-
सरसहेतिविकल्पविषयालिकुर्वंति येषांजनानांसाम्र
१ कांताभुंदरीदृक्पथेलोचनमार्गेनास्तीतनयनाताद्दश
रूपनिरूपालिनस्तुविकल्पयन्तीतिभावः। तानिकानिवस्तू
निः तत्रोक्तमोक्तिकं प्रवालंवान्नरानयोर्मध्येमधुरसः।

कु॰ ल॰ ६
७

मेवामृतमित्यशयोक्तिश्चद्रमंडलस्यममृतंनभवतीत्यपह्नुतिगर्भा॥ यथावा॥ मुक्ताविद्रुममंतरामधुरसःपु
ष्पंपरंधूर्वहंप्रालेयद्युतिमंडलेखलनयोरेकासिकानार्णवे॥ तत्रोदंचतिशंखभूप्रेनपुनःपूर्वोचला
भ्यंतरेतानीमानिविकल्पयंतितइमेषेषांनसादृक्पथे॥ अत्रावरणवमधुरसस्यानिरूपोक्तिः॥ पुष्प
रसोनमधुरसस्यपह्नुतिगर्भा॥ अलंकारसर्वस्वकृतास्वरूपोत्प्रेक्षायांसापह्नवमुक्तं॥ गतासुनीरंति
मिथहनेनससंभ्रमंपौरविलासिनीषु॥ यत्रोत्तसत्फेनततिछलेनमुक्ताट्टहासेवविभातिशिप्रे
तिगानतनस्तियानत्रभेदःश्रुद्धापह्नुतिगर्भत्वंयत्रफेनततित्वमपह्नुतंतत्रैवाट्टहासत्वोत्प्रेक्षणात्।
इदंतुपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं॥ इंदुमंडलादापह्नुतस्यामृतादेःमुक्ताद्यिषुनिवेशनात्॥ इदंतुपर्य
स्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपिसंभवति॥ तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायांयथा॥ जानेतिरागाद्दिमेवविं

१ इमवनीधर्मप्रतीमलस्योक्तिः १

४ पौरविलासिनीषुःमत्स्यानांसंघट्टनेनःभयंतीःप्रतिगतासुसतीषुःयत्रनगर्यांशिप्रानद्यांउल्लसं
तीनांफेनततीनांछलेनःमुक्ताःक्षतःअट्टहासःउट्टहासःयथातथाभूतेवविभातिः ४

कलः
७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पद्मासोपानाली पधिगतवती कांचनी मैंद्रनीली॥ जग्रे धोलोमुक्तिसुगमो चंदनच्छन्नदेशे तत्रप्राप्तांसुल
भममृतं संनिधानात्सुधांशोः॥ अत्रवाप्याहिरहैर्नाभिप्रभृतमोनिगीर्णाः॥ अत्रातिशयोक्तौ रूपकाति
शेषणं॥ रूपकेदर्शितानां विधानामिहापि संभवोस्तीत्यदेशेनत्रयोनार्थः॥ तेनात्राप्यभेदातिशयोक्ति
स्ताद्रूपातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं तत्राप्याधिक्यमूलताद्वुभयत्वं चेति सर्वमनुसंधेयं॥ यथा
वा॥ सुधाकद्यासैरूपवनचकोरैरनुसृतः किरज्जोत्स्नाम्भःकणनवलवलिपाकप्रणयिनी॥ उपमा
कारांत्रहिणनयनेनर्कपमनागुनाकाशे कोयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥ अत्रकोयं ग
लितहरिणश्चन्द्रकाप्रसिद्धचंद्राद्देदः ततउत्कर्षे श्वगर्भितः॥ एवमन्यत्रापूह्यम्॥ यद्यपुनि
गर्भत्वं सैवसापहूवामता॥ त्वत्सूक्तिषुसुधाराजन्भ्रांतापश्यंतिनां विधौ॥ अत्रत्वसूक्तिमाधुर्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ वीरेन्द्रदेव्यस्वेनपे वितरणाद्दानंतं कालिनिसति चक्रवाकी इतिमुद्रं सुपयाति स्तनंवासरस्यावसानेनाशोयेनसः कनकगिरिः २
सुमेरुः कतिपयैरल्पैरेवसैः क्षयंप्रयायात् इतिसंभावनायांलिङ्ग २

१ असंबंधे संबंधवर्णनं संबंधातिशयोक्तिः

कु. ल. ६ साधारणीविधेः संबंधातिशयोक्तिस्यादयोगे योगकल्पनं॥ सौधाग्राणिपुरस्यास्यस्पृशंतिवि
१८ धुमंडलं॥ यथावा॥ कतिपयदिवसैः क्षयंप्रयायात्कनकगिरिः कनवासरावसानः॥ इतिमुद्र
मुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे॥ अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तसमयकारकस
ह्यमेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधेपितत्संबंधोवर्णितः॥ योगेप्ययोगेसंबंधातिशर
योक्तिरितीर्यते॥ त्वयिदातरिराजेंद्रस्वर्दुमान्नाद्रियामहे॥ स्वर्दुमेष्वादरसंबंधेपितदसं
बन्धोवर्णितः॥ यथावा॥ अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्वर्धमानयोः॥ अवकाशेनपर्याप्तस्त
वाकुलनांतरे॥ अत्रक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वेहेतुकार्ययोः॥ आलिंगतिसमंदेवज्यांशशरा
श्चपराजिते॥ अत्रयद्रामोर्बाणशरसंधानंतदानीमेवशत्रवःशिरोपरिनीतिहेतुकार्ययोः स

४ कल्पद्रुपादयः स्वर्दु मोद्भूतिविषयसलभा स्वर्दुमाविषयेयशाद् रत्नस्यसंबंधेपि अर्थादर्थिषु ४

४ योगेसत्यपिजयो गवर्णनमित्यर्थः

२ क्रमः यौवापर्यंतदभागेक्रमः तद्द्वयस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः। सहत्वेसमकाले समंयुगपत्संगामौवीरुद्रं पराशवः

रामः १८

३ अनवद्यानिनिर्दुष्टान्यंगानियस्यास्तत्संगोधनं वर्धमानयोर्वर्धमानयोर्नयोस्तनयोः बाहुमध्येपर्याप्तोऽवशो ३
नास्तीत्यन्वयः। अत्रबाहुलतयोरंतरेस्तनपर्याप्तावकाशसंबंधेपितत्संबंधः कः ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ रवीणां संतप्तः गजः स्तस्य रवेः सूर्यानहेभवान्यन्यस्तिपाधत्ध्रुवं शायः बाधिनुं सरः अपि गति-न तुं लाभुं-४
गजस्तानानप्रयोजनमित्यर्थः ४

अतिपाधिता द्रागात्रौहिणा हिंसंधरस्वरूपमेव बिंबमिति जानेः नतु बिंबफलमित्येवकारार्थः। बिंबस्य बिंबफलस्य अतज्जातीयाधारत्वनिरूपणं भक्तं
सुरटं कथं तर्हि लोके विपरीतप्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोरन्योन्यविशेषस्य तारतम्यस्य बोधः समानाम्नां नाम्नि भ्रमो विपरीतो भूत्

पं बिंबस्य व्यक्तिमितो धरत्वं॥ द्वयोर्विशेषावगमाक्षणानां भ्रमो भूदन्योजनानां॥ अप्रसिद्धफ
लेबिंबतापकुत्पातिरागेरणानिमित्तेनहमयं मधरेतदुत्प्रेक्षापर्यस्तापकुत्पातिगर्भा॥ हेतूत्प्रेक्षायां न
२ लि कुर्भनुयाकर्षिते हेतूत्प्रेक्षोदाहरणे एवदृश्यते॥ तत्र चांधकारे बाधे हेतुत्वमपकुत्पात्रे
४ उत्प्रेक्षितं ४ निवेशितं॥ फलोत्प्रेक्षायां यथा॥ रविततो गजः पद्मान्तरुद्याचाधितुं ध्रुवं॥ सरोविशति नस्ता
तुं गजस्तानां हि निष्फलं॥ अत्र गजस्य सरःप्रवेशनं प्रतिफलस्तानेफलत्वमपकुत्पपद्मबाधने
तन्निवेशितं॥ अलमनया॥ भसक्तानुशक्त्या॥ महतमनुसरामः॥ भेदकातिशयोक्तिस्तुत
स्वेवान्यत्ववर्णनं॥ अन्यदेवास्य गांभीर्यमन्यदेवं महीपतेः॥ अत्र लोकप्रसिद्धगांभीर्याद्यभेदे
पि भेदोवर्णितः॥ यथा वा॥ अन्यैव रूपसंपत्तिरन्यावैदग्धधोरणी॥ नैषा नालिनपत्राक्षी सृष्टिः

१ तत्संबंधैर्वैदग्ध्यं तद्धोरणी परिपाटी। एवं नालिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्न। अन्यो नरादेर्भ भंगपात्मत्ववर्णनं नविवक्षितः

तस्यैवतज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेनवर्णनं नत्वाहार्यबोधं एवमत्रापि अन्यदेवेति २
२ अस्य महीपतेः गांभीर्यमन्यदेव प्रसिद्धगांभीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः २

३ सूर्यकर्तृकनेत्रा परपर्यायनीनव नदस्यर्थः २

३ सापह्नुतिरयो क्तिरलंकारः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ ह॰

१७

श्चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः॥ अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्धनृपतेः कटाक्षाः क्षीरोदप्रस
दुरुवीचीसहचराः॥ एतास्तिस्रोऽतिशयोक्तयः कार्यशेषप्रसापनार्थाः॥ वर्णानामितरेषां वाधर्मे
क्यतुल्ययोगिता॥ संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च॥ तत्र दंगमाहवे दृष्टे कस्यचित्तेन भाषते॥
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता॥ प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयः
तुल्ययोगिता॥ संकुचंति निप्रस्तुततुल्ययोगितायामुदाहरणं॥ तत्र प्रस्तुतवंशोद्भवकालीनतया
वर्णनीयानां सरोजानां प्रकाशश्रीस्वैरिणीवदनानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शितः॥
उत्तरश्लोके तु कुमार्यवर्णनीयानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकगु
णान्वयः॥ यथा वा॥ संजातपत्रप्रकरान्विमानि समुद्वहंति स्फुटपाटलत्वं॥ विकस्वराण्यर्ककि

२ वर्णपत्रेन प्रस्तुतानामितर्थः॥ इतरेषां अप्रस्तुतानां धर्मैक्यं

१ कविश्रेष्ठानां संगराणां संबंधिनो भूमयः अतिप्रथमभेदवलतां चपलानां भृंगाणां आसंगेन आकुलानां क्षीणानां मदजलस्य मोदेन परिमलेन मधुराः मदनी या आसन्नः
पश्चादनंतरं तेषां कवीनां उपरि इदं संज्ञास्वरूपं अमी दृष्टपूर्वाणां कटाक्षाः पतिताः क्षीणाः क्षीरसमुद्रस्य प्रसरतीनां उद्धतरंगाणां सहचरा

रामः

१ हिमानि पद्मानि च वृष्टिभी पुष्पाणि क्षीणानि संजातैः पत्राणां प्रकरैः समूहैरन्वितानि सूर्यपत्राणां वसंतेनाविर्भूत
नात् तथा स्फुटाविकसिताणि पाटलाः रक्ताविशेषाः येषु तेषां भावस्तत्वं समुद्वहंतीति शेषः तत्तं दधानानीत्यर्थः॥ पद्मप
क्षे तु स्फुटानि विकसितानि च तानि पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्वमित्यादि पूर्ववत्॥ एवमर्कस्य करैः किरणैरभिमर्शाद्
विकस्वराणि भासुराणि हिमानि पद्मानि तु विकाशशब्दवतीनीत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ यास्यामीत्युक्तिरेवोक्तोप्रियेणेतिशेषः तन्व्याः ३
कर्मिकाङ्गुलीयकं वलयः कंकणमभवत्
कर्मिकाङ्गुलीयेत्याहुस्त्रभंगतरंगयोरि
विश्वः कार्यमुखेनेतिजगुलीयकस्य कं
करणपक्षाभिरूहनं वर्णितं॥ यथावा॥ मुंचतिमुंचतिकोशं भजतिवभजतिमकंपमरिवर्गः॥ हम्मीरवीरवङ्केभजति तत्प्र
तिक्षमाभाभु॥ अत्रवङ्कस्य कोशत्यागादिकालएव रिपूणां गृहत्यागादिर्वर्णितः॥ चपलातिशयोक्तिर
सुकार्ये हेतुप्रसक्तिर्जेयास्यामीत्युक्तिन्व्याचलमोभवद्भूमिका॥ अत्रनापकमवासप्रशक्तिप्राप्तेरण
४ति योषितोऽङ्गारार्पकार्यमुखेनैवप्रदर्शितं॥ यथावा॥ आदातुंसकदीसितेपिकुसुमेहस्ताग्रमात्रोहितं
लाक्षाङ्गनवार्त्तयापिसहसारक्तंतलंपादयोः॥ अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यस्यंतखेदावहं हंतो
धीरदृशः किमग्रदलकामोदोपिभारायतो॥ यथावा॥ यामिनयामीतिधवेवदतिपुरस्तत्क्षणेनत
न्वंग्याः॥ गलितानिप्रियेवलयान्यपरालितथैवदलितानि॥ अत्रंगातिशयोक्तिस्तत्प्रीतिपर्यवति
क्रमो॥ अग्रेमानोगतःपश्चादनुनीतोप्रियेणासौ॥ यथावा॥ कवींद्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुव

५ सज्जसोकुमार्यवत्तापिरहदर्पणांतरतिशयवर्णनमिस्मृतोतिरवेऽ आरभ्यगृहीतुं मन
हम्मीरसंहाकस्यवीरस्यवङ्केपिधानं मुंचतिसति अरीणांसमूहः कोशं भांडारं मुंचतिसति तथाखड्गकंपंभजतिसति
सःप्रथमंकंपंभजतिस्वरवङ्केसमीपांतिंभजतिसति सोपिक्षमांहर्षीभजति कोशीस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधाने धौघरिपुवी
अत्रधात्रेसयभंगणधोगपद्यवर्णनांविशेषः १ धनसंबाधगहेत्यर्थः २ हेतोः प्रसक्तिर्हीनंतज्जन्यकार्यसती
३ हारस्योपार्थः ३
१ प्रियेयामिनयामीतिवदतिसति तत्कालमेवतन्वंग्याः
पुरःअग्रेकंकणानिपुरःप्रथमं गलितानिअपराण
पितत्कालमेवभग्नानीत्यर्थः पुरोग्रेप्रथमेपिस्यादिवि
२ प्रथः अत्रवदतिगलितानीतिशब्दस्यपेनसमकालतात्व
अग्रेप्रथमं अनुनीतास्मादितेत्यर्थः २
१ अत्रहेतुकार्ययोरिसंवर्त्तमानेः व्यतिक्रमेवैपरीत्यं १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं भवेत्। त्रिविधमित्यर्थः। शर्वरी रात्रिः वर्षमिवाचरती त्यर्थः

२ तुल्ययोगितायां प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात्

२ वक्ष्यमाणाः अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः २

२ दीपके उपमानोपमेयभावस्यानंतर्य प्रश्नतिषेधः २

कु. ल. ह. २१

हीयते। तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यत्प्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वो हेतुनैव धर्मोक्तिरिति वि
शेषः॥ अयं चानयोरपरो विशेषः। उभयोरनयोरुपमालंकारस्य गम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुप
मानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितउपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादौपम्यकृतः सशब्दः॥
त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं॥ वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी॥ उन्मीलंति कु
टजानि स्फुटंति कुटजद्रुमाः॥ माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यंति च शिखावलाः॥ दीपकस्यानेक
प्रकरणार्थतया दीपस्थानीयस्य शब्दस्यार्थस्य वा उभयोर्वा जावृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकम्। प
क्रमेणाद्वयोदाहरणानि। यथा वा॥ उत्कंठयति मेघानां मालावर्गं कलापिनां। यूनां चोत्कं
ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः॥ शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषं विरोपनतां। शपयति

४ कुटजस्य कुटजाः कवि काः स्फुटंति विकसंति ४

४ कदंबानि कदंबमानि उन्मीलंति विकसंति ४

४ कुटजस्य कुटजाः कवि काः स्फुटंति विकसंति ४

२ उत्कंठयति उत्कंठां करोति त्यर्थः २

२ मेघस्य पंक्तिः चातकतरुणानां वैरकालं मा

४ तृप्ताश्चातकाः माद्यंति मत्ता भवंति मयूराश्च माद्यंति त्यर्थः ४

२ दीपकस्य उपपादनेन व्याख्यातं दीपकस्य तिषेधः

२ मेघमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी। उन्मीलंति कुटजानि स्फुटंति कुटजद्रुमाः। माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यंति च शिखावलाः। इति यथा विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः। उन्मीलंति स्फुटंति इति शब्दभेदेन तु २

२ उन्मीलंति मेघद्वयोरावृत्तिः स्फुटंति वेः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Lalitpur

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कण्। यथा कलभनरपतयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भीनक्रिया ॥ नयः ॥ यथा गा। मणिः शाणोल्लीढः समर
विजयी हेतिहलिनो महसीणोत्तागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ॥ कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बा
लवनिताननिष्पाणेभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥ अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मणा
दीनां शेषैकधर्मान्वयः ॥ प्रस्तुतैकनिष्ठसमानो धर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोति ॥ भासा हार्थमारोपितो
दीपोऽन्यार्थमिवेति दीपसादृश्यादीपकमुच्यते संज्ञायां चेतीवार्थे कन्प्रत्ययः ॥ यथा सुवर्णपुष्पां पृ
थिवीं चिनुयात्पुरुषास्त्रयः ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं ॥ इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां युग
पद्धर्मान्वयः प्रतिभाति मदेनभाति कलभ इत्यत्र प्रस्तुतस्यैव प्रथमं धर्मान्वयस्तथापि प्रासंगिकत्वा
न्नहीयते ॥ वस्तुगत्या प्रस्तुतो देशेन प्रवृत्तस्येव वर्णनस्यापि प्रस्तुतेषु न यात् ॥ नहि दीपस्य प्रासं
द्यो युगपदुपकारितेन जात्यार्थेऽपि नस्य सूपस्यातिथ्यः प्रथमपरिवेषणो न प्रासंगिकत्वं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ल॰ह॰ २०

१ तथा च वक्ष्यव तारणभानार्थस्तुल्पयोगिताथ इति भावः १

गुणैरुत्कृष्टः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः। समीकृत्य समं कृत्वा अन्योन्यं प्रति पाटुनामाति पाटवं अर्थात्तत्साधारणधर्मस्य अन्योन्यधर्मस्य धरणी वरेण्यगतत्वादुत्कर्षविलक्षणेत्यर्थः। पाशोऽस्यास्तीति पाशी वरुणः श्रीः कुबेरः इंद्रः लोकपालपदं इंद्रादि पुरुषं तं क्षितु योगमात्रेणाम पुरुषः १

र्यवसायीति भेदः॥ इयं च सरस्वती कंठाभरणोक्ता तुल्पयोगिता॥ गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य कश्चोन्यान्तुल्पयोगिता॥ लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि॥ अत्र वर्णनीयोरण्डाशक्रादिभिर्लोकपालत्वे नसमीकृतः॥ यथा वा॥ संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि॥ क्षणद्वयं न तिष्ठंति धनानि च धान्यपि च यं॥ सर्वत्र स्तुतिरिह निंदा॥ इयं काव्यादर्शे दर्शिता॥ इमां तुल्पयोगितां सिद्धिरिति केचिद्वाजहुः॥ यदाहुर्यदेवः॥ सिद्धिर्ध्यानेषु वेन्नामकीर्त्तनेतुल्पतोक्तये॥ युधामेवेह विख्यातौ तंबलैर्जलधिर्जलैः॥ मतांतरे त्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव॥ वदंति वर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः॥ मदेन भाजि कलभः प्रतापेन महीपतिः॥ प्रस्तुतामस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीप

संगतानि संगमवाः तडितां विद्युतां उत्कलसिभानि धनानि गजं यथा तथा आरब्धानीति संगमवाः धनं मध्ये रत्नानि तडिद्विलसितमपक्षेपः

१ वर्ण्यानां वर्णनीयानां धर्मैक्यं दीपकमित्यर्थः १

२ आलंकारिकाः। वक्ष्यन्तः २

गुणवतेन प्रकृतेषु पुरुषेषु उत्कृष्टलोकपालैः सैन्यैः। अत्र सैन्यपालतयोपसरणे

३ शीलत्वादित्यादयो द्विजातिविशेषभेदाभिधानस्य धर्मैक्यं बोध्यः

वर्ण्यार कलभः

२०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ वृद्धिप्राप्तिस्तेऽक्रिया २ नयः स्वार्थः ३

नागेंद्राणांगजश्रेष्ठानांहस्ताः शुंडाः कदली विशेषाश्च परिणाहे विशालत्वात् शालिरूपं लक्षयति १

१ यथाक्रमं त्वाविकर्कशत्वादेकान्तेनानयमेन शेषाः सर्वे हेतोर्लोके तस्याः पार्वत्याः उर्वीरूपमानादा

ग्राउपमानाकारहितजातारूपत्वयः १ २ तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ॥ श्रीप्रकाशिकरूपवर्णनं

णभिमर्शाद्धिप्राप्तिवृद्धिमीयुः ॥ नागेंद्रहस्तास्त्वविकर्कशत्वादेकांतशेष्याः कदलीविशेषाः ॥ ल

क्ष्यापि लोके परिणाहरूपं जातास्तदूर्वीरूपमानवाद्याः ॥ अत्र श्रीप्रवर्णनेतीयत्तेन प्रस्तुतानां

हिनांपद्मानां चैकैकं क्रियान्वयः ॥ मुखवर्णने अप्रस्तुतानां करिकराणां कदलीनां चैकैकं गुणा

२ हिताहिताविषयेय र्थः । वार्तिकर्तृनिःश्वव हरणाविति पाठान्तरं तस्य तोत्यं साम्यं ज पराभूयेत्यक्लिनक्ष णा ४

त्वयः ॥ हिताहिते धृतितौल्यमपराभूतत्वयोगिता ॥ प्रहीयते पराभूतिर्मित्रशत्रवयोस्तया ॥ अत्र हिता

हितयोस्तत्कृष्टभूतिदानस्य पराभवदानस्य च श्लेषेणाध्यवसाया धृतितौल्यं ॥ यथा वा ॥ यश्च

निर्वपरभ्रनायश्चैनं मधुसर्पिषा ॥ यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥ अत्र वृश्चिकि

वनि अर्वतीत्यथ्याहारेर्वाक्यानि हरणीयानि ॥ पूर्वोक्तस्तरणं स्तुतिपर्यवसायि इदं वनिंदाप

२ योपि निर्वपरभ्रनाद्धिभाति योपि नं मधुसर्पिषा क्लेदजेनसिंचति योपि नं गंधमाल्याद्यैः कर्मीति क्रमेणार्थः २

३ शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनमेवार्थः ३

४ उत्कृष्टभूतिः संपत्तिः पराभवश्च शत्रूणां समूहः साचवं ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ल॰ः
२२

उपमानवाक्येऽवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रसूचकं वर्जनी पुरुषप्रतिषेधा नर्तनादिका
पूर्वकवीक्षाप्रतिषेधो यमनिक्षापर्यवसितस्वेति धर्मैक्यमनुसंधेयं। अर्थवृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतां
वाप्रतिवस्तूपमानुप्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः। अयं वापरो विशेषः। जातिदीपकवैधर्म्येणाऽ
भवति प्रतिवस्तूपमानुवैधर्म्येणापि दृश्यते। विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्। नहि वंध्यापि
जानाति गुर्वीं प्रसववेदनां। यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयं। नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन
विभाव्यते। वैधर्म्यं प्रतिबिंबत्वं दृष्टान्तस्तद्दलं हृतिः। त्वमेव कीर्तिमान्राजन्विधुरेव हि कान्तिमा
न्। यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः। त्वमेव की
र्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्बिंबप्रतिबिंबभावः। यथा वा। कामं नृपासन्ति सहस्रशो मे राजन्वती माहुर

एकः
२२

४यद्यपि नयोगयवयोरर्थे नैव कारणविद्वान्जानाति सर्वं वाक्यार्थः। यत्पुनर्नहि वंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः ४

३दृष्टमाणमर्थः ३

१अनिष्टेपि सत्सामग्रीवशाज्जायमानस्व १

उपमानवाक्ये वीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रसूचकं वर्जनी पुरुषप्रतिषेधा नर्तनादिका पूर्वकवीक्षाप्रतिषेधो यमनिक्षापर्यवसितस्वेति धर्मैक्यमनुसंधेयं। अर्थवृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतां वाप्रतिवस्तूपमानुप्रस्तुताप्रस्तुतानामिति विशेषः। अयं वापरो विशेषः। जातिदीपकवैधर्म्येणाऽ भवति प्रतिवस्तूपमानुवैधर्म्येणापि दृश्यते। विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्। नहि वंध्यापि जानाति गुर्वीं प्रसववेदनां। यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयं। नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते। वैधर्म्यं प्रतिबिंबत्वं दृष्टान्तस्तद्दलं हृतिः। त्वमेव कीर्तिमान्राजन्विधुरेव हि कान्तिमा न्। यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिंबप्रतिबिंबभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः। त्वमेव की र्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्बिंबप्रतिबिंबभावः। यथा वा। कामं नृपासन्ति सहस्रशो मे राजन्वती माहुर

एकः
२२

२उपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो दृष्टान्तः इति लक्षणम् २

२वाक्ययोरिति अनुवर्त्तते धर्मयोरिति भावार्थः २

१अनेन प्रकृतराजविशेषणं १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधूलोचनजलधाराकामिनांप्रवासरुचिं। यत्नेननिर्जितंनवनिलीयतेचंद्रबिंबंबुधरे। अरविंदमपिनसंहरिनिलीयतेपाथसांपूरे। एवंचंद्रीनांप्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपिदीपकछायाप्रतिभात्रेणदीपकवपदेशो। वाक्यार्थैरेकसामान्येप्रतिवस्तूपमा। तापेनभ्राजतेसूरः शूरश्चापेनराजते। यत्रोपमानोपमेयपदयोरेकःसाधारणोधर्मः पृथङ्निर्दिष्टतेसाप्रतिवस्तूपमा। प्रतिवस्तुप्रतिवाक्यार्थसुपमासमानधर्मोज्ञापितिगुन्यते। यथात्रैवंभ्राजतेराजतइत्येकएवधर्मोपमानोपमेयवाक्ययोःपृथङ्निर्दिष्टः। पथागा। स्थिरावलीगुणवतांखलुबुध्यानगाध्यते। रत्नहीपस्यहिशिखागात्रमपिनाश्रयते। पथावा। तेषामृतस्यहिनिपादपंकजेनिवेशितात्माकथमन्यदिच्छति। स्थितेरविंदमकरंदनिर्भरेमधुव्रतेनेश्वरसंहिवीक्षते। अत्रपद्युपमेयवाक्येजातिका

१ अत्रतीलीपतेमाद्रस्यमर्थस्यातिरोधानस्यवाचकः ३

२ अत्रचंद्रदीपकस्थानीयवाक्यार्थयोरावृत्तौवेसर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेतिअंबुदमालादीनांविरहोदीपकमयाकेवलंप्रस्तुतत्वात्चंद्रबिंबारविंदयोश्चकवलासप्रस्तुतत्वादितिभावः। दीपकछायाप्रतिदीसाहश्यवेसर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोगपत्वंवर्णनीयासंश्लेषवशेनास्तीतिभावः। सानपदेनदीपकात्पृथगेवाधमलंकारोनूतनमभेदशतिसूचितम्

३ एकस्मिन्समानधर्मे सति ४

४ उपमानोपमेयभावपदे २

५ तिपार्थः २

६ पिन्नशब्देनेसर्थः २

७ अधूलोचनजलधाराः प्रवासकांक्षिणांप्रवासकांक्षयतीत्येकएवनायकूपोर्थः शरः

८ ईश्वरंप्रतिभक्तस्योक्तिः। अस्मत्स्वरणशीलेनवपादपंकजे निवेशितात्माजनः निर्दिष्टफलंयथिच्छतिकथमपीसर्थः अस्मत्संबंधप्रसादंकृत्वा

९ स्थितालीलीमरुतंरत्नवेदीपीठरत्नदीपः अयमर्थदिशिपमेयवाक्यं उत्तरार्द्धेउपमानवाक्यं

१० एवमेवोपमानः साधारणधर्मवाचकयोर्यथाकस्मापिवाथते अत्रमाधारणधर्मोप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रसन्तपुरुषसौष्ठवं पमेयवाक्यार्थसम्पूर्णं हारकलंकनसोपमानवाक्यार्थस्य वयं तद्यथा मैका
ऐपः॥ यथा वा॥ अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं स्थलेकमलरोपणं सुचिरमूषरे वर्षितं
स्वप्नकमवनामितं बधिरकर्णजापकृतो धृतो धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः॥ अत्राहबु
धजनसेवायाअरण्यरुदितादीनां वयं तद्धामैकारोपः॥ पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यानि
दर्शनां॥ तन्नेत्रयुगलं धत्ते लीलानीलांबुजन्मनोः॥ अत्र नेत्रयुगलेनीलांबुजगतलीला
पदार्थारोपो निदर्शना॥ यथा वा॥ वियोगे गोऽगारीणां योगे जलपांडिमा॥ अदृश्यत
सरजूरीमंजरीगर्भरेणुषु॥ पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः॥ इदमुपमाने
उपमेयधर्मारोपदृष्टिभेदः॥ उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रसंभवेन तत्समानधर्मक्षेपाद्रूपम्

यथा पिबुरवं इति वक्त्रानुसौष्ठवा-
पूर्णे हारकलंकनेन्दुनावनापकारिणः
सम्भवति तथापि यत्र द्वाभ्यां ध्रंसुकृतं
प्रानउपमा तदुपमा

पदार्थस्तत्रोपमी
यथा आत्मे लीला
नाः अन्यान्यरूपोल
पिन इत्यर्थः॥

कांतवियोगकाले योगे जलपांडिमा पाण्डुवर्णो भवति सरजूरीणां लतानां मंजरीगर्भ
स्थेषु रेणुषु दृष्टः। उपमानेयथा लोकेषु रूपेषु उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमेयधर्मारोपे
लावाः सावानेरूपकरणात् कथमिदं पदार्थनिदर्शनाभिधानं इति वाक्यार्थमाहुः भवद्भिः

Nepal Sanskrit University

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेनभूमिं नक्षत्रताराप्रदसंकुलापि ज्योतिस्मती चंद्रमसैव रात्रिः॥ यथा वा॥ देवी वाग्वपुषा सन्ते हि बहवः सा
रंसारखंजानीतेनिनरामसोयुरुकुलाकिष्टे सुरारिः कविः॥ अखिलांधिनुस्वधानेभटैः किंतु
स्वगंधीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मथावलः॥ नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेकं
एवधर्म इति प्रतिवस्तूपमाभुक्ता॥ मैवं॥ अत्रेतनेमंथावलेत्यानस्पदाधितनेनत्रज्ञानातीत
त्रसागरध्वनिलावपिपर्यन्तसंस्पर्शमात्रस्यविवक्षितत्वाद्वो हरणोपहारवृत्तिरूपकाद्विशेषपूर्व
वन्मस्तुतामस्तुतविषयत्वकृतोद्रष्टव्यः॥ वैधर्मेणाप्ययंदृष्टपतितेकृतंकगर्वाभिमुखंमनस्तया
किमुस्पर्धंतिहताश्चनोद्विषः॥ तमांसिनिष्टंतिहितावदंशुमान्नयावहायात्तुरयाद्विजोति
गांवाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभावः॥ यद्वानुःसोप्यतासेयंपूर्णोद्वोरकलंकता॥ अ

सदृशवाक्यार्थसंबंधीयरूपकारोपः उपमेयवाक्यार्थेऽप्रमानवाक्यार्थभिन्नरोपइतियावत्॥ सानुःसोप्यतासेयं इतिसामान्येनप्रसंगे
विधेयाभिप्रायकंस्त्रीलिंगं॥

नृपंप्रतिमंत्रिणाक्तिः। हेनृपतेतवयामनःगर्भस्याभिमुखंवर्तमानं
इत्यर्थः किमन्यदपेक्षितमितिशेषः। एवंशास्त्रमयोगाद्धि हेतुनानोऽवार्थ
द्विषःमत्रवैनिहतार्थनमुनिहतिष्यंते॥ सूर्यः उदयाद्रिः किं हेतुतथा
ध्वनिष्टेति॥ इतिसामान्ये

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु-ल-ह

२४

योरेकैकपदोपात्तत्वेपि वाक्यार्थ इति निदर्शनायां नेति। तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टया
पाररूपत्वादिति। अत एव निदर्शनायां रूपकाद्भेदः। रूपके त्वविशिष्टयोरेव मुखचंद्रादिकयो
रेकारोपः। अंघ्रिरंडो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो वलिनिप्रहो विधिविष्टरपद्मस्य नालदंडो मुदे स्तु
वः। इति विशिष्टरूपकोदाहरणेपि न बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टता। विधातृवि
ष्टरकमलाश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात्। यदा
तु सौम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणे दातृहर्तृदातीनामानंदकत्वादेवात्र विशेषणयोर्बि
बप्रतिबिंबभावाभावात्। यत्र तु विषयविषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्र
तिबिंबभावाभावात्। यथा मुक्तिस्त्रीलाभस्मकुरण्टधवलाविभ्रती तारकाश्रीः पांडुर्हीनव्यसनरसिका रात्रिका
पालिकीयं। दीपाद्दीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिंदूरपरिमलं लांछनं

२ बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुवशिष्टयोः २

२ अलंकारेषु विशेषसारेण नेवंधनेकर्तृप्रकृतेः प्रत्युत्क्षिप्तोहरेरंघ्रिरंडो मुदे स्तु वः कीदृशः प्रलयाः जीवनं तस्य २ अस्य नालदंडमित्यर्थः

२ सादृश्यमात्रादिति भावः। रूपकविशेषेऽपि निमित्तमात्रांकयपरिहरति ३

३ सावयवरूपकोदाहरणे आरोप्यविषयारोप्यमाणसंबंधिनोर्विशेषणयोः ३

४ संघटितरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः ४

५ उत्क्षिप्तवस्तोर्मयापि विशेषणविधिविष्टरपद्म ५

६ निदर्शनायाः लक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः नाव्याप्तिः ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पर्यवसानं तुल्यं॥ इयं पदार्थवृत्तिदर्शनात्तुल्योपमेति जयदेवेन व्याख्याता॥ यदपि वियोगे गौडनारीणां इ
त्यत्रोक्तः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः तथापि विशिष्टो धर्मैकारोपो वाक्यार्थ
वृत्तिनिदर्शनाऽपमानोपमेत्ययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थापा
श्रित्य तस्याभिप्रेतत्वात्॥ एवं च त्वयि सति शिवहतार्थस्य स्मर्थितानामितरमनुसरतो दर्शयं
तीति सुदृशां॥ वरमवरणपातेऽद्रिं हरोन्मुखकामाः करभमनुसरन्तः कामधेनोस्थितायां हरौ
मध्यं लतीर्पतमनुष्ठुं स्वकुणाणवा॥ इत्यादौ वाक्यभेदाभावेऽपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना वि
शिष्टयोरेकारोपसद्भावात्॥ वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणं वाक्यार्थयोरेव विंबप्रति
विंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मिणोर्विवक्षितत्वात्॥ एवं॥ एजसेवाम
नुष्याणामभिधारावलेहलं॥ पेयानमपरिष्वंगो बालीवदनचुंबनं॥ इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांत

१ जिह्वाधरदंशापानचंबनवदनिजनकतंबसाधारणो धर्मः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तानो एजसेवा॥ २ एवंविधार्थविवक्षर
णे वक्ष्यमाणः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुल॰ ६
२५

शिष्टं मः स्वकीपनाशक्रियया दृष्टान्तभूतया अग्नोपेवं राजविरुद्धश्चेन्नश्येत्स्वनिष्टपर्यवसायिनमर्थं
बोधयद्देवनष्टमिति निबंधनादसदर्थनिदर्शना॥ तथा उक्तश्लोकेसविनास्वोदयसमयमेव प्रे
फुलस्त्री माद्धानस्तयापश्चलस्त्याधानाश्रियया परान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृद्भ्रहस्वेनि
श्रेयस्करमर्थं बोधयन्निकृष्टनिसदर्थनिदर्शना॥ यथा वा॥ उन्नतं पदमवाप्य यान्ति लघुतां हेलये
वसपतिर्दिनिबुवन्॥ शैलशेखरगतः पृषत्कणः पातुमर्थः॥ अत्र गिरिशेखरगतः पृष्टविंदुकणो
मंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन्नधोरुन्नतप्राप्तिः पतनहेतुरित्यसदर्थं बोधयन्निकृष्टस्य
सदर्थनिबंधना॥ हृदामणिपदेधत्ते यो देवं रविमागतं॥ सतां कार्यातिथेयीति बोधनाय गृहे
धिनः॥ अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्लक्ष्मीवलः स्वनिष्टयारविधारणाक्रियया समा

(७ दृष्टान्तेसस्मिन्भूतयाविद्यमानयेत्यर्थः दृष्टान्तोभूतः संजातोयया इतिवा एवं वंशस्यापि राजतं सोमो वै ब्राह्मणा
नां राजा तस्माद्विधुनिमिति दृष्टान्तेन पर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धरूपमर्थः

४ अधःपतति उत्कर्षं सीयते अधोदेशे पतति इत्यर्थः ध्रुवमिति पाठेन बोधनस्य हर्षवत्
५ भ्रमानत्वात्त्रयोगः दृषत्कणाघ्रतपाठे पाषाणइत्यर्थः ४

४ श्रीरुमारुतधुनः ४

दृष्टान्तेसस्मिन्भूतयाविद्यमानयेत्यर्थः दृष्टान्तोभूतः संजातोयया इतिवा एवं वंशस्यापि राजतं सोमो वै ब्राह्मणा
नां राजेत्यादिभुनिमिति दृष्टान्तेन पर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धरूपमर्थः

रयमुद्दयम्बलेजाग
तं देवं रविं हृदामणेः
पदेस्थानेमस्तकेध
त्ते धारयति किं कुर्वन् गृहमेधिनो गृहस्थान्सतां प्रातिथेयी कार्यं तिबोधयन्२
अत्र उक्तनिदर्शना त्रयविषये केचिदस्येति व्यवहरन्ति तन्नान्वयः२

दशमः
२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१ उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः। वस्तुतो कपालिकी अत्रापि विशेषणत्वं अपि तु तत्कोटिनिविष्टत्वं
मेवं स्तनोधस्य-२ (प्रत्यादेः)
४ उपमाकल्पकरूपकार्थं अपरपदार्थं तद्धर्मा आरोपहेतुलक्षणासत्तदभिमतत्वादिति भावः ४
५ सर्वलक्षणाभिरर्थः निर्दर्शनाभिस्तु सम्मतः ५

६ उक्तरूपेणैवेत्यर्थः ६
तत्तत्पदवाच्यार्थयोरैक्यारोपहेतुत्वात्
३ श्रुतलक्षणांगीकृतमतमर्थः ३

स्य कृतेनेति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैक्यारोपः। न
तु त्र्यस्त्रादिविशिष्टगात्ररूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकपालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्या
रोपो लिंगं। तस्माद्राजसेवामनुष्ठानमिति वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनेति युक्तं। मतान्तरे तु रूप
पदार्थवृत्तेर्निदर्शनयाभावं। अपरे बोधनं प्राहुः। क्रियया सत्तदर्थयोः। न श्वेद्राजविरोधी तिष्ठे
त्तं वंद्रो दयेत्तमः। उदयन्नेव सविता पश्चेत्पयति श्रियं। विभावयन्समृद्धीनां फलं तु दुरुप्र
हं। कस्यचित्किंचित्क्रियया विशिष्टस्य स्वक्रियया परत्र प्रत्यसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्य
ते तदपरं निदर्शनामाहुः। असदर्थबोधने उत्तरार्द्धमुदाहरणं। तत्र नश्येत्सतिबोधयेदिति वा
प्येवं बोधयेदिति सत्यगम्यमानत्वादप्रयोगः। ततश्च राजा चंद्रेण सह विरुध्यस्त्वयं नाशक्रियया वि

१ उक्तलक्षणेन
२ सितत्वादिरर्थः

३ राजसेवेत्युक्तदृ
३ स्तो.

२ उक्तलक्षणे लक्षणे लक्षणासंगतमपि-२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पतिरेव गृहमेधी समागमं संनमुचिनप्रत्यासंभावयेदिति॥ अनः संभवति बोधनसंबंधरनि॥ व्यति
रेकौ विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः॥ शैलाइवोन्नताः संतः किंतु प्रह्वनिकोमलाः॥ अयमुपमेयाधि
क्यपर्यवसायी व्यतिरेकः॥ यथा वा॥ पल्लवकोमलतरेषु विशेषः करस्पर्शे वीर॥ भूषयति कर्णमे
कः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते॥ तन्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा॥ रक्तरत्नं नवपल्लवैरहमेपि श्लाघ्यैर्नि
यायायुरणैरत्नाभायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखेभा अपि॥ कांतापादतलाहतिस्त
वमुहुस्तद्धन्यमाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥ अनुभयपर्यव
सायी यथा॥ हृदतरनिकृष्टसुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य॥ अपराणस्य कृपाणस्य
च केवलमाकारतो भेदः॥ सहोक्तिसद्भावश्चेद्गुणतेजनरंजनः॥ हिंगनमग्न मत्तस्य की

१ अनुभावः सहितं जनरंजनः सहृदयजनाह्लादकः स्वं च मन्यते कृसाहित्यं संसर्गोक्तिरिति लक्षणं॥
जन

२ उपमेयोक्तसीपकर्षापेक्षतरपर्यवसान ३
रहितः हृदतरोनिः ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ धर्मिणोः साम्यमात्रेण समानकालत्वाभावे स्तनस्तनयोरिव ४
वस्त्वभिभावेन धर्मिणोः साधर्म्यमिति भावः ४

गतानां सतामेवं गृहमेधिभिरनित्यं कार्यमिति सदर्थबोधयन्निव दृष्टसदर्थनिदर्शनाः॥ अत्र को
विद्वान्यार्थवृत्तिपरार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयं न संभवद्धेतुसंबंधनिबंधनमिति तृतीयानुसंबंधं
तुसंबंधनिबन्धनेति वयं वदामः। तथाहि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरेकत्वमसंभवन्नयोः
साम्ये पर्यवस्यति। द्वितीयनिदर्शनायामप्यग्नमधर्मोऽत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति।
तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवद्देवसमनागमीकरोति। यो
धयन्गृहमेधिनदत्ताहोकारीषोऽग्निरध्यापयन्निव समर्थीकरणेऽपि प्रयोगः। तत्र यथा
कारीषोऽग्निः शीतापनयनेन वटूनध्ययनसमर्थीकरोति एवं रूपमानः पर्वतः स्वयं सुपमानर
भावेन गृहमेधिनउक्तबोधनसमर्थीकर्तुं समर्थः। यथायं पर्वतः समागन्तरविं शिरसा संभाव

१ बोधयन्निव नाहि नाश्वतदर्थोऽनाहपति करोति वंशुक्कणो मयंतस्यं कारीषः। सम

४ स्वाधिकरणत्वे नस्वीकरोतीत्यर्थः। दृष्टांतमाह यो धयन्नस्वेत्यादि तत्र विवक्षितत्वात् ४

१८२

धर्मिवरणे समर्थकरणे सामर्थ्यात्पादन इति यावत्। भावस्याधान्यात् उपमानभावेन दृष्टोऽतत्वेन। एवं प्रदर्शितेन निदर्शनाकारपरस्यवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ

३ अर्थस्य निदर्शनाश्रद्धानिबोधं ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गारोधः पतनकलुषानुकूलतीव्रप्रसारश्च अवतंस प्रभृतीनि विनानि शरीरस्य त्वं विना शब्दमंतरेण
दर्शितः समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेप्रस्तुतस्य चेत्। अयमेवोदाहरणमिति। अत्र
अप्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यकलाद्प्रस्तुतवृत्तान्तस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासो
क्तिरलंकारः समासेन संक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्वचनात्। उदाहरणमयमेवेति। अत्र
चन्द्रस्य प्राचीप्रारंभसंबंधलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखशब्दस्य प्रारंभवदनसाधारण्याद्वक्त्रशब्द
स्य साधारण्यात् चुम्बनीत्यस्य प्रस्तुतार्थसंबंधमात्रपरस्य शक्त्यार्थान्तरसाधारण्या
चन्द्रमाशब्दगतपुल्लिङ्गेनेन्दुशब्दगतस्त्रीलिङ्गेन च तत्प्रतिपाद्येन्दुसंबंधित्वेनोपस्थितस्य
स्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तान्तः प्रतीयते। यथा वा व्याकुलाकुचभारसाकुलकरव्यालोल

क्षणः

नायिकानुरक्तस्य कस्यचित् क्रीडालंकृतं कंदुकं चुम्बति। आवृत्तः २७
१ विशेषतः जातसंतप्तचलत्कुचभारो यत्र आकुलाः क्रीडाविशेषेणेतस्ततः पर्यटन्तः कराः प्रेरणा यत्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निशि त्यर्थिभिः सह॥ यथा अर्गं कायासंश्रयतेनलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं मूलं प्रतिसरेज्जलं
स्यज्जडतां श्रान्तेव मीनैः सह॥ आत्मा कथं हिमांशुदीधितिरपि स्नातेव लोकैः समं निद्रागर्भगृहं सह
प्रविशति क्लान्तेव कांताजनैः॥ जनरंजनइत्युक्तेरनेन सार्द्धं विहरंवुरगशिरस्त्याद्दीनसरोक्तिरलं
कारः॥ विनोक्तिश्चेद्विना किंचिन्न्यूनतां हीनमुच्यते॥ विद्या ह्यापि सावद्या विना विनयसंपदा॥
यथा वा॥ यश्चरामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति॥ निंद्यः संभवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते॥ अत्र
त्ररामदर्शनं विना निंदितत्वं विनाशब्दमन्तरेणापि दर्शितमुत्तरार्द्धे किंचिद्विहारस्य विनोक्तिः
सापि कथ्यते॥ विनाखलैर्विभात्येषा राजेंद्र भवतः सभा॥ अविभूतेशशिनि तमसा मुच्यमानेव
शक्रिनैशशर्वरिहुतभुजइव छिन्नभूपिष्टधूमा॥ मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा गं

१ रात्रिरिव दर्शितिः अर्थतः वीक्षितं निसर्थः १ १ नष्टः भूपिष्टो धूमो यस्य ॥ १

॥ यथा वा ॥

४ रामकर्मकं रामकर्तृकं विनेत्यर्थः अंतरेणा अपि तथा सापि नोक्तिरित्यर्थः यद्रूपं तत्तु यद्ग्रहणमिति भावः ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्रूपकइवप्रस्तुतेप्रस्तुतरूपसमारोपोपपत्तिमुखेचंद्रइत्यत्रमुखेचंद्रत्वारोपहेतुः चंद्रशब्दसमभिव्याहा
रवद्वक्त्रश्चंद्रवतिचंद्रशब्दस्यादिसमासोक्त्युदाहरणेचंद्रादौजारत्वाधारोपेहेतोस्तद्वत्वकपदस्यसम
भिव्याहारस्याभावात्। निरीक्ष्यविधुन्तयनैः पयोदेमुखंनिशायामभिसारिकायाः॥ धारानिपातैः
सहकिंचुवांतश्चंद्रोयमित्यार्तनरंरणस॥ इत्याद्येकदेशविवर्त्तिरूपकोदाहरणइवप्रस्तुतेप्रस्तु
तरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात्। तत्रहिविधुन्तयनैरितिनिरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्र
धानमयूरव्यंसकादिसमासप्रवस्थितोऽउत्तरपदार्थभूतनयनाचयानुरोधात्। पयोदेऽलंकारमपि
दृष्टपुरुषन्तरूपणंगम्यमुपगम्यते॥ नचैतथानिरीक्षणवत्तयागतंकिमपिवेपनरूपसिंधुरि
तिश्लोकेसेतुकृत्वाद्विवत्रोप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्तउपात्तोस्ति॥ नापिश्लिष्टसाधारणविशेषण
समर्पितयोःप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरप्रस्तुतवृत्तान्तस्यविधुन्तयनवत्साधान्यमस्ति॥ येनतद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्र

हारावलिभिः स्वकुण्डलशोभिभिर्युगतं प्रस्वेदिवक्त्रामुज्जृम्भ शम्बद्धकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया
स्यात्कंदुकसारं हंसभगयासंसेव्यसेतन्कृती ॥ अत्र कंदुकरत्नाकरवर्णनायां बालाकुचभारमित्या
दिक्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरताशक्तनायकवृत्तान्तः प्रतीयते । पूर्वत्र विशेषणानि
श्लिष्टानि इह साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते । पुरा यत्र श्रोतः पुलिनमधु
नात्र सारतां विपर्यासेणातो घनविरलभावः क्षितिरहस्य । वहो दैवं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं नि
वासः शैलानां तदिति मतिबुद्धिं दृढयति ॥ अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुंबिपुरनगरानादिस
मृध्यसमृद्धिविपर्यासश्च प्रस्तुतसमाधयस्य ग्रामनगरादेः वृत्तान्तः प्रतीयते । अत्र विशेषणसा
म्यात्सारूप्याद्वा यद्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रस्तावनं तत्र प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतान
न्वयिनः कविसंभगीवरतायोगात्तत्र समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्तारेतुः ॥

२ कंदुक सौंदर्यनायककथारसैर्निविशेषात् साद रसहिमं यथास्यात् यद्यस्मात् स्वेप्रतेः तस्मात् तधिधनोमि ३

अनंतरं

184

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ ३ पतोऽप्रस्तुतदृष्टान्तस्यारोपो नवाऽऽहेतुः किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसम्बन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपस्तथाभूतस्यैव
२९ स्यानुयुक्तत्वात् नवतादवगमनेविशेषणपदानां सामर्थ्यसत्त्वतः श्लेषादिमहिम्नाविशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन
वदनचुम्बनादिनातत्सम्बन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानतत्रभवति यथास्वरूपतोदृष्टेनरा
जाश्वादिनातत्संबन्धिनि राजादौस्मारितेपुनरश्वादौतदीयत्वानुसंधानंन दृष्टिति विशेषणसाम्येनवाच्योपस्कारक
स्याप्रस्तुतव्यंजनस्यात्यपेक्षा अतस्वश्लिष्टविशेषणयामिवसाधारणयाम्यप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपहेत्वे
वपाचीनानांप्रवादः कन्दुके व्यावर्त्तनात्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वकामुकसम्बन्धित्वेनैवसमा
रोपणीयत्वात् स्वरूपतः कन्दुकेपितस्यसत्वेनासमारोपणीयत्वात् किंचसारूप्यनिबन्धनत्वेनोदाहृताव
यांसमासोक्तावस्तुनदृष्टान्तस्याशब्दार्थस्यप्रस्तुतदृष्टान्तरूपेणैवगम्यमानतेनरूपेणातस्य समारोपसिद्धे
रव्यभ्रापितथैवयुक्तमितियुक्तमेवपाचीनानांविभावनीयम् ॥ अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे ॥ राम:
२९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नुरोधात्संसेनुमन्यथ कृदित्यत्रैव चानुक्तमपि प्रस्तुतेः प्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम तस्माद्विशेषणसमर्पिता प्रस्तुतस्य वक्तुरसमारो
पमात्रमिह चारुताहेतुः यद्यपि प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणा
योरपि विशेष्ययोरभेदो वस्तुतः तादन्वयादस्ति समप्राधान्यम् तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारो
पोऽपि कार्यः ॥ तथाहि ॥ प्रस्तुतविशेष्येणापि अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वयो यथा तथैवाप्रस्तुते जायते नास्ति प्रकृतवृत्तान्तस्या
न्वयो यथा स्वस्य समप्रधानयोः प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरन्यतरस्यावरूपमारोपेऽभ्युपगन्तव्ये भुतस्य प्रस्तुतेः प्रस्तु
तवृत्तान्तस्यारोपश्चारुताहेतुरिति युक्तम् नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः विशेषणा
नां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनां प्रस्तुतस्य गम्यत्वम् समासोक्तिरिष्यते इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणा
नि संगच्छेरन् प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोप
मात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यंजनापेक्षणादिति वेद्यते स्वरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यः अनुकम्पनम् प्रश्नः दुस्मयोहृदमानपरत्वेनाप्रकृतयोः कीर्त्तनमित्यप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः सेनापतिस्तमुद्दश्य
तत्रसंभितोद्गारत्रपपातोत्पतदुधिरस्यसेनापतेरेववर्णनंप्रकृतमितिप्रकृताप्रकृतश्लेषः॥ यथावा॥ ग्रातः काकोदयेयेनदोषापि
करुणात्मना॥ पूतनामारणाख्यातः समेसुखारणविभुः॥ नीतानामाकुलिभावंलुब्धेभूरिस्त्रीमुखैः॥ सदृश्यनगृहानाक
मलानांस्वदीक्षणो॥ असावुदयमारूढः कान्तिमान्रक्तमण्डलः॥ राजाहरतिलोकस्यहृदयंमदुभिःकरैः॥ अत्रायेस्तोतव्य
त्वेनप्रकृतयोरामकृष्णयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्मकुमुदयोः श्लेषः॥ तृतीयेरात्रिवर्णनप्रस्तावेप्रकृ
तस्यप्रत्यग्रोदितचन्द्रस्याप्रकृतस्यानवाभिषिक्तनृपतेश्चश्लेषः॥ यदत्रप्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे नाद्यशक्तिमूलध्व
निभिन्नत्वात्॥ तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलङ्कारस्यव्यङ्ग्यत्वाभिप्रायेनत्वप्रकृतार्थस्यैवव्यङ्ग्य
त्वाभिप्रायमप्रकृतार्थस्यापिवाच्यप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावस्थाभावेनव्यक्त्यनपेक्षणात्॥ यद्यपिप्रकृतार्थेप्रकरण
वलात्रूढिनिबुद्धिस्थितेसत्येवपश्चात्प्रतिपत्तुर्ग्रहणादिवाचितांराजकरादिपदानांमन्योन्यसन्निधानवलात्तद्विशे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नरसिंहादिभिरस्मत्कानामस्माकमस्मद्गुरूणां चरणयोर्मयमेव रक्षक इत्यभिप्रायगर्भमुक्तमेकस्यापि साभिप्रायविशेषण
विन्यासस्य विच्छित्तिविशेषयावगाहनकारत्वेन विवक्षितत्वे अपि सुधांशुकल्पितो नवरसपाठैरस्मत्सलाभो न निवार्यते अथवे
कपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार इति सर्वसम्मतम् तद्धेतुकस्यापि विशेषणस्याभिप्रायस्यालङ्कारत्वं युक्तमेव ॥ साभिप्राये वि
शेष्यतुभवेत्परिकरः चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देव चतुर्भुजः ५८ अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषपदं पुरुषार्थचतुष्टयाद्यर्थ
सामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ॥ यथा वा ॥ फणीन्द्रस्तेयुगान्वन्तुलिखितुं हेतुकधीपः ॥ इत्युमारवरालङ्कारः कालमेघाङ्कनेगुणाः
फणीन्द्रवृत्तादिविशेष्यपदानि सहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ नानार्थसंशयः श्लेषो वर्णाः वर्णोभयाश्रितः ॥ सर्वदो
माधवः पाता सयोगसमर्थ रक्षतु ५९ अत्रेनत्वन्मुखतुल्यं फणिगाहतसक्तिना ॥ उच्चरूपि कीलालः उभे वाहि
नीपतिः ६० अनेकार्थनाद्यविन्यासः श्लेषस्त्रिविधः प्रकृतानेकविषयो ऽप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेक
विषयश्च सर्वदेत्यादिना क्रमेणोदाहरणानि तत्र सर्वदो माधवः इति स्रोतस्यं न प्रकृतयोः हरिहरयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रावेपिनश्चनिव्यपदेशः। तार्परशोहरस्यमन्त्रार्थस्यकेमुनिकन्यायेनसर्वधन्विधैर्यभङ्गकत्वेशूरीरसंरक्षणार्थंपायमाचर
तांमूढत्वेसत्यस्यवरणीयराजगुणकथनाद्गुरुत्वेचवाच्यस्योपकारकत्वादतएवधर्मार्थस्यवाक्यपरिकत्वात्परिकर
इतिनामास्यालंकारः केचिन्नुनिष्प्रयोजनविशेषणोपादानेअपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वंविशेषणविशेष्य
भावमात्रेनकश्चिदलंकारः एकत्वनियतादृशानेक।विशेषणोपन्यासःपरंवैचित्र्यविशेषणात्परिकरइत्यलङ्कारपरिग
णितइत्याहुः वस्तुतस्तुअनेकविशेषणोपन्यासएवपरिकरनियमः शेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेनतत्रैकस्या
पिविशेषणस्यसाभिप्रायस्यविन्यासेविद्धिचिविशेषणसद्भावात्परिकरत्वोपपत्तेः।यथा॥अतियजेतनिजांयदिदेवता
मुभयतश्चवतेजुयतेप्यसुम्॥क्षितिभृतेवसदेवतकावयंवनवतांकिमहिदुहा।अत्रपुरुहूतपूजोद्युक्तान्नन्दादीन्प्र
तिभगवतःकृष्णस्यवाक्येगोवर्द्धनगिरिरेवास्माकंरक्षकत्वेनदेवतमितिसएवपूजनीयो ~~नान्यकोनोदेवतमि~~
~~तिसम्प्रतिपूजनीयो~~ नारक्षकःपुरुहूतइत्येवम्परम् वनवतेतिगोवर्द्धनविशेषणंकाननवत्वान्निर्भयादिमत्वाच्चपुष्यत्

नवमो
रामः
३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुधांशुकलितो नंसस्तापं हरतु वः शिवः॥ अत्र सुधांशुकलितो नंसद्वृत्तिविशेषणं तापहरणासामर्थ्याभिप्रायगर्भम्॥ यथा वा॥ तव
प्रसादात्कुसुमायुधोपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा॥ कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं केवलमध्वनीनो॥ अत्रापि पिनाकपाणेरिति
हरविशेषणं कुसुमायुधदुस्साध्यलाभाहमर्थविशेषणं असामर्थ्याभिप्रायगर्भम्॥ यथा वा॥ सर्वाङ्गनिधानत्वक्ष
तघ्नस्य विनाशिनः॥ त्रासं कस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते॥ अत्र शरीरविशेषणं वितस्वरूपत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रा
यगर्भाणि॥ यथा वा॥ शास्त्रं नैकतयास्थितं श्रुतिगणं जन्मीतवं॥ भीकृतो नाभो नाभ वमच्युत स्वसुमहत्प्रपञ्चनाभाभि
धि॥ चित्रार्थं नहि कथमचकथं सुत्रामणा सुरुदैवतत्वमुरगेन्द्रवर्गनमरुं कैकथं मुकुयाम्॥ अत्र श्रुतिगणं नाव्या
स्थमित्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन्व्यासादिअसाधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेन नाहं व्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि॥
तत्राद्योदाहरणयोरेकं विशेषणम्॥ समन्वयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि॥ तत्र प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकार्
भिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च॥ द्वितीयोदाहरणे भिन्नभिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः॥ तेषु व्यङ्ग्यार्थस्य

187

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भुवा जवेन नीता: । वा[illegible]कीकैरक्षितरामलक्ष्मणानां [illegible] धर्म्यदधतिगिरां महासरस्य: इत्यत्रैवाक्षिपुश्लेषो
भवेत्समभिमत्येत्युक्तिया विशेषणसहार्थत्वेनाप्युपपन्नं वधुयुश्लिष्टविशेषणयोर्थान्वयात्सा ङ्गागपुतीर्तसाम्या
र्थनावत्नवंतेतस्मादर्थसौन्दर्य्यवत्नादेवतदन्वयानुसन्धानमिति गूढश्लेषः तदनुवलादेवसमत्राद्दसाधर्म्यो
र्थत्वकल्पनमिति वाच्यतयैवोपमालंकारस्यागमयश्लेषइत्यलमिति प्रपञ्चेन नात्सिद्धश्लेषत्रैविध्यम्।
स्वश्लेषः प्राकारान्तरेणापि हि विषः सपन्नः। उदाहरणानि स्वज्वकीलात्नवाहिनीत्यादिशब्देषु परस्परं वि
लक्षणं पदभंगमपेक्षनानार्थक्रोडीकारात्सभङ्गश्लेषः तत्र सभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारः॥ अभङ्गश्लेषस्त्व
र्थालङ्कार इति केचित् उभयमपि शब्दालङ्कार इत्यन्ये उभयमप्यर्थालंकार इति चाभिप्रायः एतद्विवेच
नं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम्॥ अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सापत्र प्रस्तुताश्रया॥ एकः कृतीनां कुन्तेयो जयं नाक्रान्त
याचते॥ ६१॥ यत्रा प्रस्तुतशब्दवर्णनं प्रस्तुतावगतिपर्यवसायि तत्रा प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः अप्रस्तुत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ पयो

यशब्दपुनरुन्मेयपूर्वकमप्रकृतार्थः स्फुरन्नेतावतानस्यव्यङ्ग्यत्वम् वाक्यप्रतिपाद्यमानेसर्वथैवव्यङ्ग्यनपेक्षणात् प
र्यवसितेप्रकृतार्थाभिधानेपश्चात्स्फुरतीतिचेत्कामं गूढ्ढ्ढेयोभवतु अस्तिचान्यत्रापिगूढ्ढ्ढेयः। यथा। अयमेतिज
रठाः प्रकामगुर्वीरत्वयुवितनविधरोपरुक्षाः। सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतिदिक्परिकास्तदीविभर्ति॥ मन्दम
ग्निमधुरर्थमोपलब्धादक्षिनश्चयपुयाभवन्नमः। दृष्टयस्तिमिरजसिषेविरेदोषमोषधिपतेरसन्निधौ॥ अत्रहिसमा
सोक्तयुदाहरणयोः पाकरशिकेर्थेप्रकरणवक्रान्यरितिबुद्धिस्थेविशेषणसाम्यादप्रकृतोपपद्यवेषाद्दृष्टान्ता
दिः प्रतीयते तत्रसमासोक्तेरङ्गं ढ्ढेयइतिसर्वेषामभिमतस्व एवमन्यत्रापिगूढ्ढ्ढेयेध्वनिबुद्धिनकार्या। य
था। रम्यादृतिप्रावृतीः पताकाशरंविधिक्रादृतिवर्द्धयन्तीः॥ यस्याभसेवन्ननमद्वनीकाः समं वधूभिर्वलभी
र्युवानः अगाहिनीयान्नादिविशेषणसमर्पितार्थांतरणंनवाद्यसामर्थ्येनवधूभिरन्वयोविभक्तिभेदात् नचवि
भक्तिभेदेननदन्वयापेक्षकंसाधर्म्यमिहनिबन्धनमिनयतः॥ एतस्मिन्नधिकृपेयः श्रियंवहन्त्यः संक्षोभंपवन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिरन्यः कञ्चङ्कुर्वाणोपर्यवस्यति। एवं चन्द्रक्षपाचन्द्रमसोः प्रशंसाद्वारेण स्तुतिनिन्दास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तन
मात्रपरेदृश्यः। सामान्यनिबन्धनायथा॥ विधायवैरंसामर्षैर्नरैरोयउदासते। प्रक्षिप्यादर्चिषंकक्षेत्रोरतेतेभिमारुत
म्॥ अत्रप्रागेवसामर्षैर्निश्चयात्नेरुक्तिमात्ररणादिनावैरंदृढीकृतवृताकृद्दहनन्तस्मिन्नुदासिनुमयुक्तमिति विरो
षेवक्तव्येर्थेतस्त्यया नार्थसामान्यमभिहितम्॥ यथावा॥ सौहार्दस्वर्गारवाणामुच्चावचभिराजुयाम्। यस्य
मिति कोप्यक्षिपरीक्षानिकषोपलः॥ अत्रयद्विवंप्रत्यक्षवृत्तपरोक्षेपिममकृतमाचरसितदात्वमुत्तमसुहृदि
ति विरोधेवक्तव्यत्वेन प्रस्तुतेसामान्यमभिहितम्॥ विशेषनिबन्धनायथा॥ अङ्कधिरोपितमृगश्चन्द्रमाम्रगला
ञ्छनः॥ कित्रारिनिष्कुरक्षिप्रमृगयूथमृगाधिपः॥ अत्रकृष्णंप्रतिवल्लवाक्येभार्दवदूषणपरेपूर्वप्रस्तावानुसा
रेणाक्रूरस्वरूपातिवाग्भवतिनतुमद्दुरितिसामान्येवक्तव्येतत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतविशेषोभिहितः॥ एवंचदृष्ट
कथादिषुसामान्यतःकंचिदर्थंप्रस्तुत्यतद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषादाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसाद्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नानवर्णनेनप्रस्तुतावगतिश्चप्रस्तुताप्रस्तुतसंबन्धेसतिभवति संबन्धश्चसारूप्यंसामान्यविशेषभावः कार्यकारण
द्विशेषस्य २ भावोवासंभवति तत्रसामान्यविशेषभावस्सामान्याद्विशेषात्सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यम् कार्यकारणभावेपिका
र्यात्कारणस्यकारणाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यम् सारूप्येत्वेकोभेदद्वयस्यात्पंचप्रकारः यदाहुः कार्यनिमित्तेसा
मान्यविशेषप्रस्तुतेसति तदन्यस्यवचस्तुल्यतुल्यमिति चपंचधेति ॥ तत्रसारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसासा
दृश्यात् । एकः सहृदीति अप्रस्तुतस्यचातकस्यप्रशंसासूचीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सारूपेक्षुद्रेभ्योयाचनाभिष्टने
मात्रिनिपर्यवस्यति ॥ यथावा ॥ आवक्रकृत्रिमसदाजटिलांसभिन्निराशोषितोमृगपतेःपदवीयदीयाः । मत्तेभकु
म्भतटपाटनलंपटस्यनादंकरिष्यतिकथंहरिणाधिपस्य ॥ अथनकतिन्दानिन्दनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सारूपेक्षुत्रिमवेय
व्यवहारमात्रेणद्विहन्तामभिनयतिवैधेयेपर्यवस्यति । यथावा ॥ अलाधिकुशिमूर्यांसिकरठकावरुवोवहिः । कथं
कमलनालस्यमाभूवन्भुरायुराणः । अवकमलहृत्तानकीर्तनंतत्सरूपेवहिः खलेषुजायत्सुभारपुत्रादि

वा २

प्रसंसनीय
५ त्वेन

189

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मेवस्य सुहृदो स्वकीयसुकृतस्य निवेदनानन्तरं सूर्यमण्डलत्वप्राप्तिश्चेत्यत्र सर्वश्रुतिसिद्धमिति तदनुरोधेनैते वादे
हृक्षयकालस्यामावास्यारूपस्यापस्थितौ सूर्यमण्डलप्राप्तेः प्राक् प्रत्यक्षसिद्धं पुरुषत्वेन निरूपितस्य लाक्षस्य
प्रकाशनिमित्तीकृतस्य चन्द्रसादृश्यरूपोपचरितात्मो हार्दवति भगवन्मुखेन्यसनमुत्प्रेक्षितुमुपयुक्तं
पि स्वसुहृद्भूतत्वेतावत्स्वसपुरुषसंक्रमणं भवति तथापि अत्र सुहृदीत्यकवचनेन भगवन्मुखे मेव च
न्द्रस्य सुहृद्भूतेन मुखान्तरगतचन्द्रसादृश्यगन्धस्यास्यदात्वीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेको
व्यञ्जितस्तत्र चास्मिन्नेव सर्वेषां चन्द्राणां स्वस्वयावत्तुलावरूपवित्वाकस्मोत्प्रेक्षत्वेन वर्णितः प्रसु
तोर्थस्य स्वमेव प्रतीयते यद्यपि श्रुतौ सूर्यमण्डलप्राप्तेनंतरभावि विरजानयतिक्रमणानन्तरं
मेवस्य सुहृत्सुकृतसंक्रमणं श्रूयते तथापि शरीरकृतगत्रेतस्यार्थवत्तागस्त्राभावः स्थापितः इ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्य्या। कारणानिबन्धनायथा। हृतसारमिवेन्दुमण्डलमृदमयनीवदनाय वेधसा। कृतमध्यविलं विलोक्यते तगम्भी
रखनीखनीत्रिम। अत्रापि करणिकेन्दुमण्डलगतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन मृदमयनीवदनमिर्माणार्थसारसंग्रहरूपेन कार
णेन तत्कार्यरूपोवर्णनीयतया प्रस्तुतोमृदमयनीवदनगतोलोकोत्तरसौन्दर्यविशेषः प्रतीयते ॥ यथावा ॥ मदीयव
दनजस्तवे। आश्रित्य नूनमस्तपुत्तपः पदमेहक्षयोपस्तदिव्यपदाभिमुख्याः। लावण्यपुण्यनिचयसुहृदी
त्वदास्ये विन्यस्यया न्निमिहिरंप्रतिमासभिन्नाः ॥ अत्रापि करणिकचन्द्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यपुण्य
निचयविन्यासेन तत्कार्यमनन्तकोटिचन्द्रलावण्यशालित्वमनन्यसाधारणभगवन्मुखवर्णनीयतया प्रस्तु
तं प्रतीयते ॥ तथाहि ॥ चन्द्रस्यावन्मन्त्रलिङ्गदृक्षयाभ्यां भेदाध्यवसायप्रतिमासभिन्नत्वेन वर्णितस्तेना
नीतश्चाद्भुतानन्तकोटयद्वितीयत्वं कारणस्यानादित्वात् सर्वेषां चेतनानामाकारणाश्रयणश्चेत्य महिम्नाभग
वच्चरणसमाश्रयेणाध्यवसितं भगवच्चरणप्रपन्नानान्त्वदेहक्षयोपस्थितोपरमपदप्राप्ताभिमुखतदानी

190

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिरतीयपादेनुवर्णनीयाङ्गसोकुमार्यानिरीक्षणकार्यत्वमपिनार्थाक्षेप्यमानतीकठोरत्वेविवक्षितं प्रतियोगिविशेषा
पेक्षकठोरत्वस्यतदकार्यत्वात् किन्तुतद्रूपेवेदमपित्वदङ्गमादेवेदृष्टइत्यमुदाहरणेतथैवस्पष्टम् अर्थकार्यइवबुद्धेः का
र्यत्वेपिकार्यनिबन्धननगृहीयतइतिनादृशन्यपिकार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः वस्तुतस्तत
दभिरेकेपिनदोषः नह्यप्रस्तुतप्रशंसायाप्रस्तुताप्रस्तुतयोः पञ्चविधस्यसंबन्धइतिनियन्तुशक्यते सम्बन्धान्तरस्य
पिदर्शनात् ॥ यथावा ॥ तापत्रयोषधवरस्यनवस्मितस्य निश्वासमन्दमरुता वितुषीकृतस्य ॥ एतेकदंकरचयाइव
विप्रकीर्णाजेवात्कस्यकिरणाजगतिभ्रमन्ति ॥ अत्रप्रस्तुतानांचन्द्रकिरणानांभगवन्मन्दस्मितरूपदिव्यौषधा
न्यविशेषकदंकरत्वोत्प्रेक्षणेनभगवन्मन्दस्मितस्यतत्सारांशभूतस्यउत्कर्षःप्रतीयतेनचधान्यकदंकर
चयोः कार्यकारणभावादिसंबन्धोस्त्यतःसहोक्त्यादिकमसंबंधोक्तं रसाश्रयणीयम् स्वमुपमानोपमे
याबाध्यित्वतत्रकविकल्पितकार्यकारणभावनिबन्धनेः प्रस्तुतप्रशंसेदर्शिते ततोन्यत्रापिद्रष्टव्यो॥ य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिनदनुसारेण विन्यस्य भिहिरं यानीसुक्रम्। कार्यनिबन्धनायथा। नाथत्वदङ्गिनखधावनतोयलग्नालक्तानि लेखाकः
शिकाजलधिपविशः॥ताण्वतस्यमथनेनघनीभवन्त्योनूनंसमुद्रनवनीतपदंप्रपन्नाः॥अगभगवत्पदाम्बुजस्याजननी
यरूपायांहिवसरित्यलक्तकरसादिवश्वग्नानांतथासहसमुद्रंप्रविष्टानां,नखकान्तिलेखाकरिणकानांपरिणामतया
संभाव्यमानेनसमुद्रनवनीतपदवाच्येनचन्द्रेणकार्येणनखकान्तुत्कर्षःप्रतीयते।यथावा॥अस्याश्चेदुन्निशोकुमा
र्यमधुनाहंसस्यगर्वेरत्नंसंत्नापोयदिसाध्यतांपरभृतैर्वाचंयमत्वंधृतम्।अङ्गनामकोरेतायदिहसत्पायेवसामा
लनीकान्तिश्चेत्कमलानिकिमुगवहुनाकाशायमानस्वताम्।अत्रनायिकागमनादिषुवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतेयुक्ता
दिगतगर्वेणान्यादिरूपाणांपोचिन्येनसंभाव्यमानानांकार्यातिक्रमेणाभिहितानि।एतानिचपूर्वोदाहरणइव
नकार्यांगीकिंतुनभिरिक्षणकार्यांगि।नजातिरश्चांयदिचेतसिस्यादसंशयंपर्वतराजपुत्र्याः॥तंकेशू
पाशूंपरसम्भीक्ष्यकुर्यांवनप्रियत्वंनिधिलंचमर्यः॥इत्यादिदाहरणानदर्शयेवस्पष्टम्।अंगानामकथेरते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वलोकेदर्शनात्॥ यथा॥ कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शारीरकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते॥ वामेनाग्रवटस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सर्वतो मह्यापि परोपकारकरणीमार्गस्थितेस्यापि मे॥ इत्यत्र चेतना चेतनपुरुषोत्तरवर्त्तियगात्मन्त्रणास्यात्यन्तमसंभावितत्वात् स्वपुरुषतेवाच्येन भङ्गेपात्तम्भरूपेरागपत्न्याः कुलवधूः सौन्दर्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिष्वक्तिदुष्टायायां परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरसदायं वेश्यायां कंटकसंकुलकेतकीकाश्यायां प्रवर्त्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालम्भो योज्यते॥ यथा वा॥ अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्गो नैव विनोदयमनः सुमनोलतासु॥ वालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः॥ अथापुष्पानमध्येचरन्तं भृङ्गं प्रत्युपालम्भो योज्यते॥ यथा वा॥ [illegible] प्रस्तुतत्वम्॥ इदं च पोलाङ्गनासु विद्यमानासु वालिकारतयेत्केन यातिकामिनि स्मरवतिकस्याश्चिद्विदग्धायाः वचनमिति तं प्रत्युपालम्भो योज्यते॥ यथा वा॥ कोन्वाद्य भ्रमयं दधाति नलिनीकादम्बबंधुक्षतं धत्ते चूतलतानवं किसलयं संस्को

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धावा॥ कालिन्दि वृहि कुम्भोद्भवजलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मात् त्वं भीमर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात् सपत्न्याः॥ मा
लिन्यं नहि कस्मोद्भवसि मित्त कज्जलैर्मालवीनां नेत्राम्भोभिः किमासां समृजसि कुपितः कुन्तलक्षोणिपाल्नः॥
अत्र किमासां समृजसीति मालवीनेत्रतथोद्भवनिमित्तेप्रयेतत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनारव्यायकुपितः कुन्तल
क्षोणपालनकृतित्कारणमभिहितमिति कारणनिबन्धना॥ मालवान्वुस्थितेन कुन्तलेश्वरेण किं नेति जिताद्वितिप्रवेत
द्धानन्तरभाविजलधिनर्मदाप्रहणोत्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनिबन्धनापि पूर्वस्यापहनुः॥ ग्राह्यअस्या
मर्थइतिभेदः॥ प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य योतने प्रस्तुताङ्कुरः॥ किंभङ्गस्यां मालत्यां केतकया॥ कण्टकेन्द्रया॥ ६२॥ यत्र
प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत् प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुताङ्कुरालंकारः॥ उत्तरार्द्धे मुद्राहरणमूह्यं अत्र प्रियतमे
नसाकमुद्यानेविहरन्तीकाचित्भङ्गं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वम्॥ नचानामंत्रणीयामंत्रणेनवाच्यासंभ
वात्॥ अप्रस्तुतमेव वाच्यमिहरूपप्रस्तुतावगतयेनिर्दिष्टमिति वाच्यम्॥ मोघादिनाभंगादावप्यामन्त्रणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञातयातद्वाच्यभाजलोचनमपिशिवरात्रिमहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनहृदंजशिवसारूप्यमुगम्यते
यथावा॥वदन्तीसिन्दूरंपुवलकवरीभारतिमिरत्विषांवृन्दैर्वन्दीकृतमिवनवीनार्ककिरणम्॥तनोतुक्षेमंनस्तववद
नसौन्दर्यलहरीपरीवाहस्रोतःसरणिरिवसीमन्तसरणिः॥अत्रवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतायाःस्त्रीमन्तसरणेर्वदनसौ
न्दर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेपरिपूर्णतटाकवत्परीवाहकारणीभूतास्वस्थानेऽमानीवदनसौन्दर्यसमृद्धिःप्रतीयते
सापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैव॥यथावा॥अङ्गसंगिमदौलकाराङ्गयतेभ्रूवल्लीनांरत्नंनासामौक्तिकमिन्दुनी
लनसरणिश्वासानिलाङ्गहते॥दन्तेयंहिमबालुकापिकुचयोर्वक्षेक्षणादीपतांतृप्तायःपतिताम्बुवत्करतलेधारा
स्रुसंलीयते॥अत्रनायिकायाविहारसहत्वातिशयप्रकटनायसन्तापवत्तत्कार्याणिमरणान्तमालिन्यादीन्य
पिवर्णनीयत्वेनविवक्षितानीतितन्मुखेनसंतापोपगम्यःयत्रकार्यमुखेनकारणस्यावगतिरपिनिवृत्तत्रना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किलास्वादितम् ॥ इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सादीर्घिकायास्तरेश्चेत्नाभ्रीनतिरेदधेक्ष्ननतटं विम्बाधरं पाणिना ॥ अत्रेयमिति
नलिनीव्यक्तिर्विन्नोयनिर्देशो नदीर्घिकायास्तटं इत्यनेन वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टम् प्रस्तुतान्तरद्योतनं च स्वयमेव कविना विष्कृ
तमुत्तरार्द्धे अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थः प्रस्तुतादवगन्तव्य इति तत्रा
भिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थस्य व्यक्तिरलङ्कारः इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायां पर्यवसितायामर्थसौ
न्दर्यवत्तेनाभिमतार्थव्यक्तिर्ध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वयमलङ्कारेण ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चित्रमीमांसायाम् तृतीयो
दाहरणस्य तत्वलङ्कारत्वेन कस्यापि विवादः उक्तं ध्वनिकृता नाक्षिप्तोपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः यत्राविष्कृ
यते स्वोक्त्यासैवान्यालङ्कृतिर्ध्वनेरिति एतानि सारूप्यनिबन्धनानि उदाहरणानि सम्बन्धान्तरनिबन्धनान्यपि क
थञ्चिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वसम्भवेनोदाहरणीयानि इति दिङ्मात्रमुदाह्रियते रात्रिः शिवाकाचनसन्निधत्तो विलो
चनेजागृतमप्रमत्ते। समानधर्मा युवयोः सकान्तासखाभविष्यत्विरेणकश्चित् अत्रशिवसारूप्यमिवतदेकदे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवं बन्दे जलनधिशरधिदेवतासार्वभौमं व्यासप्रष्टा भुवनविदितायस्य वाहाधिवाहाः॥ भूयोपेटी भुवनमधरं पुष्करं पु
ष्यवाटीत्राटीपाटनाशतमरवमुरवाचन्दनदुर्मनोभूः॥ अत्रयस्य वेदावाहाभजङ्गमाभूयराभीत्यादितन्नद्वयार्थस्य
व्यवस्थितौ वेदत्वाद्याकारराणवगम्यारवेदादयो व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारराणभिताः परन्तु देवसार्वभौम
स्फुटीकरराणयविशेषराणविशेष्यभावव्यत्यासेन प्रतिपादिताः अलंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य संप्रदा
यागतमिदमेवलक्षराणम्। गम्यस्यापि भंग्यन्तरराणाभिधानं पर्यायोक्तम्। वक्राभिधानप्रसभाजयैव वकारयो
राघवधूजनस्य॥ आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषमिति। प्राचीनं तद्दुदाहरराणमन्यथा योजितम्॥ राघव
धूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राघुशिरश्छेदः कारराणगम्यत इति॥ एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षराणानुपपत्तिमाशङ्क्य ग
म्यस्यैवाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारराणैवाभिधानलक्षराणविवक्षितमिति लक्षराणमपि क्लिष्टतया योजितम्। लोचनलताधि
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारराणाभिधीयते इतीदमेव लक्षराणमङ्गीकृत्य तद्दुदाहरराणे च कार्यराणाद्याभिहितेन कारराणव्यंग्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यमलङ्कारः। किन्तु अनुमानमेव। यथा। परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादभयलनो मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितं
मृदुदंव्यस्तन्यासं प्रसिथिलभुजाक्षेपचलनैः कृशाङ्ग्याः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम्। वृन्तप्रस्तुतकार्याभिधान
मुखेन कारणगम्यत्वमपि प्रस्तुतांकुरविषयश्चेत् हि किं पयोक्रमिसाकांक्षायामाह पर्यायोक्तमुगम्यस्य वचोभं
ग्यन्तरश्रयम्। नमस्तस्मै कृतो येन मुधाराहुवधूकुचौ ॥६३॥ यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भाग्यन्तरेण विवक्षितरू
पाद्विपरीतरूपान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्। उत्तरार्द्धमुदाहरणम्॥ अत्र भगवान् वासुदेवः स्वासाधारण
रूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वरूपान्तरेणास्याभिहितः॥ यथा वा॥ जीकंपत्रपति यस्यांघ्रिः सय
स्यांघ्रिं नपत्रपति॥ ताभ्यामप्यपरिछेद्या विद्या विश्वगरोस्तव॥ अत्र गोतमः पतञ्जलिश्च स्वासाधारणरूपा
भ्यां रूपान्तरेणाभिहितौ॥ यथा वा॥ निवेद्यतां रुन्नसमापनो शिरीषको शाखदिमाभिमानम्॥ पादौ किय
द्दूरमिमौ प्रयास्येतीति स्मितं तुच्छदयं मनस्ते॥ अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्यस्य स्वार्थरूपान्तरेणाभिहितः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निन्दायावाअवगमनंव्याजस्तुतिः सायुदूतीत्युदाहरणोमदर्थमियन्तंकेनाप्यनुभूतवयसीतिव्याजरूपयास्तुत्यामदर्थंन
गतासिकिन्तुरक्षसेवगतासि धिक्त्वान्दूतिकांधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिन्दावगम्यते यथा। कस्तेस्थैर्यमदोयोहृत्व
य्येकंसपिमास्थिते। सपिसपिसमास्तु ताभवन्तिपरिपन्थिनः अहंदानववैरिणागिरिजयाप्यर्द्धशिवस्याहृतेदेवे
थंजगतीतलेसमरहराभावेसमुन्मीलति गङ्गासागरमंबरंशशिकलानागाधिपःक्ष्मातलंसर्वज्ञत्वमधीश्वरत्व
मगमत्वांमांचभिक्षाटनम् अगाधोदाहरणेसप्तसपिपदश्लेषमूलनिन्दाव्याजेनस्तुतिर्गम्यते द्वितीयोदाहरणे
सर्वज्ञःसर्वेश्वरोसीतिराज्ञस्तुत्याव्याजरूपयामदीयवैदुष्यादिदारिद्र्यादिसर्वजगन्नापिप्रदानेनरक्षितुंशक्तो
पिमद्यकिमपिदेहासीतिनिन्दाव्याजेव्यज्यते सर्वमिदंनिन्दास्तुत्योरेकविषयत्वेउदाहरणम् भिन्नविषयत्वेनि
न्दास्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा। कस्त्वंवानररामराजभवनेत्वेरवार्थसंवाहकोयातःकुत्रपुरागतःसहनुमान्निर्दग्ध
लङ्कापुरः। वद्वोराक्षससूनुनेतिवचनैःसंतर्जितःसव्रीडाभयसंभवोवनमृगःकुत्रेतिनज्ञायते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्यक्पदर्पतत्रलक्षणं लक्ष्यनामलिष्टगत्यायोजितम् वाच्यादन्येनपुकारेणाव्यञ्जनोपलक्षितंसद्दभिधीयते तत्यर्थाये
णापुकारान्तरेणाव्यञ्जनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वोप्ययं क्लेशः किमर्थमिति नविभ्रः दर्शितानिहि गम्यस्यैवरूपान्तरेणाभि
धानेवहु त्वरुक्षिरश्छेदावगमनन्तत्रपायुक्तरित्यापस्मृताङ्कुरस्व पस्मृतेनुराहो: शिरोमात्रावशेषेणाल्लिङ्गनवन्ध्यत्वा
पादनरूपेणवाच्येभगवतोरूपान्तरेउपपादितेभगवद्रूपेणावगमनंपर्यायोक्तस्वविषयः पर्यायोक्तंतदप्याहुर्यद्व्याजेने
रूसाधनम् यामिचूतलतांद्रष्टुंयुवाभ्यामास्यतामिह ६४ अत्रनायिकानायकेनसंगमस्यचूतलतादर्शनव्याजेननिर्गर
कृत्यासख्यातस्वाङ्घ्रसंपादनरूपेरूसाधनमयोयोक्तम् यथावा दोहिमत्कन्दुकंराधेपरिधानंनिगूहनम् इतिवि
स्रंसयन्नीवितस्याः कृष्णोमुदेसुवः पूर्वत्रपरेरूसाधनमत्रकन्दुकसद्भावसाधनार्थंनीवीविस्रंसनव्याजेनस्वेरूः
साधनमितिभेदः उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः कः स्वर्धुनीवेकस्तेपापिनोनयसेदिवम् ६५
साधुदूत्तिपनः साधुकर्तव्यंकिमतः परम् यन्मदर्थेविभूनासिदन्नेरपिनरवैरपि ६६ निन्दयास्तुतेः स्तुत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रस्तुतेऽन्निनिन्दे गम्यते इत्येवता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात् एवञ्चानयाप्रक्रिययायत्राग्र्यगतस्तुतिविवक्षयाऽन्यस्य
स्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याजस्तुतिरेवान्यस्तुतिव्याजेन तद्व्यस्तुतिरित्यर्थावगमसङ्गात् यथा ॥ शिरवशिरिग्धनुभामक्रिय
ञ्चिरंक्षिमभिधानमसावकरोमपः तरुशिखेन तवाधरपाटलं दशतिविंबफलं शुकशावकः अत्र शुकशावकस्तुत्वाना
यिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुतिर्व्यज्यते निन्दायां निन्दाव्यक्तिर्व्याजनिन्देतिगीयते विधेस्तनियोगस्तेषागेकमे
वाहरक्षिवः ६७ अत्रहरनिन्दयाविषमविपाकं संसारं प्रवर्त्तयतो विधेर्निन्दाभिव्यङ्ग्या व्याजनिन्दा यथा वा ॥
विधिरेव विशेषगर्हणीयः करटत्वं करटकस्तवापराधः ॥ सहकारतरोश्चकारयोसौ सहवासं सरलेन कोकिलेन
अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिद्वन्द्वीभूतेयं व्याजनिन्दा ननु यत्रान्यस्तुत्या अन्यस्तु
तिरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्दा प्रतीयेत तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिन्दालङ्कारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिन्दारूपाप्रस्तुतप्रशंसा
द्वाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसानवकाशः तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिन्दाभ्यां कोऽयं कारसंभवादिति चेत् उच्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र कुमारिन्द्रयादृतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः स्तुत्यानिन्दाभिव्यक्तिर्यथा। यद्वक्रं मुकुरोक्षसेमघविनांवृषेनचाकृन्यथानेषांगर्ववव
यथृगाविनचतान्यत्वासयाधावसि काले वालनदरगानिरवादसिपरंनिद्रासिनिद्रागमेतन्मेवृहिकुरङ्ग कुत्रभवताकिभा
मतपंतपः अत्रहरिणस्तुत्यारजसेवानिर्विरमस्वात्मनोनिन्दाव्यज्यते अयमप्रस्तुतप्रशंसा विशेषइत्यलङ्कारसर्वस्वका
रः तेनहि सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानन्तरवैधर्म्येणापिदृश्यते। यथा॥धन्याःखलुवनेवाताःकाकुराःसु
खशीतलाःरामभिन्दीवरश्यामंयेस्पृशन्त्यनिवारिताः॥अत्रवाताधन्याइत्यप्रस्तुतार्थादरमधन्यइतिवैधर्म्येणाप्रस्तु
तोर्थःप्रतीयतेइतिव्युत्पादितम् इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणनिबन्धनेतिदर्शी अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रकाण्डे
तुयास्तुतिः॥सुखंजीवन्तिहरिणावनेष्वपरसेविनः॥अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः॥सेयमप्रस्तुतेवात्रस्ग
ध्नीःप्रशस्यते॥रजानुवर्त्मतस्तेनुनिविरमनमनस्विनेति वस्तुतस्त्वत्रव्याजस्तुतिरेवयुक्तमुक्ता स्तुत्यानिन्दाभि
व्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यमद्भावात् अन्यथाप्रस्तुतव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्रस्तुताभ्यांनिन्दास्तुतिभ्यां

196

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्यम् न हि मे विकल्पा वीतरागस्य तिकल्पयितुं शक्यते रसानगुणात्वाधीनरागहृदयस्येवं युज्यते न दीयाविकल्पेषु वस्तुकीर्ति
कृपणात्वेन हि न स्वहृत्यमङ्गीकोपहितस्य वचसो नुचितत्वात् तुल्यरसरागभावादित्यस्यान्यन्नमनुचितत्वाच्च स्वात्मान
तदनुरूपत्वासंभावनायामपि रागित्वेहि पक्षपातायतास्यात् ततोपि विवक्षितप्रस्तुतार्थपरतायानकिंचिदसाम् अस्यम् अत
स्वास्य श्लोकस्य प्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुत्कंपाचीनैः। वाच्यसम्भवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति॥ आक्षेपः स्वयमुक्त
स्य प्रतिषेधो विचारणात् चन्द्रसंदर्भायात्मनमथवास्तिप्रियामुखम् इति अत्र प्रार्थितस्य चन्द्रस्य प्रियामुखसत्वेन
कैमर्थ्यं विचार्याथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेध आक्षेपः यथा वा॥ साहित्यपाथोनिधिमन्मथोत्थं कणामृतं रक्षतु कवीन्द्राः
यन्नस्य देत्या इव जन्मनाथका यार्थ्यो रसः प्रगुणीभवन्ति यद्वन्नसर्वे यदिवा यथेष्टं नास्तिक्षतिः कापिकपीक्षणाम्
मारन्नेयुलेषु वक्त्वमर्त्यैर्यापिरत्नाकरस्य सिंधुः। अत्रापि प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य वैरोगयारक्षितव्यत्वस्य।
स्वोद्धिरिवत्वे विचित्रारणां समुद्रगतरत्नजालाक्षयत्वविचिन्त्य प्रतिषेध आक्षेपः [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तादप्रस्तुतेनिन्दारूपान्तस्वरूपः प्रस्तुतवृत्तान्तः प्रतीयते। अत्रापि द्वाणि भूयांसि कण्टकावलिः। इत्यादौ न
ध्वनकाशंसारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसापि प्रवर्त्तमानानिवारयितुं शक्या। अन्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिन्दयान्यनिन्दे त्ये
वं व्याजस्तुतिः व्याजनिन्दे अपि सम्भवश्चैत्कामन्ते अपि संभवति नत्वस्याः परित्यागः यद्यपि विधिरेव विद्वेषणीय इति श्लो
के विधिनिन्दयानन्मूलकाकनिन्दया चाधिक्षेपज्ञस्य प्रभोस्तेन च विद्वत्समत्वयास्थापितस्य मूर्खस्य च निन्दा पि प्रतीय
ते इति सारूप्यनिबन्धना प्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपा प्रस्तुतप्रशंसाद
र्शयते यथा॥ नावरापद्रविस्थ्यो नगरिगतः क्लेशमहानर्जितः स्वच्छन्दं चरतोजनस्य हृदयं चिन्ताज्वरेणनिर्मितः एषा
पि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकीकृता कोर्थश्चेत्तसि वेद्यवि निहितस्तन्वीमिमां तन्वता॥ अत्रापि प्रस्तुतायास्तरुणायाः
स्थिनिन्दाव्याजेन चतस्यौन्दर्यप्रशंसा प्रशंसनीयतेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः स्थिनिन्दाव्याजेन तन्नि
न्दाव्याजेन च तदर्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति अस्य श्लोकस्य वाक्यार्थविषये यद्यपि नात्यन्तसाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेनगर्भितः यथावा॰ नचिरंममतापायतवयाचाभविष्यति॰ यदियास्यसियातव्यमत्रममाशंकयापिते अत्रापिनचिरंम
मतापायेतिस्वस्यामरणसूचनेगमननिषेधोगर्भितः आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्यते॰ विनापितन्विहारेणाव
श्योजोत्रवहारिणो॰ अत्रहाररहितावपिहारिरणोहत्याविधितिश्लेषमूलकोविरोधाभासः यथावा॰ प्रतीपभूपैरिव
किंततोभियावितुद्रुधमैरपिभेततोत्सिताअमिचजिन्मीचजिदोजमासयाधिवारदकचारदगप्पवर्तत॰ अत्रवि
रोधसमाधानोप्रेक्षाशिरस्कोविरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत॰ अ
प्यलाक्षारसासिक्तंतच्चरणद्वयंअत्रलाक्षारससेककारणाभावेपिरक्तिमाकथितः स्वाभाविकत्वेनविरोधप
रिहारः यथावा॰ वरतनुकवरीविधाइतास्मराभिनवेननरेंद्रपालिना॰ अवचितकुसुमापिवल्लरीसमज
निवृंतनिलीनषट्पदावल्लयंपुष्पाभावेपिभंगालिंगनंनिवृत्तं अत्रवरतनुकवरीसंक्रांतसौभ नरपतिन
वसंसर्गरूपंहेत्वंतरंविशेषरागसुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्चसाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचनमन्यते नाहं इति तनोल्लापः तस्याः कालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकारा
दयइत्थमाहुः तन्निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु योनिषेधो बाधितः सन्नर्थांतरपर्यवसितः कंचिद्विशेषमाक्षिपति
स आक्षेपः यथा इत्याउक्तो नाहं इतीतिनिषेधो बाधितत्वात् आभासरूपं संघटनकालोचितकैतववचन
परिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नापि कोऽजीवनीयेति विशेषमाक्षिपति यथा वा न
रेंद्रमौलेनवयं राजसंदेशहारिणः जगत्कुटुंबिनस्तेघनशत्रुः कश्चिदिष्यते अत्र संदेशहारिणामुक्तो नव
पंसंदेशहारिणइति निषेधोनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वज
गतीपालकस्य तवनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वे पिराजानोभृत्यभावेन संरक्षणीया
इतिविशेषमाक्षिपति आक्षेपोऽप्येविधोऽक्तेप्रतिषेधेतिरोहिते गच्छगच्छसिचेत्कांतनचेदस्याज्जनिर्मम
अत्रगच्छेतिविधिर्व्यक्तः सागइतिनिषेधस्तिरोहितः कांतोद्देशपदेशेनिजजन्मप्रार्थनेपात्वस्यमरणसूचने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अकारणात्कार्यजन्मविरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टाकाविद्विभावनाशीतांशुकिरणात्तन्वीहंतसंतापयंति नाम अत्रतापनिव
र्तकतयातापविरुद्धरिन्दुकिरणोत्तापजनितत्वा॰ यथावा॰ उदितेकुमारसूर्येकुवलयमुद्वसतिभातिनक्षत्रं
मुकुलीभवंतिचित्रंपरराजकुमारपाणिपद्मानि॰ अविवेकिकुवंद्वंद्वंहंतुनामजगत्त्रयम्॰ श्रुतिप्रणयिनोर
क्षणोरपुष्कंजनमारणम्॰ पूर्वोदाहरणाद्योः कारणाविरोधीत्वंस्वाभाविकमिह श्रुतिप्रणयित्वं तथा
गंतुकरणप्रयुक्तमितिभेदः कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टाकाविद्विभावना॰ यशः पयोधिरभवत्करक
न्यतरोत्तवः यथावा॰ जातालताहिशैलेजातुलतायांनजायतेशैलः संप्रतितद्विपरितंकनकलतायांते
पामः गिरिद्वयंजातं॰ कार्यजनिर्विशेषोक्तिर्मतिपुष्कलकारणैर्हृदि स्नेहस्यनाभूत्स्मरदीपेज्वलत्यपि।
यथावा॰ अनुरागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः अहोदैवगतिश्चित्रातथापितसमागमः असंभवोथनिष्प
त्तेरसंभाव्यत्वरागिणांकोवेदगोपशिशुकःशैलमुत्पाट्येदिति॰ यथावा॰ अयंवारामेकोनिलयरतिरत्ना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ता· अत्रैरतीक्ष्णाकठिनैर्जगज्जपतिमन्मथः अत्रजगज्जपेसाध्येहेतूनामत्राणां असमग्रत्वंतीक्ष्णत्वादिगुणावैकल्यंय
थावा· उद्यानसाहतो द्रुतचूतचंपकरेणवः उदस्तयंतिपांथानां अस्पृशंतोविलोचने अत्रवाध्योद्दमनहेतूना
मेषामसमग्रत्वंस्पर्शनक्रियावैकल्यं· इमांविशेषोक्तिरितिदंडीव्याजहारयतः प्रथमोदाहरणेमन्मथ
स्यमहिमातिशयरूपोद्वितीयोदाहरणेचंपकरेणूनामुद्दीपकत्वातिशयरूपश्चविशेषः स्यापितइति·
अस्माभिस्तुतीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपिकारणवैकल्यरूपमितिविभावनादर्शिता· कार्योत्पत्तिस्तती
यास्यात्सत्यपिप्रतिबंधके नरेन्द्रानेवतेराजन्दशत्यतिभुजंगमः अत्रनरेन्द्राविषवैद्याः सर्पदंशप्र
तिबंधकमंत्रौषधिशालिनः श्लेषेणगृहीताइतिसत्यैवप्रतिबंधकेकार्योत्पत्तिः यथावा· चित्रंतपतिराजेन्द्र
प्रतापतपनस्तव अनातपत्रमुत्सृज्यसातपत्रंद्विषद्गणाः अकारणात्कार्यजन्मचतुर्थीस्याद्विभावना· शंखा
द्वीणानिनादोयंउदेतिमहदद्भुतम्· अत्रशंखत्वेनकामितीकंठसंत्रीनादत्वेनतद्गीतंबाध्यवसीयतेइति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चनेचिकीर्षितत्वाऽन्यत्रकरणीयमपारिजातत्वंदिविकृतमित्येकाऽसंगतिः पुरागोत्रायाऽद्वारेप्रहृत्तेनवराहरूपि
णातद्विरुद्धंगोत्रारणादलनंखुरकुदनैः कृतमितिद्वितीयाद्विविधापिम्लेषोत्थापिता यथावा त्वत्वक्रूरं
डितसपत्नविलासिनीनांभूषाभवंत्यभिनवाभुवनैकवीरःनेत्रेषुकंकरणमथोरुषुपत्रवल्लीचोलेप्रसि
द्धतिलकंकरपल्लवेषु मोहंजनयभुवामपनेतुमेतदादायरूपमखिलेश्वरदेहभाजांनिःसिमकांतिर
सजीरधिनामुनेवमोहंप्रवर्धयसिमुग्धविलासिनीनां अत्रान्योदाहरणोकंकरणादीनामन्यत्रकर
णीयत्वंप्रसिद्धमितिनोपन्यस्तंभवतिनाभावनारूपाऽन्यत्रप्रकृतिराक्षिप्यतेइतिलक्षणानुगतिः
विषमंपरार्पतेयत्रघटनाऽनुरूपयोःकेपांशिरीषमृदुंगीकृतावन्मदनज्वरः अत्रातिमृदुत्वेनवानु
रूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथावाअभिषलसिपंदीदोवक्त्रलक्ष्मीमृगाक्ष्याः पुनरपिसकृद्
धौमज्जसंक्षालयांकं क्रविमलमयविंवंपारिजातप्रसूनैः क्रमभयवदनोचेत्वंकृतस्यामुखंक्र पूर्वत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करशतिश्रीतोस्माभिस्तस्माकवलितमतोभिर्जलनिधिः कश्चेवंजानितोनिजकरपुटीकोटरगतंक्षरणादेनंताम्
स्यन्निमिमकरमायास्यतिमुक्तिः विरुद्धः भिन्नदेशत्वंकार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरैः पीतंमूर्छिताः पा
थिकांगनाः यथोः कार्यहेतोभिंन्नदेशत्वंविरुद्धंतयोस्तन्निबध्यमानंअसंगत्यलंकारः यथाविषयामसूछंतयोः य
थावा अहोखलभुजंगस्यविपरीतोवधक्रमः अन्यस्यदशतिश्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते क्वचिदसंगतिः
समाधाननिबंधनेनचारुतातिशयः यथा अजस्रमारोहसिइरदीर्घांसंकल्पसोथाननतिंतदीयां
श्वासास्त्रवर्षत्यधिकुंपुनर्यत्ध्यानाक्षवत्वस्यातामवाप्यविरुद्धमितिविशेषणात्यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्न
देशत्वंनविरुद्धंतत्रनासंगतिः यथाभूवायवह्नीसुमुखीयावन्नपतिवक्त्रतां तावत्कपक्षविशि — र्मेन्य
तेहृदयंममः अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा अन्यत्कर्तृप्रवृत्तस्यतद्विरुद्धकृतिस्तथाअपारि
जातांवक्षधांविकीर्षन्यांतथाकृथाः गोत्रोद्धारप्रवृत्तोत्रोद्वेदंपु[illegible]ः अत्रकृत्यंप्रतिशत्रुस्योपालंभव

200

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रिः किंतु त्वाश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिश्चेति दर्शितं परानिष्टरूपेऽर्थसमृद्ध्यमानुभयं यथा॰ दिधक्षन्मारुते
र्वालं तमादिप्यद्दशाननः आत्मीयस्य पुरस्यैव सक्ष्योदहनमन्वभूत् पुरस्यैवेत्येवकारेणापरानिष्टप्राय
भावो दर्शितः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेति श्लोके इष्टानवाप्तेरपि शब्दसंगृहीततया इष्टानवाप्तिश्चेति
प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः ततश्च केवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपि विषमद्व
यं लक्षितं भवति तत्र केवलानिष्टप्रतिलंभो यथा॰ पद्मातपत्रसिकेसरसीरुहस्य किं कंदमर्थयसि तु
मिह सिवापिकायां कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य लक्ष्मीं॰ अत्र पद्म
तपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्यास्तस्याभोक्त्रेव॰ किंतु मुखशोभाहरणात् पोत्कर्षानिष्टप्रतिलंभः
केवलेष्टानवाप्तिर्यथा॰ खिन्नोऽसि मुंच शैलं विभ्रमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः भरभग्नवितत बाहुर्
गोपेषु हसन्हरिर्जयति॰ अत्र यद्यपि शैलस्योपरि पतनरूपानिष्टावाप्तिः प्रशस्ता तथापि भगवत्करांबुजस्य

रामः
४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक्त्रसतीघटना·अत्रचंद्रवदनलक्ष्मोलक्षिता घटनेतिभेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरंविषमंमतं·कीर्तिप्रक्त
तेधवलाश्पामातवक्त्रपाणिका·अत्रकारणगुणप्रक्रमविरुद्धाद्राश्पामाद्रवलोत्पत्तिः कार्यकारणयोर्वि
वर्त्यनिवर्तकत्वेपंचमीविभावना·विलक्षणगुणशालित्वेऽपंविषमश्तिभेदः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च
तदिष्टार्थसमुत्पमात्·भक्षाशयाहिमंजूषांदृष्ट्वाखलेनभक्षितः स्वार्थमुद्दिश्यकिंचित्कर्मारंभवतः
ततोनकेवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतुतत्स्वानिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चेद्विषमं·यथाभक्ष्यप्रेक्षयासर्पयोटि
कांदृष्ट्वाप्रविष्टस्यमुषकस्यनकेवलंभक्ष्यालाभः किंतुवक्त्रपहानिरपीति·यथावा·गोपालश्तिक्लृप्तं
प्रचुरक्षीरखांछया·श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यंत्वयाकृतं·इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्भवमादिष्टानवाप्ता
वनिष्टाप्रतिलंभवोदाहरणं·अनर्थपरिहाररूपेष्टार्थसमुद्भवमात्रउभयथा·दिविश्रितवृत्तत्वंद्रंसेहि
केपभयात्भूविशशास्यपश्यतत्वंगिलाश्रयस्यततोभयं·अत्रनकेवलंशशास्यत्वानर्थपरिहारानवो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कसाम्यमपमंजकोशमुद्राभंगाततत्सूक्ष्ममिचकरोक्ष्यात्तथापिपर्वणिविधुःक्रमहीपमानःशंसत्यनीक्ष्ण
पचिंताश्रियमाप्नुनाशा·अत्राक्षभ्लोकेसूर्यकिरणात्मंरात्रिघ्नोप्रवेशानमागमसिद्धम्·सूर्यस्यनिजकि
रणेषुभगवतश्चररणाकृतिमप्रेक्ष्यातत्कृतंतेषामग्नेप्रतापनंपरिकल्प्यतेषामुदयकालदृष्टपमकृतिमा
नंचतप्रोक्षतनाराचानामिवाग्निसंतापनप्रयुक्ताकृतिमानुवृत्तिंपरिकल्प्यसूर्यस्यमहतापियत्नेनता
त्कालिकेष्टावाप्तिरेवजायतेनसार्वकालिकेष्टावाप्तिरितिदर्शितम्·द्वितीयश्लोकेचंद्रस्यभगवन्मुख
लक्ष्मीहमानस्यकृष्टत्वेनमिचशब्दश्लेषवशात्सूर्यंपरिकल्प्यतत्किरणास्फुटमलमुकुलविकासकस्यचं
द्रानुप्रवेशंवक्ष्यत्यांगोभगवन्मुखलक्ष्मीनिधानगृहकोशमुद्रामोचनपूर्वकंततोगृहीतभगवन्मुखलक्ष्मी
कस्यतयाभगवन्मुखलक्ष्म्याचंद्रप्रसादनार्थंचंद्रस्यशीतपंचपरिकल्प्यस्तावतापिप्रयत्नेनपौर्णमास्या
मेवभगवन्मुखसाम्येष्टावाप्तिर्जायतेनसार्वकालिकीतिदर्शितं क्वचिदिष्टानवाप्तावपितदवाप्तिभ्रमनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्शमहिम्नासावनजातेतिशैलमाराधरराजपेक्षानवाप्तिमाचं यथावा लोकेकलंकमपहातुमयंमृगांको
जातोमुखंतवपुनस्तिलकछलेन तत्रापिकल्पयतिनाचिकलंकरेखांनार्थःसमाप्तितजनंहिकलंकयं
ति अत्रानर्थपरिहारपेक्षानवाप्तिःस्वतोनिष्टस्यापिमुनिशापश्रमहापुरुषत्वाभावस्यंभावगर्वतया
दशरथेजेष्टत्वेनस्वीकृतत्वात् यत्रकेनचित्त्वेष्टसिध्यर्थंप्रेषितेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्यैवेदं
साध्यतेतत्रापीक्षानवाप्तिरुपमेवविषमम् यथा यंप्रतिप्रेषिताद्दूतीतस्मिन्नेवलयंगता सख्यः पश्य
तमौढंमेविपाकंवाविधेरमुंतस्मिन्नेवलयंगतेति इत्यानायकेष्वाछंस्पंदर्शितंतमुंशकमितिज्ञात्वाप्रि
यायेप्रेषितंमनःतनुतत्रैवरमतेहताःपातिनिनावयं इतानिसर्वथैवेक्षानवाप्तावुदाहरणानि किंविदि
क्षावाप्तिपूर्वकंतदनवाप्तियथा मदीयवरराजलवे भानुर्निशाकृभवदंघ्रिमयूखशोभालोभात्प्रतापय
किरणोत्वारमाप्रभातंतत्रोद्धतेहुतवहा ॥ रागुप्रागेतापंभजत्यनुदिनंसहिमंदतापः यथावाः त्वद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंधनविच्छित्तिविशेषोयथा· वज्रालक्षोरोपालत्वदहितनगरे संचरंतीकिरातीकीरान्यादापरत्नाउ तन
रत्नदिरांगारशंकाकुलांगी· क्षित्वाश्रीखंडखंडंतदुपरिमुकुलीभूतनेत्रोधमंतीश्वासामोदप्रसक्तोर्मधुकरप
टलैर्धूमशंकांकरोति· अत्रप्रभूतानिसंपादनोद्योगाततसंपादनालाभेपितद्वाभ्रमोधूमशंकोपर
न्यासेननिवद्धः समंस्याद्धरानिंयत्रद्वयोरप्युपयोः स्वाउपंक्तंसमहारेणाकुवमंडलम्· प्र
थमविषमप्रतिद्वंद्वीदंसमं· यथावा· कौमुदीवतुहिनांशुमंडलंजाह्नवीवशशिखंडमंडनं· पश्यकी
र्तिरुपमाश्रितात्वांविभातिनरसिंहभूपते· यथावा· विद्वंश्महद्विचमेतद्विचित्रंजातोदैवाडवितर
चनासंविधाताविधाता· यान्निंदानांपरिणतफलस्कीतिरास्वादनीयायद्वेतस्याःकवलनकृताकोविदः
काकलोकः पूर्वस्तुतिपर्यवसायीदंनिंदापर्यवसायीतिभेदः साहप्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीवप्रवरणातालस्मिजलजायालवोचिता॰ इदंद्वितीयविषमप्रतिद्वंद्विसमं॰ यथावा॰ दवदहनादुत्पन्नोधूमोध
नतामुपेत्यवर्षितं॰ यत्तद्भयतितमुक्तंसोपिदवमेवविनिहंति॰ यथावा॰ आदौहालाहलकृतभूजादत्तहस्ताव
लंबोवाल्पेशंभोनिर्दिलमहसावक्रमेचीनिकठः॰ प्रोठोराहोरपिमुखविषैरंतरंगीकृतोयः॰ सोयंचंद्रलप
तिकिरणोर्मामितिप्राप्तमेतत्॰ पूर्वत्रकारणात्वेभावानुरूपंकार्यस्यअत्रत्वागंतुकतदीयदुष्टसंसर्गानुरूप
त्वमितिभेदः॰ विनानिष्टंचतासिद्धिर्यदर्थंकर्तुमुद्यतः॰ पुक्तोवारणात्नाभोयंशान्तेवारणार्थिनः॰ इदंसम
मनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेतिअप्यर्थसंग्रहीतस्यद्विविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वि॰ इष्टावाप्तेरनिष्टस्या
प्रसंगात्च॰ अत्रगजार्थितयाराजानमनुसरंतंदोवारिकेचार्यमाणप्रतिनर्मवचनमुदाहरणम्॰ नवाच
निवारणमनिष्टमायन्नमित्यनुदाहरणत्वमाशंक्यनीयंराजवारिक्षणनिवारणसंभावितमितितदंगी
कृत्यप्रवृत्तस्यविषमालंकारोदाहरणोपिवातकिंतोक्तमनिष्टवा॰ भावात्॰ किंच॰ यत्रोक्तमनिष्टस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेपिश्लेषसहिष्णुत्वाद्यर्थप्रतीतिलक्षणापिसमालंकारोऽप्रतिहतएवः यथा-ऽद्वैगजैरटनमर्थयमानएवबा
माश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन्-ऽस्त्वाटनंत्वमपिलंभयसेतदेवसामघनैवविफलामहतांहिसेवा
:अत्रव्याजस्तुतौय- पिस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिविवक्षायांविषमालंकारस्तथापिप्राथमिकस्तुतिस्त
पवाव्यक्तायांसमालंकारोननिवार्यते-एवमिष्टार्थवाप्तिसत्वेपिश्लेषवशात्-असतोऽनिष्टार्थस्य
प्रतीतिलक्षणाप्यस्यालंकारस्यतक्षतिः यथाः शास्त्रंनखलुकर्तव्यमितिपित्रासमीरितःतदेवशास्त्रंकृतवार-
न्पितुराज्ञानलंघिताः अत्रपितुराज्ञानलंघितेत्यत्रविरोधालंकाराभिव्यक्त्यर्थंनखल्वित्यत्रयद्द्वय
विभागात्मकरूपांतरमादायसमालंकारोप्यस्त्येव-श्लेषस्यधासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिगतस
दाहरणम्-यथा-सत्यंतपःस्तुगत्यैयत्न- वृषरविप्रतीक्षंसत्-अजुभवतिसुगतिमवृत्वत्यदजमनि
समस्तकमनीयंविचिंत्यतत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छयानमंतिसंतत्रैलोक्यादपिलघुसमुन्नतिंय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

थावा॰ मलिनापि तुंखलवदनं विमलयति तं देवकीर्त्तिलेखेव चाह्लादं कर्तुं मिव चाय कुर्यति प्रतापोपि अधिकं प्रभुत्वा
धाराधेयाधिक्यवर्णनं॰ ब्रह्मांडानि जलेयत्र तत्र मांति न ते गुणाः अत्र यत्र महाजलधावनंतानि ब्रह्मांडानि बुद्बु
दायमानानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्शितं न मांतीत्याधेयानां गुणानां जात्याधिक्यं वर्णितं॰ यथा वाह
काश्यपादिति सूक्ष्मता दर्शिता यथा वा यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते मृणालसूत्रमपि
तेनैव मातिलनांतरे अन्योन्यं नामयत्र स्याडपकारः परस्परं त्रिधामाशशिनाभाशिभातिन्त्रियामया
यथा वा यथोर्ध्वक्षः पिबत्यंबु पथिको विरलांगुलिः तथा प्रपापालिकापि धारयंतिनतं तं अत्र प्रपा
पालिकायाः पथिकेन स्वास्यपापानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या विरलांगुलि
करणात् चिरं पानीयपानाद्वृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकयापि स्वमुखावलोकनमभि
लषतः पथिकस्य धारातनुकरणात् चिरं पानीयदानेनोपकारः कृतः अत्रोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वपकारस

204

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चानन्तं त्वांस्त्रजतानवघविघ्नविधिनासस्त्रजेनवोमनोभूर्भविसत्यंसविताबृहस्पतिश्चश्रुत्वाघेराजदर्शनारंभेरा
ल्पवृक्षदर्शनचूपाशक्यवल्लंतरकृतिर्द्वितीयेराजसप्यारंभेरामनोभवादिस्त्रिरूपाराक्यवल्लंतरकृतिः
स्याद्व्याघातोन्यथाकारितयाकारिक्रियेतचेत्। यैर्जगत्स्त्रीयते हंतीतैरेवकुसुमायुधः पद्मसाधनत्वेन
लोकेवगतंतत्केनचिद्विरुद्धसाधनंक्रियतेचेत्सव्याघातः पद्मायत्साधनतपाकेनचिदुपात्तंतदन्येन
तत्प्रतिघ्नविरुद्धसाधनंक्रियेतचेत्सोपिव्याघातः। तत्राघउदाहृतः द्वितीयोयथा दशादग्धंमनसिजं
जीवयंतिदशोवयाः विरुपाक्षस्यजयिनीलाः कृत्वेवामलोचनाः लोकर्येरानिवद्वापिक्रियाका
र्यविरोधिनीदयावेद्यालशतिमप्यपरित्याज्यएवते। कार्यविरोधिनिष्पादकतयाकेनचित्संभाव्यमा
नादर्थादन्येनकार्यविरोधिनीक्रियालोकर्येरासमर्थ्यतेचेत्सोपिव्याघातः कार्यविरुद्धक्रियायांलो
कर्यकारणास्यमुतरांतदनुरागंपयथाजेत्रपाचोन्मुखेनराज्ञाएवराजस्यराज्यस्यापनेयत्का

Nepal Sanskrit University. Digitized by eGangotri

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवेपि परस्परोपकारो न निवर्त्तते विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्गानंगतेपि सूर्यदीपस्याल्लमर
स्थिदंतितत्करा: यथावा· कमलमनंभसि कमलेकुवलये तानि कनकवलिकायां सा च सुकुमारसुभगे
स्तत्पातपरंपरासेयं· अत्राधेसूर्यस्वप्रसिद्धाधारस्याभावेपि तत्करागामन्यत्रस्थितिरुक्ता द्वितीयेसलि
लस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलयोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता। क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधा
रांतरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता यथा दिवमप्युपपातानामाकल्पं रागायेषां
रमयंतिजगतिगिरः कथमिवकवयोनतेवंधाः अत्रकविनामभावेपि तद्गिरामाधारनिर्देशं विनैवाक
ल्पमवस्थितिरुक्ता विशेषः सोपि पद्येकं वान्वनेकत्रवर्णनेअंतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैवमेय
थावा: हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे वत्सरामगतोसीति संतापेनानुमीयसे किंचिदारंभ
तोशाखवल्लंतरकृतिश्वसः त्वांपश्यतामयालधंकल्पवृक्षानिरीक्षितांयथावा· स्फुरदद्भुतरूपसुव्रता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तायलत्रविधोतरेयत्राप्रुष्यसुधीभवंतिकिरणाराशेःसयासामभूतयलत्पित्रमुषःसुयोस्पहविषेयलस्यजीवा
नवेवोदयडुरामेषमन्मथरिपोलाःपांतुवोमूर्तयः दीपकेकावलियोगात्मालादिपकमिष्यते स्मरेण
हृदयेतस्यालेनत्वपिकृतास्थितिः अत्रस्थितेरितिपदमेकंस्मरेणतस्याहृदयेस्थितिःकृतातेनतस्याहृ
दयेनत्वपिस्थितिःकृतेत्येवंवाक्यद्वयात्वपि अतोदीपकंगृहीतमुक्तीतिसद्भावादेकावलीचेतिदीप
केकावलीयोगः यथावाःसंत्रामांगणमागतेनभवतावापेसमारोपितेदेवाकार्यतेनयेनसहसापघ
समासादितं कोदंडेनसराःशरेरशिरसेनापिभूमंडलंतेनत्वंभवतावकीर्तिरतुलाकीर्त्यविलोकंत्र
यं अत्रयेनयेनसहसापघत्समासादितमितिसंक्षेपवाक्यस्थितमेकंसमासादितपदंकोदंडेनशरा
इत्यादिषुषट्स्वपिविवरणावाक्येषुतद्धितलिंगवचनविपरिणामेनाचेतीतिदीपकं शरादीनामुत्तरो
त्तरविशेषणाभावादेकावलीचेतिदीपकेकावलीयोगः उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसारइत्यभिधीयते मधु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणात्वेनसंभावितंबालत्वंचसुतत्वद्विद्रुस्पसडनयनस्पेवकारणतयाप्रवाजेनपरित्यागस्याप्रक्र
त्वंदर्शयितासमर्थने यथावा लुब्धोनविसृजत्यर्थंनरोदारिद्र्यशंकया दानाविसृत्यर्थंतथैव
नतुशंकयाअत्रपूर्वोत्तरार्द्धेपक्षविपक्षनिरूपणायोर्वचनेइतिलक्षणाद्युगति ॐकुःकारण
मालास्याद्यथाप्राक्प्रांतकरणौः नयेनश्रीः श्रियात्यागस्त्यागेपिविपुलंयशः।उत्तरोत्तरकारण
भूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वाषलक्षिंकृतोऽयंकःकारणमालाआद्योदाहृता द्वितीं
यायथाभवंतिनरकाःपापात्यायंदारिद्र्यसंभवंदारिद्र्यमप्रदानेनतस्माद्दानपरोभवेत् गृही
तमुक्तरीत्यार्थश्रोतारेकावलिर्मता नेचेकरांतविश्रांतेकरोदीप्तंभदोलिनो दीप्तंभोजाउ
पर्वतप्रलंबतमनोहरो।जाउमीरत्वमुक्तराकारेतस्याहिभूजःउत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वविशेषणाभावःपूर्वस्योत्तरोत्त
रविशेषणाभावोवागृहीतमुक्तरीतिः।तत्राद्यप्रकारमुदाहृतः द्वितीयोयथाःदिक्कालात्मभवयस्यवि

206

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ द॰
५१

राम:
५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रसधुतस्माद्वसुधातस्मात्कवेर्वचः यथावा अंतर्विलोक्त्रिलोकीनिवसतिफणिनामीश्वरेसोपिशे
तेसिंधोःसोप्येकदेशेतमपिबलुकयाकुंभयोनिश्चकारः धन्नेखद्योतलीलामयमपिनभसिश्रीनृसिं
हक्षितीद्रत्वत्कीर्तेःकरानीलोत्पलमिदमपिचप्रेक्षणीयंविभाति अर्थश्लाघ्यगुणोत्कर्षःअश्ला
घ्यगुणोत्कर्षोयथा तृणाल्लघुतरस्तस्मादपिवपावकः।वायुनाकिंनानीतोमामयंप्रार्थये
दिति।उभयतपोयथागौरिमहानिरवधिमहानवधेर्नभोमहत् नभसोपिमहद्ब्रह्मततोप्याशामह
पहि तत्रब्रह्मपर्यंतमहत्वंश्लाघ्यगुणाःप्रकृतार्थशायामश्लाघ्यगुणाः यथासंख्यंक्रमेणोक्त
मिकानांसमुच्चयःशत्रुमित्रंविपत्तिंचजयंजयभंजयः यथावा शकरणंकिंप्रपन्नानिविषवश्या
रयंक्षिपामीत्यज्यंतेनभुज्यंतेकृपणेनधनानियत् अलंकमालंकारइतिकेचिद्राजहः यथायोयादि
पर्यायेणोक्तस्यानेकस्यसंभवःपस्मृतागताचंद्रंकामिनीवदनप्रभा।अत्रैकस्याःकामिनीवदनप्रभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

~~६९३८~~ ६९३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गीवन्धस्त्यजनितनुतांसेवतेमध्यभागःपद्मांसुक्तास्तरलगतयःसंज्ञिताःलोचनाभ्यां॥धन्येवक्षःकुचसचिवनामद्वि
तीयन्नुवक्त्रंवङ्गारागागुरुगाविभ्रमयःकल्पितोयौवनेनेत्यत्रपर्यायंकाव्यप्रकाशाकारउदाजहार॥सर्वत्रभूयःप
र्यायोयथा॥नन्वाश्रयस्थितिरियंतवकालकूटकेनोन्नरोन्नरविभिन्नयपदोपदिष्टा॥प्रागर्णवस्यहृदयेकृतलक्ष्म
णोपकरणेठधुनावसतिवाचिपुनःरत्नानाम्॥३००॥सर्वोप्ययंअनुपर्यायः॥सङ्कोचपर्यायोयथा॥प्राय
श्चत्वावसुधामनोरमांछायासुविश्राम्यतातरुणाम्॥प्रोढिंगतेसंप्रतितिग्मभानौशैत्यंनुनेरन्नरयामयासी
न्॥१॥अत्रशैत्यस्योन्नरोन्नरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः॥विकाशपर्यायोयथा॥विंबोष्ठरागरसेतन्वि
पूर्वमहनूपत॥अधुनामृगशावाक्षिहृदयेप्येवहनूपते॥२॥अत्ररागस्यपूर्वाधारापरित्यागेनाधारान्तरसं
क्रमणमिति विकाशपर्यायः॥एकस्मिन्प्रयनेकंवापर्यायःसोपिसंमतः॥अधुनापुलिनंतत्रयत्रसोतःपुरा
जनिः॥३॥यथावा॥पुरभूदस्माकंप्रथमसविभिन्नातनुरियंतनोनुत्वंप्रेयान्वयमपिरुताश्चाःप्रियतमाः॥इदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीनाथस्त्वंवयमपिकलत्रंकिमपरंहतानांप्राणानाकुलिशकठिनानांकलनमिदम् ॥४॥अत्रदंपत्योःप्रथमभेदः
ततःप्रेयसीप्रियतमभावःततोभार्यापतिभावदुत्पाद्यप्रियपर्यायः॥परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः॥जयाहेकं
रारंमुक्ताकटाक्षान्सरिपुश्रियः॥यथावा॥तस्यचप्रवयसोजरयुषःस्वगिराःकिमिवशोच्यतेधुना।येनजर्जरकलेवर
यथाक्रीतामिन्दुकिरणाज्वलंयन्नाः॥परिसंख्यानिषेधैकमेकस्मिन्वस्तुयत्रराम्॥स्नेहक्षयःप्रदीपेसुनस्वाते[illegible]युनत
सुवाम्॥यथावा॥विलंघयन्तिश्रुतिवर्त्मयस्यालीलावतीनांनयनोत्पलानि॥विभर्तिनस्यामपिवक्रिमारागमेकोमहाका
लजटाकिचन्द्रः॥आक्षेपाहररोगनिषेधःशब्दः॥द्वितीयेत्वार्थः।विरोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्भवेत्॥सद्यःशिरांसिचापा
न्यानमयन्तुमहीभुजः॥अत्रसंधिविग्रहप्रमाणप्रयोगशिरश्चापनमनयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः॥यथावा॥पत
त्यविरलंवारिन्त्यन्तिचकलापिनः।अयंकान्तःकृतान्तोवादुःखस्यान्तंकरिष्यति॥प्रियस्यागमनंचेन्नमरणमात्रांसर
नीयम्॥मरणेतुनप्रियसमागमसंभवइतितयोरात्रांसायांवैविकल्पः॥बहूनांयुगपद्भावभाजांगुणरसमुच्चयः॥नवप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्निपश्चात्पश्चपन्निपश्चपन्निचभवद्धिः॥ अविरोधेनसंभावितयौगपद्यानांगुंफःसमुच्चयः॥ यथावा॥ विभ्राणाहृदयेत्वयाविनिहृ
तप्रेमाभिधानन्नवशात्प्रपूर्यहृदयानिमाविधुरितासाधोतदाकरुणतां॥ शोचेत्युच्यतिताम्यतिप्रलपतिप्रम्लायतिप्रेक्षतिं
भ्राम्यत्युत्क्लुठतिप्रणश्यतिगलत्युन्मूर्छतिशुद्धयति॥ अत्रकासाञ्चिक्रियाणांकिंचित्कालभेदसंभवेपिप्रातपश्चात्भेदव्या
येनयौगपद्यंविरुद्धतिश्रयधोतनायाविवक्षितमितिलक्षणानुगतिः॥ अरुंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिसः॥ कुलं
रूपंधनंयोविद्याधनंचमदयन्त्यसुम्॥ यत्रैकःकार्यसिद्धिहेतुत्वेनप्रक्रान्तस्तत्रान्येपियद्यहमहमिकयारवलेकपोतिकान्यायें
नतत्सिद्धिंकुर्वन्निसोपिसमुच्चयः॥ यथा॥ मदेआभिजात्यमेकंसमग्रकारणंतद्देवरूपादिकंपितृसाधनत्वेनावतरति॥
यथावा॥ प्रदानंप्रच्छन्नंगृहमुपगतेसंभ्रमविधिर्निरुत्सेकोलक्ष्म्यामनभिभवगन्धाःपरकथाः॥ प्रियंकृत्वामौनंसदसि
कथनंचाप्युपकृतेःश्रुतेत्यन्नाशक्तिःपुरुषमभिजातम्यथयति॥ क्रमिकैकगतानामनुगुम्फःकारकदीपकमागच्छ
त्यागच्छतिपनःपान्थःपश्यतिपृच्छति॥ यथावा॥ निद्रातिरनातिभुंक्तेचलतिकचभरान्द्वेगयत्यन्तरास्तेदीर्घमत्यर्थैर्नचा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यंगदिनुमवसरोभूयआयाहिपाहि ॥इत्युद्धरैः प्रभूणामसकृदधिकृतेवारिजानृहारिदीनाभ्यनुपास्मानधिकृ
न्येसमासिरुहरुचोमन्नरंकैरपाकैः॥आद्योदाहरणेश्रुतस्यपाठ्यस्यकर्त्तृकारकस्यागमनादिष्वन्वयः॥द्वि
तीयेत्वभ्यानृतस्यनिद्रादिष्वन्वयइत्येकस्यानेकवाक्येष्वन्वयेनदीपकछायापत्याकारकदीपकम्॥समाधिः
कार्यसौकर्यंकारणान्तरसंनिधेः॥उत्कण्ठिताचतरुणीजगामास्तंत्वभानुमान्॥यथावा॥मानेमस्यानि
एकर्तुपादयोर्मेपतिष्यतः॥उपकारायदिष्येदमुदीर्णाघनगर्जितम्॥केनचिदारब्धस्यकार्यस्यकारणान्त
रसन्निधानाद्यत्सौकर्यंतत्सम्यगाधानात्समाधिः॥द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वयंसमाधिः॥तत्रबहूनांप्रत्येक
समर्थानांखलेकपोतिकान्यायेनयुगपत्तत्साधनार्थमवतारः।अत्रत्येकेनकार्यसमारिप्सितेऽन्यस्यका
कतालीयन्यायेनापतितस्यतत्सौकर्याधायकत्वमात्रमत्रोदाहरणं उत्कण्ठितोत्कण्ठेवप्रियाभिसर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गेषु पुष्कलं कारणान्तरं वन्धकारमपेक्षते ॥ अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः इति न्यायात् दृष्टा हापतनान्धकारणान्तरं सौकर्यमाशंकनमिति ॥ एवन्द्वितीयेपि योज्यम् ॥ प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ॥ नेत्रनेत्रानुमोकरणावुत्पलाभ्यामधःकृतौ ॥ यथा वा ॥ मम रूपकीर्त्तिमहरद्वियस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति ॥ त्वयि मत्सराद्विवनिरस्तदयः सुतरां क्षिणोति रवनुतां मदनः ॥ एवं बलवतिप्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्नुवतः स्वतदीयवा धनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति केचित् कन्यायेन फलतीति ॥ यथा मधुव्रतो घः कुपितः स्वकीयमधुप्रवापन्नमिभनितेन ॥ विवं समाक्रम्य बलात् सुधांशोः कलंकमङ्के ध्रुवमातनोति ॥ केचित्तेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ॥ स जितस्त्वत्सुखेनेन्दुः कावानासरसीरुहाम् अत्रस इत्यनेन पद्मानि येनाजितानीति विवक्षितम् ॥ तथाच सोपि येन जितस्तेन पद्मानि जितानीति कि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुवक्त्व्यमिति दण्डापूपिकान्यायेन प्रकृतस्यार्थस्य सिद्धिः काव्यार्थापत्तिः। तत्रिकार्थापत्तिव्यावर्त्तनायकाव्यविशे
षणम्॥ यथा वा॥ अधरोयमधीराक्ष्या बन्धुजीवप्रभां हरः। अन्यजीवप्रभां हन्त हरतीति किमद्भुतम्। स्वकीयं हृदयं
भित्त्वा निर्गतौ तौ पयोधरौ॥ हृदयस्यान्यदीयस्य भेदनैकाकृपातयोः॥ समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्।
जितोसि मन्दकन्दर्प मच्चित्तोसि त्रिलोचनः॥ अत्र कन्दर्पजयोपन्यासस्य दुष्करविषयत्वात् समर्थनसापेक्षस्य म
च्चित्तोसि त्रिलोचन इति स्वान्तःकरणे शिवसंनिधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गम्॥ पदार्थहेतुकं यथा॥ भस्मो
द्धूलनमद्भुतं भवतु रुद्राक्षमालेशिवं हासोपानपरंपरे गिरिसुतां कानालयारं कृतौ॥ अर्थसाधनतोषि
तेन विभुना पुष्पास्त्रपर्यासुखान्नोकोऽद्य दिनिमोक्षनामनिमहामोहे निधीयामहे॥ अत्र मोक्षस्य मोह
त्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने सुखान्नोकोऽद्य दिनीति पदार्थो हेतुः॥ क्वचित् पदार्थवाक्यार्थोपरास्परापेक्षो
हेतुभावं भजतः॥ यथा॥ चिकुरकराजयंतिजेविदुर्वा मूर्ध्नि सा विभर्त्तियाम्॥ पशुनाप्यपुरस्कृतेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म.

तनुलनामिष्टनुचारेणकः॥अत्रचामरस्यदमकुन्तलभारसाम्याभावेविदुषीमूर्द्धनिधान्विभर्त्तिसेतिवाक्या
र्थः॥पश्यभाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थश्चेत्युभयंमिलितंहेतुः॥क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थेवाक्या
र्थेपदार्थोहेतुः॥यथा॥वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदंजन्मनिपुरापुरारेनक्षापिक्षणमपिभवन्तंप्रणा
तवान्॥नमन्मुक्तःसंप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिभागितीवाक्षन्तव्यंतदिदमपराधद्वयमपि॥अत्रनावद
पराधद्वयमपिसमर्थनीयमस्यप्रार्थत्वात्समर्थनंचपूर्वापरजन्मनोरनयनाभ्यांवाक्यार्थभूता
भ्यांक्रियते॥अत्रद्वितीयवाक्यार्थोऽतनुत्वमेकपदार्थोहेतुः॥अत्रसंप्रतिनमन्मुक्तइतिवाक्यार्थोऽने
कपदार्थोवाहेतुः॥क्वचित्परस्परविरुद्धयोःसमर्थनीययोरुभयोःक्रमादुभौहेतुभावंभजतः॥यथा॥अ
सोहातकालोद्यसदसद्भावस्यनपसःकथानांविस्मयेवथचरसिकःशोनदुहितुः॥प्रमोदंबोद
द्वात्कपटवटुवेषापनयनेत्वयाशौथित्वाभ्यांयुगपदभियुक्तःस्मरहरः॥अत्रोत्रावस्ययुगपत्क

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जिमब्रह्मचर्यापनयनत्वरणतदनुवर्त्तनेद्वयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिञ्चातीवुतपसोऽसिद्धयाव्वंतत्सद्धयापकौतुकंचेत्युभाव धौहेतु
त्वेननिवद्धौ॥ क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेकएवहेतुः॥ यथादम्बुधितनयाधरसमास्वादयन्मुरारिरयम्॥ अम्बु
धिमथनक्लेशंकलयन्चिकलत्वसफलत्वश्च॥ अत्रविफलत्वसफलत्वकलनयोर्विरुद्धयोरेकएवाम्बुधितनयाधरसास्वा
दोहेतुः॥ इदङ्काव्यलिङ्गं हेत्वलङ्कारइतिव्याजहुः॥ हेगोदावरिनावकनटोद्वेग्रेफलिङ्गः कविर्वाग्देवीम्वहुदेवादर्शनसरवीत्य
क्वाविरञ्जिङ्गनेः॥ एनामर्गावुमध्यसुप्तमुरजिन्नोभीसरेजासनम्बुलारागङ्गमपक्षितोकथमसावेकाकिनीस्थास्यति॥ इत्यत्र
ब्रह्मणाः प्रापणाङ्गंगोदावर्याकर्त्तव्यमित्यसम्भावनीयार्थोपपादकस्यार्गवमध्येस्थादितद्विरोधरासस्यन्यसनंक्षेवारवोयु
गइति॥ क्षेत्रोऽविघटकार्थस्यवर्णनमितिक्षेत्रलक्षणमितिचजयदेवेनोक्तम्॥ वस्तुतस्तुवाक्यपदार्थहेतुकंकाव्यलिङ्ग
मेतत्॥ भेदकाभावात्॥ ननुसाभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्काव्यलिङ्गस्यकिंभेदकम्॥ उच्यते॥ परिकरे
पदार्थवाक्यार्थवत्नात्वनीयमानोर्थोवाच्योपकारकतामभजते॥ काव्यलिङ्गेतुपदार्थवाक्यार्थावेवहेतुभावमभजतेः॥ ननुपद्यपि
सुखालोकोहिनीत्यादिपदार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गोदाहरणोप्यग्रेप्यनानिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणेचप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दार्थवाक्यार्थावेवहेतुभावम्भजन्तः॥तथापिपश्यनाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणमञ्जिनेत्रिचिलोचनइतिवाक्यार्थहेतुकोदा
हरणेचप्रतीयमानोऽर्थस्यापिहेतुकोद्यनुप्रवेशोलभ्यते॥पश्यनेतिद्यविवेकित्वाभिप्रायगर्भम्॥विदुषीत्यस्यप्रतिनिर्देशत्वाच्चिलोच
नइतिचकन्दर्पदाहकतीयत्नैचनवत्वाभिप्रायगर्भम्॥कन्दर्पजयोगित्वान्नस्य॥सत्यम्॥तथापिनतयोःपरिकरएवकिन्तुतदुत्थापि
तंकाव्यलिङ्गमपि॥प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेनपश्यनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्यप्रतीयमानकन्दर्पदाहकभावतत्तीयलो
चनाविशिष्टस्यत्रिनेत्रस्यचित्तेसन्निधानस्यचवाक्यार्थवाच्यस्यैवहेतुभावात्॥नहितयोर्वाच्ययोर्हेतुभावेनाभ्याम्प्रतीयमानम्मध्ये
किञ्चिद्दूरमस्ति॥यथासर्वाऽचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणेसर्वाऽचिनिधानत्वादिनानेकेपदार्थेनप्रतीयमानंगुणी
रसस्यसंरक्षणीयम्॥यथाचवाक्यार्थपरिकरोदाहरणेपर्यायोक्तविधयाननघवाक्यार्थेप्रतीयमानंगाढ्यासङ्गत्यादितस्मात्पश्य
नेत्यत्रत्रिलोचनइत्यत्रप्रतीयमानवाच्यस्यैवहेतुभावोपपादकतयाकाव्यलिङ्गस्याङ्गमेव॥यथा॥यन्नेत्रसमानकान्तिसलि
लेमग्नन्नादिन्दीवरमित्यनेकवाक्यार्थ[illegible]हेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणेनेत्रसमानकान्तीत्यादिकानिइन्दीवर
ग्राणिहंसविशेषणानितेषांवाक्यार्थानांहेतुभावोपपादकानीतित्रवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गेपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमङ्गम्॥

२१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मितिनतनयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वेकाचिदनुपपत्तिः॥ उक्तिरर्थान्तरन्यासस्स्यात्सामान्यविशेषयोः॥ हनुमानधिमन्तरहुच्छ
रङ्गिमहात्मनाम्॥ गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पोपिगौरवम्॥ पुष्यमाणानुषङ्गेणसूत्रंशिरसिधार्यते॥ सामान्यविशेषयोर्ह
योरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासः॥ तयोश्चैकंप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतम्भवति॥ ततश्चविशेषेप्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतसामान्यस्यसामान्ये
प्रस्तुतेतेनसहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यधार्थस्यन्यसनमर्थान्तरन्यासइत्युक्तम्भवति॥ तत्राद्यस्यद्वितीयोदाहरणम्॥ द्वितीय
स्यद्वितीयश्लोकः॥ नन्वयङ्काव्यलिङ्गान्नातिरिच्यते॥ उदाहरणद्वयेप्यप्रस्तुतयोस्सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेष
सामान्ययोस्तथासुपकरोतीतिविवेक्तव्यम्॥ नहिसर्वथैवप्रस्तुतानन्वयप्रस्तुताभिधानयोर्युज्यतेनतावदप्रस्तुतप्रशंसायामिवप्र
स्तुतव्यंजकतयाप्रस्तुतयोरपिसामान्यविशेषयोः स्वशक्त्योपात्तत्वात्॥ नाप्यनुमानालङ्कारइवप्रस्तुतप्रतीतिजनकतयातद
दिहव्याप्तिपक्षधर्मतास्वभावात्॥ नापिदृष्टान्तालङ्कारइवोपमानतयाविस्तरवघातदोषः स्वभावायत्वेनस्यवीरकोपक
रः॥ वनतरुभङ्गध्वनिरिवहरिनिद्रातस्करः करिराडित्यादिषुसामान्येविशेषस्योपमानत्वदर्शनेपिविशेषेसामान्यस्यक्वचि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्पितदर्दुरनादुपमानतयान्वयेसामञ्जस्याप्रतीतेश्च॥तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगस्तूपपादनीयः॥ततश्चथा काव्यार्थहेतु
कं काव्यलिङ्गं निरपेक्षस्यापिप्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽर्थान्तरन्यासः॥ नहियत्वन्नेत्रसमानकान्तिसान्निध्यादिकाव्यलिङ्गोदाहु
रणाच्छिव॥अथोपगूढेन्दुरदाग्रभाग्रैः प्रोद्यद्भयोद्भ्रान्ततडित्कटाक्षाः॥कासाम्भसोभाग्यगुणैरनानान्यः परिभ्रुवः पयोधराणाम्
दिवाकराद्रक्षतियोगुणस्तुनीनन्दिवाभीतमिवान्धकारम्॥क्षुद्रेपिनूनंवरणाग्र्यपक्षेममत्वमुच्चैरिवरसीमतीविसाद्यर्थान्तरन्या
सोदाहरणेप्रस्तुतस्यसमर्थनार्थित्वमस्तीति॥वस्तुतस्तुप्रायोवादोयम्॥अर्थान्तरन्यासोहिविशेषस्यसामान्येनसमर्थनार्
नपेक्षत्वेपिसामान्यवद्विशेषस्यासमर्थनमपेक्षतेएवनिर्विशेषन्नसामान्यमितिन्यायेन।बहूनाम्प्रसाराणांसंयोगः कार्य
साधकइत्यादिसामान्यस्यतरोरारभ्यतेरज्जुस्तेननागोपिबध्यतइत्यादिसम्प्रतियन्नविशेषोवातरणावि नाबुद्धौप्रतिष्ठि
तत्वासम्भवात्॥नचतत्रसामान्यस्तकासान्नसौभाग्यगुणैरनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्यैवलोक
सम्प्रतिपन्नतयाविशेषावतरणविनैवबुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसम्भवतीतिश्लोकेतन्यसनन्नापेक्षितमितिवाच्यम्॥सामा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्य स्वलोकसम्प्रतिपन्नत्वनियमाभावात्। नहि यो योधूमवान्सोऽग्निमानिति तथा प्रिरूपसामान्यस्य लोकसम्प्रतिपन्नतया तथा
महानसइति तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादानसम्भवमात्रेणाप्रसिद्ध्या प्रिरूपसामान्योपन्यासेपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनिरपेक्षत्वं
सम्भवाते नचैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्थले क्वचित्तस्य सामान्यलोकप्रसिद्धत्वाभावे तस्य बुध्यारोहाय पुनर्विशेषान्तरन्यसनप्रस
ङ्ग इति वाच्यम्॥ इष्टापत्तेः॥ अत्रैव विषये विकस्वरालङ्कारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात्॥ किञ्च अथाध्यलिङ्गेपि न सर्वत्र समर्थ
नं सापेक्षत्वनियमः॥ चिकुरप्रकराजयन्ति ते इत्यत्र तदभावात्॥ उपमानवस्तुवर्णनीयसाम्याभावेन निन्दायाः कविकुलक्षुण्णत्वेना
त्र समर्थनापेक्षाविरहात्॥ नहि तदास्पदस्येपि गतोधिकारितां नयन्नगरदः पार्थिवगुर्वरीश्वरः॥ इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते॥ नहि विशेषेण गुणे
ण नाग्निना नचस्मत्युना॥ अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः॥ इत्यादिकाव्यलिङ्गविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेप्यप्रतीकारपा
रुष्याद्यादिनासमर्थनदर्शनाच्च॥ नहि तत्र स्त्रीणां विवादिनिमित्तत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वान्नस्मादुभयतोव्य
भिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थनेकाव्यलिङ्गं तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तरन्यास इति न विभागः किन्तु सामर्थ्यसमर्थयोः सामान्यवि
शेषसम्बन्धेर्थान्तरन्यासस्तद्वितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गमित्येवव्यवस्थावधारणीया प्रपञ्चश्चिन्तामीमांसायां द्रष्टव्यः॥ सव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मप्रकृतेनप्रकृतसमर्थनमुदाहृतम्॥प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनंयथा॥यदुच्यतेपार्वतिपापवृत्तयेनरूपमित्यभिचारितहृच्चः॥
तथाहितेनैवोत्तमुदारदर्शनेतपस्विनामप्युपदेशदातृत्वमुक्तम्॥यथावा॥दानन्ददत्यपिजलैःसहसाधिरूढ़ोकोविद्यमानगतिरास्ति
नुमुत्सहेत॥यद्वनिनःकटकदाहृतदान्मिमङ्क्षोर्मेक्षुद्रपातिपरितःपटलैरनीनाम्॥यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाःसविक
स्वरः॥सनजिग्येमहान्नोहिदुर्धर्षाःसागराइव॥यत्रकस्यचिद्विशेषस्यसमर्थनार्थंसामान्यंविन्यस्यतद्भ्रासिद्ध
वपरितुष्यताकविनातत्समर्थनायपुनर्विशेषान्तरमुपमानीकृत्यार्थान्तरन्यस्यतेतत्रविकस्वरात्नइत्कारः
उन्नरार्द्रयथाकथचिदुदाहरणम्॥इदन्तुव्यक्तमुदाहरणम्॥अनन्तरप्रभवस्ययस्याहिमन्नसोभाग्यविलो
पिजातम्॥एकोहिदोषोगुणसन्निपातेनिमज्जतीन्दोःकिरणेष्विवाङ्कः॥इदमुपमाशित्वाविशेषान्तरन्य
सनेउदाहरणम्॥अर्थान्तरन्यसनविषयेयथा॥कस्यहिनुदमन्तरेणशिलंगाहस्वकाकस्वकम्मा
कन्दम्मकरन्दशालिनामिहत्वाम्मन्महेकोकिलम्॥धन्यानिस्थलवैभवेनकतिचित्स्तूनिकस्तू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिकान्नेपालक्षितिपालभालपतितेपङ्केतकः॥यथावा॥मालिन्यमुद्रांशिनोमधुलिट्कलङ्कोधन्योसुरेतुतवदृक्किलकाञ्जनाभा
मू॥दोषावितःक्वचनमेलकतोगुणत्वंवक्तुर्गुणोहिवचसिभ्रमविप्रलम्भो॥प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतोर्हेतुत्वपरिकल्पनम्॥कथाःक
लिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः॥कार्यातिशयाहेतोर्हेतुत्वपरिकल्पनम्प्रौढोक्तिः॥यथादृक्शरहनेत्यातिशयाहेतोर्यमुनातटरो
हणोहेतुपरिकल्पनम्॥यथावा॥कल्पतरुकामदोग्धीचिन्तामणिधनदशङ्खनाम्॥रचितोरजोभरपयस्तेजःश्वासान्तराम्बरे
रेषः॥अत्रकल्पवृक्षाद्येकेकवितरणातिशयिवर्णनीयराजवितरणाहेतोःकल्पवृक्षपरागादिरूपपथनिर्मितत्वेनहेतुत्वपरिक
ल्पनम्प्रौढोक्तिः॥सम्भावनयैवाहंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धये॥यदिहेतोर्भवेदुक्ताकथितास्युर्गुणास्तव॥यथावा॥कस्तूरिका
मृगाणामराजाङ्कमृगमखिलमादाय॥यदिपुनरहंवेधिभिःख्याङ्खलजिह्वायान्निवेशयिष्यामि॥यद्यर्थोक्तौकल्पनमतिशय
प्रौढोक्तिभेदइतिकाव्यप्रकाशाकारः॥किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थंमिथ्यार्थान्तरकल्पनम्॥मिथ्याध्यवसितिर्वेदांवदायेस्वस्त
जंवहन्॥अत्रैवेदुपावशीकरणस्याभ्यन्तरसंभावितत्वसिद्ध्येगगनकुसुममालिकायाधारणरूपार्थान्तरकल्पनान्मिथ्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

ध्यवसितिः ॥ यथा वा ॥ अस्यक्षो रिपतेः पराङ्मुखस्या लक्षीकृतास्सङ्ख्या प्रज्ञाचक्षुरवेक्षमाणा बधिरगाथाः किलाकीर्तयः ॥ गी
यन्ते स्वरमङ्गसङ्गतयतज्जालेन बन्धोदरान्मूकानाम्प्रकरेण कर्मरमणीदुग्धोदधेरोधसि ॥ अत्राघोदाहरणं ॥ निदर्शनगर्भम् ॥ द्वि
तीयन्तु भूतम् ॥ असम्बन्धेसम्बन्धरूपातिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थो नरकल्पनामनोवि
च्छित्तिविशेषेणाभेदः । प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनीलालितान्निर्गतनीरेसेतुमेवाक्रीयति ॥ प्रस्तुते धर्मिणो यो वर्ण
नीयो वाक्यार्थः ॥ तमवर्णयित्वा तत्रैव सहृदयस्य कस्यचिदप्रस्तुतवाक्यार्थस्य वर्णनं लालितम् ॥ यथा कथंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्र
कान्नोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकानरासक्तनायकानयनार्थं सखीप्रेषयितुकामानायिकामुद्दिश्य सखीवचनेन तद्यापा
रप्रतिबिंबभूतमतज्जलसेतुबन्धवर्णनं सेयम् अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् ॥ नापि समासोक्तिः प्रस्तुतदृष्टितेवर्णमानेवि
शेषणसाधारणेन सारूप्येणवा प्रस्तुतधर्मान्तस्फूर्त्यभावात् ॥ अप्रस्तुतधर्मान्तादेव सारूप्यादिह प्रस्तुतधर्मान्तस्य गम्यत्वात् ॥ नापि निर्दे
शेन अप्रस्तुताप्रस्तुतधर्मान्तयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपपरत्वस्याः सम्भवाभावात् ॥ यदि विषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः प्रबन्धे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानस्वात्मनस्तु रे विषयिमात्रेपादाने पिस्यान्नदारूपकमेवभेदाभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि विषयमात्रात्। ननु तर्ह्यत्र प्रस्तुत
नीरायभेदाध्यवसायइति भेदेअभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु॥ एवन्नाहि सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा विषयेपि सेवातिशयोक्तिः स्यादप्र
स्तुतधर्मिकत्वान्नभवतीतिचेत्॥ तत्राप्रस्तुतधर्मिकत्वकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्तयुदाहरणेष्विवप्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसम्भवात्
नत्वप्रस्तुतप्रशंसायांसरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थो प्रस्तुतवाक्यार्थो वगम्यतेन त्वतिशयोक्तावविवक्षितवाच्यैरस्तन्नान्यदेर्विषयात्न
स्यंतइतिभेदइतिचेन्न तर्हीहापिप्रस्तुतगतादप्रस्तुतदृष्टान्तरूपाद्वाक्यार्थान्नभद्रतप्रस्तुतदृष्टान्तरूपोवाक्यार्थोवगम्यतइतिस्यादि
योक्तिनोभेदोस्तु॥ वस्तुतस्तु॥ सोपूर्वोरसनाविषयंयाविधिस्तत्करणोथोत्थापनदृष्टिः सामदविस्तृतस्वपरदृष्टिंभूयसोक्तेनवा॥ पू
र्वान्भिश्चितवानसिभ्रमरहेयद्वारणोघाप्यसावतभूम्यकरे॥ निषेद्धुंतइतिभ्रातः करस्वयरुः॥ इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेप्रथम
तीनादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोवगम्यतइत्येतन्नघटते॥ अप्रस्तुतेवारस्यभ्रमरणेसंध्यत्वेकरणाचापलमात्रस्यभ्रमरनिरा
सकारणस्यहेतुत्वसम्भवेपिरसनाविपर्ययान्नः भूम्यकस्वयोर्हेतुत्वासंभवोमदस्यप्रत्युतनासेव्यत्वस्वहेतुत्वेनरसना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विपर्यादीनांतत्रहेतुत्वान्वयार्थवारणपदस्यदुष्प्रभुरूपविषयकोऽङ्गीकारेणैवप्रवृत्तेवक्तव्यत्वादेवंसत्यपियत्रप्रस्तुतसम्बोधक
नादिविधिनिषिद्धोयात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसाअतिव्याप्तोक्तितोभेदोघटतेतत्रापिप्रस्तुतंस्वपदेननिर्दिष्टंपतत्राप्रस्तुतवर्णनारूपक
स्यविधिनिषिद्धोयस्यसद्भावात्ततोभेदःसुतरांघटते॥पद्मपत्रीलोलमलहृद्यान्॥वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्परस्तूक्ष्मपद्मा
दिषुप्रस्तुतस्यकस्यचिद्धर्मिणःस्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिव्याप्तोऽस्तिएव॥एतेनगतत्वेनसेतुबन्धवर्णनादिषुअसम्बन्धेसम्
बन्धवर्णनरूपातिव्याप्तोऽस्तीतिव्युदस्तानिरस्ता॥तथासतिकस्त्वंभोःकथमासीत्यादावपितत्प्रसङ्गात्॥सारूप्यनिबन्धनरूपातिप्र
सक्तेत्याख्यार्थवर्णनिरूपविधिनिषिद्धोद्देशेणलङ्कारानरकृत्यनन्निर्वाहयितुंशक्यम्॥तस्मात्सर्वालङ्कारविलक्षणेमिदेल
क्षितम्॥यथावा॥ध्वंसूर्यप्रभवोवंशःक्वचाल्पविषयामतिः॥तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरम्॥अत्रापिनिदर्शनाभ्रान्ति
र्नकर्तव्या॥इदमामध्यासूर्यवंशवर्णयितुमिच्छुरुमितिप्रस्तुतार्थानुपन्यासात्॥तत्प्रतिबिंबाप्रस्तुतार्थवर्णनादोषिषमाल
ङ्कारविन्यासेनचकेवलान्नात्यर्थस्यगम्यमानत्वात्॥यथावा॥अनापिदेवाःकतमस्त्वयायत्रसन्नमुक्तस्वदयावृंबनस्य॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वदापूसङ्केतनयाकृतार्थाभ्यापिनानेनजनसंज्ञा॥अत्रकतमोदेशस्त्वयाचरित्यक्तुतिप्रसुनार्थमनुपन्यस्यवसर
न्नमुक्तवनस्पदशामनायीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाध्वनिनालङ्कारः॥उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विनाय
त्नम्प्रहर्षणम्॥तामेवध्यायतेतस्मैनिरस्तासेवदूतिका॥उत्कण्ठाइच्छाविशेषः।सर्वेन्द्रियसुखास्वादोयत्रा
स्तीत्यभिमन्यते॥तत्प्राप्तीच्छासंकल्पामुत्कण्ठाङ्कवयोविदुरितमुक्तलक्षणात्तद्विषयस्यतदुपायसम्पादन
यत्नंविनासिद्धिःप्रहर्षणमुदाहरणास्यष्टम्॥यथावा॥मेघैर्मेदुरमम्बरंवनभुवश्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं
भीरुरयन्त्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापय॥इत्थंनन्दनिदेशतश्चलितयोःप्रत्यध्वकुञ्जद्रुमंराधामाधवयोर्जयत
न्नियमुनाकूलेरहःकेलयः॥अत्रराधामाधवयोःपरस्परमुत्कण्ठितत्वम्प्रसिद्धतरम्॥अयेचग्रन्थकारेण
निबद्धमित्यत्रोदाहरणोलक्षणानुगतिः॥वांछितादधिकार्थस्यसंसिद्धिश्चप्रहर्षणम्॥दीपमुद्योजयेयाव
त्तावदभ्युदितोरविः॥स्पष्टंयथावा॥चातकस्त्रिचतुरान्पयः॥करणान्याचतेभल्लधरपिपासया॥सोपिपू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

रयतिमंभसाहंतहन्नमुहनामुदारत्ना। यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात्साक्षाद्धाभःफलस्यचा। निध्यंजनौषधंमूलरवन
नासादितोनिधिः॥फलोपायसिद्ध्यर्थाद्यत्नान्मध्येउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फलस्यैवलाभोपिप्रहर्षंगम्।
यथानिध्यंजनसिद्ध्यर्थंमूलिकांखननतस्तत्रैवनिधेर्लाभः॥यथावा॥उच्चित्यप्रथमतःस्थितंमृगाक्षीपुष्पोंश्रि
तविषटपंगहीतुकामा॥आरोढुंपदमदधादशोकयष्ट्वामूलंपुनरपितेनपुष्पिताभूत्॥अत्रपुष्पग्रहणो
पायभूतारोहसिद्ध्यर्थात्पदनिधानानेत्रेवपुष्पग्रहणलाभः॥दत्तपमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तूविषादेनम्
॥दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः॥यथावा॥रात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिसुप्रभातंभास्वानुदेष्यतिह
सिष्यतिपङ्कजश्रीः॥इत्थंविचिन्तयतिकोन्वगतेहिरेफेहाहन्तहन्तनलिनीगजउज्जहार॥एकस्यगुणदोषा
भ्यामुद्भासोन्यस्यतोयदि॥अयिमाम्पावयेत्साधीस्तत्वेतीच्छतिजाह्नवी॥कादिन्यंकुचयोःस्पृष्टंवांछन्त्यः
पदपद्मयोः॥निन्दन्तिचविधातारंत्वद्गतीच्छरियोषितः॥तदभाग्यन्धनस्यैवयन्नाभ्रयतिसज्जनम्॥ला

217

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भोयमेकभूपात्नसेवकानान्नचेद्वः॥ कस्यचिद्गुणोनान्यस्यगुणः दोषेणादोषोगुणोनदोषः दोषेणागुणोवायद्रुचि
तेसउद्यासः॥द्वितीयार्द्धे प्रथमस्योदाहरणम्॥तत्रपतिव्रतामहिमगुणोनस्नानतोगङ्गायाः पावनत्वगुणोवर्णितः
॥द्वितीयश्लोकोद्वितीयस्योदाहरणम्॥अत्रराज्ञोधाटीषुपलायमानानामरियोषितामपदयोर्द्रवनपरिमथिमा
र्दवदोषेणातयोः काठिन्यमस्पष्टाव्यर्थकुचयोः स्पष्टवतोधातुर्निर्मलदोषोवर्णितः॥तृतीयश्लोकस्तृतीयचतु
र्थयोरुदाहरणम्॥तत्रसज्जनमहिमगुणोनयनस्यतदनाश्रयणदोषत्वेनराज्ञः क्रोधदोषेणातत्सेवकानांवधे
विनानिर्गमगुणत्वेनवर्णितम्॥अनेनैवक्रमेणोदाहरणान्तराणि॥यदयंरथसंक्षोभादंसेनांसेनपीडितः॥
एकःकृतीमदङ्गेषुशेषमङ्गुलिवोभरः॥अत्रनायिकासौन्दर्यगुणोनतदंसनिपीडितस्यस्वाङ्गस्यकृतित्वगुणो
वर्णितः॥लोकानन्दनचन्दनद्रुमसखेनास्मिंवनेस्थीयतांदुर्वारैः कठिनैरसारहृदयैराक्रान्तयेतद्वनम्॥तेस्यन्यो
न्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्येवकुलानिकेवलमिदंसर्वंदहेयुर्वनम्॥अत्रवेणूनांपर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

कु॰न॰ द
६२

स्यरसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेणावनताशाखरूपोवर्णितः॥दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णाताजैदूरीकृताःकरिवरेणाम
दाम्बुबुध्या॥तस्यैवगण्डयुगमण्डनहानिरेषाभंगाःपुनर्विकचपद्मवनेवसन्ति॥अत्रभ्रमराणांअलङ्कारत्वगुणोनगजस्यतत्प्र
तिक्षेपोदोषत्वेनवर्णितः॥आघ्रातंपरिचुंबितंपरिमुहुर्लीढंपुनश्चर्वितंत्यक्तंवाभुविनीरसेनमनसातत्रव्यथाम्माकृथाः॥हिस
दृन्नतवेतदेवकुशलंयूथ्यानरेणादरादन्तस्सारविचारणाव्यसनिनाचूर्णीकृतन्नाद्रमना॥अत्रगारस्यचपत्नदोषेणारत्नस्य
चूर्णनाभावेगुणत्वेनवर्णितः॥अत्रप्रथमचतुर्थयोरुद्वासोन्वर्थः॥मध्यमयोस्तुछिन्यायेनलाक्षेणाकः॥ताभ्यान्नोयदिन
स्यतामवज्ञालङ्घविलसा॥स्वल्पमेवास्वुलभतेप्रस्कम्प्याप्तिसागरम्॥भीत्वानिधिपिपानिकाहानिरस्तयुतेः॥ताभ्यां
गुणाद्याभ्यांतेगुणादोषौ॥अत्रकस्यचिद्गुणोनान्यस्यगुणत्वाभावोद्वितीयार्द्धमुदाहरणंदोषेणादोषस्याप्राप्तोत्तीयार्द्धम्॥यथा
वा॥मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयतिसुधीभूयसुधियःकिमस्यानामस्यादरसपुरुषानादरभरैः॥यथायूनस्तन्यरमरणीयाधिरमर
णीकुमारणामचःकरणाहरणान्नैवकुरुते॥त्वश्चेत्संचरसेदृशेणत्वघुताकामामदिग्दन्तिनाव्यालैःकङ्कणभूषणानि

कं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुरुखेहानिर्नहेम्नाम्रपि॥मूर्द्ध्यङ्कुरुखेजगुंठमयत्नाः किन्नामलोकत्रयीदीपस्याम्बुजवान्भवस्यजगतामीशोसिकिम्बूमहे॥
अत्राद्येकविनारमणीगुणाभ्यामरसवालहृदयोद्धासरूपगुणाभावोवर्णितः॥द्वितीयेपरमेश्वरनङ्गीकारदोषेणादिगजादी
नांत्नघुनादिदोषाभावोवर्णितः॥दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञानत्रैवगुणादर्शनात्॥विपदःसन्तुनःशश्वद्यासुसंकीर्त्यतेहरिः॥यथावा॥म
ध्येवजीर्णानांयातुयत्वयोपकृतंहरे॥नरःप्रत्युपकारार्थीविपन्नमभिकाङ्क्षति॥इत्यादिनूमन्नम्प्रतिराघवोक्तिः॥अत्रप्रत्युपका
राभावोदोषस्तदभ्युपगमहेतुर्गुणोविपत्साकांक्षायाअप्रसक्तिः॥साचव्यतिरेकमुखप्रयुक्तेनसामान्येनविशेषसमर्थनरूपे
णार्थान्तरन्यासेनदर्शिताः॥यथावा॥जेमभवदानिकम्प्रकृतिमेत्यपेशाचकीङ्कि मित्यमरसम्पदःप्रमथनाथनाथामहे
॥भवद्भवनदेहलीधिकरतुराउदराङ्गनितुरन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते॥त्रैशूलस्यादोषगुणायोगुणादोषत्वकल्प्ये
नम्॥अरिवलेषुविहङ्गेषुहन्नस्वच्छन्दचारिषु॥अकपञ्जरबन्धस्तेमधुरस्तुङ्गिरामकृतम्॥दोषस्यगुणत्वकल्प्यनथ्वलेशः॥
राज्योवकुमतेविदुषिपुत्रेचिरंराजधान्याम्प्रवसति॥तद्दर्शनोत्कण्ठितस्यगेहस्थपितुर्वचनंअप्रस्तुतप्रसारूपम्॥तत्रप्रथमार्द्धे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

इतरविहङ्गानामवक्रत्वदोषस्यस्वच्छन्दचरणानुकूलतयागुणत्वंकल्पितम्॥द्वितीयार्द्धे मधुरमपि वस्यगुणस्यपञ्जरबन्धहेतु
तयादोषत्वकल्पितम्॥नचात्रव्याजस्तुतिन्यायाकनीया॥नह्यत्रविहङ्गानारणांस्तुतिव्याजेननिन्दायांशुकस्यनिन्दाव्याजेनस्तु
तोचनात्पर्यम्॥किन्तुपुत्रदशानोत्कण्ठितस्यदोषगुणयोर्दोषत्वगुणत्वाभिमानएवात्रश्लोकेनिबद्धः॥यथावा॥संतःसद्भिरु
तोदयमसानिनःप्रादुर्भवयंत्रणाःसर्वत्रैवजनापवादचकिताजीवन्निदुःखंसदा॥अयुत्पन्नमतिःकृतेननसतानेवासताम्या
कुलोयुक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्योजनःप्राकृतः॥दंडीत्वंगोजाहार॥युवैवगुणवान्राजायोग्यस्तेपतिरुर्जितः॥रणो
त्सवेमनःसक्तंयस्यकामोत्सवादपि॥चपलोनिर्दयश्चासौजनःकिन्तेनमेसखि॥आगःप्रमार्जनायैवदारवोयेनशिक्षि
ताः॥अत्राद्यश्लोकेराज्ञोवीरोत्सेकस्तुतिकन्यायाभिरन्तरंभोगान्निर्विविक्षोर्दोषत्वेनप्रतिभासनामित्यभिप्रेत्यविदग्ध
सख्याराज्ञकोपपरिजिहीर्षयासस्वदोषोगुणत्वेनवर्णितः॥उत्तरश्लोकेसखीभिरुपदिश्यमानंकर्तुमशक्यायापितासाम
ग्रतोमानपरिग्रहानुगुण्यंप्रतिज्ञायतदनिर्वाहमात्रंकमानयासखीनामुपहासंपरिजिहीर्षयापानाधिक्यातस्यचाटुकारि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नागुणास्वदोषत्वेनवर्णितः॥ नचायश्लोकेस्तुतिनिन्दापर्यवसायिनीनिव्याजस्तुतिवद्वंकरीया॥ राजप्रकोपादिपरिहारार्थं
मिहनिन्दास्तुत्योरन्याविदितेशातस्वोद्वारेनेनतोयेनोबादिभि॥ वस्तुतस्तुइहव्याजस्तुतिसद्भावेपिनदोषः॥ नह्येतावतालं
नामात्रस्यव्याजस्तुत्यंतर्भावप्रसज्यते तदसंकीर्णयोरपित्रेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात्॥ नापिव्याजस्तुतिमात्रस्यत्रेशान्तर्भा
वःप्रसज्यते॥ भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषुकस्त्वंवानरामचन्द्रभवनेभेरवार्थसंवाहकोयद्भ्रूभुरीक्षसेनधनिनांवूवे
नचाहंम्भेत्यादिषुदोषगुणीकरणास्यदोषीकरणास्यचाभावात्॥ तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्रगुणदोषयोः प्रतीतेः॥ विषयैक्ये
पि॥ इंदोर्नक्षत्रिपुरजयिनःकण्ठमूलंमुरारिर्दिग्रामदजलमषीभाजिगंडस्थलानि॥ अथाप्युवीवत्त्वयतिलकरूपत्व
त्निम्नानुलिप्तान्याभासन्तेवदधवत्नितंकियशोभिस्त्वदीयैरित्युदाहरणेषुलेनाप्यर्थदर्शनात्॥ अगेन्दुलक्ष्मादिधवली
करणाभावदोषस्वगुणत्वेननपर्यवस्यतिकिन्तुपरिसंख्यारूपेणाततोन्यत्सर्वंधवलिनमित्यन्योगुणः प्रतीयते॥ क
विव्याजस्तुत्युदाहरणेगुणादोषीकरणासत्वेपिस्तुतेर्विषयान्तरमपिदृश्यते॥ यथासर्वदासर्वदासीतिमिथ्यासंस्तुत्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

संबुधैः॥ नारयो लेभिरे पक्षं नवक्षः परयोषितः॥ अत्र हि वाच्यानि न्यायपरंसंस्थारूपे शातनो न्यत्सर्वमभिमतम्॥ अर्थिनां दीना
रादि दीयते इति स्मृतिः अन्तरमपि प्रतीयते॥ एवं चरस्य बूदाहरणेषु स्तेनौर्यमदोषो हु मित्यादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तु
तिरूपतया वर्णितं ते॥ अत्र तेन व्याजस्तुत्योः संकरोस्तु इत्यहमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि पाक्तङ्करोदर्शितः॥ सूच्यार्थस्य
चनीमुद्राप्रकृतार्थपरैः पदैः॥ नितंबगुर्वीतरुणी दृग्युग्मविपुलाचसा॥ अत्र नायिकावर्णनपरेण दृग्युग्मविपुला पदेन सूच्या
नुष्टुभो विपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा॥ यद्यप्यत्र ग्रंथे इत्थं नाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योदाहरणस्य तस्य
लक्षणयुक्तत्वं इन्द्रः शास्त्रपतित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यम्॥ सर्वरत्नमालायां॥ तद्रत्नना
मविवेचनेन तत्तन्नामकं कुरुक्षेत्रादिकं सूचनमनक्षत्रादिमालायामग्निदेवतानामभिर्नक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवा
लङ्कारः॥ एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि॥ क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं विंदुः॥ चतुरस्यः पतिर्लक्ष्म्याः स
र्वज्ञस्त्वं महीपते॥ अत्र चतुरस्रादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मतापि प्रतीयते इति प्रसिद्धसहपाठा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नांबुलादीनांक्रमेणनिवेशनंरत्नावली॥यथावा॥रत्नाप्रियलांछनेकठिनतावासेरसालिङ्गितेपृष्ठादेकरसेक्रमादुपचिते भूङ्गुरुत्वापहे॥
कोकस्यद्विनिभोगभाजिजनितानंगेरवलीनोन्मुखेभातिश्रीरमणावतारदशकंगात्रेभवत्यास्तने॥पुष्पिद्रुसहपाठानांपुष्पिद्रुक्रमाननुसा
रोप्ययमेवालङ्कारः॥यथा॥यस्यवह्निमयोहृदयेबुजलमयोलोचनपुटेषुमारुतमयःश्वसितेषुक्षमायोगेषुआकाशमयःस्वान्ते
षुपंचभूतमयोमूर्त्तेर्द्वाहृषतनिहतप्रतिसामन्तःपुरेषुप्रतापःस्वमयत्नोकपालनवग्रहादीनामपिसिद्रुसहपाठानांयथाक
थंचित्पृष्ठतोपमानोपरंजकतादिप्रकरणेनिवेशनेरत्नावत्यलङ्कारः॥पृष्ठतान्वयंविनक्रमिकतन्नाम्नांत्रेयभंग्यानिवेशने
प्ययमेवालङ्कारः॥तद्गुणःस्वगुणात्यागादन्यदीयगुणागृहः॥पभरगायतेनासामोक्तिकंतेधरत्विषा॥यथावा॥वीरत्वद्विपुरस
णीपरिधानुपंक्तवानिसंस्पृश्यनहरतिवनभुविनिजकरसहरुचिरवचितानिपांशुपत्रप्रियाः॥पुनःस्वगुणसंप्राप्तिःपूर्वरूपमुदा
हृतम्॥हरकरांशुनीलोपिरोवरुचघनसासितः॥यथावा॥विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेनसूर्यस्यरश्मयःपरितःस्फुरन्त्या॥र
त्नैःपुनर्यत्रसुचारुचंस्वामानिन्यिरेवंशकरीरनीलैः॥अयमेवतद्गुणइतिव्याजहुः॥पूर्वावस्थानुरक्तिश्चविकृतेसतिवस्तुनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीपेनिर्वापितेप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः॥ लक्षणेनचकारान्तूर्ध्वरूपमितिलक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः॥ यथावा॥ हरंखड्गिभिराहृतंवहि
रपिप्रस्विन्नगंडैर्गजैरन्तःकंचुकिभिर्लसन्मणिधरैरध्यासितामूर्मयैः॥ आक्रान्तंमहिषीभिरेवनयनंत्वद्विद्वांमन्दिरेराजन्सेवाचिरंतनपु
राणिनीभूत्वेपिराज्यस्थितिः॥ संगतान्यगुणानईकारसाहंरतद्गुणम्॥ चिरंगिरिमसिन्नेनिहितापिनरज्यसि॥ यथावा॥ गंडाभो
गेविहरतिमदैःपिच्छिलेदिग्गजानांवैरिस्त्रीरणनयनकमलेस्वंजनानिप्रमार्ष्टि॥ यद्यप्येवाहिमकरकराहेनम्नोवस्त्रकीर्निकीर्त्ते
र्दिक्षुस्फुरतितदपिश्रान्तसिंहक्षितीन्द्र॥ ननुचान्यगुणोनचान्यगुणोदयानुदयरूपाभ्यांउद्भासावज्ञालक्षणाभ्यांतद्गुणातद्गुण
योःकोभेदः॥ उच्यते॥ उद्भासावज्ञानलक्षणायोर्गुणान्वाक्योर्योयप्रतिपक्षवाची॥ अन्यगुणोनान्यत्रगुणोदयतदनुदयोनतस्ये
वगुणास्वसंक्रमणासंक्रमणोकिंतुसमुद्रुपदेवेनसदसाहिष्यथोज्ञानोत्पत्तिनुत्पत्तिवत्तद्गुणाजन्यत्वेनसंभावितयोर्गुणान्तरयो
रुत्पत्तिनुत्पत्तीनतद्गुणातद्गुणयोःपुनर्गुणान्वाक्योरूपरसगंधादिगुणावाचीनान्यदीप्यगुणाग्रहणाग्रहणोचरक्तस्फटिकवस्त्र
मात्रिन्यादिन्यायगुणोनेवरंजनारञ्जनेविवक्षिते॥ तथैवचोदाहरणानिप्रदर्शितानि॥ यद्यप्यवज्ञालक्षणतिरतद्गुणाश्चविशेष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योक्तिविशेषावेव॥ कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलपुष्कलकारणे इति तत्सामान्यलक्षणा क्रा
न्तत्वात्॥ तथाप्युद्भासतद्गुणप्रतिबुद्धिनाविशेषकारिणालङ्कारान्तरतयापरिगणितावितिध्येयम्॥ प्रा
कसिद्धस्वगुणोत्कर्षानुगुणः परसंनिधेः॥ नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलताम्॥ कपिरपिचका
पिशायनपदनमन्नोष्टश्चिकेनसंदष्टः॥ अपिच॥ पिशाचग्रस्तः किंवूमोवैकृतंतस्यकपित्वजात्पास्वतः
सिद्धस्यवैकृतस्यमद्यसेवादिभिरुत्कर्षः॥ मीलितंयदि साहन्यादेदस्वनत्नक्षणे॥ रसेनात्नक्षिला
क्षीयाश्चरणो सहजारुणो॥ मद्यित्रकामात्नभारिणपः सर्वाङ्गिणाइचचन्दनाः॥ क्षौमवत्योनत्नक्षान्तो
ज्योत्स्नायामभिसारिका॥ अत्राद्येचरणात्नक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः॥ द्वि
तीयोदाहरणे॥ चन्द्रिकाभिराभिसारिकाणांधवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः॥ सामान्यंयदिसा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ द॰
६६

दृष्टाविशेषो नोपलक्ष्यते॥ पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम्॥ यथा वा॥ रत्नस्तंभेषु संक्रान्तप्रतिबिंबशतैर्हृतः॥ नेक्ष्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वा निसूनुना॥ मिलितालंकारेऽपि परस्परभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते। सामान्यालङ्कारे तु भिन्नस्वरूपावभासे पि व्यावर्त्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः॥ मिलितोदाहरणे चरणादेवस्त्वनारत्वेनाङ्गुलीयकादिनावभासो॥ सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां व्यक्त्यनारत्वया भानमस्त्येव तथा रावणस्य तत्प्रतिबिंबानां च॥ किंत्विदं पद्मभिदं मुखमयं बिंबोऽयं प्रतिबिंब इति विशेषस्तु नोपलक्ष्यते॥ अतएव भेदतिरोधानान्मीलितं तदतिरोधाने पि साम्येन व्यावर्त्तकानवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यवर्थता॥ केचित्तु द्वयस्य लक्षणासाम्यान्नयोः केनचिद्वलीयसा वदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितम्। स्वरूपयतीतावपि गुणासाम्याद्भेदतिरोधाने साम्यं॥

222

राम॰
६६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवञ्च। अपाङ्गनरत्नेहशौनरलचक्रवर्णाभिरोविलासभरमंथरागभर्तृरतीवकान्तमुखं। इतिस्फुरितमङ्के [illegible] यातदत्तनमदोदयः कृतपदोपिसंलक्ष्यतइत्यत्रमीलितालङ्कारः। अत्रदृक्तारत्यादीनांनारीवपुरुषः सहजधर्मत्वान्मदोदय कार्यत्वाच्च। तदुभयसाधारणपादुत्कृष्टतारत्यादियोगिनामपुयामदोदयस्यस्वरूपमेवतिरोधीयते लिङ्गसाधारणपेनतद्ज्ञानोपा याभावान्मद्यिकामात्यभारिरापश्यत्यादिष्वनुसामान्यात्लङ्कारइत्याहुः॥ तन्मतेषभकरप्रविष्टोनामित्यादौभेदाध्यवसापि व्यावर्त्तकास्फुरणोलङ्कारान्तरेणाभाव्यम्। सामान्यात्लङ्कारावान्तरभेदेनवा॥ पूर्वस्मिन्मतेस्वरूपतिरोधानेत्लङ्कारान्तरेण भाव्यंमीलितावान्तरभेदेनवा॥ भेदवैचित्र्यायोः स्फूर्जावुन्मीलितविशेषकौ। हिमायंत्वयशोभनंग्रंसुराःरीतिनजायते॥ ल क्षितान्युदितेचन्द्रेपभानिचसुखानिच॥ मीलितन्यायेनभेदानध्यवसायेपापेक्षुपितोहेतोर्भेदस्फूर्तामीलितप्रतिहृद्दिउन्मी लितंतथासामान्यरीत्याविशेषास्फुरणेपापेक्षुतश्चित्कारणादविशेषस्फूर्तौतत्प्रतिहृद्दीविशेषः क्रमेणोदाहरणंद्वयम्॥ तद्गुणरीत्यापिभेदानतिमग्नाभिन्नमुत्तरम्। केरवेटाः किंचत्नेशैतप्रलहृदयस्यवयइत्येकमुत्तरम्। उदाहरणान्तराणिविद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्धमुखमराङ्गनेद्रष्टव्यानिसूक्ष्मंपराङ्मुखाभिङ्गेतरसाकूतचेष्टितम्।भियपनूपतिसाकेशैःसीमन्तमणिमाहरणोक्त्या।कामुकस्या
पत्नीकनेसङ्केतकालप्रहत्नभावंज्ञातवव्याश्चेष्टेयम्।अस्तंगतेसूर्येसंकेतकालइत्याकूतम्।यथावा।सङ्केतकालमनसंविदंज्ञा
त्वाविदग्धयाआसीन्मेत्रार्पितंकूतम्।नीत्वापत्रंनिमीलितम्।विहितंपरदृष्ट्यानज्ञानुःसाकूतचेष्टितम्।प्रियगतेष्टेपातः
कान्तात्यमकल्पयत्।रागोपपत्नीगृहेभान्तीसीकत्यकल्पनाकूतम्।यथावा।वक्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्टोभिन्नं
कुंकुमंकापिरवराङे।।पुरुंचतन्व्याध्वंजयन्ती।।वयस्यासिलापारोरवङ्गनेखालिलेख।।अत्रस्वेदानुमितंपुरुषायितंपुरु
षोचितखङ्गनेखनेनप्रकाशितम्।।व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्यायदाकारस्यगोपनम्।सखिपत्रपरहारामपरागैरसिधूसरा
अत्रचौर्यरतकृतभूयस्त्वनुराठनलग्नधूलीजालस्यगोपनम्।यथावा।।कस्यवानभयःप्रियायाःसंब्रणोधरे।।सभंगं
पत्रमाघ्रासीर्यारितापिव्ययाधुना।।उपपक्षिरागवरिङतधरायानायिकायाःसकासमागच्छन्प्रियमपश्यत्पेवसख्याना
यिकांप्रतिहितोपदेशाव्याजेनतंप्रतिनायकापराधगोपनम्।।छकापुरुतेरस्याश्चायंविश्रोतः।।तस्यावचनस्यान्यथानयने

223

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नापह्नवः॥अस्यामाकाङ्क्षास्यहेत्वन्तरवर्णनेनगोपनमिति॥लक्षणोल्लक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकाङ्क्षास्यगोपनार्थं
हेत्वन्तरन्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं॥ततश्च॥आयान्तमालोक्यहरिंप्रतोल्यामाल्याःपुरःस्तादनुरागमेका
॥रोमांचकंपादिभिरुच्यमानंभामाजुगूहपुरगांत्यपथनैनमित्यत्रापिव्याजोक्तिरेव॥तत्रह्यनुरागकृतस्यरो
मांचाद्याकारस्यभक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेनपुरामेनगोपनकृतम्॥सूक्ष्मपिहितालङ्कारयोरपि
चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणम्॥ततश्चनलिनीदलेचलाकामरकपात्रइवदूप
तेभक्तिः॥इतिममसंकेतमुविज्ञात्वाभावंतदाब्रवीदालीमित्यादिष्वपिसूक्ष्मायलंकारःप्रसरति॥अत्रश्लोके
तावत्किमावयोःसंकेतस्थानंभविष्यतीतिपृच्छाशयंसूचयतिकामुकेतरभिज्ञयाविदग्धयातदासरवींमति
साकतमुक्तमितिसूक्ष्मालङ्कारोभवति॥यतोत्रवलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्त्युपमयातस्यानिश्चलत्वेना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ ल॰ द॰
६८

प्रत्यक्षभेनतस्यप्रदेशस्यनिर्जनत्वंतेनतदेवावयोःसंकेतस्थानमितिकामुकंप्रतिसूचनंचलक्ष्यते॥नचात्रध्वनिरात्राङ्गीयः॥दूरेव्य
ज्यमानस्यापिसंकेतस्थानप्रहेलोत्तरस्यस्वोक्त्यैवाविष्कृतत्वात्॥एवंपिहितालङ्कारेसुदाहर्तव्यम्॥इदंचान्यदत्रावधेयम्॥
यत्रासौवेतसीपांथेत्यादिगूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेशुभावेनस्वोक्त्याविष्कृतः॥किन्तुवस्तुसौन्दर्यवत्तो
क्तेवेहव्यविशेषविशेषिताङ्गम्यः॥तत्रवस्तुतोनालङ्कारत्वंध्वनिभावास्पदत्वात्॥प्राचीनैःस्वोक्त्याविष्करणेसत्यलङ्का
रास्पदस्तातीत्युदाहृत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि॥त्रांक्यौहियत्रासौवेतसीपांथतत्रेयंसुतरासरिदिति॥पश्चेतमध्यानं
कामिन्याहसमूचनमित्यार्थान्तरकल्पनयाभावविष्करणमित्यतःप्राग्विहितेषूदाहरणेषुयेषुयद्वेकालमनसंपुं
रुंतन्व्याव्यंजयतीभामाजुगूहतिभासाविष्करणमस्तितेष्वेवतत्तदलङ्कारइति॥गूढोक्तिरन्योद्देश्यंचेद्यदन्यंप्रति
कथ्यते॥पृच्छापेहिपरक्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः॥यंप्रतिकंचिद्वक्तव्यन्तरस्थेभावितायीतितंदेवतदन्यंकंचित्प्रतिक्षे
त्रेणोच्यतेचेत्सागूढोक्तिः॥पृच्छेत्याद्युदाहरणं॥इहपरकलत्रमुपभुंजानंकामुकंप्रतिवक्तव्यम्॥परक्षेत्रेसस्यानि

224

राम:
६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भक्षयन्नंउक्षाणांकिंचित्समीपेचरन्नंनिर्दिष्यकथ्यते॥नेयमप्रस्तुतप्रसंसा॥कार्यकारणात्वादिव्यंग्यत्वाभावात्॥नापिश्लेषमात्रम्।
अप्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात्॥तस्यकेवलमितरवंचनार्थंनिर्दिष्टतयाविच्छित्तिविशेषसद्भावात्॥यथा॥नाथोमेवपु
पिंगलोनगणायत्येवासपत्नीचमांत्यक्त्वामामिहपुष्पिणीतिगुरवःप्राप्तागृहाभ्यन्तरम्॥न्यायाव्यात्रसहायिनीपरिजनः
श्रान्तोनमांसेवतेस्वामिन्नागमतानतनीयरजनींलक्ष्मीपतेरक्षमाम्॥अत्रलक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यगमनंप्रार्थयमाना
यारजरस्यवंचनायभगवन्तंप्रत्याक्रोशस्यप्रत्यायनम्॥विवृतोक्तिःश्लिष्टयुक्तंकविनाविष्कृतंयदि॥दृष्यापोहपरश्चेत्ता
दितिवक्रोक्तिसूचनम्॥श्लेषेरागयुक्तंवस्तुयथाकथंचित्कविनाविष्कृतंचेद्विवृतोक्तिः॥दृष्यापोहीत्युदाहरणोपूर्ववद्वस्तु
संचूतमितिकविनाविष्कृतम्॥यथा॥वत्सेमागाविषादंश्वसजमरुजवंसत्यजोर्ध्वमुद्वृत्तंकंपःकोवागुरुसेकिमिहव
त्नंभिदाजंभितेनात्रयासिप्रत्याख्यातंसुराणामितिभयवमनंछद्मनाकारयित्वायस्मैलक्ष्मीमदाद्धःसदहनदुरितं
मथमूढःपयोधिः॥इदञ्चपरवंचनायगूढविष्करणम्॥अपागूढाविष्करणंयथा॥दृष्ट्वाकेशवरागहतेयाकिं

गोप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिन्नदृष्टं यथा ने हे सर्वाङ्गिनासि नाथपतिनां किं नाम नात्र वसे ॥ एकस्थं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाङ्गनानां गतिर्गोप्यैवं गदि
तः सत्ये नाम वताङ्गेष्ठ हरिर्वीक्षितः ॥ अत्र कृष्णस्य पुरतो विवमेपरिरम्भवत्नं नमाभिनवत्या ज्ञाकामयमानायागोपिकाया
वचने विवये पथि रम्भवत्नं पतन्नाराप्रार्थनारूपराष्ट्रतिप्रतीयमाने नार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थान्तरगुप्तं सत्ये नूं
सस्तूचनमित्यनेनाविष्कृतम् ॥ एवं नैषधादिषु चेतीनत्नङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च सभिलाषइति दम
यन्तीवाक्यादिकमुदाहरणम् ॥ सर्वमिदं वाक्यं कोडीकृतगुप्तार्थाविष्करणम् ॥ अथ मूलगुप्तार्थाविष्करण
म् ॥ अर्थमूलागुप्तार्थाविष्करणं यथा ॥ शङ्खास्य च्युतदर्शने भवतः किं तत्प्रियं स्यान्नो किं वेवं विजनस्थयोर्हतजनः
संभावयत्यन्यथा ॥ इत्यामन्त्रणाभंगिसूचितं वृथावस्थानरवेदात्सासाव्याश्लिष्य सुतनको करणं चितत्तनुगोपीहरिप्या
नुवः ॥ अत्र गच्छाम्युच्यते पाद्यामन्त्रणोनत्वया रन्तुमेतावत्कालं स्थितं नन्मनधमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तुतृतीयपा
देनाविष्कृतम् ॥ सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्रगुप्ताविष्करणम् ॥ यथा ॥ सुभ्रु त्वं कुपितेत्ययास्तमनानं त्वं काकः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थायोषितांदूरादेवविवर्जिताः सुरभयः सगन्धधूपाद्यः॥कोपांगगिरिमुंचमय्यवनतेदृष्टेप्रसन्नाधुनासत्यंनाद्रिरहाप्रवन्तिद
यितेसर्वामभामत्यादिना॥तत्रताचदीर्घाकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारेदृष्टिप्रतीयते।दृष्टिंरोगान्नस्यदृष्टिंप्रत्याकोत्रो
विवक्षितार्थः॥दृष्टेइत्यस्यपदस्यपुनोस्वारणेनसंबद्धरूपतामवगम्याविष्कृतः॥कविनिबद्धवक्तृगुप्तंपरवंचनायर्थकवि
गुप्तंस्वप्रोष्ठिकटनार्थमितिभेदः॥युक्तिःपराभिसंधानंक्रिययामर्मगुप्तयोत्वामालिखंतीदृष्ट्वान्यगनुःपोष्यंकरेलिखत।
अत्रपुष्पचापलेखनक्रियामन्मथोमयालिखतइतिभ्रांतुपादनेनस्वानुरागरूपमर्मप्रकाशनायपरवंचनंकृतम्॥य
थाभा॥दंपत्योर्निशिजल्पतोरहसकेनाकर्णितंयद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौनिगदतस्तस्योपहारेधृतः॥कर्णालङ्कृ
तपरागशाकलंविन्यस्यचंचूपुटेव्रीडार्तापिकरोतिदाडिमफलेव्याजेनवाग्वंचनम्॥अत्रथकवाक्यमुद्रणायतन्मुखे
नस्वकीयरहस्यनिर्वचनश्चभूभुजनवंचनंकृतम्॥व्याजोक्तावाकारणोपनमितिभेदः॥यथा॥व्याजोक्त्यावुक्तागो
पनेमिहतुक्रियेयातदितिभेदः॥स्वश्चयान्नमालोक्यहरिंप्रतोत्यामितिश्लोकेपियुक्तिरेवा॥लोलोकप्रवादानुकृति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लोकोक्तिरिभरापते॥ सहस्वकतिचिन्मासान्मी लयित्वा विलोचने॥ अवोचन्नेमी लयित्वेति लोकमवादानुकृतिः॥ यथा म
दीयेवरदराजस्तवे॥ नामैवतेवरदवांछितदानभावंव्याख्यातोनवहसेवरदानमुद्रम्॥ विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसू
तेर्थज्ञोपवीतवहनंहिनखल्वपेक्ष्यम्॥ अत्रोद्धृतश्लोकप्रवादानुकारः॥ हे कोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता॥
भुजङ्गएवजानीतेभुजङ्गचरणांसखे॥ केनचित्कस्यचिद्धन्तान्तंपृष्टस्यसमीपस्थनिर्दिष्टयाप्रमेवतस्यहन्तान्तंगा
नातीत्युक्तवतीयमहे:॥ पादानहिरेवजानातीतिलोकप्रवादानकारः॥ अत्रसचारांचलोकविदितेधनार्जनादिव्यापा
रेसहचारिणाविदितद्वियतया लोकोक्त्यनुवादस्यप्रयोजनेस्थितेरहस्येपिअनङ्गव्यापारेतस्यायंसहचरइतिमर्मो
द्घाटनेमितितेनगर्भितंगर्भीकृतम्॥ यथावा॥ मत्तयमकतांधातायार्विकासितमध्येकापरिमलभरेभग्नोग्रीष्
मेत्वमुत्सहसेयदि॥ घनघटयितुंतान्निघ्नेहंयएवनिवर्त्ततेप्रभवतिगवांकिंनच्छिन्नसंभवधनश्रियः॥ अथधन
लिप्सयाप्रोषितानङ्गनासखीवचनेयस्वगवांनिवर्त्तनेनप्रभवतिसएवधनश्रियइत्याम्नातिलोकवादानुकारः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रानिसौन्दर्यशालिनीमामपहायधनलिप्सयाप्रस्थितोरसानभिज्ञइतिगोप्रायस्वतस्यनिवर्त्तकसुतस्यजेनाधनेना
कृष्टस्यतद्विमुखीकरणेप्रत्याकर्षकत्वादित्यर्थान्तरसापिगभीकृतम्॥वक्रोक्तिःश्लेषकाकुभ्यामपरार्थत्वकल्पनम्॥संच
मानंदिनम्प्राप्तंनेहनदीहरानिके॥अत्रमानंमुंचप्रयातारात्रिरित्यभिप्रायेणकाकोवाचिनंदिनंप्राप्तंमामुच्चइत्य
र्थान्तरंश्लेषेणापरिकल्पितम्॥यथावा॥अहोकेनेदृशीसृष्टिर्दोषाणांतवनिर्मिता॥त्रिगुणाश्रूयतेवृद्धिर्निर्गुणस्यपरीक्ष
चित्॥इदमादिष्टंतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणम्॥विकृतश्लेषवक्रोक्तेयथा॥भावीवीरंभोरुचिदनावदनग्लानिरधुना
सतेरामस्थानानयुधिपुरतोलक्ष्मणसखः॥इयंयास्यत्युच्चैर्विपदमधुनावानरचमूर्नघिच्छेदंषळाक्षरपरवि
लोपात्पठपुनः॥सर्वभिदंनावश्लेषमूलायावक्रोक्तेरुदाहरणम्॥अर्थश्लेषमूलायथा॥भिक्षार्थीक्वप्रया
तःसुतनुवलिमखेताराडवंकाद्यभद्रेमन्येवृन्दावनान्तेकनुसमगानिश्चनैवजानेवरारुम्॥वालेकश्चिन्न
दृष्टोजठरपृथुपतिर्गोपएवात्रवेत्तीतीनासध्वापइत्थंजलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतान्नः॥काकाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

था॥ असमालोच्यकोपस्तेनोचितोयमितीरिता॥ नैवोचितोयमितितन्नाडयामासमालया॥ अत्रनैवोचितमितिकाक्षास्व
रविकारेणाऽउचितस्वेतथमर्थानरकत्वनम्॥ स्वभावोक्तिः स्वभावस्यजात्यादिस्थवर्णनम्॥ कुरुरैरुन्नतुङ्गाक्षैः स्तध्व
करौरुहीक्षिम्॥ यथावा॥ तोसन्मुखप्रचलितौसविधेगुरूणाम्मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ॥ पार्श्वोपस
र्पणमुभावपिभिन्नदिक्कंकृत्वामुहुर्मुहुरपासरतांसलज्जम्॥ भाविकंभूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्यवर्णनम्॥ अहं
वित्नोकयेष्यापियुध्यन्तेगसुरासुराः॥ स्थानभीरुगतोद्रावनपरमिदम्॥ यथावा॥ अद्यापितिष्ठतिहरोरिदमु
न्नरीयंधर्त्तुम्पुरःसनतरात्पतितंप्रधन्ने॥ वाचंनिगम्यनयनंनयनंप्रमेनिकिञ्चिन्तदायदकरोक्षिमतमायताक्षी॥
उदात्तम्॥ तुच्छहितंश्लाघ्येचान्योपलक्षणम्॥ सानोयस्याभवद्युक्तंतद्भुजेरिकिरीटिनो॥ इदंश्लाघ्यचरितस्यायां
गत्वेउदाहरणम्॥ अथुदाहरणंयथा॥ रत्नस्तंभेसुसंक्रान्तप्रतिबिंबव्यतेर्धृतः॥ ज्ञातोलङ्केश्वरःक्षुद्रादाज्ञ
नेयेनतत्वतः॥ अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम्॥ अर्थयातिरिजेन्द्रेयाचकाःकल्पशाखिनः॥ इयमौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दार्यात्युक्तिः॥ औचित्यात्युक्तिर्यथा॥ राजन्समाप्यकरुणारक्तत्वत्प्रतापाग्निनोद्यिताः॥ त्वद्वैरिराजवनितावाष्पपूरेणापूरिताः॥ सम्यदत्तु
क्तावुक्तालङ्कारः औचित्यात्युक्तावत्यत्यलङ्कारइतिभेदमाहुः॥ अनयोरनवद्यालङ्कारयोर्जन्मभाराणयोः॥ अवकाशोनप
र्याप्तस्तवबाहुल्यनान्तरे॥ अत्यन्तनिर्मितमाकाशमनालोच्यैवधेसा॥ इदमेवंविधम्भाविभवत्यास्तनमण्डलमित्यसद्
क्तिनारत्नम्येनातिशयात्युक्त्योर्भेदः॥ निरुक्तियोगतोनाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्॥ ईदृशेश्वरितेजानेसत्यन्दोषाकरेभवान्
यथावा॥ पुराकवीनांगणनाप्रसङ्गेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः॥ अथापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकासार्थवतीबभूव॥
प्रतिषेधःप्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनम्॥ नयूतमेतत्किंतवकीर्तनान्निशितैःशरैः॥ निर्ज्ञातोनिषेधःस्वतोनुपयुक्तत्वादर्थान्त
रङ्गीकरोतीतितेनचासतांचिनोयंप्रतिषेधोनामालङ्कारः॥ उदाहरणंयुद्धरङ्गेप्रत्यर्थिक्षमानरेन्द्राकुलिकंप्रति
विदग्धवचनम्॥ तत्रयुद्धस्यात्रयूतत्वाभावोनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तत्रैवतवप्रागल्भ्यन्नयुद्धेयुष्मिन्नयहोस्तीत्युपहा
संगभीकरोतितच्छक्तितवेत्यनेनाविष्कृतम्॥ यथावा॥ वविरोधरानन्दाक्षेणानाग्निनानधरत्युना॥ अप्रतीकारया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हृष्याः स्त्रीभिरेवस्त्रियः कृताः ॥ अत्र स्त्रीरत्नं विद्याद्विनिर्मितत्वाभावः प्रसिद्धस्य कीर्त्यमानस्तासां विशेषस्य दर्शिता विशेष
णेनाविष्कृतः ॥ सिद्धस्येव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलङ्कृतिम् ॥ पश्यमोदश्चनेकालेकोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ निर्ज्ञातविधा
नमनुपयुक्तिबाधितदर्थान्तरगर्भीकरणेन चारुतरमिति तं विधिनामानमलङ्कारमाहुः ॥ उदाहरणे कोकिलस्य कोकिल
विधानमनुपयुक्तं सदतिमधुरपञ्चमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वमभीकरोति ॥ न च पश्यमोदश्चनेऽतिकालविशेष
णेनाविष्कृतम् ॥ यथा वा ॥ रे हस्त दक्षिणमस्तस्य निशाचरेन्द्रस्य जीवातवे विसृज भूदुमुनोऽपराम् ॥ रामस्य गात्रमसिनि
र्भरगर्भखिन्नसीतापवासनपटोः करुणाकुलस्य ॥ रामस्य स्वहस्तं प्रति रामगात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सद्रामस्यैत्य
नेन स्वस्यापत्यंतनिष्करुणत्वमभीकरोति ॥ न च निर्भर इत्यादिविशेषणेनाविष्कृतम् ॥ यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयो
रुदाहरणेषु व्यङ्ग्याविष्करणे चालङ्कारत्वमेव नियतं प्राक्प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् ॥ पूर्वमबाधितो वि
प्रतिषेधोऽप्याक्षेपभेदत्वेनोक्तः ॥ इह तु प्रसिद्धो विप्रतिषेधोऽतिप्रतिद्वन्द्वीनावलङ्कारान्तरत्वेन वर्णितावितिभे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द:॥ हेतोर्हेतुमतासार्द्धं वर्णो नंहेतुरुच्यते॥ अस्मादुदेति क्रीतांश्च मानछेदायसुक्रवाम्॥ यथावा॥ एवतेविदुमच्छायोमर
रुमार्गइवाधर:॥ कस्यनानतनेतन्निपिपासाकुलितम्मन:॥ मानेनेच्छतिवारयत्युपशमेदम्मामानिरवन्यां
ह्रियांस्वातन्त्र्येपरिदत्यतिच्छतिकरोत्या धूयधेयेगते॥ तद्यो त्वामनुबन्धताफलमियत्यामअनेनामुनायस्त्वको
नपदासरवचरणोस्पृशुनसम्मन्यते॥ इत्योघुदाहरणम्॥ हेतुहेतुमत्योरेक्यहेतुकेचित्प्रचक्षते॥ लक्ष्मीविलासा
विडम्बाकटाक्षावेडूकटप्रभो:॥ अजकार्यीवरूपंभावताद्वेष्ट्रादिप्रत्यायनार्थकार्यकारणाभेदव्यपदेशा:॥ यथा
वा॥ आयुर्दानमहोत्सवस्यविनतक्षोणीभृताम्मूर्त्तिमान्विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृशांकीर्त्तेप्रकाशोपर:॥ आन
न्द:कलिताकृति:सुमनसांवीरश्रियोजीवितंधर्मस्यैकनिकेतनंविजयतेवीर:कलिश्वर:॥ अजदानमहोत्सवा
पुष्करत्वादिनाध्यवसितेराशितदायुष्टा दिव्यपदेशा:॥ इत्थंज्ञातमलङ्कारलक्षणत्वानिदर्शिता:॥ द्वावामाधुनिकार
नाश्रमतान्यान्योऽसर्वत:॥ चत्वारोरसवत्येषुर्जीवचसमाहितम्॥ भावस्यचोदयस्सन्धि:शबलत्वमितिक्रम:॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथो प्रमाणात्नङ्कारा: प्रत्यक्षप्रमुखा: क्रमात्॥ एवम्यच्चदृश्यान्यानप्यलङ्कारान्विदुर्बुधा:॥ तत्र विभावानुभाव
व्यभिव्यञ्जितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रस:॥ स च यत्र परस्याङ्गं भवति तत्र रसवदलङ्कार:॥ विभावानुभावि
भ्यामभिव्यञ्जितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्देवतागुरुनृपद्विजकलत्रादावभिव्यज्यमानो रतिश्च भाव: स यत्राङ्गत्वप्रयो
त्नङ्कार:॥ अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो भावश्च रसाभासो भावाभासश्चेत्युच्यते स यत्र परस्याङ्गं तदुर्जस्विभावस्य पुरुषाग्र्यदवस्था
भावशान्तिरसस्य परागङ्गत्वे सहितम्॥ भावस्योद्भावस्याभावोदय:॥ द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयो: परस्परस्य भावसन्धि:।
बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्द्दनोत्पत्तिर्भावशबलत्वं तेषामितराङ्गत्वे भावोदयादयस्त्रयोलङ्कारा:॥ तत्र रसवदुदाहरणम्॥
मुनिर्जयति योगीन्द्रो महासत्त्वो रसम्भव:॥ येनैकचुलुके दृष्टो दिव्योमीनकच्छपौ॥ अत्र मुनिविषयरतेरुपस्य
भावस्याद्भुतरसोङ्गम्॥ यथा वा॥ अयं सरसनोत्कर्षी नितम्बविमर्द्दन:॥ नाभ्यूरुजघनस्थानी वीविस्रंस
न:करः॥ अत्र करुणास्पर्शङ्गारोङ्गम्॥ प्रेयोलङ्कारस्य स्वभावात्नङ्कार उच्यते॥ स यथा॥ कदा वाराणस्यामवरतदि

229

राम:
७३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीरोधसिवसन्वसानः कोपीनंशिरसिनिदधानोञ्जलिपुटम्॥अयेगौरीनाथत्रिपुरहरशम्भोत्रिनयनप्रसीदेति
क्रोशन्निमिषमिवनेष्यामिदिवसान्॥अत्रशान्तरसस्यकदेतिपदसूचितश्चिन्तास्थोव्यभिचारिभावोऽङ्गम्॥य
थावा॥अत्युच्चाःपरिनस्फुरन्तिगिरयस्कारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपिबिभ्रतिकिमपिनःक्रान्तासितुभ्यन्नभः॥
आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिभिरिपुस्तोमियाबहुवस्तावद्विद्यादिसंस्मरतस्तवभुजोवाचस्तनोमुद्रिताः॥अत्रप्रभुविषयरति
भावस्यवसुमतीविषयरतिभावोऽङ्गम्॥उर्जस्वियथा॥त्वन्यत्यर्थिवसुन्धरेसतरुणीःसत्रासतःसत्वरंयान्तीर्वीरविलुंठि
तुंसरसंयाताःकिरातावने॥तिष्ठन्तिस्मितिताःप्रहृष्टपुलकास्तेविस्मितोपक्रमास्तासामुन्नतनैःस्तनैरतितरांहृत्रोत्तरैर
पक्षैरपि॥अत्रप्रभुविषयरतिभावस्यभङ्गाररसाभासोऽङ्गम्॥यथा॥त्वयिनोचनगोचरङ्गतेसकलजन्मनटसिंहसू
पतौ॥अजानिरुममेतिसादरबुधिविज्ञापयतिद्विषाङ्गराः॥अत्रकवेःप्रभुविषयस्यरतिभावस्येतद्विषयद्विषङ्गारतिरूपो
भावाभासोऽङ्गम्॥समाहितस्यथा॥पश्यामोमयिकिंप्रपद्यतइतिस्थैर्यंमयात्मन्विनाकिंमान्त्रास्तपतीत्यथ वलुनाठः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोपस्त्वया प्याश्रितः॥ इत्यन्योन्यविकक्षदृष्टि चतुरेतस्मिन्नवस्थान्तरे संध्याजं हसितम्मया ध्रुतिहरो वास्तु मुक्तस्तया॥ अत्रश्रृ
ङ्गारस्य कोपशान्तिरङ्गम्॥ भावोदयो यथा॥ तद्यविश्रम्यदयालुरेधि मेदिनीन्निनीषामिभवद्विलोकिनी॥ अदर्शिपादेनवि
त्तिरव्यपत्रिणातवैवरूपेरासमः समप्रियः॥ अगनत्नम्प्रतिदमयन्त्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृङ्गारस्याङ्गम्॥ भावसन्धि
र्यथा॥ एकाभूत्कुसुमायुधेषुधिरिवप्रव्यक्तपुंखावलीजेजुर्मङ्गलपालिकेवपुलकैरन्याकयोलस्थली॥ नोलनाक्षीक्षणामा
त्रभाविविरहक्लेशसहोपनतोद्रागाकर्णयतश्चवीरभवतः प्रोद्दाहगाडम्बरम्॥ अत्रमरणप्रेमरसोत्सुक्ययोः सन्धिः प्र
भुविषयभावस्याङ्गम्॥ भावशबलत्वं यथा॥ क्वा कार्यं नाशलक्ष्मणः क्वचकुलं भूयोपि दृष्टेतसादोध्यानांप्रशमायनः
श्रुतमहोकोपेपिकान्तंमुखम्॥ किं वक्षंत्य पकल्मषाः क्षतधियः स्वप्नेपिसादुर्लभा॥ चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलयु
वाधन्योधरं धास्यति॥ अत्रौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यध्रुतिचिन्तानांशबलतया विप्रलंभस्याङ्गम्॥ प्रमाणालङ्कारप्रत्य
क्षव्यथा॥ क्वान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बेभग्नवातसरुकारसुगन्धौ॥ स्वादुनिष्पणिदितगत्वनिनीतेनिर्विवारमधुनीन्द्रि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवर्गः॥ यथावा॥ किन्नावत्सरसिसरोजमेतदारादहोस्विन्मुखमवभासतेयुवत्याः॥ संज्ञाप्यक्षरामितिनिश्चिका
यकश्चिद्विवोकेर्वकसहवासिनांपरोक्षैः॥ पूर्वम्प्रत्यक्षमात्रमत्रनावबोधदर्शनजन्यसंज्ञाप्योन्नरप्रत्यक्षमिति
भेदः॥ अथानुमानंयथा॥ यथारन्ध्रंयोम्नश्चलदधूमःस्थगयतिस्फुलिङ्गानांरूपदधतिचपथाकीटमणयः॥ यथा
विधुज्ज्वालोद्भासितपरिपिङ्गाश्चकुभस्तथामन्येलग्नःपथिकतरुखण्डस्मरदवः॥ यथावा॥ यत्रैतालहरिचिलाच
लदृशोव्यापारयन्निभ्रुवोयन्त्रेवपतन्तिसन्ततमभीभर्मस्फुलिङ्गोमार्गणाः॥ तच्चक्रीकृतचापपूरितनरप्रेङ्खत्कर
क्रोधनोबावत्यग्रतएवशासनधरःसत्यंसदासांस्मरः॥ पूर्वरूपकसङ्कीर्णमिदमनिर्णयोक्तिसङ्कीर्णमितिभेदः॥ अथ
नुमानंयथा॥ निलीनमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्चपङ्कजैः॥ विकसत्याश्चमालत्याङ्गोसज्जायतेरविः॥ यथावा॥ सौमि
त्रेननुसेव्यतांनहृतलंचरणांश्चरुज्जटभनेचरणोमोर्निद्रिकाकथारघुपतेचन्द्रोयमुन्मीलति॥ तत्सेतादिदिनंकथन्नुभ
वताधन्येकुरङ्गंयतःक्वासिप्रेयसिहाकुरङ्गनयनेचन्द्राननेजानकि॥ उपमानंयथा॥ तांरोहिणींविजानीहिज्योति

जात्र १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वामत्रमराज्ञे॥यस्तन्चितारकान्यासस्त्राकटाकारमाश्रितः॥अत्रमन्मथमिवातिसुन्दरन्दानवारिमिवादिव्यने
नसम्॥अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यपत्वक्षरूपमुपमानंफलेनसहदर्शितमितिविशेषः॥शब्दप्रमाणंयथा॥विवक्षि
तादोषमपिच्युतात्मनात्वयैकमीशप्रतिसाधुभाषितम्॥यमामनन्त्योन्मभुवोपिकारणंकथंसलक्ष्यप्रभवोभविष्य
ति॥अत्रशिवःपरमेष्ठिनोपिकारणमित्यत्रश्रुतिरूपंशब्दप्रमाणमुपन्यस्तम्॥एवंस्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्य
रूपाणयपिशब्दप्रमाणान्युदाहरणानि॥तत्रस्मृतिर्यथा॥बलात्कृतपापानिसन्तुनाम्यकृतानिवः॥सर्वान्बलकृता
नर्थानकृतान्मनुरब्रवीत्॥पूर्वश्रुतिरभिमतार्थप्रमाणत्वेनोपन्यस्ताश्रुतिस्मृतिरनभिमतार्थेतद्दूषणपरेणतथानी
तेतिभेदः॥आचारस्तुमनुष्योरपिमीमांसकास्तुधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतयाशब्दप्रमाणएवान्ते
र्भावः॥तत्राचारप्रमाणंयथा॥महाजनाचारपरंपरेदृशीस्वनामनामाददतेनसाधवः॥अतोभियातुंनतद
त्सेपुनर्जनकिमाचारमुचंविनायति॥असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः॥सतांहिसन्दे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूपदेशुवस्तुप्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः॥ अत्रदुष्यन्तेनात्मनुष्यान्नाकुन्तलापरिग्रहस्यधर्म्यत्वश्रुत्यनुमतमनुमी
यते॥ एवंश्रुतिलिङ्गादिकमपिमीमांसाकोक्तप्रमाणसंभवदिहोदाहर्तव्यम्॥ तत्रश्रुतिर्यथा॥ त्वंहनामेववव
रदोनादृतोवरमृद्धिकाम्॥ नाहंप्रीतेषुसिद्धार्थेलिङ्गमाद्रियतेबुधः॥ अत्रकारिगिरीश्वरस्यवरदइत्यभिधानंभुत्पास
र्वाभिलषितदातृत्वंसमर्थितम्॥ लिंगंयथा॥ विदितंवोयथास्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः॥ ननुमूर्त्तिभिरष्टाभिरित्यभूतो
रिसूचितः॥ अत्रशिवस्यश्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकत्वंथिव्यायश्चमूर्त्तिपरिग्रहलिंगेनतत्प्रवृत्तीनांध्रौव्यानुग्रहैकप्रयो
जनत्वंसमर्थितम्॥ लिङ्गस्यमूलानुभूतवेदानुमापकतयावैदिकप्रमाणएवान्तर्भावः॥ अतः॥ नोलभूलतयाविप
क्षदिगुपन्यासेविधूतांशुरस्तहृत्तान्तावेदीक्षणोऽक्षतनमस्कारोविलक्षःस्थितः॥ ईषन्नाम्बकपोलकान्तिनिमुखेदृष्ट्वा॥
ततःप्रादयोहृत्सरोगुरुसन्निधावपिविधिरभ्यान्मकालोचितइत्यादिचेष्टारूपंप्रमाणान्तरंनाम्नाउक्तनीयम्॥ क्व
चिद्रूपप्रमाणंकल्प्यतयाचचमत्कारः॥ यथा॥ किमथभिरलपितैर्जडमन्यसेमयिनिमज्जनुभीमसुतामनः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ न॰ द॰
७६

मम कि न्ऋतिमा हृत्दर्थिकान्भत्नमुखेन्दुयरंविबुधः स्मरः॥ अत्रप्रियमारणानां मनश्चन्द्रं प्रविशतीत्येतदर्थिकायाः ऋतेर्नलमु
खचन्द्रविषयत्वेकल्पितेतथाव्याख्यात स्मरवाक्यं प्रमानयोपन्यस्तम्॥ अर्थापत्तिर्यथा॥ निर्गंतुं वाक्यमस्तिमध्यन्नवनित
म्बिनि॥ अन्यथानोपपद्येतपयोधरभरस्थितिः॥ यथावा॥ व्यक्तम्वत्नीयान्यहिहेतुरगमादपुरयन्नाजत्नधिन्नजाह्नवी॥ ग
ङ्गेयानिर्भर्त्सितनाम्मुक्तधरासवर्णमरणः कथमन्यथास्यतत्॥ अनुपलब्धिर्यथा॥ स्फुटमसदवलग्नतच्चिनिश्चिन्वतेतेतद
नुपलभमानीस्तर्कयन्तोपितोकाः॥ कुचगिरिवरयुग्मंयद्दिनाधारमास्तेतदिहमकरकेतोरिन्दुजालंप्रतीमः॥ सम्भवोयथा॥
अभूतपूर्वंममभाविकिंवासर्वंसहेमेसहजंहिदुःखम्॥ किन्तुवदग्धेनारणानांतानांपरभवोनाथनतेनुरूपः॥ यथावा॥ येनाम
केचिदिहनःप्रथयन्यवज्ञाजानन्तितेकिमपितान्प्रतिनेषयामः॥ उत्पत्स्यतेसिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिर
वधिर्विपुलाचपृथ्वी॥ यथावा॥ भ्रान्तःपांथकुतोभवान्नगरतोवार्त्तानवावर्त्ततेवाढंवूहियुवापयोदसमयेत्यक्ताप्रिया
जीवति॥ सत्यंजीवतिजीवतीतिकथितावार्त्तामयापिश्रुताविस्तीर्णापृथिवीजनोपिविविधःकिंकिन्नसम्भाव्यते॥

232

श्रीरामः
७६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्राद्योदाहरणेअभूतपूर्वं ममभावि किंवेतिसम्भवप्रमाणसिद्धेर्थोदर्शितः॥ द्वितीयोदाहरणेसम्भवोपपादकंकालानंत्यादिकम
पिदर्शितम्॥ तृतीयोदाहरणेतुसम्भवोपि करणोक्तरीतिभेदः॥ एतिद्यथा॥ कल्याणीवतगाथेग्रंथेलोकिकीप्रतिभाति मे॥ ए
तिजीवन्नमानन्दोनरवर्षशतादपि॥ अत्रलौकिकीगाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपरंपरतूपपादर्शिता॥ अथैतेषामलङ्
कारावस्थितौतन्निर्णयःक्रियते॥ तत्रतिलतण्डुलन्यायेनस्फुटावगम्यभेदात्तदङ्कारमेलनेसंसृष्टिः॥ नीरक्षीरन्यायेनास्फुट
भेदात्तदङ्कारमेलनेसंकरः॥ तत्राङ्गाङ्गिभावेनसमप्राधान्येनसन्देहेनएकवाचकानुप्रवेशेनचतुर्विधः॥ एवन्तेसिंहावलोकनपश्चात्त
दङ्काराः॥ तत्रसंसृष्टिर्यथा॥ कुसुमसौरभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया॥ चलितया विदधेफलमेखलाकलकलो
लकलोलदृशान्यया॥ अत्रशब्दालङ्कारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः॥ निपतीवतमोङ्गानिवर्षतीवाञ्जनन्नभः॥ अ
सत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतामगात्॥ अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणांसंसृष्टिः॥ आनन्दमन्थरपुरन्दर
मुक्तमाल्यंमौलौहठेननिहितंमहिषासुरस्य॥ पादाम्बुजम्भवतुमेविजयायमञ्जुमञ्जीरसिञ्जितमनोहरमम्बिका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याः॥अत्रशब्दार्थान्वयोरनुप्रासोयमकयोःसंसृष्टिः॥अङ्गाङ्गिभावसंकरोयथा।तत्रैव्वेपन्नमहीरुहाणाम्छायास्तदामारुतकम्पितानाम्॥शशांकसिंहेनतमोगजानांलूनाकृतीनामिवगात्ररवराड्ः॥अत्रशशाङ्कसिंहेनेतितमोगजानामितिचरूपकम्॥यद्यच्छब्दशशाङ्कःस्वसिंहस्तमांस्येवगजाइतिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयरोनरूपकवत्शशाङ्कः[illegible]सिंहइवतमांसिगजाइवेत्युपमितिसमासाश्रयरोनोपमापिवक्तुंशक्या॥तथापिलूनाकृतीनामितिविशेषाणांगुणपादुपकसिद्धिः॥तस्यहिविशेषस्यप्रधानेनसहान्वयेनभाव्यन्नतुगुणेन॥गुणानांचपरार्थत्वादसम्बन्धःसमत्वात्स्यादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयरोनस्यपूर्वपदार्थप्रधानत्वाच्छशाङ्कःस्वतमसांचप्राधान्यंभवेत्॥तत्रनविशेषणमुख्यार्थान्वयस्यारस्यमस्तिस्वरूपनाशरूपोपचरितात्कृतिस्नेवनकर्त्तृत्वानयसम्भवेपिमुख्यार्थान्वयेस्यारस्यमेवादरणीयम्॥स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रधानयालक्षणामूलातिशयोक्तिरूपकसिद्धिः॥तत्परूपकमुत्प्रेक्षायाअङ्गम्॥तदुत्थापकत्वात्॥रूपकाभावेहिछायालूनगात्ररवराड्इवावेपन्तोतावदुक्तावुपमैवसिद्धेत्॥वेपनादिसाधर्म्यात्॥नछायानांसद्यःकृतगात्ररवराडनादात्म्यसम्भावनरूपोत्प्रेक्षा॥ननुशशाङ्केनलूनाकृतीनांतमसां

233

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गात्रखण्डाइवा वेषतेपेतावदुक्तावपि सिध्यत्युत्प्रेक्षातादात्म्यसम्भावनोपयुक्तनाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादाना
त्। सत्यम्॥ तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मरूपकार्यसमारोपनिमित्तानामाङ्गुलमसोहन्तहनाभ्यचेतनदत्तानसमारो
परूपासमासोक्तिरपेक्षणीया॥ एवमुक्तोरूपकमितिविशेषस्वमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावेनसङ्
करः॥ समप्राधान्यसंकरोयथा॥ अवनुनःसवितुस्तुरगावलीसमतिलङ्घितलङ्घयोधरास्फुरतिमध्यगतारुणानाये
कामरकृलनवनभःश्रियः॥ अत्रपयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्याङ्गभूतयोस्थापमानेवस्तवित्तुरगावल्या
म्मरकतैकावलीनादात्म्योत्प्रेक्षानभोलक्ष्म्यान्नायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते॥ प
योधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात्॥ ततउत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकैकालःपरस्परापेक्षयाचारुत्वससमुन्मेयथोभयो
स्तुल्यइतिविनिगमनाविरहात्समप्राधान्यम्॥ यथावा॥ अङ्गुलीभिरिवकेशसंचयंसन्निगृह्णतिमरीचिभिः॥
कुमुदीहृतसरोजलोचनंचुम्बतीवरजनीमुखंशशी॥ अत्राङ्गुलीभिरितिवाक्योक्तोपमयातत्प्रायपाठान्मुख्यकुड्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मत्नीकरणलिङ्गानुगुण्याद्योपमिनसमासाश्रयणेनलक्ष्यासरोजलोचनमितिसमासोक्तोपमयाऽऽभूतयोत्थापमानै
वनाश्रिकर्त्तकनिगमुखपुम्बनोत्प्रेक्षानिगाद्वानिनोराम्यत्यध्यवहारसमासेपरूपसमासोक्तिगर्भेवोत्थाप्यमोक्षेव
पमयोरुभयोत्थापकत्वाविशेषात्।समासोक्तिगर्भतांविनाचुम्बनोत्प्रेक्षायानिरालम्बनत्वाच्च।नतथाऽऽप्युत्प्रेक्षासमा
सोक्तयोरेककालतयोस्समंप्राधान्यम्॥यद्यपयोपमाभ्यांनाशिनिनागतावेवधर्मौसमर्थ्यते॥ननुनाशिनायकयोर्नि
गानायिकयोश्चसाधारणोधर्मो॥साधारणधर्मसमर्पणाच्चोत्प्रेक्षासमासोक्तयोरपेक्षितंउत्प्रेक्षायाःप्रकृताप्रकृतसाधा
रणगुणक्रियारूपनिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वात्तथापिवाक्योक्तोपमायाभिवकारस्यमरीचि
भिरिवेत्यन्वयान्तरमभ्युपगम्यान्वयभेदलब्धस्यप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्यसमासोक्तोपमायांसरोज
सदृशलोचनमितिसमासान्तरमभ्युपगम्यसमासभेदलब्धार्थद्वयस्यवाभेदाध्यवसायेनसाधारणसम्बन्धतयोरु
त्प्रेक्षासमासोक्त्योरुक्तानिर्वाह्यानि॥यद्वाऽऽप्रकृतकोटिगतानांमरीचितिमिरसरोजानांअप्रकृतकोटिगतानांअङ्गनी

234

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केशसञ्चयत्वोचनाञ्चतनुदीर्घावरणत्वनीलभीरन्धुत्वकान्तिमत्वादिनासदृशानांप्रातिस्विकरूपेणाभेद
वदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति॥सचात्रविवक्षितएवाभिदाभेदोभयप्रधानोपमेत्वात्तद्धा
रिकसिद्धान्तात्॥तत्रचप्रयोजकांशानिष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीवनेनसाधारणंपसंपाद्यप्रधान
भूतोत्प्रेक्षासमासोक्त्युक्तानिर्वाह्य॥नहिप्रकाशशीतापनयनशक्तिमतःसौरतेजसःशीतापनयनशक्ति
मात्रेणशीतालूपयोगितानदृष्टा॥एवमनभ्युपगमेचापारश्चोपमंसार्पितलम्बहारःकृष्णाङ्गरागोहरि
चन्दनेन॥आभातिवात्लातपसाजःस्तुनिर्झरोद्गारइवाद्रिराजइत्याद्युपमापिनिर्वहेत्॥नह्यत्राद्रिराज
पारश्चयोरुपमानोपमेययोरनुगतःसाधारणोधर्मोनिर्दिष्टः॥एकत्रवात्लातपनिर्झरोअन्यत्रहरिचन्द
नहारावितिधर्मभेदात्॥तस्मात्तत्रातपहरिचन्दनयोर्निर्झरहारयोश्चसदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिः॥ पिनष्टीवतरुछायैः समुद्रः फेनचन्दनम्॥ तदा दायकरैरिन्दुनिम्बतीवदिगङ्गनाः॥ अत्रोत्प्रेक्षयोः कालभे
देपि समप्राधान्यम्॥ अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात्तदा दायेतिफेनचन्दनरूपकमात्रोपजीवने
पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात्॥ नचैवं नीपतीवतमोज्ञानीतिवदुत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमिति गाच्यम्॥ लोक
सिद्धेषु रागत्वेपनयोर्वाक्यद्वयान्तकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपोर्वाक्यैकवाक्यतातिशयसमुत्थेयतः संसृ
ष्टिवेषम्यात्॥ तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतयासमप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयम्॥ सन्देहसंकरो
यथा॥ शशिनमुपगतेयं कौमुदीमेघमुक्तजलवनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा॥ इति समग्रसायोगे प्रीतय
स्तत्रयोरश्वरणाकदन्यपराणामेकवाक्यविवक्षुः॥ इयमिति सर्वनाम्नायद्यजं दृष्टवतीन्दुमतीविशिष्टरूपेणानि
र्दिश्यते तदाबिम्बप्रतिबिम्बभावप्रधर्मविशिष्टयोस्तद्वयोरेवायोरूपनिदर्शना॥ यदितेन स्वस्वरूपेणोपनि
र्दिश्यते॥ बिम्बभूतधर्मस्तु पूर्वप्रस्तावात्समग्रसाधीतय इति पोरविशेषणावगम्यतेतत्र प्रस्तुतधर्मिणोतद्गुणान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पतिबिम्बभूतापस्तुतदृष्टान्तारोपस्तूपलक्षितमित्यन्यथवसायात्सन्देहः॥ द्वितीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापीयदि
भवेत्कलङ्करहितत्वोपादिचाधिकचेन्दीवरवनम्॥ ततः स्थानक्रीडाजानितजृम्भावैरवयवैः कदाचिन्मुग्धेयम्मदनाङ्गारवि
पीडाभरिभवम्॥ अत्रयथेतावत्साधनंसम्यग्येनतदातापः शाम्यतीत्यर्थैः कविसंरम्भश्चेत्तदेतदुपात्तासिद्ध्यर्थमूहनीयसंभाव
नात्मकारः॥ एतावत्साधनङ्कदापिनसम्भवत्येवातस्तापशान्तिरपिगगनकुसुमकल्पेत्यर्थे कविसंरम्भश्चेत्तदेतदुपात्तमि
थ्यात्वसिद्ध्यर्थमिथ्यात्वकल्पनारूपामिथ्याध्यवसितिरित्युभयसम्भवात्सन्देहः॥ एवंसिद्धंस्फटिककुम्भतस्थितिश्चेति
क्षतेर्जलैः॥ मौक्तिकश्चेद्वृन्तासूतेतस्य ध्वैस्तैः समं यशः॥ इत्यादिष्वपिसम्भावनामिथ्याध्यवसितिसन्देहनाङ्कुरो द्रष्टव्यः॥
मुखेनगरलंमुञ्चन्मूर्तेवसतिचेत्फणी॥ फलसन्देहगरुणातरुणाकिंसुयोजनम्॥ अत्रमहोरगदृष्टान्तेवरार्थमानरजा
रहूकखलदृष्टान्तोपिप्रतीयतेअत्रकिंवस्तुतस्तथाभूतोरगदृष्टान्तस्वप्रस्तुतेऽप्रस्तुतःखलदृष्टान्तोस्तुतःप्रतीयतइति
समासोक्तिः॥ अथवाप्रस्तुतखलदृष्टान्तप्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगदृष्टान्तकीर्त्तनमप्रस्तुतप्रशंसा॥ यथा॥ वरार्थमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमहाराजस्तान्नकीर्तनेनसमीपस्थितस्वत्नमर्मोद्घाटनंक्रियतइत्युभयस्यापिप्रस्तुतत्वात्प्रस्तुताङ्कुरइतिसन्देहः॥एकवाच
कानुप्रवेशसंकरस्तुत्रार्थालङ्कारयोरेवेतिलक्षयित्वाकाव्यप्रकाशकारउदाजहार॥स्वच्छोदकेतिकिरणकेशरसूर्यबिम्बविल
सीर्णकर्णिकमथोदिवसारविन्दम्॥शिष्टाष्टदिग्दलकलापसुखावनारवद्वन्धकारमधुपावलिसश्रुकोचा॥अत्रैकदानु
प्रविष्टोरूपकानुप्रासो॥यत्रैकस्मिन्शब्दोपमेदेनत्रार्थालङ्कारयोःस्थितिः॥तत्रतयोस्संसृष्टिः इहतुत्राङ्कुरइति॥अत्रङ्ग
रसर्वस्वकारस्तुएकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशेनवाच्ययोरेवतद्वारयोःस्वारसिकःवाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्यैतिमत्वार्थत्व
ङ्कारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशासङ्करमुदाजहार॥सत्यस्करयोतितद्वयोभिन्नमन्दमारब्धमन्दकुधाद्यो॥उद्यानवापीप
यसीवयस्यामेरीहृतोनायगृहेरमन्ते॥अत्रनायगृहयापीपयसोःसत्यस्करेत्यादिविशेषणशब्दसाम्यंशेषः॥अम
न्दमारब्धेत्यादिविशेषणेर्थसाम्यमुपमातदुभयमेकस्मिन्निवशब्देऽनुप्रविष्टमिति॥तदपिनमन्यामहे॥सत्यस्क
रेत्यादिविशेषणेपिशेषभिन्निकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्यधर्मसाम्यस्यैवमत्रैवशब्दप्रतिपाद्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा शब्दसाम्यं तद्प्रतिपाद्यत्वात् ॥ श्लेषाभिन्निकामेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यवत्त्वानङ्गीकारे ॥ अत्रोपमावती सन्ध्याज
हातिस्वयमम्बुरमित्यादिश्लेषविनोपमासमासोन्युदाहरणे विशेषणसाम्याभावेन समासोन्यभावप्रसङ्गात् ॥ शब्दसाम्यस्यैव
शब्दप्रतिपाद्यत्वेपि तस्योपमावाचकत्वस्यैव पाप्याश्चैव वाचकत्वाभावाच्च शब्दतोर्थतो वा कविसम्मतसाम्यप्रतिपादने स
र्वविधेप्युपमालङ्कारस्वीकारात् अन्यथा ॥ यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रत्यापात्तपनो यथा ॥ नथैवस्तो भूदन्वर्थोरञ्जाप्रकृतिर
ञ्जनात् ॥ इत्यत्राप्युपमानस्यात् ॥ नयत्रान्वर्थनामरूपशब्दसाम्यं विना किञ्चिदर्थसाम्यं कविविवक्षितमस्ति ॥ तस्मा
द्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने उलंकारद्वयलक्षणयोगादलङ्कारद्वयप्रतीतिः तत्रतयोरलङ्कारयोरेकवाचकानुप्रवे
शः ॥ यथा ॥ विधुकरपरिरम्भादात्मनि स्यन्दपूर्णैः शशिहरिदुपलकृष्णैरालवालैस्तरूणाम् ॥ विकसितजलसेक
प्रक्रियागौरवेणाध्वरचिसहतचित्तस्तत्र भैवनेन ॥ अत्राहि प्रतिपाद्यमानोर्थः सन्ध्यादिमहस्तवर्णनमुदाहृतमिति
लक्षणानुसारादुदाहृतालङ्कारद्वयः ॥ असम्बन्धेसम्बन्धकथनमतिशयोक्तिरितिलक्षणादतिशयोक्तिश्चनच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु॰ न॰ द॰
८१

सर्वत्रोद्दानस्यासम्बन्धेसम्बन्धनरूपत्वान्निरर्गतमिति नविधिक्रालङ्कारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यम्॥ दिव्यत्नो क
गतसम्पत्सम्पद्वर्णनादिष्वतिव्याप्तिरस्य पत्स्योद्दानस्य शौर्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूद्दानस्य छायाअतिव्याप्तेश्च
परस्परविविक्ततयाविश्रान्तेः॥ तयोश्चेहार्थवत्त्वसम्पन्नसमावेशयोनाङ्गाङ्गिभावः॥ एकेनापरस्यानुत्थापनात्॥ स्वतन्त्र
पारतन्त्र्यविरोधादर्शनाच्च॥ नापि समप्राधान्यं येहार्थैरेकसम्बन्धिवस्तुप्रतिपादनेतैरेवतस्यैववस्तुनोऽसम्बन्धेस
म्बन्धरूपस्यप्रतिपाद्यमानतयाप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितभेदाभावात्॥ नापिसन्देहसङ्करः॥ एकालङ्कारकोट्या
तदन्यालङ्कारकोटिप्रतिक्षेपाभावात्॥ तस्मादिहोद्दानातिव्याप्तिरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणाः सङ्करः॥ क्वचि
त्सङ्करणामपिवाङ्करेऽनुपते॥ यथा॥ मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताःसम्मार्जनीभिर्हताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि म
न्थरचलद्घर्घ्रिलाक्षारुणाः॥ दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्निकेतीशुकाधिच्छद्मवनेषुभोजनपतेस्तन्याग
नीलाञ्चितम्॥ अत्रनावद्दिदुवांसम्पत्सम्पद्वर्णनमुद्दानालङ्कारः॥ तन्मूलकोवालाङ्घ्रिलाक्षारुणाइत्यत्रत

237

एम॰
८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुरणालङ्कारः॥ तत्रैव वक्ष्यमाणभान्युपपादकः प्रदार्थहेतुकाव्यलिङ्गालङ्कारश्चेतितयोरेकवाक्य
चकानुप्रवेशशङ्करः॥ तन्मूलशङ्कितधियइत्यत्रभ्रान्तिमदलङ्कारः॥ ताभ्याश्चोदात्तालङ्कारश्चा
रुतान्त्रीनइतितयोश्चतस्यचाङ्गाङ्गिभावशङ्करः॥ एवंविधकृहवेभवस्यहेतुमतोराज्ञोवितरण
विलासस्यहेतोश्चाभेदकथनंहेत्वलङ्कारः॥ सचराज्ञोवितरणविलासस्यनिश्चयोत्कर्षाभि
व्यक्तिपर्यवसायिनावन्मात्रकविसंरम्भश्चेदुक्तरूपोदात्तालङ्कारपरिष्कृतेहेत्वलङ्का
रेविश्रान्तिः कीदृशीसम्पदितिप्रश्नोत्तरतयानिरतिशयैश्वर्यावितरणरूपाप्रस्तुतकार्यमुखेन
तदीयसम्पदुत्कर्षप्रशंसनेकविसंरम्भश्चेत्कार्यानिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेविश्रान्तिः
॥कार्यस्यापिवर्णनीयत्वेनप्रस्तुतत्वाभिप्रायेणप्रस्तुताङ्कुरेविश्रान्तिः॥ अत्रविशेषानव्यव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कु·ल·द·
८२

सायात्सन्देहनाङ्करः॥किञ्चाधिहङ्कुहवेभववर्णनस्यासम्बन्धेसम्बन्धकथनेरूपतयातिनाथो
क्तेरुद्भाव्यत्वङ्कारेणासहैकवाचकानुप्रवेशनाङ्करः॥निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो
हेत्वलङ्कारस्याप्युद्भाव्योदार्यवर्णनात्मकयानुक्त्यासहैकवाचकानुप्रवेशनाङ्करः॥त
न्मूलस्याप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारस्यप्रस्तुताङ्कुरस्यवाराजसम्बन्धसम्बद्धिवर्णनात्मकोदात्तालङ्का
रेणासहैकवाचकानुप्रवेशनाङ्करः॥वाचकशब्दस्यप्रतिपादकमात्रपरतयाव्यञ्जकसाधारण
रूपादेवाश्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशनाङ्करणांसमप्राधान्यनाङ्करः॥नह्येतेषांप
रस्परमन्यत्राङ्गत्वमाप्तं॥उदात्तादिमात्रस्यैवहेत्वलङ्कारादिवाक्यतापादकत्वेनातिना
योक्तिसङ्करस्याङ्गतयानपेक्षणात्॥एवमन्यत्रापिनाङ्करणार्थंयथायो

२३७

राम:
८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्पंत्राङ्करः॥ एवमन्यत्राप्युदाहरणान्तराण्यूह्यानि॥ ॥अमुकुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः
॥नियोगाद्देशिकेन्द्रस्य निरुपाधेः॥१॥ चन्द्रालोको विजयते नारदागमसम्भवः॥ हयः कुवलयान
न्दो यस्य प्रसादादभूदयम्॥ ॥इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीभरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीर
ङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्य कृतिः कुवलयानन्दः समाप्तिमसेधीत्॥ ॥ ॥

२३८

१७९४
सेसोऽङ्को द्विनवाङ्कसम्मितशकेश्वाश्वितेदर्वाके वाल्पर्क्षे मरराजपूज्यदिवसे सत्त्विरव्यपूर्णिङ्गम्॥ वंशेऽत्रेरकरोदिमं कु
वलयानन्दाख्यग्रन्थं बुधो विष्णोर्जीवपदोनरत्न पथितो नाथः स्वकीयं धम्म् ९ ॥ ॥जयतु नारदादेवी॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8954

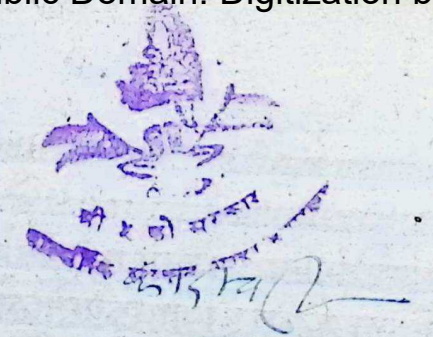

Nepal Sanskrit University Research Centre, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

का॰ व॰ पु॰ १

श्रीगणेशाय नमः॥ रजोजुषे जन्मनि सत्वसृष्टये स्थितौ प्रजानां सत्वये स्पृशे॥ अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे
त्रयीमयायात्रिगुणात्मने नमः॥ १॥ जयंति वाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुंबिनः॥ सुरासुर
धीशिखरांतशायिनो भवच्छिदस्त्र्यंबकपादपांसवः॥ २॥ जयत्युपेंद्रः स्वयकारदूरतो विभिन्नयायः क्षणल
ब्धलक्षया॥ हरौ च कोपारुणयारिपोरुरः स्वयंभयाद्भिन्नमिवास्त्रपाटलम्॥ ३॥ नमामि भर्गेश्वरणांबुजद्वैसे
खरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम्॥ समस्तसामंतकिरीटवेदिकाविटंकपीठेघटितारुणांगुलि॥ ४॥ अकारणविः
कृतवैरिदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते॥ विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा मुखे॥ ५॥
कटुक्वणंतो मलदायकाः खलास्कृतांतसंबंधनशृंखलाइव॥ मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरंति संतो मं
णिनूपुराइव॥ ६॥ सुभाषितं हारि निरस्तधोगलान्नदुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतं॥ तदेव धन्ये हृदयेन सज्जनो
हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम्॥ ७॥ स्फुरत्कलालापविलासकोमलाकोतिरागं हृदि कौतुकाधिकं॥ रसे
नशय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जयाभिनवावधूरिव॥ ८॥ हरंति कंनोज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपमादिताः

न॰ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६ पक्षे भगीरथपथप्रसृतश्च यद्रथपथशब्देन श्रुतिमार्गः तत्र प्रसृतः तद्गामी मार्गो दृष्टः ६

का. व. पू.

२

न्निजयश्रीः ॥१७॥ सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमसीकरांभसः ॥ यशोंशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाणकरा
इतिव्यजायत ॥१८॥ द्विजेन तेनाक्षकठंकौंव्यया महामनोमोहमलीमसांधया ॥ अलब्धवैदग्धविलासमुग्धया धिया
निवेद्येयमितिद्वयीकथा ॥२०॥ आसीदशोनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासनइवापरश्चतुर्दधिमालामेख
लाभुवोभर्ता प्रतापानुरागावनतसमस्तसामंतचक्रः अक्रवर्तिलक्षणोपेतश्चक्रधरइवकरकमलोपलक्ष्यमाणशं
खचक्रलांछनोहरइवजितमन्मथोगुहइवाप्रतिहतशक्तिः कमलयोनिरिवविमानीकृतराजहंसमंडलोजलधिरिव
लक्ष्मीप्रसूतिर्गंगाप्रवाहइवभगीरथपथप्रसृतोरविरिवप्रतिदिवसोपचीयमानोदयोमेरुरिवसकलभुवनमलोप
जीव्यमानपादछायोदिग्गजइवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः कलिमहाश्रयीणामाहर्ताकृतानामादर्शः सर्वशास्त्रा
णामुत्पत्तिः कलानांकुलभवनंगुणानामागमः काव्यामृतरसानामुदयशैलोमित्रमंडलस्योत्पातकेतुरहितजनस्य
प्रवर्तयितागोष्ठीप्रबंधानामाश्रयोरसिकानांप्रत्यादेशोधनुष्मतांधौरेयःसाहसिकानामग्रणीर्विदग्धानांवैनते
यइवविनतानंदजननोवैरीपइवचापकोटिसमुत्सारितसकलाऽरातिकुलाचलोराजाश्रूद्रकोनाम नाम्नेवख्यातिं

आगमशास्त्रप्र. ३
निवारकः २

श्रीहर्षः
२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१ महावीरस्तु गरुडे मूरेसिंहे महानले। वज्रश्वेतुरङ्गे च संचालविहगे पि चेति मेदिनी॥१

२ बंधुरः शोभने नम्रे वरत्रा बहुकल्पयोरिति मेदिनी॥२

कथा॥ निरंतरश्लेषघनाः सुजातयोर्मिहस्तजंश्वंपककुञ्जलैरिव॥९॥ बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजोजगद्रीतगुणो
गणीः सतां॥ अनेकशास्त्रार्चितपादपंकजः कुबेरनामांश इवस्वयंभुवः॥१०॥ उवास यस्यश्रुतिशीलकल्पवेसदापुरे
जगपवित्रिताधरे॥ सरस्वतीसोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबंधुरेसदा॥११॥ जगुर्गृहे यस्तसमस्तवाङ्मये
सतारिकैः पंजरवर्त्तिभिः शुकैः॥ निरुह्यमाणावरवः पदेपदे यजूंषि सामानि चयस्य शंकिता॥१२॥ हिरण्यगर्भो भुवनाण्डका
दिवस्पाकरः क्षीरमहार्णवादिव॥ अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः॥१३॥ विदूतोयस्य विशारि
वाङ्मयं दिनेदिनेशिष्यगणानवानवाः॥ उपासुलग्नाः श्रवणाधिकांश्रियं प्रचक्रिरेचंदनपल्लवाइव॥१४॥ विधानसंपादि
तदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसमाथसूनुभिः॥ सवेरसंस्थैरजयत्सुरालयं सुखेनयोयूपकरैर्गजैरिव॥१५॥ सवित्रभाजंतन
यंमहात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनां॥ अवापमध्येस्फटिकोपलासलं कमेणकैलासमिवक्षमाभृतां॥१६॥ म
हात्मनोयस्य सुदूरनिर्गताः कलंकमुक्तेंदुकलामलत्विषः॥ द्विजन्मनः प्राविविभुः कृतांतरंगुणान्नृसिंहस्य नवांकुराइ
व॥१७॥ दिशामलीकालकभंगतांगतः स्त्रीवधूकर्णतमालपल्लवः॥ चकारयस्याध्वरधूमसंचयोमलीमसः शुक्लतर

240

शब्द. ५

अवकाशोभेदो
धा. २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

का॰ क॰ पू॰ ३

णानिशापिक्षेप्रश्नपग्रहानप्रजानामासन्यस्यचपरलोकाद्भयमतःप्रकोलिकालकेषुभंगोनूपुरेषुमुरेतावियाहेषुकस्त्रे
हणामनवरतमरवाग्निधूमेनाश्रुपातःतुरगेषुकशाभिघातोमकंधजेचापध्वनिरस्तनस्यचराशंकलिकालभयपंजीभूतहृत
प्रगतुकारिणीत्रिभुवनप्रसवभूमिरिवविस्तीर्णमज्जन्मालवविलासिनीकुचतटस्फालनजर्जरितोर्मिमालयाजलावगा
हनायातजयकुंजरकुंभसिंहसंध्यायमासलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरितकूलयावेत्रवत्यासरितापंगतावि
शाभिधानानगरीराजधान्यासीत्सतस्यांचविजितानेकभुवनमंडलतयाविगतराज्यचिंताभारनिवृत्तोहिपांतरागतानेकभू
मिपालमौलिमालालालितचरणयुगलोवलयमिवलीलयाभुजेनभुवनभारमुद्वहन्नमरगुरुमपिप्रज्ञयापहसद्भिरनेककु
लक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैःस्निग्धैःप्रबुद्धैःश्रामात्यैःपरिवृतःसमानवयोविद्यालंकारैः
अनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवपार्थिवकुलनोद्भटैरखिलकलाकलापालोचनकंठीरमतिभिरतिप्रगल्भैःकालविद्भिःजेमा
जलक्रहृदयैरस्त्राम्यपरिहासकुशलैरिंगिताकारवेदिभिःकानाटकनाटिकाख्यानकाख्यायिकाख्येव्याख्यानादिक्रि
यानिपुणैरतिकठिनपीवरस्कंधोरुबाहुभिरसलहवदलितसमदारिप्रगजघटापीठबंधैःकेसरिकिशोरकैरिवविक्रमैः

पा॰ चैकमैः॰ १ श्रीहर्षः

चेष्टयानाःकाणास्थतलशैः॰ २ व्य॰ २

का॰ क॰ पू॰ ३

कि॰ ४

कि॰ ५

यथाक्रमेणा॰ ४

पृ॰ धस्तिकला॰ २

ह॰ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भिन्नाणिहृदयोविरचितनारसिंहरूपाडंबरमेकविक्रमाक्रांतसकलभुवनतलोविक्रमत्रयायासितंत्रजहासेवासुदेवं अति
चिरकाललग्नमनिक्रांतकुरुपतिसहस्रसंपर्ककलंकमिवक्षालयंतियस्यविमलेकृपाणधाराजलेचिरमुषितराजलक्ष्मीः
यश्चमनसिधर्मेणकोपेयमेनप्रसादेधनदेनप्रतापेवह्निनाभुजेभुवाहरिश्चियावाचिसरस्वत्यामुखेशशिनावलेमहताप्रज्ञा
यांसुरगुरुणाकृपेमनसिजेनेतजसिसवित्रावचसतातवंदेवमयस्यप्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोतिभगवतोनारायणस्यः
यस्यचमहाकलकरिकुंभपीठपाटनमाचरतोलग्नस्थूलमुक्ताफलेनहठमुद्धिनिस्पीडनान्निष्यूतधाराजलबिंदुदंतुरेण
वक्षःपाणेनाकृष्यमाणभटोत्कपाटविघटितकरतलांधकारमध्यवर्तिनिकिरिटतटगलितमदजलाकारदुर्दिनास्व
भिसारिकेवसमरनिशासुसमीपमनुसरदजगामराजलक्ष्मीः यस्यचहृदयस्थितनरपतीनहिधिक्कृविप्रतापानलोवियो
गिनीनामपिरिपुसुंदरीणामतजनितदाहोदिवानिशंजज्वालः यस्यिश्रराजनिजितजगतिपरिपालयतिमहीचित्रकर्मसुव
र्णसंकाशेषुकेशपाशाःकाव्येषुहठबंधाःशास्त्रेषुचिंतासूत्रेषुविप्रलंभाःहृदयेषुकनदण्डाःध्वजेषुप्रकंपागतिषुरागविल
सितानिकरीषुमदविकाराःचापेषुगुणच्छेदाःगवाक्षेषुजालमार्गाःशशिरूपाणकवचेषुकलंकाःरतिकलहेषुकृतसंश्लेष.

अंगीकृताऽसं
दिग्नःश्रृंगा
रनिशेवोपा-२

स्य-३

गु-

मा-६

दृ-४

हंसमार्गाः जालंगवाक्षे भानायेशाके हंसहृदयोरितिमेदिनीः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नातिदूरोदितेनवनलिनदलसंपुटभ्रिदि किंचिन्मुक्तपाटलिम्नि भगवति सहस्ररश्मिमालीनिराजानमास्थानमंडपगतमंगना
जनविरुद्धेनवामपार्श्ववर्तिनाकोक्षेयकेणसन्निहितविषधरेवचंदनलताभीषणसरणीयाकृतिरविरत्नचंदनानुलेप
नधवलितसतनतटोन्मज्जदैरावतकुंभमंडलेवमंदाकिनीचूडामणिसंक्रांतप्रतिबिंबछलेनराजाज्ञेवमूर्त्तिमतिराज
मिःशिरोभिरुत्तमानासरदिवकलहंसधवलांवराजामदम्यपरभ्रधावेवशीकृतसकलराजहंसमंडलेविंध्यवनभू
मिविवेत्रलतावतीराज्याधिदेवतेवविग्रहिणीप्रतीहारीसमुपसृत्यक्षितिमलनिहितजानुकरकमलासविनयमि
दमब्रवीत्:देवद्वारस्थितामुरलोकमाएहनत्रिशंकोरिवकुपितशतमखुंकारनिपातिताराजलक्ष्मीर्दृष्टिगोचरपथा
दागताचंडालकंन्यकापंजरस्थंभ्रकमादायदेवंविज्ञापयति:सकलभुवनतलसर्वरत्नानांमुद्धरिवैकभाजनंदेवो
विहंगमश्रायमाश्चर्यभूतःसकलभुवनतलरत्नमिति कृत्वादेवपादमूलमादायागताहमिच्छामिदेवदर्शनसुख
मनुभवितुमित्येनदाकर्ण्यदेवःप्रमाणमित्युक्त्वाविरामःसमुपजातकुतूहलस्तत्राराजासमीपवर्तिनांराज्ञांमालोक्य
मुखानिकोदोषःप्रवेश्यतामित्यादिदेशःअथप्रतीहारीनरपतिवचनाननंतरमुत्थायतांमातंगकुमारींप्रावेशयत्प्रविश्य

समीचीन.२

श्रीहरिः
४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कासौपिविनयश्चहाभिरात्मनः प्रतिविंबैरिवराजपुत्रैः सहैमाणः प्रथमेवयसिसुखमतिचिरमुवास तस्यचातिविजिगीषुत
यामहासत्वतयाचकृणामिवत्नपुष्टनिस्त्रेणमौलयतः प्रथमेवसिवर्तमानस्यापिकृपवतोसंतानाधिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि
सुतसुखस्योपरिहृषद्वासीत्तमपिकृविन्यासोपहसितनरतिमिश्रमेलावरणेवतिविनयवत्नचपवतिहृदयहारिणि
चावरोधजनेकदाचिदनवरतदोलायमानस्त्रवत्नपीठघटिकास्फालनप्रकंपकरणरणायमानमणिकणिप्रतिच्छय
मारध्वनिमृदंगवाद्यसंगीतकप्रसंगेनकदाचिदविरतविमुक्तशरैसारस्त्रीकृतकाननोमृगयाव्यापारेणकदा
चिदावद्धविदग्धमंडलःकाव्यप्रबंधरचनेनकदाचिच्छास्त्रालापेनकदाचिदाख्यानकाख्याइकेतिहासपुराणाक
र्णनेनकदाचिद्गीतेष्वविनोदेनकदाचिद्वीलपाकदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचरणपूजयाकदाचिद्वस्त्र
नकमात्राच्छूनकविदूषणीयचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रहाणादिभिर्वनिताभोगसुखपरांमुखःसुहृत्परिवृतो
दिवसमनयत् यथैवचदिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहासचतुरैः सुहृद्भिरुपेतोनिशामपिनयेत् एकदाप्र

चित्रकारविरोधः.३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घोणामुक्तफलपुण्डरीकलोचनममलकलधौतपट्टाँतमष्टमीचन्द्रशकलाँयिशेषभुवनराज्याभिषेकसलिलपूतमूर्णासना
थंललाटदेशमुद्दलंतमामोदिमालतीकुसुमशेखरमुषाशिशिरपर्यस्ततारकापुंजमिवपश्चिमाचलमाभरणमभापिशंगितांगत
यालग्रहरुतामिवमकरध्वजमासन्नवर्तिनीभिःसर्वतःसेवासंगताभिरिवादेवधूभिरिवविलासिनीभिःपरिरतममलम
णिकुट्टिमसंक्रांतसकलदेहप्रतिबिंबतयाप्रतिप्रेम्णाचवसुंधरयाहृदयेनेवोद्वहमानमशेषनरपतिभोग्यतामुपनीयतया
प्यसाधारणयाराजलक्ष्म्यासमालिंगितदेहपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयमनंतगजतुरगसाधनमपिरवङ्गमात्रसहायमेक
देशस्थितमपिमासभुवनमंडलमासनगतमपिधनुषिनिषक्तमुक्तादिशेषद्विषद्धिधनमपिज्वलत्प्रतापानलमायतलो
चनमपिसूक्ष्मदर्शिनमहादोषमपिसकलगुणाधिष्ठानंकृपतिमपिकलत्रवल्लभमविरतप्रसन्नदानमप्यमदमतिमुद्धस्वभा
वमपिकृत्स्नचरितमकरमपिहस्तास्थितसकलभुवनलक्ष्मीजानमद्राक्षीत्अवलोकयवसादूरस्थितैवप्रचलितरत्नवलये
नरक्तकुवलयदलकोमलेनपाणिनाजर्जरितमुखभागांवेणुलतामादायनरपतिप्रबोधनार्थमसकृत्सभाकुट्टिम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसानमपि सहस्रमध्यपतितमणिमयपुञ्जैर्भूतकुलशैलमध्यगतमिव कनकगिरिगमनैकरत्नाभरणकिरणजाल
कांतरितावयवमिंद्रायुधसहस्रतंघाटितालद्विभागमिव जलधरतमयद्विसमवलंबितस्थूलमुक्ताकलापस्फटिकदृष्टं
स्वलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्वगगनसिंधुफेनपटलपांडुरस्वनाभिमहतोदुकूलवितानस्वाधस्तादिंदुकांतमणि
पर्यंकिकानिषलमुद्भूतमानकनकदण्डचामरकलापमुन्मयूखमुखकांतिविजयमाणभवप्रणतेक्षणीवस्फाटिकमणि
पादपीठविन्यस्तवामपादसौन्दर्यनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः प्रणतप्रतिनिःश्वासमलिनीकृतैर्विचरणन
खमयूखजालकैरुपशोभमानमाननोद्भासितपद्मरागकिरणपालीकृतैर्नीचिस्फुरितमधुकैटभरुधिराहरणनरहरिमि
वोरुयुगलेनविराजमानसमृतफेनधवलेगोरोचनालिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्तोच्चामरचामरपवनवर्जितानन्तदेवदुकूले
वसानमतिसुरभिचन्दनालेपनधवलितोरःस्थलमुपरिविन्यस्तकुंकुमस्थासकसंतरणनिपतितबालातपतप्तदमिवके
लासशिवरिणमरसंशिशंकयानक्षत्रमालयेवहालेनयाकृतमुखपरिवेषमतिचपलराजलक्ष्मीबंधनिगडकटकशंका
मुपजनयतोंद्रनीलकेयूरयुगलेनमलयजरसगंधलुब्धेनभुजंगमद्वयेनेववेष्टितवाकुशिरवसौभद्रालंबितकर्णस्वलमुच्चा

२ चर्चाटचार्चिकर्ण
स्थापकमिति मः ३

२४३

उ. २
प. १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्योविभीतकः नेत्रांयेन रत्नैः संपन्नां॰ पक्षे अक्षीयद्रूपंतेन संपन्नां॰

कौ पृथिव्यां लीयते॰ इति कुलीनानकुलीनाः कुलीनानां॰ अन्यत्र मातंगत्वेना कुलीनां

गपद्मौतपादपंकजामिचिरमृदितमहिषासुरसुधिरस्फुरचरणामिवर्कर्त्ययिनीमालोहितांगुलिप्रभापाटलितनखमयूषा
मतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमिसहमानतयाक्षितितलेपद्मवभंगानिवनिधायसंचरंतीमाविजरेणोत्सर्पिणान्पुरमणी
नांप्रभाजालेनरंजितशरीरतयापावकेनेवभगवतारूपपक्षपातिनाप्रजापतिमप्रमाणीकुर्वतीजातिसंशोधनार्थमालिंगि
तदेहामनंगवारणाशिरोनक्षत्रमालापमानेनरोमराजिलतालवालकेनमेखलादाम्नापरिगतजघनस्थलामतिस्थूलमुक्ता
फलघटितेनशुचिनाहारेणगंगाश्रोतसेवकालिंदीशंकयाकृतकंठग्रहांशरदमिवविकसितपुण्डरीकलोचनांप्रावृषमिवघ
नकेशजालांमलयमेखलामिवकृतचन्दनपत्रवावतंसांनक्षत्रमालामिवचित्रश्रवणाभरणभूषितांश्रियमिवहस्तास्थि
तकमलशोभांछायामिवमनोहरांअरण्यभूमिमिवांशुकरूपसंपन्नांदिव्ययोषितमिवांकुलिनांनिद्रामिवलोचनग्राहिणींअ
रण्यकमलिनीमिवमातंगकुलदूषितांभूतीमिवस्पर्शविजितामालेख्यगतामिवदर्शनमात्रफलांमधुमासकुसुमस
मृद्धिमिवविजातिमनंगकुसुमवापलेख्यामिवसुशिष्याघ्रमध्यांपक्षाधिपलक्ष्मीमिवाल्लकोद्भासिनीमचिरोपात्तयौवनाम॰
तिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनोत्सवसमुपजातविस्मयस्यचाभून्मानसंमहीपतेः अहोविधातुरस्थानेरूपनिर्व्यूहनप्रयत्नः त

विगताजातिर्मालती यस्यां॰ पक्षे विसदृशा जातिर्यस्याः॰ २

२ कैलासस्थानलकापुरीत्यनर॰ पक्षे अलकाश्रुतिकुल॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माजघान॰ येनसकमेवनद्राजकमेकपदेवनकरीयूथमिवतालशब्देनवेणुतन्त्राध्वनिनायुगपदाचलितवदनमवनिपाल
मुखादाकृष्यचक्रुस्तदभिमुखमाशीत॰ भवनिपतिस्तदुपादालोकयेत्यभिधायजातिहाप्यभिनिर्दिष्टपमानांतंवयंपा
रणमपांडुशिरसास्तकृएजीवेक्षणायांगेनानवलक्षतच्छायामतपाखोवनापगमेप्यशिथिलशरीरसंधिसंत्यपिमातंगत्वेना
निनृशंसाकृतिनानुगृहीतांवेमेणधवलवाससापुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागामाकुलाकुलकाकपक्षधारिणाकनकशलाका
निर्मितमप्यंतर्गतभुकप्रभारूपामायमानंमरकतमणिमयमिवपंजरमुद्धृताचंद्रलदाकेणानुगम्यमानामसुरगृहीतामृ
तापहरणदुःकपटविलासिनीवेषस्वरूपामतथाभगवतोहरिवानुकुर्वतींसंचारिणीमिवेंद्रनीलमणिपुत्रिकामाशुल्का
वलंबिनानीलकंचुकेनावछन्नशरीरामुपरिस्फुरांशुकरचितावगुंठनांनीलोत्पलस्थलीमीवनिपतितसंध्यातपामेककर्णावि
सक्तदंतपत्रप्रभाधवलितकपोलमंडलामुद्यद्दिंदुकिरणकुटिलमुखीमिवविभावरीमाकपिलगोरोचनारचितातिलकहतीव
लोचनाभीशानरचितकिरातवेषामिवभवानीमुरस्थलनिवासलक्षितनारायणदेहप्रभारूपामृतामिवश्रियंकुपितहरकृताशन॰
दग्धमानमदनधूमलेखामिवरतिमुन्मदहलिकृषकाभयप्रपलायितामिवयमुनामतिवहलपिशालकृकलसरा

यं॰ १

षट्प॰ न॰

दृशानानुरंजनानुरचितेतिपाठःसाधीयान्॰ २

ना॰ २

ना॰ १

लि॰ २

244

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिरुस्वैनमाह यास्मत्स्वामिदुहितादेवपादमूलमायातातदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्तानरपतेः प्रणिधायपंजरस
साद्यपसतारः अपसृतेचतस्मिन्सविहंगराजोराजामिमुखोभूत्वासमुन्नमय्यदक्षिणचरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसं
स्कारयागिरासुतजयशब्दोराजानमुद्दिश्यपाठीमिमांपपाठ स्तनयुगमश्रुस्नातंसमीपतरवर्तिहृदयं शोकाग्नेः
परतिविमुक्ताहारंप्रतमिवभवतोपुत्रीणांराजातनांश्रुत्वासंजाविस्मयःसहर्षमासन्नवर्तिनमतिमहाहिमा
सनोपविष्टममरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रगमतिवयसमग्रजन्मानमखिलमंडलप्रधानभूतमभ्यर्थ्यकुमार
पालितनामानमप्रतीतःश्रुतभवद्भिरस्यविहंगमस्यस्पष्टनावर्णोच्चारणेस्वरेचमधुरता प्रथमंतावदिदमेवम
हदाश्चर्यंयदयमसंकीर्णविरणप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारसंयोगांविशेषसंयुक्तामतिपरिस्फुटाक्ष
रांगिरमुदीरयति तत्रपुनरपरमपिमहदाश्चर्यंयन्निरभ्रोप्यभिमतविषयेपिमनुजस्येवसंस्कारवतोबुद्धिपूर्वावि
कल्पान्नित्तथात्वनेनसमुत्क्षिप्तप्रकृष्टदक्षिणचरणेनोच्चार्यजयशब्दमियमार्यायामुद्दिश्यातिपरिस्फुटाक्षरांगी
ताप्रायेणाहिपक्षिणःपशवश्चभयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रविदोनभवंतिइदंतुमहच्चित्रमित्युक्तवतिभूभुजि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाहि· यद्दिनामेयमात्मरूपोपहितैश्वेषरूपैंदुत्यादिताकिमर्थमपगतस्यरतिभोगसुखेक्षतंकुलेजन्म·मन्येवमातजातिस्प
र्शदोषभयादस्मत्सतेयमुत्पादितामनसैवप्रजापतिनान्यथाकथमियमक्लिष्टतालावण्यस्यनिकरनलस्यशुक्लोशु
तानामवयवानामीदृशीभवतिकांतिःसर्वथाधिविधातामतदृशसंयोगकारिणामतिमनोहरमूर्तिरपिकृजातिस्या
येनेयमसुरस्त्रीरिवसततनिंदितसुरतारमणीयाप्रुद्देजयंतीसेवमादिचिंतयंतमेवराजानमीषदवगलितकल्पिद्ध
वावनंसाप्रगल्भवनितेवकन्याकाप्रणामसुतप्रणामायांचतस्यांमणिकुट्टिमोपविष्टायांसप्रहृष्टसंविहंगमाश
यपंजरगतमेवकिंचिदुपसृत्यराजहंसवेदयदब्रवीत्यदेवविदितसकलशास्त्रार्थोराजनीतिप्रयोगकुशलःपुराणे
तिहासकथालापनिपुणोवेदितागीतनृत्तानांकाव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतिनामपरिमितानांसुभाषितानाम
श्चेतास्वयंकर्तापरिहासालापपेशलोविनोदेषुपुरजप्रभृतिनांवाद्यविशेषाणामसमःश्रोतानृत्यप्रयोगदर्श
ननिपुणश्चिकर्मणिप्रवीणोद्यूतव्यापारेप्रगल्भःप्रणयकलहकुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरोगजतुरगपुरु
षस्त्रीलक्षणाभिज्ञःसकमुक्तमत्वात्रभूतोयंवैश्रवणोनामभुक्तःसर्वरत्नानांचउदधिरिवदेवोभाजनमि-

ल·१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

का.व.पू. लहंसनादजर्जरैः पदेपदेराणितमणीनांमणिनूपुराणांनिनादेनयाविलासिनीजनस्यसंचरतोजघनस्थलास्फालनर
८ सितस्रक्मालिकानां ~~[illegible]~~ मनोहारिणांहारिणनूपुररवाणांचधवलितस्थानमंडपसोपानफलका
नांभवनदीर्घिकाकलहंसकानांकोलाहलेनरसनारसितोत्सुकानांचतारतरविरविणामुत्त्रिस्यमानकास्पर्क
कारदीर्घेणगृहसारसानांकूजितेनसरभसप्रचलितसामंतशतचरणतलाभिहतस्यचास्थानमंडपस्यनिर्घातानि
घोरगंभीरेणकंपयतेवसुमतींध्वनिनाप्रतिहारिणांचप्रतःसंभ्रमभ्रान्तानिजनपदानांदंडिनांसमारब्धहेल
मा.५ प्रश्चैतज्जायतांलोकयतेतितारतरदीर्घेणभवनप्रासादकुंजेषुश्चैतजतिशब्दतयादीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्दे
नएतांचसंभ्रमावर्जितमौलिलोलचूडामणीनांप्रणामतामम्लमणिशलाकादंडरागैः किरीटकोटिभिरु
त्त्रिस्यमानस्यमणिकुट्टिमस्यनिस्वनेनप्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिपातितरणरणायितानांचमणि
कंकणपूराणांनिनादेनमंगलपाठकानांप्रोच्चायिनांजयजीवेतिमधुरवचनानुयातेनपठतांदिगंतव्यापिनाकल
कलेनप्रचलितजनचरणशतसंक्षोभभयादपहायकुसुमप्रकरमुन्मत्तांचमधुलिहांकृतेनसंक्षोभादति

मः ५

श्रीहरिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमाद्पालितः किंचित्स्मितवदनोन्नतप्रमवाक्षीत् देवकीमत्रचित्रमेतेहि [illegible] तारिकाप्रभृतयो विहंगविशेषा यथाश्रुतांवा
चमुच्चारयंतीत्यधिगतमेव देवेन तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबंधेन वा प्रकृष्टप्रयत्नेन वा संस्काराणां तिरायउपजा
नाति॰ २ यत इतीत्थं भाव्यदेतेषामपि पुराणामिवाति परिस्फुटाभिधानावागाशीदग्निशा पात्वा परिस्फुटैत्वा पताकानां
मुपजाताकरणांचजिह्वा परिस्फुरितिरित्येवमुच्चारयत्येव तास्मिन्नशिशिरकिरणमंडलस्य मध्यमारुह्य मावेद
यन्नाडिकाछेदप्रहतपटुपटहस्त्रीनिनादानुसारिध्वाङ्क्षरवध्वनिहृदितनुतमाकर्ण्य च समासन्नःमानस
मयदनिविसर्जितराजलोकः स्थितिपतिरस्थानमंडपाद्दुत्थौ अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिभिमसंचा[illegible]लि
क॰ ४ तांगपत्रभंगमैरकोटिपाटितांशुकपटनामाक्षेपदोलायमानकंठहारामंसस्थलोद्वर्तितकुंकुमपटवासधूलिप
टलपिंजरितदिशामालोलमालतीकुसुमशेखरोत्पतद्दलिकदंबकानामग्रविलंबिभिःकर्णोत्पलैर्भ्रुंज्यमानगंड
स्थलानांगमनप्रणामत्वालसानामहमहमिकयावक्षःस्थलप्रेंखोलितहारलतानामुत्तिष्ठतामासीदतिमहान्संभ्र
मोमहीपतिनाम॰ इतश्चेतश्चाभिध्यतंतीनांस्कंधदेशावसक्तचामरणांचामरग्राहिणीनांकमलमधुपानमत्तजरत्क

246

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

का॰ व॰ पू॰

पट्टांधकारितमुखेऽनपमयान्नीलकर्पूरावगुंठितमुखविरमानकलशैरुपशोभितांसोनभूमिमण्डलतः [illegible] तीरेस्वचतल
द्रोणीधारविलासिनीकमेदिनगंधमूलकोपलिप्तशिरसोराजः समंतात्समुपतस्थुरंशुकनिबिडनिबद्धस्तनपीकराः दूरम
त्सारितवलयबाहुलताः सुक्षिप्तकर्णाभरणाः करोत्संगोत्सारितान्नकाष्ठहीतजलकलशाः स्नानार्थमभिषेक
देवताश्ववारयोषितस्ताभिश्चसमुन्नतकुचकुंभमंडलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टवनकरिणीभिरिवनकप
रिवृतात्तस्क्षणराजाराजजलद्रोणीसलिलादुत्थायचस्नानपीठमध्यस्थस्फटिकधवलंवरुणइवराजहंसमारूढस्तास्ताः काचिन्म
कैरेतकलशप्रभाप्रपामायमानासलिलमयइवमूर्तिमत्स्यपत्रपुटैः काश्चिद्रजतकलशहस्ताराजन्यइवपूर्णचन्द्रमंडलविनिर्गतेनज्यो
त्स्नाप्रवाहेनकाश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीराजलदेवताइवस्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेनकाश्चिन्मयूखैस्सरितइवचन्दन
रसमिश्रेणसलिलेनकाश्चिदुत्क्षिप्तकलशापार्श्वनिन्यस्तहस्तपल्लवप्रकीर्यमाणनवमयूखजालकाः प्रत्यंगुलिविवरविनिर्ग
तजलधाराःसलिलपत्रदेवताइवकाश्चिद्राज्ञ्यमयनेनुमाक्षिप्तवाल्लातपत्रेनेवदिवसश्रियइवकनकलशहस्ताः कुंकुमजलेनवा
रणनाः कलशैराजानमभिषिषिचुः अनंतरमुदयादिवस्फोटयतिवश्रुतिपथमनेकप्रहतपटपटहत्रीसृदंगवेणुवीणागीत॰

मैत्र॰ २

क॰ २
ई॰ १

रा॰

म॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाचंदनवारिणाशिरुशिशिरमणिभूमिमविरत्नविकीर्णेनविमलमणिकुट्टिमगगनतलनागगरोगेवकुसु
मोपहारेणनिरंतरनिचितमुत्कीर्णनूपुरभंजिकानिवहेनसन्निहितगृहदेवनेवगंधोल्लिलक्षालितेनकलधौत
मयेनस्तंभसंचयेनविराजमानमतिबहुलागुरुधूपपरिमलमखिलविगलितजलनिवहधवलजलधराकल्पा
ङ्कारिणाकुसुमामोदवासितप्रच्छदपटेनपट्टोपधानाध्यासितशिरोधामाम[illegible]मयप्रतिपादुकाप्रतिहितपादेनपार्श्व
स्थरत्नपादपीठेनतुहिनगिरिशिलातलसदृशेनशयनीयेनसनाथीकृतवेदिकं स्थानमंडपमयासीनः तत्रशयनत
लनिषण्णः क्षितितलोपविष्टयाशनेः शनैरुत्संगनिहितासिलतयारब्धयाहिस्वानवतिनदलकोमलेनकरसंपुटेनसं
वाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदूतैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्चसहतास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचक्रे ततोना
तिदूरवर्तिनीमंतःपुराद्देवींपायनमादायगच्छेतिसमुपजातबहुलांतःप्रश्नकुतूहलोराजाप्रतिहारीमादिदेश सा तिमितल
निहितजानुकरतलायथाज्ञापयतिदेवइतिशिरसिकृत्वाज्ञांयथादिष्टंकरोतु अथमुहूर्तेदेवदेवींपायनःप्रतिहार्या
गृहीतपंजरःकनकवेत्रलतायष्टिंविनाकिंचिदवनतपूर्वकायेनसितकंचुकावच्छन्नवपुषाजराधवलितमौलिनागद्रुद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निनादानुगम्यमानोवंदिवृन्दकोलाहलाकुलोभुवनविवरव्यापीस्वांशुरवानामापूर्यमाणानांमुखरोध्वनिः स्वंचक्रमेणानि
र्वर्णितामिवेकोविबधरानिमेकिपरिलघुनीधवलेपरिधायधौतवाससीशरदंबरैकदेशाइवजलक्षालनविमलतनुरतिधवलज
लधौतक्षेदश्चिनादुकूलपटलपल्लवेनतुहिनगिरिरिवगगनसरित्स्रोतसाहृतशिरोवेष्टनःसंपादितपिष्टजलक्रियोमंत्रपू
तेनतोयांजलिनादिवसकरमभिप्रणम्यदेवगृहमगमत्उपरचितपशुपतिपूजश्चानिष्क्रम्यदेवगृहान्निर्गत्यनिकायोवि
लेपनभूमौइंकारिभिःलिकदंबकैरुपध्मानपरिमलेनमृगमदकर्पूरकुंकुमवासनुरभिणाचन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो
विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरछन्नांवरपरिवीतस्वकरुपूरमाल्याभरणःसमुचितसहभोजनैःसहभूपतिभिःहार
मभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपोनिर्वर्त्तयामासपरिपीतधूपधूमवर्त्तितपस्यूपचस्तोतांबूलस्तस्मात्स्र
मृदुमणिकुहिमात्देशादुत्थायनातिदूरवर्त्तिन्याःसंभ्रमप्रधावितयाप्रतिहर्याप्रसादितबाहुमवलंब्यानवरतवे
वलतायहणसंगादतिजरूक्रियलयानुकारिकरतलंकटेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेनपरिजनेनानुगम्यमानोधवलांशु
कजवनिकापरिगतपर्यन्तयास्फटिकमणिमयभित्तिबंधनिबोपलक्ष्यमाणमतिसुरभिणामृगनाभिपरिगतेनामोदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूमिरिवयेत्रलत्राशमदुःप्रवेशाकचिद्विशटनगरीवकीचकशतावृता क्वचिदंबरश्रीरिवव्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा
क्वचिद्गृहीतव्रतेवदर्भचीरजटावल्कलधारिणीअपरिमितबहुलपत्रसंचयापिसतपरणभूमिवाक्रासरवापिमुनिजनसे
वितापुष्पवत्यपिपवित्राविंध्याटवीनाम तस्यांचदंडकारण्यंनाम पातिसकलभुवनतलरक्षातमुत्पत्तिक्षेत्रमिवभगवतोधर्मस्यमु
रपतिप्रार्थनापीनसकलकुलपर्वतागस्तिलिलस्यमेरुमत्तगदंबरतलप्रसारितविकटशिखरासहस्रेणाखिलकरस्थगमनप
थमपनेतुमभुद्यतेनावगणितसकलसुरसमूहवचसाविंध्यगिरिणाप्यनुल्लंघिताक्षस्यजठरानलजीर्णितापिदानवस्यसु
रसमुकुटमकरमत्रभंगकोटिचुंबितचरणजेसोदक्षिणाशामुखविशेषकस्यसुरलोकादेकुंकारनिपातितनृपप्रक
टप्रभावस्यभगवतोमहामुनेरगस्त्यस्यभार्यायालोपामुद्रयाचस्वयमुपचितालवालकैकरपुरसलिलसेकसंवर्द्धितै
कुतनि विशेषैकपशोभितंपादपैस्तमुत्रणोद्गृहीतेमाठिनापवित्रभस्मविरचितत्रिपुंड्रकाभरणेनकृशचीरवास
सावल्कलमौंजमेखलाकलितमध्येनगृहीतहरितयरणिपुरेनप्रसुरजमरतापिक्षांदरुदस्यनाम्नापविख्यातमति
प्रभूतेध्याहारणाद्भुयस्वेधवाहइतिपिताहितीयनामचकारदिशिदिशिशुककुलहरितैश्चकदलीवनैःश्यामलीकृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाणीयराउ दुर्वायां

कोशोस्त्रिकुड्मलेपा
नेदिव्येलक्षपिधानके
इतिमेदिनी

नेत्रेमेधयशोवस्त्रेतकमू
लेविलोचने इतिविश्वः ७

गुंडुलेजनकः २१८ ०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाग्रपिण्डो चंद्रस्योपिवकवंधगस्तोसमंरामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयंमहच्चक्रुरस्यायतश्चयस्मिन्दशरथसुतशरनि
पातितोयोजनबाहुर्बाहुरगस्त्यप्रसादनागतनहुषाजगरकायरंकामकरोद्यमजनस्य जनकतनयाचभर्त्रा विनोद
नार्थमुटजाभ्यंतरेलिखितायत्रराममनिवासदर्शनोत्सुकापुनरिवधरणितलादुद्धृत्यसंजीवनचरैरद्याप्यालोक्यते न
स्यचैवंविधस्यसंप्रत्यपिप्रकटोपलक्ष्यमाणापूर्वदृष्टांतस्यागस्त्याश्रमस्यनातिदूरेजलनिधिपानप्रकुपितवहुगोत्रा
हितैरगस्त्यमत्सरान्नदाश्रमसमीपवर्त्यपरहवेधसामहाजलनिधिरुत्पादितः प्रलयकालजलरविघटितास्तदिग्वि
भागसंधिवंधंगगनतलमिवभुविनिपतितमादिवराहसमुद्धृतधरामंडलस्थानमिवसलिलपूरितमनवरतमज्ज
दुन्मदशवरकामिनीकुचकलशस्खलितजलमुत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्लारमुन्निद्रारविंदमधुविंदुनिस्यंदवहुचं
दुकामलिकुलपटलांधकारितसौगंधिकसारसितसमदसारसमंवहुमधुपानमत्तकलहंसकामिनीक्षतको
लाहलमनेकजलचरपतंगशृंगसंवलनचलितवाचालवीचिमालमनिलोद्भ्रासितकल्लोलसिकरसीकु
रासारदुर्दिनमशंकितावतीसोमभिरंभःक्रीडारामिरीभिःस्नातसमयेवनदेवताभिःकेशकुसुमैःसुरभीकृतमेकदे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपरिसंस्तरितचकलशपोतपरिपीतसागरमार्गमुद्गतमेवबद्धवेणिकापागोदावर्षपरिगतमाश्रमपदमासीत्यत्र च
दशरथवचनमनुपालयन्नुत्तरतरज्योत्स्नावदनलक्ष्मीविभ्रमविलासोल्लासमुनिमगस्त्यमनुचरन्सहसीतयालक्ष्म
णोपरिचितरुचिरमणिशालः पंचवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास अतिविस्तृतेऽप्यपि यत्र शनैर्लीनविधृतपांडुकपोतपंक्ति
पोलग्नतापसान्विहाय धूमरजःपटलसंतानवलिकर्मकुसुमानि दूरं त्याजयति सीतायाः करतलादिषु संक्रांतो यत्र रागः स्फु
रति लताकिसलयेषु यत्र पीतोर्मिणा जलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रयोपान्तवर्तिजनविभक्तं महाहृदेषु यत्र च दश
रथसुतनिशितशरविकरनिपातनिर्जनिचरबलबहलरुधिरसिक्तपृथ्वीपतितद्रुमानुबंधनिर्गतपल्लवमिव भाति यत्र च किरा
तवयसरसि अद्यापि यत्र जलधरसमयगर्भिरमणीयनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन
विवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरंतो नगरुहनिसस्यकवलमजस्रमश्रुजललवलुलितदीनदृशो वीक्ष्य शून्यादरा
दिनो जरराजजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः यस्मिन्ननवरतमृगयानिहितोऽपि यवनहरिणा
पोत्साहितदृढकलत्रितविप्रलंभः कनकमृगाय घवमभिहरंजहार यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितो दशवदनवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथाच्छमहालवालरचितुंगस्कंधावलिभिरिलवेल्लितैरहिनीमोकिंकृतोत्तरीयइवदिग्चक्रवालपरिमाणमिवगृह्णताभु
वनोत्तरालविकीर्णतरुणवाहुचयेनप्रलयकालतांडवप्रसारितभुजसहस्रमुद्धपतिशकलशेषमिवविडंबयितुमुद्यतः
पुरणतयापतनभयादिवपवनस्कंधलग्नोनिखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतमाशीर्णाभिरिवपरितोव्रतातितति
भिर्जातिलकविंदुभिरिवकंटकैरुचिततनुरितस्ततःपरिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैःपत्ररथैरिवशरवान्तरेषुनिलीयमा
नैःक्षणमंबुभारालसैरार्द्रीकृतपत्रवैजलधरपटलैरप्यहल्लशिखरप्रदेशालंगतयानंदनवनश्रियमिवालोकयितुमभ्युद्यतःस
नीपवर्त्तिनामुपरिसंचरतामंबरतलगमनखेदापासितानांखविरथतुरंगमाणांसृक्कपरिस्रुतैःफेनपटलैःसंदेहितमृणालराशिभिर्वलि
हृतशिखरशुभ्रकोमलगजकपोलकंडूयनलग्नमदचलितेननिलीनमत्तमधुकरमालेनलोहशृंखलाबंधनीभूतेनेवकल्पान्ता
स्थायिनामूलेनसमुपेतःकोटराभ्यन्तरनिविष्टैःस्फुरद्भिःसजीवइवमधुकरपटलैःदुर्योधनइवोपलक्षितशकुनिपुष्पमयातोनलि
ननाभइवघनमालोपगूढोनवजलधरव्यूहइवनभसिदर्शितोन्नतिःअखिलभुवनतलावलोकनप्रासादइवघनदेवतानां
मधिपतिरिवदाडकारण्यस्यनायकइवसर्ववनस्पतीनांसखेवविंध्यस्यशाखाबाहुभिरुपगूढोविंध्याटवीमवस्थितोमहान्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शावरीरोमुनिजनापूर्विमाणिकमंडलुकलकलजलध्वनिमनोहरमुर्मीवदुत्पलवनमध्यवारिभिः सवणितमारसितानुमेमैः कादंब
केरसेविमसिवकावरीणिपुलिंदराजमुंदरीकुचचन्दनधूलिधवलितमरंगमुषांमजातकेतकीजःपल्लवद्रुपुलिनमातन्वा
श्रमागतमतापसक्षालितार्द्रकल्कलकषायारुणतरजलमुपतटविटपिपल्लवानिलवीजितमविरलसालवीथिकांथकारि
तामिर्यालिनिवीक्षितेनसंचारामप्रतिदिनमृष्यमूकवासिनामुशीवेणावलुप्तफलपरिलघुतामिरुद्धासितापसानांदेवतार्च
नेषुमुक्तकुसुमामिरुत्पतज्जलचपेतंगपक्षपुटविगलितजलबिंदुसेकसुकुमारकिसलयामिरुत्तमंडपतलस्थित
शिवलिंगमंडलारभ्यमांडवामिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवतानिःश्वासवासितामिरिवकलगजिभिरुपतृ
णीरमथरलागणशंकिभिःसलिलमाहृतमविरतैर्गजिलधरपटलैरिववहलपंकमलिनैर्वनकरिभिरनेकधातुमयीवमा
नसलिलमगाधमनंतमप्रतिमंमपांनिधानंपंपानिधानंपद्मसरः·यत्रचविकचकुवलयप्रभास्वामायमानपक्षपुटान्प
द्मापिमूर्तिमद्रुमशाखाग्रलग्नामीवमध्यवारिणमालोक्यंतेचक्रनाम्नांमिथुनानि·तस्यैवंविधस्यपद्मसरसःपश्चिमतीरे
एघवभ्रमप्रहासजीर्णितजीर्णितालखंडस्यचतमीपेदिग्गजकरदंडानुकारिणाजरद्जगरेणसततमावेष्टितमूल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टदेजायथानिवसतः पश्चिमेवयसिवर्तमानस्यकथमपिपितुर्हमेवैकोविधिवशात्सूनुरभवं अतिप्रत्यथाभिभूतामेवजायमानस्यप्रसववेदनयाजननीमेलोकांतरंगगता अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोपितातःसुतस्नेहांदत्तिष्टघपटुप्रसरमपिशोकवेगमेकाकीमत्संवर्धनिपरदेशंभवत् अतिपरिणतवयाश्रुकुशचीरानुकारिणीमधोज्जीर्णपिच्छजालजर्जरमवयवस्तांसदेशाश्रितिलामपगतोत्पतनसंस्कारंपक्षसंततिमुद्वहन्नुपारूढप्रकंपतया च संतप्तकाहिलिमंगलग्नांजरणमिवविधुन्वन्नकठोरशेफालिकाकुसुमनालपिंजरेणकमलमंजरीदलनमसृणितक्षीणोपांतलेखेनस्फुटिताम्रकोटिर्यचंचुपुटेनापनीडनिपतिताम्भःशालिवद्यरीभ्यःस्तंडुलकणान्काहयाद्यायतरुमूलनिपतितानिचशुष्ककुल्यावदलितानिफलेशाकल्यानिलमाहत्यपरिभ्रमितुमशक्तोमघ्नमहात् प्रतिदिवसमात्मनश्चमदुपभुक्तशेषमकरोदहं एकदातुप्रभातसंध्यारागलोहितेगगनतलकमलिनीमधुरूपक्षसंपुटेहंसइवमंदाकिनीजलिनाहपाजलनिधितटमवरतेतिचन्द्रमसिपरिणतरंकुरोमयांदुनिम्रजनिविशालतामाशाचक्रवालेगजरुधिरकरुहरिसलोमलोहिताभिरातप्तलाक्षारंजिततंतुपाटलाभिरायामिनीभिरशिशिरकिरण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जीर्णशाल्मलीवृक्षः तत्रचशाखासु कोटरोदरेषु वल्लवान्तरेषु स्कंधसंधिषु जीर्णवल्कलेषु महावकाशतया विश्रमविरचि
तकुलायसहस्राणि दुराग्रहतया विगतविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनीकुलानि प्रतिवसंति स्म यैः परिणा
मविरसलसंहतिरपि सवनस्पतिरधीरलदलनिचयश्यामलदुर्वोपलक्षितदिगन्तनिलिनैः तेषु तस्मिन् वनस्पतावितिवाद्याति
थाघरजनीमात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्तरान्वेषणापवनभिविरचितपंक्तयोमदकलहलधरहलमुखाक्षेपविप्रकी
र्णवृत्थोत्तमसंवरतलकलिंदकन्यामिवदर्शयंतः सुरगजोन्मूलितविगलदाकाशगंगाकमलिनीशंकामुपजनयंतोदिवसकररथ
तुरंगैः आकुलिहमिवगगनतलमुपपादयंतः संवाणीमिवमरकतस्थलीविडंबयंतः शैवलपल्लवावलीमिवांबरसरसिप्रसार
यंतोगगनवितनैः पक्षपुटैः कदलिदलैरिवदिनकरकिरणपरिवेदितान्याशाकुलानिवीजयंतोविपतिविसारिणीं शष्पवीथी
मिवारचयंतः सेन्द्रायुधमिवांतरिक्षमादधानाविचरतिस्म शुकशकुनयः कृतालाश्चपुनः प्रतिनिवृत्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शाव
केभ्योविविधान्फलासान्कर्मलमंजरीविकाराश्चप्रहृतहरिणरुधिरानुरक्तशादूर्लनखकोटिपाटलेन चंचुपुटेन दत्त्वादत्त्वाधरी
कृतसर्वरसेनासाधारणेनगुणेनपत्यप्रमाणतस्मिन्नेवकोटरांतर्निहितमनयाः क्षपाः क्षपयंति स्म एकस्मिंश्चनीरुकी

252

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुक्तांश्चानइत्यन्योऽन्यमभिवदन्तो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तद्गतीर्वियस्य शोभितकाननं कोलाहलमश्रृ
णवं अथ नातिचिरादेवानुलेपनाद्दुन्दुभिध्वनिधीरेण गिरिवरविजृम्भितप्रतिनादगभीरेण शबरशारताडितानां केसरिणां निनादेन
संत्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां चलंचरतामनवरतकल्लास्फोटमिश्रेण जलधरसितानुकारिणा जंगेयूथपतीनां कंठगर्जितेन सर
भससारमेयविलुप्यमानावयवानां कोलकातरतरतारकारणेन कानीचकरुणकूजितेन हितयूथपतिनां वियोगिनीनां
मृगीणां कलभानां च भ्रान्तिपास्थित्यसमाकर्णिकलकलमुत्कर्णिपद्मवानां मिलतः पीत्रमंतीनां प्रत्यग्रपतिविनाशशो
कदीर्घेण करिणीरणीचीस्तेन कतिपयदिवसप्रसूतानां चरद्भिर्धेनुकानां त्रासपरिभ्रष्टपोतानां चेषवतीनामुन्मुक्तकंठमति
करुणमारसंतीनामाक्रंदितेन तत्रसिखरसमुत्पन्नितानामाकुलाकुलचारिणां चपत्रथानां कोलाहलेन रूपानुसारप्रधावि
नां च मृगयूनां युगपदतिरभसपादपातभिहताः भुवः कंपमिव जनयता चरणशब्देन करांगिताकृष्टमौर्वीजन्मनामदकलकुरकाति
नीकंठकूजितफलेन शरनिकरवर्षिणां धनुर्वानिनादेन पवनाहतिक्षणितधारणमसीमसीनां च कठिनमहिषस्कंधपीठ
पातिनां रणितेन भ्रुनां च सरभसविमुक्तघर्घरध्वनिनां वनान्तरव्यापिनाध्वानेन सर्वतः प्रचलितमिव तद्रणमभवत् भाचिरेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तकर्णविवरोभयविकूलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्धाजगाशिथिलपक्षपुटांतरमविशंः अनंतरं चसरभसमीतो गजयूथपति
लुलितकमलिनीपरिमलइतः क्रोडकुलदृश्यमानभद्रमुस्तारसामोदद्रुतः करिककलभभज्यमानसल्लकीकवापगंधदृतोनि
पतितशुष्कपत्रमर्मरध्वनिरितोवनमहिषविषाणकोटिकुलिशमिद्यमानवल्मीकधूलिरितोमृगकदंबकमितोवनगजकु
लमितोवराहयूथमितोवनमहिषदृहमितः शिरवडिमंडलविहतमितः कपिंजलकुलकलकूजितमितः कुररकुलक्वणितमितो
मृगपतिनखमिद्यमानकुंभकुंजरसितमियमद्रिपंकमलिनावराहपद्धतिरियमभिनवशष्पकवलरसश्यामलाहरिणरो
मंथकमसेहतिरियमुद्गंधगजगंडकंडूयनपरिमलालीनमुखरमधुकरविहतिरेषानिपतितरुधिरबिंदुसिक्तशुष्कपत्रप
टलाहतपदवीसंतरिहरचरणमृदितविटपिपल्लवपटलमेतत्वद्भीकुलक्रीडितमेषकोटिविलिखितविकटपत्रलेखोद्
धिरपाटलः करिमौक्तिकाफलदंतरोमृगपतिमार्गः एषा प्रत्यग्रप्रसृतवनमृगीगर्भरुधिरलोहितीभूमिरियमटवीयेणिकाकु
काणिपक्षचरस्पगजयूथपमेमदिजलमलिनासंचारविथिचमरीपंक्तिरियमनुगम्यतामुक्तमृगकरीषांशुलाञ्चरित
नरमध्यास्यतामियंवनस्थलीतरुतिरवरमाहूयतामालोक्यतांदिगियमाकर्ण्यतामकंशब्दोऽघ्रातांधनुरवहितैः स्थीयतांवि

253

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्वि

निः

न

ग्रजिघ्रनमृगेष्वितस्ततःसंचरत्स्वनचरेषुविजृंभमाणोऽश्रोत्रहारिणिपपासरःकलहंसकोलाहलेसमुद्भ्रसत्तिर्निनशिखंडि
मंडलेमनोहरेवनगजकरोत्तालशाखिक्रमेणावगगनमार्गमवतरतोदिवसकरवाररागस्यावचूडचामरकलापहरोपल
क्ष्यमाणोमंजिष्ठारागलोहितेकिरणजालेशनैःशनैर्हृदितेभगवतिसवितरिपरःसंपयतनरुहिरवरसंचारिरापध्यासि
तगिरिशिखरेदिवसकरजन्मनिरुततारेपुनरिवकपिश्चेखनमभिपतत्वालातेपस्येजातेषत्पुष्पिनचिरादिवदिवसा
श्रमभागभाजिस्पष्टभासिभास्वतिभतेषुयातेऽथयाभिमतानिरियंतराणिशकुकुलेषुकुलायनिलीननिभृतशावकस
नाथेपनिःशरतयाशून्यहृतस्मिन्वनस्यतोखनिःशवस्थितएवतोमयिचरेशाखारसंजातवल्लेसमुद्रिष्यमानपल्लप
रेनातसन्निपवर्त्तिनिकाटरोदरगतेसहसैवतस्मिन्महावनेसंत्रासितसकलवनचरःसंभ्रमसमुत्पतत्पक्षिपक्षपुटरावर
संत्रस्तोभीतकरिपोतचीत्कारपिवरःप्रचलितलताकुलितमनालिकुलकरिणतमांसलःपरिभ्रमघोरघोणावनवराह
रवघर्वरोगिरिगुहासुप्तप्रबुद्धसिंहनादोपबृंहितःकंपयन्निवतरुनभगीरथावतार्यमाणगंगाप्रवाहकलरवबहुलो
भीतवनदेवताकरिणीसंघाकोलाहलध्वनिरुद्धचरत्आकर्णनमहमश्रुतपूर्वंसमुपगतवेपथुरभकतयाजर्जरि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिधीतिभिः पवरगरत्नरत्नाकासन्माञ्जनीभिरिवसमुत्क्षार्यमाणेगगनकुहिमकुसुमप्रकरेतारागणेसंध्यासुपाप्तिनुमुन्नरशावलं
विनीमानसरसीसौधांवराद्वनरतिसरसिजिंडलेतटगतस्थलविघटितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमहणकिरणप्रेरणाधोगलितसु
ध्रुगणमिवमुक्ताफलनिकरमुद्वहतिधवलितपुलिनतटमुदन्वतिपूर्वतिरेतुवारविंदवर्षिणिविबुद्धशिखिकुलेविजृंभमाणकेसरि
णिकरिणीप्रबोधमानसमदकरिणिसमूहेचजातेप्रभातेक्षपाजलजडकेसरकुसुमनिकरमुद्वमगिरिशिखरास्थितसवितारविबोधि
तप्रपुत्रबांजलिभिरुत्सृजतिकाननेनासमभ्येमधुसूदनदेवतप्रासादानांमहणशिखरेषुपाणवनमालायमानासुधर्मपताकास्वि
वसमुन्मिषतीषुनपोवनाभिहोत्रधूमलेखासुअवरुपायसीकरिणीकुलितकमलवनेतिरिचन्नशवरसीमंतिनीस्वेदकरिणीकापहारि
णिवनमहिषरोमंथिकेनविंदुवाहिनिचलितपल्वलेलतालास्वोपदेशव्याप्तनीनिविघट्टमानकलरणंडमधुकरकर्षिणिकुसुमोदान
प्रिंतालिजालेनिशावसानजातजडिम्निमंदमंदसंचारिणिप्रवातिमाप्राप्तिकेमातरिश्वनिकमलवनप्रबोधमंगलपाठकानां
मिभगंडडिंडिमानांमधुलिहांकुसुमोदरेषुघनघनमानदलपुटनिचयपक्षसंहतीनामुद्भेदुद्भ्रमत्कुंकारेषुप्रभातशिशिरमारु
तावहतमुनत्तजतुरसाश्लिष्टपक्ष्मसालमिवसरोषनिद्राजिह्मितताराकंवक्षकुहरीलयलुप्तनैःसनैरुपाशयाधूसरक्रोडमे

254

शी॰ ४
भा॰ ४

रे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रपञ्चानकुतूहलेनसवकुमानसवनिपतिनापृष्टोमुहूर्तमिवध्यात्वासादरमब्रवीत्देवमहतीयंकथायदिकौतुकमाकर्णयतां अ
लिपूर्वापरजलनिधिवेलावनलक्ष्मीमध्यदेशालंकारभूतामेखलेवभुवोवनकीकुलमदजलसे कैर्वाद्रिनैरतिविकचकुसु
मनिकरमन्थ्रतयातारागणमिवशिखरदेशलग्नमुद्दृष्टिःपादपैरुपशोभितामदकलकुररकुलदर्पमानमरीचपल्लवाका
कलभकरमदितमालकिसलयामोदिनीमधुप्रदोषरक्तकेलीकपोलकोमलछविमासंचरद्भिर्देवताचरणालक्तकरस
रंजितेनेवपल्लवप्रचयेनसंछादिताकुकुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्रीकृतनलैरचितपलकपिकुलकंपितकंकोलचूतप
ल्लवफलशबलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांशुलैःपथिकजनविधितलवंगपल्लवप्रस्तरैरतिकठोरनालिकेरकेतकीकेसर
पाण्डुरितप्रांतेस्तांमूलीलतावनद्रुपूगखंडमाडी तेर्वनिलक्ष्मीवासभवनैरिवविराजितालतामंडपैरुन्मदसातंगकपोल
स्थलगलितमदजलप्रश्रवणसलिलसिक्तैर्वनिरंतरमेलालतावनेनमदगंधिनांधकारितानवमुरवलग्नेभकुंभमुक्ता
फललुब्धैःसवरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशतसंनिधिनगरीवसदासन्निहितमृत्युभीषणामहिषाधिष्ठितचमरीघत
यताकिनीवधोरणासनारोपितशिलीमुखवाहिमुक्तसिंहनादाचकात्पायनीवप्रचलितखड्गभीषणारक्तचन्दनालंकृताचक

वारणासनेधनुः॰ प॰ वारणानीलशीर्षी॰ असनोऽस्त्रविशेषः॰
सजकासनवैधूकपुष्पप्रियकजीवनः॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरोगमंदमंदसंचारिणाविहंगजातिप्रीत्याजरत्कलहंसेनेवकंचुकिनानुगम्यमानोराज्ञांतिकमाजगामनक्षितितलेहितर
कलत्वत्कंचुकिराजानंव्यज्ञापयत्देवदेवोविज्ञापयतिदेवादेशादेवयोःपायनःस्नातःक्षुत्तारश्चदेवप
दमूलेप्रतीक्षतेमीतदुत्पभिधायगतेनसिनाजावेशंपायनमपृच्छत्कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यंतरेभवताकिंवि
दधानजातमितिसतुप्रत्युवाचदेवकिंवानास्वादितमामत्तकोकिलालोचनकर्षिनिलपाटलःकषायमधुरःप्रकामप
पीतोजंबूफलरसोहरिवलरवभिन्नमत्तमातंगकुंभमुक्तफलकांतिमुक्ताफलगौंषिखंडितानिदाडिमीबीजानिनलिनीदल
हरितिंतुफलस्वादूनिचदलितानिस्वेच्छयाप्राचीनामलकीफलानिकिंवाप्रत्यपितेनवधूनासगमेनदेविभिःस्वयंकरतलो
पनीयमानमृतायतइत्येवंवादिनोवचनमाक्षिप्यनरपतिरवीक्ष्याप्तोतावत्तर्वमेवेदमपनयतुनःकुतूहलमावेदयतुभवा
नादितःप्रभृतिकाक्षेनात्मनोजन्मकस्मिन्देशेभवान्जातःकथंजातःकेनवानामहृतंकामातातस्तोषितःकथंवेदानामांगमः
कथंशास्त्राणांपरिचयःकृतःकलाःसमासादिताःकिंजन्मानएनुस्मरणंतवप्रसादमथवाविहंगवेषधारिकश्चि
न्नोनिवसतिस्मकथापूर्वंमुषितंक्रियद्वयःकथंपंजरबंधःकथंचरणात्वहस्तगमनमिहाकथागनमितिवेशंपायनमुस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री॰
१८

एवंव्यापारनिरूपणव्यंजकलक्षणमाह न घुक्तेति स्पष्टम्। ननु शब्दस्योक्तस्थले प्रथमार्थप्रतीतावेव कारणत्वेन व्यवधानाद्द्वितीयार्थप्रतीतौ
कथं कारणतेत्याह। यत्स इति। यद्यपि तार्थान्तरयुक्तनानार्थवाचकः स शब्दस्तथा व्यंजकस्तत्रार्थेऽपि सहकार्यवननुसाक्षात्कारणं। सः इ

न घुक्तो व्यंजकः शब्दः॥ न घुक्तो व्यंजनायुक्तः। यतोऽर्थान्तरयुक्तस्तथा अर्थेऽपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः॥ तथेति व्यंजकः
इति काव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम द्वितीय उल्लासः॥२॥ ❋ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दर्शनेवाधानेन व्यंजकत्वमर्थस्य तु सहकारित्वादाधानेन काव्यव्यवहारः। न चात्र द्वावेव फलत्वा। फलतावर्थौ अभिधायास्तद्विषयो
ननु शब्दस्य तत्र विरम्यव्यापारः। अतएव न व्यवधानमिति सिद्धम्॥ ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्पणे शिलिकाख्ये विवोधनाख्ये व्य
ञ्जनोद्देशो द्वितीयोल्लासः समाप्तः। श्रीगजाननायनमः॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥ ❋ ॥

रामः
१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यांगपाथामेनावस्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्यामिति पादं मस्यमाना अक्षिपत्राभ्यामिनीत्यंभूतलक्षणोत्तनीया पवत्रा यशोदाधीमिति भस्त्रे। पवत्रे
नरूपणा पद्मपत्रपरवेतिभावक्षने। कारिकार्थविवृणोति। अनेकार्थस्येत्यादि। संयोगैरित्याद्यंतानां कारिकापदानामित्यमित्यादिशब्दस्येत्य
तंविवृतिः। अवाच्यसेत्यादिनु यत्कांचिदित्यादिअंजनमित्यस्यविवरणम्। एतदेवोदाहरति। यथेति। अत्रादौ अल्लतोनुपार्थः। भद्रात्मनः
अष्टस्वभावसदुरधिरोहतनारनाभिभवनीयशरीरस्य विशालवंशेकुलेउन्नतिः। आधारंयस्येतादृशस्यल्लतिः। शिलीमुखानांभ्रमराणां
मथनः सर्वस्मेवदुर्वीपिकरणस्यसंग्रहः। संचयोयेनेतादृशस्य अनुपल्लवानुपल्लवेवन्दिनोयाहिभिरदृष्टेदृष्टेश्वस्वपरवक्रजेरुपद्रवैर्तिना
गतिः। राजप्रचारायस्येतादृशस्य परवेरिणावारयतिनिवारयतीति परवारणास्तत्पस्यसमतंदानाम्बुसेकेसुभगः सुष्ठु माहात्म्यवान् करः न
तत्रो

यथा भद्रात्मनोदुरधिरोहंविशालवंशोन्नतेः अलशिलीमुखसंग्रहस्य॥ यस्यानुपल्लवगतेः परवारणास्यदानाम्बुसेकसुभगः सतनंकरो
पारिरभूत्। अथाप्रकृतोगजार्थः। भद्रात्मजातिविशेषः। तत्स्वरूपस्यदुरधिरोहाभ्युन्नतत्वाद्दुःखेनारोहणीयानतुर्यस्य विशालोयोवंशोदण
ण्डस्तदुन्नतित्वेषोयस्य। अलतः शिलीमुखानांभ्रमराणांसंग्रहः संसर्गोयेन उपल्लवः उत्कृत्यगमनेनहीनागतिः संचारोयस्येतादृशः
स्य परः श्रेष्ठश्चासौवारणोहस्तीतस्यसमतंदानाम्बुसेकसुभगः भद्रजलस्यकरोभूत्। अत्रप्रकरणवशात्। यस्येति सर्वनामपदस्यराज
परतयातदन्वयोपि पर्यायभ्रमहिपदानामौचित्यादभिधानियमेपि पदस्याकरणकोगजार्थः अतोयतइतितत्र्यंजनेवशादस्यापा
रइतिवृत्यर्थसंगतिः। यथावात्रन्यपगजयोरुपमानोपमेयभावेनोपमालंकारोव्यंग्यस्तथावागेवक्ष्यति। यथावात्रनञ्श्लेषएववाअप्र
याचप्रकृतयोर्युगपद्वस्थितोश्लेषस्यकस्याप्रकृतत्वेनुव्यंग्यएवेत्यपि।

256

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐकारमुच्चरितमुपचर्यमाणातिथिवर्गपूज्यमानपितृदैवतमभ्यर्च्यमानहरिहरपितामहमुपाश्रूयमानश्राद्धकल्पंव्याख्यायमान
यज्ञविद्यमाल्योच्यमानधर्मशास्त्रंवाच्यमानविविधपुस्तपुस्तकंविचार्यमाणसकलशास्त्रार्थमाम्नायमाणपरशाल
मुपलिप्यमानाजिरमपमृज्यमानोजगभ्यंतरमावध्यमानध्यानंसाध्यमानमंत्रंसम्पद्यमानयोगमुपक्रियमाणोवनदेवता
बलिंनिर्वर्त्यमानमौंजमेखलंप्रक्षाल्यमानवल्कलमुपसंगृह्यमाणसमिधमुपसंस्क्रियमाणकुशाजिनंजिगृह्यमा
णगवेधुकंगृह्यमाणपुष्करबीजंग्रथ्यमानाक्षमालंसंन्यस्यमानवेत्रदण्डंसंधार्यमाणपरिव्राजकमापूर्यमाणकमंडलुमद
ष्टपूर्वकलिकालस्यापरितमनतस्याश्रुतपूर्वमिनगस्याजयोनिमिवत्रिभुवनवंदितमसुरारिमिवप्रकटितनरहरिविग्रहरूपं
सांख्यमिवकपिलाधिष्ठितंमधुरेपवनमिववल्लावलीढदयितधेनुकमुद्यानमिवाहितवल्लकुलंकिंपुरुषाधिराज्यमिवमुनि
जनगृहीतकस्तोमभिक्षमाणद्रुमंनिदाघसमयावसानमिवप्रत्यासन्नजलप्रपीनजलधरसमयमिववनगहनमध्यसुखप्रसर
सहरिमनिस्समुत्तमिवाशिलाशकलप्रहारसंचूर्णितक्षाश्थिसंचयखंडवनविनाशोद्यतार्जुनमिवमारध्यानिकार्यसुर
भिविलेपनधरमपिसततविभूतिजयगंधमानंगकुलाध्यासितमपिपवित्रमुज्ज्वलसितधूमकेतुशातमपिप्रशांतोपद्रवं

नं. १

श्रीः २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलमध्ययनमुखरबहुजनमनवातभ्रवणाग्रहीनवषङ्कारवाचालभुककुलमनेकलारिकोद्घुष्यमाणमुत्रह्मणमरण्य
कुक्कुटोपभुज्यमानवैश्वदेवलिपिंडमाप्तनवापीकलहंसपोतभुज्यमानत्रीवारवलिमेणीजिह्वापल्यवोपलिघ्यमा
नमुनिबालकमानिकार्यार्द्रदग्धसिमिमानसमिक्रयाकुशुमसुपभग्ननालिकेरराशिप्रधाशिलातलमचिरक्षलवल्क
लरसपाटलभूतलंस्कचंदनोपलिप्तादित्यमंडकलनिहितकरवीरकुसुममितलतोविक्षिप्तभूमलेखावलंकृतमु
निजनभोजनभूमिपरिहारंपरिचितसाखामृगकरक्षिप्तनिःकाशमानप्रवेशमाजरदंधतापसमिभकलभका
र्त्तपभुक्तपतितैःसरस्वतिभुजलताविपलितैःशंखवलयैरिवमृणालशकलैःकल्माषितमृष्टिजनार्थमेणकै
विषाणशिखरोत्खनमानविविधकंदमूलमम्बुपूरणपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणविटपालवालकमृष्टिकु
माराक्षुप्यमाणवनवराहदंष्ट्रांतरालग्नशालूकमुपजातपरिचयैःकलापिभिःपक्षपुष्पवनसंधुक्ष्यमाणमुनि
होमहुताशनमारघ्राणामृतचरुचारुगंधमद्रिपक्वपुरोडाशपुरुषपरिमलामोदितमविछिन्नाजपरंधाकुलितहुतभुक्

257

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताकुलितनालिकेलीकलापैरालोलद्योतलवलीपल्लवैरुच्छ्वसितचूतरेणुपटलैरलिकुलइंकारमुखरसहकारैर्मदकोकिलकुल
कलालापकोलाहलीभिरुत्फुल्लकेतकीमंजरीरजःपुंजपिंजरैः पूगीलतापोलाधिरूढवनदेवैस्तारकावर्षमिव विनाशयिष्यन्
कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपादपैः काननैरुपगूढमचकितप्रचलितलसारसरावला
भिरुत्फुल्लकमलिनीलोहितनिभिर्मारीचमायामृगाविलुनरूढवीरुद्भिरादाशरथीचापकोटिक्षतकंदर्पनर्विषमितनला
भिर्दाडकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रांतमागृहीतसमित्कुशकुसुममृदूभिरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भि
मुनिभिरभ्युपेतकुंठमुत्कंठितशिखंडिमंडलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानमनवरतोज्याकृतिप्रीतैर्भ्रमद्भिर्भानुभिः सशा
रमेव मुनिजनममरलोकं निनीषुभिरुद्धूयमानधूमलतावाहलेनावध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिवोपलक्षमा
णमासन्नवर्तिनीभिस्तपोधनसंपर्काद्विवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासंकारविविधपंक्तिभिस्तापसदर्शनसमुत्सर्पि
मालाविगाह्यमानाभिरिवातिविकचकुसुमवनमृष्टिजनमुपासितुमवतीर्णत्रिहरणमिवनिशातदहनीभिर्दर्चिर्भिः परिष्ट
तमानलावनमितशिखाभिः प्रणम्यमानमिववनलतालाभिरनवरतमुत्कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिवपादपैरेवद्रुपल्लवांजलि
भिरुपास्यमानमिवविटपैरुत्फुल्लानिरप्रकीर्णाभ्युक्तरूपामाकमुपसंगृहीतामलकीलवलीककंधूकदग्धोलकुचचूतनाल

Nepal Sanskrit University, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हितनेत्रद्वयेपिपरिस्फुरन्नामलोचनः तदेवकमलसंनिभाभ्रुकुटीभागमत्र आयेणाकारणानि नाणि अतिकरुणदृष्टिनि चसदाखलु भवंति तस्मा
चेतांसियतः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमभ्यन्तममब्रवीत् भयंकथमपि भुकशिशुरसंजातपुरस्व
रोपिनं भयंमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतन्तिमुहुर्मुहुरस्पृशन्त्वगंस्वाशिनिमुहुर्मुहुर्भ्रुकुटिं दृष्ट्वा तिनशक्नोति शिशुः धरां धारयितुं तदे
हियावदेवायंमुनिर्भुज्यते तावदेवगृहाणामुमवतारयसलिलसमीपमित्यभिधायतेनस्मांसरस्तीरमनायत उपस्तृत्यचजलस
कृतसेकंकृतमुपजातमाणामुपनतप्रकृतस्मनलिनीपत्रासिस्पजलशिशिरांछायायांनिधायसमुचितमकरोत्स्नानविधिम
भिषेकावसानेकप्राणायामपूतोजपन्पवित्राण्यघमर्षणानिप्रत्यग्रभस्मेकमुद्धोरुक्षारविंदैर्नलीनीपत्रपुटेनभगवतेसविते
दत्वार्घमुद्धृतिलक्षणशोनधवलवल्कलअसज्योत्सहवसंध्यातपःकरतलानिर्धूननविशदजटःकमंडलुमापूर्यपुष्पविनास
सेवारिणाप्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेनसकलेनमुनिकुमारकदंडकेनानुगम्यमानोमार्गहीत्वातपोवनाभिमुखः शनैः शनैरगच्छत्
अनातिदूरमिवगत्वादिशिदिशिसदासन्निहितकुसुमफलैस्सालतिलकतालीतमालहिंतालवकुलवकुलैस्सालवंगल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूमिरतिमवत्यपि पासावसाश्रितनातिगंतुमल्पमपि मेनालमंगकान्यप्रभुरपात्मनः सीदति मे हृदयं मे धकारिता मुपयाति चक्षुरपि
नामरवलो विधिरध्वतोपि मे मरणाय यो पपात दयेदिति वेचिंतयन्नेवमपि तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिनामिमहातपा
मुनिः प्रतिवसति स्म तन्नयश्च हारीतनामा तापसकुमारो नव्याहृतसव्येतरपाणिः विषाणाशिरवरोपवाता मुद्धृत्य स्नानमृदमुपजातपरि
चयेन नीवारमुष्टिसंवर्द्धितेन कुशकुसुमलतोपास्पसमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणेव नियामः विटपइव कोमलवल्कलत्वाद्वनशरीरः
गिरिरिव समेखलगुरुरिव सक्षदास्वादितसोमः पद्माकरइव दिवसकरमरीचिपोषितनयनहरिवसतजलक्षालनविरलजटः
करिकलभइव विकचकुमुददलशकलसितदशनः द्वीपिरिव कृपानुगतनक्षत्रराशिरिव चित्रमृगकृत्तिकाभिरुपशोभितः
घर्मकालदिवसइव क्षपितबहुदोषः जलधरसमयइव प्रसभितरजःप्रसरो वरुणइव लब्धोदयासोहरिरिवापनीतनकं भयः प्र
दोषारंभसंध्यापिंगलतारकः प्रभातकालइव वातातपकपिलोरथइव दृढनियमिताश्वचक्रः सुराजेव विरूढमंत्रसाधन
क्षपितविग्रहः जलनिधिरिव किरणलेखावलयवर्तिगतिः भगीरथइव दृष्टगंगावतारो मधुकरइव सक्षदनुभूतपुष्करव
नवासः वनचरपिलतमहालयप्रवेशः असंपन्नोपि मोक्षार्थी साम्प्रयोगपरोपि सततावलंबितदंडः सुप्तोपि प्रबुद्धः सन्नि-

Nepal Sanskrit University, Bansbari, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रकः सनत्कुमारश्च विद्यावदातचेताः सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीयइव भगवान्विभावसुरतिनेजाधितया
दुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिर्घनोदिवसकरमण्डलादिवोत्क्रीणस्तडिद्विचित्रितावयवस्तप्तकनकद्रवेणेव विरुपालिप्तमूर्त्तिरपि शृंगावदात
यादेहप्रभयासुरस्त्रासवल्लातपमिव दिवसं सदानन्दमिव वनमुदर्शयन्नुत्तप्तलोहलोहितीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामसंख्य
लावलंबिनीनांजटानांनिकरेणोपेतः स्तोमितशिखाकलापःखाण्डववनादिक्षक्षयाकृतकपटवटुवेषइव भगवान्पावकः तपोव
नदेवतानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनैकावलयेन दक्षिणाश्रवणावलंबिनाविराजमानः सकलविषयोपभोग
गनिरस्तार्थमुपपादितेनलल्लाटपट्टकेनिसत्येनेव भस्मत्रिपुंड्रकेणालंकृतोगगनगमनोन्मुखवल्लाकानुकारिणास्वर्गमा
गइव दर्शयतासमन्तमुद्भावेनास्फटिकमणिकमंडलुनाध्यासितवामकरतलः ऊर्ध्वधरदेशावलंबिक्षौमाजिनेननीलपांडुभासा
तपस्तुल्यानिपीतेनांतर्निःपतताधूमपटलेनेव परितमूर्त्तिरभिनवविसतंतुनिर्मितेनचपरित्रेणतयापवनलोलेननिर्मांसविरल
पर्शुकापंजरमिगणयतावामांसावलंबिनायज्ञोपवीतेनोद्भासमानः देवतार्चनार्थमाहरमाणहीनवनलतानुकुसुमपरिपूर्णप
णिपुटसनाथशीखरेणाषाढदण्डेः स्तोकपुरस्सरमुत्थितमिदं सर्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्वाँसलिलसमीपमुपसर्पंप्रियकमकरवमू भजाग्रपक्षतयाँनातिस्थिरचरणसचारस्समुकुर्मुकुर्मुर्विनपतनोमुकुर्मुकुस्तिर्यकनिप
तंनमात्मानंमेकयापक्षस्यासंधारयतः स्तिनलसंसर्पणश्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपिदत्वापदमनवरतमुन्मुखस्यस्थूलं
स्थूलंश्वसतोधूलीधूसरस्यसंसर्पतोममसमभूमनस्तिकलास्ववस्थासुस्वजीवितनिरपेक्षानभवंतिखलुजगतिसर्वप्राणिनांप्रहतयोना
स्तिजीवितादन्यदभिमतमरमिहजगतिजंतूनामेवोपरतेपिसुरहितनाम्नीतातेयदहमविकलेंद्रियःपुनरेवप्राणिभिःधिग्मामकृतघ्न
मिनिहुरंमहोसोऽपिपितृमरणशोकदुःखेनमयाजीवतेउपकृतमपिनापेक्षतेखलंहिखलुमेहृदयंमहिलोकान्तरगतायामंबायांनियम्य
सोकेवगताप्रसवदिवशात्परिणतवयसापितातेनस्नेहपाशैःसंबद्धनिश्चेष्टमपिमलंतमपिस्नेहेनशादपरिगणयतातेनयत्परिपालितस्तस्य
वंमिकपदेविस्मृतमतिरूपाणाःखल्वमीमशप्राणाःयदुपकारिणमपितातमध्यक्षापिवांतंतंनानुगच्छति सर्वथानकंचिन्नखलीक
रोतिजीवितहत्वायदिहगवस्थमपिमामयमायासयतिजल्पामिलोमन्येचागणितपितृमरणशोकस्यनिर्घृणतैवकेवलमियंममस
लिलपानविद्रुद्धापिदूरस्थसरसीतंतथाहिजलदेवतानूपुरवाचुकाटिदूरेघापिकलहंसविकृतमेनदस्फुटानिभूयंतेसारसरास
तानिअयंचविप्रकर्षामुखविसर्पणाविलःसंचरतिनलिनीखण्डपरिमलोदिवसस्यचेयमतिकलादशावर्त्ततेतथाहिरविबिंबरक्त
मध्यवर्तिस्फुरंतमातपमनवरतमनल्पधूलिनिकरमिवविकिरतिकरैरधिकामुजनयतिहृदमातपस्यतीसंतसांशुपटलदुर्गमीक्ष

Nepal Sanskrit University Research Center Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यांगपायासेनावस्थाभ्यामक्षिपत्राभ्यामिति पादं मन्यमाना अक्षिपत्राभ्यामिति त्यंभूतलक्षणोत्तरोया पवनाय शोदाधीमिति भस्त्रे पवते
नरूपणा पद्मपत्र परवे तिभावस्थने। कारिकार्थविवृणोति। अनेकार्थस्येत्यादि। संयोगैरिस्यांतानां कारिकापदानामित्यमिस्यादिशब्दस्य
तंविवृतिः। अवाच्यसेत्यादिनु यत्कचिदित्यादिअंजनमित्यस्यविवरणम्। एतदेवोदाहरति। यथेति। अत्रादौ प्रह्लनोनुपार्थः। भद्रात्मनः
प्रशस्तस्वभावस्य दुरधिरोहनारनाभिभवनीयशरीरस्य विशालवंशेकुलेउन्नतिः। गाधाम्भयस्येतादृशस्य स्थितिः। शिलीमुखानां शराणां
मथनः सर्वस्यैवदुर्गेपिकरणस्य संग्रहः। संचयोयेनेतादृशस्य अनुपप्लवानुपप्लवेवन्हिर्योयाहिभिरदृष्टे दृष्टे श्वस्वपरस्वक्रमेरूपदुर्वेर्हिना
गतिः। राजप्रचारायस्येतादृशस्य परवारणस्य परवारणस्य निवारयतीति परवारणस्य नन्दनस्य मनंदानाम्बुमेकसुभगः सुष्ठु माहात्म्यवान् करः न

तनो

यथा भद्रात्मनोदुरधिरोहंविशालवंशोन्नतेः स्थलशिलीमुखसंग्रहस्य॥ यस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्य दानाम्बुमेकसुभगः सतनंकरो

पाणिरस्तु। अथाप्रह्लनोगजार्थः। भद्रात्मनिजातिविशेषः। तत्स्वरूपस्य दुरधिरोहाऽत्युन्नतत्वाद्दुःखेनारोहणीयानतुर्यस्य विशालोयोवंशोवेणु
स्तद्वन्नितस्त्वेधोयस्य। स्थलः शिलीमुखानां भ्रमराणां संग्रहः संसर्गोयेन उपप्लवः उत्प्लुत्यगमनेन हीनागतिः संचारायस्येतादृश
स्य परः श्रेष्ठ श्वासोवारणोहस्तीतस्य सतनंदानाम्बुमेकसुभगः भद्रजलरस्यकरो भवतु। अत्रप्रकरणावशात्। यस्येति सर्वनामपदस्य राज
परतयातदन्वयोपपद्यते भद्रादिपदानामौचित्यात् समीधानियमनेपि पदाकरणकोगजार्थः अतोयत्रइतिनत्वव्यंजनेवशब्दस्यापा
रइतिवृत्त्यर्थसंगतिः। यथाचात्रनपगजयोरुपमानोपमेयभावेनोपमालंकारोव्यंग्यस्तथाचागेवक्ष्यति। यथाचात्रनश्लेषस्यवाच्यस्य
याचप्रह्लनयोर्गजपदवाच्योश्लेषस्यकस्याप्रह्लनत्वेनव्यंग्यस्यत्वेत्यपि।

256

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४१५१

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ १ ॥ सूत्रे पौर्वापर्यं यत्र सूत्रैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ २ ॥ उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा मनीषिणः ॥ ३ ॥ पाराशरीयपुराणादुद्धृतम् ॥ रामोजयति रामजस्वम् ॥

श्रीः शंकेतमंकेलसम्बन्धेनखविशिष्टवाचकत्वं संज्ञाशब्दत्वम् · जातिविशिष्टवाचकत्वं जातिशब्दत्वम् ·

श्रीः
काव्यप्रकाशः
प्रारम्भते ॥ ॥

शिवकण्ठविनोधनाख्यटीकासमेतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

×संस्वव्यापारं कुर्वन्ति ॥ १५ पंचकर्मेन्द्रियाणि देहव्यापकानि विशिष्टेषु स्थानेषु स्फुरन्ति नत्वथा पाणिपादवायूपस्थानि × ५

र्थ

श्रीः

श्रीसिद्धिविनायकाय नमः ॥ प्रणम्य शरदं काव्यप्रकाशं बोधसिद्धये ॥ पदार्थविवृतिर्हारलक्षणिप्रेम्णः प्रदर्शने ॥ १ ॥ अथ शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्या माया कला विद्या राग काल नियतिपुरुषप्रकृतिबुद्धिमनोहंकारश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्दस्पर्शरूपरसगंधाकाशवायुवह्निसलिलभूमयः बुद्धिं ज्ञात्वा निवेद्यभूमिप

१

जिनानि । संविद्रूपं तु मनन्निशम् । तदपि परे शब्दादेव पशुपचारेण निसर्वथा यदवेद्यं स्वतन्त्रं तदपि शिवम् । तान्येनानि सर्वतत्त्वानि सर्वत्र स्थितानि । तथाहि । देहयत्कठिनं तद्धरा ॥ १ यद्द्रवं तदापः ॥ २ यदुष्णं तत्तेजः ॥ ३ यत्स्पन्दनं तन्मरुत् ॥ ४ यत्स्वकारणलग्नं नभः ॥ ५ ते षडेव पंच सूक्ष्मरूपत्वाद्बुद्धिलक्षणविभागाः गंधरसरूपस्पर्शशब्दाः तन्मात्राणि ॥ १० नासाहस्तपादपंचज्ञानेंद्रियाणि । आकारसनत्वक्चक्षुः श्रोत्राणि । जल्पनं ग्रहणं गमनं मुत्सर्गो विसर्गो आनन्दो नत्वात्मानि विश्वमणमिषेनेषां समाधारणा धर्मः ॥ २० संकल्पकारि मनः ॥ २१ निश्चयकारिणी विकल्पनिवृत्त्यधारिणी बुद्धिः ॥ २२ ॥ एतावभिमानकारी अहंकारः ॥ २३ एषां कारणं सत्त्वादयो गुणाः । तेषां साम्यावस्था प्रधानं प्रकृतिः ॥ २४ ॥ नहि

रिक्तो भोक्ता पुरुषः ॥ २५ न स्म क्वचिदेव विषये योजनिकानियतिः ॥ २६ यो भूतभविष्यद्वर्तमानतया स्वरूपमाकलयन्भावानपि न याकलयति सोऽस्य कालः ॥ २७

राग:×८ विशिष्टविषयासक्तिं नकौ २८ बुद्धिं तत्त्वानि विवितं चवस्तु यया पश्यति सास्य विद्या २९ यया किञ्चित्करणमनर्थी भवति सास्य कला ३० द्वयं तो वेद्यकला पुरुषस्य यका

रणं माया ॥ ३१ ॥ यया स्वपुरुषस्य स्वरूपं प्रकाशयितुं प्रारभ्यते सास्य शुद्धविद्या ३२ यस्यामवस्थायां स्फुटानेनानर्थान्त्यात्मानि पश्यति सास्य विश्वावस्था ॥ ३३ ॥ य

स्यां नुतानेवस्फुटीकृतान्ग्राहमेतेइति । भमेदेपि पश्यं सूक्ष्मानानि पश्यति सास्य शिवावस्था ३४ यया स्वरूपैकभूतांस्तानसद्रूपा संपन्नान्पश्यति सास्य शक्त्य

वस्था ॥ ३५ यस्यां स्वरूपमेव शुद्धं भाति सास्य शिवावस्था । समपमेतेवेत्ति अयं यो परामृशति सास्य संवित्पूर्णावस्थेति । शिवा गेन भासिद्धा षड्विंशत्तत्त्वदीक्षा

क्षपिनसकलमलपटः प्रकटितमत्यस्वरूपश्चिरलब्धपनोराज्ञानकुलतिलकोमन्मथनामादेशिकवरो लोकिकलक्ष्यस्य प्रकाशने अवृत्तोपि आत्मनत्वं नत

स्यक्त्वा विधातलेनियोजयेत् । उन्मनीसानुविज्ञेयामनः संकल्पउच्यते । संकल्पः क्रमतोज्ञानमुन्मनं युगपत्स्थितम् । तस्मात्सा हि महाविद्या यस्मादस्मान

विधत्ते । विन्दतेस्वत्रयुगपत्सार्वज्ञाद्दिगुणामरान् । तत्रस्थोमंत्रयेत्तेजः परस्परसकारणम् । परस्मिंस्तेजसि व्यक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेत् । इति स्वं

१

× अनाश्रितभूतानि भूमास्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं ह्लादैकमयीम् ह्लादेन परमानन्दरूपेणाविवेनस्वकस्वभावाम् सर्वेतासाम्नैनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः। अनंतरूपक्रियाविभोर्वि
धिताः षडाद्युरगानिमहेश्वरस्यैवं गुणाषड्गुणमाप्रपरगान्। तथोक्तं विन्दते स्वत्र गुणपत्सार्वज्ञादिगुणाम्सरान्। इत्यत्र विद्वान्नविद्वलाभे रते
नयोरेतदिति प्रयोगरीतिः। तथैवुनियुनीति। शुद्धविधानतेनियतितत्वमदवीयस्त्वान्नत्वतोनियमोनसंभवतीत्यर्थः। इत्येवं रहस्योपदेशो पनिषद्
नयामंगलकारिकयावहिर्मुखवाक्यानाभिमुखवाक्यसवाद्यकाव्यार्थमाह। कवेः काव्यस्य कर्तुः काव्यविवेचकस्य महत्यम्पवाभारतीवाक्त्र याधि
देवतंवाणीजयति। सर्वेत्रैरगावर्तते। किंभूतानिर्मिति निर्भरांकाव्यस्य करणमादधती। अथवा निर्मितिम् निश्चितां मितिं प्रमांसम्यक्तयापरिछेदमा
दधती। पोषयन्ती निर्मितिः किंदृशीं नृवेति। नवसंख्याकाः घनसंख्यावारसाः। शृंगारादयोयस्यास्लाद्कचासौ अनरस्वरूपचिरारमणीयाम्। तथा अनेनेति।
अभ्यसशब्दार्थसवानायत्तांशब्दार्थयोर्हिविभावाद्यभिधानरूपोपक्षीणात्वंरसस्तुसिद्धः स्वतः स्वप्रकाशात्मस्वरूपोज्ञानवदिति वक्ष्यमाणरीत्यारसैकरूपत्वा
न्नवाकार्यनवाज्ञाप्यमित्यर्थः। अथवा विवेचकादस्यसनपरतंत्रात्किंतु विवेचके नैवज्ञेयमितियावत्। स्वं ह्लादेति ह्लादः चमत्कारस्वरूपः परमानन्दस्वैकः
शोकादिभिर्नमिश्रः प्रचुरोयस्यास्लाद्दशीम्। अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह। नियतीति। नियतआकारणमसद्वंकार्यमितिकार्य [illegible] कारणभावेनछेनोया
नियमः। लोकेहर्षकारणाद्वियस्यर्शनादेर्हर्षोजायते। शोककारणाच्छ्रुतदर्शनादेः शोकइत्येवंरूपः। तेनरहितम्। काव्येशोकादिकारणाभोपिहर्षसैवोत्पत्तेः। तथा
च ध्वनिकारः। सत्वोद्रेकादखंडस्वप्रकाशानंदचिन्मयः। वेद्यांतरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः। लोकोत्तरचमत्कारः प्राणः कैश्चित्प्रमात्मभिः। स्वाकारवदभि
न्नत्वेनायमास्वाद्यतेरसः। प्रतीयमाना अप्यन्ये शब्दार्थाः सपदिद्रुवत्। करुणपाधारसाः प्राज्ञैः प्रौढानंदतयामताः। अलौकिकविभावश्रीतेस्वारनिलीलया
। यदुक्तावसुखंतेभ्यः स्यात्सुखक्तमितिस्थितिः। सर्वत्रकरुणस्वरसस्यैवोपपादनात्। भवेद्रामायणादीनामस्य धातुः स्वहेतुना। तथातेरामपोदाद्यप्रेमकस्तोत्रवा
रिधिः। प्रीत्यारामायणंनित्यंशृणुयाद्वनुभावकः। इत्यादि। तथावास्मीकिरामायणे यार्थबीजभूतायाकारिकायस्त्वलंकाररसरूपंव्यंग्यंचयंबोधयन्तिरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(= अलौकिकैकप्रयोजनोद्दिष्टकवाक्यसमुदायसंग्रन्थत्वं - आरम्भश्च स्वघटकवर्णार्थसानधिकरणस्वघटकवर्णप्रागभावा

दशाप्रोक्तदशाऽनवच्छिन्नपरिस्फुरितस्वच्छंदप्रकाशादिरामपरिपजन्त्संवित्स्वरूपस्याभ्यंतरस्य काप्यस्य शिवतत्त्वस्य प्रकाशिकाप्रभेदप्रयोत्थापिकां शुद्धविद्यां
प्रथमभवनायैशिष्यधुनग्रंथयद्दद्यायेति ग्रंथारंभेति। ग्रंथस्य काप्यप्रकाशापरनाम्नः शिवतत्त्वप्रकाशस्यारंभे चिकीर्षायां विघ्नास्तत्प्रकाशप्रतिबन्ध
काः स्वस्वरूपाख्यातिभेदप्रयोजकाः मायादयः पाशभूताः तेषां विघाताय विशिष्टेष्टानः पुनरनुत्पादादसंभावः तदर्थं समुचितानामानिशं धना
यामसोपूर्वार्धासोऽष्टा इच्छाशक्तिप्रथमस्पंदभूता वासोदेवता विश्वस्यैव धर्मस्फुरणाकेजगीषाप्रवाहसाधनीभूताशुद्धविद्यातां परामृशति
परा.५ शिष्यानुग्रहार्थं सन्मुखीकरोति। कर्वंपरामर्शात्मनः शिवभट्टारकस्यैव वागीशस्य सम्बन्धिनी भारती शुद्धविद्यास्वरूपा वागीशा जयेति सर्वमेव नामादि
क्षिप्तं तत्त्ववर्गमभेदप्रयोत्थापितं प्रख्यात्मवर्तनि। कीदृशीं निर्मितिम् निर्मितमिव पलक्षणात्वात्सर्गस्थितिसंहारान्नामादितत्त्ववर्गस्य आदनी

श्रीगणेशायनमः॥ ग्रंथारंभे विघ्नविघातायसमुचितेष्टदेवतां ग्रंथप्रत्यूहस्मरति॥ नियतिकलनियमरहितां स्वा
द्वैकमयीमनन्यपरतंत्राम्॥ नवरसरुचिरां निर्मितिमादधतीं भारतीं कवेर्जयति॥१॥

धारयन्तीं। अथवा शिवस्यैव निर्मितिं निश्चितां मितिं सम्यक्स्वरूपं यानिमादधतीं पोषयन्तीं। निर्मितिं। कथंभूतां नवेति। नवानां वासा
दीनां शक्तिनां रसेनाभिलाषेण रुचिराम्। तथा चोक्तं श्रीस्वच्छन्दे शुद्धविद्यातत्त्वादिभुवनविचारे। वामया सृजते विश्वं ज्येष्ठया पालयेत्सुतः॥
रौद्र्या लीलोपसंहारं करोति स्वेच्छया प्रभुः। कालाकलादिभूतानि विकिरिष्यन्किरेत्सुतः। वृत्तमप्यमया सर्वं वलंमयानि चामया॥ इत्यादि
सूचितवान् मनः संकल्परूपकम्। न यत्र परमं ध्यानं मुक्तमापरमेश्वर इति। निर्मितिं पुनः कथंभूतामनन्यपरतंत्रामिति। न विद्यते अन्यत्परं
तंत्रं भेदजननप्रकारो यस्याः तां मायायां संत्तिभेदजननप्रकाराः। शुद्धविद्यायां तु प्रथोन्मीलनप्रथमसोपानकल्पायां तात्त्विपरं किंचित्तंत्रमित्य
र्थः। अथवा नास्य कश्चिन्मायादितत्त्वस्याधीनां सर्वोपरि विचिन्वितः। तथा चोक्तं तस्मात्तात्त्विपरं किंचित्तंत्रमित्य
र्थः। अथवा नास्य कश्चिन्मायादितत्त्वस्याधीनां सर्वोपरि विचिन्वितः। तथा चोक्तं तस्मात्तात्त्विपरं किंचित्तंत्रमित्य

न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवं यशसे इत्यादिः। सद्यः परनिर्वृतये इत्यन्तं प्रयोजनं वृत्तावित्यभिधेयं काव्यं साक्षिशेषरागादिरूपेणेति। प्रभुरित्यादिना रटं कुर्वितिप्रभो राजा यथा यथा क्षमाक्षमं त्वमविधार्य वलोके प्रवृत्तिः। तथा च देवि या वज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिवाक्येषु उपपत्तिमनपेक्ष्य वशाद्श्रवणमात्रात्प्रवृत्तिः। अतएवानशब्दः प्रधानम्। वेदादीत्यादिशब्दात्स्मृतेर्गृहणम्। वेदादीनि च तानि शास्त्राणि परमेश्वरोक्तानि तैः प्रोविलक्षणमिति सम्बन्धः। सुहृत्संमितमिति यथा हितानि दर्शनि सुहृन्मित्रविद्वान्निवर्त्य हितेच प्रवर्तयति तथा सुहृत्संमिता। सहृदयत्वात्तीसुपारख्यानप्रदर्शिकाः। अतएवार्थे अभिधेये एवमेव पर्यवसन्नः। ननु वाद्यपि ईदृशाश्चनेपुराणादिषु इतिहासाः वृत्तार्थकथनानि ननु पुराणानि वर्णनाविधिनिषेधचोदनाप्रतिपादितानि विलक्षणमन्यादृशम्। अत्र हेतुमाह। शब्दार्थयोरित्यादि। इदमत्राकूतम्। काव्येहि बाह्यार्थाभिभावादेः प्रत्यायनम्। तेन च भावनाया अवर्त्तिनि सहृदये पानकरसवद्विभावनादिसमूहालंबनात्मकस्य चमत्कारस्वरूपः स्वयमेव स्वरसोद्भूतानुसरणात्मको रसः प्रकाशते इति वक्ष्यमाणत्वाद्रसस्याङ्गिनोऽङ्गभूतो यो व्यापारो विभावनादिस्तत्प्रत्यायनं तस्मिन्स्वरसतया तदर्थप्रयोगात्कदर्थयोर्गुणीभावेनाप्रधानेन हेतुना वेदादीनि इतिहासादेश्च विरुद्धलक्षणं विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरेत्यादि। लोकोत्तरस्य कोलेत्रमदादिभिः कारणा-

रजादिगतोचितानाचारपरिज्ञानम्। आदिपदेन मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम्। तत्फलं प्रयोजनं मौलिभूतं समनंतरमेव रसास्वादनसमुद्भूतविगलितवेद्यांतरप-

रमानंदम्। प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्संमितार्थनात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणीभावेन रसांगभूतव्यापारत्व-

वर्णनया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मतत्कान्तेवसरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं

दिनावक्ष्यमाणस्य लोकिकस्यारसस्य वर्णनायां निपुणाः यः सरसकविः। ननु यत्किंचिद्रुद्रमात्रप्रयोजनकः। न स्यकवेर्यत्कर्मतत्काव्यम्। यथा कांतारमणीरसतापा-

दनेनेङ्गितैः स्वात्मन्यभिलाषोत्पादनेन कांतमभिमुखीकृत्य यत्किमपि स्वाभिलाषितं कांतेन कारयति तथा तस्मिन्नपि तथा काव्यमपि सरसतापारसास्वादानुभवस्यापा-

दनेनाभिमुखीकृत्य सत्कर्मचरणादामः सर्वसंपद्भाजनमभूत्। रावणो दुष्कर्मसंपद्भाजनभ्रष्टः। अतएव भुभवेव कार्यं नाभुभमित्युपदेशं करोति। च शब्दाद्घरा-

आदिसमुच्चिनोति। यथा योगमिति। राजादिगतोचितानाचारपरिज्ञानस्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशस्य च सहृदयेनैव योगो न तु कविनापि कवेस्तु

प्रागेव सिद्धत्वात्। अन्यथा नहृगतिनानुपपत्तेः। अन्यानि सर्वाणि द्वयोरपि इति भावः। इत्यतो हेतोस्सर्वथा काव्यवाञ्छाभिलाषिकैः सर्वैः प्रकारैस्तत्काव्यस्य करणे विशेष

लाचपननीयमुत्साहः कार्यः। ह्य॰ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कमुखेन वृत्तार्थमाह। नियतश्च क्षेमादिकया। तद्विपाकेऽनायासेन ब्रह्मसुनिरूपनं॥ यस्मान्नियमसेवानिष्ठानिस्तेनकल्पते। इत्येवं वा गमोक्तस्य चात्मा धर्माधर्मयोर्नियमसा
मर्थ्येन नियतं चेतनाचेतनादिकं रूपं यस्यात्मनस्तस्य। अनस्त्वमुवेत्यादि। श्रीत्वं श्रीनिविपादात्मकाः प्रकाशात्मवृत्तिनियमार्थाः॥ अस्योत्पत्तिभवाप्त्ययलन मिथुनवृत्तयश्च
गुणाइति शास्त्रशासनात्मलक्षणैर्गुणैर्नसुखदुःखमोहस्वभावा। तथा परमाणवादिनदुपादानं कर्मादिवन्नसहकारिनिमित्तकारणं। तयोः परतन्त्रा कार्यतयानियत
पश्चाद्भाविनी षडुसेति। मधुरादिरसषड्गुणा पिनतु सर्वेषामपि रुचिप्रदा पित्तिकत्वादिनावासात्विकत्वादिनावा प्रकृतिभेदेन प्रत्येकं भिन्नरुचिलक्षणा। साप्रसिद्धा रसाद
श्रीसमनंतरोक्तधर्मवतीत्रलक्षणानिमित्तिर्निमित्तं वपुर्दत्ता विधेयभूतगुणः। नु पुनः। एतस्यावलक्षणा विरुद्धलक्षणा कविवाचो निमित्तिः। तथा च जयतीति लभ्य
नेत्यन्तेनवाक्येन लक्षणा मूलगूढव्यंजनयानमत्कारात्मकं वस्तुव्यंग्यं अतिरक्तावृत्यार्थकृथनाद्यतिरेकालंकारोव्यंग्यः। सर्वस्याः कारिकायावाक्यार्थस्तु तत्
कवेर्भारतीविषयोरतिभावोव्यंग्यनिवरणाकारः। गुरवस्तु सन्तपिभावध्वनिरसस्वनामहः किन्तु जयतीति पदस्यात्मभारत्यानि मीणानित्योर्थो गिनयोत्
हृत्प्रकृतिनयावीररसध्वनिरत्नस्वनिरसाहुः। आदिवाक्येन यथोक्तव्यमभिधेयं प्रयोजनं प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्ध्यर्थं इतिवाक्यक्रमप्रसिद्ध्यादिवाक्यमकना
नियतश्च नानियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाणवा उपादानकर्मादिसहकारिकारणापरतन्त्रा षड्रसानच हेत्वेवनैः सेनादृशीत्रलक्षणानिमित्ति
निर्मीणामेनहिलक्षणातु कविवाङ्निर्मितिः। अतएव जयति। जयुसर्वेनमस्कारआक्षिप्तइतिनाप्रणामोस्मीनिलभ्यतेः इत्याभिधेयंप्रयोजनमित्या
हः। काव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतयेकांतासम्मितयोपदेशयुजे। कालिदासादीनामिवयशः। श्रीतद्विदधिकादीनामिवुध
रणिकापूर्वप्रयुक्तो। इत्याभिधेयमिति। अत्रकाव्यमभिधेयम्। यशःप्रभृतिप्रयोजनम्। अर्थस्य धनस्य करणात्कृतनमस्ते। तथा व्यवहारस्य वित्तं तस्मै। तथाकां
तयासम्मितस्तुल्यः। तद्भावेनोपदेशस्य योजनं युक्तस्मै। सर्वस्यादर्थे चतुर्थ्यः। अस्याः कारिकायाः अर्थमाह कालिदासादीनामिति। कावंकवेस्तत्कर्मुः। चपु
नः। सहृदयस्य रसिकस्य। श्रोतुरपि। यशः करोति। अनेन कविनासम्पकतपालनं अनेनसम्पकतयाज्ञानमिति रत्यानिविधत्ते। कवेः केषामिव कालिदासादी
नामिवेत्यत्र लिंगसंख्याविभेदेपि उपमानोपमेयत्वं वस्त्वयम्। राजाहिगतेति। राजगुरुभ्यां निसमीपेकयंवर्तितव्यं कथंनवर्तितव्यमिति स्वरूपस्योचितस्य
रस्यकरणीयपुरिज्ञानम्। सकलप्रयोजनेति। धर्मार्थकाममोक्षाः प्रयोजनानि तेषां मौलिभूतं सर्वोत्कृष्टतयामोक्षस्य। समनंतरमित्यादिरसवरणानिनिरूप्यते
रस्यकरणीयपुरिज्ञानम्। सकलप्रयोजनेति। धर्मार्थकाममोक्षाः प्रयोजनानि तेषां मौलिभूतं सर्वोत्कृष्टतयामोक्षस्य। समनंतरमित्यादिरसवरणानिनिरूप्यते

२५ अयुना विभक्तिः पुनरेकैवउपमानोपयोरित्यभियुक्तस्मरणादेवचनस्याप्रिवचनेनसम्बंधः। अत्रकालिदासादीनांक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथहेतुत्वमनंतरंवाक्यस्यलक्षणंविवक्षुः। निर्दोषंगुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम्॥ रसान्वितंकविःकुर्वन्कीर्तिंप्राप्नोतिविपुलांप्रीतिंचाप्नोति॥ इतिवह्निपुराणे
व्यासोक्तिमनुस्मरन्नाह। एवमस्मत्पादिः। दोषगुणालंकाराणामप्रमाणप्रत्यासत्तेनष्टयोस्तत्क्षणीयत्वादूरस्थानभिविष्यन्त्यो निर्देशाः। अचेतनदेश
मात्रमादोषोइत्यादिनाकृतं शब्दार्थावित्यनेनत्वनुपदमेवस्पष्टाचकोलाक्षणिकइत्यादिनाद्वितीयोत्वासंवक्ष्यमाणोव्यंजकावेवशब्दार्थावुद्दिष्टौ
ननुयौकौनचनयथाकथंचित्त्रयुज्यमानौ। अतएवसमवायंघटयतुर्नदिष्यादुत्वादौशब्दवत्वेपिव्यंजकत्वाभावान्नीरसत्वान्नकाव्यत्वप्रसक्तिः। तत्
स्मात्सिद्धमेवंकाव्यलक्षणं आत्मस्वरूपस्यरसादिध्वनेर्भागायतनभूतौशब्दार्थौशब्ददोषैरर्थदोषैश्चरसापकर्षकैः कुष्ठितजाड्यत्वादिभिरिवभूत्यो
गोयौदिभिरिवमाधुर्यादिभिर्गुणैरसोत्कर्षकैःपोषितौ। अलंकारैःशब्दार्थोभयरूपैःपरपरयारसस्यैवोपकारकैर्हारादिभिरिवालंकृतौ एतदाह
गोशब्दार्थौतदादिवाक्यत्रयेणैरात्रक्रान्तकाव्यभवतीसन्वयः। ननुनिर्दोषगुणत्वेएवविशेषणेकाव्यलक्षणेसमुपादत्ते ननुसालंकारावि
नाव्युत्पत्तिः। काव्यंकर्तुंविचारयितुंचयेजानंतिनदुपदेशेनकरणेयोजनेवपोनःपुनेनप्रवृत्तिरिनेत्रयःसमुदितानतुमत्ताःकाव्यस्योद्भवनि
मीरोपसमुद्भासेचहेतुर्नतुहेतवः। एवमस्मत्कारणमुक्तास्वरूपमाह। तदुक्तदोषैःशब्दार्थौसपुरणावनलंकृतौपुनःक्वापि॥ दोषगुणाल
कौवक्ष्यंतेः। क्वापीत्यनेनेतदाहः। यत्सर्वत्रसालंकारौ। क्वचित्फुरालंकारविरहेपिनकाव्यत्वहानिः। यथाः यःकोमारहरःसरस्वतीहृदयस्ता
एवचैत्रक्षपास्तेचोन्मीलितमालतीसुरभयःप्रौढाःकदंबानिलाः॥ साचैवास्मितथापिचोर्यसुरतव्यापारलीला विधौरेवारोधसिवे
त्याहाक्वापीत्यादिः। विशेषप्रतिषेधेनोपाभ्यनुज्ञेतिन्यायात्क्वचिदेवरसध्वन्येकनासमीचिनकाव्ये अलंकृतौ अन्यत्रनुसालंकृतौएवेतिभावः।
अत्रानुदराकल्पितिक्तत्रदृष्टार्थवाचकतयासुदृश्यवाच्यत्वेनप्रकाशस्य यस्यकस्यचिदलंकारस्यविरहेपिअर्थतोसद्भावस्यप्रतीयमानसत्वेनेतिनकाव्यत्व
हानिः। अतएवोदाहरतिः। यथेत्यादिना कुमारीभावंशृंगाररसानभिज्ञतामपहृत्यार्थात्सस्मिन्मरतिभावमुत्पादितवान् सएवरसज्ञतापादक
एवनत्वन्यःकश्चिन्हिशब्दोऽवधारणेः। ततश्चवसुएवेष्टोभिलषणीयएव। नतुअनभिलषणीयः। एवंनारएवंतस्मिन्मरतिर्यामिरुद्दीपितातां
एवंनत्वसादृश्याः। एवंत्वोन्मीलितेत्यादिज्ञेयम्। साचैवास्मीतिः। अस्मीतिविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातोऽहमित्यर्थः। ततश्चयुस्मान्नदास्मिन्नरसमु
त्पन्नारतिरागैरेवयत्रक्षपाभिरुत्कर्षनीतासेवाहंसेवाहमप्यस्मि नत्वन्मादृशीभूता। एवमत्रापिचोर्यसुरतस्यपोव्यापारोभिप्रायप्रकारादिः

नोऽ२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वमभिधेयप्रयोजने प्रतिपाद्यकारणपूर्वकं कार्यमित्याभिधेयस्य प्रथमं कारणं विवक्षुः सावतारणिकां कारिकामाह। अस्य काव्यस्य कारणमुत्पत्तौ विवेचने च हेतुमाह शक्तिरित्यादि। शक्तिरुत्पत्तौ काव्यकरणे शक्तिर्भावनाख्य आत्मगुणः कवित्वस्य बीजरूपः प्रतिभापरपर्यायः। समवायिकारणम्। संस्कारविशेषः। संस्कारस्य भावनावेगास्थितिस्थापकत्वेनत्रैविध्येपि भावनाख्यस्यात्मगुणस्यैवेह ग्रहणाद्विशेषोक्तिः। काव्यवाक्योर्व्यतिरेकेण कार्यकारणतोपदर्शयति यां विनेत्यादिना। नप्रसन्नोह्लसेत्। प्रसन्नं चेति कविनासंस्कारात्मा तमपि सहृदयेन शक्तिभावादस्य पाविवेचितमुपहासास्पदमिति विवेच्य विवेचकोक्तिः लोकस्येत्यादिना। विमर्षेनान्मुहुर्मुहुरनुसंधानात्तस्यैव संस्कारस्य संस्कारविशेषस्य व्युत्पत्तिः। तथा चशास्त्रस्य संस्कारो ज्ञानमदृष्टं वादिविरोधीति शास्त्रोक्तेर्दृष्टवादिनानेपि संस्कारः पटुप्रयत्नादादरप्रयत्नाच्च पुनर्जायते। तथाहि विपाचित्यादिषु भ्यासमानेषु तस्मिन्नेवार्थे पूर्वसंस्कारः

अस्य कारणमाह। शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासवृद्धिर्हेतुस्तदुद्भवे। शक्तिः कवित्वबीजम्

सः संस्कारविशेषः। यां विना काव्यं न प्रसरेत्। प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात्। लोकस्य स्थावरजंगमात्मकस्य लोकवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगलक्षणानां काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनां आदिग्रहणादितिहासादीनां विमर्शः

रसपेक्षमाणादन्तरेणान्तरस्मात्सत्यया दात्मनः संयोगात्संस्कारत्रयो नायनेहेतिरस्मात्सिद्धमेतत्। भावनाख्यः संस्कारो जन्मान्तरीयत्वादुपक्षीणः पिनिपुणतया भ्यासेन च पुनरतिशयं प्रापितः काव्यस्य रचने विवेचने च हेतुरित्येकवचनाभिप्रायः। तथाहि काव्यस्य रचने विवेचने च शक्तिः समवायिकारणम्। तथा चोक्तम्। कवित्वं जायते शक्तेर्बहुभ्यासयोगतः। तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसीति। एवमन्येरपि नैसर्गिकीचेत्यभिप्रायेणैव बहुनिर्मलमः अमन्दभ्याभियोगो यः कारणं काव्यसंपदः। प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विपश्चितः। भूषणस्तु निबन्धभ्यासः काव्यस्येषा व्यवस्थितिरिति। यत्तु कालिदासादीनां व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां विनैव शक्त्युल्लासमात्रेण कवितास्फूर्तिरिति तत्रापि प्राक्तनसंस्कारस्य रूपत्वात्तिरावतरणमेवाविनासिद्धम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आकरणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु स्फुटस्वरसवदलंकारइत्याशंक्याह। रसस्येति। रसस्य गुणीभूतत्वेन रसवदलंकारं वक्ष्यति इह तु रसस्य प्राधान्यादलंकार्यत्वमेव नालंकारतेति भावः। अथवा अत्रकस्यचिदुपपत्तिमात्रं ओत्पन्नारतिश्चैत्रस्य पादभिरुद्दीपनैरुद्दीपिता उत्कटयाव्यभिचारिभावेन संचारिता। अभीष्टस्य वोर्य सुरतव्यापारलीलाविधेरनधिगमात्स्वकर्षत्रासादिपूर्वं भृङ्गारतां भजते। सएवचप्रधानतनुकस्यचिदंगस्य। एवंकाव्यसामान्यलक्षणा मुक्त्वाविशेषलक्षणा पूर्वं विभागमुद्दिशति। तद्भेदानिति। तस्य काव्यस्य भेदान्विशेषान् क्रमेणोत्तममध्यमावरतया। व्यंजनव्यापारगम्यो यो वाच्यात्साक्षात्संकेतितादर्थादिति शब्दार्थयोरिति संकेतः चमत्कारकारिणि संकेतः। इदं काव्यमुत्तमं बुधैः कथितं कथितमिति नपुंसकोनिर्देशः प्रकृति भूतकाव्यशब्दापेक्षया तथाचाभियुक्ताः। वाचकः प्रकृतलिंगं गृह्णातिविहितेनचेत्याहुः। तथोत्तमं काव्यं बुधैः कथितमिति हिरन्वयेन योजनाः अत्रोत्तममित्यनेन क्रमः ध्वनिरितिविशेषः। वृत्तस्यार्थमाह। इदमिति। प्रधानेति। अव्यवधानेनार्थोपपादकत्वात्प्रधानभूतश्चासौस्फोटस्तद्रूपचतद्व

रसस्य हि प्राधान्यात्प्रालंकारता। तद्भेदाक्रमेणाह। इदमुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्यादृध्वनिर्बुधैः कथितम्। इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकस्य शब्दस्य ध्वनिरितिव्यवहारः कृतः।

ग्यच्चतस्य व्यंजकोयः शब्दः प्रकृतिप्रत्ययादिवर्णाभिधेयोऽर्थो लाक्षणिकाश्रयमाणास्तस्य ध्वनिरितिव्यवहारः संज्ञाकृता। तथा चात्रशास्त्रप्रक्रियाः स्वरागस्थिरोगवाद्यानां नाप्रयत्नभेदानुपातिनोवायवीयाध्वनयः प्रत्येकमेवं तत्तद्वर्णोत्पत्तिकृतयास्फोटमस्फुटमभिव्यंजयन्तः। पूर्वपूर्वविषयसंस्कारसाचिव्यलाभेनस्फोटमाभासयन्ति। तथाचात्रप्रत्यक्षमिति निखिलवर्णविभागोल्लेखक्रमसमन्वयवमेकं विस्पष्टमेकबुद्धिनिर्ग्राह्यं मर्थवत्तमनुभूयते यद्विवर्णाएवपदतदेकबुद्धिनिर्ग्राह्यासित्यनालंबनाबुद्धिः पर्यवस्यति शब्दादर्थप्रतिपत्तामहेरतिव्यपदेशश्चनघटते तस्माद्वर्णाव्यतिरिक्तः कोपिसंभवत्यर्थः। यत्सादर्थः स्फुटीभवतिरतिस्फोटसिद्धिर्वैयाकरणस्य। अत्रत्वयाद्विवर्णातिरिक्तं सदसदनतिरिक्तं वाक्यतदर्थप्रतीतिर्नस्यादिति न याहि। नवर्णाः प्रत्ये क्रमर्थविषयाधिपमाविर्भावपत्तिः आद्विवर्णादिवार्थगतौशेषवर्णविषयर्थ्य प्रसंगात्। समुदायश्चनेषां नसंभवति। अन्त्यवर्णग्रहणसमयपूर्वेषामसंभवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सैवलीलाविनोदस्तस्याविधौकररोगनिमित्तसम्भ्रमः तत्करणार्थं रेवारोधसि विषये वेतसीतरस्तलं विषये चेतः समुत्कण्ठने। उत्कण्ठयासुत्सुकत्वं धैर्याभावः पर्यायाकालाक्षम
मनाक्प्राकट्यने। अत्रक्षयाश्चेत्रस्य मास्वतीतृतीयाद्विविकसति कदम्बवर्षाभिनिकयेसम्बंधरति योनपपक्षा भातः सवसंतेसर्वपुष्पाणि इतिकविसमयादा
वनिरस्तो बोध्यः। अत्रस्फुटेनेति। अस्फुटप्रतीयमानाविभावनाविशेषोक्तिः। तदुभयसंकरः समुच्चयश्चेति शेषाभ्यनुज्ञयासंसेक्ष्यर्थः। तथाहि का
लाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टप्राप्तिस्पृहादिभिः सुरवशोषत्वरार्चनाविश्वासास्थिरतादिलक्षणाविक्षणादुत्कण्ठाप्राहि अत्राप्तस्येष्टसम्प्राप्तिस्पृ
हादिकारणं सति इष्टवरादिसन्निहितएवेष्टप्राप्तिस्पृहाभावेपिकार्यायाउत्कंठायाउत्पत्तिरितिकारणविनाकार्योत्पत्तिलक्षणविभावनालक्ष
णः स्वचनस्फुटः। अभावाचकैर्नञादिभिः साक्षाच्छब्दैरनुक्तत्वात्। किंतुव्यंग्यएवार्थः। तथाचोदाहृतासाक्षाद्वाचकैः शब्दैः असंभवतमंदनमंगयष्टेः
सादिः। एषवाचधृतिस्यात् पूर्णानाज्ञानदुःखाभावोत्तमाप्तिभिः। सोहिसवदनोल्लासमहासप्रतिभादिलक्षणाविक्षणात्। धृतेरुत्तमस्याभीष्ट

अत्रस्फुटेनकश्चिदलंकारः॥

स्प्राप्तिः। कारणं तस्यांवरापभीष्टाप्तौ सत्यामपिधृतेरनुत्पत्तिकारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिलक्षणो विशेषोत्तमलंकारः। सोपिनस्फुटः धृतिभावस्यद्वादे
साक्षादनुक्तत्वात्। किंतुवरकरणाद्धृतिविरोधिन्याउत्कंठायाः सत्त्वयाधृतिभावोव्यंग्यएवार्थः। तथाचविभावनाविशेषोक्तेरेकतरस्यपरिग्रहेसाध्य
कमितरस्यपरिहारेबाधकंनास्तीतिसंदेहेसंकरएषोलंकारः। सोपिनस्फुटः। अस्फुटयोः संकरस्यापस्फुटत्वाद्व्यंग्यएवार्थः। [redacted]
तथारेवारोधसीत्यादिनिलस्वसम्भ्रमस्यनिमित्तार्थः। तथोक्तयोजना। यः कोमारहरः सएववरस्तथापिचैयंसुरतव्यापारविध
र्थः एवंसएवचैत्रक्षपासुथापिरेवारोधसिवेगः समुत्कण्ठने। सचैवेति अत्रसमपितेवतथापिचेतः समुत्कण्ठनेएवरूपमत्रमिलविषयत्वादने
कस्यापरांमुत्कंठाक्रियाणांयोगपद्येनसमुच्चयालंकारः। सोपिव्यंग्यएव। समुच्चयवाचकेश्वरादिभिरनभिहितत्वात्। अपिचः सम्भ्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वमुत्तमस्य लक्षणमाह उद्दिश्य मध्यमस्याप्युद्दिशति वाच्यमेव यत्र चमत्कारकारि व्यंग्यं तु वाच्येन समं तस्मादप्रधानं वा सन्न समं चमत्कारि तत्काव्यं मध्यमं गुणीभू
तेहं स्थमित्यर्थः। एतदेवोदाहरति। यथेति। अत्र कविविवक्षितविप्रलंभाभासस्य वाच्यं मुख्यमालिन्यमनुभावत्वेन यथा पोषकं न तथा तेन मुख्यमालिन्येन
मृगाङ्कसंकेतभंगउद्दीपत्वेन तथा पोषकं इति भावः। तथाहि। तिनपात्रं यामनरुणमालं व्योमसन्नारातिः। नववंजुलतादिनाद्दीपिता मालिन्येसा पुनर्भावानुसं
धेरात्मुक्तादिभिः संचारिता। अभीष्टस्मरत्यादेरनधिगमाद्धि प्रारंभनां प्राप्ता। तृतीयस्य काव्यप्रकारस्य लक्षणमाह इति। शब्दचित्रमिति। अव्यंग्यं कवि
विवक्षाविरहेण घटयंग्येन प्रधानेनापि गुणीभूतेन तत् काव्यमवरं चित्रसंज्ञकं क्वचिच्छब्दचित्रं क्वाप्यर्थचित्रमिति योजना। ननु शब्दार्थयोर्पूर्वोक्तविशे
षणाविशिष्टं काव्यस्य शरीरं व्यंग्यं त्वात्मा असतित्यात्मभूतेसुन्दरस्यापि निर्जीवस्य शरीरस्येव काव्यस्य शब्दार्थचित्रमात्रत्वं काव्यत्वव्यपदेशहेतुतां
वाह। अव्यंग्यमिति। नत्वत्र व्यंग्यस्यात्यंतमभावः किन्त्वस्फुटत्वं विलंबनेनोपस्थितत्वं कविवृद्धितात्पर्यविषयीभूतत्वमेवेति। अत्रापि पूर्ववन्नत्र ईश्वर
अत्र नदंतिकसेन रत्नं गतासीति प्रधानेनव्यज्यते। अनाहशिगुणीभूतव्यंग्यं व्यंग्यतुमध्यमम्। अनाहशिवाद्यादनतिशायिनि। यथा यामन्
रुणान्तररपानववंजुलमञ्जरीसनाथकरम्। पश्यंतीभवति मुकुलनिरंतरमलिनासुरवछाया। अत्र वंजुललतागृहे दत्तसंके ताना गतासौ
ति गुणीभूतं व्यंग्यम्। तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात्। शब्दचित्रं वाच्यचित्रमवरं गौणत्वेरसमम् चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम्
र्थात्तकतयैव व्याख्या। क्वचिन्नअभावे वाचकतयैव नञः केवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणा पुनिवद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तत्र चित्रेन तन्मरं
काव्यानुकारो यथा दुष्करयमकादौ। यदाहुस्तत्परास्तमवदिव्यम्। दुष्करयमकादावपि रसभावादिवंशसत्वात्काव्यत्वमेवेति। अत्रेदं तात्पर्यं
स्य। यथा लेख्ये नानावर्णकेसूपगुणराजादिप्रतिमा मालोक्य चमत्कृतमनसः क्षणानापेक्षते साक्षात्प्रतिभासमानमपि स्थितिपालादिकं
न तथैव काव्ये वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेण कृतिपक्षाह्लादहृदयाः सहृदयाः सदपि व्यंग्यं विलंबोपस्थितत्वान्नानुसंधत्ते इत्यर्थः। रामः॥

४अव्यंग्यमिति स्फुटत्वतीयमार्थरहितम् अवरं मध्यमम्। ५मू.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननन्नन्नेति। तनोयतो हेतोः स्फोटस्य व्यंजकोध्वनिरुच्यते ततो हेतोः ततः ध्वनिर्वा नेषां वैयाकरणानां मतानुसारिभिरन्यैरपि ध्वनिकारादिभिरलंकारिकैः। स्वभावि
तमुपसर्जनीकृतम्। वाच्यं साक्षात्संकेतितो योऽर्थस्तेनानुरणनवद्व्यंग्यं तस्य व्यंजनेक्षमसमर्थं च तद्रूपार्थयोर्युगलं तस्य ध्वनिरिति संज्ञा तेन च यः। अत्रादावर्थो
रिति कापि शब्दो व्यंजकः क्वाप्यर्थ इति तथा चकास्यति। यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृत्य स्वार्थौ भूतः कावविशेषः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः। ए
तदेवोदाहरन्ति। यथेति। निःशेषच्युतं ननु प्रक्षालितं चंदनं यस्येत्यादि सर्वं ननु सर्वांगम्। निर्मृष्टः निःशेषतो मार्जितो ननु धौतो रागो यस्य एतादृशाध
रोऽधस्तनोष्ठः। उत्तानतया करं वारंवारं चुंबितत्वात्। नयनरेदगूर्ध्वः। नेत्रे दूरं दूरतरस्वानंजने निकटे त्वतरागसावशेषांजने। पुलकितमिति तथा प्र
थमे पुलकितानन्तर्य विशेषेणगतत्वेक्षामानतु अक्रावयवरेखेति मिथ्यावादिनि बहुधाभ्यर्थितो विनायात इत्यावादिनि। इति केवलसंज्ञापका
रिणीचतुस्त्रिसखि सखिवत्वेहि मत्वतारागमस्मियसंभोगश्चनस्यात्। अतस्तवाम्बवज्जनस्याज्ञानपीडागमः पोऽभविष्यतियया एतादृशीत्वयितो मत्ता

ननन्नन्नेति। तनोयतो हेतोः स्फोटस्य व्यंजनं ध्वनिरुच्यते ततो हेतोः ततः ध्वनिर्वा नेषां वैयाकरणानां मतानुसारिभिरन्यैरपि ध्वनिकारादिभिरलंकारिकैः। स्वभावि
तमुपसर्जनीकृतम्। वाच्यं साक्षात्संकेतितो योऽर्थस्तेनानुरणनवद्व्यंग्यं तस्य व्यंजनेक्षमसमर्थं च तद्रूपार्थयोर्युगलं तस्य ध्वनिरिति संज्ञा तेन च यः। अत्रादावर्थो
रिति कापि शब्दो व्यंजकः क्वाप्यर्थ इति तथा चकास्यति। यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृत्य स्वार्थौ भूतः कावविशेषः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः। ए
तदेवोदाहरन्ति। यथेति। निःशेषच्युतं ननु प्रक्षालितं चंदनं यस्येत्यादि सर्वं ननु सर्वांगम्। निर्मृष्टः निःशेषतो मार्जितो ननु धौतो रागो यस्य एतादृशाध
रोऽधस्तनोष्ठः। उत्तानतया करं वारंवारं चुंबितत्वात्। नयनरेदगूर्ध्वः। नेत्रे दूरं दूरतरस्वानंजने निकटे त्वतरागसावशेषांजने। पुलकितमिति तथा प्र
थमे पुलकितानन्तर्य विशेषेणगतत्वेक्षामानतु अक्रावयवरेखेति मिथ्यावादिनि बहुधाभ्यर्थितो विनायात इत्यावादिनि। इति केवलसंज्ञापका
रिणीचतुस्त्रिसखि सखिवत्वेहि मत्वतारागमस्मियसंभोगश्चनस्यात्। अतस्तवाम्बवज्जनस्याज्ञानपीडागमः पोऽभविष्यतियया एतादृशीत्वयितो मत्ता

रसनंजने पुलकितानन्तर्यतवेयनतु। मिथ्यावादिनि इति बंधवज्जनस्याज्ञानपीडागमवापीस्मानुमिता गनामिनपनस्याधमस्यान्निकम

मीपाहापीस्मानुगता ननु नस्याभ्यर्थनापेक्षयानीचाभिलाषो सावाग्रविदुस्याधमस्य निःस्नेहस्य नीचानुरागिणश्च समीपमिनिसोत्सासंविशेष
णानामर्थविगमात्। वापीमित्यत्र वाच्येनविधिनानिषेधोव्यज्यते। न यानपनरित्यत्र निषेधेनवाच्येनविधिर्व्यज्यते। न वाचवापीस्मानुगमनानिषेध
व्यंजना। वापीहिजनाकीर्णा। तत्रहिबीडयात यावद्विधमार्जनाभावान्निःशेषेणचन्दनच्यवनंनस्यात्। यदितुस्यात्तत्ननतदादन्यत्रापिस्यात्। न यास्यानंक्षनंवेद्रा
गमार्जनं किमिति अधरएवहयोरेवोष्ठयोः स्यात्। न यानेत्रेदूरतरस्वकयमनंजनेनिकटेपिकिंन। न यानतुः पुलकितामिति किंस्यानशोसापुलकितानिश
येपिस्यात्। इयंतनुस्तथानन्वीकिंस्यानाहिशेषनोदूरपरेखोपरेखासाहिनि। एवमेवनिःशेषस्यादिनानायकसंबंधीदृढतरकरपरामर्शः निर्मनराधरपा
नंविरतरनेयनहृयपुलकनम्। गाढपरिरंभरणाद्येदृढयास्तादनंचमिथ्यावादिनीसादीनांदूतीविशेषा विशेषणानांपदानांनस्याधमस्येति पदयाः सा
हाय्येनतदनिकरेनुगमनविधिनेवव्यनक्ति। यश्चाचान्योवाच्यलक्ष्यव्यंग्यानांविशेषणविचारः सोग्रे पंचमोल्लासे परीक्षणेनेहायतम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथकाथलक्षणोद्देशे शब्दार्थौ लिलेखयिषुस्तत्रासान्तरमारभते। क्रमेणेति। क्रमेणात्र यमं शब्दस्य तनोऽर्थस्य इत्यर्थः। स्वरूपमसाधारणधर्मं समाह। लक्ष्यपामीत्य
र्थः। शब्दविभागमन्तरमर्थविभागः। अर्थज्ञानानन्तरं शब्दलक्षणमुक्तेयमिति तदनुशब्दानां लक्षणमेवोद्भासकथनस्त्वर्थः। एवं शब्दविभागमुद्दिश्यार्थ
विभागमुद्दिशति। वाच्यादयइति। तेषां वाचकादीनामर्था अभिधेयाः। मतान्तरमिदं श्रुत्वा योऽप्यसीति तमुद्दिशति। तात्पर्यार्थेति। अभिहितान्वयवादिमतमि
ति। केचित्तु किंचिन्मतेन पुनः सर्वेषां सर्वत्रत्ववाचकत्वयस्य वाच्यत्वमिति सेवत्रसिद्धिः। आकांक्षासमभिव्याहृतपदार्थगोचरगोचरज्ञिज्ञासासेति
कुमांजलौ दर्शनात्। सहोच्चारितानां वक्तृणां पदार्थानां समन्वयबोधार्थमन्योन्यापेक्षाकांक्षा सा च श्रोतृजिज्ञासारूपा प्रतीतेरपर्यवसानमिति या
वतः एकवाक्यविच्छेदेनानिरंतरमुच्चारणात्सिद्धिः। योग्यतापदार्थानां परस्परान्वयेबाधाभावः। एतत्त्रितयवशाद्दृश्यमाणा रूपाणां देवदत्तगामानयेत्या

क्रमेणाशब्दार्थयोः स्वरूपमाह। स्वात्मा च कोलाक्षणिकः शब्दो व्यंजकस्त्रिधा॥ अत्रेति काव्ये पि षां स्वरूपं वक्ष्यते। वाच्यादयस्तदर्थाः पुः
। वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः। तात्पर्यार्थोपि केचित्। आकांक्षासन्निधियोग्यतावशाद्दृश्यमाणस्वरूपाणां समन्वयेन तात्पर्यार्थो विशेषवपरपदा
र्थोपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम्। वाच्यएव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः।

दिवाक्येगवादीनां सामान्यरूपाणां संसर्गो तात्पर्यार्थः विशेषवपर्वाक्तिस्वरूपः। स्थानादिभेदेशाद्देशान्तरप्राचरणात्मा अपदार्थोपि सामान्यनाविभिर्गवादि
पदैरनाभिधेयपि वाक्यार्थः समुल्लसतीति। सामान्यवाचिनां गवादीनामानयनानयनासंभवात्तात्पर्यशक्त्यातत्सतीति रिति भावः। अभिहितान्वयवादि
नां। आभिहितानां पूर्वमिवानन्त्यादिशंकया सामान्ये संकेतितानां गवादीपदानां पश्चादाकांक्षादिरूपतात्पर्यशक्त्यासमन्वयइति अभिहितान्वयवा
दिनां मतम्। वाच्यएवेति। देवदत्तगामानयेत्यादिवाक्येनाभिधेयः साक्षादिमद्यत्रे देशाद्देशांतरप्राप्तरूपो ऽर्थः अक्षाठ निर्जीनिपदार्थ इति न्याया
द्वाच्यस्वसाक्षात्संकेतितः। किंतात्पर्यकथनेनेति। अन्वितानां पदानां पश्चात्तात्पर्यशंकेत इति वादिनः। एतद्देवविस्तरपरीक्षा तेपंचमोल्लासे ९॥

Nepal Sanskrit University, Baineckl Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रशब्दचित्रमुदाहरति। स्वच्छंदयथास्यात्तथानतुवातादिवशेन उच्छलयंती। अच्छाकच्छकुहरेषु। छातेनाः नत्वा अम्बुनश्छटा परं पराय स्यात्सादृशी एवंभू
तो उल्लसन्मोहः ज्ञानंनेषां तास्ताश्चैमहर्षयः। तैर्हर्षेणाहर्षीयमोक्षायुक्तानिहितं स्नानमाभिषेकः। आह्निकं संस्कारं स्नानादिविधिर्यस्यामेतादृशी न
थाउपनुद्रुकच्छुहराः महत्स्रुताः मरणकृतिवासगतीः तैः छत्वा तत्स्वेशमुखेनदीर्घाउच्चताश्चते अदरिद्राः स्थूलाश्चतेद्रुमाः। तेषांद्रोहः पातनं
स्मिन्नुद्रेकमयाअस्युत्कृष्टाश्चतेउभयः तैः छत्वा मेदुरोऽहंकारो यस्यास्तादृशीमंदाकिनीवामंदतांजाड्यंभिद्यादिति। अत्रमंदाकीनीमंदयंतीमंदतांभि
द्यादिति सत्यपिविरोधालंकारेणार्थविविक्षयैवस्यसाव्यपदेशाभवतीतिबाधासेनशब्दचित्रेतिषष्ठ्यास्तासनिर्णयमाणत्वादनुप्रासः शब्दालंकारो
गुणाओजः। तथाचात्रकवेर्मंदाकिनीमालंब्यजातारतिः मंदाकिनीरुद्दीपिताअपि अतक्रैरप्यनुभीयमानेमत्पादिभिर्व्यभिचारिभिः संचारिताभावत्वप्राप्ता

यथा स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेनरांतुच्छतामुच्छिन्नोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकान्तायवः। भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादिरिद्रुमद्रोहो
द्रेकमहोभिमेदुरमदामंदाकिनीमंदताम्। विनिर्गतमानंदमात्मनमंदिरा इवसुपक्षुत्यदृच्छयापि। ससंभ्रमेद्रुतपातितार्गलानिमीलितांशीवृ
मियामरावतीं।

पं

पिरशित्यवभासते। अनुप्रासेनादौ चित्राकर्षणेनाद्यभावोतिलंबेनप्रतीयतइति। अथचित्रमुदाहरति। विनिर्गतमिति। यंहयग्रीवंमाचदंमित्राणांपूजाप्रदंशत्रु
णांमानखराउनं। यदृच्छयायेनकेनापिभिलाषेणानतुविजिगीषया आत्मनंदिरान्नतुपरान्। विनिर्गतमुपक्षुत्यकर्णिकर्णिकापाकिंवदत्या। ननुई
नादिमुखेननिश्चित्य ससंभ्रमः। सवरोयदृच्छः। तेनस्वयंपातितोऽर्गलोयस्यासां। ननुदिलंबभयात्कस्यापत्रात्तन्नमित्येनादृशीं। अमरावती भियानि
मीलितांशीवजाता। अत्रापोजोगुणाः। अर्थालंकारउत्प्रेक्षा। नकालोपस्थित्या यथाचमत्कारोतिनथाध्वंसः। हयग्रीवविषयः। अतापोवाभावोवाकवि
संबंधी। नगर्यामेवेतनत्वाद्भयानकरसाभासोवा विलंबेनोपस्थितेनचमत्कारीति। अत्रापिपूर्ववत्सत्यपिशब्दालंकारेनुप्रासेउत्प्रेक्षायाएवप्रा
धान्यमितिसर्वंचित्रोदाहरणमिति मिद्रुमः। वीर्यातिशयस्यात्रोत्साहस्यहयग्रीवआलंबनं। रुद्रसंभ्रमउद्दीपनं। यदृच्छासंचरणागम्याधृतिः संचारि
णी। नथवकविभावस्यसमस्यालंबनम्। नहीर्यातिशयउद्दीपनम्। इतिश्रीकाव्यदर्शनेविनिकरणविवाधननेकाव्यादर्शनम्॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री:

लस्यसयथेति। उवेति निपातः पश्येति क्रियार्थे। परपतिश्चलनिस्पंदाविसिनीपत्रेराजतेवलाका। निर्मलमकरतभाजनपरिस्थितशंखशुक्तिरिव। हेनि
श्चलसंकेतसरस्तीरेपराङ्मुखे। अथवा निश्चला अवशंगतरमगङ्गतीयासो अतएवनिस्पंदाकायवेषा भूत्वा शंखशुक्तिलिलकाद्युपयोगीशंख
खराः। ननुमुक्तास्फोटः। तस्यवुलाकासाम्याभावादिति विस्तरिकाकारः। शेषंस्पष्टम्। अथार्थविभागानंतरशब्दलक्षयति। वाचकादीनामिति। अ
स्यशब्दस्यमर्थोवाच्यस्याभिधेयाभिधानसंबंधिस्तानवृत्तात्मिकानानयेतादौ परस्परंमवहरद्विद्वैः क्रियमाणपार्श्वस्थसगीशोर्वुसक्तिकारणं
संकेत। सचयस्यशब्दस्यनेनयथागृहीतः शब्दलक्षणमेवार्थविशेषंप्रतिपादयति। नथैकस्यवोरशब्दोदासिणात्मानमोदनार्थे आर्यावर्तवासिनां

व्यंग्यसयथा। उव शिवचलणिस्पंदाविसिनीपत्रमिव हंसवलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआसंखभुत्तिव्व। अत्रनिस्पंदत्वेनाश्चलत्वं
तेनभ्रमनरहितत्वमतः संकेतस्थानमेतदिति क्रयाविकंचित्वत्पुच्यते। अथवामि थावदसिनत्वमत्रागतो भूतिति व्यज्यते। वाचकादीना
क्रमेणास्वरूपमाह। साक्षात्संकेतितं पोयमभिधत्तेसवाचकः। इहागृहीतसंकेतस्यशब्दार्थविशेषप्रतिपत्तेरभावात्संकेतसहाय
एवशब्दोर्थविशेषंप्रतिपादयतीति पत्रयस्याभ्यवधानेनसंकेतोगृह्यतेसतस्यवाचकः। संकेतितश्चनुभेदोजातादिजातिरेवा॥ ॥

तस्करार्थमिति। इदादीनांचोरशब्दोन्मोदनार्थेनवातस्करार्थः प्रतीयते। तस्मात्संकेतेनैवशब्दोर्थविशेषंबोधयतीति पत्रयस्याभ्यवधानेन
संकेतोगृह्यतेननुविरभ्यमा पारांतररणसशब्दस्तस्यार्थस्यवाचकः। अत्रेदंतात्पर्यं संकेतितंपोयमभिधत्तेइतितावत्निवक्तुमेसाक्षात्पदमनेकार्थानांशब्दा
नामनेकार्थसंयोगापरव्यवधानेनवाचकत्वेनियमितव्यवहितेहितीयार्थेव्यंग्यअनियमिवारणाय। एवंचसाक्षादभिधत्तेइतितावत्नवसिद्धेसंकेतग्र
हणलक्षणानिवृत्तिहारणानहिगंगाशब्देनतटार्थसंकेतोगृह्यते। संकेतितार्थांविभजते। संकेतितरति आदिशब्दाद्गुणक्रियायदृच्छानाम्
हणम्। अत्रवाशब्दोव्यवस्थायां तेनकेषांचिन्मते जातिरेवसंकेतिताऽन्येगुणादयइत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus - Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंवाचकादीनांवाक्यादीनां पर्यायवाक्यादीनामेवव्यंजकत्वंविवक्षुराह। सर्वेषामिति। सर्वेषां [redacted] वाच्यलक्ष्यव्यंग्यानामर्थानांव्यंजकत्वंप्रायशोवाहुल्येन
वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्येनवक्ष्यमाणेन दृश्यते। अपिःपूर्वसमुच्चये। वाच्यःक्वचित्स्वात्मैवविश्रान्तःक्वचिद्व्यंग्यमपिव्यनक्तीत्यर्थः। एवंलक्ष्यव्यंग्ययोरपि
योज्यम्। एतदेवोदाहरति। तत्रवाच्यस्येति। मातर्गृहोपकरणमप्यखलुनाशीतिसाधिनंत्वया। तद्दूराकिंकरणीयमेवमेवतवासरालिष्टति तथासत्र
मातरित्यनन्यर्थेनवाच्येनाज्ञायांप्रभुत्वंध्वनितं। तथागृहोपकरणमित्यनेनगृहसामग्र्याअवश्यंपालनीयत्वं। अद्येतिकालाधिक्यत्वं साधिनंत्वया
निशंकाञ्जरनिवृत्तिः। तद्दूरोत्साहित्वदुःखमयानुष्ठेयमिति। अथकोत्सुक्यमेवमेवेत्यादिना वाक्यपदिनापगमेनुत्वदात्वयापिकिंचित्स्वादिस्वभाव

सर्वेषांप्रायशोर्थानांव्यंजकत्वमपीष्यते। तत्रवाच्यस्ययथा। मारए परोव अरणं अज्जदुरणत्थिति साहि अंतमरए। नामरणा किं किज्जंरमेअप
[redacted] वासरोगरए। अत्रसैरविहारार्थिनीतिध्वन्यते। लक्ष्यस्ययथा। साहेन्तीसहि सुह अंखरोखरोदूरणासिमज्जकरए। सव्वावसिरोहकर
सिज्जसरसअंतावविरइअंतुमरए। अत्रमास्त्रियंरमयन्त्यात्वयाशत्रुत्वमाचरितमित्यलक्ष्यं। तेनकामुकविषयंसापराधप्रकाशनंव्यंग्यं।

दोहूयांतरमप्रिते अभिव्यज्यनरस्यकांतंत्रतिहिनावसरेसमागतोभविष्यतीतिध्वनितम्। साधयन्तीसखिसुभगंक्षणेसरोहनाभिमभजने। स
दूत्वेहकरणीयमहत्यंतावहिरचितंत्वया। नायिकायाज्ञानापकारिणीदूतीम्प्रतिरूपकृतिर्वाआसवलङ्कतिरितिमुख्यार्थंसाधयन्ती
त्यनेनरमयन्तीतिसखीत्यनेनेवदेरणीति। दूतीमित्यनेनहृष्टेतिमुक्तेरूपनेनेमयापकारायेतिमङ्गवेत्यनामहत्यंत्वत्वमुख्यार्थोलक्ष्यते।
रूपेवंवाक्यार्थभूतेनलक्ष्यराद्दूतीसंभोगेनकामुकोयंदूतीरक्तत्वेनसापराधइतिप्रकाशनम्। लोकेप्रख्यापनंव्यंग्यमिति॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओर्गोपदेहेगोधर्मी। स्वरूपेण उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण न गौः। न गोव्यवहारहेतुः उपाधिरहितव्यक्तिमात्रे पाकवहनादौ पि गोः स्यात् व्यक्तिस्वाविशेषात्
सर्वगोः स्वरूपेणानागौः। गोव्यतिरिक्तव्यवहारहेतुः तदा गोरप्यगोपदार्थः स्यात्। व्यवहारपदोपलक्षणमाह। गोत्वेति। गोत्वेनाभिमतः सम्बन्धः समवायस्तस्माद्गौरिति
व्यवहार्यः। तथा वनगतिरनवृत्तिमत्यपहेतुरिति शास्त्रम्। अथवा न ब्राह्मणः गकर्तीति गम्भीरसूत्रसिद्धेन गमना यकेन स्वरूपेणागौः शब्दः गोपदार्थवाचकानति
रिक्तसंगमव्याप्तेः। नागौः। न च गोव्यक्तिरिक्तसंगकृतो ऽन्यादिपदार्थस्य वाचकः। किन्तु गोत्वमेव यदेकं सामान्यादिमद्व्यक्तिवृत्तिकं सामान्यं तदभिसम्बन्धा
द्गौरिति व्यपदिश्यते। द्वितीयेति द्वितीयः सिद्धस्य वस्तुधर्मस्य द्वितीयो ऽवान्तरभेदः। विशेषाधानहेतुत्वात्। योगुणात्मकः। तदेव दर्शयति। शुक्लादिनेति
शुक्लः पटत्वादौ। अयमसिद्धस्वपदादिः शुक्लादिना धर्मेण शाटकादिपटेभ्यो विशिष्यते अवच्छिद्यते। द्वितीयं वस्तुधर्मं साध्यं लक्षयति। साध्यगति। साध्यावच्छिन्नो
गौर्हि स्वरूपेणानगौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति। द्वितीयो गुणः शुक्लादिना हि वस्तुधर्मस्तत्कं वस्तु विशिष्यते। साध्यः स्वपरीभूतावय
वक्रियारूपः। इत्यादिशब्दानामन्यवृद्धिनिर्णयः संहतक्रमस्वरूपं वक्रायच्छ्या। इत्यादि घर्घरूपाधित्वेन सन्निविशितसंज्ञारूपायच्छ्या ति
त्मक इति गौः शुक्लश्चलो। इत्यादौ चतुष्टयीशब्दानां वृत्तिरिति महाभाष्यकारः।

स्तुधर्मः पूर्वापरीभूतः प्रयमचरमतः प्राप्ता अवयवा अधिश्रयणपाकावतरणानायस्यास्तादृशीचासौ क्रिया पचनादिस्तद्रूपः। तदारब्धानवृत्त्यर्थः
साध्यक्रियासंस्तक इत्यर्थः। तदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेत्यभिधीयते। अस्यार्थः क्रमपरीक्षायां निर्णय
ते। द्वितीयस्य पाधिवक्रयच्छ्यापाभिनिवेशितं दर्शयति। इत्यादिषु। वक्रो विक्रयेवेनमनेनास्माभवहरामीति यच्छ्यापादित्यादि घर्घरूपः इत्यप
दाभिधेयेषु इत्यादिशब्दानामन्यवृद्धिनिर्णयः संहतक्रमस्वरूपं प्रयत्नभेदानुपातिनो वायवीयाध्वनयदेतिशाब्दिकपिनस्फोटाख्यमुपाधित्वेन वि
शिष्यविषयत्वेन सन्निवेशपते इति स उपाधिः संज्ञारूपायच्छात्मकः। अत्र शास्त्रसंमतिमाह। इति गौरित्यादि। इत्यनाहेतोः पत्र उपाधीनां चानुविध्यं त
नुः शब्दानामपीत्यर्थः। शब्दानां वृत्तिर्ज्ञानजनकता उपाधिश्चानुविध्यान्वनुविधेतिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाह

तत्रादौ जात्यादिषु संकेतितत्वं वृत्त्यादर्शयति। यथा पीति। ननु देवदत्तगामानयाश्वमानयेत्यादौ व्यक्तेरेव व्यवहारविषयत्वेन तत्रैव संकेतोऽस्त्वित्याशंक्याह। यथा
पीति। अर्थः यथोक्तनं क्रियानिर्वाहेतुः। तत्कारिणि व्यवहारविषयत्वेन या प्रवृत्तिनिवृत्तिर्नपनानयार्थो गवाश्वादिव्यक्तिरेव न जातिः। न याप्येक स्त्यन २
स्यां व्यक्तौ गोरयमिति संकेते व्यक्तीनां भेदात्पुनरन्यस्यां कार्यः। पुनरन्यस्यामित्यापुरध्यवसानावधि प्रक्रियमाणः संकेतानपर्यवस्यन्नेवं भूता
दानंतदोषात्। च पुनः। व्यक्तेरेव संकेतविषयत्वे गोः पदानस्पृष्टत्वेत्यादौ कस्यांचिद्गोव्यक्तावहने पदास्पर्शे अन्यत्र कामचारप्राप्तिरिति व्यभिचारदो
षात्। अत्र व्यक्तौ संकेतः कर्तुं न युज्यते। अथवा च प्रकारांतरेणापि दर्शितो विवरणाद्दृष्टः। यथा व्यक्तिरेव वेत्संकेतविषयत्वे गोगीक्रियते स
केतः सर्वासु गोव्यक्तिषु वेत्येकस्यां कस्यांचित्। आद्यश्चेदानंत्यम्। द्वितीयश्चेन्नैकस्यां संकेतितायां गोव्यक्तौ व्यवहारास्पदमस्तु। अन्यासु संकेतिताः कथं व्यवस्थ सं

यथार्थक्रियाकारित्वात्प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यां व्यक्तिरेव न यात्वात्मा व्यभिचारात्। न च संकेतः कर्तुं न युज्यते इति गौः शुक्लः शबल इत्यादीनां शब्दानां
विषयविभागो न शक्तीनां नित्यत्वे। उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृधर्मश्च। वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः। सिद्धः साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविधः। पदार्थस्य प्राणात्मदो विशेषाधानहेतुश्च। आद्यो जातिः। उक्तं हि वाक्यीये॥ ॥ ॥ ॥ पृ

क्रियानिर्वाहव्यवहारविषयस्य हि गौरश्वपदार्थमभिदध्यात्। अस्यापि गोपदार्थमिति व्यभिचारदोषः। इति गौरित्यादिः। इत्यनो हेतोरेकस्यां व्यक्तौ संकेत
विषयत्वे व्यक्त्यन्तरेषु विभागो गौरित्या विशेषणज्ञानेन शक्तीनां व्यक्तीनां परस्परं शाबलेयत्वादिना विलक्षणत्वात्। न यात्वात्मैव वस्तुतः अन्यत्र
सपयदसादिः। इत्यनो हेतोरुपाधीनां इत्यनुगुणक्रियावाचकानामुपाधेः उपसमीपे आधीयते इत्युपाधिर्विशेषणं तस्मिन्संकेतः क्रियते न व्यक्ति
ष्विति। उपाधिमेव विभजति। उपाधिश्चेति। उपाधिश्च विशेषणमपि वस्तुनो धर्मः स्वाभाविकः। च पुनः। वक्तुर्यदृच्छया सिच्छया सन्निवेशितः सं
ज्ञारूपोऽपीति द्विधेत्युक्तः। वस्तुधर्मोऽपीति। स्पष्टम्। पदार्थ प्राणात्मदो। पदार्थ गवादेः प्राणो व्यवहारयोग्यतात्मदः। विशेषः परेभ्यो व्यवच्छेदः। न
दानस्य ज्ञानस्य हेतुः। आद्यो जातिरिति। आद्यः पदार्थप्राणात्मदो वस्तुधर्मः। सिद्धः। जातिः सामान्यम्। जातेः प्राणात्मदत्वं निदर्शयति उक्तं हीति॥ ॥

स्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मनुवृत्तिप्रत्ययं यावत्। तस्योत्पत्तिः। तथोचाकंकिरणावलौ अनुवृत्तिप्रत्ययकारणं सामान्यमिति। यदि सामान्यं तस्यादिन्नेषु नुगतानां कारप्रत्ययो नस्यादिति एवं गुणेषु सामान्यं प्रतिपादकियायद्दच्छयोरपि प्रतिपादयति। गुडतण्डुलेत्यादिना। गुडपाके हिरूपापरावृत्तिः। तंडुलपाके त्वयवानां विध्वंसेन शिथिलत्वोत्पत्तिरिति पाकानां भिन्नाकारत्वेपि सामान्यवशात्पाकः पाकइत्यभिन्नाधानप्रत्ययोत्पत्तिः। बालाघ्नीरिति षुत्यादिशब्देषु स्वरभेदात्त्वपि भेदेजातस्याश्रयादभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः। च पुनः। शरीरस्य क्षयितयाक्षराक्षरो विलक्षणेनभिधमाने इत्याद्यभिधेये संज्ञिनि पुत्रपेत्यादित्यादित्वसामान्यभिधानप्रत्ययोत्पत्तिरिति निमित्तसप्तमी। आकृतिरिति। अस्येत्यनेनसम्बन्धः। इत्यनेन प्रकारेणसर्वेषां गुणादिवाचकानां सामान्यमे

इत्यादिशब्देषु

बालवृद्धसुकापुत्रीरिति षुत्वं प्रतिक्षणमभिधमाने इत्याद्यभिधेये वा इत्यादित्वमात्रिः। इति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्धः। तद्धानपोहवादशब्दार्थः केचिदुक्तः इति ग्रंथगौरवभयाद्ब्रह्मतानुपयोगाच्चनप्रदर्शितम्। समुख्यार्थस्तत्र मुख्यो वा परोत्पाभिधीयते। स इति साक्षात्संकेतितः। अस्येति शब्दस्य मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।

न

वसंकेतात्प्रयत्नप्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये मीमांसका आहुः। एवं मीमांसकमतेन सामान्यसंकेतविषयत्वं प्रतिपादने यायिकसौगतयोरपि मतेनोपस्थापयति। तद्धानपोहवादिनः कैश्चिन्नैयायिकैः। तद्धासामान्यवान्विशेषः। शब्दार्थस्य उक्तजातिमतीव्यक्तिः संकेतगोचरत्वर्थः। तथा च जातिसाहीतव्यक्तिः पदार्थ इति किंचिच्चिंतमतेः। वापसान्तरः। केचित्सौगतैः गोरयमिति गोज्ञानाद्गविप्रवृत्तेः अतस्मात्गोरिति व्यक्तादश्वादेर्मावृत्तेश्चदर्शनादपोहतद्व्यावृत्तिः शब्दार्थः संकेतविषयउक्तः। इत्यग्रंथेति स्पष्टम्। एवं वाचकमुक्त्वा तद्व्यापारमाह। समुख्येति। समासात्संकेतितो यः। मुख्ये आदौ साधुमुख्यः। सर्वार्थोपजीविलादग्रिमः। तत्र तस्मिन्मुख्यबोधने शब्दस्य मुख्यः प्रथमो व्यापारोभिधीयते। अत्र मुख्येति पदं नानार्थायां वाति भ्रान्तिवारणाय। तथा हि तत्र मुख्यात्प्रथमोपस्थितादर्थाद्द्वितीयस्यार्थस्योपस्थितिः। एवं वाचकं निरूप्य लक्षणाकं लिलक्षयिषुः शास्त्रे यज्जहदजहत्स्वार्थेति लक्षणद्वयं तन्मूलत्वेन काव्येपि लक्षणं लक्षयति। मुख्यार्थेति। प्रथमं मुख्यस्याभिधागम्यस्यार्थस्य बाधे सम्बन्धयतेलोपास्त्वलक्षणं लिलक्षयति। ततस्तद्योगे तस्य लक्षणायस्यार्थस्य योगे वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु परमाणुः परमसूक्ष्मान्परमसूक्ष्मौ परमसूक्ष्मश्चेत्येवंरूपाः शब्दाः सन्तीत्येवं तावन्नानाशब्दाः एकस्यामेव भूमौ पृथिवीत्वं परमाणुत्वं चेति परस्परसामान्यद्वयस्य समावेशात्संकरेणाज्ञानेर्वाधानं। न चारोहयनः। व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वमकरोः यानवस्थितिः। रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकमंगहरति। ननु गुणाश्चाक्षुषत्वादिर्विज्ञानेराधिक्यापत्तेः। नक्रियाशब्दाः सिद्धत्वात्। नहि अशब्दाः निष्क्रियत्वादिसाधकाः परमाणवादीनामिति भादिशब्दान्महद्दीर्घत्वानां ग्रहणम्। गुणाः परमाणुषु सूक्ष्मत्वं परिमाणादीति सत्त्वे गुणानां मध्ये परिमाणस्य पाठात्। परिमाणं मानव्यवहारकारणं। नन्वनुविधमणुमहद्दीर्घह्रस्वत्वेति भाष्यपरिभाषासिद्धं गुणत्वमेवात्र स्वनचनुर्विज्ञानेराधिक्यांकेति भावः। अथवा विशेषाधानसेनुर्गुणा रनित्यपरिभाषयैवसिद्धम् परमाणवादीनां गुणत्वम्। तथाहि परमाणुत्वं परममहत्त्वमा

परमाण्वादीनां तु गुणमध्ये पाठात्पारिभाषिकं गुणत्वम्। गुणक्रियायदृच्छाशब्दानां वस्तुतस्तत्कल्पाणामप्याश्रयभेदाद्भेदश्चलक्ष्यते। यथैकस्य मुखस्य स्वरूपकुरस्तेला पालंबनभेदात्। अस्तु हिमपयःशाखापाम्पेषु परमार्थतोभिन्नेषु शुक्लादिषु यद्दृशेन शुक्लः शुक्लस्त्वादिरभिधानप्रत्ययास्तिस्तच्छुक्लत्वादिसामान्यम्। गुणगतगुलपाकादिष्वेवमेव पाकादित्वम्। भिन्ना

266

वृत्तिकेव। स्वाश्रयं विशिनष्टि। गुणक्रियेति। गुणादीनामेकमेवाधाविकं भेदस्त्वाश्रयभेदो पाधिकरतिभावः। अत्र दृष्टान्तमाह। यथैकस्येति। आलंबनं भ्रमिर्विवाश्रयं। पयासामुरवनविषयीकृतस्य स्वरूपादेर्भेदिकं गृहीत्वापि दृष्टिस्तत्स्वरूपाधातेन परावृत्तानतुतावन्मात्रविलीना। किन्तु तदालोकेन सस्कारिणा त्राश्रयपा पायदा एवस्यमपि मुखादिकं वस्तुविषयीकृत्य दृश्यते। तदेकरूपमपि मुखमतिविवाश्रयस्य सम्बन्धिनादर्शगादीयमिव भाति। मुकुरम्परेखोपरेखाना नाकारकं वस्तुलिन पावस्तुलाभिव तेलस्य स्निग्धतादिना स्निग्धादिवेति भेदः। एवमियनाजायादीन्विवृत्तजातिरेकवेति विवृणोति। अन्यत्विति। हिमादय आश्रयोयेषु तादृशेषु शुक्लादिगुणेषु परमार्थतोभिन्नेषु यद्दृशेन शुक्लः शुक्लइत्यादि अभिन्नमेकाकारमभिधानं नाम यत्रेनाहकवासो प्रत्ययोज्ञानः

सङ्कल्पः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुवृत्तेरुपादानलक्षणाक्रियाणामिति। कुन्ताः प्रविशन्तीति। अत्रचेतनानां कुन्तानां प्रविशन्तीति क्रियया तद्व्यासंभवात्परेषां शब्दान्तरवाच्यानां कुन्तसंयुक्तानां चेतनानां पुरुषाणामाक्षेपाच्च यदुत्पर्थः। अत्रच कुन्तानां मुख्यार्थानां बाधे कुन्तयहणयोगात्पुरुषाणां कुन्तातिगहणादिप्रयोजनापेक्षया लक्ष्यत्वमिति। इयमजल्वार्था। गोरनुवंध्य इत्यत्र गोशब्दस्य जातिवाचकस्यानुवन्ध्यक्रियया तद्व्यासंभवात्जातिमतीव्यक्तिराक्षिप्यते। इतीयमुपादानलक्षणेति केचिदाहुस्तदेवदूषयति। गोरनुवंध्यइत्यादाविति। जात्याव्यक्तिराक्षिप्यते राक्षया प्रतिपाद्यते न तु शब्देनोच्यते साक्षात्केतिनोनाभिधीयते। एतदेवोपादयति। विशेष्यमित्यादि। विशेष्यं व्यक्तिरभिधानमक्षेपेन बोध्यते। अत्रहेतुमाह। विशेषणमित्यादि। वि

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं संयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेन लक्षणा। गोरनुवंध्य इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुवंधनं कर्थमेवमादिभिर्जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते। विशेष्यं नाभिधाय कथं लक्षणा। शक्तिर्विशेषणे इति न्यायात्। इत्युपादानलक्षणा नोदाहर्तव्या। न च तत्र प्रयोजनभक्तिर्नवा रूढिरियम्। व्यक्त्यविनाभावात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते। यथा क्रियया नामित्यत्र कर्ता कुर्वित्यत्र कर्मत्वविशिष्टपरिहीमित्यादौ गृहं संस्पर्शयतीवुः।

पि

शेषणे जातौ जातिबोधने इति यावत्। क्षीणा व्यक्तिः पर्यवसन्ना विशेष्यं न शक्तिरनुजा तावेवेति भावः। इति न्यायात्। एतत्प्रकारयुक्तेः। इत्युपादानेति। इत्येवंयुक्तेः गोरनुवन्ध्य इत्यत्रोपादानलक्षणा नोदाहरणीया। अत्र हेतुमाह। न च तत्रेत्यादि। मुख्यार्थबाधः न योगः रूढिर्वात्र प्रयोजनं वेति समुदिते हेतुर्न तु अन्यत्रेति भावः। एवं जाते द्वाक्षोऽसंकेतो व्यक्त्यपस्थितिरित्यादेः। व्यक्त्यविनाभावादिति। अविनाभावाद्व्यक्तिराक्षिप्यते नानुमाप्यते। तथाहि। जातिर्व्यक्तिमती जातित्वात्। यत्र यत्र जातित्वं तत्र तत्र व्यक्तिमत्त्वमित्यविनाभावः। अविनाभावस्य वानुमापकत्वे दृष्टान्तमाह। यथा क्रियया नामित्यादि। क्रियया नामित्यत्र कर्ता क्रियया रविनाभावेन कर्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूढिस्वाप्रयोजनस्वाऽपेक्षमुख्येन अमुख्यो यो यो स्वाकारणत्वस्यते नः सारे पिता मुख्यार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिके येनिष्ठक्रियाशब्दव्यापारेण
लक्षणालक्षणासंसर्गो यस्य स्वयं। एतदेव दृष्टान्तविवृणोति। कर्मणि कुशलेत्यादि। अत्रायं समुदायार्थः। कर्मणि कुशल इत्यत्र रूढिलक्षणायां जहत्स्वार्था
भिधायां कर्मणि दक्षत्वतात्पर्ये मुख्यस्य यौगिकस्य दर्भग्रहणार्थस्य वाधइत्येको हेतुः। ततस्तत्रैव दक्षत्वतात्पर्ये विवेचकतेनयोगः सम्बन्धो द्वितीयो हेतुः
तत्रैव दक्षत्वे प्रसिद्धेरपेक्षेतनीयः। इत्येवं हेतुत्रये सति समुदितेन मुख्यादर्भग्रहणार्थादन्यो दक्षत्वार्थः प्रतीयतेऽभिधाव्यापारगम्यदर्भग्रह
णार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेनिष्ठः शब्दव्यापारलक्षणेति पर्यवसितम्। तथा गंगायां घोष इति प्रयोजनलक्षणायामजहत्स्वार्थाभिधायां गंगाशब्दा
भिधेयस्य मुख्यार्थस्य स्रोतोरूपस्य गृहसमूहाधारत्वासंभवाद्वाधइत्येको हेतुः। ततो गंगाशब्दस्य तत्तीरलक्षणातटेनयोगः सामीप्यसम्बन्धो द्वितीयः। प्र
अस्यार्थो लक्षणेत्यस्य रूढिलक्षणाक्रिया। कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणप्रयोगाद्गंगायां घोष इत्यादौ गंगादीनां योगाधिकरण
त्वासंभवान्मुख्यार्थस्य वाधे विवेचकत्वादौ सामीप्येऽसम्बन्धे रूढितः प्रसिद्धेः। न च गंगातट इत्यादेः प्रयोगाद्घोषादीनां तथा प्रतिपत्तिस्ते
षां पावनत्वादीनां धर्मिणां तथा प्रतिपादनात्ततः प्रयोजनाच्च मुख्येन मुख्यार्थो लक्षणेत्यस्याभिधाव्यापारः सांतरार्थनिष्ठो
लक्षणा। स्वसिद्ध्यपरापेक्षः परार्थविसमर्थ्यमानः। उपादानलक्षणावेदुक्ता द्वेधा साहिता॥

न पोजनस्यैव पावनादेरपेक्षातनीयः। इत्येवं समुदितैस्त्रिभिर्हेतुभिर्यन्मुख्यादभिधागम्यात्स्रोतोरूपाद्गंगातटे घोषस्यार्थः। प्रतीयतेस
मुख्येन स्रोतोरूपार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेनिष्ठः शब्दव्यापारलक्षणेति पर्यवसितम्। प्रयोजनवतीलक्षणायां द्वि
भजति। स्वसिद्ध्यपेति। स्वसिद्ध्यपेक्षा तात्पर्यस्य [illegible] यस्मान्वयसिद्ध्यर्थं परापेक्षः। परस्य शब्दान्तरवाच्यस्य अपेक्षः उपादानं भवति। परार्थ
परकीयस्यान्वयस्य सिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थापेक्षयानं भवति। च शब्दः समुच्चये। इत्येवं प्रकारेण लक्षणा स्वार्थपरित्यागेन परार्थे ल
क्षणालक्षणा लक्षणेति द्विधा भिद्येत उपचारहीनेत्यर्थः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वुक्तानां गंगायां घोषस्यादिशब्दोदाहरणे लक्ष्यलक्षकयोर्भेदमात्रप्रतीतिर्वस्तुमात्रे गौर्वाहीकइत्यादौ गौरणीलक्षणोदाहरणे गौर्वाहीकयोरभेदप्रतीतिरिति भेदाभेदावेव शुद्धौगौणपौर्वे धर्म्मौ परस्यापकर्षाद्दिकौ किमुपचारमिश्रत्वेनेत्याशङ्क्याह। अनयोरिति। अनयोः शुद्धाभेदयोरुपादानलक्षणयोः। तटस्थलक्ष्यलक्षणाकयोर्भेदाभेदौ दासीन्यम्। तथा स्त्रीकुन्तापुरुषयोः स्त्रीतत्तटयोर्वा न भेदप्रतीतिः। भेदवाचकविभक्त्यभावात्। नाप्यभेदः। योग्यतावैरहादिवैमौदासीन्यं नरूपणे एवं धर्म्मप्रतिपादकं नास्ति सम्बन्धाविवक्षणात्। गंगाशब्देन तटप्रतिपादनेगंगासम्बन्धः प्रतीयते तत्स्याविवक्षणात्। नहि गंगाशब्दस्य तटसम्बन्धमात्रप्रयोजनायप्रतिपादनं किंतर्हि शैत्यादिप्रयोजनायेति भावः। तदेवदर्शयति। तथा दोनामिति। तथा दोनां लक्षणानां गंगादिशब्दैर्मुख्यैः प्रतिपादनेऽनेन प्रयासं गंगापदात्तत्रोतोरूपेण गंगायाः स्मृतिः। ततो यो

अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं तटस्थत्वं। सम्बन्धाविवक्षणात्। तथा दोनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तत्प्रतिपत्तौ हि प्रतिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः। गंगासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु गंगातटे घोषइति मुख्यशब्दाभिधानात् लक्षणायाः कोभेदः॥ सारोपायां तु यत्रौ

क्तौ विषयीविषयस्तथा।

पाधिकरणतादात्म्यं यासामीप्यसम्बन्धज्ञानं ततः सम्बन्धिवेलनज्ञानं ततः सम्बन्धिवेलनज्ञानस्य तीरस्योपस्थितिः। ततो व्यंजनया गंगास्रोतस्तीरयोरभेदज्ञानं ततः शैत्यपावनत्वादिक्रमं विनैवक्रमभंगपेक्ष्य प्रतिपादनसमकालमेव तत्त्वस्य मुख्यार्थेन स्रोतोरूपेणातद्भेदस्य प्रतिपत्तौ व्यंजनया प्रतिपादयितुमिष्टस्य शैत्यपावनत्वादिसंप्रत्ययः। गंगासम्बन्धमात्रप्रतीतौ विति। तु पुनः। गंगाशब्दः तटस्य सम्बन्धमात्रार्थं तदोपस्थित्यनन्तरं शैत्यादिप्रयोजनार्थं तर्हि गंगातटे घोषइति मुख्यशब्दाभिधानादभिधायाः सकाशाल्लक्षणायाः कोभेदः कोविशेषः। यदि शैत्यादीनां तटोपादानादेव प्रतीतिः स्यान्न तु गंगाशब्दोपादानात् नहि किमर्थं लक्षणोपासनेरभिप्रायः। स्वं शुद्धं लक्षयित्वा गौणीं लक्षयति। सारोपेति। यत्र यस्यां मुख्यार्थबाधादिहेतुभ्यो यस्यां लक्षणायां गौर्वाहीकइत्यादौ विषयी भारोप्यमाणो गौर्वाहीकादिस्तथा विषयआरोपाधिकरणं वाहीकादिस्तथोक्तौ समानविभक्तिनिपातस्वरादेनोक्तौ सा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइत्यादौदिवाभोजनाभावःप्रतीतेर्नाचपासंभवात्स्वाधःसन्परत्ररात्रिभोजनेस्वंसमर्पयतीतिकेचिल्लक्षणालक्षणामाह
लक्षणिनिषिध्यति पीनोदेवदत्तेति नलक्ष्यतेनलक्षणायाबोधनेकिंतुश्रुतार्थापत्त्यादृष्टार्थापत्त्यावाबोध्यतेइत्यर्थः।तत्राद्यामुदाहरणम्।दृष्टःश्रुतोवार्थोन
यानोपपद्यतेइत्यर्थापत्तिःसाद्विधा दृष्टार्थापत्तिः।श्रुतार्थापत्तिश्चेति।श्रुतार्थापत्तिस्तुयत्रानुपपद्यमानःशब्दःशब्दांतरंक
ल्पयति यथा पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइतिवाक्यात्रात्रौभुंक्तेइतिवाक्यैकदेशकल्पना न चात्रवृत्तावर्थापत्तेर्वैनिदृष्टार्थापत्तिपरस्य नयात्र
दृष्टार्थापत्तेर्लक्षणम् यत्रदृष्टेर्थेनयानुपपद्यमानोर्थांतरंगमयतिसादृष्टार्थापत्तिः।नयात्रपीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइत्यत्रसाक्षाद्भा
स्य
मादौ पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तेइत्यादौरात्रिभोजनंनस्यते श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वानस्यविषयत्वात् गंगायांघोषइत्यत्रतत्सत्त्वोपाधिकरणाना
सिद्धेर्गंगाशब्दःस्वार्थमर्पयतीतिवैलक्षण्येनैषालक्षणा।उभयरूपाचेयंगुणउपचारोपिसंभवात्।

यत्रप्रमाणेनभोजनाभावःप्रतीयते।पीनइतिश्रुतेश्चभोजनमद्वयोपिप्रतीयते।नचैकस्मिन्युगपदेवैकत्रभावाभावौ।नयोःसहावस्थानविरोधात्।इ
त्यनुपपद्यमानोयमर्थःपीनस्यरात्रिभोजनंगमयतीति।अथलक्षणा लक्षणांदर्शयति।गंगायांघोषइति।गंगाशब्दःस्वार्थंतटेसमर्पयतो
नोरूपेस्वसिद्ध्यनतीत्यर्थः।लक्षणेनस्वार्थपरित्यागविशिष्टेनपरोपलक्षकत्वेन।अस्यप्राग्प्रदर्शितस्य।भट्टवैतिविवृणोति।उभयरूपाचेति।
उपचारोवक्ष्यमाणसादृश्यादिस्तेनापिश्चात्।नंवित्येवप्रतीयमानत्वात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वमनोपमर्दकमनान्तरमाह स्वार्थसहचारिणोगोसम्बंधिनोगुणानाजाद्यादीनामभेदेनसारूप्येण परार्थगतावाहीकगतागुणा
जाद्यादयस्वलक्ष्यन्तेननुपरार्थावाहीकार्थः। अभिधीयतेअभिधयावोधनेइत्यस्मात्पूर्वस्माद्विशिष्टआहुः। अत्रगोशब्दाद्वाहीकार्थःप्रतीयतेनवा
प्रतीयतेचेत्किंगोशब्दादेवः किंवालक्षितात्सरणादविनाभावसुखेन। नतावदाद्योगोशब्दस्यतत्रासंकेतितत्वात्। नापिद्वितीयः। शाब्दीप्राकांक्षा
शब्देनैवपूर्यते। नतूर्थेनतिन्यायेनाविनाभावलभस्यार्थस्याप्रवेशोशब्दान्वयेतथानप्रतीयतेइतिमतमपिनसम्भवतियतः यदिशब्दाद्वाहीका
र्थोनप्रतीयतेतदागोशब्दस्यगोर्वाहीकइतिवाक्येसामानाधिकरण्यमनुचितंस्यादिति निगदव्याख्यातमपिनतमुपमर्द्यस्वसिद्धांतमुपस्थ
यति। साधारणागुणाइति गोशब्दोऽत्रमुख्यमावृत्यवाहीकशब्देनसमस्तयमलभमानोजाद्यादिसामानधर्मसम्बन्धाद्वाहीकार्थंलक्षयति वाहीक

इत्युक्ते

स्वार्थसहचारिगुणाभेदेनपरार्थगतागुणास्वलक्ष्यन्तेननुपरार्थाभिधीयन्ते। साधारणागुणाश्चयेणपरार्थस्वलक्ष्यन्तइत्यपरे। उक्तंचात्रअ
भिधेयाविनाभूताप्रतीतिर्लक्षणोच्यते। लक्ष्यसारागुणोयोगाद्वाहीकेरिष्टगोगतेः अविनाभावोत्रसम्बन्धमात्रंनतुनान्तरीयकत्वं तत्वे
हिसंज्ञाः क्रोशंतीत्यादौलक्षणालक्ष्यात्। अविनाभावचासंभवेरोवमिहलक्षणायानोपयोगस्त्वक्तम्। आयुर्घृतमायुर्वेदमित्यादौ
सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादिसम्बंधांतरम्।

स्यगोरभेदादत्रवाप्तिशयवोधनंप्रयोजनमितिभावः। अत्रान्येषामपिसम्मतिंदर्शयति। उक्तंचात्रेति। अभिधेयेनसाक्षात्सं
कीर्तितेनार्थेनाविनाभूतानांसम्बद्धप्रतीतिर्यस्यास्तादृशीवृत्तिर्लक्षणोच्यते। लक्ष्यसारास्यवाहीकादिगुणाजाद्यादिभिर्योगाद्वाहीकेलक्षणायागो
रातेष्टस्तदर्थं कृत्वाविचेचयति। अविनाभावोऽत्रेति। अत्रलक्षणायामविनाभावशब्देनयःकश्चिन्नसम्बन्धसंयोदितःक्तः। नतुनान्तरीयकत्वंसमु
दायोः विनाभावोव्याप्तिरित्यर्थः। अत्रहेतुमाह। नतत्रेति। व्याप्तिस्त्वेहविवक्षितासामंजस्यपरस्यास्यसाध्यभावादत्रवाक्येलक्षणानप्रवर्तते
तिभावः। व्याप्तेलक्षणानुपयोगमाह। अविनाभावचेति अविनाभावतादात्म्यतदुत्पत्तिभावनिर्धूमादेर्व्याप्तोसत्यामाक्षेपरोवानुमानेनैवसि
द्धेलक्षणायानोपयोगात्प्रयोजनमित्युक्तंशास्त्रवृद्धैः। एवंगोराभेदहेतुमुद्भावमुदाहरति आयुर्घृतमिति अत्रघृतस्यकारस्यायु

Nepal Sanskrit University, Dolmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

एतदेवविवृणोति। आरोप्यमाणेत्यादि। अपकृतभेदौ गृहीतवैधर्म्यसामानाधिकरण्येन भेदो यस्यापकृतभेदौ तस्यापकृतभेदस्य
आरोप्यमाणेति। आरोप्यमाणेन यावादिनानिगीर्णभेदेनानानुपस्थिते आरोपविषये वाहीकादौ सति गोरयमित्यवरूपालक्षणा साध्यवसाना तथा चालंकारि
कैरध्यवसानलक्षणामुक्तम् अध्यवसायस्य विषयनिगरणविषयिणिनिश्चयस्वरूपम्। सा हि विधा। स्यादिकिं उत्यादि तत्र। तत्र दरजनमिलितो सारूपिके विषया
नवगमस्य। न सवगतभक्तिकाख्यरूपस्य प्रभातुः कदाचिदपि रजनमिनिश्चयोत्पादस्यात्। कविप्रतिभा स्यापि तनु गोरयमित्यादि विषयसवगम्यापि
तन्निषेधाभावेन भावात्। प्रति पन्नास्वाधीनात्मकत्वमनाज्ञानानरूपविषयव्यतिरिक्तविषयं तत्र प्रयोजन परतंत्रतया विषयिणामध्यवस्येदिति
आरोप्यमाणा आरोपविषयश्च यत्रापकृतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्देश्येते सा लक्षणा सारोपा। विषयतः इतेन स्मिन्नास्यालाध्यवसानिका
विषयिणारोप्यमाणानांतः इतेन निगीर्णः स्मिन्वारोपविषयेसति साध्यवसाना॥ भेदाविमौ चसादृश्यालम्बंधांतरलक्षणा। गौणौ मु
ख्यौ विज्ञेयौ। इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतुभेदौ गौवाहीकादयत्र गोरयमित्यत्र। अत्रस्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादि
योलक्ष्यमाणा अपि गौशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तता मुपयान्तीति केचित्।

एतयोर्भेदयोर्गौणत्वं मुख्यत्वं चाह। भेदाविमाविति। इमौ सारोपसाध्यवसानाख्यौ भेदौ लक्षणाविशेषौ सादृश्यालादृश्यहेतुकौ गौणौ विज्ञेयौ कार्यकार
णसम्बंधान्तरहेतुकौ मुख्यौ विज्ञेयौ। एतदेव वृत्त्या विवृणोति। इमावारोपसाध्यवसानेति। गोवाहीकादयत्र सारोपायां गोरयमिति सर्वनाम पदोपादा
नादारोपविषयं निगरणेन साध्यवसानायां च गोपदं सादृश्यलक्षणासम्बन्धेन वाहीकं लक्षयति अभेदावगमादिप्रयोजनं व्यंजनाग
म्यमित्यर्थः। अत्र सादृश्यसम्बंधमेव मनभेदेनोपस्थापयति। अत्रस्वार्थसहचारिणो इति। गोवाहीकादयो स्वार्थसहचारिणः गोसमा
नाधिकरणाः गोसम्बन्धिन इति यावत्। जाड्यमान्द्यादयो गुणाः लक्ष्यमाणाः। अपिसाक्षादनुक्तत्वाल्लक्षणायां वाच्या अपि गौशब्दस्य परार्थाभि
धाने परसम्बन्धिकार्यस्याभिधाने अभिधावृत्त्या यदि धाने प्रवृत्तिनिमित्तता मुपयान्ति। प्रवृत्तिनिमित्तीभूतानि केचिदाहुः अत्र गौशब्दस्य वाहीकादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र गूढमगूढं वेति। काव्यभावनापरिपक्वधियः सहृदयास्तैरेव गम्यत्वं गूढत्वम्। सुखं विकचितमिति जघनमसवन्मोहुरन्तहरत्यहरणमसर्यमिति पृथुलमित्यर्थः। अत्र विकाशः पुष्पधर्मस्तिनेन प्रपन्नः साहचर्यसम्बन्धेन प्रकाशलक्षणया। तत्र दर्शनोत्तारित्वं व्यङ्ग्यम्। एवं वक्रितत्वेन तथा मे। वक्रतायामनुपपन्नः सानतं लक्षयति। युक्तानुरागित्वं व्यङ्ग्यम्। एवं समुच्छलितत्वेनातिशयितत्वं लक्ष्यं वशकारित्वं व्यङ्ग्यम्। अपास्तसंस्थत्वेनानेकविषयसंचारित्वं लक्ष्यम् नानाविधोत्कर्षकारित्वं व्यङ्ग्यम्। मुकुलितत्वेनोद्दिलत्वं लक्ष्यम्। परिमर्शनयोग्यत्वं व्यङ्ग्यम्। उद्धुरतेन योग्यत्वं लक्ष्यं रम्यत्वं व्यङ्ग्यम्। मोदनेन नु भरणं लक्ष्यम् स्मृहणीयत्वं व्यङ्ग्यमिति केचित्। रुचकेन अत्र सानत्वादिधर्मणामतिशयत्वमेव व्यङ्ग्यम्। तथाहि धर्मधर्मिभेदाद्द्विधा लक्ष्यं

तत्र गूढमगूढं वा। तत्रेति व्यङ्ग्यम्। गूढं यथा सुखं विकचितमिति वचनमभिलिनं समुच्छलितविभ्रमागतिरपास्तसंस्थानमिति उरोजमुकुलितं जघनमशवंधोद्धुरं वदनं ननौतरुणमोद्धुरं सादने। अगूढं यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्। उपदिशन्तिकामिनीनां यौवनमुद्दण्डललितानि। अत्रोपदिशन्तीति। तदेषां कथितानि त्रिधा। एषां लक्षणा। अव्यङ्ग्या अगूढा गूढव्यङ्ग्या च। तद्वल्लक्षणिकः। शब्दस्तिसम्बध्यते। तद्वत्तदाश्रयः।

तत्र यत्र धर्मो लक्ष्यते तत्र धर्मः प्रयोजनं। यथा गंगाशब्दिनतटे लक्ष्ये धर्मिणि पावनत्वादयो धर्माः प्रयोजनम्। यत्र तु धर्मा एव लक्ष्यन्ते तत्र धर्मनिरपेक्षं प्रयोजनम्। धर्मिणां धर्मान्तरसम्बन्धात्। अपि तु सातिशयत्वं प्रयोजनम्। यथा रामो सीत्यादौ रामपदेन राजसम्बन्धनसाहित्यधर्मा लक्षिता तदतिशयः प्रयोजनमिति। अगूढं यथेत्यादि। वाचकमणिप्रवर्तनमुपदेशाश्रितनधर्मः समदेतसंभवन्मकरीकरणं लक्षयति। तत्र चस्वाभाविकादन्यनिरपेक्षत्वं प्रयोजनम्। तच्च सकलजनवेद्यमित्यगूढम्। तथा कुलललितानां स्वाभाविकमाधः। सुतमेव विरमत्रकृतत्वाद्प्रकाशितत्वादिघनदंगः विभ्रमसंमधुमदोदयितानां धातुलीनमुपसर्गरहितार्थम्। उपसंहरति तदेषां कथितानि। त्रिविधत्वं वृत्तस्य। अव्यङ्ग्यं गूढागूढव्यङ्ग्यं चेति। स्पष्टम्। एवं लक्षणानि रूपयलक्षणिकं निरूपयति। तद्वल्लक्षणिकः इति। सम्बध्यते। साहचर्यकोलक्षणिकः शब्दोत्र व्यञ्जकत्रिधेति सूत्रादनुवर्तते

तद्वत्तत्लक्षणाश्रयः। तद्वत्तदाश्रयः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदेवाह। स्वमारोपेति। कार्यकारणभावादिलक्षणास्वरूपोयस्तादृक्संबंधः पूर्वं प्रथमं तत्रारोपाध्यवसाने इति संबंधस्यारोपाध्यवसानक्रियायाः
कारणत्वं पूर्ववर्त्तित्वेन नहि निमित्तभावः। एतदाभावेन प्रयोजनवत्त्वस्य यो प्रयोजनमाह। भवति। गोणाभेदयोर्गौवीहीकरणादौ भेदधर्म्य
भासमानेपि मारोपे गौवीहीकृयोस्तद्रूपस्य प्रतीतिः साध्यवसानमर्थवदेव अवभासमानेपि वैधर्म्ये अभेदावगमः भेदात्मनाभावश्च प्रयोजन
मस्य शुद्धभेदयोस्त्विति। शुद्धभेदयोरायुर्घृतमित्यादौ मारोपे अभ्यस्मादन्यादेर्वैलक्षण्येन विशेषतः घृतस्यायुःकारित्वं प्रयोजनमस्य। आयुरेवेदमिति
साध्यवसानेतु अव्यभिचारेणानिष्टमेनायुःकारित्वं प्रयोजनम्। कार्यकारणभावादीनि वक्ष्यामि आदिशब्दार्थमाह। क्वचिदिति। नादर्थ्यात्तु

स्वमारोपे कार्यकारणभावादिलक्षणासम्बंधपूर्वमारोपाध्यवसाने। अत्र गोणाभेदयोर्मारोपतादृप्यस्य प्रवृत्तिः सर्वदैवाभेदावगमस्य प्रयोज
नम्। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्यारोपनाभ्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि। क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः। यथा यज्ञपूर्णिस्थूणारङ्गः। क्वचित्स्वस्वामि
भावात्। यथा राजकीयः पुरुषो राजा। क्वचिदवयवावयविभावात्। यथा अग्रहस्तइत्यत्रावयवेऽग्रमात्रे हस्तः। क्वचित्तत्कर्मात्। यथा
अतक्षा तक्षा॥ लक्षणातेन षड्विधा॥ आद्यभेदाभासह। साच। गुणसर्वितालक्षणोसहितानप्रयोजने प्रयोजनमंजन व्यापारगम्य

प्रयोजनकत्वादुपचारो लक्षणासर्वत्राजवर्तनीय। यथेति। इंद्रार्थी इन्द्रप्रयोजनिका स्थूणासंभवभेदः। अग्रहस्तइति कर्मधारयः। ननु पक्षीनतस्रुषः। प्रकृतानु
पयोगात्। तत्कर्मणि तत्कर्मकारित्वम्। अतक्षा तक्षजाति हीनोपि तत्कर्मकारिणि यातक्षेति लक्ष्यते। एतदेवोपसंहरति। लक्षणातेनेति। आद्यभेदा
भासमिति। आद्यभेदाभासपादानलक्षणाभ्याम्। तथा चोदाहरणम्। कुन्ताः प्रविशन्तीत्युपादानं गंगायां घोष इति लक्षणा। गौवीहीकृति गौणी
मारोपा। गौरग्निमिति। गौणीसाध्यवसाना। आयुर्घृतमिति शुद्धासारोपा। आयुरेवेदमिति शुद्धासाध्यवसाना। क्वचित्तत्संभवतोपि षड्विधते
नैव भेदाः किंतु एतत्प्रतिनियतरूपोभेदः। अतएव वक्ष्यमाणेन सहितेत्यादिनातद्भेदं दर्शयति। अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात्। तस्माद्गौणः प्रयोजन
उपादानलक्षणामारोपः अध्यवसानं चेति षड्रूपाधिभिः कथितानि षड्विधः प्रकारा अस्मादिति षड्विधेति वाच्यस्य। तथा चोक्तमेकारिकायामित्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नकेवलमत्रमुख्यार्थबाधादोषामभावमात्रमेकाकिंतुतेषामाशंकावीजमपिनेत्याह। नचशब्दइति। यदेवाहिगंगाशब्दोघोषाधिकरणत्वनाम्नार्थे मिथ्यास्वल
क्षणितस्तदानद्वबोधयितुमुख्यार्थबाधादित्रयंहेतुकालक्षणांसमुपास्ते नसत्रतथावालेस्वलक्षणितिर्यनलक्षणामुपास्तीतिसर्थः। नथाचध्वनिप्रभृ
मयघोषे। रूढायेविषयेःनत्रशब्दाःस्वविषयादपि। लावणपाघाःत्रप्रक्रमेतेनभवंतिपदंधनेः। मुख्यावृत्तिस्परित्यजपुरावृत्त्यार्थइति।
यदुहिरपफलंतत्रशब्दानेवस्वलक्षणितिरितिकारिकाद्यर्थाहिचार्थे। कंचिन्नेवशब्दस्वलक्षणितिनात्यर्थशक्तिवेत्वलक्षणाय नथाह्यय यागंगा
शब्दस्त्रतीरणाघोषाधिकरणत्वायोग्यत्वादन्वयेस्वलक्षणितिरितिनात्यर्थशक्तात्रान्वयोबोध्यते। नचनथाशब्दः पावनत्वादिसंबंधायोग्य
त्वादन्वयमलभमानइत्यर्थः। नास्यर्थीपिकेषुचिदिष्टुक्रेरसत्लक्षणायामेवान्वयवृत्तेनदेववृत्याह। यथागंगाशब्दइति। वृत्यर्थेक्रियमेस्व

नचशब्दस्वलक्षणितिः। यथागंगाशब्दःस्वानसिद्धवाधःस्तितटेपिमवाधःस्यात्तत्रयोजनंलक्षयेत्। नचनदंमुख्यार्थः
नाप्यत्रवाधः। नचगंगाशब्दार्थेसतटस्यपावनत्वाद्यलक्षणीयःसम्बंधः। नापिप्रयोजनेलक्ष्येकिंचित्प्रयोजनंनापिगंगाशब्दल
क्षणमिवप्रयोजनंप्रतिपादयितुमसमर्थः। एवमप्यनवस्थास्पाधामूलक्षतिकारिणी। एवमपिप्रयोजनेचेल्लक्ष्यतेतदपिप्रयो
जनांतरेणेतिप्रक्रमेनाप्रतीतिकल्पनवस्थाभवेत्। ननुपावनत्वादिधर्मयुक्तमेवतटंलक्ष्यते।

सूत्रार्थकथनंप्रकृतम्। ननुशैत्यपावनत्वादौलक्ष्येवरपाश्रयणीयत्वादिफलमलभेवेत्याह। एवमप्यनवस्थास्यादिति। मूलंलक्षणायाःशैत्यपाव
नत्वादिप्रतीतिः। फलेनसफलतिकारिणीअभावकारिणीतिथावृत्तिः। एवमपिइति। प्रक्रमस्यप्रक्रमस्यशैत्यपावनत्वादेःप्रयोजनस्याप्र
तीतिः। प्रतीतिस्वभावस्तत्कारिणी एवंप्राप्तक्रमेणफलेलक्षणांदूषयित्वाशैत्यादिविशिष्टस्वतटेलक्षणाल्लु किंप्रकृतनयेतिवादि
नांमतंदूषयितुमाह। ननुपावनत्वादिइति। यद्यपिप्रतटेलक्ष्येप्रयोजनस्योक्तस्यायेनलक्षणाविषयत्वम्। तथापिगंगाशब्दःपाव
नत्वादिप्रयोजनप्रक्रमेनतटेलक्षयन्। अतएवपावनत्वादिप्रयोजनंनव्यञ्जनाविषयः किंतुलक्षणाविषयएव।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्रि नो

व्यंजकं लक्षयितुं वादिविप्रतिपत्तिनिरासपूर्वकं व्यवस्थापयति तत्र व्यापारदर्शनं तत्र प्रयोजनं लक्षणा च येन शब्दे प्रयुक्ते अभिधामूले व्यंजने लक्षिते वेलक्ष
णामूलव्यंजनव्यवस्थापनं साधारणेन सोऽर्थो गोलभियुक्ताः। अस्मिन्नास्तिकेऽर्थे व्यंजनाव्यापारस्वीकारे कोऽहेतुरित्याकांक्षायामुक्तग्रंथमुपतार
यति कुतस्तदेतदिति। यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतिः साधनं प्रतीतये। लक्षणा लक्षणा च यः शब्दः समुपास्यते। प्रयुज्यते
शब्दैकगम्यतस्तस्याच्छब्दा देवगम्यते ननु प्रमाणांतरादिति केवलेन शब्देनैव गम्यते बोध्यते अस्मिन्फले व्यंजनादपरो शब्दस्य व्यंजनत्वं विना क्रियाव्यापारेण
एतदेव दृष्टांतेन दर्शयति। प्रयोजनेति। स्पष्टम्। अन्यव्यापारमेवावनार्थं दर्शयति। तथा हीति। तथा हि। दृष्टेति। गंगादिशब्दस्य पावनत्वादौ फले सत्यस्य संके

तत्र व्यापारो व्यंजनालक्षकः कुत इत्याह। यस्य प्रतीतिः साधनं लक्षणा समुपास्यते। फलेशब्दैकगम्यः च व्यंजना लापरा क्रिया। प्रयोजनप्रतिपिपाद
यिषया यत्र लक्षणा या शब्दप्रयोगस्तत्र तत्स्यात्पत्तिरपि तस्मादेव शब्दात्। न चात्र व्यंजनादृते ऽन्यो व्यापारः। तथा हि। नाभिधासम
याभावात्। गंगायां घोषः इत्यादौ यथा पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयंते न तत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः। स्वभावान्न लक्षणा मुख्यार्थ
बाधादित्रयं हेतुः। लक्ष्यं न मुख्यं नापि बाधा योगः फलेन नो। न च प्रयोजनं तत्रास्ति

तस्याभावादग्रहणादभिधाव्यापारेण एतदेव दृष्टांतेन दर्शयति। गंगायां घोष इति। स्पष्टम्। स्वसमभिधान्निरस्य लक्षणां निरस्यति। स्वभावान्नेति। पावन
त्वादौ फले मुख्यार्थबाधादित्रयस्य लक्षणा हेतोरभावान्न लक्षणा। तदभावमेव प्रपादयति। लक्ष्यं न मुख्यमिति। यथा गंगाशब्दस्य स्रोतोर्थो मुख्य
मं लक्ष्यं लक्षणा वोध्यं तीरं न मुख्यम्। यथा मुख्यं स्रोतोघोषाधिकरणमेवार्थं सम्भवं लक्षयति तथा तीरं घोषाधिकरणमेवार्थं न यथा स्रो
तसस्तीरं च सामीप्यादिसंबंधः तथा तीरस्य पावनत्वादेश्च न तद्धि विप्रपत्र गंगातीरं न तत्र पावनत्वमेकदेशे अभिधारणत्। यथा तीरस्य
लक्षणा यां शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनम्। तथा शैत्यपावनत्वादौ लक्षणायां न किंचित्प्रयोजनम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नकेवलंनाक्षणिकस्यैवयंनकलंपावदावकस्यापीत्याह। एवंलक्षणाकलिनिः। अनेकार्थस्यवहुपर्यायगृहीतशक्तिकस्यशब्दस्यसंयोगादयैः प्रोधमानैः। वाचकलेनियंत्रिते। यावत्तर्थपुत्रादानांत्राग्संबन्धेवधारितः। तावत्स्वसानिरोधेस्मृतः सन्कृतेमतिमिसुक्तदिशाप्रगपदपस्थितेषुवहुषुयेष नात्ययसन्देहेजातेऽनंतरसंयोगादिसहकृतानुनरतसंहितासदाबहुनार्थोपस्थितेवर्तेपत्वभावादेकस्मिन्कालेसंश्विहिशिष्टेर्थेविषयेवाचकत्वेनियमितेसति अवाचकत्वापारादेभेधयावोधयितुमशक्यश्चासावर्थः। तस्याधेयंवर्तीतिकरोतेता। दग्वापुतिः शब्दाराऽजनाभं जनानाम। अत्रभामाणिकसंमतिपूर्वकमाह। संयोगेत्यादि। संयोगः सम्यक्योगः प्रसिद्धः सम्बन्धः संयोगः समवायोवा। ननुसंयोगमात्रम्

अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेनियंत्रितेः। संयोगादेरवाच्यार्थधीहेतुतानिरंजना। संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिता। अर्थः प्रकरणंलिंगंशब्दस्यान्यस्यसन्निधिः। सामर्थ्यमौचितीदेशः कालोव्यक्तिःस्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतवः। इत्युक्तदृशा। ससंखचक्रोहरिः। असंखचक्रोहरिरच्युतेन्द्रयोः। रामलक्ष्मणाविति दाशरथी। रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः।

नचासतिहरिरुक्तासुरियत्रबोधोनस्यात्। विप्रयोगः नियोगइत्येवबाध्यशब्दस्यप्रतिहतात्प्रसिद्धसंबंधविरहः। साहचर्यमेकलिंगकार्यः नोसमपेक्षाणि साधितावधेपातकता। सहानवस्थानवा। अर्थोनान्यसाध्यस्फलः। प्रकरणंप्रस्तावः। लिंगमसाधारणोधर्मः। अन्यस्यशब्दस्याव्यभिचारितस्यमा मानाधिकरणस्य सन्निधिः। सामर्थ्यंतत्करणनियमः। करणातीति यावत्। योग्यतामौचितीः। देशोदेशविशेषः। कालश्च कालविशेषः। व्यक्तिः स्त्री पुंस्त्वादि। स्वरः उदात्तादिः। एतेशब्दार्थस्यनवच्छेदेनानार्थत्वादनिश्चयेसतिविशेषप्रकृतार्थस्यस्मृतिहेतवः। इत्युक्तदृशेति। एवंप्रकारकेणाभि युक्तानामुपदेशेन। ससंखचक्रोहरिरिति हरिशब्दस्यप्रसिद्धात् संखचक्रसम्बन्धादच्युतेनियमनम्। असंखचक्रोहरिरिति प्रसिद्ध संखचक्रविहरहरिशब्दस्येन्द्रेनियमनम्। रामलक्ष्मणाविति लक्ष्मणसाहचर्यणरामशब्दस्यदाशरथेनियमनम्। रामार्जुनगतिस्तयोः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पावनत्वादेः प्रयोजनत्वं प्रतिपादयति। इत्यनेनाधिकार्थस्येति। पावनत्वादेः प्रतिपत्तिरेव प्रयोजनमित्यनेनैव प्रकारेण विशिष्टलक्षणाप्रतिपत्तिः किं व्यंजनेन न
नु प्रयोजनेन न किमपि प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः इत्याह इति पूर्वपक्षवादिनाह। प्रयोजनेनेति। स्पष्टम् अत्र युक्तिमवधारणाकारं वाह। कुत
इत्याह इति। इयमाद्रेणोः ज्ञानस्य ज्ञायते नेनेति प्रतिपत्तिकरणभूतस्य लक्षणानाम्नः ज्ञानस्य प्रतिपत्तिविषयं अस्य प्रत्यक्षादिफलकार्यस्य प्रयोजनं भवेन
कालतो भेदात्। नहि कार्यकारणयोरेकत्वम्। यथा हि कारणस्य परस्य काष्ठादिविषयः न पाकादिफलेन च विषयफलयोः कालतो भेदादिति
एतदेव वृत्तावर्थयति। प्रत्यक्षादिरिति। इदं नीलमित्यत्र यथा नीलरूपविषयस्य परं प्रत्युपदेशेन तत्त्वकरणस्य संविन्नेः स्वात्मनि तत्त्वस्य परिच्छेदस्य वा

गंगायाः तटे घोषः इत्यनेनाधिकार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टलक्षणाप्रतिपत्तिः व्यंजनेन प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयेन युज्यते कुतः इत्याह
ज्ञानस्य विषयो यत्पुः फलमस्य तदुदाहृतम्। प्रत्यक्षादिर्हि नीलादिविषयः फलं तु प्रकटतासंविन्निर्णयः। विशिष्टलक्षणैवेयम्। आख्याते विशेषास्
सूचिते। तथा हि विशेषाः पावनत्वादयः तेषामभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यां व्यापारांतरेण गम्याः। तच्च व्यंजनं धनवादिशब्दवाच्यसंबंधे

फलस्य वा सोऽन्यभेदस्य वनत्वभेदइत्यर्थः। उपसंहरति विशिष्टलक्षणेति। एवमुक्त्वा येन पावनत्वादिविशिष्टलक्षणानु। वृत्तिमाह आख्यातमि
ति। पूर्वेणैवगतार्थमित्यर्थमित्यर्थः। कथं तर्हि विशिष्टप्रतीतिरित्याह विशेषाः स्फुरिति। तथा हि लक्षितलक्षणया बोधितमतिप्रत्यनः विशे
षाः पावनत्वादयः प्रतीतिगोचराः स्युः। अत्र वृत्तिमाह। तथा हि विति। नाभिधासमयाभावाद्विस्तोभिधाया विलक्षणेन तथानेवंच
द्वः खलु प्रतिरितिनदन्य धातुपपत्तिसहार्थे वेधोधनशक्तिमात्रार्थमिति श्रीमदभिनवगुप्तपादैरुपदेशक्रमेण तात्पर्यशक्तेः गंगायां घोष
घोषयोराधाराधेयत्वासंभवाद्विषिलापसानभन्वयदयसाअन्वयमात्रबोधनस्य स्वीकारयाः स्वभावान्नलक्षणा तिलक्षणया पिल
क्षणेनकेनचिदन्यमुख्यापारेणागम्या। तच्च व्यंजनेति। येन विशेषागम्यं तदिति सम्बन्धः। तथा चश्रीमदभिनवगुप्तपादाः। आत्मिनावद्वस्त्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थाणुभजभवच्छिदेरित्यत्रसंसारनाशरूपस्थानस्यसाध्यत्वात्स्थाणुशब्दस्यशिवेनियमनम्। सर्वज्ञानातिदेवइत्यत्रराजानंसंबोध्यहनकथायाःप्रवृत्तेर्देव
शब्दस्यप्रत्यायनेनसंबोध्यस्यराज्ञोयेनियमनम्। कुपितोमकरध्वजइतिसमुद्रवाचकस्यापिमकरध्वजशब्दस्यकोपाल्लिंगात्कामेनियमनम्। समुद्रस्यनलरूपस्य
कोपासंभवात्। देवस्यपुरारातिरित्यत्रपुरारातिशब्दस्यत्रिपुरवैरिवाचकस्यानन्यस्यशब्दस्यसामानाधिकरण्यादेवशब्दस्यशंभौनियमनम्। अथवादेव
शब्दस्यसामानाधिकरण्यात्पुरारातिशब्दस्यनगरवैरिवाचकस्यापिशंभौनियमनम्। मधुनामन्नःकोकिलइतिमधुशब्दस्यमकरंदवाचिनोपिमदकार
णत्वात्मधुहंतेनियमनम्। पातुवोदयितामुखमितिमुखशब्दस्याननवाचिनोपिकामातुरपरिपालनयोग्यतयासामुखेनियमनम्। मधुपिबस्व

स्थाणुभजभवच्छिदेरितिहरे। सर्वज्ञानातिदेवइतियुष्मदर्थे। कुपितोमकरध्वजइतिकामे। देवस्यपुरारातिरितिशंभौ। मधुनामन्नःको
किलइतिवसंते। पातुवोदयितामुखमितिसामुखे। भात्यत्रपरमेश्वरइतिराजधानीपादाद्यानि। चित्रभानुर्विभातीतिदि
नेखे। रात्रौवन्दे। मित्रंभातीतिसुहृदि। मित्रोभातीतिरवौ। इंद्रशत्रुरित्यादौवेदेस्वनकाव्येस्वरोविशेषप्रतिपत्तिहेतुः।

नहिनानुमपिकामातुरपालकांतथापिसामुखमेवयोग्यमसतिसामुखेसर्वस्यविरसत्वात्। भात्यत्रपरमेश्वरइतिनागपुराणादिवाचिनोपिपरमेश्वर
शब्दस्यात्रनिपदेनवाच्याराजधानीपादेराजनिनियमनम्। चित्रभानुरितिचित्रभानुशब्दस्यदिनइतिकालविशेषाद्वोनियमनम्। नसेव
एत्रावितिकालविशेषाद्रात्रौनियमनम्। मित्रंभातीतिमित्रशब्दस्यसूर्यवाचिनोपिनपुंसकान्निर्देशात्सुहृदिनियमनम्। मित्रोभातीति
सुहृद्वाचकस्यापिनपुंसकलिंगनिर्देशाद्रवौनियमनम्। इन्द्रशत्रुरितिइन्द्रःशत्रुःशातयितायस्येतिबहुव्रीहौआद्यपदादान्तत्वम्
इन्द्रस्यशत्रुःशातयितेतितत्पुरुषेत्यपदादान्तत्वमितिस्वरविशेषणार्थविशेषभानंयथावेदेतथानकाव्येइतिनोदाहृतमित्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री. ७

आदिग्रहणाँ एहहमेत्तेति । एतावन्मात्रस्तनिकाएतावन्मात्रेरक्षिपातैः । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रेर्दिवसैः । इत्यादावभिनयः ज्ञ्यंतहृतिशे
षः । अभिनयोहस्तेननेत्रादिकारानुकरणम् अत्रापादिशब्दाद्धस्तोदंचनचलनादिनाभिमननिर्देशः । बुद्धादिशब्देनएकादिसंख्यानिर्देश
श्च तथोक्तं एकस्मादासहस्रंयद्यद्धस्तयथाभवेत् तत्तत्कविप्रयोगेणज्ञानंकाव्यमिष्यते । एकएव करीबुद्धः गजानां दशशतादृक् ।
इयंपक्षनदीकूलवरश्रुतिजुजादिकमित्यादि न पाहि काचिल्लरी नायकानुरागार्थं नायिकान्दर्शयन्नाह एतावन्मात्रेति । एतावत्
मात्रस्तनिकापीनोन्नतकुचाः एतावन्मात्रे परिमितेरक्षिपातैर्निमेषैः । सपन्नैर्मितिशेषः । तथा एतावन्मात्रावस्था अकठिनत्वी

आदिग्रहणाच्चेष्टादयः । एहहमेत्तत्थणिआ एहहमेत्तेहिं अक्खिवत्तेहिं । एहहमेत्तावत्ता एहहमेत्तेहिं दिअसेहिं इत्या
दावभिनयाद्यः । इत्यमेयादिभिरर्थैरागमेधायत्वेनिवारितेप्यनेकार्थशब्दस्ययत्किंचिदर्थानिरूपणेन
तन्नामधानियमनान्नस्याः । नापिलक्षणामुख्यार्थबाधाद्यभावात् अपिलक्षणव्यंजनमेवव्यापारः ।

लाविलासविधोकाहिवहुतरावस्था एतावद्भिर्दिवसैः स्वल्पकालेनैवसपन्नेतिमन्वयः । एतावद्भिरक्षिपातैरितिनु । तथात्रैतावन्मात्रशब्दो
हस्तप्रविकसितपद्माभिनयनस्तनयोः पीनत्वमुकुलितपद्माभिनयत्वेनोत्पन्नत्वनियमितः । एवमेतावद्भिरक्षिपातैरितिचतुर
गुलमुद्यनादाभिमतनिर्देशेनैतावन्मात्रशब्देनिमेषाणांपरिमितत्वेनियमितः । तथैतावन्मात्रावस्थेत्यभिनयेनैकठिनवाल्पयोः । एता
वन्मात्रैर्दिवसैरित्याभिमतनिर्देशेनकालस्यपरिमितत्वेनियमितः । अत्रकालस्यपरिमितत्वमतिशयोक्तिपोषकंनचहस्तेनाभिमत
निर्देशोभिनयस्वयथावदवस्थितस्यैवहस्तस्योद्यनादिनाभिमतनिर्देशादनुकरणाभावः स्फुटएव । तथावोक्तविस्तारिकायांइतःसहे
त्यः प्राप्तश्चीनतएवातिक्षयमिति । अत्रास्तनिर्देशाहृदयस्थितहस्तमात्रेणाप्रतीयते । नायमभिनयोनुकरणाभावादिति । अपिचा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रशांतेतस्मिन्मृगयाकलकलेनिर्दृष्टस्कजलधरस्तन्दानुकारिणिमथनावसानोपसंतवारिणिसागरइवस्तिमितताम्रुपेगते
काननेमंदिभूतभयोहमुपजातकुतूहलोपितुरुतंगाद्रिवदिवनिष्क्रम्यकोटरस्थएवशिरोधरांप्रसार्यसंत्रासतरलतारकःशैश
वात्किमिदमितिसमुपजातविस्मयोदिदृक्षुस्तावद्येवदिशंचक्षुःप्रातिलवंअभिमुखमापतंतंचतस्माद्वनान्तरादर्जुनभुजदण्ड
सहस्रविप्रकीर्णमिवनर्मदाप्रवाहमनिलवशचलितमिवतमालकाननंएकीभूतमिवकालरात्रिणांयामसंघातमंजनशि
लासंभारमिवक्षितिकंपविधूर्णितमंधकारपुंजमिवदिक्किरणाकुलितमंतकपिरथारमिवपरिभ्रमंतमवदारितर
सातलोद्भूतमिवदानवलोकमशुभकर्मसमूहमिवरक्षसमागमशेषदण्डकारस्यनिवासिमुनिजनसापसार्थमिवसंचरतं
मनवरतशरनिकरवर्षिणमनिहतखरदूषणावलमिवतदपध्यानाविसाधनामुपगतंकलिकालवंधुरंगमिवसमुद्भूतमव
गाहोत्थितमिववनमहिषयूथमिवचलन्निरवस्थितकेशरिकिशोरकुंजरसंकुलापनशीर्णमिवकालमेघपटलमविल
क्षपविनाशापध्वजकेतुजालमिवसमुद्भूतमंधकारितशेषकाननंमनेकसत्त्वसंत्रासभयजनकमुत्पातवेतालजातमिव
शरसैन्यमध्यस्थमध्येचतस्यातिमहतःशरवर्षोन्यस्यःप्रथमेवयसिवर्तमानंमतिकर्कषत्वादायसमिवनिर्मितमेकलक्ष्यमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिवजन्मांतरागतंमुद्रिघमानप्रस्थुरगजितप्रथमप्रदलेघामंग्रमानगंजमिंतिमिवजगद्यथपतिकुमारकमतिमकुवलयदृशमलेन
देहप्रभाप्रवाहेनकालिंदिजलेनेवपूरयंतमरणपमाकुलौग्रेणास्केधावलिवेनाकुंतलभारेणकेसरिणमिवगजमदमलिनीकृतेनके
सरकलापेनोपेतमायतलललाटमनतिदुगघोरघोरागमुपनीतस्वेककणिभरणतांभुजगफणामणीरुपटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन
पणिसमनाभ्यासाद्यन्मपत्रवर्णेगेरुगेवशामपार्श्वेनविराजमानमचिराहनमगकपोलगहितमसमहदपरिमलवाहिनाहलागदपं
केनेवमुखमिणामदेनहतांगरागमुपरितनपरिमलांधेनपीभ्रमतामायूरकत्रानुकारिणामधुकरकुलेनमालपत्रवेषेनविचारिणा
तपमालोलकर्णपत्रवव्याजेनभुजबलनिर्मितिवाभयप्रयुक्तेवथाविंधाटमेवकवलतेनापमुज्यमागंडस्थलप्रदेशलेखमापटल
याहरिणकुलक्षयसंभावयमानयाशोणितादुर्यवदृष्टपांजयंतमाशाविभागानाजाकुलैवेनवनकुंजरकरप्रमाणमिवगृहीतानिमित
नचडिकाहृधिरानाधमिहहृन्निहितशस्त्रोल्लेखविषमितशिखरेणभुजयुगलेनोपशोभितमंतरालग्नाशुभानहरिणरुधिरबिंदु
नास्वेदजलकणिकाचितेनगुंजाफलविमिश्रैःकरिकुंभमुक्ताफलैरिवरचितामरेणनविंध्यशिलातलविशालेनवक्षस्थलेनोद्भासमा
नमाधिरलश्रमाभ्यासादुन्नीतोदरमिमदमालिनमालंभयुगलमुपहसंतमिवोद्दंडहयेनलाशालोहितकौशेयपरिधानमकारणे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिकूरतयाव्रजविषताकोपभ्रुकुटिकराकेन्नलाटफलकेप्रवलभक्त्याराधितयामन्यदियत्तोपमिमिकात्मापस्यात्रिशूलेवेधांकितमुपजा
तपरिचयेनुगच्छद्भिःश्रमप्रसादूरविनिर्गताभिःस्वभावपाटलतयाशुष्काभिरपिहरिणशोणितमिवक्षरंतीभिर्जिह्वाभिरुद्वेपमान
खेदेविष्टतमुखतयास्वच्छहृदयदंतांशूदंष्ट्रांतराल्वलयकेसरीसगनिवस्तकभागानुद्दष्ट्रिःस्थूलवटकमालिकापरिगतकंठैर्महा
वराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरितस्वकायैरपिमलशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिवकेशरिकिशोरकैर्मृगधूर्वैर्वन्यदानदंष्टैर्नेकवर्णैश्चमरि
तिप्रमाणाभिश्चकेसरिणमभयप्रदानयाचनार्थमागताभिःसिंहिभिरिवकोलयककुठुंबिनीभिरनुगम्यमानंकैश्चिदुद्धीतचमरवालग
जदंतभारैःकैश्चिदधिरूपणिवहनधुपटैःकैश्चिन्मृगपतिभिरिवगजकुंभमुक्ताफलैर्निकरसनाथपाणिभिःकैश्चिद्धातुधानैरिव
गृहीतपिशितभारैःकैश्चित्पथमेरिवकेसरदनिधारिभिःकैश्चित्क्षणकैरिवमयूरपिछधारिभिःकैश्चिच्छुभिरिवकाकप
क्षधरैःकैश्चिदुल्लचरितमिवदर्शयद्भिःसमुत्खातविध्वंतगजदंतैःकैश्चिज्जलदागमदिवसैरिवजलधरछायामनिलैरनेकरत्ना
नांशुवरलंदैःपरिहृतमण्डपमिवसरक्षधनुकमभिनवजलधरमिवमयूरपिछचित्रचापधारिणवकरणसमिवगृहीतैकचक्रम
हाणानुजमिवोद्धृतानेकफणानागदशनंभीष्ममिवशिखंडिनंनिदाघदिवसमिवगतताभिभूतमृगतृष्णंविद्याधरमिवमानसवेगंस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रसरमिवयोजनगंधानुसारिणांघयोत्कचमिवभीमरूपधारिणमचलराजकन्याकाकेशपाशमिवनीलकंठचन्द्रकाभरणंहिरण्याक्षदानवमि
वमहाराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलमनिरागणमिवक्षतवक्रवंदिपरिग्रहंपिशितासनमिवरत्नलुब्धकंगीतमिवनिषादानुगतमंबिकानिश्चल
मिवमहिषरुधिरार्द्रकायमभिनवयौवनमपिक्षपितवयसंक्षतसारमेयसंग्रहमपिफलमूलाशिनंक्षुत्क्षामप्यसुदृशिनिस्वच्छन्दप्रचारम
पिदुर्गेकिसरणंक्षितिभृत्यादानुवर्त्तिनमपिराजसेवानभिज्ञमपत्यमिवविंध्यस्यअंसावतारमिवकृतांतस्यसहोदरमीवपापस्यसा
रथिमिवकलिकालस्यभीषणमपिमहासत्वतयागंभीरमिवोपलक्षमाणमनभिभवनीयाकृतिंमातंगकन्यामानंशबरसेनापतिमप
रपम् अभिधानंतुपश्चात्तस्याहंमश्रौषं आसीच्चमेमनसिअहोमोहप्रायमेतेषांजीवितंसाधुजनगर्हितंचचरितंनथाहि पुरुषपिशितोप
जीवीधर्मबुद्धिराहारःसाधुजननिंदितोमधुमांसादिःश्रमोमृगयाशास्त्रंशिवाकृतंसमुपदेशःसदसतांकौशिकाःप्रज्ञाशक्तिज्ञानेप
रिचिताःश्वानोराज्यंभृत्यास्वदवीषुपानकमुत्सवोमित्राणिक्रूरकर्मसाधनानिधनूंषिसहायाविषादिग्धमुखाभुजंगाइवशीघ्रकागी
नमुत्साहकारिमुग्धमृगगणंकलत्राणिवंशगृहीताःपरोषितःकृष्णसर्पभिःशार्दूलैःसहसंवासःपशुरुधिरेणदेवमार्चनंमांसेनवलि
कर्मस्वीयेणजीवनंभूषणानिभुजंगमगणाःनवगजमदैरंगरागःयस्मिन्नेवकाननेनिवसंतिनदेवोत्खातमूलमशेषतःकुर्वन्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

का व पू

२०

शक्तिनकांश्चिदत्यर्थिवजानानगभच्छिविपाटलानशाल्मलीकुसुमशंकामुपजनयतःकांश्चिदुद्विद्यमानपक्षतयानलिनिसंवर्तिकानुकारिणःकांश्चिदर्कफलशाहशान्कांश्चिल्लोहितायमानचंचुकोटीनईषद्विघटितदलपुटपाटलमुखानांकमलमुकुलानांश्रियमुद्वहतःकांश्चिदनवरतशिरःकंपव्याजेननिवारयतइवप्रतीकाराप्रसमर्थानिष्टकैकतयाफलानीववनस्पतेःशाखान्तरेभ्यःकोटरांतरेभ्यश्चुकशावकानथ

थि ५

शान्अपगताम्बूश्चकृत्वाक्षितौवपातयतःतातस्तमहांतमर्कांडदर्थमाहरणमप्रतीकारमुपलभयमुपनतमालोक्यदिशानरोपजातवेपथुरिणभयादुद्भ्रांतनरलतारकांविषादश्रूभ्यामश्रुजलप्लुतांदशमितस्तोदिक्षुविक्षिपन्नुपुष्कताकुरात्मनःप्रतीकारासमर्थःसंस्त्रासस्त्रस्तसंधिशैथिल्येनपक्षसंपुटेनाद्यापांतुकालोचितप्रतीकारंमन्यमानःस्नेहपरवशोमदक्षणाकुलःकिंकर्तव्यताविमूढःक्रोडविभागेनमामकलभ्यमतस्थौ असावपिपौरःक्रमेणशाखान्तरेसंचरणोमाणःकोटरद्वारमागत्यजीर्णशिलितभुजगभोगभीषणंप्रसार्यविविधवनवराहवसाविस्रगंधिकरतलमनवरतकोदंडगुणाकर्षणव्रणांकितमकोष्ठमंतकदंडकारिणंवामबाहुमतिनिष्ठुरंसोमुकुमुक्तिचंचुपुटप्रहारमुकुजितमाक्षिप्यतातमगमासुमकरोत्मांतुस्वत्वाद्वयसंपीडितांगत्वात्तावशेषत्वाच्चायुषःकथमपितत्पक्षसंपुटांतरगतंनात्मक्षतंउपरतंचतमवनितलेशिथिलशिरोधरमधोमुखमसंचरत्अहमपितच्चरणा-

यं

श्री- २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति चिंतयंस्तेवमपि समं वरसेनापतिश्चाटवीपरिभ्रमणसमुद्भवं श्रमं मनसि नीत्वा गत्वा तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदंड-
स्त्वरितपरिजनोपनीतपल्लवासनेसमुपाविशत् अन्यतस्तु शरदृष्टयुवाससंभ्रमसमवतीर्यतस्मात्करयुगलपरिक्षोभितांभसः सरसो वेदूर्यद्रवा
जुकारिस्त्वयादिवसकरकिरणोपतापादंबरैकदेशमिव मिव विलीनमिंदुमंडलादिव प्रस्यंदितं दुग्धमिव मुक्ताफलनिकरमत्यच्छतयास्पर्श-
जमेयं हिमजलशीशिरमाविष्कोद्गारजःकषायसंभृतकमलीनीपत्रपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताभ्रधौतपंकनिर्मलमृणालिकाः समुपाहृतं आपीत
सलिलश्च सेनापतिस्तामृणालिकाः शनैः कलाइवसैहिकेयः क्रमेणादृश्यत अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपिताभसा सकलेन तेन शरवरसे
नेनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतदिगंतरमयासीत् एकतस्तु जरद्धरस्तस्मात्कुलिंदद्वंद्वादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशा-
नइवातिविस्तृतदृष्टिः पिशिताथीतस्मिन्नेव तरुतलेमुहूर्तमिव व्यलंघत अंतरितेचशरवरसेनापतौ सजीर्णशरवरः पिवन्निवास्माकं कुकुल-
लानामापूंषि रुधिरबिंदुपाटलया कपिलभूलतापरिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव कुकुलकुलायस्थानानि रूपेणइवविषयगामिषा-
स्वादलालसः सुचिरमारूढः कुलवनस्पतीनामुत्तादपरपतन् उत्क्रांतमिव तस्मिन्क्षणेन दात्रोकभीतानां कुकुलानां मस्माकं मसुभिः
किमिव हि दुष्करमकरुणानां यतः सततमनेकतालमुद्गमभंकुरावाशिरचरमविसोपमेरिवाचरतेनैवपादपमारूढतानुपजातोत्पतन-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नराजवेशितशिरोधरोनिभृतमंकदेशनिलीनस्तेनैवसहाथतमवशिष्टपुष्पतयातुपक्वनवशपुंजीभूतस्यमहतःशुष्कपत्रराशेरु
परिपतितमात्मानमपश्यं अंगानियेनमेनाशीर्यंतयावच्चासौतस्मान्नहशिखरावतरतितावद्दरुमवशीर्णपर्णसवर्णत्वादसुठोप
लक्ष्यमाणामूर्तिःपितरमुपरतमुत्सृज्यनृशंसइवप्राणत्यागयोग्येपिकालेबालतयाकालांतरभुवःस्नेहरसानभिज्ञोजन्मसहभुवा
मयेनैवैलमभिभूयमानःकिंचिदुपजाताभ्यांपक्षसंपुटाभ्यामीषत्स्तनगमनावलंबोलुठन्नितस्ततःक्षणांतमुखकुहरादेवविनिर्गतमा
त्मानंमन्यमानोनातिदूरेवर्तिनःशरसुंदरीकरीपूरचमोपयुक्तपल्लवस्यसंकर्षणात्कीलदलच्छायोपहतदेवगजधरदेहच्छ
विमध्येकालिंदीजलच्छेदीवविरचितच्छद्मस्यवनकरीमदसलिलैरिवोपसिक्तकिसलयस्यविंध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्वहतोदिवा
प्यांधकारितशरवांतरस्योप्रविष्टसूर्यकिरणमतिमहनंमुपरस्येवपितुमृत्संगमतिमहतस्समालविविनोमूलदेशमाविशंअवतीर्यच
सतेनसमयेनक्षितितलविप्रकीर्णानेसंहृतानृशुकशिनेकृतापाशसंयतानावध्यपर्णपुटेअतित्वरितगमनःसेनापतिगतेनैवधर्म
नामामेवदिशमगच्छत्मांतुलब्धजीविशंत्रस्यत्रपिदमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादायासितशरीरसंत्रासजातवेपथुंसर्वां
गोपतापिशीवलवतीपिपासापरवशमकरोत्अनयाचकालकलयासुदूरमतिक्रांतःसेपापहृदिविपीकलयाकिंचिदुन्नमितकरोभ
यचकिलघ्राणशीर्षदिशीवलोक्यतरोपिचलतिपुनःप्रतिनिवृत्तइतिमेवपदेपदेपाशकारिणमुत्प्रेक्षमाणोनिक्रम्यतस्मान्नमालत

के॰ ४

उ॰ ४

विचार्य॰ २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तनल्लांसलिलसमीपमुपसर्पन्प्रियकमकरवमू भजाग्रपक्षतयानातिस्थिरचरणसचारस्समुद्रमुद्रमुद्रविनम्रतोमुद्रमुद्रुल्लिर्यकनिप
तंनमात्मानंमेकयापक्षस्यासंधारयतःक्षितितलसंसर्पणश्रमातुरस्यानम्यासवाशादेकमपिदत्वापदमनवरतमुन्मुखस्यक्षूलं
स्थूलंश्वसतोधूलीधूसरस्यसंसर्पतोमनसमभूमनसमिकलाघवस्थाभुत्वजीवितनिरपेक्षानभवंतिखलुजगतिसर्वप्राणिनांप्रहतयोना
स्तिजीवितादन्यदभिमतमतिहजगतिजंतूनामेवोपलभेपिसुदुर्लभतमाश्रीमानेयदहमविकलेंद्रियःपुनरेवप्राणिभिःधिग्मामकृतार्थ
मिति हृदयमहोसोऽपिमृगराजोदुःखायेनमयाजीवतोपहतमपिनापेक्षतेखलीहिखलुमेहृदयंमहतिलोकानरगतायामंगायांनियम्य
लोकेवगमाप्रसवदिवशात्परिणवयसापितानेनस्नेहपाशैःसंबद्धनिश्चेष्टमतिमहंतमपिस्नेहवशादपरिगणयतानेनयत्परिपालितस्तस
वंमेकपदेविस्मृतमतिरूपाणाःखल्वभीमभ्रमाणाःयदुपकारिणमपिनामघ्नंतिकापिवांतंतंनानुगच्छंति सर्वथानकंचिन्नखलीक
रोतिजीवितदत्वा यदिदृगवस्थमपिमामयमायासयतिजल्पतिनापोमन्येचागतिमपिमरणशोकस्यनिर्घृणानैवकेवलमियंममस
लिलपानविद्विषापिदूरस्थसरलीरंतथाहिजलदेवतानूपुरवायुकाटिदूरेघाटिकलहंसविकृतमेनदस्मुखानिभूयंतेसारसरास
नानिअपंचविप्रकर्षामुखविसर्पणाविलःसंचरतिनलिनीखण्डपरिमलोदिवसस्यचेयमतिकलादशावर्तनेतथाहिरविबिंबतल
मधवर्तिस्फुरंतमातपमनवरतमनल्पधूलिनिकरमिवविकिरतिकरैरधिकामुज्जयतिहृदयमातपस्यशिखिनसपांशुपटलदुर्गमीच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रकः सनत्कुमारश्च विद्यावदातचेताः सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा हिमवतीं पश्च भगवान् विभावसुरतिनेजश्चितया
दुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिरुद्घोतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णस्तिडिद्विचित्रितावयवस्तप्तकनकदुर्वेणेव विरूपलिप्तमूर्त्तिरपि शृंगावदात
या देहप्रभयास्पुरत्प्रासवाल्लातपमिव दिवसं सदानलमिव वनमुद्दर्शयन्नुत्तप्तलोहलोहितीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामसंख्य
लावलंविनीनां जटानां निकरेणोपेतः स्तोभितशिखाकलापः खांडवनदिक्षयालतकपटवटुवेषश्च भगवान् पावकः तपोव
नदेवतानुग्रहानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनैकावलयेन दक्षिणश्रवणावलंबिना विराजमानः सकलविषयोपभोग
गनिरपेक्षमुपपादितेनलालाप्रकटकेनेव भस्मत्रिपुंड्रकेणालंकृतोगगनगमनोन्मुखवलाकानुकारिणा स्वर्गमा
गइव दर्शयतासनमुद्रीवेणास्फटिकमणिकमंडलुनाप्रासितवामकरतलः क्रुद्धदेशावलंबिकृष्णाजिनेननीलपांडुभासा
तपस्तृलानिपीतेनांतर्निःपतता धूमपटलेनेव परितमूर्त्तिरभिनवविसतंत्रनिर्मितेनेव परिलुप्तयापवनलोलेन निर्मांसविरल
पर्शुकापंजरमिगणयतायामांसावलंबिनायज्ञोपवीतेनोद्भासमानः देवतार्चनार्थमाहृतानवलताकुसुमपरिपूरणप
णिपुटसनाथशीर्षेणाषाढदण्डेन सांकपृष्ठस्यनुष्टितमिदं सर्वम्

259

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MJDF

भूमिरतिमवत्यपि पासावसाँश्चिनंनातिगंतुमल्पमपि मेनात्मंगकान्यप्रभुरणपात्मनः सीदति मे हृदयं मँधकारिता मुपयाति चक्षुरपि
नासरवलो विधिरधतोपि मे मरणमद्योपपातदयेदिति एवं चिंतयन्नेवमपि तस्यासरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिनिमहातपा
मुनिः प्रतिवसति स्म तन्नयश्च हारीतनामा तापसकुमारो नीवारमुष्टिसंवर्द्धितेन कुशकुसुमलवोपास्तसमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणेनियामः विटपदूर्वकोमलवल्कलावृतशरीरः
गिरिद्रुमसमेखलाकुहरिवासक्षदास्वादितसोमः पद्माकरइव दिवसकरमरीचिपोनक्षीणतनुरिव सततजलनक्षालनविरलजटः
करिकलभइव विकचकुमुददलशकलमितदशनः द्रोणिविलूपानुगतः नक्षत्रराशिरिव चित्रमृगहरिणिकाभिरेवोपशोभितः
घर्मकालदिवसइव क्षपितबहुदोषः जलधरसमयइव प्रशमितरजः प्रसरो करुणइव स्नेहोदयासोहरिवापनीतनकँ भयः प्र
दोषांभसंध्यापिंगलतारकः प्रभातकालइव बालातपकपिलोरथइव दृढनियमिताक्षचक्रः सुराजेव गूढमंत्रसाधन
क्षपितक्षितिग्रहः जलनिधिरिव करालशंखमंडलावर्तगतिः भगीरथइव दृढगंगावतारोमधुकरइव सहदनुभूतपुष्करव
नवासः वनचरोपि लब्धमहालयप्रवेशः असंपन्नोपि मोक्षार्थी सामप्रयोगपरोपि सततावलंबितदंडः सुप्तोपि प्रबुद्धः सन्नि॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हितनेत्रद्वयेपिपरित्यक्तचामलोचनःतदेवकमलसंनिभाभ्रुकुटागमत्प्रायेणाकारणमित्राणिभातिकरुणाद्रूणिचसकारवलुभवंतिसतां
चेतांसियतःसमांतरवस्थमालोक्यसमुपजातदयःसमीपवर्तिनमृषिकुमारकमभ्यपतमभ्रवीत्भयंकथमपिभुकशिशुरसंजातपुरस्व
नरुशिरवाएदस्मात्परिभ्रष्टःश्येनमुखेपरिभ्रष्टेनचानेनभवितव्यम्तथाह्यतिदवीयस्यायाप्रपातस्याल्पएषजीवीतोनशक्यतेस्वनीडमा
रोपितुंभयंमीलितलोचनोमुहुर्मुहुर्मुखेनपतंतिमुहुर्मुहुरुत्क्षिपंस्तिष्ठतिमुहुर्मुहुर्भ्रंशुपुटेनगृणोतिनशक्नोतिशिरोधरांधारयितुंतदे
श्रीपमेकदेशनिहितदण्डकमसंकुरादायस्वयंमांमुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमंगुल्यांकतिचित्सलिलविंदूनपाययद्भंभस्तोद
कसेकंकृतमुपजातप्राणमुपनयप्रदृढस्यनलिनीपत्रास्तरजलराशिरिवांछायांनिधायसमुचितमकरोत्स्नानविधिम
भिषेकावसानेकप्राणायामपूतोजपन्पवित्रारण्यचमर्षणानिप्रत्यग्रभग्नेनमुखोरुकाविंदैर्नलीनीपत्रपुटेनभगवतेसवित्रे
दत्वार्घमुद्धृतिकुशाग्रहीनधौतधवलवल्कलअसज्योत्सद्वसंध्यातपःकरतलानिर्धूननविशदजटःकमंडलुमापूर्यकुचिनास
रोवारिणाप्रत्यग्रलोनार्द्रजटेनसकलेनमुनिकुमारकक्रदंबकेनानुगम्यमानोमार्गंहित्वातपोवनाभिमुखःशनैःशनैरगच्छत्
अनतिदूरमिवगत्वादिशोदिशिसप्तसन्निहितकुसुमफलैस्लालतिलकतालीतमालहिंतालवकुलबकुलैर्लालवंगल

258

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताकुलितनालिकेलीकलापैरालोलश्रोत्रवल्लीपत्रवैरुत्त्रसितचूतरेणुपटलैरलिकुलहंकारमुखरसहकारैर्मदकोकिलकुल
कलालापकोलाहलीभिरुत्फुल्लकेतकीमंजरीरजःपुंजपिंजरैः पूगीलतादोलाधिरूढवनदेवतासंकाशैर्षमविनाशापिशुनं
कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्तुंगाद्रिसंसक्तपादपैः काननैरुपगूढमचकितप्रचलितकलासलापवला
भिरुत्फुल्लकमलिनीलोहितिभिर्मारीचमायामृगाविलुनरुष्टवीरुद्दलामिदाशरथीचापकोटिक्षतकंदर्पदर्पविषमितनला
भिर्दहाडम्बरपल्लवीभिरुपशोभितप्रांतमार्गितसमिकुशकुसुमसमृद्धिभिरध्ययनमुखरमुनिध्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भि
र्मुनिभिरभ्रंलेहकुंठमुत्कंठितशिखंडिमंडलभ्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानमनवरतोड्डीयमानैर्मयूरैः सहा
रमेवमुनिजनमपरलोकं निनीषुमिव दूयमानमध्वलोकवाहनेनावष्टभ्यमानस्वर्गमार्गगमनलोलोपानसेतुमिवोपलक्षमा
णमासन्नवर्तिनीभिस्तपोधनसंपर्काद्विवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासंक्रान्तविबिंबपंक्तिभिस्तापसदर्शनसमुत्सर्पि
मालाविराजमानाभिरिवातिविकचकुसुमवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णमिव निशाकरदहनमिव दर्शनाभिः परिष्ट
तमानलावनमिव शिखाभिः प्रज्वलन्तमानमिव वनलतालाभिनवरतमुत्फुल्लकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैरेव पत्रवंजलि
भिरुपास्यमानमिव विटपैरुद्धानिरप्रकीर्णशुष्कसुपामकुसुमसंस्तीर्णमलकीलवल्लीककंधूकदाडिमकुचचूतमाल॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलमध्ययनमुखरबहुजनमनवरतश्रवणाग्रहीतवषङ्कारवाचालभुकुलमनेकसारिकोद्घुष्यमाणसुब्रह्मण्यमरण्य
कुक्कुटोपभुज्यमानवैश्वदेवबलिपिण्डमासन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमानशीवारवलिमेणीजिह्वापथ्रवोपलिप्यमा
नमुनिबालकमानिकार्यार्द्रदधिसमिसमानसमिक्कुशकुसुमसुपभग्ननालिकेरक्षिप्तधाशिलातलमचिरक्षुण्णवल्क
लसपाटलभूतलंकृतचंदनोपलिप्तादित्यमंडकलभिक्षितकरवीरकुसुमसितलतोविक्षिप्तभस्मलेखालंकृतमु
निजनभोजनभूमिपरिहारपरिचितसाखामृगकरक्षिप्तनिःकाश्यमानप्रवेरुपमाजरदंधतापसमिभकलभका
र्द्धपभुक्तपतितैःसरस्वतिभुजलतावितानितैःशंखवलयैरिवमृणालशकलैःकल्माषितमृगिजनाथमेणाकै
विषाणशिखरोत्खन्यमानविविधकंदमूलमम्बुधूलीपुष्करपटैर्निकरिभिरापूर्यमाणविटपालवालकमृषिकु
माराक्षुभ्यमाणवनवराहदंष्ट्रांतरालग्नशालूकमुपजातपरिचयैःकलापिभिःपक्षपुटपवनसंधुक्ष्यमाणमुनि
होमहुताशनमारब्धामृतचरुचारुगंधमद्रिपङ्कपुरोडाशपुरोपपरिमलामोदितमविधिन्नाज्यरेधाकुतिकुतभुक्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐकारमुच्चारितमुपचर्यमाणातिथिवर्गपूज्यमानपितृदैवतमभ्यर्च्यमानहरिहरपितामहमुपशिरस्यमानश्राद्धकल्पंव्याख्यायमान
यज्ञविद्यमालोच्यमानधर्मशास्त्रंवाच्यमानविविधपुस्तपुस्तकंविचार्यमाणसकलशास्त्रार्थंमीमांस्यमाणपराशाल
मुपलिप्यमानाजिरमपमृज्यमानोजगभ्यंतरंमावध्यमानध्यानंसाध्यमानमंत्रंसम्पद्यमानयोगमुपक्रियमाणोवनदेवता
बलिंनिर्वर्त्यमानमौंजमेखलंप्रक्षाल्यमानवल्कलमुपसंगृह्यमाणसमिधमुपसंस्क्रियमाणकृष्णाजिनंजिगृह्यमा
णगवेधुकंशोष्यमाणपुष्करबीजंपच्यमानाक्षमालंसंस्पृश्यमानवेत्रदण्डंसंधार्यमाणपरिव्राजकमापूर्यमाणकमंडलुमद
ष्टपूर्वंकलिकालस्यापरितमनुतस्याश्रुतपूर्वंमिनगस्याकुयोनिमिवत्रिभुवनवंदितमसुरारिमिवप्रकटितनरहरिविग्रहरूपं
सांख्यमिवकपिलाधिष्ठितंमथुरेपवनमिवबलावलीढदर्पितधेनुकमुद्यानमिवाहितवत्सकुलंकिंपुरुषाधिराज्यमिवमुनि
जनगृहीतकर्मोपमिषिच्यमानदुर्मनिदाघसमयावसानमिवप्रत्यासन्नजलप्रपीतंजलधरसमयमिववनगहनमध्यसुखप्रसु
प्तहरिणमिथुनमिवशिलाशकलप्रहारसंचूर्णितास्थिसंचयखंडवनमविनाशोद्यतार्जुनमिवमारध्यानिकार्यसुट
प्रविलेपनधरमपिसततनाविभूतोज्ज्वलंधूमांगकुलाध्यासितमपिपवित्रमुच्चलसितधूमकेतुगतमपिप्रशांतोपद्रवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिंगलः सूत्रकारः। आदिनाभाष्यकाराद्यः। लौकिकमिति तेनवानुवर्त्यस्याप्यभिप्रायः इति भावः। अत्र हलायुधवृत्तिकारः। छंदस्त्रिविधं गणमात्रावर्णविभेदात्। तत्राद्यमार्यादि। द्वितीयं वैतालीयादि। तृतीयं संज्ञामात्रादीत्याह। तत्र गणच्छंदो मात्राछंदस्यवान्तर्भवति इत्याशयेनाह। द्विधेति। मात्राछंदः आर्यादि। वर्णछंदः श्रीप्रभृति। तेनमात्राछंदोगणछंदइतिद्विधाविभागोऽपि निराकृतः। ४। यद्वेति। यद्यत्रिशदधिकं शतमिति। ग्रन्थगणनायां प्रसिद्धानामनुष्टुप्छंदसां श्लोकानामिति शेषः। तेनसंभावितान्यकर्तृकछंदोनां संक्षेपार्थं योजिराकृतः॥ ५॥ ॥ अथ द्वितीयाध्यायगतवृत्तमात्रागणजीव्याः संज्ञाः द्विधा। मयूरसतजभनगलइति द्वेधा एकाक्षराः संज्ञाः। धीश्रीस्त्रीमित्यादिसूत्रानुसारात्। अकारोच्चारणतुकाचित्तमयरसतजभनगलमिति मित्यादिविभुखमुखोच्चारणार्थमिति भावः। आसां संज्ञानामर्थं द्वित्राक्रमेवीजंतु वक्ष्येवक्ष्यामः। समस्तमिति। संस्कृतप्राकृताद्यात्मकमित्यर्थः। त्रैलोक्यमिति। सर्वविलुप्तयज्ञगादिशक्तेः। अथतासां संज्ञानामभिधेयमाह। सर्वगुरिति। सर्वे त्रयोगुरवोयस्मिन्नेमामयः

मरसतजभ्रगोर्लान्तैः सर्वगुर्भोमुखान्तर्लोयरावन्तगलौ सैतो ॥

रेभिर्द्वाभिरक्षरैः ॥ ७ मध्याद्योऽभौ त्रिलोनाद्यौ भवन्पत्रगणास्त्रिका ॥ ७ ॥ समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं ८

त्रैलोक्यमिव वैष्णवा ॥ ६ ॥

मुखमादिर्लघुर्यस्मिन्नन्यौ चद्वौ गुरूयस्मिन्नसौ मः। मध्योलघुराद्यन्त्यौ गुरूसस्यसरः॥ त्रैलोक्यमिव वैष्णवा ॥ ६ ॥

अन्त्यो गुरुराद्यौ च लघूयस्यसभः। अन्त्यौ लघुराद्यौ गुरुर्यस्य सतः। मध्यो गुरुराद्यन्त्यौ लघूयस्य सजः। आद्यो गुरुरन्त्यौ लघूयस्य सभः। त्रिलघुर्नस्यः। त्रिकास्त्रयो वर्णाः परिमाणं येषां ते त्रिकाः त्रिवर्णात्मकाइति यावत् गणा भवन्ति। ते चेत्थम्। मः ऽऽऽ यः।ऽऽ रः ऽ। सः ॥ ऽ तः ऽ। जः ऽ। भः ऽ। नः ॥ यद्यपि सूत्रकृता ऽऽ यादिषु वक्ष्यमाणा चतुर्मात्राणां मेवलः समुद्रा गणाइति तत्रोपाध्यायगतसूत्रेण गणाइति संज्ञाकृताधीश्रीस्त्रीमित्यादिसूत्रगतं मकारं च संज्ञालेनेत्यादिवृत्तिग्रन्थस्यापि एवमेव ग्रहणस्यम्॥ तथापि मादीनां वर्णसमुदायरूपत्वात्। गणत्वेन व्यवहारः। अतएव आयुष्टनजिति सूत्रेनजगणाः कर्तव्यइति वृत्तिकारः। तथाविधितोपि चेति भामहोक्तिरिति। अत्रेदमवधेयम्। क्ष्मायस्मिन्नित्यर्थे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुनाकामादः सुतः क्रमात् श्रीहृद्विनाशपश्चश्रीकीर्त्याप्तिः फलानि चाद्युहासमतजायसमुनादीनां विनाशकाः। काव्यस्यादौ न हातव्यं श्रुतिछं
दोविदोजगुः। पदादौ वक्त्रादयोगणाद्यस्तो भवेत्। नहातदोषशान्त्यर्थं तो भ्यः स्यादपरो गणः। तथा। मनोमित्रभवो भृत्यावहासीनाजैर्तोस्म
तो। रसावरीनीचसंज्ञो होहावेतो मनीषिभिः। ५। मित्रोदासीनभृत्येभ्यो मित्रभृत्यौ भुभौ मतौ। अन्येभ्यस्तरेन शाहस्य परिश्रेयतः। ७। गरप
प्रसङ्गाद्वर्णानामपि मुद्रिः प्रकाश्यते। कङ्कचाष्टष्ठरणास्थपवाभसरानवौ। वर्गजाः संयुताश्चान्ये कवर्गादेन शुभामताः। अतस्वोक्तान्
अक्षरपरिच्छेदेन नायको भवति सहृति। सर्वथैवातस्यापवादो भामहेनोक्तः। देवता वाचकाः शास्त्रायेच भद्रदिवाचकाः। तेसर्वेने
वानिष्ठा स्थिपिता गणतोपि चेति। अतस्वश्रियः पतिः श्रीमानीत्यादिषु हाकोपत्रयोगाः सगच्छते। ७। अथ द्वितीयाध्यायगतार्थादिल
क्षणोपजीव्यानां पञ्चगणानां स्वरूपमाह। तेयाश्रति। सर्वेश्वां नश्चमध्यश्चादिश्च सर्वान्तमध्यादयः तेगुरवो येषु ते तथोक्ताः। बुद्ध
तेश्रयसारात्वाद्गुरुपदस्य प्रत्येकमन्वयः। तेन सर्वगुरुरन्तगुरुर्मध्यगुरुरादिगुरुश्चेति चत्वारो गणाः। तत्र तर्हि मसजभन
तेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवो त्रचतुःकलाः। गणाश्चतुर्लघुपेता पञ्चार्यादिषु संस्थिताः॥ ८॥
पारसवेतशतिपुनः। कथं तर्हि पवेतेषामतत्राह। चतुःकलाश्रति। चतुर्मात्राः। एतेन तत्र अक्षरात्मकाः मसजभाः। तेन सर्वगुरुर्द्विगुरुरित्यर्थः
रुकस्य गुरोर्द्वमात्रत्वात्। एवमन्तगुरोरादौ लघुमध्यगुरुरपि तयोरादिगुरुः। एवं तावत्कोयो। अन्यथा चतुर्मात्रतानस्यात्। एवं राम:
चतुरो गणा पञ्चमं गणमाह। चतुर्लघ्विति। चत्वारो लघवो यस्मिन्स चतुर्लघुः पञ्चमो गणः तेन सहिताः पञ्चगणाः। यथा द्विगुरु ऽऽ रन्तगुरु ।।ऽ मध्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पितद्वेषं वक्रेति ध्वन्यते। सापपत्नाहरेणतरुणीनां दाक्षिण्यात्सरसछलत्वान्नौभाग्यं नहन्त्यपरिहृतरपदेन ह
रविसर्वसुःखमिति छलसत्ताकरुणावत्तापि भवतानंगीकारो करुणरहितस्यान्यसर्वनायकस्य दाक्षिण्यं
नप्रीतिविषयइति व्यज्यते यद्वोपदेशदानाहत्वमथवोपदेशे यथातथैव श्लिष्टाभावामवक्रिणपद
भ्यां कौशिल्यादेवतरुणीनां सौभाग्यं नसलत्वयेति ध्वन्यते तरुणीनामित्यत्रैनां नेवयसि दाक्षिण्यत्व
चित्तमित्यावेद्यते। उपपत्तिदृष्टमित्यनिनान्यथा संभावनमनुचितमिति ध्वन्यते एवं च सरलतां विहाय मा
नाद्यवर्शपलपाविधेयमिति ध्वन्यते। यद्वा कौटिल्यशालिनं नायकं नापिकासखी वक्रिएव प्रशिल
ष्टया वामार्द्धेवनिवेशयता हरेण दाक्षिण्यात्सौभाग्यं तैनितरुणीनामुपरिहृतं नतु पुंसां एवं च स्त्रीणा
मेववामकरणमुचितं नतु पुंसामिति ध्वन्यते। एवं तरुणीनामेवेति योजना ॥ ५४॥ नापिकासखीस
खीनायकं वक्रिसुभगेति॥ हेसुभगसदृनभिन्नौ सम्पकमर्दं पित्वासुतनुपिंडितेवेषु विशेषद्वेषं दृष्ट
तीसापीडयेवजीवतिएवंचत्वत्कृतपीडायत्रतस्याजीवननिदानं तत्रकिंवा व्यंत्वत्संगजीवितव्यज्यते त
त्सवशात्त्वदनमागतावलादवलांत्वयादृढालिंगिता दिता संपीडांतरायामिशयशालिनी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी०

विधायेप्सनामुद्दासीनवन्त्यीयत्रदेनतदनुविनतनंतवेति भावः॥ सुभगत्वंचाकस्मिकेनाद्यशनापिकासंपर्केव
त्वादिति भावः। स्वपदेनभीतिशून्यत्वेनायकेनायिकायंसस्यादिकहिमेनसहायशून्यत्वभावेघतेमिलाविन्य
नेननिर्मेमाभाववर्त्तघोत्यते। भवतेत्यनेनवल्पात्कारेव्यज्यते॥ ६५॥ नायिकासखीनाफलवक्तिसेनिगुणाःसो
दर्यादिपःपक्षेगुणाःसुखंस्वभावेनसहजनपक्षुद्धोनःकारणपक्षेस्वभावोज्वलाकरग्रहेणपाणिग्रहेणसाधी
नाएवंचपातिव्रत्यमाद्वेघते। पक्षेलेनपदंगीकरणंतेनायत्नाकाश्मीरमालेवमुनतुःएवंचएहणीयतेघोत्यते
।वक्रविचारेवनाग्रमंनकलाएकुशलेनेत्यर्थः।पक्षेवक्रतागमोक्तमंत्रशेनएवंप्रकृतेफेयशालित्वंघो
त्यते भवताध्वमिताएवंचत्वंगत्वाकदापिनेनसाविप्रांतिरिक्तिव्यज्यते। यद्वात्मामान्यवनितासखीनाप
र्कवक्रिकरग्रहेणस्वाधीनतनुदयादिलोभेनेतिभावः। सुभावस्वछेत्यनेनेश्वरलत्वंव्यज्यतेवक्रमंत्रविद्याग्र
नेकप्रकारकविचारवताएवंचकापद्यशालित्वंघोत्यते। मंत्रापिताएवंचेयंधातात्वामथिरप्रकृतिकंभज
नेत्वंतुनकिमपिवसुदासीतिध्वनितेत्रान्यपिमंत्रवेशाकंचिज्जनंध्यातंविधायतद्दायसवेसापहरिंकरोतीति
लोकिकं॥ ६५६॥ नायकोनायिकारंक्तिसत्रीडेति॥ हेब्रीडासहितेसिनमुभगेकिंचित्स्पृष्टाकिंचिद्द
स्पृष्टाएतादृश्येवमयेतिभावः। आकस्मिकन्यजानसंग्रहनेपिलोकभीतिवशादितिभावः। अतएवब्रीडासि

२८२

रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नतत्पानाधिकायाः अपसरंतीत्वंयथायथासुंदरि आमसरसिनयाममहृदयंस्पृशसि सर्वदेहानीमहंनात्र
यासत्वयाचेनहतमेप्राणाः स्पास्यंतीतिव्यज्यते। यदासप्रतिवाहिनीअपसरसिहृदयंचस्पृशसीत्यपसरणा
नर्थकामतएवालिंगत्वामितिव्यज्यते। स्पर्शमात्रेवर्किंचिद्दयपांतीत्यपिपाठः। षष्ठीसंपृज्येतिपाठेपिप्रस
वनिमित्तकेसवज्रीजग्मिनेः किंचिच्छुद्धीसंपृज्ययाकथंचित्किंविच्छीपृजयित्वेतथा। यथायथापसरसिनया
सुंदरिममहृदयंस्पृशसि षष्ठीपृज्येवेतिपाठेपृज्यापष्ठीवत्वंयथायसिनयासुंदरिममहृदयंस्पृशसिएव
चयथाषष्ठार्यस्पृशसिसनजीवतिनथाकृतषष्ठीपृजेयात्वयासहंममहृदयेनस्थितिंप्राप्तोजीतिव्यज्यते। जे
नचेममालिंगनचुंबनादिहेतोति ६५७ निजप्रियतमएवइतिविधेयानामत्रेतिवाहिनीसखीनाधिकावाक्ये
। सखीति। हेसखिएवंचवास्तवाभिप्रायकथनार्हत्वमावेघ्नेः। अवकाशःप्राप्तः संकेतवशान्तमय
विशेषेसमागतइत्यर्थः। प्रेयान्यथासुखमुत्पादयतितथानिजः प्रेपानन अमुमेवार्थमर्थीतस्यासेन
नइत्यति। अवारिनात्महनइतिभावः वातानुगातायनसंबंधानिलः शीतः तापापनोदकः एवंचाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायकमवरूपमानयेति ध्वन्नेयद्यानिजरूपितानुरक्तोनाधिकामसदृशेनेतसंयोजयिनुंदूतीवक्रिग्रहीतनेन
नावारिलोहितनेनवेत्र्यथौषधवत्कामःप्रभुत्वान्केवलंसमःकाचेत्वेषुदोषेत्रयाहमत्रमन्यथइतिवनतनु
त्वमयापतयानायिकायाअपिअधिकानुरागरूपिपरुषस्तोसुखानिशायइतिधोत्यतेत्रथवाग्रहीत्यते
नानिरंतरसहनावस्थितिरालिनथाखनायकःपरपुरुषाभासिसमयेयिभोक्तुंशक्यइतिव्यज्यतेतनचाधुनात
महमानयामीति॥ ६५८॥ निरंतरनिर्मालकुपितोकोतांसखीवक्रिसतनमिति भुजंगीवभुजंगीतस्यबुद्धि
एवंचतवांतिकागमनेपिभीतिरुत्पद्यातत्रणेवघतेनिरंतररक्तोक्तनवदनेकोपवशादितिभावः॥ एवंभा
वतएवारक्तवदनंसखिविषमिववाचांगुंफंगिरतीयकेगरलंगिरंतीत्रविगरिणीतौषधिंमंत्रात्रवरणि
तौषधितुल्यविचारयवंचयौषधिपीडापहारकतथासुरखकारिणीतथासविचारमडक्तिस्तेहितका
रिणीत्रहीएनामपिनगरापसीत्यनुचितंतत्रेतिध्वनतेयकेत्रौषधमंत्रादेरपितयत्रसामर्थ्यमितिभा
वारक्तंजनेविरंजयसिविरक्तंकरोषियेकेरुचिरवंतेरुधिरारहितेकरोषिएवंचेनाहशकोयवज्रपात्वपाप
त्रानुरक्तोपिजनोऽनुरागशून्यःक्रियतेमत्रानुरक्तानुरंजनंतवहूरणासमितिव्यज्यते॥ ६५८॥ कप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दभावेनैवं नया श्वासनं क्रियेतेन वास्तवसात्विकनेयनिकश्चिन्नकंचिद्दनोक्तया क्रियेतेनिकमलिन्याः समीपे
वलाकासत्रा संक्रोडेस्थितः एकश्वरणो यस्तेन स्थलकमलवत्तु दरा शरीरा मत्स्यं विश्वासप ॥ तिएव
चमस्पस्य कमलस्य प्रेरणसमीपमागमनं भविष्यतिनव श्वैतक्रोजनं विधेयमिति विधाकृष्णी भवति एतदिति भावः
एवं चेयं दुष्टा अनपत दिश्वासो न विधेय इति व्यज्यते ॥ ६५९ ॥ कश्चित्कामी दुःप्राप्यां नायिकामालोच्य समीपमुपदिशति
सनखेति निखकृतसहितं अत्यन्तगौरं नाभीमूलं अंशुकरहितं कृत्वा अनयासेवितपवनं चकृतः मलपंचलक
दकारपालो येन यता दृशः किं इति वितर्कः एवं या दित्वया भृगुपानो न कृतः स्यान्न हि किं यमनया विगलि
तलज्जया सेवितं कः एवं चपदिष्टः स्यादनसा वैवतपस्याधिकामिति व्यज्यते तेन न चत्वमेव बहुन्य इति । यदेन
दपेक्षया किमधिकतरं फलं यस्मिन्पद्मिन्या मलयमरुपानलया कृतं इति श्रः एवं चैतो दृशसुखादन्यत्र प
रुषार्थरूपमिति व्यज्यते रतोत्तरमयि समधिककामाविलविहृता थपि न प्रवृत्तां कानामालोक्यालीनाय
कं वक्ति इति वा ॥ ६६० ॥ अदृष्टवता श्रीलावदमयत्नेना पि लभ्यत इति कश्चिद्वक्ति सर्वांगमिति निविला
गंसमर्पयंती चंचलो अथ चलो लेति श्रीनाम श्री० विपरीतरतविधायिनेव वा या या श्रमिणा सुप्तस्य

Nepal Sanskrit University, Bairenki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रा०टी० वस्त्राद्यादिखनामात्रेणयोगशालित्वंव्यजतेनयोगरहितमपिअपिःप्रागप्यन्तेनियद्वालोलेसत्यानेनिअहृदयाल
लिनंभजतेपक्षेसुगमं॥ ६६१॥सुदिनमिति॥तदेवसुदिनंदिनंयस्मिन्विरहदुःखानिस्मृत्वास्मृत्वाराम्
:प्रथमेप्रहरइतिभावः वारंवारंदृढंसाआलिंगनिआलिंगयिष्यतीत्यर्थः त्रियामेनिविहाययामिनीनिप
रोपादाने नमिलितजनेजागरूकेपिसायंतनसमयसेवचालिंगनादिविधानेनविगलितलज्जान्वंयजे
तेपथिकाशंसनमेतत्॥ ६६२॥काचित्काचिद्वक्तिसानर्थयमिति।भुजिष्यादासीतस्यनायकस्यअंतर्भ्य
सहितेस्वामिनाज्ञास्यतीतिधियेनिलावः यथायथासम्यगधिकांसमनाउरागवत्वादिनिलावःसेवांआ
चरतितथातयोगेहिनाएवंचगृहकर्मव्यापृतयेतादृशानुविनाचरणाज्ञानवैधुर्यंव्यजते।सापुंकाश्रन
र्थप्रतिलासहिताकिमिनादानीमियंसमधिकांसेवांकरोतीतिधियेनिलावः।सेर्ष्यासमद्वारापायेण
पमस्मिन्नतिमनाइतिधियेनिमंत्रवःसमपालोकापवादादिनिभावः अतएवगेहिनीनिपरमपर्यवन
एकचसर्वदारवामिचरणपरिचरणंखयमेवविधेयंनतुगृहव्यापारवशाद्दासादिनेजिघ्नेतेनस्यात्
निपाठेनायिकायाःसा'अर्थयंनज्ञातयोनपानापकोपमन्तंगइतिधियेनिभाव॥ ज्ञात्वम्॥ ६६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायकोनायिकांवक्तिसुंदरीतिहेसुंदरिनस्यास्त्वस्यपत्न्याःसखीभवद्विपक्षस्यत्वस्यपत्न्याःकांतिंयथाहर्षि
तिथात्वन्मात्रदासस्यममएवंचत्वदतिरिक्तायाःशोभंकथयंकथमिवमयातोदुःखाकामितिव्यज्यते।सहेषा
दृष्टिःपतत्रिश्रयाच्छिद्विपक्षेएवंचनमपानुरागवशात्त्वद्विपक्षावलोकनकृतंकिंतुक्रोधवशादितिभावः॥ ६६४॥
सपत्नीदुःखिता।कांतांनायकसखीवक्तिस्वाधीनीरेतिहेसखिस्वयंकंदर्पस्यकेयूरंनकृतनखक्षतपत्रवल्लीमोछ
नदिवास्वापैःसुभगासुभगेतिश्रुतयात्वस्यपत्न्यैतदर्थः॥ ॥समग्रायियस्यावावाशीकृतदिवास्वापैःसुभगासु
भगेतिश्रुतयायद्भीयदेनजाज्यतेनवयथार्थज्ञानमस्यत्वंतेनतेनहचनमग्रमागामितिव्यज्यतेनिवारणानहेतो
वामुखरिनेत्यनेनवक्षस्यपेक्षणीयत्वंव्यज्यतेएवंनायकोनेतस्यामनुरक्तोनवानन्हकृतानिहंतकृतादीतिकि
तुमिथ्येवलोकेखसौभाग्यप्रकटनायानयाखयमेवस्वपादितानीतिविज्ञायनायकेमानादिकुरुएमनुविते
नवेतिव्यते॥ ६६५॥काचित्कांचिद्वक्तिसरितइतियस्यसदेने।सरितइवश्रेष्ठान्वयजाताःपक्षेमहत्तरा
द्विजन्याःनार्यःश्रेष्ठातिदुःखोद्रेकवशादितिभावः॥सःकाएवेवनीरसाखेवेत्यर्थःसमुद्रलहरिषुमे
घइवत्वप्यतिएवंचयःकुलीनस्वनायकासुनाभिनंदतितस्यनीरसनायिकावासिरेवभवतीतिव्यज्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० यद्वीपगंगानालंपटं नायिकावक्त्रिजलनिधियदेननीचजनत्वमन्गंगासुधन्यते। जलदपदेन नायकेमालिन्य
व्यज्यते।। ६६६।। नायकहृतीनायिकाकलेति निखिलकंकरगमुख्यभूषणोपहकेकटकोष्टिनितंव
ःकठोरहृदयेपहकेकठिनावष्टिकापघनगाहूपरेपहकेशिखरंशृंगहेकोपनेपर्वतभूमिरिवतवमनःपा
णःपहकेमनःशिलाधातुविकेषःसंजातइतिनर्कयामिएवंचत्वहेकठोरेऽचित्तमात्रारणप्रवणोनिर्द
मनोनेवंविधंवेधुर्यनवकर्तुंसमुचितमिति ध्यन्ते। तेनचावर्णनमनुसरेति।। ६६७।। सखीनायिकांव
क्तिसखीतिहेसखिदुरवगाहःकेनाप्युपायेननिवारयितुमशक्यःसचासौगहनेवक्रुतइत्यर्थः।
यहकेकेनाप्युपायेनाकलयितुमशक्यःकुटिलाशयश्चेत्यर्थः प्रियजनेपिनायकेपित्रुपिःको
पकारणानहन्तिमावेदयतिपहकेस्वेप्रियजनेपिएवंचकिमुतान्यत्रेतिभावः विप्रियंदुःखविदध
नःविनतंपन्मुखंतस्योपरिस्थितःपहकेसाधोःउपरिस्थितःसोधोःकेशदृइत्यर्थः एवंचदुष्ट
सदुष्टाइतिःसाध्वते। नेदृत्यर्थःदुष्टदवतवकोपःदुर्लक्ष्यःज्ञातुमशक्यःयहकेदृष्टुमशक्यःए

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंचैतादृशकोपकरणमनुचिंतनवैतिभवन्नेतो विनयमुखो परिष्ठितइति पठेविनयमुखेयमनोयस्यैतादृशउप
स्थितः जातइत्यर्थः एवंवैतादृशा विनयप्रदर्शनमथान्यादृशमिवतेभातीतिव्यज्यते। पक्षे प्रियोमुखेयस्य
नतुहृदयइतिभावः। इलीस्पः विनयमुखत्वादेवेत्यभयत्रभावः। दुरुत्वाहेतादृशोग्वदेवेत्यर्थः। प्रियजनेपि
विप्रियंविदधानः प्रियेविनयप्रदर्शनस्योदासीनत्वमदर्शनत्वादितिभावः॥ पक्षे ग्राम्यत्वाहेतुरिति खलइ
वनवकोपः॥ एवंचैलादृशकोपकरणमनुचिंतनवैतिभावइत्यर्थः॥ ६६८॥ कथमेयमुपरिविवाहो
ऽवेतावलोकयतीतिवाहिंविहितनहृतोतःकश्चिद्दुक्तिखेदेतिखेदेमत्वदृर्शनजेनेतिभावः सवस
नस्वानशालिनीसप्तयदप्तमाहारहूपासप्तमंजलीः अतिक्रामंतीमदनरूपोयोदहनः तस्योविका
रलक्षणहितचित्रहारिणीलज्जितातन्वीभवतिएवंचानयात्वचिद्रमपहृतमलएवापिदिवोखेदह
यजलेसवसनांप्रुत्तासप्तयदीरूपसप्तमहलातिमनोहारिणीमदनरूपानिदाहशालिनीसंजातमुद्धि
सप्तयालज्जावशणोद्भीकृतइतिभावः एंचत्वद्विषयकलज्जावशादेवमुन्नीयतेपरियंविहिते
पिविवाहेनतारूपतीतिव्यज्यते अन्योपितस्करःसंजातदिव्यदूषणःकिमिदानींवक्ष्यमये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिविगलितविषयोऽधस्तादेवविलोकयन्नास्तइतिलौकिकं। यद्वा नायकोनायिकासखीवक्तिएवंचेयमंन्म
नोरूपवस्कृतवलोकयन्नास्तइतिलौकिकं। यद्वा नायकोनायिकासखीवक्तिएवंचेयंमंन्मनोरूपवस्कृतव
ल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तः एवंचासङ्गाभिरनुचितेतिभ्रमनेयद्वासर्वेयेनेसमाचीनानसाहाप्रकृएवस्थिताः यस्मधुनैव केश्चिद्दुष्टैरागत्या
न्यथाभावंनीताइतिक[redacted]चिद्वक्ति॥६७०॥कश्चिन्सखायंवक्तिसवोसामिनिहेसखेसर्वसामेवत्वीत्वसाधा
रणधर्मवचयेतिभावः सुतयथइवदुग्धमिश्रसमीचीनंआवर्तितदुग्धमिवतस्याएकएनःएनशहृत्तौसुरतंमधुरए
वचसर्वकामिनीनांसुरतंसम्यगेवपरमिरमधिकंतस्यायदुत्तरोत्तरसुरतेमाधुर्यमितिभावः एवंचानासांप्रथमतएव
माधुर्यंनपुनरुत्तरोत्तरएतइतिव्यज्यतेतेनचतत्तुल्यावानानाधिकेतिः यद्वासर्वासामेवपुनःएनरहृत्तौसुरतंज
लमिवमनोहारिएनःएनरहृत्तौतस्यास्वसुरतंदुग्धमिवमधुरंएवंचयथाजलदुग्धयोर्मिहनंरेतथानाना
सांतस्याश्चोत्तरोत्तरसुरतइतिव्यज्यतेतेप्रथमस्थानेपपःपदस्थानेदुःखपदस्थानेपपःपदंचेत्कभयत्रैक
पदस्थानमुचितं॥६७१ काचित्कंचिद्वक्तिस्वप्नेपातिःपंस्वप्नेअपिनाइतरकालसंग्रहःनमुंचसिएवंचा
सङ्गातिशयोघोत्यतेपकेस्वप्नेपिवुधैःसत्तातयथाक्रतंयाहृदिस्थायिनेदेतिभावःअनुपश्चात
त्राहिणीयरपुरुषमिमिभावः एवंच ऽयांत्वंसर्वदाध्यायसिसात्वपिकचिकुरामपिगतेपरपुरुषमभि
षतीतिभावः अथवात्वंहृदिस्थापियपुरुषानुग्रहवतीत्यर्थः एवंचत्वंहृदिस्थितिकालेपिपरपुरुषेमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी

नः कुरुते यासाक्षत्यश्चाक्षिं किं करिष्यतीति तत्र विघ्न इति व्यज्यते यद्यपि नवानुग्रहकारिणीत्वेनाभिमन्यसे
चवास्तवं तस्यास्त्वप्यनुग्रहो नारीस्त्रीत्यर्थे पक्षे यातेऽग्रे विघ्नमानेष्यसि नीतिभावः अनुग्राहिणी अविघ्नमा
नवस्तु विषयिणीत्यर्थः अपि एवं समुद्यायकः तं दुष्टबुद्धिमिव गुप्तमभिचारकारिणीपक्षे दिव्यज्ञेयम्
मत्ववती न जानासि एवं चैतादृशादृश्यामासक्तिं संपादनं तवानुचितमिति व्यज्यते ॥ ६७२ ॥ कश्चित्का
चिद्भक्तिसपरवृत्तिहेतुनवघांगिएवचस्यहलीयत्वमावेद्यते पादवृत्तिसहितं चलंतीपुनः पुनः पश्चा
न्निरीक्षमाणाचलंतीत्यर्थः त्वमित्यस्यानुपादानं लोकभीतिभावेदयति पक्षे परिभ्रमणवती मन
मेतिपदानुपादानेनपदीदमनोमदीयंस्यान्न हि त्वत्कृतेनोद्वेगेन त्वया कथं मद्दुःखं कोऽपि व्यज्यते
यद्वा मदीयत्वेनज्ञातेमनसि दतोऽप्यधिकतरपीडा न्यायविधेयेति भीतिएव घटते दौत्योत्सुगमिव हरसि
अवलोकेनेनस्वाधीनं करोषि त्वयासक्तं भवतीति भावः कृपसिन्नवलोकनेऽहमनयानानुग्रहीत
तइति दुःखभावं करोषीति भावः तस्त्वपसि पुनरपनखलोकेनमयानुग्रहवीतीति विधिपेयमपांच
लिमटिति धन्यीति चांचल्यभाक्करोषीति भावः भ्रमयसि पुनरनवलोकनेऽज्ञानवालिकरोषि सर्वथा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंकर्तव्यतामूढ़ं संजातमिति भावः तोलयसि पुनरवलोकेन किमस्मिन् किंचिद्धैर्यमस्तिनवेति ज्ञा प
कयथावस्थितिं वालित्वा भाववक्त्रो रोषीति भावः एवं च कृशाधैर्यशालिकृशमध्ये यशालिसंदृष्टमिति
भावः पातपसिम् छिन्तकेरोषि पुनरवलोकनादिति भावः एवं वेलक्ष्यकृष्णप्रसाय कोरसमस्ताथकेन
भूयोजर्जरीकृतं संनिःप्राणमिव संजातमिति भावः अन्योपि कश्चिद्दीपुनः पुनर्हन्यमानोम् छिन्तोभ
वतीति लोकिक एवं च निरपराधिनोममैतादृशाङ्गस्वविधानेकथं नापराध्यतिभवतीति व्यज्यते ॥ ६७
नायिका सखी नायकं वक्ति सेति हे कितवएवं च न वेतादृशाङ्गद्विशालितमुचितमिति व्यज्यते तव
वहूनि यानि लक्षणानि अस्य लाधरत्वादीनि तेषां भावः सन्नायस्यासायद्वावहूलापेक्षणः उक्तव
:तयेभ्यस्तादृशाः भावाः विलासाद्यस्यासाएवचेत्तरनायिका तोधिकलभावेद्यते पक्षेवहूना
समस्तानां लक्षणमालोकनं भावश्चित्ताभिप्रायोयस्यासाएतादृशी सानायिकास्त्रीमात्रवारति
नवएववास्यस्यनैतादृशीमतिरिति भावतुल्यमात्रपरेनलक्षणादिसत्वविरहश्चवविद्यतेअसुमे
वार्थमर्थांतरन्यासेनदृढयविद्यूतविधिसंबंधीकोटिः कोटिसंख्याकंवस्त्रकपर्दिकावासर्वए

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो॰टी॰ वपाग्रपद्धाकृतविधिः कर्तव्याथेयि स्पसः तसविधिपदमवनूपकर्तव्यत्वमावेदयति एवंचपयाहनात
क्रसकोटिसंख्याकंवसुसमेधिकंवणटिकान्सेनिनानक्रूम्पत्वंतथाधूत्रसनवविशेषज्ञानमूम्पवमि
तभावः एवंचगुणनभिन्नतयाद्वयातांमक्रांखिहापाणत्रासक्तिः क्रियतइतिव्यंजाते॥६७४॥स
खीनायकंवक्तिसेनिहेकिनवपतिताहेणकृतकगकेणयकेऽकृःपाशाःभवतामतकलिताखी
धीनाकृतापकसंचरसाकमीकृवाविरहानलखिन्नासावरकीएवंचसरलवेघतेचतुरंगुटिके
वमत्वायिजीवतिएवंचनस्पास्त्वकदाकृंमात्रेणाजीवनमस्यथामरणमेवेतिभावः एवंचयाहिखद
र्शनादिनोनोपायैःस्ववशतांनानीतानस्पंपुनरपदृशोहासीन्पसंपाहनंकथमनोचिंतीतेनावह
तानिव्यज्येतेनेनचसांत्वयाऽनुयाद्येतिपकेमरणंक्रीडनाकृमत्वजीवनंतत्कृमत्वं॥६७५॥नायि
कासंवीवक्तिस्पर्शाहितिनिदाघः प्रियइवस्वंचनिवारणानहंत्वंधन्यतेसत्रीभावातएवचकिंचित्का
लोत्रंकिमनेनविधेयमितिनपश्चरतिव्यज्यतेपकेरतोदिजन्यवस्थावकुंनशक्नोतिव्यज्यतेखेदं
करोतिमिश्रांकर्तुंचमेनदहतिजघनसंवंधिवसनमपिकृणमपिनकृमंतेठभयत्रजंघनवसनस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वगाढतरभावरूपकंतद्भावेकावाङ्मलिंकरणादीनांकाचवाङ्मधिष्ठिकादीनामिति भावः एवंतमति
क्षेपाढतररतकारीमप्रियतमइतिव्यज्यतेएवंचैतादृशनिरा घकस्तेप्रियतमसंतरानाचस्यातुंस्वा
कमतस्यरक्षतरातयनार्थमितिध्वन्यते ॥ ६७ ॥ दूतीनायकंवक्ति सेति हेसुंदरसाक्षोसाक्षिणो
ऽपत्वंव्यज्यतेयद्वेतद्दूतदविशेषणानतनेलतोतूतनपटे नचिरभाविफलेयोऽपत्वेघोन्यते दोद्दा
स्पशक्यफलमिचसावालाभक्तःनिर्भर्चिंतनेनसमयविफलंकुरुवालेहिमनोभवोदुकेर्तवि
रुद्धमिति भावः फलविशेषणमपेतनमन्मथवहतिएवंचसामदनकलापनभिज्ञेतिनम
नर्थत्वयेतिव्यज्यतेतेनचाभुक्तभोगोत्राधिकंकिमपिसुखमतस्तस्यतद्दोनापेक्षि ॥ ६७ ॥
नायकनायिकासखीवक्तिस्पृशतीतिसानावैःस्पृशतिनवविलिखतिवस्त्राग्रस्पर्शेसपा
दनेनमदनवत्वंनखकृताघकरणेनलज्जावत्वभावेघनेसिचपंतेहेमैकलितमिति
भावःहातिनचविमोचयतिगृह्णातीत्यनेनलज्जावत्वंनविमोचयतीत्यनेनमेहनवत्वंध्वन्ये
तेनचमुंचतिगंतुंनप्रयच्छतिनवागच्छतीत्यनीत्यर्थः नचमदयतिनमदयतीत्यनेनमान्मथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गा० टी०

स्पष्टचेष्टाधवारणेनलज्जावत्वंव्यज्यतेनिर्गुणाग्रविवाहयथहितनिनमहाभिरस्त्रीभिर्विवाहितेनल
ज्जावत्वंनिर्गुणविधानेनमन्मथवत्वंघोतनेएवंचमध्याखभावादिपमेतादृशीनवकोपदिष्टनीतस्ते
भ्योनिमुक्तज्येनांगनिगूढस्वानिलयितेसंपादयेऽनिश्चन्यते॥ ६७८॥ नायकःसखायंवक्तिस्तव
नहेसेवेतार्थसंबंधिकाकनःबधास्तदृदयमिवलंघितंमध्यःकदियेनस्तन्वादिनिभावःपकेल
घितप्रवाहःमसकदाकृःतस्याःउत्तनतुदृदयविक्रोषाणमपवेतस्तनजघनंप्रोगमगत्वादेक
कवद्भावःनोद्भातितार्थकोकइत्यनेनकदाकोकोपमेयतयानायिकायातार्थस्वप्नमनिपादने
नप्राकृतनकतसुकृतसम्हैकलभ्यत्वनायिकायाभावेघनेलंघितमध्यदस्यनेनमध्यपातेजीवन
मेवाप्रभवतिव्यज्यतेतस्यास्तनेकदाविज्ञघनेवाहृदिमभावतिहृतेन्यत्रेतिभावःएवंचतस्या
मासक्तिस्त्वयानविधेयेतिनाहमुपदेष्टव्यइतिव्यज्यते॥ ६७९॥ नायकःसखायंवक्तिमत्रीजेति
।आर्द्रयत्तकोपमेत्यलज्जास्मितकिंचिन्मुखितमहिनेसेत्यादिविलोकनालज्जाकथमयम
कस्मादेवपश्यंतीसुसखीश्रुताहृगाचरणमहृत्तइतिस्मयेनस्मितमन्मथाविभावाच्चमंदस्मिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तं मा मा स्पृशा इति कथं यन्त्र प्रियया वान्तायनं पिधाय स्थितं एवं वचसंख्यादि हृगविषयासंयाहने न पथे
छ रन्पतु मति हैतै निर्भुमतेने नचैनादृशानान्पापतुरेति ॥ ६२० ॥ नायकः सखायं वक्ति सकरेति ॥ कार्य
हृगासहितं निषेधार्थोभिनिभावः सहृदितं अस्य घनत्वापनायेति भावः साकेयं इत्यकिन्त्वेकथमनाह
रं विधीयतं इत्यर्थः केयसहितमिसर्थः नखमुष्टिसहितं जेनुमि आजिगीषानशातन्सहितं सकार्य हृद
हृदितमित्यनेननापककामसंदापननियुगलमथवाकोमलीगात्रंसाकेयमित्यनेन कामतेन
निष्ठुरगात्रंसनखमुष्टिसजिगीषमित्यनेनरसनिमग्यमानसत्वनायिकायामावे घतेतस्याः तुरसैरेन
द्वितीयं सुरतयदंपस्य मित्रागात्पादिवनसुखानिशायजनकमित्यर्थः तिरसंकम्भितमाच्यं अतच्च
मएवतस्मुखानत्रान्यः भाक्षायन्नक्तुक्तुपदेनकालांतरभाविफलत्वव्यक्तेनेनचैनदतिरि
क्तपत्नीसुरतपत्रादिजनोनरंसुखदंनतरानीमेवत्यनेनापीयमेवममानिद्यायमेमवतीति ॥ ६२१
॥ दुर्जननिंदाभियापरपरुषेमानसमकुर्वी रणनायिकाहृनीवक्ति सखीति । हेसखि एवंचहिनो
पदेशकथनाहितंघोत्यनेमलिनाः निर्मलानात्र निधानमपि अपिनासंगत्वाहुलासः निश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गी० टी०

स्पष्टत्वेषाधवारणेनलज्जावत्वंव्यज्यतेनिःशंकंविवाहयथाहितमिनमहाभिलाषीनिशानिवाहतेनल
जावत्वेनिद्राघविधानेनमन्मथवत्वंघोत्यतेएवंचमध्याखभावादिषमेतादृशीननुकोपादिप्रतीत्यते
भानिमुक्तजपेनांगनिगृह्यस्वानिलयितंसंपादयेऽनिध्वन्यते॥ ६७८॥ नायकःसखायंवक्तिस्तव
निहेसेवेतीर्थसंबंधिकाकनःनघाजदृश्यमिवलंघितंमध्यःकटिर्येनसःतत्वादिनिभावःपकेल
घितप्रवाहःमम कराक्रःतस्याःउत्तनंतुदृश्यविशेषाणमपवेतस्तनजघनंप्राप्तगत्वादेक
कवद्भावःनोऽतितीर्थकोकइत्यनेनकटाक्षकोकोपमयतयानायिकायातीर्थस्पर्शमनिपादने
नप्राकृतनकनसुकृतसमूहैकलभ्यत्वनायिकायामावेघनेलंघितमध्यदत्यनेनमध्यपातेजीवन
मेवासुभवीतिव्यज्यतेतस्यालनेकस्यविज्ञाघनेवाहष्टिमानजिहतेनान्यत्रेतिभावःएवंचतस्या
मासक्तिस्त्वयानविधेयेतिनाहमुपदेष्टव्यइतिव्यज्यते॥ ६७९॥ नायकःसखायंवक्तिसखीजेति
।आईषत्तकोपमेत्यलज्जास्मितकिंचित्स्वस्मितहिनेत्रेणदृष्टिविलोकनालज्जाकथमयम
कस्मादेवपश्यंतीसुसखीश्रुताहगाचरणमवृत्तइतिस्मयेनस्मितमन्मथाविभावाद्वमंदस्वस्मि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तं मा मा स्पृशा इति कथं यं त्वा प्रियया वातायनं पिधाय स्थितं एवं वसंत्वादि दृगविषयासंयाहने न पथे
छ रत्यनुमतिर्दत्ते निर्भुनक्ते नचैतादृशानान्यापतुरेति ॥ ६० ॥ नायकः सखायं वक्ति सकरेति ॥ कार्य
हृगासहितं निषेधार्थोभिनिभावः सहृदितं अस्य घनत्वज्ञापनायेति भावः साकेयं इत्यकिन्त्वेकथमनाह
रं विधीयते इत्यत्र कथं सहितमित्यर्थः नखमुष्टिसहितं जेतुमिच्छा जिगीषा तत्र तत्सहितं सकार्यहृद
हृदितमित्यनेन नापककामसंदापनं नियुगत्वमथवा कोमलीगात्वं साकेयमित्यनेन कामतेन
निपुणत्वं सनखमुष्टिसहितं जिगीषमित्यनेन रसनिमग्यमानसत्वनायिकायामावेघतेन स्वाः सुरक्षैरेन
छिन्नायं सुरतयदं पस्य मित्रागात्पादिवनसुखानिशायजनकमित्यर्थात्तिरसंकम्भितमाच्यं अतच्च
मएवतस्य सुखानत्र अन्यः भाक्षायन्नक्तुक्तुपदेनकालांतरभाविफलत्वव्यंजनेनैनचैनहतिरि
क्तपत्नीसुरतेपवादिजनोनरसुखदंनतरानीमेवेत्यनेनापीयमेवममानिहायमेमवतीति ॥ ईर्ष्या
॥ दुर्जननिंदाभियापरपरुषेमानसमकुर्वाणनायिकादूतीवक्ति सखीति । हेसखि एवंवहितो
पदेशाकथनाहतेघोत्यनेमलिनाः निर्मलानात्र निधानमपि अपिनासंगत्वा स्वल्पासः निश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० येन न विदधति अमुमेवार्थमर्थयन्ति रोपनासेन इदयन्ति पिकानां कुहूं विहाय अन्यः आह्वः केन अन्य आविनके
नापीत्यर्थः एवं बहुमलिनोक्तइ रुक्तः किंचित्रमनसि इ: एवं विवेपभिन्नावे घतेते न चइ जनिभीति मुक्त
उपस्वाभिलषितेन यथेच्छं साधयेति ॥ ६८१ ॥ कचिद्बंधुना पिसमीचीन फलेदेनि कश्चिं कंचिद्दक्तिखल्पा
इति मेघुपतिसैन्ये खल्वा इति हेतोः समुद्रस्यांत निर्क्षिप्ता तेद्योलाः स्थितिमंतो 'नुवीतिभावः जा
ताः अतोलाघवेनैव वर्द्धमानः महत्त्वं हिमालयस्थितिरगलिवाहिति भा० ॥ ६८३ ॥ नायिकासखीनाय
कंवक्तिसेति अत्र संबुद्धिपदानुपादानेनायकविषयकक्रोधवेत्राभावे देपति । श्यामाषोऽश्वा
धिकापक्षे श्यामवर्णकृष्णांधीपक्षे स्थूलेन एसानायिकादहजाशीतोपचारेणानीत्रः अधिक
इत्यर्थः विरहेणाहूवाहिमेनेवपाडुजानीना एवं चत्वद्विरहखिन्नासान्वयात्तु आघेनिव्यज्यते ॥ ६८४
॥ प्रापतिमात्रानुरागिणीकथंतया सहमया संगमनीयेति वादिनीसखीनायकोक्तिसुनि
रक्तिनेति हेसखि साउत्कंठकंपसहितेन एतस्याः पतिइक्तनी विधियेति भावः सोत्क
पेनेत्यनेन सेकचमत्कारएवकत्वाभावो व्यज्यते मया सिक्ताजलेनेति भावः पाइकुहयति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मम न्नावभूवेति वाताहक्कु सुकृतमीचीन विलोकनकारीनि श्वलहस्तः यश्चियतमसेन धाराजलसिक्ता नमा
घ्नति स्म सुनिरीक्षितेत्या दिना सकेचेमत्कारपूर्वकत्वमावेघते एवंचसामप्यनुरक्तेनिमज्ञापतः अतः
स्वात्वयामघासहसंगममनीपेनिव्यज्यते॥ ६८५॥ इतीनायिकांवक्तिसखीति हेसखिएवंचहितोपदे
शा हन्तं धन्यजेनिः फलीकृतमन्मथेशमात्रानुरागिरागतवत्राहरंकः कुरुतेनकोपीत्यर्थः अमुमे
वार्थमर्थांतरन्यासेदृढयति भगवानपिसहरः शिवः चतुर्दशी कामत्रयोदशीनद्वेधवानपूर्वः ए
वंचकेवलस्यपूजानहेत्वेपितेतद्भावेनकामनिष्ठतमेवपूजार्हताहरस्यतद्वकावार्त्तान्यस्यैति
भावः एवंचपत्राचेतनरूपस्यशिवचतुर्दशीदिवसस्यापिकामाभिधानत्रयोदशीविद्धतैवैव
पूज्यताभिधानंधर्मशास्त्रेपितत्रकावार्तासचेतनस्य लोकरूपेव्यज्यते॥ ६८६॥ नायकोना
पिकांवक्तिसेतिहेतत्वेदेनवोटांहस्त्वावयआप्रियाःजाताः इत्यहंमन्येयतःमपिदृढमत्रेपनेत
निसारासबुद्धिनपूर्वंयथामप्यनुग्रहस्तथाताधुनेत्यर्थः सारतिः प्रीतिर्नपूर्ववत्प्रीतिर्नेत्य
र्थः सामान्यविकारजेतिभावः लज्जानपूर्वंप्रियतमोयपिनिबुध्यान्यसमकंलज्जांकु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० र्वतास्थिते दानीं नद्वध्यभावान्न दृभाववती दृन्नौसीति भावः कुचिन्नापि न्नयेति यावः सवि श्वासिनापद्धा
नापिकासरवीवक्ति हे सखि सा दासबुद्धिर्मयि नयथा एवं दासवदाज्ञां कुर्वन् स्थितन्नथा नाधुनन्ने
र्थः नप्रीविः नान्नतोलज्जाएवमयि स्थितायामनेन कदाचिद स्याद्दुःखं भविष्यतीति भियान्यस्याः
परिहासोपि नकृतं नदानीं मामगणयित्वा निर्लज्जया व्यवहरतीति भावः नविश्वासः किंचिद्दत्ता
घपि मद्दत्तेनार्थयतीति भावः अतः नवोदानिरीक्ष्य स्वयं अप्रियाजाता हं नदन्यहं मन्ये निरीक्षेत्यने
नसंगमिकिमनेन विधेयं तत्र विज्ञायते मयेति धन्यते एवं च सपत्नीसत्वसात्रमप्येतादृशादुःखदं किंपु
नस्तन्नीधान्यमिति व्यज्यते ॥६८॥ काचिन्कांचिद्दूतिकां सुचिरं ते निशि भुक्ता चतुरं पंगृहिणी
अत्यंतचिरकाले नागते प्रिय इति भावः प्रातः काले श्वेतनखचिह्नं खरीं कुंकुमाईत्ता भावः
नदर्शपातिः कुंकुमार्द्रमेवदर्शयन्नीत्यर्थः सुचिरपातदत्यने ननायिकायामन्यत्रासक्तिस
पादेतेयोग्यतंनायकेचमन्मथविद्धालनयासम्कनिरानृणाभावेपि रतकारित्वमावेघतेगृहि गम०
णन्यने नखानंत्रंते नचान्यकन्नीकनिवारणं हत्वं व्यज्यते मिथ्यीस्मने नदर्शना नहस्तनखक्षतपु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धत्ते तेदिनमुखदस्पर्शेन नखक्षतेषु दर्शनयोग्यत्वं द्योत्यते विदग्धपदेन वंचनाभिप्रायत्वं व्यज्यते धवलपदेन नख
क्षतेषु प्राचीनत्वं धवलनखांकमित्यनेन यथा स्थितशरीरस्पर्शनायोग्यत्वं ध्वन्यते अकुंकुमाईनख
क्षयतीत्यतेन प्राचीननखक्षतेष्वपि नवीनत्वभ्रमोदेयेत प्राकृतानुचिताचरणगोपनमभिव्यज्यते एत
चैवं विधचतुरथैवैतादृशचरणकर्त्तव्यं नान्यथेति ध्वन्यते तेन च नत्वयेति यदैतादृशी त्वापि नायकः प्र
तारयितुं शक्यत्रतो नखक्षतादिभीतिमुत्सृज्य मदुक्तमंत्री कुर्विति नायिकाहूतावक्तिः ॥ ६८ ॥ नायिकाना
यकं शक्तिस्तनेति हे प्रियस्तनजघनोरुप्रीतिमान् पक्षे कामतत्त्वेण तस्या नेष्टुनखक्षतेदानाघभिधाना
नत्र्यर्थलयः दृढालिंगनप्रवणदत्यर्थः पक्षे अत्यंतं निखातदत्यर्थः निवेशितस्नेहः कृतप्रीति
ः पक्षे दत्तैलः पीडोपशमनार्थमिति भावः एतादृशस्त्वं नखांक इव यत्त्वं विरज्ये सेविरक्तो भवसि
पक्षे रुधिरशून्यः दृश्यं कालपरिणतिः एव वेरानीतनकालैस्सेवायमयरक्षोनेतेवेति भावः नखांको
पि वक्रकालेन शुक्लो भवति पक्षे यद्विरज्यते दृश्यं कालपरिणतिरिति का चिरकालसंगते रिदं फ
लमित्यर्थः ॥ एवं च यथा यथा चिरकालीनसंगतिस्तथा तथा सन्नां प्रीत्युत्कर्षः खलानां पुनर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० न्यथाभावइतिभावः ॥ ६८९ ॥ नायिकांदूतीनायकंवक्रिसेतिविछायापाअन्याहृशांगकांतिमनापक्षो
छायाशून्याप्रकाशशालिन्याहितिभावः। त्वद्विरहात्सासतनुःगात्रोगात्रोवद्धशीतनुस्त्रीतशालिनि
पक्षेवद्धतुहिनेनशीतलेतल्पेहिनेनशीतलेतल्पेहिमालयप्रदेशेओषधिरिवज्वलतिएवंचदिवालोक
भीत्यासंगुप्तानदीयवेदनानशाणतेस्माभिर्यापिनांतुनदीयवेदनाविक्षापनइतिव्यज्यतेहिमवत्प्रदे
शमानेनतस्याःकोमलतल्पोपिकाकंटकमेवाविभरोतीतिव्यज्यते ॥ ६९० ॥ नायिकासखीनायकं
वक्रिसेतिहेसुंदरएवंचासक्तियोगपत्वंक्षुन्नतेयदासुंदरसख्यात्वेकंपदं॥नीरसेरसःप्रीतिःपक्षेतेजोम
यत्वान्नीरसत्वंतवदृष्टिसासुंदरीसूर्यविवेचंद्रएवेवप्रविशतिनियोतिसेयंनलभतेएवंचास्थिरपु
कृतिकस्त्वमेवासीतिव्यज्यते ॥ ६९१ ॥ काचित्कांचिदयोक्यावक्रिसुकुमारत्वमितिहेवदरेख
सोकुमार्यत्रेभात्रन्यंतसरसर्वत्रोप्यंतरश्चगुणइतितेशेरांगाकारोवत्राथवशाशजानी
पपुरुषासक्यानामनिश्चयेनकिंत्रकथितंत्रपितुसर्वंकथितमित्यर्थः। एवंचयदिवाधिसोकु
मार्यादयोगुणःस्फुटाकथमीदृशेपुरुषेत्वयासमासक्तिःकृतास्यादतस्त्वयिगुणनस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीतिव्यज्यते च यथा त्रा श्रेणाहः एकनैतो हश्यापुरुषसंबंधाज्जवसर्वगुणादिकमनर्थकमेव संदत्र भिन्नि
मेते यद्वा सौकुमार्यादिगुणवत्त्वे यापश्चिनीत्वमावेघते। पश्चिनीनायिकायाः श्रा श्रा जानाय पुरुषयोगए
वसस्य चिनरति कामश्रा ह्वे॥ ६९२॥ इत्यरगुणयेकृपासद्वत्तमेवाधिकतरमिति कश्चित्कं चिद्गुणं
रणवक्तिसौरभ्येति सौरभ्येति सौगंध्यमात्रे छावना मेन्कयावलहकेषुस्वंचसर्वत्रसौगंध्यं सत्त्वमिति भा
वः नविशेषः। सेश्चित्तसौगंध्यस्यसर्वत्रभत्वादिति भावः धर्मे छावना तथापि सौगंध्यरूपसाधारण
धर्मवत्वेपि रूजार्थमश्वत्थः गवेषः एवंचपंडित्यादिगुणास्य सर्वत्रे रूपसत्वेपि सद्दृष्टिः सद्वत्तेव
तएवादरः क्रियतइति व्यज्यते॥ ६९३॥ कश्चित्कं चिद्वक्ति सवाहयतीति गृहिणी स्वंचस
धीनत्वमाघते श्रपानेगृहयतिनेत्रप्रियंयथासंवाहयतिउपवीजयतिउपसर्गरागसमीरणेमंदत्व
मावेघते तेनचखापेतिसत्वरभवतयाग्पत्वसदत्तभिन्निरधेनिवेशिनाहकूपेनतस्यहन्नः एवंच
स्यहणीयत्वमावेघतेतथाश्वासतेभवति एवंचैतोहश्रोपानिवेशनैतत्वापसंपादन
मेत्रविधागमनहेतुभूतमितिज्ञानाद्दिति भावः एवंचस्त्रीणविश्वासकेनापितकार्य इतिव्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गा० टी०

ज्यते॥ ६९४॥ कथमियं ममानाहरं कुरुतइति वाच्यं नूनं कंचनवारवनितासखीवक्तिसन्य मिति हे सुंदर एवं
चेनरगुणावन्नाभावो व्यज्यते खलगुणेषु सासूया नूनमेवेत्यर्थः॥ इदं सत्यं पक्षे खलमौर्खमित्यर्थमिदं तु
खलगुणेषु निभावः पपक्षे महत्त्वं वा दिनिभावभुंजगे खिंगे पक्षे सर्पे अर्पितकोटिः सन्नकोटिसंख्याकव
सुत्यर्थः पक्षे इत्यासभागहस्तापयष्टिविग्रणमनिनमस्कुरुते निपक्षे त्वंतं नम्रीभवति एवं चसामान्य
वनितात्वेन दयमात्रे छुपेयवासदृशं नापकं न भजनी निभावः एवं च दयवन्नामात्रेणत्यागं तेनि वि
धेयइति व्यज्यते॥ ६९५ नायिकासखीनायकं वक्तिसर्वं सहामि नित्यत्रसंवृद्धिपरानुपहानंको
धवन्नामावे दयति सर्वं सहांत्वत्कृतसर्वापराधसहनशीला मित्यर्थः पक्षे तदभिधानावाष्पजलपारि
पूर्णापक्षे जलपूर्णा महामिवना विधायते त्रयं गुरुः प्रेष्ठः पंकृदृहस्पतिः प्रेमात्र्यु नाभवनातरंना
यिकांतरमित्यर्थः पक्षे रूपनरमित्यर्थः संक्रांतः एवं चत्वदीयसर्वापराधसहनशीलारुदनीमेनोम
मिसारला विहायान्यत्रासक्तिकरोषीति त्वादृशोन्योनदुष्टतरइति व्यज्यते तेन चत्वयेत्कुनविधेयमि
तिबृहस्पतिचलने चानिवृष्टिर्भवतीति ज्योतिःसिद्धांतः॥ ६९६॥ कश्चित्कश्चिद्वक्ति संभवतीति सः

ति१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सानां शृंगारादिरसवतीनां रूपक्रेरसोज्ज्वलभावचंचलाचरणानां रूपकेचरितंवर्तनं कृणानसंभवति
कुतस्त्यआहहरशिरसपिकिमुतान्यत्रेतिभावः अगएवचैनादृशकर्तव्यतांवेविनेतिव्यज्यतेभुज
गपरिशीलनंअथचरितंगसभोगअनुभवतिएवंचाभिसंरंकृणादेः सात्वादेतस्याः संगः कथंभविष्यती
तिसनसिनकापिचिंतानपाविधेयेतिव्यज्यते॥ ६७॥ वक्रुनापिकावक्षभंरचयवाछतीकांचिका
चिदंगंतेरणवक्रिसुलभेष्विनिकमलप्रभृतिपानिकुसुमानितेषुअनायासलभ्येषुमस्य
मनोरथेनांधामधुपीमदनधनुविमोवीभावंअथचव्यप्रधानभावंवांछतिकुसुमपदेनवरि
मलेवहत्वंव्यज्यते।मधुपीपदेनाज्ञत्वंघोत्यतेमदनधनुवीत्यनेनमदनस्यापेतत्कारणक
एवजगज्जयइतिप्रतिपादनेनलावण्यचरणपुरुषार्थातिशयशालित्वंनायकेव्यज्यतेतेन
चातेककामिनीवक्षभत्वेघोत्यतेएवंचसुलभमभीचीनपुरुषान्विहायनादृशापुरुषेसमा
सक्तौक्रियमाणायामेतस्यानिगुणकक्रामिनीनांबाहुल्यात्तन्मध्येएतस्यात्रप्रधानमा
वएवसूचितिव्यज्यते॥ ६८॥ काचित्कांचिद्वक्तिसतिवैधेः वालायाः पीडयाजागरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गी०टी० निद्रानिते एतस्याः पीडानिदानजागरणमेवेत्यगर्वकारैः निश्चिन्तो क्रेरन्यर्थः सा बालालङ्कृतासु नी
हि क्रीडा ज्ञानादिति भावः सपत्नीकुपितां कथं प्रियतमोस्या मेवादृशा सङ्क्रिमानि भावः प्रियामीना
मकुलाज्ञानं हि पाजानामिति विधेयं भावः सखी॥ ॥स्पष्टेनाहृतीनिरनएनाहृगनाचरणो
त्वं हि णीत्यमेवन्त्यादृतोना पकसेवापुरस्मरमेवमानादिकविधेयमिति मज्यनेनेन च संवाहनछ
लेनमानगोपनमपिकृतं कृत्यं सरलत्वतरकरणं चेति॥ ०००॥नायिकाहृतीनायकंवक्रिसेति अ
सेबुद्धिपदानुपाकारांनहृतीगतक्रोधमाचेदपि सचनायकापराधसामर्थ्यक्रनीयमिति मज्यनेपकै
स्वासवप्रिकारैरोवरकाश्चनुरक्तान्वयीति भावः एवकारेण सर्वथा मथानीशंकनीयमिति वि
ज्ञ्ञ्ञ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यञ्जनेनेनषकर्षत्वद्वचनेमयाविप्रकृतिनव्यभिचि॥ ७०१ काचित्कांविछिक्रयतिसायमितिस्वांसंसंध्या
समयेकांतस्यभुजयोर्मध्येपतितामध्यपदेनविस्मारणमङ्गत्वज्यनेपतितेत्यनेननत्वस्यात्रपराध
इतिध्वनतेरस्यानीतानिरिखिलाणिर्यायाएवचकांतभुजांतरपतनेरतेनिवारणाशक्यतयातस्याःना
पराधइतिभावः।प्रातःप्रदीपंदृष्टनीरात्रपगमाज्ञानावलंत्रावेघतेसवालासरत्वाद्दिनिभावःउप
लगेणावहलतैलादिदानेनेदानीमेवसायंतमनसमयःसंवृत्तइतिज्ञानवलत्रावेयतेसावालास
त्वाभिउपहस्यतेएवंचएहकुलंपामिनीप्रथमयामखवचिद्यायपश्चात्कांतत्वाप्यासदनप्रविष्टो
तिर्ध्वन्यते॥७०॥१॥नायकोदूतीवक्तिसेतिहेदूतिसतीदृशाःमानसरूपोवाहुर्यस्याःएतादृशी
वङ्गलस्यस्नेहस्यमतेःत्रयत्नतैलस्यपाकःपरिपाकःदुर्लभोभवतिदृश्यमिवैलांप्रयासपनेगमना
गमनव्यापारशालिनीकुर्वनपक्षेआलोड्यनविश्वासप्रभविष्णुतिभावःएवंचतद्वैकसाध्यप्र
सिद्धअत्यंतमानशालिनीतस्यांस्नेहावस्थितिर्दुर्लभापरंतुत्वदीयपरिश्रमेणसाभविष्णुतिभा
वःएवंचतद्वैकसाध्यात्तस्यात्पवस्थितिरिभिव्यञ्जनेनाक्षणाद्वाहुतरस्नेहपरिपाकोपिवङ्ग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो॰ टि॰ नरर्दवीवालनंविनाइलीभोभवति॥७०३॥ काविक्कांचिदन्योन्यावक्रिस्नेहेनिहंरतिमिनवनाहरपोड
मः प्रीतिनाशाजेतुमिच्छामारामासावधिः संग्रामः इतिकंअनंगंगजानांनविनुनतेअपितुसर्वएवंचत्वन्निमि
त्तंतरुणानांयरर्स्परस्नेहनाद्यादिभवतीतिव्यज्यतेतेनत्वमत्पतस्मभजेति॥७०४॥ काचित्कंचदुक्तिसदना
दितिमुग्धेप्रसादइतिमुकेजनतिसतिमिपेरुह्यहंछुतीरहिणीक्रोधभयादितिभावसत्यहसतिकथमिदानी
मसाध्वीनतामापन्नइतिप्रियेतिभावः तोषादितिवाभावः वालाएवंचलज्जायोग्यंत्वंव्यज्यतेधरणीमि
वविशालिलज्जावशादितिभावः एपत्नीजलतिद्वेषेवशान्मानवशोदइतिभावः एवंचैवारशाचरणस
त्यंनंतस्यगितिव्यज्यते॥७०५॥ नायकोवक्तिसंकुचितेतिहेहिमतवयस्यादेनसंकुचितांगीद्विगुणावस्त्रां
चितमात्रेविस्फुरन्मदनोपस्यास्तादयितांमुग्धामिवधभजामिएवंचपद्मशान्तीदायिनवीठेवध
भवति॥७०६॥ इतीनायिकावक्तिसखीतिहेनातिव्यज्यतेतेनचत्वत्तुल्यानोसमयःकश्चित्तमधुद
एकत्रांतिएवंवोदाप्यगसकोचादिमतीभवति॥७०६॥ इतीनायिकावक्तिसखीतिहेमवि
रंचहितोपरेशाहत्वंध्वन्यतेनसमहतिप्रशाक्तेएवंचास्तुनोपरधसंगोपनकारिवोत्यते॥एक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गभीरे।रसमये प्रतिप्रतुरे।पक्षे रसेजलं।आशयेऽन्तः करणे।पक्षे अभ्यंतरे सिंधोः आत्रा येकाऽवाधिरिव निरंतं लग्नै
वचसंतीमेव भजसीत्यनुचिंतंत वेदमिति ब्रुवन्नापि आर्द्रतां स्निग्धतां पक्षे सजलतां न भजसि एवं चसनुत्वा पन्यंतमा
सक्तं रत्नं तु रूक्षे तो मेव भजसीत्यनुचिंतंत वेदमिति ब्रुवन्ते।।७०७।। नापि कांदूतीवक्तिं सखी तिसखि एवं वेत्ते
तु रूक्षनामेव भजसीत्यनुचिंतंत वेतो दत्रासंतु ध्यातुशक्तिकार्यं करिष्यतीत्यतो दूती यदा तु पादा
नं सूर्योऽमनमभ्रतिसुखं आछाद्य मिहिरोदयसमयप्रमोदमिति कुचित्याठः वध्योनिःफलः नामप
कागमना भावात्त्रवधिवासरदवसोयहिमदिवसः समाप्तोकदर्थपतिः यथावधिदिवसेप्रातरघा
पास्त्रिदयितदत्यानंदः सायंचप्रियनमानोगमेप्रातः कालानसुखोपमहेनान्यंतंदुःखंभावितया
हिमदिवसेप्रातः पूर्वदिस्त्रिभिः संजातसुखंदूरीकृत्य सायंतनसमये त्रीतिदुःखमत्यंतंभवतीति भावः
एवंचरात्रिरियमत्यनदाघनैकाकितयातिवाहयितुं शक्येत्यतः संयोजयाम्यनायकेनसा मिति ध्व
न्यते।यद्वानीदयितः नागमननिर्णयेनैतेमया तिसदवावधिदिवसोनेकदर्थयतिएवंचैतावत्का
लंमयामाणा निरुध्यस्थापिता दानीदयितानागमननिर्णयेनैतेमया निरोद्धुं शक्या अतएव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दृक्रणंपथाभवतीनथायनखेनिसरंतीप्रत्यक्किः एवंवाग्रेनोदृशाचरणेनाहंभवत्यानिषेधनीयेनिवज्यते
॥३०८॥दूतीनायिकांवक्तिसुरेतिपरस्पराकृष्टदृष्टिचित्राभ्यांचक्षुरणंप्रथमेतदन्तरविश्वासंगरत्यक्तवातप्र
थमदृष्टुपादानंतरुणाभ्यांदेवालयेदेवपूजार्थमुद्यतंकुसुमपरस्परास्पर्शिनंसुरभिचलदृष्टेनावरुद्धकुर्मा
धर्मविवेककरणेविप्रमावेद्यताजनसंमर्देरात्रेनचनदृष्टेनेनसाहसातिशयःदेवार्चनार्थमुद्यतमित्य
नेनमनुष्यादेर्दत्तमयुक्तमित्यावेद्यतेनेनचपरलोकभ्रंशोभीतिक्रमनेकुसुमभित्येकवचनेनव
क्रताकुसुमसत्वेऽन्येनापिदेवार्चनस्यसंपादयितुंशक्यतयानतथादोषलक्षणोवैदेवादृशीचरणे
ऽसंतमत्तत्वंव्यज्यतेनेचमात्रनिशायःएकवचनमप्रिवक्तिनमितिअजवः।एवंचेनादृशीरतिरत
स्त्रयापिसदभातिमुत्सृज्यथेष्टाचरणविधेयंमितिवन्यते॥३०९॥सेजातोयतेसंकेतकानदृशिकाचि
त्कांचिद्दक्तिसापमितिसायंनिर्धीतांभाविकमलसंकोचनियेतिभावःमधुपानांएवचोत्मत्तत्वधन्यनेक
मलांतःनाहःमित्रस्यसूर्यस्यविकासकत्वान्मित्रत्वंव्यसनमतस्तेनेछिन्नैःकमलैःआकंदइवमु
कःएवचनायकःसकेनोक्तवेनवयसेसहमधुपीनाकामवाधाव्यसनमनुभासआकेइदेतुमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रः इः खेदः खेनैलहृपसैरेठा। विहितमनस्त्वाय संकेतकालएव कृतिनं त्रगनुमिनि यज्ञेने॥ ७१० ॥ नायै
को ऽवक्तिसुमहत्ता निमथैव एवं वनान्यसा प्रणयहृतिव्यज्यते अत्यंतमहत्तरमेनत्कारेण विहितेपिक
मानोरुकरत्ता पमेव हृदयस्य लेस्थलपदविशालनागमयति। यद्वा कृत्रिमप्रसाधनेन कृतमयेतिव्य
न्यते। सुप्रानसखीनामपिसखीपदं वक्षस्थलखापयोपतंगमपतिन्नपिसुमांधांस्पिन्नावश्यकाभावे
इयतियद्वानसखीनामपिसपत्नीनामित्यर्थः समन्नमित्यध्याहारः यथैवमन्यमिन्ने विहिते पात्या दिपा
रवत॥ एवंचसपत्नीसमन्नकृतापराधस्यानिः खेदत्तमिति भावः इत्यर्थः। अथवासखीनामपिन्नपिनी
पिकांसमुचिनोतिमन्कनिमिनेमयैवविहितेममवक्षस्थलएवनयतिते तिकाकुः स्थलएवेत्यनेना
त्यंतसरलत्वंव्यज्यतइत्यर्थः एवंचमदंगनानुल्यानान्यांगनेतिध्वन्यते॥ ७१२॥ काचित्कंविदुक्तिसुभ
गेतिहेसुभगएनादृशंगनासमासक्तिमत्वादितिभावः। दूर्यवयस्यापिएवंचदास्यादेः कावार्तेतिभा
वः। अजनस्यविशेषचालनेशिपिलहस्तान्नभूतवंशानेव्यजनतनेनकिमपिभवतीतिभावः। स
त्याऽद्वैतनिंनसमाप्यतेसात्विकभावहृदयेवदातिन्नायापि तिभावः किंचिदितोपसरकिंचित्पदे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० नहरागमने दुःखं खंसख्याभविष्यतीति ध्वन्यतोऽयं चेयमत्यंतं व्यापेक्षेति ॥७२५॥ नायिकासखीना
यकं वक्ति सव्रीडेति सलज्जाप्रगाढनखक्षतं हंतक्षेतेषु क्षतेषु ध्वनिमर्थः कुपिता हयं न वोऽस्वं च नखक्षता
हिनाकोपो चिन्त्यं ध्वन्यते रोषे रागान्तरायेनेत्यर्थः ॥ वक्रचाटुवचनाभिः पातसमाधेवाजाजा एवं चनवोद्या
तेनहं नक्षता घमहने नकुपितायां नायिकायां नवक्रोधकारणमनुचितमनिभावाः एवं चेद्दानीचा.
टुवचनाहिनास्याः कोपमपनयत्वभिप्रायज्यते नेन्नतवैवायमपराधइति ॥७२६॥ कश्चित्क
चिद्दक्षिसुरहातैतिसमकुरहीतोदुष्टानांपक्षः अंगीकाएयैः खिन्यन नत्वा गान हिर्न्वज्यते
तेनचोपहशानहं तंपक्षेमदिति निषाशानानहः श्यामपक्षवंतइत्यर्थः लघवः नीचाः पक्षे
त्यपरिक्षेवंतइत्यर्थः परानभेदंयोऽन्येषांपरस्परभेदजननेवकहशवक्रकाइत्यर्थः पक्षेइन
छेदकारकाः नाचणः क्रूरकर्मणइत्यर्थः पक्षेयथाक्रांतेपरुषाश्चपिवागात्रपिगुणाश्च
नासाध्वादिगुणहीनाः पक्षेगुणाज्याकस्यनभपापत्रपितुसर्वस्वभयापिनिभावः ॥ एवं
चेतादृशाप्रकृष्टसंगतिकारणमानुचितमिति वज्यते ॥७२५॥ दुष्टस्यकिमपिकर्मनिस्प

297

१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कफलायेति कश्चिद्भक्तिवेतिखसकपोलेनप्रकटीकृतंदाहकृतस्यानतोपुत्यन्तेरिति भावः। अथचखलेना
पि हितंएवं मयाप्रतंकृतमितिकिमप्यनिर्वचनीयमकृष्टमप्रत्यकारणंदानमपिअपिनाम कर्मणः काचा
र्थितभावः। गजस्य खलस्य खलस्य चमहमेव चकारएवंचखलस्यगतिरनुचिनेतिव्यज्यते॥७१५॥ नायक
स्यमोक्षादियमपिसूदैवेतिमन्वानमुपपतिंदूतीवक्तिसत्यमिति पतिरचतुरः दृढंसत्यंअतएवपतिपदंसा
भिप्रायंस्वानुखबुध्येवसुरतेनिपुणाएनमेवार्थमर्थतिरस्यासेनेदृढयतिमत्स्वरूपंपुरुषसंस्थाप्यएकलव
नाम्नातिप्रादेनधनुरधिगतंपर्वचत्रपदेशोक्तमोपमव्यवस्थामात्रपालनेतंसेकारणंनानशिष्यमन्ते
वकेवलमितिवाशिष्यवचनान्मात्रिकंदोषाचार्यविधायैकलव्येनधनुर्विद्याभ्यस्तेतिभारतेएवंच
तस्यमचातुर्थनाशंकनीयंत्वयेतिध्वन्यते॥७१६॥ नायकदूतीनायिकांवक्ति। सौभाग्येतिसौभाग्याभि
मानवानसःत्वयाऽवज्ञाएषअपमानंपाषितः भस्मस्नानसहशंखलकायंविरहपांडिमानंकवि
नवेतिपाठः ननुतेयथाकश्चिदभिमानीअवगणितःसर्वांगेभस्मसंप्राप्यसर्वपरिसज्यदुःख
वशाद्विष्टितिनयायंतद्विरहरूपभस्मस्नानकरोत्यतएनंप्रसन्नाभूयागीकुर्विनिव्यज्यते॥७१७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गा०टी० काचिन्कांविद्धक्रिसखीनिहेसखिएवेचोपहेत्रपाहस्वंवस्यतेवहूनांसंहेत्रोयत्रवक्रुतरोगिमा थर्मानामित्य
र्थः एवंचावत्रपयाचनीयत्वमेषरागीपतेवजेते। अथचक्रुतरकामुकमकेनविषयनिषेधः। एवंविधंकरंजतैल
मेहेप्यस्तिनिक्रामस्वमुरसदनगमनावसरसंजातंवाप्यजलअसतीसंवृणोति। एकंचतत्रापिमयाकरंजहक्क
संकीर्णविधायकामुकास्त्वदर्थमेषरागीपाहनिनकापित्वयाचिंताविषयेनिधुन्यते। एवंवगहपदंयाच
कःवहूनांसम्कुदेत्रारूपमित्यनेननिगूढनयापथेछुसुरतयोगपत्वेधुन्यते॥७१८॥कथमये
नादृत्रासमयेसमागंतुंत्रावमित्यांकाहूनीनापिकांवक्तिसंदर्शयंतीति। हेसुहृदिवितनमग्र
तुल्येतमहिम।तकमणायएवरीपकलिकायेघांतेवहिल्याःभोगितःसपःकामुकास्त्वमागंविम
कुदर्शयंतिएवचसर्पफणामणिमजानप्रकाशोनेवतवाधुज्ञानेभिविष्यतीत्यनोमार्गत्ताग
भावांकामपंतिएवंचसर्पफणापास्पवकार्यसाधयेतिध्वस्यते। अथवानायकाएवमस्मक
स्यमणिप्रकाशोमार्गमिहदर्शयंतीत्यनेननातःपरंनयाचांगंतुंकिंतुसनायकएवत्वामागसंसं
कैतमापपिष्यतीतिध्वन्यते॥७१९॥इहश्लोकेऽन्येषाकेषांवत्रैविभवतीतिकश्चित्कचि

गम०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दन्योन्यावक्रि सर्वमिति। मलिनेन मेघेन नष्टं प्रसर्वं वनं वनस्थलं तृणायंक्या आच्छादितं शीतांशुरिति। मा गीः प्रश्नलाः वन मिलनेन विघ्नो विदानत्वं इति पाठ्या छोतांशुरित्यनेन सौम्यत्वं व्यंजनाद्विरित्यनेन वि
क्लकर्मप्रवर्तकत्वं ध्वनना न्नरर्थतो निष्प्रयोजनता। इत्यनेन सहृदिदानेन वधो न जातो यो नहन्यनेन वश्यपरकृतो
यत्वदर्शनादेतादृशपुरुषायकारकरणादसमीचीनत्वा विधरणेन दुष्टपुरुषोदयाशंसनमप्यनुचितेकिंपु
नस्तत्र पादनमिति व्यज्यते॥७९१०॥ यदिति मंत्रो नप्रकाशप इति कश्चित्कविः चिद्वक्तिसम्यगिति। सत्सुसती
वानामान्यर्थः सम्यक्संपरांत्रिसंजातः यः अर्थः त्वरमात्स्वयंमप्रकटीक्रियते स्वयमित्यनेनान्येनप्रकटीकर
णमिति ध्वेवायं वक्रिनाल्पाभिरेवं चरितमिति सम्यधानं शास्त्रमित्यावेद्यते॥ आघ्रः विनतापा। गरुज्जनन
: तनूजो अरुणस्तद्वतेसः व्यंगस्वकारेणान्यथा बुद्धिकरणान हेत्वं ध्वस्यते॥७२१॥ कश्चित्कवि
र्वक्तिसज्जनेति समीचीनजनस्य विधाशोभार्थं भवति फलदा भवतीत्यर्थः दुर्जनेति फलाश्रमुमे
वार्थमर्थेतिरस्यासेनदृश्यति अत्यंतदूरदर्शित्वेन गरुडः केश्चिन्नजुपाशीयते एवं च विधावत्वे पित्व
यादुर्जनदर्शनं विधेयमिति निश्चयते। एवकारेणैव नदुर्जनदर्शनार्थमिनौ दुर्जनेनादिनिरर्थकमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाभावि पहानौभायेवेतिपोजनाविद्यासङ्कनेशोभाप्रहानधनादिप्रहेसर्थः दुर्ज्ञेमोघाफलत्वावछिन्ना
जनिकार्यप्राप्रदायिनेत्यर्थः॥ अथवासङ्कनेविधेयशोभायेफलहानत्वविधेयत्वर्थदुर्ज्ञेविधेयमोघ
निःफलानंत्वविधेयत्वर्थः॥७२१॥ प्रतीचीनसनाथकरुवरुचिरुचिनेतिवादिनीकाचित्काविद्वाक्तिमु
भगमितिजनःएवंचसर्वकिंवा कस्त्वमविधतेतपंसिंधुभगवतिमयंनिजपतिःइतिहेतोःएषःपतिः
नरोचनेत्रमुमर्थतिरस्तेनाहभेषजभावापनेअमृतेपिनिश्चयेनअरुचिःभवतिएवंचनिजपतिन
मेवदोषइतिभावः॥ एवंचपतिपदस्यर्थवतेअत्रनपेचनइतिप्रागभिधानाहत्रेपिरुचिनभवतीत्येवदु
क्तमित्याभातिअरुचिपदाद्देषवत्वप्रतीतेः॥७२२॥ त्वत्कटाक्षविक्षेपाक्षिप्तःकुरामपिनर्त्तवि
नाधनिलभतइतिनायकहृतीनायिकावक्तिसेधोतिसोधगवाक्षगतापितेदृष्टिःस्थितोधैर्यमे
तिभावःपक्षेगतिनिहतौकृतःप्रयत्नौयेनतमपिहिइतिनिश्चयेनहिमाचलशिखरान्सव
लितागंगाऐरावतमिवहरतिक्रोधस्यहिमगिरिशिखरस्याग्रेनात्कृतंदुःखाप्यवत्यस्पनेक रामः
वंचसत्वयानुयाघइतिधन्यते॥७२४॥ गृहिणीसत्वात्वत्वयासहसंगनिर्ममचिरावस्थाहना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नितादिनीनापिकांनायकोवक्ति ॥ सेहेति हे सुतनु एवंस्त्रीहरणीयत्वंत्यजेनोमम सहधर्मचारिणीपरि
छदः कुटुंबकंअन्नाछादनादिनोपकरणीयेति भावः ॥ कुलसंदेहः कुलपुत्रः मुक्तोनीसेवानमनाय कैकत
ज्जी भवंती शातदिवसा यछत्रछायेवनसुखयतिस्वेच सा केवलंकुटुंबिनीमात्रं त्वंतु मे सुखदेन
त्वया सह हमसंगतिश्चिरसमवस्थास्यतीतिव्यज्यते ॥ ७२५ ॥ दुःखसंपर्कोत्वचिकदेनकेपितमीचीना
ःसमायातीतिकश्चित्कश्चिद्वेत्यावक्ति ॥ सकतेति हेनिखिलगुणैकस्थानभूहरागजयानवसन्ताभू
तलेत्वेसमीचीनानांनयाघा ॥ फलकुसुमानियसेता दृशाःजनोसिभूतलेत्वभिन्नवेनना मेमहीरु
हाःएतादृशाःकिंतुत्वमेवेतिभावः ॥ एवंचैतादृशदुःसंगतासतीजीयतेअन्नादिराहनीपदुःखमध्ये
त्वयामतिषानविधेयेतिव्यज्यते ॥ ७२६ ॥ नायकोनायिकांवक्तिसुदरीतिहेसुंदरित्वंदीयेकपोलांत
कस्वरूपंचक्रमिवोद्दहतिधारयतिसतिपक्षेऊर्ध्वकरोतिसतिअन्यतती ॥ दृशाःअर्जुनपुष्पाईक
ष्टरत्यर्थः ॥ मुक्तइतिवायक्षेयंतुमुक्तार्जुनपुष्पेतिनहत्यर्थः ॥ कराकरूपोवाणाःनाथकचित्त
पहरणोहितिभावः ॥ पक्षेतत्तुल्यःएवंचाकर्णांतविशाललोचनात्वमसीत्यन्यथासिद्धकुत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो० टी०

हलनेनंमानायनोदनमभिव्यज्यतेसूर्यगाधानसंजातकुंनीतनयकर्णोपि परामहीगिलितरथचक्रं
निष्काशितुमुपक्रांतवान्तदा जुनेनबाणेनताडितइतिपुराणं ॥७२७॥ भाग्याहिकंसमीचीनमि
त्रसमांस्तीति चिंताव्याकुलंकेचनकश्चिद्वक्ति। खेति। महतुविरुहतीति महमहतूतस्यैवमेक
देशीयवृक्षस्यैवसमीचीनवृक्षसफलेइत्यादियेकेपथाश्रुतंतस्यसम्पद्भिःस्वाधीनेवदहम
प्येपलिंगविपरिणामेनान्वेति। जनानासुपजीव्यतेअत्राहिदानत्वामित्यर्थः पक्षेयथाश्रु
तंजीवनंआयुःपक्षेजलंतदेवआशीस्यांकर्कदेशावसतिमानेवमर्थेनमहमहहरूपि
सत्रमोविशेषणएवंचपुष्पसंबमपिभवत्येवेत्यतस्वयानकापिजीवनस्यचिंताविधेयो
ध्वन्यते ॥७२८॥ संपत्तिसंपन्नस्तवपतिःसंवृत्तइति चाहिनीनाधिकासर्वोवेक्तिसंतापेति
हसखिज्वरस्येवदुर्जनस्यभूतिःऐश्वर्यंपक्षेभवनंभूतिःसंतापमोहकंपानसम्पगसार
पिनुजन्तूनितरांहंतुमपिदूरमसरसिश्रेधिकतरंभवति। एवंचतस्यसंपत्तौजातायां
सपत्न्यादिसंपादेननदुःखंकिमस्याग्रेभविष्यतीति चिंतावाकुलेनमोक्षमधिकक्रोधं

गाम०

300

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करणेनकंपदंदत्वानेचास्माकंप्रीणविष्त्रेयमेवैत्तदेश्वर्यंकरिष्यतिनपरंसुखलेः श्रोमपीतिव्यजपेतोज्ज्वलेरे
स्वभावपिसतापादिकमतितरा भवतीति चापुर्वदे॥७२९॥ विधेवाभ्यसनायात्ये हानोनदेयमनेकत्रिमितेक
श्चित्कंचिद्वक्तिसुंखयतीति श्रीः वेश्रेपवत्रमित्रायेनसुखयतिपश्चियलेश्वंजरकृतिसासवीकुलकांते
वजन्मजन्मापिनत्यजतिएवंचविघाभ्यासआवश्यकइतिभावः॥७३०॥नायिकासखीवृत्तिकथेति हे
सखिस्वसदनसविधेएवंचछुदयहत्रायोगपत्वधुनेतेकमलिनीनूतनसंजातदलाएवचाएवंपत्राभा
वोनायिकाविरहनिबंधनएवनिधनमेदृष्टेवएवंवप्रआघकरणेनातिशयिनाधैर्यमावेधतेतत्काल
मागतःएवंचविप्रवासभावेनतथाविधविरहाद्ययोगपत्वेपिनदुःखानेनानासक्तिरेवेघतेहाहिरि
इतिप्रलयनसंपूर्णावाक्यानभिधानचेदुःखोरेकमावेदयतिपतिः प्राणेयोपिमयिस्नेहवानित्य
र्थः एतितस्मूर्वपितेभावः यद्वाहेसखिनिलयनिकटेननुनिस्नेहवचानिविरहयोगपत्वंधुनतेना
यिकायाः यद्वानिलयनिकटस्थनेनहत्रनियोगपत्वंतेरवावश्योछुदनीयत्वमादेघतेत्रभिन्न
वानोनूतनानांत्रयाणांजातंसंनेहोयत्रएनादृशाणिकुरानिप्रयोगानुरागानिवस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यां नलिनां निरिहैव त्वं विरागतः पतिः हा गृहिणी निष्प्रयोजनपतितमेवं चमत्स्थितौ नियमेषो
विरहमसहमानाजातु न वती प्राचीन नवीन दलसमुद्दिचालनीन लिनी विहन्यादेव तेपंव्याहतानेन
जीवनीवपि नलिनी दृश्यनिसमयमेव निश्चयेन मूर्छितं इति भ्रमतो। आविरागत्वे दत्यने नैतो दृश्यभा
वनावहेत्वेन दृपितत्करणानात्मनायिकासक्तिमतं नायके व्यज्यते इत्यर्थः एवं चैतादृशो नायको
यस्यामेति भावः। क्वचित्नलिनी दलो निमलिवत्तरणि निरिहैवेति पाठः ॥३३१॥ नायकसंख्यीना
यिकावक्तिसखीति हे सखि एव च सत्यवादाहत्वं धन्यते। अयं एवं चान्येषामन्यादृशीनां निरि
तिभावः॥ प्रियतमः विधातेक्वचनुगननभावात्सुमुखत्वात्तचानुपंकत्वादिति पावत्। पङ्केचनुर्मुख
त्वात्। क्वापि वैमुख्यं विरसत्वमित्यर्थः पङ्केमुखाभावदत्ते। नैवदर्शयति। दर्शयत्येव नेत्र प्रियो
जनाचनुगननभावादेव वेत्यन्वयः एवं चनचेतसः सकाशादिति भावः॥ तदपि तथापि एकसांतपी
तिभावः। हृदयं मे जातदृश एव। एवं वान्यासचानुपंक्षाशासक्तिं मदर्शयति वासकंमुत्यैवास
क्तदृतिव्यज्यते विधातुरपि चतुर्मुखत्वेपि हृदयस्यैकत्वात्। यद्वा त्वमियजनः सर्वसपत्नीसुसमत्व

गाम०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विरिति वादिनी सखी नायिकावक्रिएवं चमपेवासक्तिस्तस्य नाम्नेति ध्वन्यते ॥७३१॥ सुंदरत्वादिगुणएकः क
थं नपरिग्रहासक्तइति तर्कयंतं नत्वं देहइति यिकां नायकोक्तसत्वावक्रिसत्यु मिति सः इदमग्रेपुनने
ति मधुरः सुंदरः प्रियो वा वा इदमन्यं नात्र संदेह इति भावः एवमग्रेपि एवं च स्पहणा एवं भावेष
ते। वक्रः निर्धनं वक्रोक्ति निपुणः कुटिलो वा वपवं च पर्यंगनाभंजकत्वध्वन्यते कलाधारः नूनं निश्चितं
च पर्यंगना चित्ताकर्षणानि पुणं व्यज्यते इयितः पुनः कलकोपवादस्तु न्यः प्रतिपक्षं इव हिनीयाम
पर्यंते वेदएवं चमधुरत्वादिगुणसत्वे पि नतादृगन्यः साधुरिति व्यज्यते प्रतिपक्षे पि मधुरे वक्रः कलो वान
पि निष्फलं कोद्विनायाभिधोनिर्धनजातिसस्नियतं नूनमिति पदैर्मधुरत्वादौ नसंदेहइति प्रतिप
त्ने नतद्वत्वे यितत्कार्याभावत्वे नातिसहत्वं व्यज्यते तेन चतं प्रियं यथा कथंचित्त्वं नादृगाचरणा
संभवनयोकापकरणं नतेवो चित्तमिति योगि विशेषानुपादानेन मधुरत्वादौ सर्वप्रतियोगिकत्वेन
सखीधिक्यमावेद्यते। यद्वा सौंदर्यादिगुणयुक्तत्वं इष्टस्तः कथं नपर्यंगनालंपटइति वादिनी सखी
नायिकावक्रिएवं चेतादृशनायकवत्तयाखस्मिन्नाधिक्यमावेद्यते ॥७३३॥ इदं नस्यनसीयव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Katmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गी०टी० द्वारकागमपतिकृष्णेत्कांचिद्दिक्रियेतिखांगीकृतरङ्गाणिचित्रःसुजनःमैनाकोऽपिधपर्वतइवस्थानादपिविचले
त्रिअपिचलनानदेत्वमावेदयतिपरमदनंगच्छतीत्यर्थः रत्नयोरेकाञ्जलिजम्बूखीपेयेतेयस्मिन्निति जडसमूहस्त
त्रापिमज्जातितद्रूपताकाकूनवतीत्यर्थः यद्वाप्रुद्रपर्यंतमपिगच्छतीत्यर्थः एवंचक्रेणगमनमावेघनेद्र
द्रमपिलजते आगधपतिएवंचसुजनोपदंगीकारंकरोतितत्रिगर्हंस्वस्यानुचितेपिनानाविधोयाधेःकरो
तिनदुष्टइतिसुजनसन्निधिरेवोचितइतिधमतेपक्षेहनेमरतेद्रभयान्मैनाकोपिपृथिवीविलायसमु
द्रेगत्वानन्नाचदेशमपावलम्बस्थितइतिप्रसिद्धिः॥७३४॥मावंनीनाधिकांकप्रवीवक्रिस
हरिवनिहेसविएवंचहितकथनाहिन्वं ध्वमतेतेनचमवक्रंकुर्वितिवाक्षोदकसंहरणकज्जलेनज
परज्जपएनांहरांवलपउत्रंगपेइत्यर्थः इयितःएवचावश्यसमाधेयत्वमावेघने।किंतलपेदीव
रयोःएककालमेवकचंपश्यतुएवंचरोहनादिनारक्तताप्राप्तायाहरकज्जलदानेनपपामनाषं
पादनेनमधिकारणत्वेनमत्रसिद्धेयोरपिपक्षवेदीवरेकाधिकारणेसंपादनेनसवक्रिनवक्रमह

३०२

रा०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्शनजनितानंदोनेननपनापकेखाधीनतामितिभावः दृशमिविस्पानेभृशंपश्वेतिस्थानेपलालेतिनपाठेभृशम
धिस्पेनादृशमित्यध्याहार्यकलंयेवियोजनात्रजनदानेनयंकवत्तातंपादनेनपंकजसत्यपोग्यतापवंचसरसिपंके
कहवत्तामसिद्धापश्वेपिनदवनेचमत्कारातिशयमदृशनेननायकचित्राकर्षकत्वंतवसुलभमितिध्वनते ॥
एनमितिपाठेनत्रमितिअध्याहार्य॥नायकंवलवविलोकेयेतिवायोज्यं। मातश्चायमन्यथासिद्धकुंतहलाद्यपनेपः
पंकलवलपेकेकहसंगतकलहचमित्यपिक्वचिन्नाव॥ ॥०२५॥ अत्यंतमात्वद्विरहविन्नात्वदधीनैवेत्यनुगत्या
नुग्राह्यानायिकेतितत्सखीनायकंवंक्रिसेतिएषायंदूतिदुर्वलांगानियस्यस्तादृशीत्वद्विरहवशादिति
भावः।त्वंपत्रनपसिजत्रेवपातियास्यतीत्यर्थः एवंचान्यवियस्यायकप्रेमभूमत्वमोवघ्नते।कदिनावेकेतद
विदः एवंचत्वदायत्वापराधोनजस्यादृतिभावः।यद्वायेनव्याजेनतत्रगत्वातत्रमाधानंविधेयंतत्सर्वंविपा
विज्ञायतेकिंसयोपदेष्यामितिभावः।नेहस्तग्रहमात्रसाध्यएवचरुवचनादिकंकिमपिनोपेक्षितं
मितिभावः।एवंदिकापिपाठस्यगासिस्यालेखककरग्रहाधीनायत्रयत्रनीयेतेतत्रतत्रगच्छति॥०३६॥क
स्यचिद्दूतीकांचनमभिलक्ष्यतिहेसखिकदर्यस्यकृपणस्यविश्वोपमध्यालक्ष्मीरिवएवंचपुरुषोत्तम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Katmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो०टी० संगतियोग्यत्वं व्यज्यते। कमलवदने त्वं प्रकृतं वयोयस्येत्येवं विधस्यास्य कृष्णस्य स्त्रीरूपं चतन्मात्रेऽपयोगो यस्य कृष्ण
गलक्ष्मीरपि उपभोगाद्वभावात्तथा विधेति भावः। एतादृशीं अपि एवं चात्मेन सौंदर्यशालिनीत्वमेनस्य करणाद्य
कृमस्य जरस्य मोपयोगिनी पुरुषविशेषे मनः कुविनिव्यज्यते॥७३७॥ इति श्रीमदनंतपंडितविरचिते गोवर्ध
नसप्तशतीव्याख्यायां दीपनेसकाव्रेन्याख्यासमाप्तिमगात्॥ नायकः सखार्यवक्रिहृदये तिकलहभिन्न
शय्यासुनतुः भयव्याजात्तथा मामप्रतिपीतनथाहृदयत्रयानायिकाभिप्रायज्ञानवन्यासख्यागवाक्ये किम
पि वक्तुमशक्यं सदृशं कृजितं विसदृशमित्यनेनभयोग्यत्वं। एवं चकलवैन्यो होत्रं संजातसंतापं नायि
कायाविज्ञापनथाविलक्षणकृजितेसख्याकृतेभयव्याजेनमन्निकटे नायिकागतेतिनायिकाकलहो ना
प्तिविएवस्यायातिव्यज्यते॥७३८॥ सखीनायिकांवक्रिहरतानिहेसखिमुग्धेसुंदरिशालाकयानि
तः एषः कज्जलनंतनुः नंतुपदेनैरवायांतनीयस्तंव्यज्यते लोचनहूंयोपः शरः नन्मोचनकत्रभ्रूरूप
धनुषाउद्भिरिवतः किंगरवहृदयं अथनायकस्य हरतिएवं चैतादृशत्वहीपहृगतगृहातोनिगृहीतस्व
संश्रत्रआनयनंतुकंपयाद्भुतमनुगृहाणेतिव्यज्यते अयपामुग्धे सुंदरे नायकस्य यः लोचनवाणस्तेन्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दियोजनाप्रागवत्॥७३९॥क्रोधवशादथमानितंनायकंनायिकासमाधत्तेहसतीतिचरणात्नेहास्पंकरोतिचेयन्न
पाद्रीकृतोभ्रूमोखापंकरोषिअसदृशोअपोग्येकृतेपिहेप्रियममहृदयात्नत्वविनिस्सरसिएवंचरणप्रहारादिरूप
उचितावमाननेक्रोधात्कृतेपिचेतसात्तद्विषयकानुरागभागित्वेवाहमिमिचरणताडनादिजन्यमदीयाय
राधमनादयोत्तुग्रहंकुर्वितिव्यज्यते यद्वासपत्नीसाविधहृत्पानुचितेविहितेपित्वयेतिभावः॥ममहृदयात्तु
न्नापगच्छसि॥अत्रहेतुमाहचरणप्रहारेहससीत्यादिएवंचत्वदीयेनादृशासहनशक्तिन्तत्पगुणकृतचि
न्तयात्वदीयेनादृशात्वचिनाचणाजनितक्रोधेननमपवस्थितिलभ्यतइतिव्यज्यतेनेनचाहमधुनात्वयि
प्रसन्नोति।७४० नायकेनापिकासक्तिविशेषंसखीवक्तिहसतीतिहेसुभगतस्यानायिकायाःखमापिते
नेत्यस्यापेनत्वन्नाप्रजल्पंत्यंसत्यासपत्नीहसतिएतस्याअसतीत्वज्ञानोत्तरंप्रियाप्रियार्त्वभविष्यतीतिसुखा
विर्भावाहितिभावः।भ्वभ्रूरोदितिदृष्टेहस्यैःश्रुतंतदानथएवापघेनाथवेयमेतादृशीसंवृत्ताकथमत
पूर्वंपुनस्तनयचिवाहसंपादनमितिदुःखोक्तेरितिभावः सखीभ्यवदनंनायिकायाइतिभावःपिद
धतेएवंचवणानामस्फुटत्वसंपादनेनपुनरोदमग्रहेपिसम्यक्कृत्तानमन्येव्यामाभवतीतिचिवेतिभावः॥९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वचनस्यास्तु चेतादृशीगतिरिति त्वमेवोद्धुनाकारणमिन्दुवगन्यासंतानुरक्तां तामनुगृह्णीतिव्यज्यते॥७४१॥ नायक
ः सखा पंकिः हृदयमिति हेसखे मम बलः प्रतिकूलां विहिता आत्मनि येन सता दृशः प्रियासंबंधी शोकः तरंगपंक्तिः
जलसंबंधिधर्मिणमम हृदयं विदारयिष्यति एवं च मयि स्थितुं कुतो योगे संजातमिति यदुः स्वं मम बलवद्वारं वा
रंजायमानत्वान्मम हृदयं दुःखोद्रेकवशाद्भिन्नं करिष्यतीत्यर्थः प्रियादुःखादयस्यं ते ममदुःखं भावीति भा
वः॥ यद्वा वारवाञ्जायमानः प्रबलः एवं प्रतीकाएन दीनत्वमावेघते प्रियायाः एवं चावश्यं भवन योगपने शो
के घोरो विरहजः शोकः मम हृदयं स्फोटयिष्यति एवं च प्रियाविरहजन्यदुःखं मया सोढुमशक्यमिति मम या प्र
स्थितिर्विधेयेति व्यज्यते पद्मा आननुभूतप्रियाविरहः कश्चिदस्त्रायं एव विप्रियासंबंधिशोकः मम हृदयं
विदारयिष्यति एवं च प्रियासंबंधित्वेन शोकस्य प्रियाहृदयविदारकत्वमुचितं नान्यहृदयविदारकत्वमि
ति व्यज्यते मम हृदयमित्यनेन हृदयविदारणोन्मुखत्वं तत्रिवारणोपायसंपादने चावश्यकर्तव्यत्वं च सं
नेतरंगपंक्तिरपि प्रतिकूलकृतावृत्तिः प्रबलाजलार्थमिक्षुप्रकलशं स्फोटयति॥७४२॥ नायिका
सखीवक्रिहंतेतिदुःखेन वारयितुमशक्यः तत्रोदुःसहः संवेगश्चाधिक्यं यस्य सः विरहः समंतात्संवेगि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मित्यर्थः सर्वत्रेति गच्छापि वि श्रांतिस्थानं नास्तीति भावः मांजलयति हंसखेदे अहरास्तपनशिलामिव पुनः नभस्प
तापं पयति एवं च विरहे सति जीवनान्मरणमेव वरमिति व्यज्यते ॥७४३॥ कश्चित्कांचिदन्योक्त्या वक्ति हृत्वेति हेतेति नि
एवं च निकामगमनयोग्यत्वं धन्यते । तरंगैर्हीना च क्रेष्ठ्रं न संभ्रमेषु धर्मिमापितः आशापेमर्थेन स्थापितः फलदलव
ल्कलैर्हीनः तरुत्वमात्रं तरिक्रेसपक्षः एवं च तरंगरूपकदाक्षैरेव बाधीनाहृतस्तरुतलतः भ्रामयित्वा खोतः कुरंगो
कृत्वा इत्यादि हीनत्वमासादयित्वाऽकस्मात्परित्यक्तोऽयं नायकदृष्टमनुचिंतनं वेति धन्यते ॥७४४॥ सखी नायि
कां वक्ति । हृते निन्दिते पराये स्यात् अत्यन्तकटस्यर्थः योभोगः सुरतं तत्रो पभुक्ता पालवहृतकांचिद्वल्लिवं
धेन उत्तरकुंचनः पः उघनः तद्वेगोस्तनकोरस्य विघ्ने खेदरोमावलीडङ्गमति एवं च कांचिद्वंधनटना
डुज्जघनकथनेन नरनातिरूपवत्तमावेघते ॥७४५॥ इति श्रीमदनतर्पितकृते गोपदीनसप्तशतीव्याख्यार्थ
दीपनेहकाव्रज्याख्यातमासिमगात् । कथं त्वयप्रीतिमकुर्वतोपि नायके त्वं विनाने निवाहिनीसखीना
यिकां वक्ति । चारस्याधिदृष्टिं तत्प्रीतिविषयत्वे यतोयस्मादित्यर्थः शांतोपचारं समाप्तोपचारं व्र
योगिणमित्यर्थः आशाघरां वंचकीरणकीरत्वेन सर्वस्य हरणीयत्वयोग्यत्वं विरोगग्रस्तं प्रति तस्य हरणीयत्वमे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो॰टी॰ वमन्यांगनाद्वुपगमरूपरोगस्तंप्रति नांहस्तहरणीयेतिभावः एवंचनतस्यापराधोनदामममकाश्चिकृतिरिति व्यज्यते तेनचकं
चित्कालेकोन्नरमहंतत्स्पहणीयाभविष्यामीतिनुपुनः शीलस्यार्थशीलः शीलसंबंधीत्यर्थः पक्षे शीलानामयंशीलः अनं
तगुणतापादकदृष्टिभावः ज्वरस्येवप्रीतेः शेषः अंगानिममेतिभावः आनमयति। एवंचयथापर्वतनुस्योज्वरशेषांगा
निबलादानमयतितथा शीलसंबंधीप्रीतेः शेषोयंविनातंनायपतीतिभावः एवंचयद्यपितथाविधप्रीते
रभावादहमधिनीतंकर्तुमिच्छामितथापिशीलप्रीतिशेषोमांबलाद्विनीतांनयतीतिव्यज्यतेतेनचन
समापराधहतिः यद्वानायिकासखीनायंकरक्तिहेशांतएवंचाएधजनकत्वाभोवोव्यज्यतेयतः क्षीरस्य
पिंडपचारआवर्तितत्वचार्कादिसंपर्कादिकमित्यर्थः आसाघटयितत्वंप्रीतिविषयत्वंभवतिएवंचाव
तः क्षीरस्यमाधुर्यवत्तेप्रावत्तेनशर्करासंपर्कादिवशात्प्रीतिविषयत्वंयथानथापरांगनालंपटत्वादिव
हितेनत्वपिप्रीतिविषयत्वेपिवारंवारागमनचाटुवचनरचनादिमत्तयाप्रीतिविषयत्वंभावीतिव्यज्यते
एवंचाहमपराधाभाववानिनिहरणीयवस्थितिरनुचितेरितिव्यज्यतेनुपुनः प्रेम्णः शीलःपर्वतः स्वरूपश्चे

गा॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षरवश्रंगान्यानमयति एवंचय शाधलज्वरशेषांगनमनाभावमिष्टोरप्यंगतमनंकरोत्येवतथायदि त्वंतद्विषयकत्व
कवक्रुतरप्रमेवानसितुर्हितरेवहांवलात्मरागमादिशालिनेकरिष्यतीतिभावः एवंचनाहमपराधीतिकिमितिप्रणा
मादिककरिष्यामीतिवक्तुंनोचितंतवेतिध्वन्यतइत्यर्थः कुपितमनायिकांसमाधातुमशक्याहनीनामपकंवक्रियो
जनाप्राग्वत्॥ एवंचतस्यातीव्रःक्रोपोनवाशीतप्रेमशेषः अतस्तस्यात्वंनदपिनदूतिभावइत्यपिप्रतिभातिपरंतु
मानसासाध्यत्वप्रदर्शनिनाभासत्वमायाति॥ ७४६। नायिकानायकवक्रिक्रांतमितिअत्रसंवृद्धिपदानुपारा
नक्रोधमावेदयतिअपसारितोदूरीकृतः यत्प्रणाउपधानाकृतंसुप्तंएवअसितनक्रांतंउषैःसंतापजनकादि
तिभावः निश्वासैःपुलकपतद्रूकिंउद्घाटयतिइयमेवहितांशतिमदायाचामायत्वरागसविधेसुप्रद
तोननिरुक्तितोसित्वपनर्धत्वेऊरुविघटनंकरोषिमहशगहसंतवेतिध्वन्यतेतेनचैतन्नमयासोढ
व्यमितिः यद्यपसारितश्चरणाउपधायसुप्तएवासिअतःक्रांतत्वेदीयानुसितमितिभावः शता
फलमेवाहउस्मै। श्वासितैःपुलकयनऊरुकिमितिउद्घाटयतिएवंवत्तदीयसहनशीलतयामधान्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दीपापणधजंदुःखन्यक्रयतोदुखजश्वासानपरित्यउपाचिरपालिंगनचुंबनादिविवेहीतिधमतोएवंचपलकपवि
तिसार्थकं॥७४७॥कश्चित्कंचिदक्तिचुतिचुडामधुमक्षिकाअथचचुडोनाचःतदुत्पन्नपाकदुतांरूक्षतांअथ
चकटुभाषितांप्रकटयतःउच्चैःउत्कटंमदंउन्मादंअथचगर्वंयछतःकुर्वतःमधुनामोक्षिकपत्रअधमपुरुषसचतो
रवंगरुत्वलाघवंतुछत्वंचभेदापेयद्वामधुमघेचुडाकंटकारिकेत्यर्थः एवंवाधमसतांतिनविधेयेति॥७४८॥इतिकका
रअजपाख्यासमाप्तिमगातरवकृतौगुणाढ्यादिमहाकविकृतिसमतांवक्तिएवेरितिगुणाढ्यभचभूतिवाणकालिदा
से:पूर्वैःप्राकृतनैर्विभिन्नवृत्तापिलक्षणसरिशालिनीवादेवीभजतोममकोदोषःकोपीत्यर्थः इदंसंतःपश्यंत
एवंचवादेआएकत्वेपिवैलक्षण्येनएवैःसेवितत्वान्मयापिवैलक्षण्येनसासेवितेतिनमदोषगातंसतामुत्रोनमि
तिभावः॥सदृत्यतेनतासतांमार्गनाम्नयचएवैःगुणाढ्यादिभिर्विभिन्नशीलोकाकृरूपांदेवीराज्ञांभजतोममको
दोषावहइतिभावःएवंचखस्मिन्वाक्यनित्वःइदंसंतःपश्यंतुएवंचयद्वाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिवच
नाद्वाग्देवीभजनंनममदोषावहमितिभावःएवंचखस्मिन्वाक्यनित्वमावेघतेएवंचकारएदोषादौनाम्नाश्रीलला
॥७४९॥ग्रंथस्यसमीचीनत्वात्सर्वदुर्जनकत्वमितिवक्तिसमात्रेतिनवमभिनंववस्तुसत्काव्यमधुरव

306

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चनंचंकस्य मर्हर्षेर्जिनयतिअपितुसर्वस्येतिभावः सप्रात्रेत्यात्रेत्रिनवमभिनवंवस्त्रसत्काद्यंमधुखदिविशेषणात्रितयस्य
तदर्थश्चक्रमेणा समीचीनंयत्पात्रसंपदादित्तत्रउपनयायस्थापनापत्रचितंत्रस्यतसंरक्षणीयमितिविधेयो
वः एवंचवस्त्रमूल्यत्वमेवेघतेसन्समीचीनः परिकरकदत्यर्थस्तस्यप्रतिविधौयोयातयाखरूपपरिचयो
पस्पत्तुष्टपरिकरकस्यतद्गुणयथार्थत्वानंनभवतीतिभावः एतादृशंअभिन्नंसर्वदैकरूपंस्वंवस्त्रकाल
लेपिहोप्रासंस्पृशितयामुक्ताफलादिव्यतिरेकोध्वस्यंतेनेनचावशस्पृहणीयत्वंसत्पात्रेसहृदयेपुंस्त्रियत्रष
नमःप्रापणंतत्रोचितंवचसहृदयस्यैवसत्कोव्यश्रवणेअधिकारइतिभावः सत्पात्रेणासहृदयेनचयैःउपनयःप्राप
णंतत्रोचितंस्वंसत्काव्यपाठेपिसहृदयस्यैवाधिकारइतिध्वन्यतेसस्रुग्जादिकाव्यवासनासतत्कल्पतिशालिहृद
येषुप्रतिबिंबःसम्पकृवोधोयस्यास्तद्वचसत्काव्यार्थवोपिसहृदयस्यैवेतिभावः अभिन्नंसर्वसहृदयानुभवे
कस्वरूपंसपात्रायसमीचीनायउपसमीपेनयेनविनयेनअचितंतत्रानिभूमिरुदकंवाकूचतुर्थीचरूनतो
तिनोछिद्यंतेकदाचनेतिस्मरणात्सत्पात्रेप्रत्येतावतापिस्वधर्मसंरक्षणाकारित्वाहितिभावःसमीची

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नःप्रतिबिंबोयस्यएतादृशोपश्चंद्रस्तेनाभिचंतद्रूपतिप्रतिभावः एवंचमधुरवचनेसधारूपतप्रतिपादनात्त्रिविलतापापौनै
दकत्वंवदुतप्रणेपकलंभ्यतेविरलंवाध्वन्यतेअथवामधुरवचनवतोदेवरूपत्वंव्यज्यते।यद्वामधुदैत्यएवंगीकरोतिच
धलेनमुक्तिरनादिप्रतिभावःतद्विषयकंयद्वचनंतदित्यर्थः कथंभूतेसत्यत्रेशमादिसंपत्त्रिगीलिनियत्रपनपत्रपरेशाम
ओचितेसंतःसत्स्वरूपस्यब्रह्मणःप्रतिबिंबनंप्रतिबिंबःविज्ञानंयस्यात्एवंदृशंतत्अभिन्नंएकयघपिभगवत्प्रति
पादकावहवोवेदांतभागास्तथापिसर्वेषांवेदांतवाक्यानांब्रह्मणिसमन्वयइत्यफलत्वाद्वेकार्थकत्वाद्वेकत्वोक्तिः अ
थवासतसमीचीनाचरणस्यपात्रंप्रहरित्यर्थः।तस्यसमीपेनयनंनयःप्रापणंखस्येतिभावः एमित्यागिरागचार्यश्रो
त्रियसंपगेछेदित्यनेनयनेनरूपसतेविहितत्वादितिभावः तेनउचितःयोग्यःप्रापणस्यर्थःसत्प्रतिबिंबनंस
त्प्रतिबिंबःसमीचीनतानयस्यएतादृशोभिवंअखंडितंकेनापिनावगणितमितिभावः।यद्वामधुनामकदैत्या
गीकारकर्तुःपरमेश्वरस्यवचनंवेदांतभागइतिभावः।एवंसत्काव्येभगवद्वाक्यतुल्यताप्रतिपादनेनावश्य
परिशीलनीयत्वंध्वन्यते।अनर्थमणिसुत्यनाप्रतिपादनेनचार्थमाप्तिजनकत्वेकाव्यंव्यज्यते।एवंचअ
र्थसाधनीभूतनयाकाव्येअवश्यविधेयत्वंध्वन्यते॥७५०॥एकेतिएकाभ्यांध्वननंध्वनिः व्यंजने।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पावत्सेवद्वितीयासहायभूतायंस्पाः एवंचोत्तमकायमयीत्वंसप्तशत्यांध्वन्यतेत्रिभुवनसाररूपायद्वाश्रिभुवनेसार
रसः तद्वनीत्यर्थः अथवाक्रिभुवनंसारंयाएवंचत्रिभुवनेपेनरसतेनिःसारतेवासिद्धिनीमनपासारवन्नाजातेनि
भावःस्फुटंत्रक्रिचानुर्थंयस्पा। यद्वास्फुटंवक्रंत्रक्रिचानुर्थंयया। एवंसुर्महत्तत्त्वरूपेयः षट्पदस्तस्यहिता खु
कत्रयित्तासहायतयेभावः। श्रवणस्यश्रोत्रस्यसत्तामितिभावः भूषाभूषणरूपासप्तशतीनामकोयंग्रंथः आ
स्तांएवंचसद्रियंसप्तशतीश्रोतव्येतिप्रार्थनाव्यज्यतोपक्षेषषट्पदहिताश्रवणस्यभूषेत्यनेनसप्तशत्यांप
जीत्वंव्यज्यवा। यद्वासप्तशत्यांनायिकात्वारोयगोनावत्रपस्यहणायत्वंवक्रिसप्तशतीसतांहृदिआस्तामि
त्यध्याहारेणयोजनाएहभ्योदिरेकारस्यहर्त्योदरवाचकत्वमेकाक्षरनिघंटुतोवसेयंत्र्यकयत्वाद्वास्यसर्वलिं
गंसर्वविभक्तिनुल्यत्वंकस्यसुखस्याश्रनिमार्गोद्वितीयानानयाविनाएहांतर्वर्तिसुखमार्गइतिभावः। एवंच
गार्हस्थ्यसुखेछावतेयमवत्रपसेवनीयेतिव्यज्यतेत्रिभुवनेसाभूतावडुविधवयायासमाध्यगादिजस्य
खगीदावपिनायिकेवनोगेषुमुख्येतिभावः यद्वात्रैःसकाशाद्वतीतित्र्यत्रिधर्मांद्रज्योतिस्तस्यवनंसमू
हस्तस्यसाररूपाएवंचाकचंद्रसौरनिमित्तेतिभावः एवंचान्योपापासाध्यतोपोपश्रयमकत्वमावेघनेय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गी॰टी॰ द्वात्रिभुवनंसांयया एवंच नायिकासान्निध्येसारसारूपस्यापित्रिभुवनस्यसारूयेनैवभवतीति व्यज्यते। स्फुटं
उक्तिचात्रुर्थंयस्याः स्फुटमित्यनेननिःसंदिग्धत्वंध्वन्यतेतत्। यद्वास्फुटयसप्रसाद्यक्तिर्यस्यप्रसन्नार्थकोक्ति
शालिनिनाघकेचात्रुर्थंयस्याः एवचावभित्तेनापकप्रतियदिनकामिनाचमत्कारकारिणीतदानकाचि
त्कृतिपरिभावः यद्वाअस्फुटलेकौवक्रीकौचात्रुर्थंयस्याः पंचेषोर्मदनस्यपंचभिःसंयिविमहयानसनद्धेधी
भावाअपरूपोयायैःपदायत्रापदद्विरूपायहिनाकामोप्येनामेवासघसंध्यायुपोपेजेगज्जपवनीनि
भावःएवंचमदनस्यसर्वदेवभूतेयमिनिव्यज्येते। पंचेषुपदेनतत्पसामग्रीवतोपिमहत्त्वरकार्यनिर्वाहकतया
तिमंत्रनिपुणत्वमोवेघतेत्रथवापेचेषोःषट्दहरूपाज्यास्तेस्यर्थः अतएवहिताएवंचातयादिनामदन
धनुरनेर्थकमेवेतिभावः। यद्वापचेषुरूपभ्रमरस्यहिताएवंचमसिद्धलताविशेषपत्रोत्तिलवातंनापि
कायांव्यज्यतेतेनचातिकोमलागीतंत्रवणस्यभूषणस्यरूपारवंचनायिकाएशेषसर्वाश्रवणछा
विषयत्वंध्वन्यतेयद्वाएकस्याद्वितीयस्यब्रह्मरूपारसस्यपद्मस्यब्रह्मस्वरूपरसस्याध्वनिमार्गेद्वि
तीयाब्रह्मविधेतिभावः॥त्रिभुवनेसांयया एवचब्रह्मविधयोत्पन्नजनस्तेनस्यसर्वत्रब्रह्मभावनारू

रा॰

308

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

पसारसाम्राज्य॥ ॥ मिति भावः॥ अथवा त्रिभुवनसारसंपद्यपाद ब्रह्मात्मकत्वेन निर्णयादिभावः॥ स्फुटं श्लोकाचतु
र्थं सामर्थ्यं यस्याः वाचामगोचरस्यापि प्रतिपादनादिति भावः॥ यद्वा स्फुटं प्रकटयेति यावत् श्लोकं प्रतिपादने
सामर्थ्यं यस्याः अतिनिगूढस्यापि आत्मरूपरसस्य स्फुटप्रतिपादनसमर्थतेत्यर्थः॥ स्फुटे प्रकटे
सर्वशास्त्रप्रकाशास्पदे ब्रह्मणि श्लोकाचतुर्थं यस्याः सप्रकाशात्वे दिनिज्ञानोत्पत्तेपि खापेक्षासंपादनेन नच
तुर्यवत्ता पंचस्य प्रपंचस्य वाग्रूपा येषट्संख्याकाः कामक्रोधलोभमोहमदमत्सरास्तेषां यत्स्थानं अज्ञानं तत
अस्य अहिता नाशिका खजन्येत्यादि ज्ञानद्वारेति भावः॥ इत्युक्तेन नानिदुः सहर्त्वरभिः कृत्वेवम पंचस्यापि दुः
खहर्त्वं श्रवणसाम्राज्यं तत्वेत्यादिविधिविहितस्य भूषा श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव समीचीनत्वेमिति भावः सप्रश्नो
सतोहि आस्तां एवं चरसे ब्रह्मस्वरूपनाम प्रतिपादनात् सप्रश्नात्पांब्रह्मविधात्वमप्रतिपादनादेत्यत्यादिशील
नसंतोसर्वरसमुचितमिति धुन्यते स्पं संख्याकमोपत्र॥ ५२॥ खोत्र यावलोकन्यत्योकप्रत्यर्थं श्रा
धिकं वक्ति कवीति कविसंग्रामधिसिंहनाद्वः एवैवेन संदर्भ श्रवणात्कवीनाद पेहानि खरूपं भवतीति
स्पन। खसः षड्हस्य अनुवादोपस्य एवं चेन्नन्माधुर्यस्तेन माधुर्यवत्ता षट्ज्ञाद्विति भावः॥ सुधायाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कः संवादः सा जानंपस्य एतस्य जानीयासुधा निभा। वः पद्मासुधा स्वं सम्यक् वहनं वा रोपस्य सः एवं चेत्तनसंदर्भस्य
कर्ता ईश्वरणं सुधा समस्य वा वहनं वा वाणीश्वरणं परिभावनाहि कं तु ब्रह्मानंदास्वादकृदिति व्यज्यते। विदुषां विनोदस्य
करः एवं चेत्तद्ग्रंथस्य विदुषां विनोदजनकत्वाभावेन कृतिरिति भावः॥ अपसंदर्भमयोस्यः॥७५२॥ ७ दयने
निमेशिषसो दराभ्यां दयनवलभद्राभ्यां सन्नशानी रविचंद्राभ्यां घोरविनिर्मलाकृत्य संशोध्य पकेध्वांतरहि
तां कृत्वा प्रकाशिता शिष्यप्रशिष्यद्वारा विस्तारिता पकेप्रकाशविषयीकृता एवं च प्रथमतः इयं मत्कृ
तिस्तत्रापि दयनागंचार्य बलभद्राभ्यां संशोध्य शिष्यैः पठिता अतो त्र दूषणं विभावोद्भावनीयमि
ति व्यज्यते॥७५३॥ हरिनिमनिमानगवर्धनाद्यैः हरिचरणयोः अंजलिं प्रणामभिन्नपूर्विकां निभावः स
तनं कविश्रेष्ठसेतोः पापएवं चापकृष्टकवीनामसंतोषेन काचिकृतिरिति भावः। अमलपथाभवविद्या
एतां सप्तशतीं अकृता अत्रापि कृपिपरोकृवचिद्दोषो नोद्भाभावो व्यज्यते। यद्वा मनिमानएवं च सप्तश
त्या भगवद्वर्णकरणं सम्पुचितमेतस्येति भावः। तेवेदनावार्य सतनं कविवरेषु पस्तिता मिति नो राम.
पः। एतां सप्तशतीं अनलं कण्ठं हरिचरणयोः अंजलिं अकृतनदर्पणीकृते निभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

गो०टी० भावः एतत्तेकृपिमया कृतेतिवचनाभावश्चाचार्यस्य विनयवन्नामावेदयतिअत्रभामासत्यभामेतिवत्रंजलि
ध्यांजलिः तात्पर्यं न यात्रुपपन्नात्रकृष्णेतिवात्तत्याहकंचामलेपदं ॥७१॥ अथोगमेसद्गिरस्त्रेवेद्
प्रकाशसंदृष्टनेतद्पिनिर्वाणेतद्हरामकृमेयंमद्रिर्शिताःसवतानिखिलावद्यनसाहिरन्यशालिविडंबेप
रिशीलनाप्राब्रह्मैवोक्तिरसस्तद्धर्मकगितेवेदांतभागाःपरंज्ञात्वेवतिरोयेयन्निजधियाविलाहीन
मयानतगोवर्धनधापिसाचिरचनंव्यंग्यार्थसंदीपनंसोनासंजनरामपचंद्रदरस्यांभोजेविरंनिषत्। अहे
लोचनविडंसप्रशस्तभूत्यस्तारसंलक्षितेवैवैमासिसितेशिवसदिवसेमानडिंडहासरे। पुराणसंभनिवो
सिलासुमतिनाऽनंतामिधेनादरात्काश्यपद्विदुषामकारिकुडुकाद्व्यंग्यार्थसंदीपनं ॥३॥ कदाचित्कस्मि
श्चिलद्वसियदिकार्थेममभवेद्रमः सोयंसद्विनखलुगणनीयोनिजहृदिभ्रमाभावपंस्मिन्निखिलनिगु
मोप्याहसततंसएवैकायस्माज्जगतिजगदीशारघुपतिः ॥४॥ इतिश्रीमज्जोदावरीपरीस्थाराणलंकृतेः
रापुस्थाभस्थितिविराजमाननीलंकठपंडिततत्रजयालोपंडितात्मजतिमाजीपंडितागंजानतपंडि
तविरचितंगोवर्धनग्रहशतीव्यंग्यार्थसंदीपनंसमाप्तिमगात्॥ शुभमस्तु॥ संवत् १७८८ समे॰ नामः॥ ॥॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

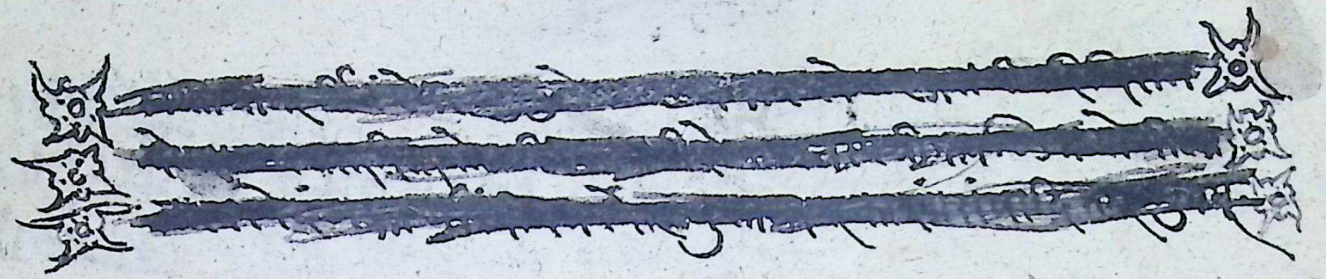

4

310

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राकृतपिंगलोभिरथे यथा गीती वाणी माला साला हंसी माङ्गाजा श्रावला चूहा महा भेमारा मारिट्ठी वुद्धी नाराचमाला इति नवाद्याभाः कीर्तिरुत्तरः
गाम् समानसीमेरुसारवापिकूणांकस्थापितथापितिः मेनामुनीनामपिमानिनीनामालाभाकुरुणांविधिनोपयेमे एवंवाणपादेषिस्वयमुराहरणद्वयम्
अनंतरोदीरितेनिमूलश्चाकर्त्वाद्वारत्वानवस्थपजातिः एकत्रपादेदशितुरामाख्याद्वादशी ३१ वंजाति नगणजगणाभ्यांसहितैर्जगणलघुगुरुभिः सुपुरोना
म ३२ दोधकवृत्तमिति भगणत्रयाद्गुरुद्वयेनदोधकंनाम अत्रभभभारिति समाहारोद्वन्द्वइतिभट्टाः वस्तुतस्तु द्वंद्वविरनन्तरवर्तिविषयत्वाद्दवांनरगेकेभे
ष ३३ वंशप्रसंगेननरभावादप्रसंगः कथमन्यथाकुरुविनाशोनद्वन्द्वः तस्माद्वोर्न्नरोभयस्तुतरोभोभभभगुरुत्रयदलोपीसमासः ३३ शालिनीति मगणतग
णद्वयेनगुरुद्वयेनवशालिनीनाम वसुभिः सप्तभिश्छिन्नेतिरोचः ३४ वातोमीति मगणभगणतगणेभ्योगुरुद्वयेनशालिन्येववातोमीतिज्ञेया ३५ श्रा

४१ वातोमीपंगदिताद्रोतगोगः ३५ श्रीनगोत्तःस्याद्भ्रमरविलसितम् ३६ एन्नरविरुरथोद्वातागैर्ता ३७ स्वागतेतिनरभाद्गु
रुयुग्मम् ३८ ननरलगुरुभिश्चभद्रिका ३९ रथोनिकारजोरलोगुरुर्यदा ४० मौक्तिकामालायदिभतनाद्गौ ४१ उपस्थितं
मिज्जौनाङ्गकारौ ४२ विति भभनलघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितंनाम ३६ रादिति रगणाच्चगणाल्लघुगुरुभिरथोद्धतानाम ३७ स्वा

गतेति रगणानगणाभगणेभ्योगुरुद्वयेनस्वागतानाम ३८ ननेति नगणाभ्यांरगणालघुगुरुद्वयेनभद्रिकानाम ३९ रथोनिकेति रग
णाज्जगणाद्रगणाल्लघुगुरुभिः रथोनिकानाम ४० मौक्तिकेति भतनगणेभ्योगुरुद्वयेनमौक्तिकमालानाम ४१ पंचसुगुरुद्वयुचमतिश्च
संप्रदायात् ४१ उपस्थितमिति जसतगणेगुरुद्वयेनचोपस्थितंनाम ४२ पंचेति भतनगणेगुरुद्वयेनचश्रीनाम ४३ पंचभिः षड्भिश्च
यतिः ४३ जगत्याद्वादशाक्षरपादे चंद्रेति रनभसगणेश्चन्द्रवर्त्मनाम चतुर्भिरष्टभिश्चयतिः ४४ जाताविति जतजरगणैर्वैश्वास्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशायनमः श्रीगमः शरणंप्रप सर्वेसाधुकृताः सदायत्हृदासत्संप्रदायादत्संयदीनायकरणादगौनमतनान्यालोयत्नार्थदानावेदं
नान्यरिशीलयंतिरहसिस्वानंदकंदाकारंवेदेनंनगदाश्चरंदयितयासानंदमाप्तिगिते १ यत्पादंवुजमन्त्रभूप्रभृतयोदेवाःसदेवंतरोध्यायंति
स्तपयंतिदुःखनिवहिलालामनुष्याकृतिंकृष्णेदेवमिचेत्रमतसीपुष्पावभासंदासछ्रीगमंकेलयामिचेतसिचिरंचैनयमात्मकं २
पंचाशद्वर्णभेदैरपरिमितनरैरर्थनानेश्चयुक्तानानालंकाररम्यागणितगुणगणासाधुवृत्तैरुपेताःवाक्सृष्टिर्यत्प्रसादात्सुमतिरसेना
पांतदेशेनिमेषात्रिपंचित्रैःनुरक्तैरसवुमपसत्संभारतीसारसाद्या ३ गोवर्द्धनोक्तिसुखदानतिदानमेतद्भागवतदापनमनुवनकृती
नाम्यादनंतविबुधेनविधीयमानप्रीत्यैसदासकलपंडितमंडलीनां ४ अर्थपंत्रहलोनावलर्पणवधिकारिणः अतोवहिष्टेविकार्या
नाम्येकदाचन ५ गभीरार्थपदोनियतवचसामाशयजुषांगुणालंकारणांभवतिबहुनासत्वरतरं। अतेहेतोश्चेतोविपुलमतिनात्रा
येनियोज्यंयेनातःसतनसुखसंवाधवसतिः ६ सत्यप्रदोषगुणाएवहिविधीयतामित्यफलेवचोमे। विहायनीरसकलोधिस्तःपथः
प्रगल्भान्सुपदेशतःकिं ७ विशिष्टशिष्टैरुक्तंचतापरिप्राप्तमगलमनुष्ठानोध्याख्यातुमोतमगलाद्योपनिबध्नाति पाणिग्रहणं भू
निभूषितंभस्मनाश्रलेकृतंभस्मनोभूषणत्वंनोभवीयत्वेनायत्नभूत्याश्चर्यंगतिख्याख्यातंतदेशमित्यनेनगतार्थत्वात्सुकृतानुपयुक्तत्वा
स्त्रीपेस्पंमाणिग्रहे अर्थादंपतावरकृतामित्याः पुलकितंहृतरोमांचसात्विकभावोदयादितिभावः। एगईशसंबंधि। चादिपदवाचीणपदस्य
कर्फरगोरत्वादिपछीरेपहितात्मानिशक्तोगोरवुद्धाघवत्रादशशरीरणवशक्तत्वात्रित्यज्ञानादिपदात्मभिलक्षणायद्वाईशैश्चर्यं
इतिधातोरविनिष्पन्नेशपदेनशक्यानगलक्षणाद्यैश्चर्यवतबोध्यते। तत्संबंधस्यशरीरेसत्वेपिभूतिभूषितत्वादिविशेषमहिम्नाशक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गयत्वमायाति वपुषोऽपि एवं वमनोमूमस्मसंबंधिसर्वोत्कर्षशालित्वयोग्यत्वं व्यज्यते। वपुः न्यपति। यद्वा मति भवितमित्यनेन मूषणासामान्याभावप्र
तिपादनेपि सर्वोत्कर्षशालित्वे देवीपारिनहरणजन्यपुलकवन्नाहेतुः। जयतीत्यनेन देशे सर्वोत्कर्षशालित्वप्रतिपादनेन तत्रैव गते खस्मिन्नपक
र्षप्रतिपादनान्न विरोधते। अस्मावशेषोपि एवं चांकुरा भावानर्हत्वे पितद्वचनेन देवीपाणौ सुधारूपत्वमावेद्यते मनोभूः एवं वमनसोचीनरूपतापूर्ति
पादनेन तत्स्पोतर्गतत्वाद्वपुष्पंकुरवन्नायोग्यत्वं व्यज्यते। चिशिष्टानाकलनापरूपापि भवनयोग्यत्वेन वधिविशेषभवनयोग्यत्वं वा यस्मिन्पुषि
ष्पांकुरितइवसंजातांकुर इवेति भस्मसंसंगिरोमा वेधुंकुरोत्प्रेक्षा। एवं चयथा कुरसंजातमहत्तरतरुकिसलयकुसुमफलादीनामन्यजनोपका
रत्वेन तदंकुरभाविकुमारफलादिनातारकत्वेन सकलजनोपकारोभावतेतिध्वन्यते। अत्रांकुरितत्वेन पारिमाण्यं शस्याम्लरूपत्वेन कलनावस्तुव्य
ज्यते। भावमेति इदंदमित्यनेनापलापानर्हत्वपक्षजनाहिनाशनविदितविभवमिति व्यज्यते। चिंतमावमकिंतसंहृतइतिसांतकं सांतकत्वेन
सकलजनाहिनाशेपुनर्लब्धिधानदुष्कारत्वविनिर्मापनपितामहेन। एवं चत्रमयोग्यत्वं हरस्यवलक्षा योग्यत्वं ध्वन्यते। प्रातःनक्तःप्रातरित्यनेन तक
मूलेस्फुरयोग्यत्वं ध्वन्यते। अतःसलक्षणःनवपत्रयावानपितामहेन कमलत्वेनाज्ञानात्कमलमलिनाधारःनेत्रचुंबनादिति भावः। योमुःएवं चकामि
प्रीत्यतिशयशालित्वं ध्वन्यते। जयतिपितामहसंत्रासजनकगरलगिलनेन ब्रह्मणाः प्रार्थनपासुभगकामिनीरतौचहत्वेनवा १ जयतीति गरलेग्नि
वेयकंरभषायस्यसः। स्मरतीति प्रियापदंतेनेपतिरेवं चकुपितकामिनापसादनकर्त्तव्यतायाः परमपुरुषार्थत्वं व्यज्यते। गरलेग्नेवेयकइत्यनेनतीवना
योग्यत्वं स्मरतीति स्मरेनस्मरावाधावत्वेनक्वचिंसुरुषिसुरावस्थानायोग्यत्वं ध्वन्यते। एवं चैतादृशस्यापिसर्वोत्कर्षशालित्वे प्रियापदंते अवस्थिते
रेचहेतुरतःप्रियापदंतावस्थितेनांयदधिकतरंवस्त्विति द्योत्यते। यद्वा गरलग्नेवेयकइत्यनेनतीवनिस्सहत्वेएवं चैतादृशस्यापिकुपितकामिनाप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साहनलंपरत्वं किमुतान्येषामिति ध्वन्यते। गरलवद्दुःखदुःखं विषमविशिखेष्वेवं च शरणार्हत्वं व्यज्यते। शरणं विशन्ति वगच्छन्ति वा विषमविशिखे विशन्ति
चेमुं त्वेतस्या विषमविशिखत्वस्यापि प्रियायाः पदसान्निध्ये नाधिकत्वं किं पुनरन्यस्येति घोष्यते। अतएव ब्रह्मा णां वरणे मदनस्य कामतन्त्रे। अनेनापि शब्द
गतेन बहुशरणागच्छतीति लौकिकं ३ जयतीति शशिमौलेः। एवं च सकलकस्याप्येतादृशादरसंपादनेन संतापातिभारत्वं ध्वन्यते। तेन च कुत्र
नकामिनाप्रसादने। वशपकर्तृत्वं चोपक्रमतः प्रशान्तपक्ष्मणा नापक्ष्मलपदकेन कोऽप्येतादृशादर्थायाः। तेन जगत्करास्तः एवं च भ्रूमध्यसंबंधित्वं घो
ष्यते। तेन च धनुर्निहितबाणोऽप्येतादृशोऽपि प्रियाप्रणतौ प्रियविषयकदरप्रणतौ सत्यां न पतति। अतएव च नाघसाध्यमानापनोदनकार्यकारित्वेनेति
भावः। स्मरेणासकं रकः एवं निःसरणानर्हत्वं ध्वन्यते। धनुर्विनिहितः। नतु शरं परित्यक्तः। एवं च मुग्धत्वं बधादर्थेन भेदेन विशेषकारित्वं तेन च मानत
रूपभंगेति शीघ्रविधेयत्वं व्यज्यते। केतकेषु रिवस्मरस्य पुष्पसायकत्वादिति भावः। एवं च मानापनोदनं व्यज्यते। केचित्तु प्रियाकर्तृकसेवाप्रणा
तौ सामान्यविकारलक्षकत्वेन पतीत्यपि वदन्ति ४ जयतीति नदीः किंजल्कानि पत्रेति रूपकं एवमग्रेऽपि ५ संध्येति कंकणरूपकफणिपीय
मानपिकंकणपदेन प्रायश्चित्तकत्वं ध्वन्यते। फणिपदेन भूषणयोग्यत्वं तेन च सर्वदा विलोकनयोग्यत्वं ध्वन्यते। पीयमानमित्यनेन मानयोग्यत्वं ध्व
न्यते। संध्यासलिलेनेति। गजदंतादिवदंतलेः सलिलमिति समाः संध्यापदेन तदेकाविनावश्यकत्वं व्यज्यते। अतएव पदेन भूषणत्वं घोष्यते। तेन च तस्या
नस्याविलेवसाध्यत्वं नावश्यजेयत्वे। अविलानन। अत्र हेतुमाह नो प्रतिविंबितमो रमुखेसमर्पितचित्तदृष्टिः मोरमुखार्पितमनाः मोरमित्यनेन म
नः संलग्नता योग्यत्वं मुखे ध्वन्यते। अर्पितपदेन मग्नहृदयोग्यत्वं घोष्यते। एवं चैतादृशविषयलाभाभावेनात्यन्तासक्तिर्मोरप्राणिरक्षा व्यज्यते। अ
तएव विनयामोरमस्यानयाहसितः शिखेनयति एतादृशपरिहासस्याप्युक्तबोधकत्वादिति भावः ६ प्रतीति। सलिलेनेति जयति एवं वोजलिनलेप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

निर्विचितगौरावदनविलोकनसंजातकंपहृषसात्विकभावविशेषकरणसिनत्वेपिखेदहृषसात्विकभावभाककस्मिकपरणामतस्कर्षशालित्वमि
तिभावः ७ प्रसायेति प्रसायेननवालत्वंकुपितापिप्रियाएवंचचरणप्रणामयोगएवंचेन्यते।तस्याश्चरणाजाहृषलंध्यासंबंधसुंदरश्चेय
स्यातस्याःपार्वत्याःकंकणकनकस्यनिकषोपलहृषाभावायस्याएवंचमानापनोदनाकरपुरःसरमाश्लिगनादिश्चन्यते।एतादृशःशिवोनयतिप्रि
हृषाभावायस्याएवंचयाप्रसादादितिभावलक्षणायोद्देशविहितप्रियाप्रणामेनसंध्याचंद्रमसोरपिसप्रसंपादनादनायासेनपरोपकारित्वलाभादिति
भावः ८ एवमेतिलोर्यश्चरणांगुलिमध्यगुल्फेषुत्रेत्रमध्यस्थांगलाभावत्रिकवद्भावः मध्यमपदलोपीसमासोवापूर्णाःनेत्रेंदुर्यथाएवंनत्वि
त्यार्द्धचंद्रत्वादितिभावःद्विगुणाहृतंमंत्रारंयथाएवंमंत्रारस्यैकगुणत्वादितिभावः।प्रेमाःशृंखलायाएवंचरणेसुवर्णभरणांतरवत्त्वेपिप्रेम।
स्थितिसंपादकामिनभूषणत्वादितिभावःएवंचयथायथामानापनोदनेतेथातथाधिश्चरणसंयोगाधिकतरःसंहृतइतिभावः।एवंवहसामा
ननीचरणमलक्तकस्यापनेपिभातिरित्यावेघते।एतादृशाहरवद्वैलक्षण्यतिपुनपदनेककार्यसंपादनादितिभावः ९ श्रीकरेति।मुखरकनयनस्य
विस्मोःश्रीकरपीडितोरतगतिवसनविहीननयानुद्भावशादितिभावः।श्रियःकरोतनश्रियाश्रानंदाविर्भावादितिभावः।अतएवकरोतीतिकरः।
तिकरापदमन्यच्च।ततोनाभिरंध्रोनासीघरपदमन्यानवलोकनीयत्वंचनक्ति।नघनेरक्षितुमानतपिवेसुप्रेक्षाएवंचनस्मानघनदर्शनलोल
सत्वेव्यपनेःपिधानतपर्यंतंचअवुसदृशाएवंचनाभिकमलभ्रांत्यापिधानायोगपत्वमावेघते।वक्षःयुष्मानसुखयतुपिहितपिहितोलक्षे
ऽन्यमार्गागमनेनबुनविलोकनकारणयासुखलंपटत्वेनसुखदानस्यसुखप्रादिनिदानतयान्यस्यसुखंननकत्वेतस्यतिभावः।तन्वत्रर्थेउरःकन
यनस्येत्यनेनकमलसादृश्यसिद्धवत्रनिभमित्युक्तंतथापयोनननमितिचेत्रा।एउरःकनयनइत्यत्रहरिरेवापद्वाबुयदस्यवक्रतायर्यान्यथानयपत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रक्तावेलक्षणाएवंचलक्ष्म्याःसितांभोजत्वेननेत्रसानेपिरक्तांभोजत्वेनाज्ञानानतरूपांगाकोरणानिभ्रमार्गेणगमनेनचनघनदर्शनकारिचेति
नश्रीकरापिहितत्वमितिव्यज्यते। अन्योप्यन्यंनलंपरोरुपंतरेणानिभ्रमार्गेणगच्छत्वाक्वार्यसाधयतीतिनिलोकिकंकेचिन्नरक्तमिसुक्तेर
क्तरलमेवाब्रुमिसुक्तेरक्तावुमेवकविसेप्रदायादितिवदंति १० श्यामामिति श्यामंविशेषाःश्यामत्वादितिभावः। श्रीकुचकुंकुमपिंजरितेप
वेचदृष्टालिंगनमप्रियव्यज्यते। ततमुरद्विषःउरःएवंचकठिनत्वमुरसिव्यज्यते। तेनवश्रीकठिनकुचकुंभसंघट्टनसहिष्णुत्वं। जयतिसर्वोत्कर्ष
लक्ष्मादृष्टालिंगनेहेतुःदिनमुखनभइवप्रातःकालनभसःस्वतोनीलिमवत्वात्संध्यासंवलितत्वाच्चतथाविधोरसःसादृश्यं। कौस्तुभएव
द्विभाकरःपक्षेकौस्तुभवद्विभाकरःसूर्यः। यतउरःविभूषयति।एवंवविभुवनाधिपतेर्नारहस्यापिकौस्तुभाभरणाधारणमुदारत्वंनकलो
कपुरापतप्रकाशविश्रांतिविधानतिदानतांचनयतिएवंचविभाकरादतिशयोव्यज्यतेकौस्तुभे ११ प्रतीति सकौस्तुभश्चतएवप्रतिबिंबित
प्रियायाःतनुर्यत्र। यत्सुकरमिवचीरंलक्ष्म्याःपुरुषायितंविपरीतरतंअभ्यस्यतितत्रमधमिरेवदः।एवंवदार्यमावेघनेवछत्रादिशोभा
नाजयति। लक्ष्म्याःपुरुषायिताभ्यासनिदानतैवसर्वोत्कर्षहेतुः। अन्योप्यदर्शेप्रतिबिंबमंबलोकेवाभ्यानवलोकनापचेष्टाविशेषाभ्यासंक
रोतीतिलोकिकं ११ केलीति क्रीडावपलांगुल्यालंपितःस्पृष्टोलक्ष्म्याःचरणसेवाकारिणपादइतिभावः। कृतासःमुरद्विषश्चरणाःजयतिवृत्त
गोनामियेनअतएवयेनश्रीःपद्मानामस्यअनुरूपाचरणरूपपद्मनामाचेनेतिभावः। कृतासःमुरद्विषश्चरणाःजयतिवृत्तगोप्यसाध्यका
र्यंकरणादितिभावः १३ रोमावलीति मुरारेःएवंचसमर्थमभिव्यज्यतेतेनवनद्वत्वेपिभृगुचरणाहननसहिष्णुत्वेनचसमतिशयत्वश्रीवे
सेनभृगुचरणाविद्धननिषेवितलक्ष्मीसंबंधवानित्यर्थः। अनुभागोपस्याःएनादशारोमावलीनतरुद्धनालयस्यएवंपत्रामिनलिनेनश्रीयेवर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

वंवरीमावस्यंप्रालछायोत्प्रेक्षा श्रीवत्सेचनलिनछायोत्प्रेक्षा वक्षःस्थलापंमहासंतापं अपहरतुकमलछायायाः संतापापनोदकत्वादिति भा
वः १४ आदायेति समसंख्याकानीतत्राणि अग्निशेषाहानोसमाहारः समतंत्रीतद्वासानतप्रतिपादनपराणि तानि पावन तंत्रेषुधानेयाने
वेतिविश्वः। पक्षेतंत्रीलोहतंतुविशेषः त्रयोविंशतिमिव आदायमधुरंतुरगवदनानांगंधर्वाणांउवितंयोग्यंएवंचेनादृशमानकर्त्रा।गाभाव
लोषामितिव्यन्यते। गायनेस्वमहद्दिपग्रावः एवंचतुरंगवदनोचितगानकर्त्रेत्वंहरिःकुपति। एतादृशविलक्षणापनगुणरूपवत्वादिति
भावः १५ सेति वेनजलनिधिनटरेनलयोरेक्याद्जनिधित्वेनधराणास्थानदानुयोग्यत्वं। चिरमित्यनेनरुरितिनिःसराणायोग्यत्वंव्यन्यते।
निमग्नापिअंत्रैरिवसमरैःसहबलाकारैराधराणाउद्धताःमहाबलाःएवंचेनदृष्ट्याश्रितदृढत्वकाष्ठांजटरोतातत्वेनोत्रसूपक
णासमरहसहितधरोद्धारसामर्थ्यमुचितमितिव्यन्यते। नपतिअनन्यसाध्यकार्यकाराणादिति भावः १६ वृत्तांउति वृत्तांउकुंभःतंकुरते
तितंएवंवयथाकुंभकारस्यकुंभकारोनकुंभजेशतथास्यवृत्तांउकंराणादितिव्यज्यते पुनरस्याकारराकारोस्यतेएवंचवाक्यवेतनूपया
पानप्येनमितोतुमशक्यइतिव्यन्यते। ननाहूंतंएवंचेनद्वानिरवशंविधेयेतिध्वन्यते। तेनचैतदानानोद्धंबनोयेना। स्फारेएवंचधराणावश्रीसे
पादनपोग्यत्वेद्योत्यते। यस्यफणासमरहेधराएवंचमहत्त्वंव्यन्यते। शरावस्यलत्यमद्वानविशेषस्यश्रियंवहतितत्तुल्यादृश्यतइतिभावः। ए
वंवरमेश्वरभुजगरूपस्यातिविशालत्वंध्वन्यते अन्यस्यापिकुलालस्यचक्रेशरावोभवतीलौकिकं। अत्रधराशरावश्रियंवहतीत्येतावतैवप
रावक्रेस्फारत्वसिद्धावुत्रमकाव्यत्वेस्फारपदोपादानमनुचितमित्याभाति १७ वेडीति ३। येशंकरेशिरसावराणास्थिकोपोपनोदनायप्रा
तिकारिणीपतिशकारमपिव्याप्तनपवनःस्वास्यनयत्नंभवचंडीनेद्वाक्यःकाशेवंशोनपतिःस्वतःसुखविशेषजनकतयातद्विषयसुखपराङ्मु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खस्याप्येतादृश्यवस्थासंपादनादिति भावः। एवं वैहिकामुष्मिकसुखापेक्षया सिमंतिनासंगसुखेऽधिकतरत्वमावेद्यते १८ तत्रालेति
येन शंभुरपि। अपि नाविस्मोरनवतारत्वेनापि पंकेरुहवत्त्वापोग्यत्वेव्यज्यते ऊर्द्ध नालं यत्रापि पंकेरुहं तद्वानिव यद्वाविस्मुरिवेत्यर्थः। एवं
वशगास्यतालसाप्यदर्शनात्कृशागात्वमपि व्यज्यते। आभातिपुरुषा। यतो यः शैलकन्यायाः एवं चदार्ढ्यं तेनत्रापुरुषायितं संपा
दनयोग्यत्वं ध्वन्यते। ततआनंदजपति अघटितघटनापटुत्वादिति भावः १९ अंकेति अंकनिलीनो योगजाननलक्षकयालनयोः कु
पिकुंभसाम्यादिति भावः। आकुलः कथमविलापेनमवसंगप्यवकुकालेलन्यपुरुषतीतिविधेयेति भावः। यद्वा नयनपिधानकाल
योगजाननोकएवनिलीनोनान्यत्रगतइतिमत्वेति भावः। आकुलपदेन योगमविचारितकार्यकारित्वं व्यज्यते। योवाङ्गलेयः तार्क
जितातेन हृतवसनोगजाननेनिर्मपार्थमितिति भावः। सस्मितः कथमतिगुप्तयोरन्यकस्मिकप्राकट्यमितिविधेयेति भावः। योहरः एवं
चस्वतएवसनहराणादिनातत्कार्यकारित्वं ध्वन्यते। तेनकाकलितोकोतातिकारहितस्वतन्त्रकार्यकारित्वेपिहरप्रेरितत्वेना
कनेदार्ढ्यं योज्यतेहि मतिरितनयापाः एवं चशैलस्यहितकरितत्वं ध्वन्यते तेनचावश्यककरकलनयोग्यत्वं अतएवहरतिस्मरइत्यपिपु
क्कलनोजयतः। अमवतान्येनाविस्मतत्वेप्यसत्यसंपादनादिति भावः। यद्वागजाननशिविलहनयोः सकलविघ्ननिवारकत्वकार्यमा
त्रपुरस्कारापत्वात्कवयद्वाकविस्मतोषपोषकत्वनिदानत्वमन्यवत्वादिति भावः। यद्वास्मरविरोधिनोप्यानंदजनकत्वादिति भावः २०
केचिदिति आलिंगनाहोपिपत्रेकुंचद्वाकारतयाकंदलरूपयोग्योपि कृष्णतिमात्रेणानवकारतनेनादिनापत्रेनवोगास्त्रदिनोनिरस्तः
अतएवयस्याः पादोनिकेप्रणामपाणिमितिभावः। पत्रेवेगवशादिति भावः। स्मरशरसदृशः अर्द्धचंद्रशिखत्वादिति भावः। स्मरमहानिधिरित्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेन मानपनोदनसमर्थत्वं द्योत्यते। यद्वा स्मरभस्मस्य निर्मंछ्रयस्मिन्सः निर्मंछ्रसहस्रयोरित्यभिधानात एवं च रूपांतरसंपादनाद्वा स्य।
तिरयो द्योत्यते वेद्रशिखः शंभुः पतितः। चंद्रशिखरस्यनोद्दायकत्वं रस्यापि मानापनोदकत्वान्मानेवाङ्गत्यमभिव्यज्यते। सा चंद्रो न पतिः मदनो
र्द्धनारीश्वरदानाप्रयागानोदकत्वान्मानेवाङ्गत्यमभिव्यज्यते। सा चंद्रो न पतिः मदनार्द्धनारीश्वरदानामप्यागानिभावः २१ देवेति श्रीपतिवेर
णास्त्रनिएवं च संगाद्यभावेन तात्विकरूपापरिचयो द्योत्यते। वङ्कमायेएव च रूपांतरग्रहणात्सामर्थ्यं व्यज्यते। देवेविस्तो देवपदेन क्रीडारसि
कतयानेकविधदेहधारणानिपुणत्वमपि घ्यते। कैटभाख्यं दैत्यं वंचनायेति भावः वरनिमित्तं। एवं च प्रात्यक्षिकत्वेनापलापानर्हत्वेन व्यज्य
ते। सुरा सुरहसिताकर्षं सर्वान्युरुघानविलक्षणायमाहशहृतरति। अतएव बलक्रीडाकुटिलेक्षणाकिमिदं कामिन्येव पुरुषमात्मयाहृतेति
ध्वियेति भावः। लक्ष्मीर्न पतिसर्वोपहासवत्वेप्यधैर्यकरणादिति भावः २२ नानिति नानसकपरत्वेन प्रसिद्धानहरानपि सुरांगितेसु
राः हृद्भिन्नास्सर्वदा अस्मासमाचानमाहकानविवेदोपारघादप्यधिकमेतस्य अधरामृतमितितात्विकज्ञानेन समाचानवलानाहकत्वादि
तिभावः तेकपरत्वेन प्रसिद्धं कैटभाख्यं दैत्यं दिति भावः — कैटभाख्यं हरिमपि वेदेकपरत्वेनापि कपरकरदैत्यवंचनानिपुणाकपट
रूपधारणादिति भावः — अस्याः कैटभ्याः लक्ष्म्याः अधरमधुनिलुब्धैः मधुपदमुन्मादनकर्तृत्वशक्तिः। प — वमपि एवं च परिणाम
नर्हत्वेपितत्करणेनकैटभाख्यविशेषशक्तित्वं ध्वन्यते २३ तस्यांति तस्यांकृतौहिः एवं च सर्वं बाधायाः अप्यागानेन तत्रागतिः शयोत्य
ज्यते। अगणितानाहरः एवं च सर्वं चागमनयोग्यत्वेन पत्नित्वेन विवेकशून्यतया वाच्यं चैतत्कथनयोग्यत्वे प्येतदगणनयापि सएव द्योत्य
ते। हारमिहतविधिः हारस्यनाभिसंबंधादिति भावः अलिगनांतरमत्तहारस्यत्यागार्हत्वेपितदुपर्यंवप्रक्षेपणाकौतुकज्ञानसंपादनेनलक्ष्मीस्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यत्वेनसमाववेघतेयद्वाकथमद्यापिनापसरतीतिक्रोधात्रिकरवत्रिंतरामिश्रनेनहारणाप्रभामिश्रत्यत्वेनायंवदननक्रोधाकुत्रकुत्रनव
दिष्यतीति तानहीनत यासए वेघते। एतसंख्याफलपातश्वासःएवंवसंख्या याःपानान्वयोसंभवतीतिहृदयाभयात्ते। एवंचमरामी
तिप्रूत्यनेनसएवध्वस्यते। एवंविधःगांधाराःकेलिःएवंवाप्यभिरंगनामियंद्वारप्रकरनेक्रियतेनस्मि प्रेतिभावः। जयतिएतादृश
प्रतिवधकसमहेपिसंजायमानत्वादितिभावः। अत्रतत्पाकृतादिरित्यादिनाखेजनयारागातिशयप्रतिपादनाद्गांधारादृत्यस्यन
नयाप्रयोजनमित्याभाति २४ स्मेरेति स्मेरंकिंचिद्धास्यवत्सुखविशेषाविर्भावादितिभावः। यत आननंअर्धांक्ष्यस्यातेन कृत्वाआ
कारवेदिनाल्पेननकृपलापकलानवताद्वारिणाआकलितंअनुमितेस्मेरानेनेतिहरिणीत्यस्यापिविशेषणं। विपरानरनकारिणाः
श्रियःसस्पृहंएवंवस्यापिसुंदरत्वेपितद्विषयसरलवचनेनानिर्वचनीयकृपशालित्वंकैटभ्योव्यज्यते। कैटभीध्यानंएवंचत्रि
योपिध्यानेनानाद्रुतत्वंकैटभाकृपोघोष्यते। जयतित्रिभुवनमिरामयारमयापिक्रियमाणत्वादितिभावः १५ कृतेति कृतेवं
तेमनोतेयत्रकेलिकुतुकंएवचोत्साहविशेषणासुरतसंपादनाश्वासवाहुल्यंव्यज्यते। यत्रकृतेनविस्मृतासहयतकेलिकुतुकमिति न्या
श्रयेनसहाप्रसक्तेकातकेलिरित्यनेनसुरतक्रीडैवापातोपिना। अक्षक्रीडादेःसंभवतानामिसरजेरित्यादिनैवेनव्यक्तेश्च। यथाएतादृ
शीश्राःतस्याःशीतमदनातनसंतापनिवृत्तेरितिभावः। येश्वासाःतेषांसेकेननिदाघाःसेकस्यरवइत्यायत्वेनश्वासेबाधाद्वारेणसंबंधोलक्ष
तेनेनचसुखनिद्रायोगत्वंव्यज्यतेविनेतालिकृतमेवघोरितेयस्यनामिसरोनेविधिःजगत्रिमाणकर्ता एवंस्त्रीमवत्वाक्रियाद्यत्वंध्वन्यतेज
यतिसरोजशयनशीतमदसुगंधसमीरणसुखलापवत्वादितिभावः १६ एकेति एकदेनहेमासुरापावंताजगरूपमानहृदयवोवातोनिहिगणाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंवत्स्वरूपत्वंघोत्यते। चतुर्भुजाविपंचकरा। अपिविशेषासार्थकः। शुंडामाद्यपंचकरमन्यथाचतुर्भुजत्वंघरामुखतनत्वेपेक्षत्वादिति भावः। सत
छदगंध-पदोयस्य-अश्रुतनुर्मतादेवः नत्रनयएतादृशत्वंनयसंख्याक्रमप्रमात्रम्च २७ मंगलेति मंगलकलशहस्तयरूपौकुंभौयस्यतंएवंवि
धविनाशनस्यमत्वेध्वन्यते। पत्रवदनंअदेमेनएवंचदमेनमतनमुनर्थकमित्यावेद्यते। पदीपदानोदकार्थंचंचलैःसौरभ्यशालित्वाद्दानोदक
स्यतिभावः। तरलपदेनसकलकुसुमगंधाधिकत्वंदानगंधेयत्यते। तेनेवैःभ्रमरैःनिलसाम्यं। श्यामत्वादिति भावः। एवंचकुंभयोर्मंदत्वंत्वध्वन्य
ते। आ। भविगणपतिविषयकोत्रभावध्वनिः २८ यामिरिति यामिःस्त्रीभिःअतंगोमदनःसागृहतःहयेनसाहाय्यसंपादनादिति भावः। ये
नमदनेनताःस्त्रियश्चस्त्रीकृताःस्वविजयसाधनत्वेनेतिभावः। इतिवामस्यसुंदरस्यसमीचानस्येतियावत यदाचरणंसमीचीनाचरणमि
त्यर्थः। तत्रप्रवणोतत्परोएवंवांगहनस्यसंगतासंपादनादेवमेवस्त्रीचित्तनायकाधीनतांस्त्रीणांस्वास्वरूपतासंपादनेनायकस्यतदधी
नसंपादनादुपकारप्रवणत्वमुभयोर्व्यज्यते। अतएवैतादृक्कामिनीकामोप्रणमतना। एवंचैतत्सेवयासमीचानमेवभविष्यतीतिध्वन्यते। यत्र
श्रृंगारहितस्यांगवस्त्रासंपादनात स्त्रीणांचस्त्रीमित्रत्वसंपादनाद्दूरहाचरणाचभाव्यातकामिनीकामोप्रणमतना। एवंचैतयोःसंगतिःसंगतो
चितेतिव्यन्यतइतिव्याख्यानेतत्संगतप्रकरणाविरोधादसमेतसमिवाभाति। यद्वापरस्परमप्येतयोरहणविषयताचरणप्रवणत्वेनान्यस्यत
त्करणस्यानिसुगमत्वादेतत्सेवैवसमुचितेतिध्वन्यतइत्यर्थः २९ श्रुतकवीनतोति विहितेतिशक्रपुष्पविविहिताःघनाःबहवःअलकाग
नपमादयोयेनतं। पक्षेविहितमेधालंकरणंविचित्रवर्णानांअलकाणांयाश्रावलीतत्प्रचुरंस्फुरणंस्फूर्तिर्यस्यतंपक्षेवर्णाःनीलपीतादयः
ततपंक्तिविकारःस्फुरणमुत्पत्तिर्यस्यतं। वक्रंवक्रोक्तिकुशलं। पक्षेयथाश्रुतवक्रमाकभुवंवत्माकिंशक्रधनुषोपिततत्यतिरिति लौकिकंक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विकाव्यकर्त्तारं नौमि। रूपकमलंकारः ३० व्यासेति व्यासवचसां निर्यासं एवं वचनत्वार्थवत्वं सरसत्वं च व्यज्यते। विश्वस्य जगतः सारं एवं च इतो
स्वत्र पुरुषार्थसाधनत्वं ध्वन्यते एतादृशो भारते वेदः। यदेकितो भारतविद्वितो संग्रहो भूषणानि येन भारतीसरस्वतीवहति एवं च भारत्याः भूषणरू
पतया प्रसिद्धनामत्वं प्रतिपादनेन सर्वज्ञत्वं चाधिकत्वभावो घटते भारते। एवकारो गत्वाभाविकत्वद्योतकः। ग्रन्थोऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्य क
स्यचिन्नात्रा प्रसिद्धो भवतीति लौकिकं। भारतकर्त्तृत्वेन व्यासकृतिरित्यवधेयं ३१ सतीति काकुस्थानां कुलं तद्वत्रिकारिणीकुलपदे
न सर्वेषामप्युक्तिसंपादनेन शतकोटिप्रविस्तरत्वं तेन न च बहुनरप्रमेयत्वं च व्यज्यते बहुरसे प्रभवश्रृंगारादिरसशालिनि पक्षे बहुजल
वति। एवं च तापापनोदकत्वं व्यज्यते अत एवैतादृशगुणमयो सति अन्यकाव्येन किं तेन गतार्थत्वादिति भावः। अत्र हरिणेन पाहं गंगाप्र
रवहति सति कुल्याकुत्रिमासरिता किं रोहतीति काक्वेत्यर्थः। न चित्रपथमवतरतीति भावः ३२ अतीति अत्यन्तदीर्घजीवित्वदोषान्त
चिरकालजीवित्वरूपदोषादित्यर्थः। अतिचिरजीवित्वस्यात्र गुणत्वेऽप्यत्र दोषत्वमपि भावः। दोषपदे परिहरणीयत्वं व्यञ्जयतीत्या
सेन यशःहंतरिति अपहारिणं यशः पदमसंतसंरक्षणायत्वं व्यनक्ति अतएव त्वदौचित्यं एतदेवाह सएव व्यासएव व्यासएव नान्यो नारमा
पत्रः गुणाढ्यः बृहत्कथाकर्त्ता कैर्नोक्तो पितु सर्वैरिति भावः। एवं गुणाढ्यव्यवहारो व्यासस्य चिरजीवित्वमेव प्रतिबंधकं संहत्रोमि
तिभावः। एवं चैतादृशपरिस्पन्दनकृता किंतु चिरजीवित्वमिति महत्त्वं तत्वभावो घटते व्यासोऽतेन व्यासाधिकत्वं गुणाढ्ये ३३ अतीति
वाल्मीकिव्यासगुणाढ्यानां मध्ये कुर्मः। यैर्वाल्मीकादिगुणैर्भिन्नविलक्षणगुणैरनुसरणादिति भावः। सरसाश्रृंगारादिमतीषु श्रेष्ठा राम
वाणीसती नदीचक्रिकोता इव गंगेव स्वर्गमर्त्यपातालेषु प्रवाहवत्वात् गंगायाः। एवं च वाल्मीकादिवचांसि कलकलमवसिता शकत्वं द्योत्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रति एवं चरितयवाचां वाल्मीकेरुत्पत्वमेवेति व्यज्यते तेनैव च वाल्मीकादिचितपस्य समानत्वमावेद्यते यद्वा वाल्मीकिव्यपेक्षया किंचिन्न्यूनत्वं व्यासेन
तोपुणाप्य इति ध्वन्यते एवं च श्रीपदेत्रिष्वप्यन्वेत्य त्रयाणामायणामात्रे ३४ साकूतेति साकूतं साभिप्रायं मधुरं सोत्कर्षाधायकरसनिष्ठगुणवतो
मलेशद्वगुणाणि एतादृशं यद्विलासशालिन्याः कंटकुलितेतन प्राये प्रायशः क्रमेणा वा कुत्यमादृश्यापस्यापकः। रतलालाकालिदासोक्ता
शिक्षासमयेपि मुद्दे एवं वोभयोः समत्वमिति भावः। एवं च सर्ववचनस्याप्युपदेशसमये वक्तुधाद्वः स्वदत्वेन रतलालालाकालिदासोक्तयोः सत्वप्र
देतवाविलासाधिक्यं ध्वन्यते ३५ भवेति भवेति भवभर्तेः शिवैश्वर्यस्य संबंधात्भारत्यैव सरस्वत्यैव भूधरभूः नगेंद्रकन्या भानि एवं चागि
माद्यैश्वर्यातरांते ज्ञातभिज्ञातरूपप्राकाश्यात्भारत्यानगेंद्रकन्यारूपत्वेन पा भवभर्तेः कवेः एवं च ईशैश्वर्यभेदबोधेनैव स्वेच्छानुरूपका
र्यकारित्वेन्यते संबंधात्। भारत्यैव भूधरभूः पर्वतभूमिः। एवं च नान्यथा शंकनीयत्वमिति भावः भानि अन्यथा एतत्कृतकरुणारसप्रधानेन्य
पिग्रावारोदिपपिद्लनिवज्रस्वहृदयमित्युक्तेरचरतायपदेग्रावाशैलः ग्रावाणौ शैलपाषाणावित्यमरः। किमिति रोदिति। यद्वा भवभर्तो
संबंधादित्यस्य भवैश्वर्याविनाभावादित्यर्थः भूरभूः शैलतनया भारती भानि सरस्वतीरूपेणादृश्यतेत्यर्थः। एवं च यत्र ईशैश्वर्यं तत्र शैल
सुतया। वश्यं स्थेयमिति नियमात्। शैश्वर्यवतिकवौ शैलसुतासरस्वतीरूपेणास्थितेति भावः। एवं चैतत्कवेर्हृदि णाभर्त्र्युपासकत्वं व्यन्य
ते। अतएव भवस्य शं भोभंतिरैश्वर्यं यस्मिन्निति नाम्नि व्युत्पत्तिरपि संगच्छते। अथवा कवौ भवभर्तृभेदबोधेन पार्वतीसत्वभावस्य कंचि
पक्षेतर्कमाह अन्यथा। एतत्कृतकारुण्य एव एवं वान्येव हृदिः करुणारसप्रधानकाव्यानि विहितानि परंतु नतत्र शैलरोदनमिति भावः ग्रा
वाकिमिति रोदिति एवं चैतत्कृतकारुण्यस्यामात्संबंधेन शैलस्यापि रोदनमिति भावः अथवा भवभर्तेः शिवैश्वर्यस्य संबंधात्कृतात्स्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थः। पारतीमधरमरेवमधरइति कविनामभवभूतिरिति गिरिजायाः कुचौ वंदे भवभूतिमिति नानाविधिपद्यकरणोत्तरं पदवाक्यतस्मात्त
भवत्येहृष्टेव नाना। एवं सरस्वतीप्रचारस्तत एव मन्यकवियतिरेको ध्यते। नन्वेतत्कवेर्भूधरत्वे किं प्रमाणमत आह अन्यथा एतत्कवेर्भू
धरत्वाभावे एतत्कृतकाकुतयोत्तरकालीनयाचाराः कथं रोदिति। एवं चैतत्कृतकाकुतयोत्तरकालीनयाचाराः रोदनस्येतत्संबंधाभावे न्यथानुप
न्याकवेर्भूधरत्वसिद्धिः। एवं वज्रमजनकभावसंबंधात्तरोदनेयुक्तत्वं एव कारः। वार्पइति केचित् ३६ जातेति प्राक्पूर्वं यथा शिखंडिनी
द्रुपदपुत्रीशिखंडी द्रुपदपुत्रकृत्यावभूवतथा वाणी सरस्वती अधिकृप्रागल्भ्यप्राप्त्यर्थं वाणीकादंबरीकर्तृकृत्यावभूवापवर्गत्वं यात
स्यवकारयोरभेदाद्विति भावः। एवं च सरस्वतीतोधिकत्वं वाणीघोष्यते। वक्तृतत्सुववयोरेकदेशाद्वेदएव ३७ यमिति यंगुणेः प्रकभो
गतएवं चतत्रप्रभाकरतंत्रनिपुणत्वंतात्पर्यते। पक्षेबृहस्पतेः अनुपश्चाद्गणं यंनियस्य अलिनाथो पक्षेसूर्यमंडलमात्रिध्येनादर्शने
धर्मकर्मसंकुचितंतातसहगस्यान्यस्यधर्मकर्मप्रवर्तकस्याभावादिति भावः। पक्षेमलमासस्वयुक्तजोपिकेषांचित्कर्मणानिषेधादिति
भावः। यद्वायस्यतातस्यधर्मकर्मएवं चधर्मकर्मणोनुभावोव्यज्यते। संकुचितंसम्यक्कौएपिर्यंचितंयासंश्राद्धेएवं चकर्मदलेन सर्वत्रता
तप्रसिद्धिरितिभावः। यद्वायस्याधर्मकर्मविषयेसंकुचितंसंकोचःभीतिरितियावत्। अलिकपिंकायकर्तारंपक्षेतत्रामानेनृगतसमिव शुक्र
मिवतंप्रसिद्धंतातंनालावणमिधंवंदे ३८ सकलेति प्रबंधस्यवक्तुःषष्ठिकलाः कुमुदबंधोश्चंद्रस्यचषोडशकलाः कल्पयितुवक्तुकर्तुवा। प
क्षेदर्शयितुंसंनकुलतिलकभूपतिःसेतुकर्तापवरसेननामाराजापोर्णमासीप्रदोषएकंप्रभुःसमर्थःनान्यइत्यर्थः ३९ काव्यसेति। अरे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषणप्रयोगस्तैरमैत्रीभावनरति काव्यस्य योजनाविशेषवशाद्वा शोभयस्या अर्थबोधापकर्कशः श्रुतिकटवः तेषां रसापकर्षकत्वादिति भावः
पक्षे क्रूरमतयः एवं च परोक्तिरवेऽनमात्रनिपुणत्वं व्यज्यते। न च गुणाप्राप्तः अधिदग्ध प्रयुक्ताः एवं च चाहत्वा भावो व्यज्यते। न चेत पक्षे गुणमात्रवासि
नः एवं चेत काव्यवासनावासितचेतः करणत्वाभावो ध्वन्यते शब्दाश्चापि पुरुषाश्चापि किं तु साधव एव व्याकरणसिद्धा एव न साधुत्वज्ञानस्यार्थबोधे प्रतिबंध
कत्वात पक्षे निर्मलमनय एव। एवं चार्थप्रतिबिंबभवनयोग्यत्वं द्योत्यते। यद्वा काव्यार्थवासनाशालिन इत्यर्थः एवं चान्येषां काव्यबोधनार्हत्वमिति भा
वः ४० वेणाइति वंशे वेणौ घुणाइव कारस्वरसभावितेऽङ्गाराद्दिभावनावति। पक्षे नलातिशयसंबंधवति। औषधीश्वलेपवनानिकश्चित। सतां
मत्सररहितानां सहृदयानां वामनसि। मनसा एकवचनेन समाचीनमनसामेकत्वसमनशालित्वं ध्वन्यते। दोषं न विशति। एवं च सुतरामवस्थित्यभावो द्योत्य
ते। वह्नेर्दोषादौ षैकदृक्पक्षे सूर्योदाहः सूर्योशातमस्यिसंधिरुज्ज्वलादिव हृपड्वानसन्निपातो वयुगपत्पक्षे कुपितवातपित्तादिमानरस एव पिक्षांगार
दिकमपि। एवं चावस्थे छायोगपत्वं व्यज्यते। पक्षे मृगांकादिकमपि। एवं च कीर्त्या चंद्रादेरिति भावः। न पुनः छत्तिनगल्लसातिकिंवक्त्यमिति भाव
४१ विगुणोपाति। विगुणोपि ये ये काव्ये गुणास्तद्व्यतमस्यापि काव्यबंधः अत्र बंधपदमधिकमाभाति। यद्वा बंधो रचनामात्रं साधनं एव च गुणवत्ता
संपादनकर्तृत्वं ध्वन्यते स्वदते सुखसंपादको भवति। सुबंधैः सरलवेणुभिः अनुपमानः एवं चानुवादसंपादने पि सुजनदुर्जनयोरंतरं भवतीति भावः। फूत्का
रोपि। एवं च सुखाजनकत्वं ध्वन्यते। श्रुतिहरेति श्रवणसुखसंपादको भवति ४१ स्वयमिति स्वयंभूतिद्वेषि। वह्नेर्वाच्योपि एवं च स्वदोषदृष्टेनया
ग्यत्वे पि तद्दर्शनाभावेन न्यूनत्वभावो द्योत्यते पक्षे वह्नेरधोपि सर्वतो सुखं सकलजनेन समक्षं पक्षे सर्वदिग्विषयं। चापलपौरुषे एवं च जनमनभीति शून्यत्वं ध्व
न्यते पक्षे चापल्यं तत्वनविस्तारयन। एवं च पिवरत्यभावो ध्वन्यते। तितउ इति तनुर्नाचालनीस्त्रियामित्यभिधानं। पिशुनः परोक्षदोषसहिष्णुः विवेचनेनिर्णयेप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्लेषाकारोऽधिकृतः दत्ताधिकारः एवं वर्णादिकं विहाय दोषमात्रांगीकर्तृत्वं दृष्टा। कारोऽधिकृतः मिति भावः ४३ अंतरिति अभ्यंतरे गुणस्थि
तानपदेनिलानाना अर्थान्स्वनिपद्यविषयानापदेपदार्थान्स्वयं जयतः व्यंजनाविषयानकुर्वतः। पक्षे अप्रकाशयतः। अतएव प्रसादेन काव्य गु
णेन पदेनिर्मलतया रहितस्य संदर्भस्य काव्यस्यानेदस्यैव पुंसो निर्देशेन निर्मलत्वस्याव श्यापेक्षा। यत्वमित्यपेक्षते। पदानदत्वेन विरलत्वात
त्यप्रतिपादनात्काव्येपि विरलत्वमावेद्यते। न हु कं द्विप्राणवकवयः द्विप्राणेवकाव्यानीति रसः शृंगारादिः पदेन लं रसस्ताना। एवं चान्येषांप्रा
स्यनन्तकवेपि काचित्पदनिरिति भावः भाव्येन ४४ यदिति यत्र अस्तं। सहृदयमित्यानो। पक्षे पावनो अस्मेवनीयं अमतं तस्यापक्षे अमतवद्
लोमवर्णानां शोभनानां शरणं विन्यासो मनयनं यत्र वर्णानुवाक्षरं रत्यमरः। पक्षे सुवर्णस्य हेम्नः विन्यासो रचना दिय। शोभनरसार्थोपयपचुरं
पदेदेवसमे हृदयं लो। काव्यं त्रिविधं पत्वं गो। समं विषमः एवं चात्र मन्मथाभावश्च शंकनीयः इति भावः। एवं च पदात्वर्गार्थपलः सद्भिः क्रियते
तथा काव्यार्थविषयं शिष्यन्यते ४५ सदिति। सत्कवेः एवं च सत्कवेर्नरसः रसेनैव अप्पा अस्य अप्पं अप्पा प्रस्फोटनेम्पर्यमहीयमरः। यथा
स्वस्य अप्पं इति लुप्तनामपतेन्नथा पहा अप्पं इति त्वा संप्रदायः। तथा निलुप्तनरः निर्दोषः शहृदयो यः शालिः तस्याकेन परिगतनिर्दोषकाव्या
स्वादेन यः। तत्प्रोदयितायाः एवं चानिस्यहणायत्वमधरे ध्वन्यते। अधरापि अपि चलकृष्टनोयंनयति। नाद्रियतेकासुधादासा एवं च माध्वाकादे
कुत्र गमनेनेति भावः। एवं च सुधातो धरेतरोपि सत्काव्यः ध्वेकत्वे ध्वन्यते एवं चात्वर्गार्थपलं विहाय काव्यार्थमेव सविषयं इति ध्वन्यते। अत्र च शरीरा
वदिष्टार्थव्यक्तिः आपदावलानि दंडिमतेनार्थविशेषविशिष्टशब्दस्यैव काव्यत्वमिति प्रदीपकृत्मतेन वर्णमात्रोपादानं ४६ अकलितेति नकेलि
लिता शब्दस्यालंकृतिर्यथा। अतएव सादिशब्दानां कृतिशब्दस्यार्थः एवं वार्थानां कारादिसत्वं व्यन्यते। पक्षे अकलितः शब्दो यया एतादृशी अलंकृतिम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षणांयस्यासशब्दभूषणावचेत्यस्यस्तानंभविष्यतीतिविषेतिभावः। अनुकूलाद्युत्तरसप्रत्यायिका। पक्षेनायकचित्तानुकूल्यवती। सवलितःवंध
दार्द्ध्यशून्यःकोमलइतियावत्पदानांसुसिद्ध्यात्यवतो। निवेशोमपनंयस्याः साएवंचगोडारानियुक्तेनिबध्यते। पक्षेसवलितेस्यातादृश्यत्रपन
नेएवंचसंकेतगमनसत्वरमावेद्यते। पदनिवेशश्चरणाविन्यासः। यद्वाअनुकूलानिस्फुरमर्थपतीतितत्कानिअसवलितानिव्याकरणानि
ध्यानिएवंचनेयाथासाधुत्वशब्दत्वेद्योत्यते। यानिपदानितत्सचिवेशवतीपक्षेअनुकूलानिदूतेसंकेतज्ञापकानिसवलनहीनानियानिय
दानितद्विन्यासवतीअपिरनास्यायां। एवंचगुणादोषाभावयोःसंपादनेनात्यंतमाग्रहइतिभावः। सोत्कर्षशृंगारउत्कृष्टशातिशृंगाररसवती
।पक्षेअहमस्यायंममेतिरतिपरिपोषवती। अभिसारिकेवअभिसरणासपिरणान्यतरपतीचरकंचयात्रांभिसरेत्कांतेसारयेहूभिसारिका।
ति। एवंचप्रमातिशयोद्योत्यते। सक्तिःकाव्यंपक्षेशोभनोक्तिःमतारमयतिएवंचकाव्येशब्दालंकृतिदोषाभावसत्वसंपादनमप्रयोजकमपितत्कृष्ट
शृंगारसंपादनमेवोचितमितिद्योत्यते। यद्वाशब्दालंकृतिशून्यासदोषपदविन्यासाअपिसोत्कर्षशृंगारसक्तिःसंपादयति। शब्दस्यप्राधान्यात्तद
लंकारवत्वस्यावश्यकत्वेपितद्भावेदोषाहित्यस्यावश्यकत्वेपिकेवलोत्कृष्टशृंगारवत्वेनैवचमत्कारातिशयजनकत्वंकाव्यस्येतिभावः। एवं
वशृंगारादिरसवत्वंकाव्येवश्यमपेक्षितमितिद्योत्यते। अतएवतीरसोहिनिबंधोयःसोपशब्दोपहारुचेः। सनेनाकविरेवस्यादन्येनास्मत्तलक्ष्या
इति। अतएवतीध्वनिनिरूपितारसस्यप्रधान्यमभ्यधायि। एवंचसर्वरसप्रधानाभक्तशृंगारवत्वमप्यंतोत्कृष्टमितितात्पर्यार्थः ४७ अथनाति
अथानिर्यागर्थशून्यंयत्तुध्वनिरूपंकाव्यंतद्विविधमित्यर्थरतितत्रगुणीभूतव्यंगादेरपिहृदयाह्लादजनकत्वात्पक्षेसिनितम्पंपदगत
पं अनुप्रासमात्रार्थपदगतःपारमुत्कृष्टोयत्रपक्षेअन्यंतवरणसंलग्नंकाव्यंअपितसभायां। एवंचापितसभायांहृदयाह्लादनेजनके

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वेपिनकिंचित्फलमितिभावः हृदयंवानमदयति: श्रवणंवानमदयति एवंचश्रोतृहृदयान्यनरदप्यानंदेनविषयांतरस्फूर्त्तिप्रत्यंनकरोतीतिभा
वः। अत्रहृदयंश्रवणंवानमदयतीत्येतावतैवसिद्धेर्द्वितीयंनेत्यस्यनतत्पाप्रयोजनमाभाति। श्रवणंश्रोतुः हृदयंवक्तुर्नमदयति। श्रापरितो।
षाद्विदुषांनसाधुमन्येप्रयोगवित्तानमित्याघुक्तेरितिव्याख्यानेवाकारद्वयनश्रोतनर्थक्यमाभाति। मंत्रांकोशकाले। नमदनाविर्भावंवंक
रोतीत्यर्थः। काव्यंहृदयंनमदयतिमंत्रांश्रवणंनमदयतीतिव्याख्यायांवाकारद्वयमनर्थकमाभाति। अत्रेदमवधेयं। व्यंग्यंपर्यस्यंका
व्यमेवनास्तिनवाव्यंग्यंनचवरस्यमित्युक्त्वाव्यंग्यात्वंतत्भावबलयिकाव्यत्वमस्तीतिवाच्यं नहुदाहरणेस्वछंदेत्यादिपद्येमंदाकिनीवि
षयकरत्याद्यभावादिव्यंग्यस्यसत्वात्किंबहुनासकोपिविषयोनास्तियत्रव्यंग्यंनभासते समयादेर्विशेषस्यद्यभावेहेतुतामता। अतए
वप्रधानगुणभावाभ्यांव्यंग्यस्यैवव्यवस्थितेः। नमेकाव्येनदग्धत्वंचित्रमप्रिधायतइतिध्वनिकृताप्यधायि। यद्वाकाव्यंकाव्यत्वाभिमतं
४८ आस्वादितेति आस्वादितःनतुपीतः एवंचाधरपानेत्यंताधरपानेवाकादकमाधुर्यमुत्पत्यतइतिनविद्म इतिभावः। दयितायाधररूप
सुधारसोयेनतस्यैव एवंचनान्यस्येतिभावः। यद्वामधुरएवेतियोज्यं एवंचामधुरणाव्यवच्छेदः। यद्वाआस्वादितोदयिताधरसुधारसो
येनतस्यैव एवंचनदृष्टेहेनदयिताधरपानंविधायपश्चाद्दृष्टेरूपेणामतंनिपीयेतदुभयाधिकतरसवत्काव्येष्वयाकविर्भवतीभावः। एवं
चदयिताधरास्वादेदृष्टेहेतुत्वप्रतिपादनादवनकार्यस्यकारणोऽनादरवत्काव्यास्वादवतः सकलविषयास्वादमौलिभूतदयिताधरर
सास्वादावश्यनादरइतिद्योत्यते। एवंचकाव्यास्वादेरसरूपताद्योत्यतेतत्रकाव्यानिमधुराः। एवंचदयिताधरसुधारसयोरधि
कतरत्वस्यकाव्यसामान्येभिधानेनतद्विनतद्विशेषोत्तमकाव्येत्यंतविषयत्वंतोक्ष्यते। अत्रदृष्टांतमाह। अनास्वादितचूतसकुलेपुकु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लक्ष्मुकुलपदेनरसंभवतत्वं व्यज्यते। केचित्तु कृतमधुरनवदीति। यद्वा मत्तयः नृत्यमकाशिनि ४९ वालेति लोकव्यवहारज्ञानस्य काव्यहेतुत्वमिति श्रैपाह
वालायः कटाक्षेणा सचित्तसंचितमित्यर्थः। एवं वक्त्रत्वेन प्राकाशसपादनायाप्यत्वा। अत्र वाक्यपदेनाप्यवयस्कामपि वीर्यते। नेत्रायामरसूपा अ
स्तीपाघपीवेतधानमत्वा असतीत्यपि नपिकायाः स्वायान्वा इति रित्यपि केचित्। असत्यः नेत्रत्रिभागेन वदुलनेत्रयापरिणा कृतभाष्यः कृतकिंचि
त्प्राकृतं हृतो व्याख्याते हृत्या वचनहृत्यामिहितभावं अभिप्रायं कविमागवकाः कवयो मागवकास्त्र एव वाक्यत्वे द्योत्यते अधीयते एवं वृत्तिति दृशा
मतिभिः सूत्रेणानतोप्यमतिभिर्व्याख्यातेन पयावबुध्यते प्रकाशितं यातो दृशामतिभिः केचित्कविभिः स्वस्य व्यवहारज्ञानेनतोप्यमतिभिरधिकत
द्वानेनतोप्यप्यमतिभिरधिकतरतद्वानेन काव्यं क्रियते इति न व्यवहारज्ञानं कुत्रापि व्यभिचरतीति ध्वन्यते। यद्वा प्रमेयदर्शनशीलन कथा नानिक्ष
देति हृता व्याख्यातमित्यनेनैतत्साम्यदृष्टयमर्थो बोध्य इति। नियमसहायशक्तिविषयमिति व्यज्यते। शक्तेरिति स्थूलमतिविषयत्वात्। असतीनेत्रत्रि
भाजकृतभाष्यमित्यनेनन घन्यलक्षणा सूत्रविषयमिति बोध्यते। लक्षणाहृत्रे किंचित्स्थूलमतिविषयत्वात् वोलाकयत्सस्त्रिरमित्यनेनव्यंन
नाहृत्रिविषयमिति व्यज्यते। व्यंजनाहृत्रे इति सूक्ष्ममतिविषयत्वात् भावमर्थ- अर्थस्य कविनिबद्धे अधीयते स्वकाव्यविषयीकुर्वन्तिवने कवयः
किं तत्रेत्युक्ते वालकामर्षा इत्यर्थः। एवं सूत्रपरकाव्यस्य रसाद्यलक्ष्यस्य योगार्थस्पर्शिनं स्वकाव्यस्य ध्वन्यते। यद्वा वालाकटाक्षसूचनादिव्यापारप्रक
टार्थस्य कविमागवककाव्यविषयत्वं कवीनां तत्र नियतार्थापि काव्यविषय इति स्वयं यथापि निगदार्थविषयत्वं ध्वन्यते। अथ वा कवयः सर्व
वालका इव एव वा रभाकटाक्षसूचितमित्यादिना जाग्रिक यास्वेच्छया प्रकटीकृतभावस्याभिसन्धिकवीनां तत्तदर्थतामिप्रायज्ञानवत्वमिति
नापि काधिकवानिनतद्विषयप्रणाणवर्णनं सर्वरसवर्णनापेक्षया कविनामिति व्यज्यते। तद्रूपेनसर्वमेवाधिकं च अतएव प्रणाणोत्रस्त्रमे
यरचनेरानार्थो वद्धनस्य द्वाकोविनविश्रुत इत्यभाणिजपदेवेन ५० स्वकाव्यनुवृत्तेपस्वनामदर्शयन्वेकेनाणावैलेक्षणावत्वायो त्वाह मस्योति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मसृणानां स्निग्धानां कोमलानामिति यावत्। पदानां विभक्त्यन्तानां रीतिः वैदर्भादिः तस्या गतिः प्राप्तिर्यासां ताः तद्रूप इत्यर्थः। पक्षे कोम
लवर्णाविन्यासशालिनीत्यर्थः संयोगतपरुषः सङ्गतहृदयमनुसरति एव च सहृदयहृदयसंवेदिनीत्यर्थः। एवं वडहृदयानाम
नधिकारः इति ध्वन्यते। पक्षे सङ्गतस्य हृदयमभिसारयति साधनतामानयति कर्तृतां ताः। षष्ठ्यर्थः अंगादिर्यासां ताः। पक्षे अस्त्रिविशेष
त्यः। मदनहेतोपनिमन्त्रयन्त्यः। उपनिषदः इत्यनेन मदनो हृपकलातिशायशालित्वमावेद्यते। पक्षे सत्रिविधमदनसन्तोत्पातस्त्रिवा
ताकारित्वं ध्वन्यते। विपदः प्रसादरूपगुणवत्यः। पक्षे उच्चलवेषाः। आर्याः आर्या इति छन्दोनाम। पक्षे श्रेष्ठाः। गोवर्द्धनस्य गोवर्द्धन इति
कविनाम ५१ वाणीति वाणीति वाणीप्राकृतकाव्ये सम्पगुवितः रसो यस्याः एता हृदयेवलेन वलोकारेण। पक्षे वलगमेगाएवका
रेत्रैव वाच्येति। संस्कृतेनीतानिमन्त्रानुगामिस्वभावजनकालिंदीगानतत्रमिव एवं च प्राकृतकाव्ये कोसुरसतासपादनसुगमतरं संस्कृतकाव्ये
तत्कठिनतरमिति बोध्यते। तेन स्वयं तत्संपादनेन स्वस्मिन्नाधिक्यमावेद्यते। पद्यवाणीस्वभावरूपायं यत्प्राकृतकाव्ये सुरसतामासा
नीति प्राकृतकाव्यकरणादेव समुचितत्वं यापि संस्कृतकाव्यस्यादेशमपि विहितत्वं कदाचिद्यदि तत्र विधसुरसतामावेशमविष्यति
ष्यति स्वतत्र भवद्भिर्भवद्भिः संतन्यइति ध्वन्यते। अथवा प्राकृतकाव्यसमुचितरसावेशा। प्राकृतसमुचितरसैव प्राकृतानां साधारणजनानां
समुचितः सत्तावदित्यर्थः। रसो यस्याः अतः वलेन प्राकृतसंस्कृतशब्दादिनिरस्कारेण संस्कृतेनीता यद्वा प्राकृतेन साधारणजनेन समुचितः अत्य
न इत्यर्थः। रसः प्रीतिर्यस्याः एता हृदयपिवलोकारेण संस्कृतं साधुरूपं प्रापिता। एवं वनीवामि लाधिगणः सहृत्तासंपादनं पुरुषार्थ इति
भावः। मित्रानुरूपनीरा कलिंदपर्वतकन्यैव एवं वविवेकमूलत्वं ध्वन्यते तेन वनी वानुगामिरसशालिनी यो मन्त्रगानलमसुहृद्देशनी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाएवंप्राकृतसंस्कृतयोर्मध्ये तु गतस्यतावतिपादनेनप्राकृतात्संस्कृते तुताधिक्यभावेवाते ५२ आर्येति इयं आर्या गाथा सप्तशती येषां
प्राणात्मनस्तो येः प्राणात्मनोभिरित्यर्थः एवंवा प्राणात्मनोभिरादरेणादरेवाकृतेनकिंचित्फलमिति भावः। इतीरितिना इवतेनकामिनीमनसिनिवे
शेतो एवंच इतीयवकिंविद्वान्तर्यजनकमिनिगम्यते ५३ रतएतीति रतएतीपीतवसनयस्याः रसाविर्भावादिति भावः एवंचालंकारत्रैगादे
कावाक्यैनिभावः प्रियेवाशुद्धाश्रिया अनुप्रासोपमाद्यलंकाररहितापि वाणासंतोषाया अत्रहेतुमाह सरसाश्रृंगारादिमतीपदेश्रृंगा
रसवतीरसस्यात्रकृतिगुणापि पक्षेकटककुंडलपुनापि शालभंजावत्प्रतिमेवनरीवते एवंचरसस्यप्रधानत्वेवृन्यते इदंचनिरलंका
रस्यापिकाव्यत्वमितिमिश्रकविनाथमतेन। अतएवनाभ्यामुनिर्नेयति। योजीद्रोमहत्या कुंभसंपचः येत्कवुलकेहृदेदिव्यौतोमत्यकुंड
पाषितिनिरलंकारोदहरणामध्यधायिवक्तनलुएनदुभयोपादहृतपद्योपिसर्वालंकारमौलिमणिरूपाणिपयोक्तेविद्यमानत्वादुक्तिवैचि
त्र्यरूपालंकारविरलेकाव्यत्वस्यासंभवात्कार्यप्राह्यमलंकारादिपलंकारस्यकाव्यव्यवहारप्रयोजकत्वाभिधानाद्रसवनिकाव्यस्य
रसलंकारादिहीनेपिनचमत्कारहानिरिरसवत्वस्याधिक्यप्रतिपादनमात्रेतात्पर्यं अकलितेत्यादिपद्येश्रृंगारोत्कर्षमात्रस्यप्राधान्यमर्थः
अत्रतरसमात्रस्यतद्दिनिमाक ५४ इतिश्रीमहोदावरपरिसरालंकृतपुण्यपत्तनपस्थितिविगतमानतीलकंरपंडितेतनजचालोपंडि
तात्मजतिमाजीपंडितोगाजानंतपंडितकृतेगोवर्द्धनसमरशतीश्रृंगारार्थसाधनेग्रंथेपारभोचिनवृत्त्याख्यासमाप्तिमगमत्। अनधीति क
श्रिघोवनभरकांतोप्रपाणालिकामालोक्यतांप्रत्यासप्रपानलदानस्थानेतद्दशाकर्त्तिएवंवधीमेकत्वेग्यन्यतेतेनवपथिकजनतायां
नहेतव्याइत्युपदेशदानयोग्यत्वंजीवनरक्षणकर्त्तृजीवनेविनाशकर्त्तृत्वमनुचितमितिगम्यतेप्रसीदास्वंवदलाकारनहंचेवक्ष्यतेनोकि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुत्रवत्तायाः फलमित्यत आह तत्र नोपि वेहि मार्गान्तरे गाने नैव वा मार्गे गाकटिकुतो नाप्यनुपचरेत्तमर्थ तत्र नाविशेषतामाह। दुर्ग्रहो च
तो वर्त्मशीलो च। एवं वमार्गान्तराभावादुक्तं चपितुमशक्यत्वाच्चैतत्पिधानमावश्यकमिति ज्ञात्वैतत्पिधानफलमत्राह अत्र विधिदिवसाव।
धिजनो जीवनं पसांताः पथिकतनयाः तावन्नुएवं वत्तु च कनकपरीक्षार्थदर्शनं तु क्षुः पथिकेरवे रक्ता जतिवाहने कृते अत्र विधिदिनाति
क्रमेन कामिनीजनस्य परामर्शमेव भविष्यतीति भावः ५५ कृतपरिणयोनरेनायकमसूयमानानायिकां काचिदुपदिशति अतीतिग
हिणा प्रथमस्वासपत्नीजनप्रादुर्भावे सपत्नि। एवं चकिंचिद्विज्ञेवेकोवेदकिंभवेष्यतीति भीतिशङ्कितं बंधुन्यतो। अतिस्नेहवतीसमाचीनस्य
भावा। सेजनिपुणा नायकमनोगतकारिणानघ्राजनाएवं चपूर्वं सपत्नीसंपादनदुःखवत्रपाश्चनस्नेहसपत्नीतर्जनादिनाऽशासना
मिथमेवसेवंकरिष्यतीति सेवापोद्ध्य अतएवमनःप्रतिकूल्यकिंकरिष्यपमनःपरमपेन्यविनीतनामकरोन्सपत्नीनाकृतापुहमसमय
मेवायमस्यामन्यतासत्रःस्यादिति भिया तिगतवदिति भावः। एवं चत्वयाप्यवीविधेयमनेधुनास्यादिकारणमनर्थकमिति ध्यन्यतो। यद्वानायि
काकुशयानेकंवनेकश्चिन्नविशालतरकरणमुपदिशति। एवं सपत्नजनानायामिथमवश्यमन्यनाकृत्यमावरिष्यतीति बुध्यते। काचित्कस्या
श्चिद्वत्रेवक्तीति सनेत्रः ५६ कश्चिद्दुष्योन्मादवतीति नकुलविद्वेषिणामयोन्मादवक्ति। अयीति। अयिदेवेनि चुतेनीरसः यद्वानेचुतोऽनरु
ज्जेजइ। एपरा दुःखविशेषः। एवं चेतत्सुतेषालनमुचितमित्याचे घ्नतोतस्य यन्मलोऽदनं रंवासघ्नतं बंधुन्यतेनच दुःशीलः नकारिणः लक्ष्यंजामिन्नै
कुसितवदुभाषिणी। काचेरिवकस्यनतदेसादेविद्वसोभोगवविशेषः। यः पेकः स्वदमन्यादेवंकमुक्त्वादिति भावः। सहवसतोयस्याःनविगतशीलुप्रेयसः
वितानि। एवं वपरोपकारकारकस्यचकुलप्रभवस्ययस्योन्मादवशात्प्रभुः स्वंदर्शितत्रेदुरभोगनविशेषदर्शयंशाघुप्रेयसामिष्यतीति बुध्यते ५७ काचि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नापि कापरा एकत्वं समानमाश्रयप्रत्यक्षोभकारिणी दृतोपत्यपाह अयीति हे दूति। एवं चत्वकार्यमात्रसंपादकत्वं नत्व पत्यापि मा कार्यविचरकारित्वमिति
द्योत्यते नानाप्रकारणालिवचनत्वेनैवं चप्रत्यक्षोभनकारित्वं वचनानि पुराणत्वं विश्वासानर्हत्वं तत्रप्रत्युत्तरकरणानर्हत्वं चश्रुत्यतो यदि समानो यदि
रेदृशि करणे वरं करोषि। असंभावितमप्यर्थं तत्तापं कृत्वा प्रदर्शं यसीति भावः। यसनमपकीर्त्यादितकालेत्वं कुत्र दर्शनी यासि। एवं चत्वमाश्रयनाः
मात्रं कर्तुं शक्यं नत्वपकीर्त्यादिनिवारणमिति भावः। यद्वा भाविवियोगभीतानां नियिकासंश्रवनमात्रकारिणी दूती प्रत्यारचिविवचनाचनेस्पने नदुः
प्रापेपि नायकत्वया समानेतुं शक्यं इति द्योत्यते। त्वं दूमित्यनेनाहादजनकत्वं पावश्यस्पृहणीयत्वमावेद्यते। यसनं वियोगदुःखदत्वादिति भावः।
त्वं कुत्र दर्शनी यासि एवं चाग्रेपि वियोगनमविष्यति तत्तापदित्वपाकर्तुं शक्यं तहि त्वदुक्तिसंपादयामीति द्योत्यते ५८ अपकीर्त्यादीनां स्व
रूपं संभावयतां नायिकां दूतासमाधत्ते अस्त्विति। अस्तिः निश्चितं स्फुटं। अस्फुटनः लोठनं। अपवादं पक्षे कलंकं वदतु ॥ जनः पदशात सर्वे विवि
ध्यति। पक्षे प्रसादविशेषः। होपतो तदपि सः नायकः। सुधाशुः मृगाङ्कोपि वर्णनं चपागनर्हत्वं चश्रुत्यतो पक्षे सुधांशुत्वं एवं स्पृहणीयत्वमावेद्य
तो त्वं नसुंदरति प्रश्नति। यद्वा पूर्वोत्तरमेतत ५९ मामियं इर्वचनैर्दूत्वं पतति यदिनं तापकं प्रति नोपकासत्वं नवेयमपि नाधीनत्वं इति वाच्यं। अतो
ति। अंतर्निविशनहृदयमध्ये प्रविशनं तापत्वं नरोधनोपीत्यर्थः। यद्वा पूर्वमनः साधत्वं प्रदर्शयं हृदयं प्रविशेत्तादृशा चरणकरोपीत्यंपनानुवि
नकारित्वं तेत्यर्थः। पक्षे अंतर्मध्ये अतिचापत्वं अन्यनायिकासंभोगादिरूपं पक्षे निरंतरसंयोगविभागरूपं विस्तारयनाएवं चानन्तसमानर्हत्वं द्योत्य
तो निकामसंतापकारित्वं कठिनत्वं यस्यसः। एवं च वायव्यसंपादनेपि नत्वं नकोपीति दुःखदत्वमसानि योत्यते। पक्षे कादिन्यमवयवसंश्लिष्टे रूपि
शेषः। यद्वा अंतः सदनमध्ये एवं वर्तिः स्थितो वायव्यं करोषि सदनमध्ये तु कार्कश्यमित्युभयतोपि दुःखदत्वमिति द्योत्यते। स्वयं तत्र मवसहृत्ना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंवतयासद्वारितंविलेखयाबद्धमेतस्याः कुलंभवतीतिभावः यत्रैसमीचीनवर्त्तुलांगोलकानः ब्रुंगमिवएनांमुखरयामिएवंवनवैवायमपर
धीनतस्याइतिभावः ६० कश्चिद्घ्नोः संकेतनिकेतनभावादेवनसंगइतिकश्चित्कंचिद्वदति श्रृंगोद्धिति त्वंजनपरनोः परस्परहर्षमनोभवस्यएवंव
सचंत्रबंधकारित्वंध्वन्यते। प्रसरः श्रुधिकंश्रृंगेषुजीर्यतिसमासंभवति। यद्वापरंकेवलंजीर्यतीति यैजनापरंतेश्रृंगांमितः निधिर्यत्रएनाद्वयोर
गमंउलेकेत्रैनानिधिमन्यद्देशएवत्वजनयोः संभोगइतिप्रसिद्धिः। यद्वासत्वाश्रुत्पतगुप्तसंकेतंविनानेवंकार्यंकायामितिनायिकाप्रपदिशतिसंव
जनपरनोरित्यादिनातिर्यकजातिमत्रपत्रविवेकश्रुमत्वेपिप्रवृत्तेमन्मथविकारत्वेप्यनतगुप्तस्यलप्राप्तिंविनापिवंजनयोरपिरतिलक्षणकिमु
वाच्यंमेवाद्दृष्यः समाधानपक्षितसंकेतस्यलेविनारतिर्नोचध्वन्यतेयद्वामन्मथविकारजनयासद्यःसंभोगमयेत्समागंनायकनायिकावल्ली
त्यपिप्रतिभाति ६१ कश्चित्कंचिद्वदति। श्रृंधत्वमिति श्रृंधसमयेक्रीडाकाले श्रवलोकनानहत्वादितिभावः श्रृंधभावबधिरकाले। क्रीडाका
लनमित्रीडाकरणकाले। द्वयोः पदैः पिशुनयेद्वारहस्यवक्तित्यादिनारतारंभकाले श्रीलपदमिधानत्वंकामशास्त्रेमिधानात्। बधिरभावेश्रील
न्यपत्रनांपतिःएवंचमहद्विरप्यतादृशगुणास्त्रीयतेतत्रकावार्त्तान्यस्येतिभावः। श्रृंकेशवयोः एवंचतादृशंनिधिःत्रिहश्रुद्वद्भ्यापतिध्वन्यते
प्रणयाप्राप्तिमान्। नाभिमेध्यक्षत्रवसतिमान्। केशवनाभिवसतिमत्याश्रीकेशवयोः सुरतसमयेपिवस्त्रगुणमध्यवर्त्तित्वोमतिभावः। यद्वा
नाभौसविधेवाक्षयंयस्यस्वेचवातिनैकद्वयध्वन्यते श्रथवानाभिवसतिमान्त्रसमयोः प्रणयाज्ञातइत्यर्थः। यद्वाभयोर्नित्यसान्निध्यात्सनापता
वभयसानिध्यमेतेनाभिरवयवविशेषइत्यर्थकेशवसंबंधवत्वेपिश्रासंबंधाभावइत्यपाक्षः। एवंवैनिकरत्वसतिमात्रेनपुरुषार्थःकिंतुप्राप्ति
वैशिष्टनिकरत्वसतिरितिभावःएवंचप्रश्नादिसविधेप्रश्नादिप्राप्तिविशिष्टनिकरत्वसतिकामकल्पमसितस्यनयेवान्यानिष्टनिध्वन्यते ६२ सर्वेसविध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतपांक्तिपमनवासनाफलनपाविवेकश्चिदत्योत्रपासमाधत्ते। अथाति कोषकारः कोटविशेषनवनेचरणाएवंचकायकिर्पविवेकविधुर
त्वंध्वन्यते। पुरःगुणानांतेजनांगुरिरणकुहघ। पतविदोर्थ- एवंवेपश्चात्पतीकाणनहत्वंव्यन्यतेदिचारितंनदरंयस्मात्कुतएनेगुणानिःसरंतीति
विचारयेनिभावःत्वंनअसिवतुनेसलाभः। एवंचभवंगुणामप्रनेगुणाप्रकटनंनकेवलमप्रादिकरामपित्वनपंकरामितिध्वन्यते ६३ हृतीनापि
कापेमपतिशयंनायकेवक्ति। अगणितेति अगणितः एवंमहिमाकुलप्रतिष्ठायेनामहिमपदेनावश्यएहणापत्वंव्यन्यते। त्वंत्रिनः एकः अ
गुणहियेनतत्रिवेधतिरस्कारादितिभावः। नविद्यतेधनेछायस्यःलतंधयोत्पेतवातः एवंवातिलेहत्वंध्वन्यते। तद्विरोधीप्रसवोत्रमविर
त्संभोगेलत्यहानिर्भवतीतिलौकिकं। इष्टाइष्टाविषयाभ्यांत्रकाक्षित्यएवंवाकाक्षितिभीतिशून्यत्वंध्वन्यतेनस्याःत्वपिगः प्राणापेक्षाशून्यः
एवंवातिशयशालित्वंव्यन्यते ६४ कृतापराधंसमाधानायारचुकपदेनायकंनायिकावक्ति। अपराधादिति अपराधादंगनासंगमक
पात्रहुवेषणार्थमेवतत्रातमित्यादिकपरवचनरचनामांअधिकंव्यपयति। एवंवसन्यभाषित्वे १ पराधोपिक्षेतमर्हत्यापवेद्यते। महतोपरा
धस्यनत्यंतदुःखदत्वंत्वत्यायाःकपरवचनरचनायाःकथमत्यंतदुःखदत्वमित्यत्रहृदनमाह। शस्त्रघातः आघातपदेनासह्यत्वंव्यन्यतेनते
पाव्यपयतियथासत्याव्यधःसावतंनदुःखं। एवंवसत्वाकृतत्वेननात्यंतमाशंकयमितिभावः। यद्वासाधारणपेनोक्तीरियं ६५ कयाश्चिद्दुष्टनो
रसतीकयहितमेकेदृष्टपरेणात्मानंसर्वमिदंमयेत्युदीरितेनकिंचित्त्वयात्मानमशक्यमित्यपरंप्रत्याह असतीनिअसत्याजोनयतिनस्यो चुन
तंयस्तत्मनःप्रसराणांशीलत्वंध्वन्यते। नदूषमुकुरेमुकुरपदेनमंगलत्वेनावश्यदर्शनयोग्यत्वंव्यन्यते। किमप्यनिर्वचनीयंमनोवृत्तिअसत्याएवति
भावःयद्वाकिमपिनहृदयनीतियोमनोमनोवृत्तीन्यनेनातिसरस्मत्वेनेनवहिःस्फुटाभावानहत्वंद्योत्यते यतप्रतिफलतितसारस्यतवपिवक्षः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंवतयासद्वारितंविलेखयाबद्धमेतस्याः स्वंभवतीतिभावः यत्रैसमीचानवर्त्तलांगलोत्कलनः स्वंमिवएनांमुखरयामिएवंवनवैवायमपर
धीनतस्याइतिभावः ६० कश्चिद्घ्नोः संकेतनिकेतनाभावादेवनसंगइतिकश्चित्कंचिद्वृक्षं श्रंगोष्ठिति त्वंजनपरनोः परस्परहर्षमनोभवस्यएवंव
सर्वत्रबाधाकारित्वंध्वन्यते। प्रसरः श्रोधिकंश्रृंगेषुजीर्यतिसमासंभवतीयद्वापरंकेवलंजीर्यतीति एजनापरंतश्रृंगांमितःनिधिर्यत्रएनाहशोध
रामंउलेकेलिनिधिमत्रदेशएवरवजनयोः संभोगइतिप्रसिद्धिः। यद्वासखाश्रुत्पतगुप्तसंकेतंविनानेवंकार्यंकायामितिनाधिकमुपदिशतिसंवं
जनएनोरित्यादिनातिर्यकजातिमत्रपाविवेकश्रुम्यवेपिप्रवरतेमन्मथविकारत्वेप्यनतगुप्तस्यलप्राप्तिंविनापिवंजनयोरपितेतिलत्रकिमु
वाच्यंमेवाहृष्यः समावानपाहितसंकेतस्यलेविनारतिर्नोचध्यतेयद्वामन्मथविकारत्वेप्यसद्यःसंभोगमयेश्रमाणांनायकनायिकावल्ली
स्यपिप्रतिभाति ६१ कश्चित्कंचिदुपदि। श्रुधत्वमिति श्रुधसमयेक्रीडाकाले श्रवलोकनानहत्वादितिभावः श्रेधाववधिरकाले। क्रीडाका
लनमित्रीडाकरवाक्यकाले। द्वयैःपदैःपिशुनयेद्वारहस्यवक्तित्यादिनारंभकाले शीलपदमिधानत्वेकामशीलेमिधानात्। वधिरभावेश्रोत
व्यप्रजानांपतिःएवंचमहद्भिरप्येतादृशगुणास्त्रीयतेतत्रकावार्तान्यस्येतिभावः। श्रीकेशवयोः एवंवेतादृशंनिधिःत्रिहश्रुदुःप्रापतिश्रुयते
प्रणयाप्राप्तिमान्। नाभिमेध्यक्षत्रवसतिमान्। केशवनाभिवसतिमत्याश्रीकेशवयोः सुरतसमयेपिवस्त्रगुणमध्यवर्त्तित्वेमतिभावः। यद्वा
नाभौसविवेशाक्षयंयस्यस्वेवंचातिनैकद्वाश्रुयतेश्रथवानाभिवसतिमान्तेसमयोः प्रणयाज्ञातइत्यर्थः। यद्वाभयोर्नित्यसान्निध्यात्सनापता
वभयसंनिध्यमेतेनतनाभिरवयवविशेषइत्यर्थकेशवसंबंधवत्वेपिश्रासंबंधाभावइत्यपाठः। एवंवेनिकरवसतिमात्रेनपुरुषार्थःकिंतुप्राप्ति
चिंशिष्टनिकरवसतिरितिभावःएवंचप्रश्चादिसविधेप्रश्चादिप्राप्तिविशिष्टनिकरवसतिकामकथमपितस्यैनयेवान्यातिष्टतिश्रुयते ६२ सर्वेसविध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतपांक्तिपमनवासनाफलनयाविवेकश्चिदत्योत्रयासमाधत्ते। अयाति कोषकारः कोटविशेषः नवनेत्रगणाएवंचकायकिर्यविवेकविधुर
त्वंध्वन्यते। पुरः गुणानांतेजनांगुरिरणकुहघ। पतविदोर्थ- एवंवेपश्चात्प्रतीकाणनहत्वंव्यन्यतेदिचारितेनदरंयस्यसः कुतएनेगुणानिः सरंतीति
विचारयेनिभावः त्वंनअसिवतुनेसलाभः एवंचभवंतीगमनेगुणाप्रकटनंनकेवलमघादिकरामपित्वनर्थकरमितिध्वन्यते ६३ हतीनापि
कापेमपतिशयंनायकेवक्ति। अगणितेति अगणितः एवंमहिमाकुलप्रतिष्ठायेनामहिमपदेनावश्यप्रहणापत्वंव्यन्यते। त्वंत्रिनः एकः श्र
शुगहियेनतत्रिवेधतिरस्कारादिति भावः। नविद्यतेधनेछायस्यः लतंधयोत्पेतवानः एवंचातिलेलहत्वंध्वन्यते। तद्विरोधीप्रसवोत्रमविर
त्संभोगेलत्यहानिर्भवतीतिलौकिकं। इष्टाइष्टाविषयाभूतात्रकांक्षित्यएवंवाकांक्षितमितिसूत्यत्वंध्वन्यतेनस्यात्वपिरागः प्रागापेक्षाशून्यः
एवंचातिशयशालित्वंव्यन्यते ६४ कृतापराधंसमाधानायारचुकपदेनायकंनायिकावक्ति। अपराधादिति अपराधात्यांगनासंगमक
पात्रहुवेषाणांमेवतत्रातमित्यादिकपरवचनरचनामांअधिकंव्यपयति। एवंवसन्यभाषित्वे १ पराधोपिक्षेतमर्हइत्यावद्यते। महतोपरा
धस्यनत्यंतदुःखदत्वंत्वत्यायाःकपरवचनरचनायाःकथमत्यंतदुःखदत्वमित्यत्रहृदयनमाह। शस्त्रघातः आघातपदेनासह्यत्वंव्यन्यतेनत
थाव्यपयतियथासत्यायधःसावतंनदुःखं। एवंवसत्वाकृतत्वेननात्यंतमाशंक्यमितिभावः यद्वासाधारणपेनाक्रीरयं ६५ कयोश्चिद्दुःखनो
रसताकथयितमेकेदृष्टपरेणात्मानंसर्वमिदंमयेत्युदीरितेनकिंचित्त्वयात्मानमशक्यमित्यपरंप्रत्याह असतानिअसत्याजोनयतिनस्योचुरप
तंयस्तमनःप्रसरणाशीलत्वंध्वन्यते। नदृष्टमुकुरेमुकुरपदेनमंगलत्वेनावश्यदर्शनयोग्यत्वंव्यन्यते। किमप्यनिर्वचनीयं मनोवृत्तिअसत्याएवति
भावः यद्वाकिमपिनदृष्टंयनातियोमनोमनोवृत्तीन्यनेनातिसरस्मत्वेनेनवहिःस्फुरतीभावानहत्वंद्योत्यते यतप्रतिफलतितत्सारस्वतवपिवक्षः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सरस्वतीत्यत्वेनातीतानागतवस्तुग्रहणायोग्यत्वं ध्वन्यते। सतिमिरमिवतिमिरत्वदोषदूषितमिवनलक्षयति। सप्रकारकंनवेत्तीतिकिंवाच्यमि
तिभावः। एवंचसारस्वतंनरूपंतादृशीगतिलत्रकावर्त्तीतवेतिभावः। एवंचसामतालोचनयक्तीकृतमपिनतानुशक्यतत्रकावर्त्तीतद्विजगत
मितिध्वन्यते। यद्वाकेवलपरिहतंकथ्यत्वेतामसतामालोच्यतेप्रतिकाविदत्यावक्तिः। सारस्वतंज्ञानरूपंचस्वेनलक्षयत्यपिएवंचयाप्रात्ये
नत्वरूपपरिविधिंदुरापालेतिभावः। एवंचकदाचितमपिनत्वयाज्ञायतइत्यंतनजउक्तेनसर्वमपिनवदीयाध्ययनमसत्कल्पमितिध्वन्यते ६६ नायक
दुर्वदिकुपितंनायिकांसखीसमाधत्ते। अन्येति अन्यस्याप्रियस्यमुखेयोवुर्वादःदुर्वचनंप्रियस्यदयितस्यमुखेसएवदुर्वादएवसएवेन्यतेना
न्यूनानतिरिक्तत्वंध्वन्यते। परिहासःसनिदंरंजकंवाक्यं अत्रदृष्टांतमाह अगरुमित्वेधनजन्मायोधूपःसकृतांतरानापत्रःअगरुसमुद्भवःधूपः
एवंचायंनदोषेनवदतिकिंनकुतुकेननानःकोपोविधेयकल्पयेतिध्वन्यते। यद्वासाधारणाक्रियायत्रैवविपरीतयोजनयाअप्रियवदनविनिस
नवचनंसमीचीनमप्यसमीचीनमेवेतिध्वन्यते। एवंचप्रसंगोमुख्यत्वमावेघते। कथमेतदयेनदृशवचनमाकल्पतस्तस्यापतेत्वयेतिवादि
नीसखीनायिकासमवत्रतिनाथः ६७ दुष्टत्वंभावंनायकंनायिकासखीवक्ति अयेति। सदृशमाग्रंयस्यनत्संबुद्धिः। कथमन्यथैतादृशीना
यिकात्वप्यासक्तेतिभावः। कुतुकार्थंनत्वन्यतोभार्थमितिभावः। नरलायद्वासभगस्यकुतुकेननरला-सौरसंमधिकगुणवतितिकार्त्तिःतदनुसारे
णविचरंतीएवंवत्वत्वभावस्यनतात्विकंज्ञानंतस्यादृतिभावः। यद्वासौरेभानसारेणस्वकार्त्तिसरस्वतीपुरःसरंविचरंतीपिदेसौगंध्यानुसारेण
विषकुसुमोकुसुमपदेनाच्यपफलतनतयोग्यत्वंध्वन्यते। मधुपावेएवंक्तानश्चत्वंध्वन्यते। वधिवगकोएवंचसरलत्वंध्वन्यते। मोहापडःस्वायत्त
वंगाम्यफलाभावोद्योत्यते। पक्षेवैविसायपतिताएवंचदैवशादेनादृशंकार्यंतपाकृतंत्येवेनादृशाचरणाशलतिदुःखातिशयोध्वन्यते ६८ कस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रितसंविवेकस्यचित्तवृत्तिमहानतस्यागमनसंभावनयाऽन्यतरुणाविरतावप्यतिनरदेवैः साधुभ्यतइतिकश्चित्कांचित्पुरुषं अयाति अपिमुग्धः स
दोयोगंधानः यद्वेधमात्रादेवगतानःपलायनेसोधानःतत्कामात्रेणानतुदर्शनादिनेतिभावः।दंतपुत्रगतानाःदलितानःपतनाःपलायिताइत्यर्थः
।पत्रुणाःदंतरहिताःकरिणाःकेवलंकरेणुःहस्तिनाःनपभुंजते ६९ वहिःक्षत्रियमतिशयितलक्षणवत्वेप्यत्यनदुरेयमिति कविरवोचितप्रतिवक्ति।
अतीति अत्यंतवितयेनवामनत्वनयस्याःएवंवेत्रिविक्रमपाचतारकर्मकरणसामर्थ्यमपिमन्यते।वक्रःगेहदेहलीनविलंबतेएवंचलज्ञानिशयःस
यते। अस्याःपुनःआभरावेटिशेषंकुसुंभवाटाविलानानिनेत्रेतस्यानिलंज्ञत्वंदृश्यमितिभावःएवंचसदनेएवंविप्रयंप्रदर्शगुर्वादिवंचनेन
कुसुमवाद्यांकनपरपुरुषमुपभुंक्तइतिध्वन्यते।यद्वानकेवलमेतस्यालक्षावत्वदर्शनेमात्रेणाभकेद्विविश्वसितव्यमितिध्वन्यते ७० परंजकगु
णानामेवगुणत्वंनत्वंजकानामित्याह अनेनेति येबुद्धिमाअपिसाक्षिणोविरलाःएवंचबहुसाक्षित्वेयंतप्राशस्त्यमितिभावःनैःअनगतैःगु
णनासमर्थैःगुणैःकिंनकिंचित्फलमितिभावःगतैःसगुणःएवंचगुणोगुणानंगीकारेपिपरंजकतयैतेरापगुणवत्वाद्यचलारइतिभावःयदसौ
वनेचरःएवंचग्रामसंबंधाभावेनमधुरशृङ्गारसानभिज्ञत्वंध्वन्यते।हरिणामपिएवंचमनुष्याणांकावार्तेतिभावः।हरतिस्वाधीननाभाजनंकरोति
यद्वावनेचरमपिएवंचनागरिकस्यकावार्तेतिभावः।हरतिस्वाधीननाभाजनंकरोतियद्वावनेचरमपिएवंचनागरिकस्यकावार्तेतिभावः।अथचप्र
कृतकनगणानामेवसार्थक्यंनत्वंतर्गतानामपितिभावः।यद्वाहृतीनायकांतरसंयोजनायनापिकांवक्ति। अनेनगतानेककामकलाभिज्ञतायापि
रतिभावः।यत्रएषुगुणाषुद्विधा अपिएवंचबहूनांकावार्तेतिभावः।साक्षिणोविरलाःगानिरिवगानिलक्षणानि वेशिनीनाप्यःएवंचनिविक्रमा
वतारकर्मकरणसामर्थ्यमपिमन्यतेवक्रःगेहदेहलीनविलंबतेएवंयास्त्रनमपिरंजयतिएवंचनयास्वगुणापरपुरुषसंगतेमंतरानर्थकानांविध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याइति यन्यते ७१ नायिकासखीसपत्नीसखीप्रतिवक्ति। अलुब्धितेति यथास्थितसकलभूषणाएवंचसंभोगेवश्यंकस्यचिद्दूषणास्योपमर्द्दः
संजातएवस्यात्तस्मात्तद्वरतसंजातमितिभावः। बालाएवेव यौवनशालित्वेनद्वेषयोग्यत्वंप्रियस्यप्राप्तियोग्यत्वंबाध्यन्ते। प्रातःएववसुरताभा
वनिर्णाययोग्यत्वंध्वन्यते। विलोक्यएवंवसम्यक्जनयासंभोगरहित्यनिर्णायवत्ताध्वन्यते। सपत्नीभिःएवंद्वेषणालित्वंव्यन्यते वङ्कवचनेनसर्वा
सापेक्षकमन्यनायिकायामुत्कर्षातिशयोध्वन्यते। साक्षुद्दितंसंभोगविरहेणाप्रियप्रेमरहित्यनिर्णायेनेतिभावः। अथामतरंप्रियमलकेया
वकमलुक्तकंवादयतिश्वसितं। प्रियप्रणामादिनापिनानयामिमानःपरित्यक्तइति। महत्सौभाग्यमस्याइत्यस्ययाहुःखोडेकादिति भाव
७१ एनोरतिसदनगमनेतिलक्षणानाटयंतीनायिकासखीप्रातर्वक्ति। अथपाति॥ अथपाति॥ अथिलक्षावतिविपरीतलक्षणयालक्षणाश्रयेत्रे
अतएवनिर्भरंअतिशयथालितिशा चेमध्यरात्रेएवंचप्रातर्निद्राननननयोग्यत्वंघोत्यते। यइतेनेनसालक्षणिःसुखसेएवंक्रीडनेनिहितमये
तिप्रतारणाकर्त्तमपीक्ष्यतिध्वन्यते। कोवनकोकनदेक्षुदंनागरशोणात्वात्कोकनदत्वेननिरूपणं। अत्रक्षुदपादमतुचितमित्याभानिविकसत
स्योत्पलधर्मत्वात्वत्तनत्तुगोलकेकोकनदत्वारोपः पद्मयुक्तप्रदेशयोर्दलत्वारोपः॥ उन्मानतंचविश्वेषइतिनाकेविद्दूषणारक्तोत्पलंको
कनदमित्यमरः। उन्मानयतेसुप्रभातंभवतुःएवंचसुरात्रस्यजातत्वादेतावन्मात्रमाशास्यमितिभावः। एवंचयायारात्रारतिवाहितात
यैवरात्यादिनमप्यतिवाहयामितिपरिहासोव्यन्यते ७२ कश्चिदसमयएनरतमर्थयमानःकयाचनार्थयारात्रिविद्रोत्यत्रिप्रियातदायप्रे
महद्वाभ्यांकेवलमालिंगनलक्षणेनस्वयंप्रत्याह॥ अभिमितेति॥ असंपुक्तनदनंतोवूलरागपगमभीतेतिभावः अपाहितवक्षोरुहंच
दनद्वयभीतेर्वतिभावः। अपाहितमित्यनेनकिंचिःकुचसंबंधोहृत्रइतिव्यज्यते। तेनचकुचोरत्यंतोन्नतत्वं। अतिविदूरजघनोरुकांच्यादिपिया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोल्लेति चतुर्थान्तगणश्चेत् नविपुलानाम्. अन्यासमुगणान्त्यमगणो विपुलानवमसुक्रमपिज्ञेयमिति भावः सूत्रादावनुक्तत्वात्प्रमाणा
सिद्धिनया: अथैषामाद्यवः विशेषलक्षणेर्यदाक्रांतेलक्षणस्यतेनैतनलक्षणमात्राव्यवहारः यत्तु अनाक्रांतेनत्वनुष्टुप्छंदसामान्य
जातिनोम्नाव्यवहारइतिनलक्षविरोधइति १० इत्यनुष्टुपवक्त्रप्रकरणं. अथान्यानिमात्राछन्दांस्याह. द्विगुणितेति वसवोष्टौ. द्विगु
णितवसवः षोडशाइत्यर्थः तन्मात्रकालघवोमात्रायस्यासाः चतुष्पदिनाम. एकं षोडशमात्रपरिमाणश्चकारः पादाश्चत्वारोभवंति एवं
मन्येपि पिंगलसंमतीनार्थेप्रवक्ष्ये १ अथैषामाद्यभेदानाह. मात्रेति यत्रषोडशमात्रश्छन्दस्तत्रनवमात्रात् अष्टौ च अन्तिमोवर्णः
नोल्लेत्यादिसूत्रेणाभवेत् १० इतिवक्त्रप्रकरणं. द्विकगणितवसुलघुस्वल्पधृतिरिति. १ मात्रासमकंनवमोलान्तम् २ अष्टाभ्योभक्तावुपचित्रा ३ नोल्ला
वथांबुधिर्विश्लोकः ४ नघुगलद्वानवासिकास्यात् ५ वाणाष्टनलसुखदिलश्चित्रा ६ उपचित्रानवमेपरयुक्ते ७

गुरुरेकस्यात् शेषेलनियमः तन्मात्रासमकन्नाम. २ जोल्लाविति. अंबुधेश्चतुर्मात्रातोजगणश्चेत्तेसंप्राप्तवत् तदाविश्लोकनामकंछंदः अस्तिचेत् अथा
वुधितिजगणः अथनाम्बुतुर्मात्रातोल्लोनगणोलघुश्च यस्यतस्यापिविश्लोकनाम. अस्मिन्पक्षेलक्षणस्यानालेकं नोल्लावयजलधिर्विश्लोकइति ३ ल
घुगलेति. अंबुधेर्गलात् अष्टमात्रात्इत्यर्थः वज्जगणोनगणलघुवा: सावानवासिकानाम. अस्तिकाचिद्वेहनवासीतिजगणःलघुपक्षेतुनवासि
काजलधिगुणात्पादितिलक्षणरचना. ४ वाणेति. यत्राष्टनलसुखदिलघुस्यात् सावित्रीनाम. ५ उपचित्रेति. नवमस्थानेगुरौसतिउपचित्रा
नाम ६ इमामेवाम्यतमेनाह. अष्टाभ्येति अष्टमात्रोगुरुलघुयगणध्रयोगादुपचित्रेत्यर्थः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोद्वेरिति· चतुर्थान्तगणश्चेत्तर्हि पुलानाम· अन्यासगुरुगणान्त्यमगणैर्विपुलानयमनुक्तमपि ज्ञेयमिति शास्त्रः सूत्रादनुक्तत्वात्प्रमाणा
मिनिनयाः अथैनेषामार्यायः विशेषलक्षणेर्थदाक्रांतलक्षणस्यानेनैतनलक्षणमात्रावधारः यत्तु अनाक्रांतलक्षणानुष्टुप्छंदसामान्य
जातिनाम्नाव्यवहारस्तन्निलक्षविरोधइति १० इत्यनुष्टुपवक्त्रप्रकरणं· अथाम्यानिमात्राछन्दांस्याह· द्विगुणितेति वसवोष्टौ· द्वि
गुणितवसवः षोडशाइत्यर्थः तन्मात्रकाणि लघवोमात्रायस्यासाः चतुर्भिर्मात्राभिः· इत्येकं· षोडशाद्युपरिमिताश्चतुरः पादाअस्याभवंति· एवं
मन्यपि· पिंगलसूत्रमार्गेणार्थेध्याचष्टे १ अथोत्पाद्यभेदानाह· मात्रेति· यत्रषोडशमात्राश्छन्दस्यनवमात्रात्· अष्टरेव· अन्निमोवर्णः

नोद्वेत्तासूर्वान्याभवत्· १० इतिवक्त्रप्रकरणं· द्विकगणितवसुसंख्यस्वलघुरिति· १ मात्रासमकं नवमोलात्तमः २ अष्टाभिर्मात्राभिरुपचित्रा ३ जोल्ला
वथाबुधैर्विश्लोकः४ नघुगलद्वानवासिकास्यात् ५ वाणाष्टनवसुयतिलघुश्चित्रा ६ उपचित्रानवमेयस्युक्तः ७

गुरुरेवस्यात्· त्रयेत्रनियमः तन्मात्रासमकन्नाम· २ जोल्लाविति· अबुधैश्चतुर्मात्रातोजगणश्चेत्तेसंप्राप्तवत्· तदाविश्लोकनामकं छंदः· अस्मिन्नेहः· अथा
बुधैस्तिजगणः· अथनाबुधैर्मात्रातोल्लोनगणोलघुश्च· यत्रतस्यापिविश्लोकनाम· अस्मिन्पक्षेलक्षणस्वीनालेकं· जोल्लावथजलधौविश्लोकइति ३ त्त
घुगलेति· अबुधैर्जगलात्· अष्टमात्रात्तइत्यर्थः· वज्जगणोनगणलघुवा· सावानवासिकानाम· अस्मिन्नाम्नि वेहनवासीतिजगणःन्तपक्षेतुनवासि
काजलधिभुगात्पादितिलक्षणरचना· ४ वाणेति· यत्राष्टनवसुयतिलघुस्यात्· साचित्रानाम· ५ उपचित्रेति· नवमस्थानेलघोसतिउपचित्रा
नाम ६ इत्यमेवान्यतमेनाह· अष्टाभिरिति· अष्टमात्रातोगुरुलघुयुगणद्वयोगादुपचित्रेत्यर्थः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

325

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राकृतेपिंगलोभिदधे॰ यथा॰ कीर्ती॰ वाणी॰ माला॰ माला॰ हंसी॰ माजाजा॰ आवाला॰ ऋहा॰ महा॰ भेमारा॰ मारिही॰ बुद्धी॰ तारुणामा॰ इति॰ नवाद्या॰ भा॰ कीर्तिरुदाहर
णम्॰ समानसीमेकसाकः पिहृणाकपांकुकस्थस्थितथाप्यतिशः मेनामुनीनामपिमानमीशामाभानुरूपांविधिनोपयेमे॰ एवंवाग्पादेपिस्वयमुदाहरणमूह्यम
अत्रतरोद्धीरितेतिमूलश्लोकस्त्वाद्यानवस्थुपजातिः एकत्रपादे इतिरामाख्याद्वा वृत्ती ३१ नजाति॰ नगणजगणाभ्यांसहितैर्जगणलघुगुरुभिः समुदीरिता
य ३२ दोधकवृत्तमिति॰ भगणत्रयाद्गुरुद्वयेनदोधकंनाम॰ अत्रभभभाइतिसमाहारद्वन्द्वइतिभट्टः वस्तुतस्तु॰ छंदविरचनसुखंतविषयत्वादत्रवांतरभेदे
षप्रसंगेनतदभावादप्रसंगः कथमन्यथाकुरविकादीनद्वन्द्वः तस्माद्वौन्तरेभेभयस्तद्वन्तरेभौभभभसुतरपदलोपीसमाप्तः ३३ प्रमाणिकीति॰ मगणनग
णद्वयेनगुरुद्वयेनवप्रमाणिकीनाम॰ चतुर्भिः सप्तभिश्चयतीतिप्रोक्तः ३४ वातोमीति॰ मगणभगणनगणेभ्योगुरुद्वयेनवातोमीतिज्ञेया॰ ३५ प्रा

वातोमीयंगदितात्रोतगोगः ३५ त्रोतनगोत्तः स्याद्रुमरविलसितम्॰ ३६ रान्नराविरुरथोद्धतामतैः ३७ स्वागतेतिनरभाद्गु
रुयुग्मम्॰ ३८ ननरलगुरुभिश्चभद्रिका ३९ त्रैपनिकारजोरलोगुरुर्यदा ४० मौक्तिकामालायदिभतनाद्गौ ४१ उपस्थितं
मिज्जौनाद्गकारौ ४२ विति॰ मभनलघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितंनाम ३६ रादिति॰ रगणानगणलघुगुरुभिरथोद्धतानाम ३७ स्वा
गतेति॰ रगणानगणाभगणेभ्योगुरुद्वयेनस्वागतानाम ३८ ननेति॰ नगणाभ्यांरगणलघुगुरुद्वयेनभद्रिकानाम ३९ त्रैपनिकेति॰ रग
णाज्जगणाद्रगणाल्लघुगुरुभिः त्रैपनिकानाम ४० मौक्तिकेति॰ भतनगणेभ्योगुरुद्वयेनमौक्तिकमालानाम ४१ पंचसुजहगुरुचसतिः
संप्रदायात् ४१ उपस्थितमिति॰ जसतगणेगुरुद्वयेनचोपस्थितंनाम ४२ पंचेति॰ भतनगणेगुरुद्वयेनचश्रीनाम ४३ पंचभिः यद्विश्च
यति॰ ४३ जगत्याद्वादशाक्षरपादे॰ चंद्रेति॰ रनभस्त्रगणेश्चन्द्रवर्त्मनाम॰ चतुर्भिरष्टभिश्चयति॰ ४४ जातावितिजतजरगलैर्वंशस्थ

राम॰ १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामेति पाञ्च वसुतोजगणस्थानेयगणउचितः तथाचसूत्रं पणवोस्त्रोयगणविति अतएवहिमूलेक्वचिदेवंपाठः स्त्रोयोवोतिपूर्णवनाभेदमिति जाविति जगणगणगु
रुभिःपुरुषाणिनाम २५ भाविति भगणगणगणगणकर्तृभिः रुक्मवतीनाम २५ मत्तेति मगणगणगणगणगुरुभिर्मत्तानाम २६ नरेति नगणरगणनगणगुरु
भिर्मनोरमानाम २७ नाविति नगणनजगणद्वयेनगुरुणचोपस्थितानाम २८ त्रिभुभिः एकादशाक्षरपादः स्यादिति नगणद्वयेनजगणेनगुरुद्वयेनचेन्द्रवज्रानाम २९
उपेन्द्रेति जगणतगणजगणैर्गुरुद्वयेनचोपेन्द्रवज्रानाम ३० अनन्तरेति इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राउक्षणसहितपादैर्युताउपजातयोनाम एवंप्रकारेणान्यास्त्विन्द्रवंशादिभि
श्रितासुजातिषुद्रष्टव्योपजातिरितिनामस्मरन्तिप्रयोगवशात् तत्रवंशस्थोपेन्द्रवज्राभिश्रितायथा वाल्मीकिरामायणेसुंदरकांडेनमोस्तुवाचस्पतयेसवाजिनेस्वयं

भोसगयुक्तौरुक्मवतीयम् २५ ज्ञेयामत्तामभसगयुक्ता २६ नरजगैर्भवेन्मनोरमा २७ द्वौजौगुरुणेमनुपस्थिता २८ त्रिभुभिः स्यादिन्द्रवज्रायदितो
जगौगः २९ उपेन्द्रवज्राजगौनजाद्यतोगौ ३० अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौपादौयदीयावुपजातयस्ताः इत्थंकिलान्यास्वपिमिश्रितासुस्मरन्तिजातिष्वि
मेवनाम ३१ नजभजलगैर्गदितासुमुखी ३२ दोधकवृत्तमिहभभभाद्गौ ३३ मालिनीयुक्तान्नौमनगैर्गगौत्रिलोकैः ३४ ॥ ॥ ॥

भुवचापिकुंतामालाया अनेनचोक्तंयदिदंसमाप्तोवनौकसामत्रनथास्तुनान्यथा इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रावंशस्थाभिश्रितायथा श्रीभागवतेदशमस्कंधे नाकस्प
तिष्ठास्त्वसुरेंद्रगतेरपरनगीर्णैः शिशवःसवत्साः प्रतीक्षमाणेनवकाहिवेशानंहनस्वकांतेस्मरणेनरक्षसा इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपेंद्रवज्राभिश्रितायथा प्रबोधचं
द्रोदये विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वारण्यसीमुक्तिपुरीनिरस्पया अतःकुलोद्भेदविधिंविधित्सुर्निवित्सुमेच्छन्निलयमेवसः एवंप्रयोगवशादन्यदपिदाहरणीयम
एतेनसमाप्तउपजातिमिश्रणएवोपजातिरभिमतिदूषोरक्तासोभिश्रणदुपजातित्वमितिवस्तुवक्षाणानंधारांग्रंथाअनादरणीयाः अबुद्धाः इंद्रवज्रोपेंद्र
वज्रामात्रलक्षणकपादोपजातिभेदस्तस्यामाहुः एकत्रेति तयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरन्यतरोभेदएकस्मिन्पादेद्वयोस्त्रिषुवास्यात्तदा चतुर्थ्यांपजातयोभवंति
यथा उदईपाउसइ२उसइ२ उइउइ४ उइउइ१उसइ६ इउउइ२ उइउइ उइउइ१उसउइ३उसउइ १४ इतिएतासांकेभेणनामान्यपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खजेनखजकारस्यशिरःप्राग्देशमुपगतवतिप्राप्नुवतिसतियाखजासारंखजेतिभवति लक्ष्याजुरोधादेवमुक्तं खंजेनखजमानेहि छंदोभंगःस्यात् यथोक्तमग्रेहिरण्यपू
र्वकत्रिपुंप्रवक्षतइति ११ अष्टाविति द्वाभ्यसाहिगुणिताअष्टौसोऽष्टाभवंतितत्रिशतितायस्याःपूर्वार्द्धेगुरवउत्तरार्द्धेलघवस्त्रिंशल्लघुयुक्तंसानदुकीडानाम चत्वारोद्वृष्ट
गुणिताद्वात्रिंशद्भवति १२ त्रिगुणेतिनवसप्तविंशतिस्तेलघवोयस्यां अवसितावसानेगुरुःस्यतेभावेक्तिन् इहाद्यहयुक्तातनुर्थस्याश्चाष्टविरुचिरानाम १३
इतिश्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमानश्रीमदायाजिभट्टसूनुभास्करभट्टविरचितेवृत्तरत्नाकरसंज्ञेद्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अष्टाष्टदुर्गाद्वाभ्यसाथस्याःसानंगक्रीडोक्ता दलमपरमपिवसुगुणितसलिलनिधिलघुकविरचितपदविततिभवति १२ त्रिगुणनवलघुरकसिति
गुरुरितिदलयुगलकृतनतनुरतिरुचिरा १३ इतिद्वितीयोऽध्यायः उक्तायाम् गुःश्रीः १ वसुक्तायाम् गोस्त्री २ मध्यायाम् गोनारी ३ गोमृगी ४
प्रतिष्ठायाम् गोचेत्कन्या ५ सुप्रतिष्ठायाम् भोगिनीपट्टिः ६ गायत्र्याम् नोचेत्तनुमध्या ७ अत्यष्टिवदनान्योः ८ नोचेद्वसुमती ९ उक्तिहि

द्वितीयेमात्राछंदोभिधायवर्णवृत्तानिविवक्षुस्तत्रीयेसमवृत्तानिलक्षयन्नेकाक्षरजातिमधिकुरुते उक्तायामिति एकाक्षरपादेवृत्तेसतीत्यर्थः गुःश्रीरितिप्रसिद्धा
एकगुरुरूपःपादःसाश्रीनामयथाश्रीगुःपादात् यद्यपिसमवृत्ताधिकारोगोस्त्रीत्यादिवत्पादेनैवश्रीछंदोलक्षणसिद्धेतत्र यथापिगुःश्रीरितिस्पष्टार्थमिदंपादा
नम् यत्र सुधीर्वृत्तलक्ष्यलक्षणयोरेकाक्षरेणपादेनासंग्रहाद्दुर्ग्रहमुक्तमितिव्याख्यातंतत्र गुःश्रीरित्येकाक्षरेणापितयोःसंग्रहीतुंशक्यत्वात् १ वसुक्तायांद्वा
क्षरेपादेगाविति यस्याःपादेद्वौगुरूसाद्वीनामयथाश्रीमान्भोजःनित्यंसेव्या २ मध्यायांत्रयक्षरेइति यस्याःपादेभगणःसानारीनामयथानोरीणांकःस्वाणि
मापायात्सावाणीःस्वसुभगत्वस्वयमुदाहरणीयम् ३ रइतिअक्षराःऽगणाःसामृगीनामप्रतिष्ठायांचतुरक्षरपादेगाविति यत्रभगणःऽऽऽएकोगुरुश्चसाकन्या
नाम ५ सुप्रतिष्ठायांपंचाक्षरेपादेगाविति यत्रभऽऽगणस्ततोद्वौगुरूसाभोगिनीनाम ६ गायत्र्यांषडक्षरेपादेगाविति यत्रनऽऽगणस्ततोऽऽगणोसातनुमध्यानाम ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो-टी: क्रोधादितिभावः। यद्वाग्रेपिकदाचिदेतामियानविधानंशिक्षणीयमितिधियेतिभावः। एवंचतवाप्यग्रेएवमेवभविष्यतीत्य
२५ तोधुनास्मद्वचनेनलज्जाभयादिपरित्यज्यप्रियसन्निधौगकेतिध्वन्यते ॥ ३६ ॥ नायकंप्रतिनायिकाविरहंसखीवक्ति ॥ अनु
रागेति ॥ अनुरागाधीनेन। एवंचानुरागाधिकोविरहाधिक्यमितिध्वन्यते पक्षेअनुरागेणप्रीत्यावर्तते। एवंचसर्वदाप्रीतिज
नककार्यकारित्वंध्वन्यते। उग्रेणएवंचासह्यत्वंध्वन्यते। पक्षेउग्रनाम्नानवविरहेणगृहीतांगीव्याप्तांगी। पक्षेस्वस्वरूपछन्ना
गीः त्रिपुररिपुणामहादेवेन। पक्षेस्वर्गमृत्युपातालवैरिणा। एवंचनवविरहेक्वापिनतस्याःसुखमितिव्यज्यते। गौरी
पार्वतीच। पक्षेविरहपांडुरवर्णवती। वस्तुतःनायिकाएवंचावश्यंप्राप्यदर्शनयोग्यत्वंव्यज्यते। अर्द्धावशिष्टेवविरह
क्षीणत्वादितिभावः। पक्षेअर्द्धनारीश्वरत्वादितिभावः। एवंचत्वत्संगमविलंबेनस्याःप्राणविश्लेषएवभविष्यतीतिद्यो
त्यते ॥ ३७ ॥ काचिन्नायिकस्यान्यंतासक्तनायकेक्षावदन्यनायिकाःउपहसति ॥ अन्येति ॥ विपरीतेनिम्नानुगामिनिस्रो
तसीवप्रवाहस्त्व। अन्यप्रवणेअन्यासक्तेनायकेविहितास्याःकृतासक्तयःतद्गतिंतदासक्तिंस्तस्मिन्निति भावः। पक्षेसा
विपरीतायागतिर्गमनंस्कंत्यः। विफलश्रमाः। स्वनिष्ठतदासक्तेर्दूरीकर्तुमशक्यत्वादितिभावः। पक्षेप्रतिलोमजला
गमनाभावादितिभावः। हास्याःनिंदायोग्याः। पक्षेउपहासयोग्याः। नकेवलंनिरर्थकमपितुदुरर्थकमितिभावः। एवं
चनिम्नानुरूपगतिस्वभावस्यप्रवाहस्यविपरीतगतिरिवान्यनायिकासक्तनायकस्यान्यत्रासक्तिरसंभविनीतिद्योत्यते।

325

राम-
२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायिकाचेगर्विता। यद्वास्वीयापरकीयांनिंदति। एवंचस्वकांतासक्तिःस्वाभाविकीतिभावः। अथवान्यनायिकासक्तंत्वं
नायिकंकथंनस्वाधीनताभाजनंकरोषीतिवादिनींसखींकाचिदुक्ति। एवंचयथानीचानुगामिनःप्रवाहस्यपरावृत्तिरश
क्यांतद्वरात्परांगनालंपटनायकस्येतिध्वन्यते॥ ७८॥ नायिकाविरहातिशयंसखीनायकंवक्ति॥ अधिकइति॥ सर्वेभ्यः
एकादशेंद्रियेभ्यःपंचप्राणेभ्यःपंचभूतेभ्यश्चयःअधिकःसंघातरूपेनेतिभावः। वस्तुतस्तुएतदतिरिक्तइत्यर्थः। प्रियेभ्यः
रूपादिविषयेभ्यःप्रियःनिरुपाधिकप्रेमास्पदत्वादितिभावः। पक्षेसर्वेभ्यःसुहृद्भ्यः। अधिकः। यद्वासर्वेभ्यःप्रियेभ्यः
अधिकःअधिकःप्रियइतियोजना। सततंहृदिस्थितःहृदयस्थानवत्वाज्जीवस्येतिभावः। पक्षेसर्वदाचिंतनीयत्वेनेति
भावः। संभोगेत्वमिवत्वद्विरहेसजीवअस्याइतिप्रत्यक्षवन्निर्देशःस्वसन्निधिवर्तित्वेनस्वाधीनत्वंव्यनक्ति। कंठेलुठति
एवंचत्वद्दर्शनविरहेऽस्याःप्राणप्रयाणमचिरादेवभावीतिद्योत्यते॥ यद्वापुनर्दर्शनेविलंबंकृत्वाइतिनायिकासखी
नायकंवक्ति। यथैतत्कालीनसंभोगेत्वमेवतस्याःकंठेलुठसि। तथात्वेविरहेजातेसतिजीवःलुठतिलुठिष्यतीत्यर्थः।
एवंचयथानत्वद्विरहोस्याभवितातथाविधेयमितिप्रार्थनाध्वन्यते॥ ७९॥ सर्वदापरांगनासक्तमप्येनमाचमानयव
तइतोयंगमिष्यतीतिवादिनींसखींकाचिन्नायिकावक्ति। अनयनेति। प्रियेकांतेअनयनपथेविदेशस्थइत्यर्थः। तथा
नयथायथादृश्यएवइःप्राप्ते। एवंचेतद्विदेशगमनेनतथाइःखंयथैतदत्रत्यान्यादृशाचरणेनेतिभावः॥ यद्वाकावि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथमियंति विरहदिनान्यतिवाहितान्यधुनेवागतमेतमवलोक्य विकलेवजातासीति शादिनीसखीवक्ति। प्रियेनतु
पतिमात्रे। ननथाद्यथा एवंचानयनपथेपिदुःखमस्तीतिभावः। एवंचनिकटेर्भिनायकाप्राप्तौनायकीयविदेशगमना
दपिदुःखातिशइतिभावः। भवद्दृष्टांतमाह। निशिनपनशिलाकेवलंस्नानेववासरेज्वलति॥८०॥ सखीनायिकांशिक्षा
यति। अतिभावाइति॥ मित्रेपिकिमुवाच्यंशत्रावितिभावः। यद्वासूर्यविभावनाद्दीपिन। एवंचरात्रावेवद्रष्टव्यंइतिभाव
स्थितिमात्रेणैवानंदयन् एवंचोपभोगाद्यभावोव्यज्यते। दयितः नायकः पक्षेप्रीतिविषयः रहसिएवंचजनसंचारायो
ग्यत्वेनात्यंतनिगूहनीयंत्वयोच्यते। अपदेशाद्व्याजात्। अर्थेश्वद्रवमिवभ्राजकेएवंचनायकस्यधनाद्यत्वंध्वन्यते।
पक्षेलुंठनभीतिरावेद्यते। भाग्यः। नायिकाचेयंपरकीया॥८१॥ वह्नपराधत्वयेतिनायिकावक्तीतिसखीवचनमाकर्ण्य
स्वयमेवकश्चिन्नायिकांवक्ति॥ अश्रोषीरिति॥ ममभपराधान् अश्रोषीः एवंचापराधेषुचास्त्रवविषयत्वाभावोव्यज्यते।
तेननितांतमपराध मनेनेतिश्चयकरणमनुचितमिति। इदंतथ्यमितिसोल्लुंठवनंमन्मुखवीक्ष्यकथय। एवंचमुखद
र्शनोत्तरमनयानकिंचिद्वक्तुंशक्यमितिभावः। यद्वासत्यंकथयेतिर्योभाजना। बहवोपरास्त्वयाश्रुतास्तन्मध्ययःसत्यत्वे
ननिर्णीतस्तमेवमत्समक्षंवदेत्यर्थः। मदीयापराधास्त्वयाश्रुताइदंमत्समक्षंतथ्यंवदेत्यर्थः। नायिकावक्ति। यदिकि
नवःधूर्तस्त्वंएवंचचोरमाहूयेनिवतमितिद्योत्यते। मानस्यचोरइपमाननंयस्यसातस्याःतदाकिंनाभिधीयते। एवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चन्दर्शने किमपि न मया वक्तुं शक्यमिति ध्वन्यते। यद्वा भिधीयते न किमित्यादि सखीवचनं ॥ ८२ ॥ कयोश्चिदनुरागं कश्चिद्व
क्ति॰ अन्योन्यमिति ॥ प्रशस्तस्रोतः अनुसारेण यस्मिन् तत्स्रोतसं। अर्शआदित्वात्प्रशंसायां अच्। एतादृशं तदाद्यन्तटं।
अथान्यन्तटं अनुलक्षीकृत्य परस्परं भजनोः। एवं चेतत्तटापेक्षया अन्यन्तटं प्रशस्तप्रवाहवदिति व्याजेन परस्परं निभृतसं
भाषणादीन्ब्रवतीति भावः। एवं च जनदर्शनशंकया नैकत्रावस्थितिर्व्यज्यते। यूनोः एवं चैतादृशावस्थायोग्यत्वं द्योत्य
ते। अर्कस्य सूर्यस्य उदितेपि। माध्यस्नानेन प्रसमाप्यते एवं च माध्यस्नानस्य सूर्योदयकालेन त्वेन तदनुसंधानेनात्यंतास
क्तिरावेद्यते ॥ ८३ ॥ कश्चिद्यौवनशालिनीं नायकां मन्योक्त्या डुर्जनसंगतिशालिनीयमस्माकमनुपयुक्तेति वक्ति ॥ भपी
ति ॥ नूतवल्लिः फलभरैर्नमितांगि। पक्षे स्तनभारनतांगि। सर्वतो विसारिसौरभं सौगंध्यं यस्याः। पक्षे सौरभं कीर्तिः।
एवं च नाहमीदृशीति वक्तव्यमिति भावः। श्वपचाश्चांडालास्तेषां यत्संबंधि खर्परगणं भंकं चिह्नं यस्याः सूक्ष्मस्यापि
रसालस्य तद्दोहदेनाचिरादेव फलोत्पत्तिर्भवतीति दोहदवित्प्रसिद्धिः। एवं च चंडालासंबंधादनुपयुक्तत्वं द्योत्यते।
पक्षे डुर्जनसंगशालित्वं। फलितापि निश्चितं विफलैव समीचीनजनोपभोगानर्हत्वादिति भावः॥ ८४ ॥ प्रतिज्ञापूर्वं
सरं स्वल्पमपि जीवनं समीचीनमिति कश्चिदुक्ति ॥ अंजलिरिति ॥ लोकैः अंजलिः अकारि। अर्थदानार्थमिति भावः
पक्षे अंजलिकरणेन लोके आज्ञाकारित्वं ध्वन्यते। ज्ञानिः निस्तेजस्कत्वं पक्षे असामर्थ्यं। जगती रंजिता। आरक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तांनीतापक्षेअनुरागवतीकृता। एवंचलोकस्यात्रद्वेगदायित्वंध्वन्यते। संध्यायाइवस्वल्पापिवसतिरवस्थितिः सखायै
वनदुःखायेत्यर्थः। संध्यासमयस्थितेरचिरावस्थापित्वादितिभावः। एवंचैतद्विलक्षणजीवनात्मरणमेववरमितियो
त्यते॥८५॥नायिकानायिकंवक्ति। अगृहीतेति। अनंगीकृतानुनयांमामुपेक्ष्यमानस्यासाध्यत्वबुध्येतिभावः। एवं
चतासामेतादृक्कारणमनुचितमितिव्यज्यते सत्यः सुखदुःखनिरूपणंर्हाइतिभावः। गताः एवंचपरावृत्यनहे
त्वंव्यज्यते। वनखेदहर्षचभद्रमेकाकिनीचेद्यदिमयिप्रसंबलात्कारंकरोषितर्हियद्यग्रधनेव एवंचोत्कंठितत्वंध्वन्य
तेत्वदुपरिशरीरंपातयिष्ये। एवंचसखीकृतानुनयस्यमयोपेक्षितत्वात्। त्वयावश्यंबलात्कारःप्रदर्शनीयः। तत
श्चयथेकंमयापिविपरीतरतादिनाक्रीडितव्यमितिव्यज्यते। अथचमत्सख्योत्रनसंतीतिमत्वायदिबलात्कारंक
रोषितर्हिहंप्राणान्परित्यक्ष्यइतिव्यज्यते॥८६॥सखीकंचननायकंस्वनायिकाधीनंकर्तुंतस्यागुणशालित्वंभं
गंतेरणवक्ति। अस्थिरेति॥यद्वान्यनायिकासुखनायिकायाश्चातुरीप्रकटयितुंसखीवक्ति। चंचलानुरागः धू
र्तः अभिमानीचाचल्यगालीविदूषकः विकृतांगवचोवेशैर्हास्यकारीविदूषकः। त्वमसिअस्थिररागइत्यनेनमे
भनर्हत्वंकितवइत्यनेनप्रतारणनिपुणत्वंमानीत्यनेनगर्वशालित्वेनप्रतिक्षणसमाधीयत्वंविदूषकइत्यनेनानेक
चेष्टाशालित्वंव्यज्यते। ममसख्याःकरेनपतियथाकज्जर्भवसितथापश्यामिएवंचमत्सखीगुणसर्कोनत्वयासर्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मपोदंपरित्याज्यमितिभावः॥८७॥नायिकासखीकविङ्कंतंनायकंप्रतिनायिकासक्तिंवक्ति॥अकरुणेतिः॥
यद्वाक्रुद्धागच्छंतंनायिकासखीवक्ति।करुणशून्ययतोईदृशीमप्येनांपरित्यगच्छसीतिभावः।कातरंमनोयस्याःका
तरपदेसकरायमागमिष्यतीतिचिंतातिशयोद्योत्यतेदर्शितंनीरंअश्रुपयादर्शितमित्यनेनविघ्नसूचनमितिकचि
त्प्रकटमित्यर्थोज्ञायात्।पक्षेप्रकटितजला।निरंतरालानिर्गतावकाशासर्वत्रविद्यमानेत्यर्थः।एवंचविशालत्वं
द्योत्यतेतेनचशोभातिशयोद्योत्यते।यद्वाकश्चिद्दृष्टतीतिभियाइतस्ततोवलोकनशालित्वंयद्वानिर्गतावकाशाअ
विक्षिप्तेत्यर्थः।एवंचलोकभीतिशून्यत्वेनात्यंतासक्तिरावेद्यते।पक्षेनिर्गताकाशाआकाशाद्विगंगागमनादिति
भावः॥इयंदृष्टिःभगीरथंगंगेवविमुखंपश्चादनवलोकेनकारिणंभ्रातानाक्रोधाद्वेतिभावः।पक्षेअग्रेगमनका
रित्वादितिभावः।एवंचतापापनोदिकायास्तापकरणमनुचितंतवेतिध्वन्यते।यद्वानायकविदेशागमनकालीन
नायिकासखीवाक्यमेतत्।नायिकेयंपरकीया॥८८॥अप्रकटितमानांनायिकांनायकोवक्ति॥अंतरिति॥अंतः
कलुषेणांतरक्रोधादिनाक्षोभितः।अप्रकटितःरसःशृंगारादिर्यया।एवंचबाह्यक्रोधापेक्षयांतरक्रोधस्यातिदुष्ट
त्वंद्योत्यते।पक्षेआभ्यंतरपंकादिनाक्षोभितः निर्गमनायोद्यतः रसोजलंयस्याःशृंगारतालयेवःशृंगारः।कनक
गडुकःत्वयावरवर्णिनिएवंचैतादृक्कार्यकरणमनुचितंतवेतिध्वन्यते।पक्षेशोभनवर्णोउन्मुखस्यापि।पक्षेऽर्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खस्यापि मम मत्प्रियः। नविद्धिताएवंचत्वं ममजीवनदाननिदानहृपेणध्वन्यते॥ ८९॥ कथमनेननायकेनममालिसंग
तिरितिलोकेषु सिद्धिरितिवादिनीनायकामन्योन्यासखीवक्ति॥ अयीति॥ सरलेएवंचैतादृशसंदेहवतायुक्तैवेति
ध्वन्यते। सरलतरोः सरलपदेनकपणयोग्यत्वंधूर्तताशून्यत्वंचद्योत्यते। मदेनदानेनमन्मथेनचमुदितोयोहाभ्या
पिवतीतिद्विपस्तस्यकपोलपालेश्वमदमुदितइत्यनेनभीतिशून्यत्वंध्वन्यते। अन्योन्यंमुग्धस्यसंदरस्यगंधस्यप
क्षेवासनायाः अनुरागस्येत्यर्थः। अतिहारविनिमयः। कपणपक्षेयोगंभाचष्टे। एवंचपरस्परानुरागएवपर
स्परसबंधंवक्तीतिभावः॥ ९०॥ कयाचविलोकितःकश्चित्तस्यावलोकनमुखंतस्यसखायंवक्ति॥ अस्याइति॥
अस्याः नवसक्तिद्रीकुरंतकांतपटस्पृष्टनिर्गतादृष्टिः। वसनविगलिताअतएवकालुष्यरहितापीयूषधारेव
स्रवते। एवंचदृशिनकेवलंसंतापापनोदकत्वमपितप्राणप्रदत्वंव्यज्यते॥ ९१॥ पतिगृहगमनाद्वीकाचित्का
चित्कस्याश्चिद्वातांपुरस्सरंवक्ति॥ अस्याइति॥ अस्याः पतिगृहगमनेगमनंप्राथमिकंमाताएवंचवात्सल्यंव्य
ज्यते। अश्रुभिः पिच्छिलांपदवींकरोति। पिच्छिलामित्यनेनाश्रुबाहुल्यंद्योत्यते। गुणगर्विताअपनरसोश्रुकरुदि
तस्रवीअश्रूणामभावादितिभावः। हसतिएवंचयद्यद्यंगच्छतितथैवयोगंतव्यमितियोत्यते। कस्याश्चिद्वातो
काचिद्वक्तीतिवा॥ ९२॥ अंकइति॥ अंकेनिवेशपकूणितासंकोचिताहृदयथाचिरबद्धवेणीबंधविस्रंसजन्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दुःखवशात्कृणितत्वं। अतएवकरुणाशनैःइतिशंसंत्याः यद्वाचिरप्रवासित्वेनाकरुणेतिसंबुधिः। अकरुणमितिश
नैःशंसत्याइतिवा। नायकेप्रवासिनिनकेशसंस्कारइतिसतींसंप्रदायः। गंधतैलाक्तैःनखैकदावेणीबंधमोक्ष्यामि।
पथिकांशंसनमेतत्॥९३॥ कथमकृतभूषणाहमागमिष्यामीतिवादिनींहतीवक्ति॥ अलमिति॥ यद्वासर्वासाम
न्यासांभूषणेनमद्यमितिखिन्नांसखींसमाधते। अलमत्यर्थेअलंकाराभावेनसौभाग्यशालिनि। इतरसांभूषणं।
वंध्यवल्लीनांपुष्पवत्वेपिफलाजनकानांप्रसूतमिववनस्पतिलतापुष्पंविनाफलजनिकावनस्पत्यः। फलैःपुष्पा
त्रैरपुष्पाद्वनस्पतिः। त्वंनिंदाविषयंकुरुषे· एवंचनालंकरणमात्रंसौभाग्यसंपादकमपितुदयितवश्यतासंपादन
सामर्थ्यंनचतवेवास्तीतिविभूषणकरुणयविलंबोनविधेयः खेदोवानमद्यमस्तिविभूषणमितिध्वन्यते॥९४॥
कश्चित्कांश्चित्निंदति। अबुधाइति॥ ज्ञानशून्याःपंडितभिन्नावाअचेतनत्वादितिभावः। अजंगमाःगतिशून्याःप
क्षेइतस्ततःप्रेषणानर्हाः। कथापिगत्वाचालनविशेषेण। पक्षेदैववशादित्यर्थः। परंपदंआद्यपंक्तिगृहं। पक्षे
उत्कृष्टस्थानं। अवाप्नाः। नयबलस्यबुद्धिबलस्यगुटिकाखजनेनएवंचवास्तवज्ञानशून्यत्वंध्वन्यते। मंत्रिणइतिकी
र्त्यतोएवंचयथापदानिसंजकगुटिकागजपंक्तिसदनमासाद्यामात्यव्यवहारभागिनीभवतितद्वदेतेअकिंचित्करा
अपिपदविशेषावाप्त्यामात्यपदवीभागिनइतिव्यज्यते॥९५॥ अल्पताभिमानशालिनिमत्सखीतिवादिनींसपत्नीं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सखीनायिकासखीवक्ति ॥ अतीति ॥ लोके अत्यंतशीलस्य स्वभावस्य शीतलतानयासौम्यतयेत्यर्थः । नः सखी
मृदुप्रतापा एवंचलोके प्रतापदर्शनमनर्थकमितिभावः । यद्वा मृदुप्रतापेति स्वरविशेषरूपकाक्षानमृदुप्रता
पेत्यर्थः । एतदेवाह अस्यामत्सख्याः क्षणवाम्येन क्षणिककौटिल्येन । एवंच चिरकालीनवाम्ये किंवा संभवतीति ध्व
न्यते । यद्वा क्षणे उत्सवे यद्वा प्रणयकोपश्रुतियावत् । तेन एवंचवास्तवमहाकोपे को वेद किं भावीति व्यज्यते । दह्य
मानः प्रियः प्रतापं तेजो विशेषं अथच प्रकृष्टं संतापं जानाति । एवंच यत्र यद्विधानं सुपयुक्तं तत्र तदेवेयं विदधातीति
द्योत्यते । यद्वा त्वत्सखी मृदुप्रतापेति वादिनीकाचिद्वक्ति । एवंच नः सखी लोके मृदुप्रतापानायकं प्रत्यभिमानशालि
नीत्वत्सखीत्वनायकं प्रत्यकिंचित्करा लोकेतु कोपिनेतिद्योत्यते । तेन स्वसख्या माधिक्यं । यद्वा पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां सुभ
योक्ती ॥ ९६ ॥ मदीयमत्कृतगुणनर्हीतदीयनायकः कथमन्यान्नुरक्तश्रुतिवादिनीकाचित्नायिकासखीवक्ति ॥ अन्या
स्विति ॥ अन्यास्वपि अन्यांगनासु गृहिणीति ध्यायन्नेव स्वनायिकाभावनां कुर्वन्नेवेत्यर्थः । एवंच स्त्रीयांगनाभावना
नर्हीस्वप्यन्यांगनासु तद्भावनासंपादकप्रतिपादकप्रतिपादनान्नायिकायां रूपादिगुणशालित्वमावेद्यते । अभिल
षितमानंदं पक्षे इच्छाविषयीभूतमर्थमाप्नोति । पाषाणमयीः प्रस्तरविकाररूपाः प्रतिदेवतात्वेन पश्यन्नेव । एवंच य
था पाषाणप्रतिमासु देवताभावनया जनस्यातिलषिता वाप्तिस्तथैवान्यासु स्वनायिकाभावनयैवाभिलषिता वा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्निरितिभावः। एवंचपरांगनासुजनत्वंधन्यते। यद्वादेवतायांदेवताध्यानाकरणजडप्रतिमासुचदेवताध्यानं
करणमितियथाजनस्यस्वभावस्तथानायकस्याप्यन्यांगनासुआसक्तिसंपादनमितिस्वप्रासुचदेवताध्यानक
रणमिति भावइतिधन्यते। तेनचनेतस्यांगुणराहित्यमाशंकनीयति। आप्नोमीतिपाठेअन्यांगनासक्तिस्तवाचवि
तेतिवादिनीनायिकासखीनायकोवक्ति॥ ५७॥ गर्वशालिनंनायकंनायिकासखीउपदिशति॥ अन्विति॥ बालक
अपरिपक्वउद्वेनीचभावं। गर्वशून्यत्वं। अनुपेत्यभक्त्वा। समंतात्गभीरंडःपरिमाणंमधुरंसुखदांपक्षेभगा
धंमधुररसवत्। परितइत्यनेनसर्वत्रगांभीर्यमाधुर्यशालित्वतेनचतादृशस्यप्रेमणोदुर्लभत्वद्योत्यते। अस्याःप्रे
म्णःपात्रममंत्रं। पक्षेतीरयोरंतरं। सरितोरसस्येवजलस्येवनभवसि। एवंचगर्वविहायेवास्याःप्रेमणोभाजनंत्वं
भवेतिव्यज्यते। रसस्येवेत्यनेनप्रेम्णिरससंभृतत्वमापद्यते॥ ५८॥ सखीनायिकामन्योक्त्यास्तौति॥ अधीति॥
अधिवासनेसंस्कारं। यथापुष्पादिभिस्तैलादेः। आधेयमौपाधिकं। गुणमार्गं। यथासुक्ताफलादेरंध्रादियथनंय
थामालादेः। नचअपेक्षेस्वतःप्रसिद्धत्वेननसौगंधादिसंस्कारापेक्षास्वाभाविकगुणवत्वान्नौपाधिकगुणगवे
षणापेक्षामार्गणंमार्गइतिव्युत्पत्ते। स्वतोनायवशीकरणसामर्थ्यान्नहृत्पादिघटनापेक्षा। कनककलिकाख
ड्रपमात्रेपवजनमौलिंकलयतिमौलिभूषणरूपाभवतीतिभावः। पक्षेयुवभिःसर्वैःप्रणतिपरःसरंप्रार्थ्यतइति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावः। एवंचान्यस्त्रीयपरकीयादिनायिकाधिक्येनायिकायामावेद्यते॥ ५५॥ नायिकास्वनायकसंगविद्वेषकारिणेष्ट
नेतिप्रतिपादनेननायकान्येतासक्तिंतस्यामुत्पादयितुनायिकासखीनायकंवक्ति॥ अद्यनीतेति॥ दूरीकृतसकल
दुःखोपक्षेसंतापोनानाविधजरःसुभगभवतास्वकरेणनतुहृत्पादिद्वारावितिहितामाला। पतिःनतुप्रियःतच
यनवारहूपोयःपालिज्वरःचातुर्थकादिःतदोषधिहूपोवहति। केवलंत्वहन्नमालयेवतद्दिवसीयत्वद्विरहदुःख
निरासस्तस्याइतिभावः। एवंचैतादृशनायिकानुरागःसुदुर्लभोपितेसुलभइतिधन्यस्त्वमसीतिद्योत्यते॥ २०॥
नायिकासक्तिंनायकेनायिकासखीवक्ति॥ अगणितेति॥ हेसुंदरएवंचकामिनीस्तृणीयत्वंधन्यते। असंख्यात
चातुर्यादिगुणेनएवंचसुक्रमेवंचसुक्रमेवतेनायिकावशीकरणसामर्थ्यमितिद्योत्यते। पक्षेअनादृतोगुणेबंध
नरज्जुर्यन्भवताचारित्रमेवचारित्रंपातिव्रत्यंतदप्युदासीनंकृत्वातिरस्कृत्यअपिनातिरस्कारानहत्वंधन्यते। प
क्षेचकारवद्भिर्भावेनअस्त्रिकेनिपातनं। भावेनेनतरणिरिवसाअनन्यगतिःनास्त्यन्यात्वदतिरिक्तेत्यर्थः गतिर्ग
स्याःपक्षेअन्यत्रगमनाभावनी। विहिता। एवंचानुग्राह्यासेतिव्यज्यते॥ २२॥ परांगनास्थापितोत्तरीयतयावसनो
नरहीनतयासलज्जंकंचनकश्चिद्वक्ति॥ अनुरक्तेति॥ अनुरक्तांगनयापुनरागमनायस्थापितोत्तरीयवसनस्य।
एकवाससोपिदारिद्र्यादितिभावः। तवसकलभाग्यशालितरुणेभ्यःशोभाअधिका। एवंचैतादृशदयितानुरागे

330

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दारिद्र्यदुःखमकिंचित्करंतदननुरागेचयौवनसंपत्तौअकिंचित्करेइतिव्यज्यते ॥१२॥कश्चित्तस्यसखायंवक्ति ॥अ
र्द्धइति ॥पथिमार्गेसंगत्याप्राचीनसंबंधेन।यद्वामार्गविषयकसंबंधेनएवंचदेववशसंपन्नमेनदितिध्वन्यते।प्रिय
याआलिंगितार्द्धस्यप्रियासंबंधवदर्द्धस्येत्यर्थः।आलिंगनपदेनैकांगसंपर्केपिसर्वांगीनानंदतुल्यानंदसंहृत्तइ
तिव्यज्यते।मेखुधयाविधुंतदस्यैवएकःअर्धःविशमांशःपुंस्यर्द्धेद्वेसमेशके।एवंचराद्धोरसमांशमुंडरूपस्योप
मानतासंगच्छते।प्राणितिश्तरोमूतएवंचनान्यथाशंकवीर्यमितिभावः।एवंचप्राप्तायाअपिसुधायाउदेवान्न
सम्यग्भोगोराद्धोस्तथाप्रियायाममेतिध्वन्यते।तेनचनायिकांगसंबंधात्तुभावचतएवांगस्यसार्थकोनापराण
मेगानामिति।तेनचयस्यननायिकांकस्पर्शसुखात्तुभवस्तस्यजीवनमत्यंतानर्थकमिति ॥१३॥कविनहृदयापि
कोमलहृदयामन्नायिकेतिकश्चिद्वक्ति ॥अवधीरितेति ॥निद्राव्याजेनभवज्ञातोपिमानवशादितिभावः।एवंचम
माप्यवबोधनेभीतिरित्यावेद्यते।अतएवमाहात्म्येनप्रशस्तांतंकरणेनयास्निग्धया।प्रियायाचपलःएवंचस्वस्मि
न्नापराधत्वमावेद्यते।वाष्पोक्तिमितेनआर्द्रेननल्पेनभवबोधितोस्मिमानंज्ञापितोस्मि।एवंचभीत्यामममलज्ञी
भावंविज्ञायमानज्ञापनकरणेनकोमलहृदयमावेद्यते ॥१४॥कस्याश्चित्किंचित्संगतिशालिनंकंचनकाचि
दन्योक्तावक्ति ॥अपीति ॥अपिपथिकएवंचात्रचिरानवस्थित्यायथार्थज्ञानशून्यत्वंध्वन्यते।शब्दमात्रसाम्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शर्करेतिपक्षेनायिकेति। शङ्कमात्रेत्यनेनार्थदृष्टिविधुरत्वं धन्यते। आस्वादितानन्तपथुक्ता शर्करा सिकतप्रेनतस्य ए
वंचाधुनापिविचार्याचरितव्यमितिव्यमितिध्वन्यते। रसनाछेदःखल्पःपुरतः। अग्रेऽयंचतेन्यापुरतोविडंबनेतिवद
न्नसमाधिः। मद्धतीएवंचासह्यत्वंव्यज्यते। जनस्यएवंचनिवारणार्हत्वंहास्यताभविष्यतीएवंचतस्याःकविनतयान
संगतिश्चिरावस्थायिनीतिनेतावन्मात्रमपितुकथमत्यंतानभिज्ञइतिलोकापहासोभावीतिव्यज्यते। यद्वास्वना
मैकादन्यांगनागृहीतदर्शनंकाचिद्वक्तिशङ्कमात्रस्यसाम्पनतत्रिद्वगुणादेरितिभावः। रसनाछेदःआस्वादवि
छेदःनीरसेतियावत्। भाविगुणशून्यत्वज्ञानेनेतिभावः। एतावन्मात्रंनकिंतुजनहास्यताएवंचतस्याःमुंश्चली
त्वेनप्रसिद्धिःनममेतिव्यज्यते॥९५॥सपत्नीदुःखसंतप्तांकाचित्समाधत्ते। अभिनवेति॥अभिनवयौवनेनअभि
नवत्वमप्रस्तुतत्वादितिभावः। दुःखेनजेतुमशक्यःयौवनसंपादनस्यदुष्करत्वादितिभावः। योविपक्षजनःवि
पक्षपदेनदुःखजनस्वभावत्वंजनपदेनसमुदायवत्तयाप्रतीकारानर्हत्वंध्वन्यते। तेनहन्यमानःएवंचप्राप्तद्वि
कंनासह्यत्वंयोत्यते। मानोयस्याःसापिएवंचयत्रप्रतिष्ठामात्रमपिगतंतत्रकावातीरतादीनामितिभावः। गृ
हिणीप्रथमस्त्रीपुत्रस्यपितृप्रियत्वात्सौभाग्यशालिनींनागर्वंबिभर्ति। एवंचसकलसदनाधिपतिप्रायपुत्रव
त्रयात्वयानकिंचिदपिसपत्न्यवमाननंगणनीयमितिव्यज्यते॥९६॥कश्चित्नानोद्यतकामिनीऊचमवलोक्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यंजनयात्वत्संगकामोहमितिवक्ति ॥ अपमानितमिति ॥ गुरुणाप्रबलेनग्रीष्मेणअपमानितं तिरस्कृतं एवंचज
लप्रवेशकरणसूचितमितिधन्यते । दुर्बलं एवंचप्रतीकारासामर्थ्यं धन्यते । स्नानोत्थकायातरुणीतस्यास्तनरूप
कलशसंबंधवत् । एवंचग्रीष्मेरुणीस्तनयोरतिशीतलत्वमावेद्यते । अत्रनिबद्धप्रबलग्रीष्मक्लेशितशैत्यस्यदुःख
निवारणसाहाय्यकारकस्तनमंडलंतथामदनानलकदर्थितस्यममापीदंभवतीतिधन्यते । एवंचत्वदालिंगनो
त्तरंमरणमपिसुखदंममेतिधन्यते । तेनचराजादिभीतिशून्यत्वं । अन्योपिकेनचित्तिरस्कृतःप्रतीकारासमर्थः
कलशादिवध्याजलेदेहंत्यजतीतिलौकिकं । यदाग्रीष्मनिर्जितस्यशैत्यस्ययथात्वत्कुचकलशएवशरणंत
थामन्मथनिर्जितस्यममापीतिव्यज्यते ॥ २७ ॥ कथमितिचिरकालेपिसंवृतेशयनागारान्निर्गच्छतीतिवादि
नीसखीनायिकावक्ति । अलसयतीति ॥ गात्रं शरीरं अलसयति उत्थानादिव्यापारासमर्थंकरोति । नानाविध
स्मरतेनेतिभावः । पक्षेजृंभादिजननेनविषयव्यापारासमर्थंकरोति । अखिलंदुःखंपक्षेगृहव्यापारजन्यश्रमंमो
चयति । लोचनेहरतिस्वाधीनतांनयति । स्वदर्शनमात्रश्रवणंकरोतीतिभावः । एवंचनायकेसौंदर्योत्कर्षशालि
त्वंधन्यते । पक्षेपदार्थज्ञानशून्यंकरोति । स्वापश्चप्रेयान् । एवंचनिवारणंनहृत्वेव्यज्यते । पक्षेदुःखाभावसं
पादकत्वेनप्रीतिविषयत्वं । ममशयनीयंपरित्यक्तुंनददाति । एवंचेनावत्कालेनायकनैकद्यादेवविलंबोवदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रागमनइतिनममापराधइतिभावः। प्रेमाविवस्वापइतियोजनाद्वाएवंचनायकाकार्यतल्पकार्यकारितयाप्रे
मविषयत्वंस्वापेयोत्पतेतेनचलस्यादिस्वापकार्यमेवेतिशुभरतिकत्वे॥१८॥कश्चित्कांचिद्वक्ति॥ अंसेति॥
स्कंधाविलंबिनकरेणधृताजलविमोचनार्थमितिभावः। कचाःयस्मिन्। स्नानेनधवलाःलोहित्यापगमादि
तिभावः। नखरेखाः नखक्षतानियस्मिन्पक्षेनखरेखाइवतेजोशोषरेखायस्मिन्नतंधौताधरनयनंताहलराग
पगमार्थमितिभावः कामशास्त्रेनेत्रचुंबनस्यविधानात्। पक्षेनिराहतमालिन्यावयवंतवचपुभनंगस्यतीक्ष्ण
शस्त्रं। एवंचैकोपभोगजन्यजाड्यनिरसनेनान्यसंभोगसामर्थ्यंवताज्ञातेतिध्वन्यते। वपुविनिहितानंगास्त्रत्व
त्प्रतिपादनेनसंगासंपादनेमत्प्राणहरणजन्यशुभागित्वंभविष्यतितवेतिध्वन्यते॥१९॥वेश्यासक्तं
कंचनकाचिद्दिशति॥ अविनिहितमितिवारवामदृशःवेश्याः। एवंचनैकत्रास्थिरप्रेमशालित्वमित्याक्षिप्यते।
स्वकेषुनिर्मलांतःकरणेषुएवंचप्रतिबिंबभवनार्हत्वंध्वन्यते। युवस्तुअविनिहितंहृदयंप्रेमइत्यर्थः। विनिहित
मिवउपदर्शयंतिदर्पणस्वरूपेषुवदनमिव। एवंचैतासांप्रेमभ्रमेणवसमासक्ताभवंतितेत्यंतंमूढाइतिद्योत्य
ते। अत्रविरुद्धपदंनतद्वासप्रयोजनतद्वासप्रयोजनमित्याभाति॥२०॥अद्भुतमस्मिन्नासक्तेतिकथंलोकप्रसिद्धि
रितिशाहिनीनायिकासखीवक्ति। अतीति। अतिलज्जयाकुतनरगतेतिभावः निभृतोपिकेनचिन्नदनधिगतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिप्रेयान्प्रकटःख्यातःअयमस्यामासक्तइतिअकारि।एवंचयदियमेनंदृष्ट्वातिलज्जांनाटतितर्ह्ययमस्यामा
सक्तइतिलोकेरधिगतमतस्तवैवापराधइतिभावः।उपरिप्रसरंत्याएवंचदर्शनयोग्यत्वंद्योत्यते।पताकयेव
प्रासादस्यदेवताद्यायतनस्यमूर्द्धा।यद्वातथाविधोपभोगाभावेपिकथंलोकेस्मत्संगतिर्व्यक्ताजातेतिवादिनी
सखीवक्ति।त्वयातिलज्जयैवननथाविधात्मंतसंघटनेनेतिभाव उपरिप्रसरंत्यातेनांतःप्रविष्टत्वाभावदर्शनेन
रताद्यपरिचिन्यानंदराहित्यंनायिकायामावेद्यते एवंचबुद्धिस्तथाप्रदर्शनीयंयथानकेनापिनायकीयपरि
चितिलेशोपिज्ञातुंशक्यइतिभावः॥१२२॥मध्यस्यावलंबनेनसचदितवाग्भिःखलजनोपिसुशक्यइतिकश्चि
द्वक्ति।अन्योन्येति॥अन्योन्यग्रथनापरस्परविरोधिघटनारूपोयोगुणः।पक्षेपरस्परबंधनरज्जुः।नयोगात्।
गावःवाचःपक्षेवृषभाःयदापणैःव्यवहारपददर्शनैः।पक्षेचरणविन्यासैः।मिठीभूतंआधाररूपत्वात्मध्य
स्थेपक्षपातविरहेणविवादनिर्णायकं।पक्षेमध्यभूमिस्थितंमेढीभूतंपंक्तिमेखलेदारुन्यस्तंयत्पश्वंबंधने।
भवतीकाहंभालंव्यडर्जनमपिनाडजयत्वंव्यज्यते।पक्षेधान्यमर्दनस्थानंव्यज्यतेति॥१२३॥डर्जनवाक्यमतिडः
सहमितिकश्चिद्वक्ति।अनवेति॥अनन्वयहेणविरोधेनएवंचद्रव्यायपहारादिद्वाराडःखदत्वंधन्यते।अर्थग्र
हणेत्यपिपाठः।पिशुनःखलःननथाग्रथयतितथाविधडःखजनकोनेत्यर्थः।यथाकडुकूजितैःडुष्टवचनैः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रदृष्टान्तमाह॰ मशकः स्वकर्णग्रहणादधिकं कर्णे शब्दं जर्वर्दुनोति। मणिनं रतिद्वाजितमित्युक्ताकृजितशब्दः श
ब्दसामान्याभिधायकः॥११३॥ प्रथमसंजातलाघवस्योत्तरकालीनगौरवत्वेपिनतदपगकर्तीतिकश्चिद्वक्ति।
भवतीति॥ भवेप्रथमतः लघिमालाघवं। पक्षेऽङ्गत्वं। पश्चादनंतरं महतापिमहिम्नागौरवेणपक्षेदेवेण
पिधीयतेआच्छाद्यते। एवंचनवीनातिशयितप्रतिष्ठयापिनप्राक्तनप्रतिष्ठानिराकर्तुंशक्येतिभावः॥ अत्र
दृष्टान्तमाह॥ दशावतारविदः एवंचतुरोत्तरप्रतिष्ठाज्ञानवत्वमावेद्यते। त्रिविक्रमएवंचादितोऽङ्गत्वमावे
द्यते। वामनइतिऽङ्गत्वइतिभिद्यतिएवंचपरमेश्वरस्यापीत्थंगतिस्तत्रकावार्तामनुजस्येतिभावः।
एवंचतथाकर्मकर्तव्यंयथारंभएवप्रतिष्ठाभवतीतिध्वन्यते॥११४॥ काचिन्नवीनसपत्नीशंकितासमाधत्ते॥
भंकइति॥ भंकस्तनंधयः बालकः चरणेपरिचारिकादासी। गृहप्रियः भार्याकारीत्यर्थः पक्षपातीतिवा। भ
तः अधिकंकिमलभ्यमस्तिभलब्धमित्यपिपाठः यद्वाभधिकंकिमाशंकसइतियोजना। गृहिणीएवंचसर्वा
धिकारत्वंद्योत्पन्नं। बालाएवंचतथाविधज्ञानराहित्यंव्यज्यते। यो भाशंकसे एवंचसर्वस्वसत्वान्नवाला
भीतिःकर्तव्येतिध्वन्यते॥११५॥ कयाश्चिदासक्तिकश्चिद्वक्ति॥ अधरइति॥ अधरउदस्तः उच्चतांनीतः चुंबनार्थ
मितिभावः। कूजितपीडाव्यंजकः स्वरः कूतइत्यर्थः अक्षिमीलितेसुखाविर्भावादितिभावः। लालितोमीलितः प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रित्यजेति ज्ञापनार्थमिति भावः। नायकव्यापारपूर्वकमेतेपर्यायेनव्यापाराः। इति तरुणाभ्यां एवंचपरस्परानुरा
गातिशयोव्यज्यते ऽस्पर्शेपिस्पर्शीभावेपि। रजोदर्शनेपीति वा। चुंबनसुखमास्वादितमिव एवंचेतादृशरीत्या
संतोषसंपादनेनासक्तिविशेषोध्वन्यते। नायिकापरकीया॥ २६॥ कश्चित्कस्यचिदवस्थां कांचित्प्रतिवक्ति॥ अ
तीति। अत्युत्कंठया एवंचपुरावर्तितेनदर्शनयोग्यत्वंध्वन्यते। इति विवरभिति छिद्रेण एवंचसूक्ष्मत्वंव्यज्यते स
दनेनायिकाधिष्ठितमिति भावः। प्रवेशितभुजः दयितेस्पर्शेणउल्लासितः प्रहिमापन्नः तेनमार्गेणनागच्छति।
यद्वाअतिसरलतयाशुभ्रव्यवहारेणनायिकासदनप्रापितः एवंचस्वस्वप्रमवाङ्कल्पयोत्पते। तत्तल्लाल्लासि
तएवंचतदासक्तिविशेषोध्वन्यतेतेनमार्गेणनागच्छति। एवंचमहताश्रमेणनायिकाप्रापितायतदासक्त्या
मामगणयित्वानायाति परंतुनेतुचितमितिव्यज्यते। इति हृतीवक्ति। यद्वा अत्युत्कंठया एवंचायं किंभवि
ष्यतीतिविचारशून्यत्वंध्वन्यते। इतिविचरणचौरादिमार्गेणनायकासदनंप्रवेशितः एवंचस्वतस्तथाविध
धूर्तनाविहीनइतिव्यज्यते। दयितास्पर्शोहसित्यनेनतत्रचिरकालावस्थापित्वंद्योत्यते। भयंभुजः हस्तस्प
र्शः एवंचपरपूरणयाकार्यकारित्वमावेद्यते। तेनमार्गेणनागमिष्यति। एवंचातिविलंबकरणेनयेनमार्गे
णागमनंगतस्तेनमार्गेणगंतुमधुनाप्रतिबंधकवशगत्वापायेते। अतस्त्वमेनंकथापिगत्वानिःसारयेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायिकासखीनायकसखींवक्ति॥ ११७॥ नायिकोनायिकांवक्ति। भवेति॥ भवेरंवसनमाकाशंवा भंशुकेव्योम्नि
चांबरं। तन्मध्यवर्त्ति॥ अतिचपलस्तव्यापारविशेषवत्वात्। पक्षेस्वभावात्। भलचुमहत्तनवेदंजयनतटंनव
मध्येमेघंचातकइवनिरीक्षमाणःनतृप्यामि। एवंचिरतरपिपासाव्याकुलस्यचातकस्यतृतनमेघदर्शनेनतृ
प्तिलयातिविरहखिन्नस्यममतवजघनदर्शनेनतृप्तिरितिव्यज्यते। तेनचात्मनस्तृप्तानहमस्मीति॥ ११८॥
भयमिति॥ अंधकाररूपायसिंधुरागजाक्रांतद्वारेणाक्रांतायामहीतस्याभरणाक्रांतः उन्नतपूर्वाचलरूपंमुखं
यस्यसःस्पष्टेभाणतिशयेनमुखोन्नत्यमितिभावः। कूर्म्मःसंध्यारूपरुधिरमुद्वमति। अन्यस्याप्यत्यंतभारवत
यामुखाद्रोहितंनिःसरतिइतिलौकिके। एवंचप्रातःकालोगृक्षउपपत्तिनिःसार्यतामितिसखीनायिकांवक्ति।
यद्वाकूर्म्मोयंसंध्यारूपंरुधिरंवमतीत्युक्तासंध्यारूपापालयोद्योत्यते। नायिकाचेयंरतिप्रीतिमतीतस्याएवो
क्तिर्नायकंप्रति। प्रातःकालीनरत्नावसरेनायिकानायकंचित्तंव्याक्षिपतीतिकुंजरः॥ ११९॥ मूर्खेष्वेवमूर्खेस
मावेशोनपंडितेष्वितिकश्चिद्वक्ति॥ अंतर्भूतइति॥ जडेमूर्खेपक्षेजलरूपेजडे मूर्खः। पक्षेपद्मत्वात्। अंतर्भू
तः। परेविशिष्याज्ञायमानइत्यर्थः। निवसति। शिशिरमहसिचंद्रेहरिणइव। अजडेपंडिते। सतुमूर्खेस्त। प
क्षेअजडेतेजोरूपत्वादिनिभावः। तपनेशशीचप्रविष्टोपि। ऊहदिनेचंद्रमंडलस्यस्वर्यातद्दितत्वमितिज्योतिः

334

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्वित्यसिद्धिः । निःसरतिहृदीभवतिशीघ्रमेवेतिभावः ॥१२० ॥ हृतीनायिकात्वयासक्तौनिवेद्यवक्ति । भगणितेति । नगणिता
जननिर्दयया । एवंचवेद्यस्यतथाविधत्वेनप्रसिद्धिरित्यावेद्यते । त्वत्पाणिनास्पर्शः नाडीप्रदर्शनार्थमितिभावः । तेनयाहृद
लदर्थचेचला । एवंचसंभोगसुखार्थंकिंकरिष्यतीतिनवियसंतिध्वन्यते । आयास्यतोऽत्ररस्यंआगामिजरस्यचात्रर्थिकादेः
तत्यंवराकीएवंचकृपार्हत्वंऊज्यते । प्रकृत्यर्थांत एवंचोत्साहविशेषवताद्योत्यते । नाडीविलोकनार्थंत्वदागमननिर्णयेन
जरागमनडःखमपिनतयागण्यतइत्यासक्तिविशेषाद्योत्यते ॥१२१ ॥ एकवंशजन्यत्वेपिधनवत्त्वयेवप्रभुत्वेतिकश्चिदुक्ति ।
यद्वेकवंशजन्यत्वेपिकस्यचित्सृष्टिःकस्यचित्रक्षाचान्यथानेकश्चनगुणभूतइतिविधातुःसृष्टिरेवविचित्रेतिनात्रक्लेशा
दिविषयमितिकंचनकश्चित्समाधत्ते । अप्यकेति ॥ एकवंशजयोरपिवंशोगुणः । पक्षेऽकले । ऽकलत्वक्लारोवंशावित्यभिना
त । एकपदेनकारणेकाद्वैलक्षण्यानर्हत्वंध्वन्यते । सूर्णत्वंदृढावयवत्वंचपक्षेसमृद्धत्वं । तक्कत्वंसूक्ष्मत्वंपक्षेनिर्दनत्वंतद्व
तोर्ज्योकाशुकयोः । अत्रात्यावेतरमित्यनेनज्याशब्दस्यपूर्वनिपातः । कश्चिज्ज्याद्रूपः गुणभूतःकश्चित्काशुकद्रूपः भर्ता ।
ज्याप्रधानोगुणेधात्मोहारोभर्तारावित्यभिधानात् । इदंपश्यत । एवंचैकवंशजत्वेपियस्मिन्सूर्णत्वंसएवभर्तानान्यइतिव्यज्य
ते । यद्वेकजन्यत्वेपिदेवाधीनतयाकस्यचित्सृष्टिप्रभुत्वेकस्यचित्सृष्टुत्वाप्रधानत्वेतिइतिनात्रखेदउचितइतिव्यज्यते ।
अथवाचेतनोपिगुणप्रधानेनेवलक्ष्मीरतोभवद्भिरप्यानयेवरीत्यास्थेयंनतुसर्वप्रधान्येनेति परस्पराहंकारशालिना
समाधानमिदं । १२२ ॥ नायिकासहचरीनायकंवक्ति । अभिनवेति ॥ अद्भुतसुरतश्रांतावालाएवंचकोमलांगीत्वमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेयते। क्रमेणकपोलाद्यंगक्रमेण। धर्मीभः। कलयतिज्यैमोदीभर्पयितुंसज्जीकर्तुमित्यर्थः। नमिताऊरुमाश्रस्यमदन
स्यधवुलतामकरंदमिव। एवंचयद्यायथास्वरतविशेषारंभस्तथैनस्याः श्रमातिशयः अतोमध्येमध्येविश्रांतिर्देयेतिध
न्यते। तेनचकिंचित्कालंतल्लीमिवस्थित्वापुनः पूर्ववद्वाढंरतेभावीतिद्योतिते। यद्वाज्यामर्पयितुमित्यादिदृष्टांतव्याजेन
सुखादिदानप्रवृत्तेनतयानैनस्याः श्रमोगणनीयइतिव्यज्यते। अथवामदनेधवुलतायाययानमनकालेविधूद्भिण्णं
स्वाभाविकंतथैनस्याः सुरतकालीनप्रवेदांभः स्वाभाविकमतानमनसित्वयैतस्याश्रमवतासंभावनीयतियोत्यते॥
२३॥ चिरविरहखिन्नानायिकानायकोवक्ति। अविरलेति। अविरलपतितांश्चिरकालीनदर्शनादितिभावः। पक्षजल
लसंबंधादितिभावः। पांडुविरहादितिभावः। पक्षेऽज्वलदपस्निग्ध। स्नेहशालिपक्षेस्वाभाव्यादितिभावः। उपनीतं
समीपदेशप्रापितं। वपुः शतधाताज्यमिवमस्मरशरदारुयद्वाहति। एवंचयथाजीर्णज्वरादेर्विनाशकत्वेशतवारक्षा
लितंघृतंतथातद्वपुर्मसचिरकालीनसंतापापनोदकमतःसमालिंगयमामितिध्वन्यते॥२४॥ एतस्याः संभोगस्थानं
केदारएवेतिकश्चिद्वक्ति॥ अंतरिति॥ अंतर्निपतिताः गुंजाश्चगुणाश्चेतरमणीयः संदरः। यद्वागुंजाइपोगुणः संभो
त्कर्षजनकत्वादितिभावः। संभोगादिनागुंजाहारत्रुटनादितिभावः। केदारःचकास्ति। निजायागोपनकर्त्री। एवंचखे
दोचित्पंघोत्यते। तस्याः विनयविनाशेनयद्दुःखंतेनविदीर्णहृदयइवनिपतितगुंजानामारक्तत्वादितिभावः। यथास्व
पालकस्यमुख्यवस्तुविनाशेसेवकस्यदुःखंभवतितथाविनयस्यातिमुख्यत्वेनतत्रारोकेदारस्यदुःखमितिभावः। य

335

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वानायिकान्यादृशाचरणविज्ञानेपिअविश्वासलौंमपरसखीवक्ति। अंतरिति। गोपीपदेननीचत्वंतेनचविनयव्यये
पिननघाखेदाहेत्वमित्यावेद्यते। केदारइत्यनेन। चेतनस्यापिस्वामिनीविनयव्ययेनदुःखवतातवत्तमचेतनायानेति
मच्छब्दनुचिन्नमित्यावेद्यते। अतएवसुणपदंसहृदयमित्यर्थः॥१५॥ परपुरुषरतानामनिवार्यदोषमित्याहकश्चि
त्। अमुनाहतनितिरुदतीअतएवकोपकपटेननवास्तवमित्यर्थः। दलिताविनाशिनालज्जायवा। अमुनानायकनइ
दंइदंअंगंहृतमितिअंगेअंगंवक्ष्यस्थलादिकमितिभावः। पतिसमक्षेपिपतिपदंरक्षणकर्तृत्वेनाप्रियत्वंधनयति।
प्रतिप्रवेशिनेजारभूताय। प्रतिवेशपदनिकटवर्तितयास्वदुःखनिवेदनयोग्यत्वंधनयति। गृहणीएवचगृहकर्म
व्याप्तायाअस्यनादृशीगतिस्तत्रान्यवार्तीकेतिभावः। दर्शयतिपतिपरतोपिनादृशकर्तव्यानिपुनस्त्रियोभवंतीति।
सर्वथानविश्वासस्तासांविधेयइतिध्वन्यते॥१६॥ इतिश्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतपुण्यस्तंभस्थितिविराजमानश्री
लक्ष्मपंडितनन्दजबालोपंडितात्मजतिमाजीपंडितागजानंतपंडितकृतेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंगार्थदीपनेभकार
व्रज्याव्याख्यासमाप्ताः॥ ॥क्वचिदन्यत्रविहितकेलिकथनेनमध्यनुरागंदर्शयसीतिवादिनंनायिकंनायिकावक्ति॥
अंतरमिति॥ अंतरमपीत्यपिनावहिर्व्यंजनेतिकाविन्यामावेद्यते। रासंरागंशृंगारादिकंद्रवद्रव्यंच। शृंगारादौविषेवी
र्थेगुणेनाशेद्रवेरसइत्यभिधानात्। हिइतिनिश्चयेनअशेषतःबहिरिवव्यंजयितुंप्रकटीकर्तुंअसतीपश्चलीस
त्कारेःसहक्रिकाचवटीइतित्रयंसततंवदे। एवंचास्माकंनवहिरंगरागप्रकटताज्ञानमितिद्योत्यते। तेनचयत्रैववहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रंगानुरागज्ञापनसामर्थ्यमेतत्रैवगके तिप्रसीदत्रूपगुणवत्वादेवत्पत्कायत्वमितिवक्तीतिकश्चित्। २२७॥ कश्चिन्नापि
कांवक्ति॥ आलोकइति। आलोकुणवदर्शनपक्षप्रकाशस्वविमुखीएवंचालिंगनादौकिंकरिष्यसीतिनविद्यइतिभा
वः। क्वचिदपिकस्मिंश्चिदपिदिवसदक्षिणाअनुकूलगामिनी। मानवतिमानिनिपक्षेपरिमाणवतितदपित्वमेव
मेकायेवतापंसंतापंपक्षेआतपंरूपसिएवंचत्वदतिरिक्तानममगतिभवगन्ताह। मत्तुशाप्रइतिव्यज्यते। २२८॥
कश्चित्कंचिन्प्रतिवक्ति। आज्ञेति। आज्ञाएवंकुर्वति। काऊदीनवचनंयोनोहीपनादिभवतीतिभावः। योचाभमुकं
मत्यंदेहीति। आक्षेपःकथमिदंकृतमिति। हसितंभानंदादिभावादितिभावः। शुष्कंरुदितंत्वस्मिन्नभसामर्थ्यंव्यंज
नायइतितस्यानिधुवनंसुरतेनतत्संवंधिपांडित्यंध्यायन्नतृप्यामिएवंचैतादृशकेलिकलाप्रावीण्यमन्यत्रनास्तीतिव्य
ज्यतेतेनचेनादृशमाधिक्यासुरतध्यानंसमुचितमिति॥ २२९॥ कांचिन्मानिनींसखीसमाधत्ते। आज्ञापयिष्यसीति। भा
तांकरिष्यसिएवंचनायकेस्वाधीनताभवित्रीतिध्वन्यते। नकेवलमाज्ञाकारित्वमपितुप्रणिपातप्रवणतापितस्यभ
विष्यतीत्याहदयितस्यशिरसिपदंदास्यसिकिंवरसे। एवंचेतक्रमेणविधेयमितिभावः। सुगंधेअतएवासमयमानि
निप्रेमभग्नांकुरमाकुरुएवंचदृढेप्रेम्णिसर्वमेतादृग्विधानांयुक्तमितिप्रीत्यास्वाधीनतांनीत्वापश्चात्कोपकरणमुचि
तमितिव्यज्यते। प्रथमतोदासभावंविधायपश्चाच्चरणताडनंविधेयमितिलौकिकोक्तिरपि॥ २३०॥ नायकःस्वस्यस
खायंवक्ति॥ आसाधेति॥ विहिताभिरुचिरालेक्षाविषयीकृतायाकोलिस्तद्रूपःपणयस्मिन्नयस्यपराजयस्तेन

336

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जयशालिरुचिविषयस्तरतेरेयमेवंरूपपणवतीतिभावः।एतेभंगपराजयंप्राप्यअनयानायिकयाअक्षान्याशत्रिः
सारयतेतिकपटरुषामिथ्याकोपेनसख्याःउत्सारिताःदूरीकृताःएवंचेतादृक्रीडनंनकदाप्यस्त्वयसारयंतुपाशनिनि
मिषेणसख्यावत्सार्यप्रतिज्ञातकेलिंकुरुधेतिमांप्रत्यभिप्रेतमितिव्यज्यते।तेनचेतादृशीनान्याचतुरतेति॥२३॥
सखीनायिकामुपदिशति।आदरणीयेति।हेसखिआदरणीयाःगुणाःसौंदर्यादयोयस्याःसा।पक्षगुणालंनचःमह
तामान्येनपक्षेउन्नतेन।तेननायकेन।पक्षेसौधेन।शिरसि।पक्षेअग्रभागे।निहितासि।एवंचनायकस्तवाज्ञासर्वदा
करोतीतिनतस्यापराधइतिभावः।तवायंलाघवदोषः।दोषपदेनलाघवेपरित्याज्यत्वंद्योत्यते।सौधपताकेवयच्चल
सि।अस्थिरचित्ताभवसि।पक्षेचलनंकंपः।एवंचेतादृशनायकंप्रतिक्रोधादिनाचांचल्यकरणमनुचितंनवेतिध्व
नि॥२२॥एतादृशत्वदीयदर्शनेनममासक्तिस्त्वय्यत्यंतमुदेतीतिकश्चित्कांचिद्वक्ति॥आर्द्रमिति॥यद्वात्वयातिरस्क
तस्त्वदर्थमेवाहंतपःकरोमीतिकांचित्काश्चिदाह।आर्द्रमपिसजलत्वादितिभावः।पक्षेप्रेमवत्वादितिभावः।एवंचत्वा
गानर्हत्वंध्वन्यते।स्तनजघनात्रिरस्यपक्षेआलिंगनाद्यर्हत्वंपर्यः।स्तनतुएवंचस्पृहणीयत्वमावेद्यते।त्वयोन्मुक्तम्
नदंशुकंवस्त्रंपक्षेअंशुकमिवसूक्ष्मत्वादितिभावः।एवंचविरहातिशयआवेद्यते।खस्यंअंतरिक्षस्थेपक्षेनिरवलं
बं।एवंचत्वमेवममावलंबनमितिव्यज्यते।त्वामवाप्तमिवसूर्यकिरणानुपिबति।एवंचाचेतनस्याप्यंशुकस्येतादृशी
त्वामवलोक्येतादृशीस्पृहाकिमुवाच्यामादृशस्येतिभावः।अथवाअचेतनांशुकमपितत्समागमायतपस्तपतितत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कावातीसचेनकस्यमेमेतिभावः। अन्योप्यंनगालावस्थितस्लपनकरयानपात्रेणैवनपस्लपतीलौकिकं॥१३३॥क्वाश्वि
त्कस्याश्चिच्चेत्यवक्ति। भारापितेति। भस्मेवत्वंस्थिराभवतिमंत्रेणशिलायामारोपितास्थापितचरणापरिणयोवि
वाहस्लङ्गपाआपत्। दुःखदत्वादितिभावः आपत्पदंदुःसहत्वमावेदयति। तस्यामग्राप्तिजारसुखंवीक्ष्यहसितेव
एवंचेतेमूर्खायत्सुथमतोमहिवाहःकृतस्लत्रापिस्थिरत्वप्रार्थनाक्रियतेनैतावतात्वयामेतत्यमितिध्वन्यते। यद्वाप
रिणयविमत्रोपतिनापिवृद्धभिःस्थिराभवतिप्रार्थितापिजारसुखमवलोक्यहसनेनस्वस्यचिंताविहीनत्वंप्रदर्श
यतिसात्वंत्वयाप्यपरिणीताकिमर्थंविभेषीतिकाचित्काचिद्वक्ति॥१३४॥अन्यांगनागमनखिन्नांनायिकांनायकः
समाधत्ते। आयातीति॥ मधुकरोवृअन्याभायातिभागच्छति। यातिगच्छतिखेदंकरोतिचांचल्यस्वभावादितिभावः।
एवंचतदागमनेनममनस्तुखमितिद्योत्यते। मुधमकरंदंहरतिउन्मादकत्वसंबंधेनमधुपदेनद्वयंलक्ष्यते एवंचनवा
लवंप्रेमतस्यामितिध्वन्यते। ममममनसःअधिदेवतात्वमेवकमलस्यश्रीरिव। एवंचमन्मनसिसर्वदात्वमेववसासिता
तकदाचित्कागमनवतीतिनत्वयामयिविधेयःखेदइतिद्योत्यते॥१३५॥सखीनायिकामुपदिशति॥भासाद्यति॥
दक्षिणंयाम्यंदिशिभासाद्यअविलंबंशीघ्रंतरणिरुत्तरांदिशंत्यजतिप्रछतंवक्तिदक्षिणएवचतरएवकांताःप्रा
येणवाङ्गल्येनएवंचेकाचतरापियद्यपिनहरतिनद्यापिनक्षतिरितिभावः। पुरुषंहरति। एवंचत्वयास्वचातुर्येणै
वनायकःस्वाधीनताभाजनंविधेयइतिव्यज्यते। ककीदिषड्राशिसंचरणरूपदक्षिणयनेतरणेःक्रमेणसप्तमपचा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शदस्पंचाशदेकोनषष्टिषष्ठ्येकचत्वर्विंशत्युपकलासहितैकषष्टिकलाइत्येवंद्रुतगतिः। मकरादिषड्राशिसंच
रणइपोन्नरायणेक्रमेणचत्वर्विंशतिउपकलासहितैकषष्ठ्येकोनषष्ट्युपंचाशत्सप्तपंचाशत्कलाइत्येवं मंदगति
रितिविन्यक्रिया। १३६॥ कश्चिदन्याक्षयानायिकाह्लेति। आदानेति॥ काश्चिदौषध्यः। आदानुमंत्रपूर्वकग्रहण। पानेवा
लाधःकरणं। लेपःसर्वांगसंयोगः एतैःगरलस्यापतापहरणसामर्थ्यैः। कापिअनिर्वचनीयासिद्धौषधिवलीजीव
यतिएवंचहरतोपितयादर्शनमवश्यंदेयमितिधन्यते। यद्वान्यांगनास्वैलांचलाकर्षणधरपानसर्वांगालिंगनैः संता
पापनोदनसमर्थाः। त्वंतुकेवलमवलोकितावियुक्तविगतोसारस्तुप्रदाभवसीतिधन्यते तेनचान्यांगनाभ्यांधिकात्वमि
तिस्तुतिर्व्यज्यते। यद्वातस्याःदर्शनमात्रेणैवाहंजीवामीतिनायिकासखीप्रत्युक्तिर्नायकस्य। १३७॥ नायिकासखीना
यकंवक्ति। आंदोलेति॥ आंदोलनमांदोलस्तेनचंचलालकं। चपलमेखलाक्षुद्रघंटिकासमूहस्यक्वणितंशब्दोयस्या
स्तामेतादृशींपुरुषायितांविपरीतरतकारिणींतांप्रसिद्धगुणांस्मरसीतिकाकानस्मरसीत्यर्थः। एवंचेतादृशगुण
शालिन्यास्तस्यायदितवात्रसंधानंभवेतर्हिकथमन्यत्रासक्तिसंभावनेतिभावः। स्मरस्यचामरचिह्नस्ययष्टिमिवएवं
वयद्याचामरादिचिह्नेनरजायमितिज्ञायतेतयामदनोयमितिमदनप्रसिद्धिसंपादकतेनातिसौंदर्यादिगुणवताना
यिकायामावेद्यते॥ १३८॥ नायकोनायिकांवक्ति। अक्षिपसीति। हिसुलक्षणेनेत्रेण। कर्णेश्रवणेराधयंच।
आक्षिपसिस्पृशसितिरस्करोषिचत्वयावलिरपिवलीवलयोरत्यादृत्यश्चमध्यंविधावहः विधत्यनेनात्यंतनि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जितत्वंयोत्पते। त्रिवलिवाचकस्यवलिशब्दस्यपुंस्त्वंस्त्रेयानुरोधान्निरंकुशत्वाद्वा शतिभङ्गनाप्रकारेणजिताःसक
लाःवदान्याःप्रदातारोयथानत्संवृद्धिः।तनुदानेशरीरदाने।स्वल्पदानेचलज्जसे।एवंवाल्पंतोयर्थशालिनयातवन
वदानमपितवदानमेवेतिव्यज्यते।तेनचेतद्दानेनविलंबेनविधेयशति।१३५॥कस्यचिदत्यंतनाविकासक्तिकर
ष्यिद्वक्ति।भाक्षेपति॥भाक्षेपस्त्रिरस्कारःचरणलवनंचरणाद्दनिः।क्रोशयद्दुःखतपारकालिकतकं।तत्रनरले
नसमासक्तेनस्त्रीणांपतिरितिधर्मस्तत्तुःश्रावितापिन।एवंचसाहजिकधर्मत्वयोयामपिनेतदुदीरितंतत्रनो
परिहसमितिकिमुवाच्यमितिभावः।एवंचेतत्श्रावणाभाक्षेपादिनविधेयंतयोतिभीतिध्वनितेनचाप्यतत्केलि
लपटत्वं।श्वशुरादिसमुच्चयकोयथास्थितएवापिशब्दस्तिकृजवः।१४०॥नायिकानायकाकस्मिकसंगसंवी
वक्ति।आगतेनेति॥हेसखिअनवेक्षितवीक्षणभावतयतत्पृष्टेनेनआगतेनआगमनवलाएवचसंमुखाग
मनाभावेनाभावोव्यज्यते।पक्षेअनवेक्षितंपृष्टंयस्य।आगच्छताप्रामनतेननायकेनजवेनस्पर्धकंवासःन
दपिवाढंमुषितास्मिअसमर्थीकृतास्मिएवंचोत्तरीयवसनयहणहरापाप्तमितिभावः।नन्वागमनसमयएवन
ऊतोगतंत्वयोत्पतआहनविद्यतेशक्तोयस्मात्तेनसमर्थोनेत्यर्थः।एवंचतंतोपसरणमशक्यमितिभावः।यद्वाका
कानमुषितास्मिअपितमुषितास्मि।पक्षेअश्रेवाश्रुकःतंकिरणमपिवाढंनशक्तेनदृष्टांतमाह।वराटकेनक
पर्दकेनअर्थीवयाचकइव।एवंचपश्चाद्भागीयाकरेणशून्येनसंधिद्वारेणकपर्दनयथायाचकोमुषितोभवतितथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कस्मिकपश्चादागमनशालिनास्नानावसानसमयेजघनांशुकग्रहणेपिहनविभाजानेतिभावः।गौडदेशेशृङ्ग
गच्छिद्वतकापर्दकेनव्यवहरंतितदभिप्रायेणेदं।यद्वाभनवेक्षितशृङ्गनखपश्चाद्भागानालोचकेन।एवंचभीतिशू
न्यत्वेनविह्वलत्वंव्यज्यतेजघनांशुकमपिवोढुंनशक्नेनएवंचविरहक्षीणतयावाससिभारहपत्वंध्वन्यते।एतादृशेन
मुषितास्मि।एवंचतथाविधनदीयासक्तिमालोच्याहमपिनत्रिमग्नमनस्काजानास्मीतिनायकाचक्तीत्यर्थः।अन्या
पिचोरःशृङ्गतःसमागत्यलुंठनंकरोतियथाजघनांशुकमपिनभवतीतिलोकिकं।नशक्नोतिपाठेनयासुषिता
स्मियथाजघनांशुकमपिवोढुंसमर्थवत्यवधारणार्थकश्चशब्दः॥१४२॥घणायकोपमवलंब्यसखीनायिकाना
यकंप्रतिसखीदर्शयति।आकुंचितेति।आकुंचिताएकाजंघायस्मिन्।दरंईषत्आवृतःऊर्ध्वऊरुर्यत्रगोपितःअत्य
तमाच्छादितःअर्द्धोरुर्यत्र।श्वसितक्रमणनमृत्यद्दरंतेनस्फुरतानाभिर्यत्र।क्रियाविशेषणत्वेनानिसुतनोरदंश
यनंस्यान्निद्राशयनमित्यमरः।एवंचत्वमेवेनाप्रसादयेतिव्यज्यते।यद्वासुरतश्रांतशयनजातिवर्णनमेतत्॥१४३॥
सखीनायिकासक्तिविशेषंनायकंप्रत्याह॥आरायेति॥अनल्पवद्भद्रव्यंगृहीत्वानायकवासःवस्त्रंदत्वानयारजक
गृहिणीपाणेवंचसंसारनिर्वेदिकत्वंतस्याइतिभावः।सुग्धासुंदरीमुग्धाच।कतिपयैर्दिनैर्निस्त्रिंशद्गतद्रव्याकृताएव
चवसनदर्शणमात्रेणधनव्ययमपिनगणयतितत्रकावार्तात्वदंगसंगइतिव्यज्यते॥१४४॥कस्यचिद्दुष्टस्याधिका
रदापनायप्रयत्नशालिनंप्रतिकश्चिदन्योक्त्यावक्ति।आस्तामिति॥अस्यपूगनरोःदोहदंफलजननार्थमितिभावः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंचान्यफलाभावइतिभावः। उद्वेगघोदात्तश्रृंगः क्रमुकइत्यक्रम्यअस्यतत्फलमुद्वेगमित्यमरः। अधिगच्छजानीहि
एवंचैतस्याधिकारेसंपादितेतद्वेगएवभवितेतिध्वन्यते। २४४॥ उद्वेगावलंबनपुरःसरारब्धकार्यस्यावश्यमनर्थजन
कत्वमितिकश्चिदन्याक्तावक्ति॥ आरब्धमिति॥ भमरेः एवंचेतादृशोयोगशालित्वंयुक्तमित्यावेद्यते। यत्द्विजिह्वं
सर्पे। पक्षेतात्कालिकान्यथावादिनं। स्वहस्तयित्वास्वकरेविधायपक्षेस्वाधीनीकृत्यअद्विमथिनंआरब्धंतस्यप
रिणामः उचितएवतत्विषमदाहकृत्वादितिभावः। विषंजातंउत्पन्नं। एवंचयथाद्विजिह्वावलंबनेनसमुद्रमथने
विषमभवत्तथाउद्वेगावलंबनेनारब्धकार्यपरिणामसम्पगेवफलभावीतिव्यज्यते। यथास्थितेवकारयोजनत्व
न्यरत्नोत्पत्तिश्रवणादसमंजसं। यद्वाभमरपरिणामप्येतादृशावलंबनपुरस्सरारब्धकार्येषुतादृशमभवतान्यवानी
कैवतिव्यज्यते॥ २४५॥ आवर्जितेति॥ आवर्जितासंयमिनाकेशपंक्तिर्यत्रश्वासैः उत्कंपोयोस्तनोतयोरर्पितः एको
भुजोयत्रशिथिलमंशुकंयत्रस्त्रावियशास्वानधीनातत्वर्यस्यास्तस्याः एवंचनिःसङ्गागत्वंध्वन्यते। शयनेस्मरामि
स्मरतश्चाननायिकास्वापवर्णनमेतत्॥ २४६॥ नायकोनायिकांवक्ति। आम्रेति। चूतांकुरः अरुणश्यामलाचरुचि
दीप्तिर्यस्य। अस्थिकर्कशेपरिभागस्तनोनिस्तनः। हिस्तनस्तस्यति। नवोचूतनायःकमठः तस्यपयस्वपरपृष्ठास्थि
तस्माद्धर्धनिःस्तनमूर्ध्वं। एवंचाम्राङ्कुरोत्पत्तिकथनेनकमठार्भकस्मारणेनशाद्वलकालागमनोपन्यासेननेदानींते
मानविधानमुचितमितिव्यज्यते। यद्वाआम्राङ्कुरायामित्यादिनाप्राक्तनप्राक्तनभावशंसनेनावश्यंपतिस्तेसमाया

339

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पतीति सखीचिरविरहखिन्नानायिकासमाधत्तइत्यर्थः। केचित्तु व्रीडाकरसंस्थानसादृश्यावधारणेनसामान्यवनि
तामुपहसतिकश्चिदित्याहुः। यत्तु नायिकाचित्तव्याक्षेपपरमिदमितितत्रेनापिनायिकाचित्तव्याक्षेपासंपादना(
द्वात्स्यायनादिभिरकथनाच्चानुचितमित्याभाति। एवंदरस्फुटिभइत्यादिप्राकृतगाथापियोज्या॥१४७॥ कश्चित्कं
चित्प्रतिवक्ति। भ्रूभंगुरेति। भ्रूभंगुराभ्रूटिलकटाक्षा। वक्रगुणवशीकरणनादिशालिनी। यद्वा तेनकुलरक्तरूप
शालिनी। दीर्घाकर्णितप्रसरा। भ्रूलादप्रदा। सुखदाप्रियायादृष्टिः। पक्षे कुटिलाभ्रूवक्रतरसूत्रैर्महती। यद्वा वक्र
तंतुमयी। लंबायमाना। मधुरवस्तुदात्री च। याचनायोग्यत्वेदृढत्वे। हरतोपिकार्यसंपादकत्वेभवश्यजनलोभनीयत्वं च
क्रमेणोभयत्रयोध्यते। मदीयमनःकर्षति। एवंचनममापराधइतिभावः। इदमत्स्यइदपदेनस्वस्मिन्नगामीयमावे
द्यते। बडिशरज्जुरिवबडिशमत्स्यवेदनमित्यमरः। एवंचयथाबडिशरज्वाहृतमत्स्यस्यइदोवस्थितिरसंभविनीत
थापियादृष्ट्याहृतस्यमच्चेतस्याप्यवस्थितिरितिव्यज्यते। तेनचात्तानशून्यत्वंतेनापिनडपवेशपात्रमहमिति॥१४८॥
नायिकासखीनायिकंवक्ति॥ आलपति॥ यथायथाशक्तिसितथाभालपत्वन्मनसियदायातितथयहृदवाच्यवि(
चारमाकृष्याइतिभावः। इदंसुकृतवनममेतिभावः। यद्वानात्यस्यसमीचीनस्यकितवधूर्तएवंचेतादृशवल्लभायोग्य(
त्वंतवेतिभावः। किमपवारयसिगोपयसिउक्तानेतिवदसीत्यर्थः। यद्वायथायथासमाधातेशक्यंतथाकथनरचनां
कुरु। एवंचतत्रनास्माकमास्थेतिभावः। एवंचगोपनेनकिंसर्वमेवास्माभिस्त्वद्दुःखंज्ञायतइतिव्यज्यते। स्त्रीमात्रकल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कभूतेयंमत्सखी। एवंचान्याभिर्नैवंविधंसोऽहंशक्यमितिभावः। जीवितार्थंकारीना। एवंचत्वदनालोकनेनतस्यामरण
मेवभावीतिभावः। सुभगकथमन्यथैतादृशीप्रियाप्राप्तिरितिभावः। एवंचेयंजीवितमात्राभिलाषिणीत्वदीयमुतादृशा
दुश्चेष्टितंसहतेनान्यथैवंसह्यमितिस्वसखीसक्तिर्नायकेतस्यांचेतरनायिकाधिक्यव्यञ्जनेनचतथाविधायातस्यांत
वैतादृशाचरणमत्तचित्तमिति॥१४९॥काचिन्नायिकानायकंप्रत्यन्योक्त्यावक्ति॥आस्वादितोसीति॥मधुलिप्तक्षुरलि
प्तपदेनोपरितनमाधुर्यबलाद्व्यज्यते। क्षुरपदेनक्षतजननयोगित्वंध्वन्यते। मोहात्। भ्रमात्आस्वादितोसि। भवतःवदन
स्यमाधुरीवतखेदेविदिता। एतदेवाह। रसनाक्लेदायपरंविजानासि। एवंचकेवलंवदनमाधुर्यमात्रेणपरकीयंवाकत्र
सरंखंडयित्वानदीर्घंकरोषीतिव्यज्यते। यद्वाप्रीत्यारंभएवैतादृशंत्वयाकृतमतोयेत्वंगतिरत्यंतदुःखदेवभाविनी
तिनानस्त्वंगतिमहंविधास्यतीतिव्यज्यते॥१५०॥अनास्वादितनायकरसांसामान्यवनितासखीवक्ति॥आकृष्टेति॥
आकृष्याभवलंबनेनेत्यर्थः। पक्षेविपर्देनभग्नंकटकंवलयंपक्षेसैन्यंयस्य। एवंचालंबनमात्रेणभंजनादेत्वप्रतिपा
दनेनवलयेतिननीयस्वद्योतनेनकामिन्यामतिकोमलांगीत्वंद्योत्यते। प्रकृत्यास्वभावेनपक्षेप्रजाभिःकोमलंमृडप
क्षेसोऽप्यसुभगस्तोभाग्यपराजितनवभुजमृणालंस्वभावकोमलत्वेपिमृणालरूपत्वप्रतिपादनेनातिकोमलत्वंध्वन्य
ते। यद्वासंलापनोदकत्वमात्रमत्रकेनध्वन्यतेयाद्यमदनस्यराज्यमिवएवंचयस्यतवपाणिस्पर्शोभवितासमदनमही
पतिरितिव्यज्यते। तेनचत्वंरतिरूपेतियद्वावलाकृष्टकरांसामान्यवनितामालोक्यतत्सखीवक्ति। भग्नकटकमित्य

340

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेनबलयार्थमेतस्माद्दसुयाग्यमिति व्यज्यते। धन्येनधनवतीत्यर्थः। केनसुखेनयाग्यं एवं चान्येन नष्टहीतंशक्य
मितिभावइत्यर्थः। अविवाहितकांचित्काचिद्वक्तीत्यपि॥ १५२॥ कश्चित्कांचिद्वक्ति। आरुहेतिहूरआरुह्यप्रसाद
शिखरमितिभावः। अगणितरोहःदुःसहः पक्षेचर्मसंवेधीक्लेशः यथास्वंआत्मानंप्रकाशयंतीमासुतनुहर
सिस्वाधीननानयसिवातमतीकुनपटीवातातुकूलगमनजनकवस्त्रे। वहित्रमिवनावमिववहित्रपदेनशील
त्वमावेद्यते। एवंचत्वद्दर्शनेनाहमितःसत्वरमागतएवत्वंवहीतिव्यज्यते॥ १५३॥ केषांचिदाश्रयेणकांचिदपकृ
तंसुयतेकांचित्कश्चिदन्योन्यावक्ति। आयासइति॥ हेवेतसिकस्यमासिकस्यएवंचेतस्यमांसादानमशक्यमि
तिव्यज्यते। वेतसिकःमासिकश्चकादिकश्चसमंत्रयं। सारमेयुःऊकरः। आयासुःश्रमः परस्परहिंसाप्राणनिग
मफलकोव्यापारः। नवसारःसारधृतनान्यदितिभावः। एतदेवाहत्वामपसार्यहरीकृत्यबलादितिभावः। ए
षःऊरंगःहरिणःएवंचकृपार्हत्वंधन्यते। अधुनेवाएवचपश्चात्प्रतीकारभावोव्यज्यते। अन्यमासिकात्तुयापि
भिःविभाज्यःविभज्यग्राह्यइत्यर्थः। एवंचेतादृशात्तुचितकायिकरणेनवनकिंचित्फलप्रत्युतदुःखादीतिईदृश
नविधेयमितिव्यज्यते। १५३॥ कश्चनकस्यचिदन्यकस्यचिदोत्पमन्योन्यावक्ति। आनयतीति॥ कोमलायुकलमा
स्तेषामावल्यःनासाकवलनेउन्नरलःउत्कंठितःहरिणःआत्मानंप्रापयत्रिवनवासुखमित्यर्थः। एवंचधृतत्वंधन्य
ते। पथिकतनहरणंपथिकपदेनविरहिणत्वंद्योत्यते। नरुणपदेनकलमणापिकाष्टहरणीयत्वंव्यज्यते॥ कलमाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शालिविशेषाः तद्रक्षणकर्त्रीः सविधे आनयति । एवं चकलमगोपिकायाः पथिकतरुणसङ्गोत्थयंकलमभक्ष
णसुखेन करिष्यामीति धियेति भावः । एवं चस्वार्थप्रवणतया ऽनेनैतस्यादौ पंक्रियनइति मन्यते । यद्वा मृगोपिस्वा
र्थमेतादृशं कर्म कर्तुं जानाति तत्र किं वाच्यं मनुष्यरूपायास्तवेति नाहमिदं कर्म जानामीति वादिनीं कांचन प्रलोभ-
पुरःसरं काचिद्वक्ति । यद्वा यस्या एव स्वार्थकासेवमदीयदौत्यं करिष्यतीति काचित् काचिद्वक्ति । यद्वा मृगेणापि गोपि
का कलमभक्षणं तरुणसंगतिरूपोपकारस्तस्याः क्रियते त्वया तु न न्यथेति काचित् दूतीमुपालभते ॥ अथवा स्वार्थ
पुरःसरतयेतादृशं कर्तुं शक्यमिति काचित् दूतीं काचिदन्योक्त्या वक्ति ॥ २५४ ॥ किं त्वयोताशमकारियेनायमधुना
न्यादृशं वक्तीति वादिनीं सखीं नायिका वक्ति ॥ आसीदिति ॥ अयं नायकः यदा आद्ध एवमद्विषयकरसवानेव आसीत्
तदा आहतापि किमपि किं आह अवादीत् नेत्यर्थः अयमेव तियोजनावाएवं च सर्वमेतन्नवेव प्रत्यक्षमिति व्यज्यते । ए
षस्त्यपिपाठः । सांप्रतं अधुनानिष्ठुरभावात् प्रेमाभावात् पक्षे शुष्कत्वात् । कट्टनिरटति । पटहश्च । आनकः पटहो स्त्री
त्यमरः । एवं चनमम अपराधः किं त्वयमेव निष्ठुरत्वादेवादृशं वक्तीति ध्वन्यते । पटहोप्याईस्लाडितो नशब्दं जनयति तद्व
दिति भावः ॥ २५५ ॥ तच्चेष्टितमिदमाकर्ण्य नायिका त्वां किं किं न करिष्यतीति वादिनीं नायिकासखीं नायकोवक्ति ॥
आज्ञाकारइति ॥ यद्वा यदित्वमेतस्याः सर्वदाज्ञाकारी सितदीयं सुखराभविष्यतीति वादिनीं नायको वक्ति । आज्ञाकरो
त्येतादृशः ताडनं परिभवस्तिरस्कारः ताडनापेक्षया तिरस्कारो ऽतिसहत्वे ध्वन्यते । यद्वा ताडनजन्यपराभवः एवं च वचन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यपराभवस्याकिंचित्करत्वंव्यज्यते । एतत्सहनअस्याः नायिकायाहृदयस्यतेपिप्रत्यक्षवत्निर्देशेनसर्वदातद्गतमनस्क
त्वंतेनान्यादृशाचरणाभावोव्यज्यते । अहंअस्मिशीलेनस्वभावेनशीतलासौम्या एवंचस्वभावस्यहरीकर्तुमशक्यत्वेन
मदपराधनिवेदकस्यवृथाश्रमवतेतिव्यज्यते । तिनत्वयातत्रकिमपिनवाच्यमिति । इयंप्रियेतरदप्रियेवक्तुमपिएवंचक
र्तुंनेतिकिमुवाच्यमितिभावः नवेद ॥ २५६ ॥ एतस्मादिदंभविष्यतिनवेत्यविचार्यकार्यकारिणामन्यत्रयाकाचिद्वक्ति ।
आधार्यति ॥ दुग्धस्यकलशपात्रंमंथानमाधायश्रांतादोलनयस्याः सागोपांगोपस्यस्त्री । एवंचविवेकविधुरत्वंधन्य
ते । एवमपिनप्राप्तः परिजातवृक्षोयया सादेवोदोषंनिवेशयतिस्थापयति । एवंचयथादेवैः समुद्रक्षीरमथनेनपारि
जातोलब्धः सचकलहेनसत्यभागायाः दत्तस्तद्धिमयापिक्षीरंनिर्मथ्यतेसप्राप्यसत्यभामाद्विकयाभवितव्यमितिक
तोभाइक्षीरमथनेतदप्राप्यादेवंनिंदतिनस्वमोक्ष्यमितिभावः । एवंचयतोयद्भविष्यतीतिनिर्णयस्तत्रैवतदर्थेप्रवृत्ति
रुचितेतिधन्यते । यद्वतस्मान्ममसुखंभविष्यतिनवेत्यनवधार्यकस्मिंश्चिदासक्तिंविधायतदप्राप्यादेवंनिंदिकाका
चिदन्योक्त्यावक्ति । यत्रपारिजातंनवनीतमित्याहतत्पाकोष्याद्यश्रवणादसम्यक् ॥ २५७ ॥ काचिन्नायिकासाध
त्वंखस्यसखायैवक्ति । आस्तामिति ॥ निवेदयितुंयोग्योडविनयोयस्यएतादृशेपिमयिस्तीति । एवंचवास्यकथनीयत्व
मपराधेधन्यते । मानः आस्तांनकृतइत्यर्थः नकेवलंमानासेपादनंअपितुसखीमुखलोपदंकथनाद्वैतायाय
तिक्रथनंवा । नकृतइत्यर्थः मदपराधस्येतिभावः । शिथिलितःरतिवेधगुणानांगवोयायासातुतनुः ममलज्जिताए

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंचयदिमयि गुणास्थलदानेनान्यत्रासक्तिः कथं कर्तव्येति धियासंजातलज्जामांप्रत्यभूद्दूतोनमानमकरोत्रवासखी
मकथयदिति भावः अथवा सापराधत्वेन ममलज्जायोग्यत्वेपि सेवस्वस्मिन्गुणाभावशंकया सलज्जानमानादिकमकुर्वे
दिति भावः। अथवा ममापीति यथास्थितएवापि। एवंचान्यंप्रति लज्जाकरणादिति किमपूर्वमिति भावः। यद्वा निवे
दयितव्ययोग्यो मम्मेव मदीयोदुर्विनयः सोपि लज्जयामांप्रति अपिनोस्तवकावार्तान्यकथनादेरिति भावः ॥२५८॥ काचि
त्प्रियागमनोत्सवेनेति कामित्याप्तैः तडुलाशुज्वलपिष्टद्रवलिप्तकरतलादिना चित्रकरणमंगलागानतूर्यातर्पण
विधानमन्यजनभीत्वास्नानावसरएवावर्तीदिक्ष्मनाकरोतीति काचित्काचिद्वक्ति। आवर्तेरिति ॥ डिंडीरपांडुरफेन
श्चेतः डिंडीरोब्धिकफः फेनइत्यमरः। एवंचतंडुलादिपिष्टद्रवसाजात्यं ध्वन्यते। आवर्तैः स्यादावर्तोभ्रमाश्रमः। तैः एवंच
करतलक्षतचित्रसात्यं व्यज्यते। आतर्पणस्पर्शाभादधानाऊर्वतीशुक्लरितसशब्दक्षतसलिलंयथा एवंचेतध्वनिनास्वगा
नकरणातिरोधानमावेद्यते। यद्वा सलिलध्वनिमिवगानत्वेन संपादयतीत्यन्यंतजनभीतिमत्वमावेद्यते। नच्चात्यंतचा
तुरी। सुरसाएवंचरसातिशयवत्वादेवंतादृशचरणप्रवणत्वमितियोज्यते। प्रियसंगमहेतुकमंगलगायतिनायिका
चेयंपरिकीर्या ॥२५९॥ ॥इतिश्रीमद्गोदावरीपरिसरालंकृतपुरापत्तेभस्तिविराजमाननीलकंठपंडितनंदनं
बालोपंडितात्मजंतिमाजीपंडितागजानेनपंडितकृतेगोवर्द्धनसमशतोव्यंगार्थदीपनेभाकारब्रज्याव्याख्यासमाप्ति
मगात् ॥ ॥रात्रिरतश्रमखिन्नानायिकासखीशिक्षयितुंवक्ति ॥ इयमिति ॥ इदंतवदिनिद्रासपत्नीवउद्भूतिंगमनं

342

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्षेउल्लसतांहरंतीनेत्रनिकोचंनपनसंकोचंभालस्यादितिभावः पक्षेनेत्रविकारद्वेषादितिभावःविदधतीपुरतः
तवतिभावः।एवंचत्वद्भीतिशून्यत्वद्योत्यते किंवदतिइतिनजानीमः।एवंचयथासपत्नीईश्वरितवत्तामारोपयितुंसम
र्थीनथेयंतवदिननिद्रेत्यतोसुचेनामितिध्वन्यते।यद्वानेत्रसंकोचंभयात्तवकुर्वतीसपत्न्याःशैथिल्यशङ्कयेनतिभा
वः।तवदिननिद्रापुरतःभयेकिंवदतिवदिष्यतितत्रविप्रश्लप्यथः।एवंचेदानीयथातथासभाहितशक्यमयत्वति
ष्ठमेवानयाभावीतिध्वन्यते।नायिकाचेयंपरकीया॥१६०॥इदमिति॥इदं उभयभिन्नोउभयपार्श्वेसततंहारगुण
स्तदंतर्गतःएकऊचसऊलोयस्मिन्नेवंबालायाःमुग्धायाःवपुर्गुटिकाधनुरिवगुटिकाशस्त्रमिवस्मरःअपातिवेक
क्षेपिकमालांतर्गतऊचसुऊलत्वादितिभावः।१६१॥व्यवायस्थैर्यायकांतचित्तंव्याक्षेपुंनायिकावक्ति।इहेति॥
इहशिखरीवृक्षःतरुशैलोशिखरिणइतिअमरः।तद्विलंबचरालंबनिकुचिकिलेतिपाठः विनोदेनदरंईषत्तर
लंचंचलंवपुर्यस्यतस्मिन्तरुहरिणशाखामृगेभ्रोभयपदयोपरिइतिसहत्वात्विहर्गोनिजंघत्रीडस्थानं।ऊ
लायोनीइमस्त्रियामित्यमरः।तद्भ्रमेणपतितंभ्रमिलषतिइदंपश्यएवंचव्यवायस्थैर्यायेतादृक्ध्यानंविधयमि
तिव्यज्यते।उक्तंच·वानरचपलंध्यायेद्वृक्षशाखावलंबिनं शाखामृगमतिचपलंसितिरुहविहितंविचिंतयन्त्या
नः।अपिमीणसुखपर्यंतमासंवीजंहिनागलतीति॥१६२॥अन्यांगनाविलोकनेनमानवतीनायिकानायकोन्य
थासिद्धऊत्कंठलेनप्रसादयति।इत्युरिति।हेसतनुइक्षुःनयाप्रवाहःगृतंमानग्रहश्चतवेयंभ्रूलतिकांचभंगेभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धिकरसभावहति। अत्र भंगरसशब्दौ क्रमेण दंतचर्वणीयत्वातिशयसेत्वादिवंधनपराजयपरित्यागवक्रतानिष्ठतानि
ष्ठतातिशयजनाधिकाक्रीडनाधिकोत्साहकषायितत्वस्वानुरागातिशयतत्प्रीत्यतिशयचमत्कारविशेषार्थकौ।
एवंचत्वदीयभ्रुकुटिलभ्रुकुटिदृशनेमप्राधिकंकत्वमुत्पद्यतइतिव्यज्यते। यद्वानवमानग्रहः भ्रूलतिकाचएवंचमा
नभंगमिथ्याभ्रुकुटिलतासुखावहानवास्त्रकोपेनविहितेतिध्वन्यते। हतिपदस्थानेतइतिपाठेसुतनुदुःखः न
दीप्रवाहः भूतेचभंगेअधिकरसभावहति। अत्रामुकस्येतिविशेषानुपादानात्सर्वस्येत्यर्थोलभ्यते। भंगरसशब्दावत्र
प्रागुक्तार्थौ नेमानयूहः भ्रूलतिकाचभंगेतरंनवाविनाभंगपदेनाधिक्येलक्ष्यतेनचोद्धत्यंव्यज्यते। एवंचभाधिको
कौटिल्येऽस्मभयत्रार्थः। अधिकरसंशोभात्कर्मेतवभावहति एवंचेतादृशातिदायितमानभ्रुकुटिलभ्रुकुटीकर
णंचतवोचितंनान्यासामितिव्यज्यते। इतिसनिंदनायकसखीमानिनीवक्तीत्यर्थः। यद्रूपदेनचावश्यप्रतीकार
करणयोग्यत्वंध्वन्यते॥६३॥कश्चिन्नायिकावक्ति। इदोरिति। इदारिवरवंचसंतापापनोदकत्वेतेनचालिंगनार
हत्वंध्वन्यते। अस्यनायकस्यपुरतःअयेयत्रयेनविमुखीपरिवर्तितवदनापक्षपराङ्मुखीसापचारणक्षतावर
णपक्षभंतर्हिसहिताचांद्रातवोतत्वादितिभावः। भ्रमसिइतस्ततोगकसिपक्षेचंचलनादितिभावः। त्वयाका
यथेवकिंनुडिरितंकृततत्कथयएवंचसर्वांगीणसंतापापनोदकसंमुखनायकपुरतोवैमुख्यचलनव्यवधानसंपा
दनादिप्राकृतनपापजनितमितिभावः। एवंचेतत्सर्वंपरित्यज्यविगतभीर्नायकमालिंगयेतिव्यज्यते। ६४॥ कां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चित्कांचित्रिशृङ्गीतमुद्यतामालोच्यनेमतिकांचिदन्योक्त्यावक्ति । इहेति । कपरजन्यकुलकेनतरलितांचंचलतांप्रा
पिताभन्यत्रस्थापितेत्यर्थः । एवंचनकथितपदत्वेहकथयाणलादृशाइहएतस्यांएवंचविश्वासानहेत्वंव्यज्यति । हेकुरंग
हरिणएवंचक्षानानाहेत्वंधन्यते । विश्वासंइत्येकुलकासकृद्गीतिविधेयेतिभावः किंकुरुषे तवरभसेनसरलताचच
लताप्राप्ताएवंचत्वत्सरलतेवतवबाधिकेतिभावः । इयंव्याधवधूः एवंचहिंसकत्वातिशयोद्योत्यते । बालधीपुच्छवल
तेसनिहिताभवति । एवंचेयमधनेवत्वानियहोष्यतीतिनेतस्यांविश्वासाविधयइतिव्यज्यते ॥१६५॥ काचिन्महतर
नायकसंगगर्वभाषिणीकाचिदुपमान्योक्त्याकाचित्प्रतिवक्ति ॥ इहवहतीति ॥ वहुअत्यंतमहोदधिहृपंविभूषणंय
स्याःसायद्वावहीमहोदधिविभूषणहृपालक्ष्मीरितियावत्ः इयंउर्वीपृथ्वीपक्षेत्रेहा । मानस्यपरिमाणस्यपक्षेसर्वो
त्कृष्टताभिमानस्यगर्वंइहभवत्समक्षेनमत्समक्षमितिभावः । पक्षेइहलोकेवहति । कमवभूतेदेवस्यकंकपूहृप
भगवतःनिखिलंसमग्रंपृष्टमपिनाप्नोतिएवंचसर्वशरीरव्यापनंकृतिभावः । एवंचतस्यास्तत्पृष्ठावलोकनमपिदु
र्लभंतत्रकिमुवाच्यंतत्संगमादिरितिव्यज्यते । तेनचेयंभवत्सविधंमिथ्यागर्वमुद्वहतीति ॥१६६॥ कश्चित्सखाय
वक्ति ईर्ष्यति ॥ तस्यानिजपतिसंगेविचिंतयन्ईर्ष्यया भस्मीभूतायोरोषस्तेनज्वलितःसुतप्तः । ज्ञातवसनंयज्जवनं
तच्चिंतनेनयःसोद्वानंदस्तेननिर्वाभिसंतापंप्राप्नोमि । एवंचतदीयनद्याविधजवनध्यानादेतादृशानंदस्तत्रकिमु
वाच्यस्तत्प्राप्तावितिभावः ॥१६७॥ काचिन्महत्यारिशृङ्गीतेयमतस्त्वयेतस्यामासक्तिर्नकार्येत्यन्योक्त्यावक्ति । ईश्वरेति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महादेवकृतांगीकारेणउचितोमोहोभ्रमःयस्यएतादृशत्वेमहादेवस्यधन्यत्वमेवेतिपराणादौपक्षेईश्वरोमहा
नृतदंगीकारेणउचितोमोहभ्रांतिर्यस्य॰एवंचमहत्परियहादेवास्यांसमीचीनत्वभ्रमणसक्तिनैवास्तविकगुण
वत्वेनेतिभावः।अस्याकलिकायांमधुपएवचदंतग्राहकत्वेनपाठांतरेनगुणमार्गणमुचितंतवतिद्योत्यते।यद्वाश्रीम
त्वमुधाकिमिति पतसि।यतोऽयंकनकाभिधानमेवसारोयस्याः एवंचार्थश्चूत्यत्वंव्यज्यते।वीतरस्याअविद्यमानमकरंदा
किलतस्यकलिका।उन्मनःकितवाधूर्तोधत्तूरःकांचनाह्वयस्तस्यभरः।यद्वाकितवः।धूर्तः एवंचेतादृशाचरणमनुचित
मित्यावेत्यावेद्यते।कालिका।एवंचमहत्तरस्यानुरागवत्वादवास्यामुन्मादमात्रजनिकायांनायिकायामासक्तिर्नविध
याकितगुप्यद्यालोकत्रनेतिव्यज्यते॥१६८॥वापीतविधकियद्भिःपरिहृतांकांचनहृद्याकश्चिद्भुक्ति॥ईषदिति॥ईषतभ
विशिष्ट।जाडिमशत्यंपक्षेजडत्वंयस्याः शिशिरत्वोसमाप्तमात्रएववसंतादावित्यर्थः।भंगेरवयेःपक्षेगुणभूतःचिरंनि
भरंअत्यंतंनवयौवनातन्वेवावापीनिषेव्यते।एवंचेतादृशगुणभूताभापिसमीचीनाशक्तिर्व्यज्यते॥१६५॥इतिश्रीमद्भा
दावरीपरिसरलकृतपुष्पस्तेभास्थितिविराजमाननीलकंठपंडितनृजवालोपंडितात्मजनिसाजीपंडितांगजानंत।
पंडितकृतेगोवर्द्धनसप्तशतीव्यंग्यार्थदीपनेकाव्यज्याव्याख्यासमाप्तिमगात्॥ ॥सखीनायिकालोति॥उल्लसितेति।
उल्लसितभ्रूपेधनुःपक्षेभ्रूसदृशंधनुर्यस्य॰मृगुलाभाकर्णांतनेत्रार्थः।पक्षेमृगुनाम्नाराज्ञा॰लोचनेननेत्रेणपक्षेभा
लोचनेनकथमन्यथाव्रजनावस्थितिरितिविचारेण।रुचिरांगी।महांतःश्रेष्ठाः पक्षेमहापरिमाणशालिनः।अवला
अपिचापल्यशून्याधीराइत्यर्थः।पक्षेपवनाःकेनचंचलभावे।आनीताःप्रापिताःएवंचत्वत्कटाक्षविक्षेपमात्रेणके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केनधैर्यपरित्यज्यविह्वलाजाताइतिभावः।पक्षेमहीधरव्याप्तंमहीमालोष्टयुराज्ञाइतस्ततःपर्वताक्षताइतिभावः॥१०॥
मत्प्रसादादेवतेधनिनःसंवृत्ताइतिकाचिद्वक्ति।उपनीयेति।यस्यानितेवैकटकेपक्षेपश्चात्तेनिनवश्चतस्मिन्भुजंगंसर्वं
पक्षेविटंउपनीयप्रापयन्विबुधैर्देवैः।पक्षेविशेषज्ञानवद्भिः।उच्चैःश्रीः।अलभिसमंदरगिरिः पर्वतः पक्षेमंदरगिरि
रिवएकः।एवंचान्येनिरर्थकाइतिभावः।गरिमाणंगौरवंसमुद्वहन्उएवंचसन्निनवप्रसादेनतेश्रीमंतइतिव्यज्यते।
यद्वाकस्याश्चिन्निदर्शनंप्रदर्शकाचित्काचिद्वक्ति।एवंचसेवगर्वंकरोतुनवतुनवकरणमनर्थकमितिव्यज्यते।१२॥
नैषसमयोजारसविधेगतमितिकाचित्काचिद्वक्ति॥उल्लसितेति॥उल्लसितेलांछनेवस्पज्योत्स्नाकौमुदीवर्षतिअ
सौ।सुधाकरश्चंद्रःस्फुरति।आसक्तःचरणोयस्मिन्कलत्वेनलांछनवतासादृश्यं।प्रकटितंक्षीरंयेनक्षीरपदेनज्यो
त्स्नावत्सादृश्यंशकटइवअसुरविशेषइव।एवंचेतत्समयगमनेलांछनेनवसंभविष्यतीतिव्यज्यते॥१३॥सुमनो
गतंकाचित्काचिद्वक्ति।उपचारेति॥किंनवस्पृतेस्पनेपूर्वप्रसिद्धाउपचारेणअनुनया।प्रसादनानिएवंचनवा
स्तवाइतिभावः।यद्वोपचाराः॥अनुनयाश्चसख्याः।एवंचतद्वचनदूरकरणायोग्यत्वंध्वन्यते।वचनेनएवमेवमा
नस्त्वयासंस्थाप्यः।क्षणोत्तरमवत्यमयंसत्यंतसवश्योभविष्यतीत्येवंरूपेणउपेक्षिताः।अगणिताः।एवंचस्व
स्यापराधशून्यत्वंध्वन्यते।अधुनासनिष्ठुरमपिपरुषमपिएवंचसमीचीनभाषणंहरणपात्रमितिभावः।यदिवदति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्दिकैतवात्कलहकपटाद्यामिगच्छामिभर्त्तारंउद्दामिनिभावः। एवंचाधुनातेननथौदासीन्यंवालंवितंयथान
निष्ठुरमपिवक्तियेनकिमिन्येतादृशंवदसीतिवक्तुमहंगमिष्यामीतिभावः। एवंचाधुनाकोप्युपायस्तादृशेनशति
चिंतातिशयोयोत्पते।१२३॥सखीनायिकांवक्ति। उद्वसीति। ग्रीडावति। उपवीततानीतंउपवीतरूपंकृतमित्य
र्थः। मुक्तादामपरिवर्तयंत्याःकंचुकंकुर्वंत्याउद्वसिमुक्तापितस्यवेदग्धंकेनकलितंअपितुसर्वैरितिभावः। एवंचे
दानीमस्मत्समक्षेलज्जांनाटयति। अपरंतुत्वदीयतत्कालीनलज्जाशून्यत्वंतथाविधमुक्तादामपरिवर्तनमेव
सर्वेषांकथयतीतिभावः॥१२४॥नायिकांप्रतिसखीवक्ति। उड्डीनानामिति॥प्रासादात्। उड्डीननामकगति
विशेषशालिताहेतुरूपिपक्षिणांपंक्तिःपवनेनछिन्नाचासौभपविधायेजयंतीमालेवविशेषेणस्फुरतित्वं
पश्यएवंचनायकःप्रासादमायातस्त्वमपिप्रयाहीतिध्वन्यते। यदासंकेतस्थलमिमितिव्यज्यते॥१२५॥अति
तीक्ष्णमतिभिःसरक्षमाणांकांचित्कांचिदन्योक्त्यावक्ति। उज्जागरितेति॥कांचनकेतकिउज्जागरितः। भ्रमितउच्चा
वचपत्रैःनिरुद्धःमधुकराणांप्रकारोयथातत्संवृद्धिः। तवसौरभस्यसमुदायाःमाविकसतुएवंचयद्दृशेनयेषां
मूलाभितस्ततस्तद्दृशेनायभ्रमणरात्रिजागरणादिभवतितेषांउद्यादिभिर्निवारणंतद्योवननिष्फलमितिव्य
ज्यते।१२६॥सखीनायिकांवक्ति। उल्लसितभूरिति। निस्तरंगेअक्षिणीयस्यास्तत्संवृद्धिःनिश्चलेक्षणएवंचचिं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तावत्समभिव्यज्यते। उल्लसितभ्रूः सतीत्वं अतिक्रान्तं निवृत्तं किंचिंतयसि। एवं च निवृत्तचिंतनमनर्थकमिति भावः।
यतो गुडस्येव प्रेम्णः पाकः परिपाकः क्षुद्रस्य नीचस्य पक्षे क्षुद्रायाः मक्षिकायाः अपचारः संबंधः। तेन विरसो भवति
एवं च नीचमध्यस्थे प्रेम्णो ननिर्वाहः इति भावः। एवं च नीचमाध्यस्थे प्रथमतो विधाय पश्चाच्चिंता विधानमनुचितमि
तिद्योत्यते। क्षुद्रासक्तमुत्तरं कथमधुना विधेयमिति संचिंतां सखी वक्ति। एवं क्षुद्रसंबंधे वश्यं प्रेम वैरस्यमिति निधन्य
तेनेन च तत्परित्याग एवोचितमिति कश्चित् ॥१७७॥ कस्याश्चिद्वृतोक्तुकं काचित् काचिद्वक्ति॥ उद्दिश्येति॥
उद्दिश्य इदं विधेयमस्मिन्निति निःसरंती भयात् कोलिसदनात् सखी इयं नायिका कपटकोपेन न वास्तवेनेति भावः।
ऊटिलोक्तो वोयस्याः। भवतं सं। यथा भाहतः दीपो यस्मिन् कर्मणि पतति। एवं भाक्षिपत्सत्याऽपि दित्यजनिर
म। एवं च दीपनाशो नरतोक्तं बंधन्यते ॥१७८॥ स्वल्पबलेपि शांतिशालिनि प्रबलस्य न तथा तेजोधिको भवती
ति कश्चिदन्योक्त्या कंचन वक्ति॥ उदितोपीति। उदितोपि एवं च क्षीणत्वाभावो व्यज्यते तद्दिनस्य यस्मिन् अथवा
तद्दिनेन गहनेन निविडे आकाशे आतपयतीति तपनः सूर्यः न दीप्यते नात्यंतं दीप्तो भवति· कविणा द्युतद्
रेणाद्यर्णेशा रावस्य पृष्ठाजनविशेषस्य शिरसि प्रदीपः स्वः एवं च शीलशीतलेन कस्यापि क्रोधाग्नेराधिक्यमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिव्यज्यते। तेन च शांतिप्रवणत्वसूचितमिति मिति॰ यद्वा सौम्यसमुद्रायेकूरेणानकिंचित्कर्तुं शक्यमित्यन्योन्यया कश्चि
द्वक्ति दीपसाम्यं यथा न पदं अथवा हीनबलसमुदायाक्रांतेप्रबलस्य शनैः शनैर्बलं भवत्येवेत्यन्योन्यया वदति। उदितः भ
पित्तहिनगहने इत्यत्रान्वेतिनभिकाऊः अथवा बहुलरश्मिनिमितहृदयाकाशेनकामक्रोधादेस्तथा प्रसरशतिकश्चि
त्कश्चिद्वक्ति॥१२९॥ उद्गमनादिव्यापारालसान्वेकिमितीतिवादिनीसखीन्यापिकावक्ति। उद्गमनेति। सः हृद्यपूर्वः
भनिशंनिरंतरंहृल्लग्नः हृदयमधिष्ठितः यद्वा भनिशंमीहयतीतियोजनादर्पितः उद्गमने उत्थाने उपनिवेशने स्थि
तोशयनपराङ्मुखोपार्श्वपरिवर्तने वलने वक्रांगकरणे वचनव्यापारे च मोहयति भ्रांतिं जनयति तत्तद्व्यापारास
मर्थीकरोतीतिभावः एवं च तथाविधनायकाप्राप्त्या ममेतादृशदुःखं भवतीतिव्यज्यते तेन च तद्दानयनार्थं यत्नश्चेति।
हृल्लग्नः श्वासउच्छ्वासरोगानापि गमनोपनिवेशनादितत्तद्व्यापारेष्वल्पंतदुःखं भवति। १८॥ कयाश्चित्कटाक्षमात्रेणे
वयोगः संहतशतिकाचिद्वक्ति। यद्वा नहृत्यादेरुपयोगः किंतु कटाक्षमात्रेणैव कार्यं कर्तुं शक्यमिति काचित्काचिद्वक्ति।
उज्झितेति। उज्झितः उपाजितः सौभाग्यस्य मदोपया एतादृशीया प्रकटया ज्ञाभनेगत्र एतद्गीतयोः स्फुटप्रार्थनायां।
सौभाग्यमदः भंगः भग्नार्थनायां मदनबाधेत्युभयत्रापि। भीतिरिति भावः भंगशतिपावे सौभाग्यमदहानिं सोढापिया
ज्ञायां कृतायां तत्फलाभावे भीतिरित्यर्थः भकलिनेमनोयाभ्यां तयोर्भविज्ञानपरस्परामिश्रा हृनोः एकादृष्टिः परस्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गवलोकनेनिस्पशार्थाहूतोऽभयोर्भावसुनीयस्वयंवदति चोत्तरं सत्कृकुरुतैकार्यनिस्पष्टार्थतुमास्मताएवंचकराक्षसान्नेगौवसंयोगः
संवरनःकर्तुंशक्यइतिवाध्यन्यते १८१ यद्यपायंवहुभिर्भुज्यतेतथाप्येकस्मिन्नेवजारेत्यंतासक्तेति काचित्काचिद्वक्ति। उत्तमेति। उत्तमा
यःभुजंगःउत्तमपदेनचित्रास्थिराकरणायोग्यत्वंत्यज्यतेःएवंगः पक्षेसर्पः।तत्संगमेनबंधनेनपक्षेसंभोगेनेतिवपक्षत्वेहेतुःनिस्प
दस्यतिश्वलस्यएवमितिभावःनितंबस्यकरकस्यपक्षेकटिप्रदेशस्यचापक्षेपस्मिन्नपक्षेउत्तमभुजंगसंगमेननिश्चलनितंबोयस्मि
न्एतादृशंचापक्षंयस्यएवंवाद्यत्तवतान्येषांनातरत्तवत्तेभावः।तस्याःकायःदेहःसंदृष्टचक्षुरवविबुधैर्ज्ञानवद्भिःपक्षेदेवैःरत
क्षतःआकृष्यतेएवंचान्यैर्भुज्यमानापिनमनोनिवेषयतितेषुकितुतथाविधजारसंभोगतप्यातस्मिन्नेवासक्तेतिःउच्यते १८२ ए
तस्याःपतिरत्येतजडोल्पतत्वयानभेतव्यमितिकाचित्कंविहक्ति इपनायेति कलमानंशालिविशेषाणांकुडवंपलाजनिमित्तेयाच
नुपनीयसमापेसंस्थाप्यसमयःकपमर्यजाविष्यतातिधिपेतिभावः।इतिकःएवंचमूर्खत्वंव्यज्यते। विकिल्पकेचेद्येवक्षलनेशो
णाश्चारक्तंअर्द्धचंद्राकारंउपसमापेनातंव्याधिरोगंकुर्यतिएवंचेतस्येतत्रखदत्तःद्यातंनाजातिव्यज्यतेतमयेषमागातव्येवे
तिकुडवशब्दःपरिमाणविशेषवाचीतिकेचित् १८३ काचिदग्निडवालयंताजानातिशपितासत्रयामानसतसंभोगंकुर्वताधत्रेतिजदपि
तेनालोच्यमानांसतिहृदंसलानिचारयतिउन्मूकुलितेतिःउत्कृष्टमुकुलवरचरतेअधरपुटंपयातत्सबुद्धिःवादिप्रज्वलनीपफलकारवि
धानादितिनावःभूतेभस्मनःकणानांत्रासनेत्रातभस्मसर्वंधभयेनमीलितेअर्द्धत्रदेशंगयातत्सबुद्धिःएवंवविशिष्टत्रमीलितानाहुम
त्रमवलोकितंयन्यश्यतेतत्कृतेनेरधमइतिवदसीत्यत्राहतेश्वसितेत्रमरोपश्चतसरतिएवंचत्वद्वदनामा + तेःधूमोपिदहनश्चपिना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वद्भिव्यवछेदः विरमफूत्कारणादिति भावः तत्र कमलेत्यादि दृष्ट्वा भ्रमरः परिभ्रमति परंतु न वास्तवं यमभ्रतो नर्थकेन द्वा पाराद्विरमेति भाव
इति निष्कपटः स्मरश्रीधरोन्मुकुलनयनाईनिमीलने फूत्कारमस्य संर्वधत्रासे मस्य साधातं शक्ये परंतु कथमपि श्वसितं न समाहिनुप्रकाश
मयेवते भ्रमरः इत्यध्वमरः पद्मत्वमरंगतिपूर्वेवाय यार्थवार्त्तामाहकस्यास्य यार्थवार्त्तामहतोन कोपि विलंबः। दयितश्वसितमिदमवश्य
मास्यत्येवतवतु श्रीधरोन्मुकुलनयनाईनिमीलनश्वसितानिमानेसंभोगजन्मान्येवानोनविधेयमेतदिति व्यज्यते। यद्वा वहिः प्रकाशना
र्थमादिशंतस्य मस्य मयमेव मरणपर्वुवनं प्रयुष्टोनायिकामवलोक्यतस्य खातङ्कमादवर्द्धनाय वक्ति॥ हे भ्रमिकणात्रासमीक्षितो द्वीक्षा
तिसाध्वृत्यवचनमेतत्। एवंवनमतिकणात्रासेनतवार्द्धाक्षितिमालनमपिवजारचुंवनसुखेदयेनेति व्यज्यते। उन्मुकुलितंचुंवनार्थमिति
भावः। श्रीधरपुरंयेनतस्मिन्दृष्टजगेनविरचुंवनदानार्थमिति भावः। दंतक्षतभीतिंवयमाशंकापरिहरति अपिरवधारणेनकारोप्यत्रा
न्वेति। अपंधमानकिंतुभ्रमरएवश्वसितंअर्थात्तवत्रनुसरति। एवंचनेयंधमलेखोअपितफूत्कारकालानत्वद्वदनसमारणासोरभुल
भ्यमधुकरश्रेणिरतोएतद्दंशमिवेतोवदंतक्षतसमाधेविधातंशक्यत्वेनदंतक्षतभयमयास्यायथेच्छंचुंवनंदेहीतिध्वन्यते। अथवानाय
कहृष्टक्रियंभ्रमिकणात्रासमालिनार्द्धोक्तयनेनचुंवनप्राप्तोकथनेनदायाधरोन्मुकुलनमपिनत्वयावधारितमितिव्यज्यते इतरमे
मं १९६ कंतसविधतयाविधावगापातायातमवलोक्यकुपितांगरहितांनायकःसमाधत्तेत्रयाति॥ हेगरहिति एवंवगरहमारस्यत्वदधी
नयेनत्वमेवमुख्येतिव्यज्यते। यथासरसःसरोवरस्योपरिहंसमालाभ्रमतिनतिनानाजलमंतरेवसतितथाः इयंवीतानुमुक्तपरितोतथा
रणाइत्यर्थः परिभ्रमनेभ्रमतिवंतश्चंतःकरणंप्राप्यवसतिस्वंवैतस्यामर्द्धनसिनाधिष्ठानेनवलत्तेनहतिव्यज्यतेपुनरुच्चैर्नीलानवमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिपाराभागशब्दश्रवंतः १८५ कश्चनकस्याश्चिद्घोवनलुब्धस्तदप्राप्तिविचक्षां प्रतिवक्ति। उत्कंपेति हे सुतंतस्यंचकामुके [illegible]
ज्यते। उत्कृष्टः कंपोपस्थधर्मे यापिछलश्चयोर्दोः साधिकस्यपामिकस्यदृष्टस्तस्तस्यतत्रविपुतः उत्कंपपिछलयदाभ्यांच्यवनादेवंव्यज्यते चोरः
तत्रवंचनंचलयोः एवंचदर्शनयोगपत्वंब्रुवते। तनयोः शिवंकल्याणं श्रा शाक्तेएवंचत्वंचलुवकुभदर्शनसंजातसात्विकभावकंपस्वेदयामि
कशिथिलकरबंधविच्युतचौरस्यैवसुखदत्वेनतदाशात्यशिद्धभाजनमस्मदादीनांत्वत्यंतदुःखदत्वेनशापभाजनमेवभविष्यतीतिचलु
चरतिव्यज्यते। यद्वाडुष्टहृस्युपजाविनएवायंतेस्तनमंडलः सुखयितानात्येवासमाचीनानधिष्ठितिकश्चिद्वक्ति। अथवात्वेलुवकुभदर्श
नमात्रादेवतापात्रांतिहृदेतियथाग्नेत्वमरणमपिनविज्ञायतइतिवक्ति। यामिकस्यकेवलंतत्काधारणमेवबुद्धिरेवंवतद्वज्ञात्रत्कारा
पगमेनमाविप्रमुकोपकज्ञानवदेषामपिनतदनुसंधानमितिव्यज्यते। यद्वात्वयाएत्रावमिसाराहृतमितिकश्चिद्वक्ति १८६ कथा
चननापिकयाकृष्यमाणाचलेनायकंप्रत्यन्योन्यातसखीवक्ति। उद्दिसोयोवाङ्गलेनदर्शितंभुतमूलंयत्रक्रियायोहेतुस्तुक
लपदंत्वमरणघाभुक्तप्राप्तिपातिपादनेनोगमासंगतिप्रत्यत्वेनायकेधनयतितत्रात्यंतस्पृहणायत्वंममसख्याश्रा कृष्यमाणाभवतेः परंतु
त्कृष्टेनुत्तरपदंजुप्रःराजतिएवंवमसखाकरकर्षणेनतवोत्कृष्टस्यानप्रसिद्धिर्जातिव्यज्यतेतेनवेनलकरकर्षणंस्वर्गसुखरूपमितिप्रत्ययं
देराकर्षणात्तरपोचनाहृदुगमनमितिकौकि १८७ त्वद्वारदर्शनेनसर्वेपित्वद्विरामाकोसतातिसखीनायकोवक्तुंब्रुवति। उद्वोयाकुवकु
मौकुभपदंश्राधारकाटिन्येघोतनायतत्रनिहितःनघनेकघाःपुरोभागोक्तावेतनघनंपुरस्यमारःलग्नंश्रुतंपस्पृश्यत्यंतनिन्दोनाचोयोमु
ध्यःतत्सकमायपहृतत्तुल्यःनिम्बदेशेनघ्रेबुनायपलाश्रयतेतत्सकमेहाहातरुणितस्वरःहृदयेदेशुरतिपावनाचाउयतिवंचन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

करोति। अन्योपि संक्रमदाहमार्गे रागं छृतवंचलतामाजनं भवतीति लौकिकं १८८ रतश्रांतेयमिति सखीनायकं वक्ति। न श्वसितेति नृध्वसितः
सुरतसखीदिति भावः। शातदधिति: मुखचंद्रः तस्य मन्मथोपकरणकुसुमामुधेन विधूतं यद्वनं तन्निर्गता। यमकरंदबिंदवस्तत्सदृशा तारोद्गाः प्रस्वे
दबिंदवः स्फुरंति एवं च कुसुमसमसुकुमारतालिनायरत श्रांतेति व्यज्यते। यद्वा तातो यमिति सारसमयरतिसखीनायिका वक्ति। न श्वसितेः प्रा
दुर्भूतशातदधिति: चंद्रस्तत्समापदेन क्षौद्राभ्मदनधनुर्मकरंदस्तस्याः स्फुरंति अर्द्धचंद्रत्वेन धनुस्तुल्यता। एवं चैतादृशसुधाकरसाद
ृश्यसंपन्नः कुसुमधन्वा सज्जः संवृत्तः अतो द्रुततरमभिसरस्वेति ध्वन्यते। यद्वा नायिकोक्तिरियं १८९ काचिन्नायिका नायकाय विलंबागमनन
न्यमानमासाद्य स्वस्वाभिप्रायमिव नायकेन हृदि कृतमिव मानो रात्रिः स्वस्याः वशिष्ठेति विज्ञाय वक्ति। न पनायेति हे क्षणदे रात्रि स्वा
दस्य पन्थमपि अथ च गत्वा च दे एवं चोत्सवदाभावसंपादनमनुचितमिति ध्वन्यते। अ समयविदे समयज्ञानशून्य एवं च पूर्वं त्वया आगम
नमुचितमिति व्यज्यते। प्रियं एवं च दर्शनं पर्वद्योत्यते। न पनापप्रापप्य अ समयविदं रात्रेः स्वाधीनत्वेन कारणानर्हं अतएव दध्मे मानं चकि
मर्थं विरुद्धमिति हेतोः संजातमित्यर्थः दूरं कृत्य कार्यं उपक्रमणं हृदावहृदोपदेसगतिसंपादनमात्रकर्त्रत्वं द्योतयति। चलितासि इत्यपि
नायकमानीयमानमपनीय क्रीडारंभ एवानीतं छृतमिति लौकिकं। नायिका चेयं परकीया १९० त्वत्करस्पर्शनादेव सत्सखीविगतधैर्या सती
मनुसरतीति नायिका सखीं वक्ति। उत्तमेति उत्तमवनितानामुत्कर्षतिरूपः एवं चाधुनिकपान्थनायकाभावेन नायिकासाकिलयिष्य
कतरेति व्यज्यते। पक्षे उत्तमवनिता वटैकामुख्यागतिर्यस्याः आस्कंदितेतो ऊरुजंघे येन येन पक्षे सस्य स्वत्वं घ्नन्हस्तेनैव पक्षे अ ग्रादेनैव स्व
धनकरासरसापयस्त्वं सत्यः धैर्यं हरसि। एवकारेण आलिंगनादौ किं हरिष्यतीति तत्रिग्रहीतिव्यज्यते १९१ काचिन्नायकनिगाहितानंदीयप्रेमयाहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यविन्नांसावाश्रन्योन्यावृक्तिरुरेति। हे सर्वे सहे वस मति एवं चैतदपापपराधसहनेत्वनकिं चित्करिनमिति व्यज्यते। अस्तुनाकपटेनतुटामतो एष्टे
लग्ना अपि रवधारणो लग्ने वैत्यर्थः। अचलापि एवं चावतेजि अलापाश्चांचल्याभावोपदेशापि पेनतत्य इति व्यज्यतो कालं अति चारं यश्रमो
तिपारे यतोनिश्चलासि अतएव कालेमतिवारयेति योजना। कटोरत्वचः एवं चनरहत्व ध्वन्यते। फमरस्य अंके नकिं। एवं चतनजारहपाणगनह
शालिन्याचाचल्यशून्यपात्वयाकर्कशतदंके ग्रामपरापसर्वमेनदीपापराधनातमपिसोढ्वास्थेयमिति ध्वन्यते १९२ इति श्रीमहीदारी
परिसरालंकृतपुत्रभट्टभास्थितिविरचितमानतालकरपंडितनलजवालोजापंडितात्मजनिप्राजापंडितागजानंतपंडितकृतगोवर्द्धनसप्तशतीयगार्थ
दीपनेनकारव्याख्यासमाप्तिमगात नेदंस्वकपोलविलेपाद्वि वातर्यप्रदर्शनस्य उमतोतिसरलतयैव त्रावस्थितिरुचितेतिकाचित्कोचित्
शिक्षयति अनुनेति अजनासरलेन अर्थान्मार्गेणवरणोनिधेहिस्थापपसमग्नानागरणतिपजरहस्यलेपद्वापतिः घोषाधिपः एवं चानेन
मिलत्वं ध्वन्यतेकटाक्षसपाटनेपिएवं चान्यकर्तव्यतादूरापाप्तिति भावः। जकिनातिबुध्यादंउयति १९३ शास्त्रचर्चात्रभवतीति विज्ञापागतक
त्रमामारागचर्चामार्लाच्यकश्चित्वक्तिषभरति ऋषभः स्वरविशेषः वृषभश्च ऋषभावृषभोवृषस्यभरः। अशायतइति पुत्वास्वरज्ञान
वेतोवयंसमागताः एतनस्थलंगोशांतोविस्तिनःवहुमानोयत्र इति गोशंगोस्थानकरतिकोवेदरोपोत्सवादावाभागमलकरणोविधापणानेकु
र्वतातिदेशाचारः एवचनामप्रमात्रादेवास्माकमत्रसमाचानत्वबुद्धिकरुमवदिति भावः १९४ इति श्रीमहीदारीपरिसरालंकृतपुत्रभट्ट भा
स्थितिविरचितमानतालकरपंडितनलजवालोजापंडितात्मजनिप्राजापंडितागजानंतपंडितविरचितगोवर्द्धनसप्तशतीयगार्थदीपनेनकार
व्याख्यासमाप्तिमगात नायकोअधरस्तौति एक इति प्रियावरणगान्वेत्रि एवचविशिष्टवक्तमशक्यत्वेगुणो ध्वन्यते एकोरहः एवंवदे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रत्नवैषवत्तयानान्यथाभावश्राशंकनापइतिभावः। अन्येदेवाःभूयःत्रमयत्रहेतुमाहपन्दरः विषममतंवासमितिविचारयन्गरलमेवपपौरा
वेचप्रियाधरंविनाअमृतमपिविषतुल्यमितियन्यते दिविषद्भक्तकमलाधराधरेत्रमकुर्वाणाःअमृतार्थंचकुर्वाणाजनलदधिकमितिम
न्यानामृताइतिभावः। यद्वाएकोहरःप्रियाधरगुणात्तानवानन्यदेवाःकिंपुनर्मानुषाइतिभावः। यतोयःविषमपिअमृततुल्यविज्ञायदेवपी
। एवंचप्रियाधरपानसंवेधिनिवेदनेविषमप्यमृतंभवतीतिभावः। एवंचप्रियाधरेधिकत्वंबुधानोघोष्यते। अत्रोभयत्रविषगरलपदस्यत
रस्मेवोपादनमुचितमित्यभाति १९५ कांचिद्वप्रियागमनावसरेअपुनरुक्तस्यर्थमंगांकुर्वाणातद्भंगाउभाभ्यावस्थितनायकमवलोक्य
न्यथाचितितस्यान्यथाभवनंदेवाधीनमितिसंवक्ति। एष्यतीति अयंपुनःमाप्तुएतदर्थंपदंगांगमनकालेकारितेतेवकारोननलि
नगरुपतेरवस्थितिःसंहतेत्यर्थः १९६ त्वप्यवासकाशिसेतिसरवानायकंवक्ति एकैकशइति प्रत्येकमित्यर्थः। एकैकशोदत्वाएकैकशोव
दतीतिभाष्यकारप्रयोगद्वयवनशतः। इहेदानामेकैकशोवैधर्मामुच्यतेएकैकशलामवलोक्यपेन्यत्रैकैकशोदुर्लभाइतिप्रशस्तपादभा
ष्यत्वंवप्रलावायवासवदनासमासकल्पदशकुमारप्रयोगश्रेत्यलमत्रविचारेणपुरजनंपुरवधूनंस्पृहणीयत्वंव्यज्यते। अत्रा
णांमालामणीनांसमुदायमिवविलंब्यमानाअवगणयतापत्रैरुच्चंघयंतांश्रेणुहिरिवतरलामेकपिंवमालांप्राप्तमणिमिवत्वांप्राप्यसुभ
गएवंचैतादृशनापिकासक्तिर्नभाग्यंविनेतिव्यज्यते। विश्राम्यनिमेषेदृष्टेघनंनकार्यमितिजापकसंप्रदायः १९७ कश्चिद्घांआलेदखिलोवृत्ते
एकइति॥ सकलस्त्रघुनाकारांकुरुवेनपरपितमसमशक्यंत्रदंडःपरत्वंघुनाकारोहेतुःएनविभर्तिसःस्वहृदयविलोपिस्वपदमलकेर्ष
मिवाभातिसहृदयःहृदयेनसहितःयद्वरेवएकःजायतिएवंवपेत्वादेदानपरिपूरणायाश्रीकुर्वीतिनएवमताइतिव्यज्यते १९८ कश्चिद्विदेश

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्योमनोरथं करोति एकेनेति। एकेनकरेणाचूर्णकुंतलं अलकाश्चूर्णकुंतलाइत्यमरः। अपरेणाचिबुकं चन्नमयन् भारद्वारदे शेप्रेमाति शयेन तावद्
दूरगमनमिति भावः। वाष्पेविरकालानदर्शनादिति भावः। धौताश्रुनिर्यत्रति पर्कचिकुकोत्रमनादिति भावः। तस्याःवदनं पश्यामीति काक्वा एवं तग
दाशकदाकरिष्यसीति व्यज्यते। विगलद्वाणियारे कुंतलविशेषणं १९९ नायिकासखीनायकं वक्ति। एकमिति॥ एकं नान्यदित्यर्थः। जावनका
राणां एवं वत्यागानर्हत्वं ध्वन्यते चंचलस्वभावमपि एवं चान्यत्रत्वदुपादित्यर्थः। जावनकाराणां एवं वत्यागानर्हत्वं ध्वन्यते चंचलस्वभावमपि
एवं चान्यत्रत्वदायानुवंधादिश्रवणोपितस्यात्वदनुवशगदृतिडुर्वैभतरेयमेतादृशानायिकेति व्यज्यतेतेन चत्वयानतांचत्यंविधेयमिति निः
रंतरंतापयंतचंचलस्वाभाव्यादितिभावः। नासेवसावृणका एवं वरानेत्यघोत्पने। निश्वासतुल्यं त्वां श्रुतः वदति एवं वहिस्तथाविधकत्रिप्रवाहुवे
चनविज्ञानश्रुत्येप्यतः प्रेमशांतिस्त्वमिति व्यज्यते १०० नायकप्रेषितदूतीनायिकावक्ति वक्ति। एकमिति हे दूति एकं मम मनः याभाति वदतिनयामा
ति अपरं हृदयं वदति एवं वरं व्यवानगंतव्यमिति संशयशालिनहमिति व्यज्यते। नायिकागमनेसंशयं श्रुत्वासखीवक्ति। हे सुदरि एवं वनायकास
क्तिस्त्वप्यविनेवेति ध्वन्यते। हृतेस्वाधीनीकृतकांतस्यवित्तं यथातेस्यात्तव हृदयं हृदयं चित्तं एवं नायकचित्तस्यतिमग्नत्वेनतेवेतादृशमीदास्यत
इतस्यान्यत्रानुरागित्वेवप्यत्वपादुतत्रतत्रागंतव्यमेवेति व्यज्यते। अत्रसर्वत्रचित्तार्थकथकिंचिदेकपदस्येवदानमुचितमित्याभाति १०१
कश्चित्तल्लिकवधसंगतोति॥ एरंडेति॥ एरंडपत्राणां शयनं यस्याः स्वेदं अर्थात्नायकस्य सुरतातिशयेनेत्यर्थः। जनपेतामहत्वतनतधमि
लतारतिकस्यवधूः धन्यः पुष्टवस्मरसंवधिन्वरंहरतिएरंडपत्रतरिता स्वेदमुत्पादयेतास्य लघुरोमाणां अंगसंगपाति नाधलियोदृशमद
नन्चरणातिमनिकेति वैघकप्रसिद्धिः १०१ इतिश्रीमहोदयवणपरिसरालंकृतपुण्यलंभस्थितिविरचितमानतालकरपंडितनरूजचोलापंडितात्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्निमानापंडितागनानंतपंडितकृतेगोवर्द्धनसमश्रमाच्यांगार्थदापतेएकारवृत्याख्यासमाप्तिमगात इयंप्रतिवेशपासक्तेतिकश्चिद्वक्ति॥
केलानि॥केलिमदनंतत्रोरांएवंचेयमवश्यमनेनभाक्यंतिज्ञानवत्वेध्यन्तेसखामिवएवंचद्वेषश्रूयन्त्वेध्यन्तेप्रापयतिसंयमानमनते
इत्यवगहिणाश्रायैवैशपेत्रपर्यःस्त्रामितेशपयोरित्यमरः॥क्तवतिमतिप्रतिवेशिनाहसितंइयंचमदासक्तयासयत्नाप्रेतस्मिन्संप्रोत्यान्वाया
तीतिनानेनमूर्खेणाज्ञायतइतिधियेतिभावः ५०३ किंचित्कालोत्तरमियंप्राप्तयौवनास्माकमुपपुत्रीभविष्यतीत्यपसाकारिणाकश्चिद्
त्योक्त्यावक्तिकालेति कालक्रमेणाकमनायःक्रोडःसमापदेशःपदेभुनाभ्यंतरंइयंकेतकातिकाश्रीशसातकापीत्यर्थः।अत्रोपवेशकमाहमपा
यथास्याःवृद्धिंतपानपाकेरकोत्कर्षोभविताएवंचेतस्याःयौवनेअनेकडपवचोभवितेतिव्यन्यतेनेनचतत्रोपयोगइतिकरकोत्कर्ष
भवनरूपक्रियान्वयेकदतत्पदार्थेभवितुमनर्हत्वात्संचारिणात्यादिपद्यवदत्रतद्वद्वासमुचितेत्याभाति २०४ वक्तरसमाध्या
तसमाहितामपिसमाधानमप्राप्तामनिनामवुलोक्यनिर्विस्मयहृदयतयासुसंनायकंसुखोपयमतःपरकिंविधेयमितिविहलानापिकाव
क्तिकृतकेति॥कृत्रिमस्यापरंचनपानंबोधयेदितिविधेयोध्वेघनरोषानर्हत्वेबध्यन्ते।मदोबध्यासंधनिषुदृत्तःकर्णायेतएवंचमदीयावा
वगानानाकारिणाःसम्यक्दिरंसंतापजनकाःसंनातंजातमितिभावः।मानावेःदीर्घःएवचत्वापेक्षतकत्वमावेघते।पक्षेतीदृशैःनिम्बासैःकथंप्रेमये
णहृवेधास्मरइवशरैःकिंकिमितिविध्यसिएवंमद्विरिताववागंनसंजातसतएजत्वदापश्चासैःकथमपमवगणितइतिममदुःखमुद्घ्यते।श्वा
सेषुस्मरशरसमतांप्रतिपादनेनसमुत्पन्नमन्मथतीव्रवेदनातिगठितामिमानाहंसुवृत्तात्मातिचयन्यतेपद्मासपत्नीसविधेगतुकामंनायकं
विज्ञापनापिकावक्तिमध्यासुसमदोयश्चासंधनिदत्तकर्णपदेवेयंत्वपिकरिष्यतितदेवमयातत्रगंतव्यमितिधियेतिभावः।निम्बासैरित्यनेनमदो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यनि इंविशायनानयात्वसव्यमिति धीमत्वं ध्वन्यते किमिति विध्यसि एवं च कुले नकिमर्थं गहनमुपयतो सि एवं मेवागतनमयानिवार्यसइति स्वदुः खं व्यं
ज्यतीति श्वासेषु स्मरशरसमतां प्रतिपादनेन वक्तिः क्षेत्रजनकत्वाभावेप्यतः क्षेत्रविशेषजनकत्वमित्याक्षेपते। अथ वा सपत्नामुपभुज्यागतं प्रियाया सु
संनायकनायिका वक्तिहे रमण्यालापमुदायश्वो सध्वनि दत्तकर्णकिमियं जागर्त्तिनवेति विज्ञातमिति भावः निश्वासैः संभोगजन्यैरिति भावः। मांकि
मिति विध्यसि दुःखं दद्यासात्पर्यं श्वासेषु स्मरशरसमतां प्रतिपादने केवलस्वसाक्षिवेदनाजनकत्वं ध्वन्यते १०५ कश्चिद्विदग्धविशेषसंचारनि
रुद्धोपसंचारेनद्भुतमनोज्ञं सामान्यवनितामन्योन्यावक्तिक्तेतिसः प्रसिद्धः निर्मोकएवमर्पकंचुकएव दुकूलः क्ष अलंकारापकर्षणमणि श्रु
तीक्ष्णकालियन्त्रामायः भुजगः सर्पः पक्षेतत्स्योयः विटः तद्रूपनाद्विश्वस्यपमुनेनदिपक्षेयमुनेतिनामग्राम्यासिएवं वतथाविधदुष्टविटसंपर्कस
जातान्योपभुक्तवसनादिसर्वमपहायतद्भावात्मकतत्तनसंसर्गादक्तनान्यादृशमेव सर्वंसहत्तमिति व्यज्यते। पद्मकेनाचिन्महत्तरविटेकनपूर्वालिता
तद्रूपमोत्तरंसर्वं सुलभं सामान्यवनिता मन्योन्यातत्प्रशंसनपुरःसरं वक्तिएवंवतद्विरागमनोत्तरं तथाविधोत्तलदुकूलवद्भूल्यमणिमयविभूष
णाद्यभावेपिसकलजनमनोज्ञं घनायत्वंतवहत्तमिति व्यज्यते १०६ कश्चित्नायिकाप्रसादनदूतांतरं वयस्यं प्रतिवक्ति। किंचिदिति। मयिपदपातितेकन
प्रणामेमानायतोदतार्थमिति भावः। वालयाकिंचिन्नोक्तं सम्यगसम्यग्वेति भावः। नकेवलं वनाभरणमात्रमपितुप्रसादसहितादृशिः ननिवेधिना किंत
केवलं श्रुकपंजरः अयदिमुखः अकारिएवचश्रुकपंजरवैमुख्यसंपादनरूपरहःसंपादनेनरत्यनुमतिरेवदत्तेतिव्यज्यते १०७ साधारणवनिताचे
ष्टाकश्चिद्वक्तिक्षतेति। क्षतेः हृद्यितेनहसनालोपयत्परस्परमितिभावः मम्मथचेचलैः एवंचलज्ञाविरहोपजनेयुवभिः विलोकितानापिकाश्चित्सः दि
सः वारंवारकरेणादूराक्षतइतिभावः। अग्रेशरीरावयवेषुनिपतनभंगंइवभंगः एवचरसलयत्वेनपतेनत्वेयति। भंगोपिचपत्रकिसलयवत्स्यादूराक्षतापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनस्तामेव लतामवलंबते इति भंगपदेन नायिकायां लज्जा। तथैव पयोनावयवेषु पल्लवत्वारोपणेन कोमलत्वमावेद्यते। एवं चेयं विरेन वारंवारं। त्वत्करनि
वारणमवगणय्य लोकदृष्टिलज्जां च कुचादौ स्पृशन इति कौतुकं त्वं पश्यन्ते व्यज्यते। अन्येतु पथा श्रुतमेवाहुः १०८ निरोधदुःखितनायिकां का
चित्सखी वदति कमठेति हे कमठ जमुत्विसर्वतो मुखस्य तस्य निवारणं बंधनेन प्रवाहविच्छेदनेन सर्वस्मात् मुखस्य अप्रदर्शनं च लज्जयेति
भावः। विदधत्येव कुर्वदेव तीरं रोधनं च अहं हृदि स्वस्य रसं जलं दृशा च याभिः लाः नदीः नापि काश्चिद् भ्रमयति एवं चावश्यं स्वहृदयं तीरं रोधने
घोष्यते तरंगिणीनां रत्नं यत्पदाभ्यां चरणाभ्यामभिव्यज्यते। एवं वावश्यं स्वहृदयं यत्तीरं रोधने घोष्यते निरोधवत्त्वेन भविष्यमिति ध्वन्यते १०९
किमर्थं न सासमायातीति वादिनं नायकं हृदा वक्ति। किं तत्रेति॥ हे कितव एवं चागमनभीतिरेव घटते भवता प्रेषिता प्राकट्यं नीता चालितावमदा
क्षेणलज्जया पक्षे मंदपादैः स्वल्पसंख्यावद्भिरित्यर्थः। मंदः स्वल्पः संचारो गत्वा हृदंतरगमनं यस्याः। वक्रदृष्टेरपि पक्षे दोषैरित्यर्थः। वारंवार
पातनेनेति यावत्। अयि नाथ पायांतरस्य स्पष्टत्वे ध्वन्यते। संप्रति कालांतरे कोविदकिं भविष्यतीति नज्ञाने इति व्यज्यते। पाशकसारपाशक्रीडनगुटिके
वना यातिः एवं च नवे वा परधोनतस्या इति घोष्यते ११० साधारणवनिता प्रति वेशाकांचित्प्रति वक्ति। कइति। यस्या पाहं एव नोपि सौभाग्यं प्राले या
निलेन दीर्घं प्राले यानिलस्य श्रमापनोदकत्वया सरलाति शयसंपादनेन कांचानिनादं कथयति अतएव।
श्वाहं जन्मयस्य धनिकावादिति भावः। अयं कः एवं चैतादृशा यातानि शयशालिसमयेपि नायिकेयमत्यंतोत्कासेन विपरीतरतं विदधाति नस्मादृ
यमर्थविशेषशालातिनातं मदंतकारास्यामिधेति नज्ञापनं इति भावः। यद्वा कः श्वाघनीयतमेति प्रश्नेन नरं वक्ति। शाठेपानिलदीर्घः एवं च संतापापनो
दकत्वं ध्वन्यते। अयमित्यन्येनातसंधीयमानत्वेन प्रत्यक्षवन्निर्देशः। कांचानिनादः माघनि शायेपि अधिनाहतरकालसमुच्चयः एवं च माघशत्रेरतिदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मणं नदीनां च गतिः कलाश्चादिः स्थितिः गमनं च इति भवतीनां वेदः एवं वेदिभिः भगादिकं निपतमस्मीत्यतः कन्तं रक्षणं इच्छ रम
नोत्तं ताभिमानं परित्यज्य तयकस्य समाधानं कुर्वन्निति ध्वन्यते ॥ ६४६ ॥ नायिका सखीं वक्ति ॥ सखीति ॥ हे सखि एवं वरहस्य
कथनाहेत्वं वज्यने ॥ मधाद्वे द्विगुणा अतायास्पर्किरणा श्रेणिस्तु पापाभिनाया छाया आलवाले मज्जिनु मिव म
मंताहस्तमूलं आश्रयति एवं वै नाहशनिशाघकाले नकोपि वशे हा दहती नु पवने नायकं नपाहमप्य ध्व
नत्र गतमायेति ध्वन्यते ॥ यद्वा सखी नायिकां शक्ति ॥ एवं च पत्रप्रखररविकरनिकारैश्चा भाणानपि त्यक्तुकामा ज
ज्ञापि छायास्वाश्रयं न परित्यजति ॥ तत्र किमुवाच्यं त्वया पनि पदारविंदं विहाय तत्रगामपि स्वेच्छे पि दूरेत
स्थेयमिति घोत्यते ॥ ६५० ॥ मत्प्रियोमयानिशयितानुरागवानिति विरहिणीं कांचित्कांचिद्वक्ति ॥ सखीति ॥ हे
सखि शृणु शृणु वन्यने नत्वदुक्तिरर्किंचिन्करेति ध्वन्यते ॥ अयं मम प्रियः परोक्षेपि पतोक्षवन्निदेशो नायकं
निरंतरसंगतिशालित्वमावेदयति ॥ अहं यैनैव मार्गेणागतस्तत्संवंधिनगरग्रामनेहीः स्वसहागता
नश्रान्पान्पृच्छति एवकारेण दृढमागीयनगादिप्रश्नकरणमुक्तमिति ध्वन्यते ॥ एवं चामत्रापकोमपे
नादृशानुरागवान्यत्र विरकालीनमार्गेणागतोपवरपविशेयं पत्रनादिशानामावनानि मत्रापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कतुल्योनतन्नापपकोनवामन्नुल्यात्वमितिध्वन्यते।यदाप्रियतमेमानारिकंतपाविधेयमितिवाहिंनोसरंवोनापि
कावक्रिंसखीति॥ मृगिवत्यस्यानुपादानेपिक्रवाक्रिपामतीतेनुपयुक्तार्थतयामृगिवतिपदमवधारणंल
क्षयतिएवंवमदुःकौनाप्रामाणमाशंकामितिध्वन्यते।एवंवमत्रिमनाचिन्तनयाप्रियतमःस्वयमुल्लंघितव
न्मस्थितानेककौतुकमिनिधीननगणदिक्षानाभांवगानतपसाहशेमानाहिविधानेनदुःखजनवमनुवि
तमितिघोन्येते॥ ६४८॥ वियोगिन्याःसांपतनसमयेन्यतदुःखदृष्टिनापिकासरंवोवक्रिसाणमिति
॥अत्रसखीतिपदाउपादानंतावद्दूतीध्वारपिकालातिपोतोभवतीतिभावविमायंतनसमयस्यातिदुःख
दत्वमितावेदयतिसायंतनसमयेसूर्यःअनलंविशतिअसावनलःमंक्रथशरंविशतिसचमन्मथ
शरःविरहिणीचेतःविशतिदहमपिविरहिणीवेनापितमःसमुदायनंमःशरेनाक्षानंभ्रांतचसोपि
नमःसमूहोपिअतिशयेनतमःविशतिअतलेत्यादिपंचपदहितीयपाकमतिप्रतिपादनारीक्षितत्त
त्वेनवेक्षयातत्रतत्रतस्यतस्यकृतप्रवेशस्यनिरारणानहत्वमावेघतेएवंवयथायथाश्रितोसिघ्रा
तितथातथामद्वेनसःमृत्यरूपताभविनीतिधरित्रीतलेत्वेदृशेनोन्यांसमप्रामामहांमन्यस्यनस्ह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

रखाधुनैव प्रियतमानयनार्थमिति ध्वन्यते ॥ ६४९ ॥ काचित्कैतवसंकेतं वक्ति स्मरेति मदनयुद्धसमये मदनवी
रसमरेत्यपि पाठः स्मरितोयः शंखः स्तनतुल्यद्विगुणितपुष्कलनालः कपोतः जपेछायानि वज्रजीर्णप्रसादोपरि
कूजति । शीतपदेनान्यानाशे हिमीयत्वं ध्वन्यते । प्रासादपदेन श्रमापनोदकसमीरणवत्त्वं निर्भरतसंपाद
नयोग्यत्वं व्यज्यते उपरिपदमन्यानवलोकनीयत्वमावेदयति । कलरवपदेनोद्दीपकसत्त्वं द्योत्यते ॥ ६५० ॥ फूत्कृत्य
हृदंतीसुदंतीसखीशिक्षयतिस्फुरदधरमिति ॥ स्फुरत्अधरे पस्मितं निविडं वाष्पं ध्वनि निरोधेनोत्कंपं
तोकुचौ यस्मिन जानुस्थापितवदनं हृदं एतादृशप्रकाशगलितदिनसरलप्रकृतेः एवं चैतदन्यथाचरण
नवानुचितमिति ध्वन्यते । स्फुरदधरश्वासमित्यपि पाठः यद्वैतादृशरोदनेकसापि ज्ञानं भविष्यतीति स्फुरत्क
त्यरोदनं तवोचितमिति सखीनायिकां वक्ति ॥ ६५१ ॥ काचिन्मानवनिताकांचित्मानवनितोभयंपत
रिणा वक्ति । एवयमिति खयमाहूतैः भटपैः कुलापसुखितं रयितं पुष्पतीत्यक्तस्त्रिमध्ये सरसाभिज्ञावल्ला
कासौभाग्यतेसैवरसा शालिनी गर्वं यहनुसुभगेनिभिन्नं पदं वा एवं वयया द्वयेनानायकपोषणं क्रि
यते ॥ ६५२ ॥ दृष्टप्रसैवरसाभिज्ञासौभाग्यवतीनां गर्वमुद्वहत्तनापरस्यास्तद्वहनमुचितमिति ध्वन्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गो० टी० जोर्दपश दुष्टप्रभुणा कोषाधिकोरहस्ये पि प्रभुरमं पुष्पतीव विश्वस्तहृदि विपामत्ते वनमुचितं नेति कश्चित् कवि
दुक्तिः। खरसेनेति॥ स्वयं वा कंडं वदनतां कुर्वतां ग्राहाने अर्थात् कण्ठाने कंटकतमहेः तुदतां खरसेनेत्यनेना
किपरतेन भुक्तं किं चेति शोधुं शून्यत्वमावेद्यं। कंटकोत्करे तुदतामित्यनेन सेच्छया कृतमपि दंशनं
शनैर्न गृह्णतीति भिन्नमनेन अथवा खरसेन तुदवेलाकंटकोत्करे भ्रमं। पुनस्तस्य चिक्कणत्वादिति भावः। कंटकोत्क
रे तुदतां पनसस्य कंटकवाहुल्यादिति भावः। पिशुनानां पनसानां च कोशस्य भोगस्य आभोगः संपर्कस्य
विषयकाधिकारवत्वादिति भावः। अथ च कोशपरिहरणीतोपि अपि विश्वासस्य दत्वभावेदयति अथ व
वृक्षसर्वदेशस्यापि कठिनत्वादिदोषसत्वात्समुदायकः अविश्वासः एवं च कोषोपि भीरस्मासु विनि
हितइति विधानमुचितं पिशुनाः सेव्या इति व्यज्यते॥ ६५३॥ सरलतया मानाद्यविधापि नीभामिनी सत्वा
समुपरि स्थितिसौभाग्यमिति॥ स्वशरीरस्य चित्रे शिल्पइत्यनेन कार्यक्षमेपि दुःखिवा माद्दिस्पे वा सरलात्व
कावात्कार्यक्षमेव वपुषीति व्यज्यते। व्याः वा माद्दिमेव सव्यसमीशक्तमेव देवी दृष्टिगोचरीभाग्यस्थि
वरूपत्वादिति भावः। अद्दिमित्यनेन दृष्टिलोकदेशस्याप्यनिवेशेन नन्वनकेवलमोहात्तीन्यमा

353

राम०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राकृतेपिंगलाभिरथे॰ यथा॰ कीर्ती॰ वाणी॰ माला॰ साला॰ हंसी॰ माङ्गाजा॰ श्रावला॰ चहा॰ महा॰ जेमारा॰ माहिट्ठी॰ वुट्ठी॰ ताहणामा॰ इति॰ नवाद्याभा॰ कीर्तिरुदाहर
णम्॰ समानसीमे रुसारा॰ पिहूणा॰ कन्तांकुकस्पास्थितथाप्यमिश्रः मनोमुनीनामपिमानसी॰ यामालानुरूपांविधिनोपयेमे॰ स्वंवाण्पादेरपिश्वपुराहरणेऽप्यम
त्रनगरोदीरितेतिमूलश्लोकस्त्वाद्याख्यानवस्पुपजातिः एकत्रपादेदशतिरमाख्याहुस्त्री ३१ नजौजौ॰ नगणजगणाभ्यांमहिर्तेर्जगणलघुगुरुभिः सुमुखीना
म ३२ दोधकवृत्तमिति॰ भगणत्रयाद्गुरुद्वयेनदोधकंनाम॰ अत्रभभभारिति॰ समाहारद्वन्द्वइतिभट्टः वस्तुतस्तु॰ द्वंद्वविरनन्तसंवंधिविषयत्वाद्॰ त्वांनरगोकेत्ये
षप्रसंगेनतद्भावादप्रसंगः कथमन्यथाकथाविनाशोनद्वन्द्वः तस्माद्रोन्नेरोभयत्रतुत्तरोभोभभभद्गुरुनरपदत्रोपीसमासः ३३ शालिनीति॰ मगणतग
णद्वयेनगुरुद्वयेनवशालिनीनाम॰ चतुर्भिः सप्तभिश्चयतिरिति॰ ३४ वातोमीति॰ नगणभगणतगणेभ्योगुरुद्वयेनवातोमीतिज्ञेया॰ ३५ वा

वातोमीयंगदिताप्रोतगोगः ३५ प्रोतगोत्तःस्याद्भ्रमरविलसितम्॰ ३६ रान्नराविरथोद्धतागैर्ला ३७ स्वागतेतिनरभाद्गु
रुयुग्मम्॰ ३८ ननरलगुरुभिश्चभद्रिका ३९ रैपनिकारजोरलौगुरुर्यदा ४० मौक्तिकामालायदिभतनाद्गौ ४१ उपस्थितं
मिश्रैतोताङ्कारो ४२ विति॰ मभनलघुगुरुभिर्भ्रमरविलसितंनाम ३६ रादिति॰ रगणानगणलघुगुरुभिरथोद्धतानाम ३७ स्वा

गतेति॰ रगणानगणाभगणेभ्योगुरुद्वयेनस्वागतानाम ३८ ननेति॰ नगणाभ्यांरगणालघुगुरुद्वयेनभद्रिकानाम ३९ रैपनिकेति॰ रग
णाज्जगणाद्रगणाल्लघुगुरुभिः रैपनिकानाम ४० मौक्तिकेति॰ भतनगणेभ्योगुरुद्वयेनमौक्तिकमालानाम ४१ पंचसुगुरुषु च सतिः
संप्रदायात् ४१ उपस्थितमिति॰ जसतगणेर्गुरुद्वयेनचोपस्थितंनाम ४२ पंचेति॰ भतनगणैर्गुरुद्वयेनचश्रीनाम ४३ पंचभिः यद्भिश्च
यतिः ४३ जगत्याद्यादक्षरपादे॰ चंद्रेति॰ रनभसगणैश्चन्द्रवर्त्मनाम॰ चतुर्भिरष्टभिश्चयतिः ४४ जाताविति॰ जतजरगलैर्वैश्वास्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामेति प्राञ्च: वसुनोजगणस्यानेयगणगणचिन: तथा चमूलं: पणवोस्त्रोयगाविति अतस्वहिमूलेक्वचिदेवंपाठ: स्त्रीयोवेतिपूर्णवनामेदमिति जाविति जगणरगणगु
रुभिर्मपूरसारिणीनाम २७ भाविति भगणसगणसगणकर्णेभि: रुक्मवतीनाम २५ मत्तेति मगणभगणमगणगुरुभिर्मत्तानाम २६ नरेति नगणरगणनगणगुरु
भिर्मनोरमानाम २७ नाविति नगणनजगणद्वयेनगुरुणा चोपस्थितानाम २८ त्रिसुभि: एकादशाक्षरपादे स्यादिति नगणद्वयेनजगणेनगुरुद्वयेनचेन्द्रवज्रानाम २९
उपेन्द्रेति जगणतगणजगणैर्गुरुद्वयेनचोपेन्द्रवज्रानाम ३० अनन्तरेति इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राउक्षणसहितपदे पुनाउपजातयेनाम: स्वप्रकारेणान्यान्विन्दवंशादिभि
श्रितासुजातिषुदृश्यमेवोपजातिरितिनामस्मरन्तिप्रयोगवशात् तत्रवंशस्थोपेन्द्रवज्राभिश्रिताथथा: वाल्मीकिरामायणेसुंदरकांडे नमोस्तुवाचस्पतयेसवाजिणेस्वयं

श्रीसगपुक्तीरुक्मवतीयम् २५ ज्ञेयामत्तामभसगयुक्ता २६ नरजगेभवेन्मनोरमा २७ स्त्रीजोगुरुणेसमुपस्थिता २८ त्रिसुभि: स्यादिन्द्रवज्रादिनो
जगोग: २९ उपेन्द्रवज्राजगेनजाक्षतोगो: ३० अनन्तरेदीपितलक्ष्मभाजोपाहेयदीयाउपजातयस्ता: इत्थंकिलान्यास्वपिमिश्रितासुस्मरंतिजातिंचिर
मेवनाम: ३१ नजनलगैर्गदितासुमुखी: ३२ रोधकहृन्नमिदभभभाद्रौ ३३ शालिनिसुक्ताम्नोतगोगोद्वितोकै: ३४ " " "

अवेचापिकुंताशालाया: अनेनचोक्तं यदिदंमयाग्रतोवनौकसामत्वनथास्तुनान्यथा: इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रावंशस्थमिश्रितायथा: श्रीभगवतेस्वामस्कंधे नावस
विद्यास्त्वसुरेद्रगतेपरंनगीर्णा: शिशवा: सवत्सा: प्रतीक्षमाणेनवकाहिवेशानंदनस्वकांतेस्मरणेनरक्षसा: इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपेंद्रवज्रामिश्रितायथा: प्रबोधचं
द्रोदयेविद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिवाराणसीमुक्तिपुरीनिरस्यता: अत: कुलीनेरसिकैर्विधिविधिस्तुनिवित्तमेवेहतिनित्यमेवस: स्वप्रयोगवशादन्यस्यपुदाहरणीयम्
एतेनसमाक्षरजातिमिश्रणायथोपजातिवंशमिति द्वयोरेकजातीर्मिश्रणादुपजातित्वमिति वक्तारो वक्षाणानंधाराग्रंथाअनादरणीया: ऋतुदृष्टा: इंद्रवज्रोपेंद्र
वज्रामाश्चलक्षणकपादोपजातिभेदस्तथाभाक्त: एकत्रेति तथोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरन्यतरभेदएकस्मिन्पादेद्वयोस्त्रिषुवास्यात्तदा चतुर्दशाक्षरजातयोभवंति
यथा उ३३३१३३३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खंजेनखंजकारस्यशिरःप्राग्देशमुपगतवतिप्राप्नुवतिसतियावत्नासारंखंजेतिभवति लक्ष्यानुरोधादेवमुक्तं खंजेतुयमानेहि छंदोभंगःस्यात् यथोक्तमाचार्यहिरण्यपु
र्वकंगिरिपुंत्रचक्षतइति ११ अष्टाविति द्वाभ्यलाहिगुणिताअष्टौजाताभवंतितत्रिभिलायस्याष्टपूर्वाद्गुरवउत्तरार्द्धेलघुत्रिभिर्लघुयुक्तंसानदुकीडानाम चत्वारोगुरु
गुणिताद्वाविंशद्भवंति १२ त्रिगुणोतिनवमप्रविंशतिस्तेलघवोयस्यां अवसितावसानेगुरुःस्यातर्भवेत्तिन इत्यार्द्धेपूर्वोक्तानुपर्यस्याश्चाविरुचिरानाम १३
इतिश्रीमदग्निहोत्रिकुलतिलकायमानश्रीमदायाजिभट्टसूनुभास्करभट्टविरचितेवृत्तरत्नाकरसंज्ञेद्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अष्टभर्द्वगाद्वाभ्यलायस्याःसानंगक्रीडोक्ता दलमपरमपिवसुगुणितसलिलनिधिलघुकविरचितपदवितिभवति १२ त्रिगुणनवलघुरवसिति
गुरुरितिदलयुगकृतनतुरतिरुचिरा १३ इतिद्वितीयोऽध्यायः उक्तायाम् गुःश्रीः १ अतुक्तायाम् गोस्त्री २ मध्यायाम् सोनारी ३ सोमृगी ४
प्रतिष्ठायाम् गोवेक्रमा ५ सुप्रतिष्ठायाम् भोगिनिपट्टि ६ गायत्र्याम् गोवेनवनुमध्या ७ अग्निवदनायाम् ८ गोवेहसुमती ९ उष्णिहि

द्वितीयेभाषाछंदोभिधायवर्णवृत्तानिविवक्षुस्तृतीयेसमवृत्तानिलक्षयन्नेकाक्षरजातिमधिकुरुते उक्तायामिति एकाक्षरपादेहस्वीयथा गुःश्रीरितिनस्याः
एकगुरुरूपःपादःसाश्रीनाम यथाश्रीःपातात् यद्यपिसमवृत्ताधिकारेगोःस्त्रीत्यादिवत्पादेनैवश्रीछंदोलक्षयितुमादेनम यथापिगुःश्रीरितिस्पष्टार्थमिदंपादा
नम् यतुसुधीरेवलक्ष्यलक्षणयोरेकाक्षरेणपादेनासंग्रहाद्दर्शितमिति व्याख्यातंतन्नगुःश्रीरितिपेकाक्षरेणापितयोःसंग्रहीतुंशक्यत्वात् १ अतुक्तायांद्वा
क्षरेपादेगाविति यथाःपादेद्वौगुरूसाश्रीनाम यथाश्रीमान्भातुःनित्यंसेवा २ मध्यायांत्र्यक्षरेवहति यस्याःपादेभगणःसानारीनाम यथा नारीणांकल्याणि
मापापात्सावाणीस्वयमुत्तमवस्त्रस्वयमुदाहरणीयेम ३ वहति अत्रराःऽऽगणःसामृगीनाम प्रतिष्ठायांचतुरक्षरपादे भाविति यत्रभगणःऽऽऽएकोगुरुश्चसाकन्या
नाम ५ सुप्रतिष्ठायांपंचाक्षरपादे भाविति यत्रभऽ।।गणस्ततोद्वौगुरूसाधक्तिनाम ६ गायत्र्यांषडक्षरपादे त्याविति यत्रभऽ।गणोऽ।ऽगणोऽ।ऽगणोसातनुमध्यानाम ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शालिनीति. यत्र ।।।।गणत्रयं ऽऽ।गणौ सा शशिवदनानाम. ८ नावीति. यत्र ऽऽ।ऽ।।ऽगणौ सा वसुमतीनाम. ९ विद्युदिति. यत्र द्वौ मगणौ सा विद्युल्लेखानाम. १० उपजातिस्ता
क्षरपादे. स्यादिति. यत्र मगणसगणौ स्तौ गुरुभ्यां कुमारललितानाम. १२ कुमारीति. जगणसगणगुरुभिः कुमारललितानाम. १२ मणीति. मगणरगणगुरुभिः हंसमा
लानाम. १३ अनुष्टुभः श्लोकाक्षरपादे. स्यादिति. भगणद्वयेन गुरुद्वयेन च विचित्रपदानाम. १४ मणीति. मगणद्वयेन गुरुद्वयेन च विद्युन्मालानाम. १५ भगणनगणलघुगुरु
भिर्माणवकानाम १६ स्यादिति. मगणनगणगुरुद्वयैर्हंसरुतानाम. १७ जीविति. जगणरगणगुरुलघुभिः समानिकानाम. अत्र विषमपादान्त्यवर्णस्य गुरुत्वे वैतालीयम
मयप्रसिद्धिर्जायतेति. १७ प्रमाणिकेति. जगणरगणलघुगुरुभिः प्रमाणिकानाम. १८ वितानमिति. समानिकाप्रमाणिकाभ्यां अन्यद्वितानं नाम. अत्र जगणनगणो
गुरुद्वयं चादौ. नाभ्यामिन्द्रं. अन्यपदेनाभ्यां लक्षितच्छन्दोनिरूपणमनुष्टुब्रूपमित्यनेकविधमूह्यम. अनुष्टुब्लक्षणेन चोपजातिवितानमेदेन पत्रपत्रियमनोरमामित्यादिपद्यत्रयमु

355

क्तोमदलेखा. १० कुमारललिताजोग्र ११ मणेर्हंसमाला. १२ मधुमदिननगाः १३ अनुष्टुभि श्लोकाजातिचित्रपदाग. १४ मोमोगोगो विद्युन्माला. माण
वकभाद्रलगाः १५ स्रोगोहंसरुतमेतत् १६ जीसमानिकागलोब १७ प्रमाणिकाजरोलगो १८ वितानमाभ्यां यदन्यत् १९ इहत्यामु चन्द्रसाविहृ
लमुखी २० भुजगशिशुसृतानौमः २१ पंक्तौ मोसौ जौ गुरुद्विपादिहंसतम् २२ नौ गौ चेति पणवनामेदम् २३ जौ रोमयूरसाक्षिणी स्यात् २४ ॥ ॥

दाहनं नदसंगतं. नगणचकं वेरेलगाविति वस्तुलक्षितत्वात्. एतेन कंकालमालभारिणं कंदर्पदर्पहारिणमित्यादिहनिद्रुदाहनं प्रयुक्तं. यदपि केचिदन्यदपि वितानमिति
लक्ष्यलक्षणसंयुतं लक्षणमाहनदप्यसंगतम. चित्रपदालक्ष्यिवात्यदपि भट्टः वचनं गृहीतमस्यतत्. एतेन वितानतेति यत्ये नेकोगुरुहेतुभूतनर्गुरुविषमेव
पुनरिति. क्रमविशिष्टमृष्टयाप्यनुष्टुपत्वं दर्शयितालंवदनामुक्तिमुखी वक्त्रमदपि. तस्यमाणवकलक्ष्यत्वात्. आभ्यामन्यदित्यस्योक्तलक्षणानियमाभावो पलक्ष्य
यानमाचयमानिरूपितमाख्यातत्वेन पूर्वग्रंथविरोधाच्च. ९ इहत्यं नवाक्षरपादे. यदिति. रगणनगणसगणैर्हंसमुखीनाम २० भुजगेति. नगणद्वयेन सगणो
नच भुजगशिशुसृतानाम. २१ पंक्तौ दशाक्षरपादे. स्यादिति भगणसगणतगणगुरुभिः शुद्धविराडितिनाम २२ नावीति. मगणनगणजगणगुरुभिः पणवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विगुणाक्षरपिण्डेषु मात्रासंख्याविवर्जिते लघूनां जायते संख्या पूर्वे स्वविधिना तथा इति क्षेपकः २

अथ पादाकुलकमाह यदतीतेति उक्तैर्विविधलक्षणैर्मात्रासमकादिलक्षणैर्युता मात्रासमकादिपादाद्यैः कलितं युक्तं पादचतुष्टयेऽपि अनियतवृत्तानामभ्ने
कवृत्तानां मात्रासमकविश्लोकवानवासिकाचित्रोपचित्राणां परिमाणं तद्युक्तम् पादेराकुलितत्वात्पादाकुलकं नाम जगत्सुप्रथितमित्यर्थः यथा प्रथमे पादे त्रै
वमात्रासमकविश्लोकोपचित्राणां लक्षणं द्वितीयपृष्ठे कोपचित्रयोस्तु तृतीये मात्रासमकवानवासिकयोश्चतुर्थे विश्लोकोपचित्रयोरिति ८ अथ सर्वत्रैव लघुगुरुप्रमाण
माह वृत्तेष्विति वृत्तस्य लामात्रावर्णैर्विना वृत्तवर्णसंख्यायाः सख्यात्तत्परिमिता गाः गुरुसंख्या ज्ञेयाः यथोक्तेषु प्रथमपादे वृत्तस्य विनावर्णैरिति चतुर्दश रूपमात्रासंख्या
अष्टवर्णसंख्यया वृत्तं पश्चान्न्यूनीकृता अष्टरूपा भवन्ति तत्परिमिता गुरवः सन्ति अष्टुरवन्तियावत् स्वमर्वत्र पद्यगद्यचरणेषु तथा गुरुभिर्विना गुरुसंख्यायात्र वर्णिष्टावर्णा
लघुसंख्या ज्ञेया यथोक्तेवाष्टाक्षरे पादे अष्टगुरवश्चेत् तदन्ये द्वौ लघू इति परिशेषाद्ध्यते अथवा लघुयुक्तानां सुपरिशेषाद्गुरवो ज्ञातव्या इत्याह गुरवो लैरिति लघुभिर्विना

यदतीतकृतविविधलक्षणयुक्तैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सुपादाकुलकम् ८ वृत्तस्य लाविनावर्णैर्गणिर्वर्णा गुरु
भिस्तथा गुरवो लैर्दलितं षड्मात्राभिति निश्चितम् ९ श्रीरिति गुणितदशालघुरचितमुपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् सगुरुशकलयुगलकम
पिसुपरिघटितललितपदवितति भवति शिरवा १० विनिमयविहितशकलयुगललघुललितपदवितति रचितगणानि वया ऋतिसुखकृदिदमपि
जगति जगति निजशिरउपगतयतिवत्रिसति भवति रवजाः ११

लघुसंख्यायाश्चतुर्गुणायाः मात्रासंख्यानसंख्यायाद्दलेर्द्वयोः संख्यानसंख्याकागुरवो ज्ञेयाः शतिलघुगुरुप्रमाणं निश्चितम् यथोक्तेषु चतुर्दशमात्रासु द्वौ लघू इति ना
तो द्विसंख्यानोविंशतिसंख्यायाद्दशसंख्यायाः अर्द्धसंख्यावृत्तस्य परिमिता गुरवः सन्ति ९ इति मात्रासमकप्रकरणम् श्रीरितीति श्रीरिति भिर्गुणितादशाभिर्गुणाद्वा
तत्संख्यैर्लघुभिः रचितम् अपगतलघुद्वयमस्मिन्नन्तः अष्टावेशतिलघुप्रयुक्तमित्यर्थः एकपूर्वार्द्धलघुसंयोगात् अथ द्वितीयार्द्धनामाह अपरमिति उत्तरार्द्धगुरु अखि
लं लघुयुक्तं तत्पूर्वार्द्धवदष्टाविंशतिलघुयुक्तम् अथोभयोरपि पूर्वोत्तरार्द्धयोर्वृत्तनामाह सगुरुरिति अर्द्धद्वयमपि अष्टगुरुसहितं ललितम् सुपरिघटितललितपदानां वित
तिः रचना अत्र यथानथासौ शिरवानाम अथ सहितललितोर्थः पूर्वार्द्धे अष्टाविंशतिलघवो नैगुरुश्चयस्यासौ शिरवेति १० इदमेव पू
र्वार्द्धोत्तरार्द्धयोर्विपरीतं सर्वं जाभवतीत्याह विनिमयेति विपरीतार्द्धद्वयेन युक्ता या पदरचना तया विरचितगणानि वयो यत्र स्वमपि ऋत्योः सुखकारिणी ज्ञेया कारि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोद्वेरिति चतुर्थान्नगणश्चेत् नविपुलानाम् अन्यासगुरुगणस्थयमगणेर्विपुलानयमभुक्तमपिज्ञेयमिति भाव्यः सूत्रादावनुक्तत्वात्प्रमाण
मिति भाव्यः अथैषामार्याणां विशेषलक्षणेर्यदाकांतलक्षणस्यतेनैतल्लक्षणमात्रावहारः यतु अनाकांतलक्षणस्यतु वृत्तिसामान्य
जातिनाम्नाव्यवहारइतिलक्षणविरोधइति १० इत्यनुष्टुपवक्त्रप्रकरणं अथान्यानिमात्राछन्दांस्याह द्विगुणेति वसवोष्टौ द्विगु
णितवसवः षोडशइत्यर्थः तन्मात्रकालघटीमात्रायस्यांसाः कलधृतिमाप्तः इत्येकं षोडशाद्यपरिमितमात्राकलाः पादाश्चत्वारः पादाश्चत्वारोभवंति एवं
मध्येपि पिंगलमुनिमागीनार्यायाचष्टे १ अर्धाद्यस्याभेदानाह मात्रेति यत्रषोडशमात्रछन्दस्तत्रनवमात्रात् अधुरेव अन्तिमोवर्णः

नोद्वेत्सूर्वन्नाभवित् १० इतिवक्त्रप्रकरणं द्विकगणिनवसुलघुरवलघृतिरिति १ मात्रासमकंनवमोलान्तः २ अष्टाभोभाक्लघुपविचा ३ जोन्ला
वथाबुधेर्विश्लोकः ४ नघुगलद्वानवासिकास्यात् ५ वाणाष्टनवसुयदिलघ्विचा ६ उपविचानवमेपयुक्ते ७

गुरुरेकस्यात् शेषेलनियमः तन्मात्रासमकन्नाम २ जोन्लाविति अबुधेश्चतुर्मात्रातोजगणश्चेत्तेसंप्राप्तवत् तदाविश्लोकनामकंछंदः अस्मिन्विह अथा
बुधितिजगणः अथनाचतुर्मात्रातोन्लोनगणोलघुश्च यस्यतस्यापिविश्लोकनाम अस्मिन्पक्षेलक्षणस्वीनालेवं जोन्लावथजलधेर्विश्लोकइति ३ त
घुगलेति अंबुधेर्घुगलात् अष्टमात्रात्तइत्यर्थः वज्रगणोनगणलघुवा सावानवासिकानाम अस्मिन्नाम वेहनवासीतिजगणःलघुपक्षेतुनवासि
काजलधिघुगात्स्यादितिलक्षणरचना ४ वाणेति यत्राष्टनलघुयदिलघुस्यात् साविचानाम ५ उपविचेति नवमस्थानेयदिसतिउपविचा
नाम ६ इत्यमेवान्यतमेनाह अष्टाभ्येति अष्टमात्रोगुरुलघुयगणप्रयोगादुपविचेत्यर्थः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

356

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8752

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, K

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशायनमः भागीरथीत्रिदशसेवितपादपद्मा भद्राभयाऽमृतकरीरवराब्जहस्ता मुक्ताविभूषणविराजित
चारुदेहा पापविनाशयतु मेऽकृतप्रवाहा १ दुर्गाममहं प्रणम्यपितरं गोविंदरामात्मजं साहित्यालयरंगना
थतनयं श्रीरुल्लभंगुरुम् । कांवालमुद्धरामि विशदं गंगालहर्याः परान् व्यंतप्रतिभाजुषश्च पलतांवी
क्ष्यार्भकस्यस्फुटं २ अथचिकीर्षितस्यपीयूषलहर्याख्यगंगालवराजस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामनयाजगन्नाथा
भिधेयः पंडितवर्यः लवाधिष्ठात्रीदेवतांलोति समृद्धमिति हेगंगे तेसलिलंजलं नोऽस्माकमशिवमकल्याणंश

श्रीमतेनमः समृद्धंसौभाग्यंसकलवसुधायाः किमपितन्महैश्वर्यंलीलाजनितजगतः खण्डपरशोः
मयनुःशान्तिंप्रापयतु किंलक्षणंतत् सकलवसुधायाः समृद्धंसौभाग्यंसकलासमस्तायावसुधावसुमतीतस्याः
भूम्नेमिर्वसुधावनिर्वसुमतीतिहेतुधः अथवाः कलाभिः कलनाभिः सहवर्तेसकलासावासौवसुधेतिवि
ग्रहः कलनाकालयोकलेतिविश्वः । समृद्धंसम्यक्ऋद्धम्अर्थकादधातेः कर्मणिक्तः । समृद्धंनामसद्भिमत
एतादृशंसौभाग्यंशुभगस्यषडैश्वर्यस्यभावः सौभाग्यंप्रजनंतमेनत् भजशतिकाहित्वाऽभयपदहृद्भिः । प
नःकिंलीलाजनितजगतः लीलयाजनितंजगत्येनतस्यलीलाविलासक्रिययोरित्य

357

रामः
१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8954

पुस्तकालय
सिंहपोल

New ... ersity, Balmeeki Campus, Ka...

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं.ल.टी. १ श्रीगणेशायनमः भागीरथीचिदशसेवितपादपद्माभद्राभयाऽमृतकीरवराजहला मुक्ताविभूषणविराजित
वाहदेहापापविनाशयतुमेसुकृतप्रवाह १ दुर्गाममहंप्रणम्यपितरं गोविंदरामात्मजंसाहित्यालयरंगना
थतनयंश्रीकृष्णभट्टंगुरुम् टीकांवालसुदेकरोमिविशदांगंगालहर्याःपरांतुष्यंतुप्रतिभाजुषश्चपलतांवी
क्ष्यार्भकस्यस्फुटं २ अथचिकीर्षितस्यपीयूषलहर्याख्यगंगालवराजस्यनिर्विघ्नसमाप्तिकामनयाजगन्नाथा
भिधेयःपंडितवर्यःलवाधिष्ठात्रीदेवतांलौति समृद्धमिति हेगंगे तेसलिलंजलंनोऽस्माकमशिवमकल्याणंश

श्रीमतेनमः समृद्धंसौभाग्यंसकलवसुधायाःकिमपितन्महैश्वर्यंलीलाजनितजगतःखण्डपरशोः
मयतुःशान्तिंधापयतुकिलक्षणांतत् सकलवसुधायाःसमृद्धंसौभाग्यंसकलासमलायावसुधावसुमतीतस्याः
भूर्भूमिर्वसुधावनिर्वसुमतीतिहेतोसुधः अथवाःकलाभिःकलनाभिःसहवर्तंतेसकलासावासौवसुधेतिवि
ग्रहः कलनाकालयोकलेतिविश्वः।समृद्धंसम्यक्समृद्धमर्थकादधातेः कर्मणिक्तः।समृद्धंनामहद्भिमत
स्तादृशंसौभाग्यंशुभगस्यवाऽैश्वर्यस्यभावःसौभाग्यंप्रजनमेनत् भजशतिकाहित्वाऽभयपदहद्भिः।प
नःकिंलीलाजनितजगतःलीलयाभनासेनः जनितंउत्पादितंजगत्येनतस्यलीलाविलासक्रिययोरित्य

357

रामः १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खण्डपरशोः शंकरस्य खण्डपरशुः परशुरामे शंकरे चूर्णलिपि चेति मोहिनी किमपि वचनानि हैश्वर्यं महच्चत्तत्
हैश्वर्यं च महैश्वर्यं महच्छब्दस्य परिमाणार्थकतया परिमितैश्वर्यं वा पूज्यमैश्वर्यं। अथवा महेनोत्सवेन युक्तमै
श्वर्यं महच्छब्दवत्सवश्चमरः। महच्चाच्छब्दः। आनन्दोऽस्तीति व्यंजनादिति श्रुतेः। चिदंशकलया व्याप्तमैश्वर्य
मित्यर्थः। एतेन शंकरस्य सृष्टिस्थितिलयकार्यत्वमेव कारणीभूतेति ध्वनितम् पुनः किं श्रुतीनां वेदानां सर्वस्वं

श्रुतीनां सर्वस्वं सुकृतमथ मूर्ध्नि सुमनसां सुधासौंदर्यस्य सलिलमशिवं नः शमयतु १

सर्वं धनं त्वं चेति विग्रहात् सकलं धनमिति भावः। इरावतीमधुमतीत्यादिरूपम्। अथवा श्रुतीनां कर्णानां स
र्वस्वं। समस्तात्मा कर्णस्य शब्दविषयत्वात्। शब्दाश्रयत्वाच्च। श्रुतिः श्रोत्रे वेदे कर्मणि स्त्रायोरंतयोः स्त्रियामि
ति मोहिनी। गंगेति कर्णाविवरे पतितं कदाचित्तस्यालिसंपदखिलान्तृणगुल्मरूपेत्याचार्याः॥ अथानन्तरं सुमनसां
देवानां मूर्ध्नि मूर्धनि मस्तकं सुकृतं पुण्यं वरूपेण मूलमापतितं सत् मर्त्यानां चक्षुर्विषयकमासीदित्यर्थः। अथ
वा सुष्ठु मनो येषां ते सुमनसः सज्जनानाम्। ज्ञेयाः सुमनसो देवाः कुसुमानि च सज्जना इत्यनेकार्थः। अतस्त्वोक्तं

मनस्ते सांप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Ka

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिपुरातापिन्यां। मनोहि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च। अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्। कामरहितमनसां स
ज्जनानां मूर्त्तिधारिणि कृतं गंगारूपम्। पुनः किंभूता सौंदर्य्यसुधायाः सकाशात् सौन्दर्यं माधुर्य्यं यस्यास्तत् ननु सु
धासदृशं किंचित् यास्यीत्वाः मरनांबुजे दिति कथमेतस्याः सलिलस्य सुधातो पि सुंदरत्वमिति चेदुच्यते नहि सुधा
पानेन सायुज्यं यथा घ्रिः। अतस्त्वाचार्य्यचरणाः॥ सुधामप्यात्वा यप्रतिभयजरामृत्युहरणी विपद्यन्ते विष्वे विधिश
तमखोधादिविषदः। इति। एतेन सुधापानकर्तॄणामपि मरणश्रवणादेतत्सलिलस्य सुधातः सौंदर्य्यं स्फुटमेव॥ ॥
यदाह भगवान् कालिदासः। कन्यक्षीणाकरोप्यः कति कति हि पिंडीपानांत्वचः काकोलाः कति पन्नगाः कति सुधा
धाम्नश्चवेरा कति। किंचत्वं च कति [redacted] त्रिलोकमनतिन्त्वा हरि पूरो हरमज्जज्जन्तुकदंबकं समुद्धरन्ते केक
माहयत् जन्तुकदंबकं प्राणिसमूहः। एतेन यदीयसलिलपानकर्तॄणां निर्वाणपदवी नदवीयसी इति भावः। स
नृहमित्याभ्यसाद्भ्रंश्वेतामित्यनंशिवेरिणी हृत्तम्। रसेकडेछिचायमनलभलागः शिवेरिणी॥ १ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विलीनर्गति हेमातः तेनव कल्याणी कल्याणकर्त्री कथा। कथ्यते सा कथा गुणानुवर्णनमित्यर्थः। यदवधिः क्रियासामान्ये नपुंसकम्। यत्कालमारभ्य महीमण्डलं पृथ्वीचक्रवालम्। चक्रवालन्तु मण्डलमित्यमरः। अगात् आगतानदवधि। यत्तदो र्नित्यसंबंधात्तदवधि तत्कालमारभ्य वैवस्वतनगरकोलाहलभरः। विवस्वतोऽपत्यं पुमान् वैवस्वतो यमस्तस्य नगरं संयमिनी तस्यां कोलाहलभरः कलकलसमूहः। पापिनामिति शेषः। अथवा इतानां इमपापिनं हन्यतां। अमुं छिद्यन्तामित्यादिशब्दसमूहः। विलीनो नष्टः। त्वत्कथायाः भूतलप्राप्तेः पापिनो मुक्ता अभूवन्। यमनगरं रिक्तमभूदित्यर्थः। तथा चोक्तम्। गंगागंगे

विलीनो वैवस्वत नगरकोलाहलभरो गताइतास्तं क्वचिदपि पोता मृगपितुम् विमानानां व्रातो
विदलयति वीथीर्दिविषदां कथा ते कल्याणी यदवधि महीमण्डलमगात् २

तियोजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छतीति वैपादपूरणे निश्चये वा। पोता मृता मृगपितुं गवेषितुं मृतानां मार्गणायेत्यर्थः। इताः यमभटाः। क्वचिदपि दूरं गताः विमानानां व्योमयानानां। व्योमयानस्त्रिमानो स्त्रियमरः। व्रातः समूहः। समाभारव्रातवृन्दसमूहनिचयावपीति वैजयंती। दिविषदां आदितेयां। आदितेयादिविषदो लेवा आदितिनंदना इत्यमरः। वीथीः पद्धतिः वीथिः स्त्रियां पद्धतिर्मार्गोऽपनमध्वाचवर्त्मचेति केशवः। विलयति संकोच

यति। वर्द्धयामि परोपकारगुणानां मार्गणानां विमानानां गणानां मार्गो हद्भाषी इति भावः॥ २॥

University, Balmeeki Campus, ... edu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दरिद्राणामिति। नेतव। वारांवारीणां प्रवाहः पूरः। नोऽस्मभ्यं अपारानपारोऽनोयस्यास्तां भवंतामित्यर्थः। श्रियं त्रिवर्गसम्प
त्तिं दिशतु ददातु। श्रीर्वेषा वचनाशोभाभारती सालङ्कृते। लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तावितिमेदिनी। अथनामसंगतनल्पः। मंग
लानन्तरारंभप्रश्नकार्यप्रथोऽथेत्यमरः। दरिद्राणां अकिंचनानां देयं दीनताम्। पुनः शीघ्रम् हरीकुर्वन् लघुशीघ्रमनं
तुमित्यमरः। पुनः किं कुर्वासनहृदाम्। कुत्सावासनायेषुतानि कुर्वासनानि हृदये यांकुत्सावासनाक्रान्तमनसांपापिना
मित्यर्थः। स्वान्तं हृन्मानसमनस्यमरः। हरिणा कृतं हरीकुर्वन्। पुनः किं। इहलोके दृष्टिसरणिनेत्रपथं सकृदेकवारम

दरिद्राणां दैन्यं हरितमथ कुर्वासनहृदां पुनर्हरीकुर्वन् सकृदुपगतो दृष्टिसरणिम् अपि प्राणा
विद्यद्रुमदलनदीक्षागुरुरहो प्रवाहस्तेवारां श्रियमयमपारां दिशतु नः ३

पियदिदुपगतः प्राप्तलक्षाभ्यर्थयदिवार्थः स्यादिति केशवः। प्राक्कृतिति भाविद्यः अविद्याया भयं भाविद्यः। अविद्या
जनितइत्यर्थः। अज्ञानमूलकइतियावत् भाविद्यश्चासौ द्रुमश्च तस्य दलनमुन्मूलनं तस्य दीक्षागुरुः। प्रलज्ञानोपदे
ष्टेतिभावः। दीक्षायाफलं नरकप्राप्तिः। तदुक्तमीश्वरेण समयवेदाध्ययनोविप्रो दीक्षाविहीनो नरकं प्रयातीति। सा
चगुरुमन्त्रानोपलभ्यते। एवं चाविद्यद्रुमदलनदीक्षागुरुत्वेन एतदीयप्रवाहस्य वर्णनम्। यथा कश्चिद्गुरुः शरणागतं
शिष्यं ब्रह्मज्ञानोपदेशेनस्वस्वरूपं नयति। ततोऽप्येतदीयप्रवाहस्याधिक्यं कथमितिचेदुच्यते। एतदीयवारांप्रवाहस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४७५५

वृत्तरत्नाकरः

सेतुटीका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अम्भुरुहमधुपमुखितपद्मापंकजातजनिपंकजिनीयम्। वृद्धतोकिलजडापिचयस्मात्साकरांतदिभाजनमासः॥१॥
श्रीगुरूनपितरौचापिनत्वाभास्करशंकरौ॥ छन्दरत्नाकरेसेतुयथाविधिविरच्यते॥२॥ अथारम्भेयमर्थमधिकृत्यप्रवर्त्ततेतत्रयोजक
मितिगौतमसूत्रोक्तेः प्रयोजनंत्रिवर्गप्रमाणरूपंमंगलंनिबन्धनंचप्रयोजनेश्लोकत्रयेणाह। सुखसन्तानेति। सुखंनिर्विघ्नं
थसंभावितजन्यं चिंतामणिकारस्यविघ्नध्वंसजन्यंकृतस्य सन्तानः परंपरा तत्सिद्ध्यर्थंत्रांकरांनत्वेतिसंबंधः। सर्वंसुखंब्रह्मानंदः संतान
पुत्रपौत्रादियोतेः सिद्धिरिति। सच्छास्त्राव्याख्यानेप्रकृतानुपयोगादुपेक्षम्। अत्रश्लोकेयमकंत्रयालंकारः। शंकरंत्रयस्यदृष्टिः। य
दुक्तम्। अर्थेप्रत्यर्थभिन्नानांत्रयाणांसापुनः श्रुतिः। यमकमिति॥१॥ वेदार्थेति। मनेहमिति। वेदार्थश्चत्रोवेदास्त्रयीचेतिद्वन्द्वः॥
श्री॥ सुखसन्तानसिद्ध्यर्थंनत्वाब्रह्माच्युतार्चितं॥ गौरीविनायकोपेतंवृंकरं [illegible] लोकशंकरं॥१॥ वेदार्थश्चोवसा
स्त्रः वैपैकोभट्टिजोत्तमः॥ तस्यपुत्रोत्रिलकेदारः शिवपादार्चनेरतः॥२॥ तेनेदंक्रियतेछंदोलक्ष्यलक्षणसंयुतम्
छन्दरत्नाकरंनामबालानांसुखसिद्धये॥३॥ पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तंलौकिकंद्विधा॥ मात्रावर्णविभेदेनछंदस्तदि
हकथ्यते॥४॥ अध्यायनिबद्धस्यछंदसोऽस्यपरिस्फुटम्॥ प्रमाणमपिविज्ञेयंसूत्रिंशदधिकंशतम्॥५॥१३६॥
द्विजोत्तमइति। द्विजेषूत्तमइतिविग्रहः॥ लक्ष्येति। लक्ष्यंचलक्षणंचेतिद्वन्द्वः। ताभ्यांसंयुतंयुक्तमस्यतुसूत्रेलक्ष्यलक्षणयोरभिन्नत्वाच्छन्दोनेयुक्तमितिवि
धाय्यमुक्तंतन्न। पदार्थयोरभेदेपिपदार्थतावच्छेदकभेदेपिद्वन्द्वस्यप्रमाणप्रमेयतादावत्रचद्वन्द्वोदर्शनात्। यद्वा। लक्ष्यंचतच्चलक्षणंचेतिकर्म
धारयोक्तं। ईदृशंछन्दरत्नाकरनामछंदः छंदःप्रतिपादकोग्रंथः क्रियतेइत्यर्थः॥२॥३॥ अथस्वकृतेप्रमाणाशङ्कांनिराकरोति। पिंगलादिति॥ राम:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

।ऽ।आदिःऽऽ।। चतुर्लघुरिति। एवामुपयोगः आर्यादिलक्षणोद्दिष्टीयाध्यापेभविष्यति। मनुसुधादौ व्याख्यातं सर्वत्रान्ते मध्ये आदौ च गुरुर्यत्रांतेऽपि तत्
छिन्नम्। शेषावकुशीहीरिति पाणिनिसूत्रेणेन शेषपदेन विकल्पतः हिशब्दस्य महत्त्वाभिप्रायादिमहाभाष्यवार्तिकादिग्रंथेन च सह विरोधात्। अतस्तत्रैव
गुरित्यत्र विशाणागवामयमिति मीमांसकोक्तविग्रहोपि न श्रद्धेयः। यत्र तर्ह्यते आदिस्थेनादिग्रन्थेन कर्मधारयं कुर्वतः। सूत्रकारस्तु महान्प्रवादः सर्वगुरुगणाया
नुपपत्तेः। किंच। आद्यन्तपदस्योभयोः सहः। मात्रा प्रकारक मविरोधादिति षष्ठे स्फुटीकरिष्यते। अथ गुरुलघुस्वरूपमाह। मानुस्वार इति। यथा तत्रैव
सर्वपेत्यादावनुस्वारान्तो रकारोगुरुः। श्रियः पतिरित्यादौ विसर्गान्तः शुक्लपरः संयोगपरो यथा। नरुणामर्थपत्रसकरकारः। वकराद्यजनान्तोपि यथा
तनवात्मन्मथविभ्रमो भवत्। इति। यत्तु भट्टाः शुक्लपर इति। व्यञ्जनोपध्मानीयजिह्वामूलीयपराणामपलक्षणानामिति वाचस्पतिः तत्र व्यञ्जनांशेऽपलक्षणत्वमास्तां जिह्वामू
लीयाद्यंशेतु संयोगपरत्वेवास्तीति कथं तदिति। चिन्त्यम्। अयोगवाहानामर्थवत्त्वप्रसङ्गात्। जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ हलूत्वेन कर्मपवर्गयोरनार्ये रासंयुक्त
सानुस्वारो विसर्गान्तो ह्रीर्योयुक्तपरश्चयः।। वापादान्तेत्वसौ गवक्रोज्ञेयोऽन्योमात्रकोलघुः।। ९।। सात्। यथोक्तं हयवरट्
श्लोकानन्तराः संयोगइति संयोगसंज्ञेति। एवं गुरुस्वारमहरांगोवलीवर्द्दन्यायेन। एवं विसर्गस्यापीति ध्येयम्। एवं ह्रस्वगुरुत्वमुक्तम्। तद्रांसर्षपत्राकमित्यत्रे
वत्राकात्परोऽकारः। पादान्तइति। पादश्चेद्दसमोग्राह्यः तदन्यत्र लघोर्गुरुत्वं वैकल्पिकम्। तेन गुरुत्वाज्जातौ तु वंशस्थमुदीरितम् जराविति वंशस्थलक्षणाम् ज
गन्निवासो वसुदेवसद्मनीत्यत्र संगतं भवति। अन्यथा सद्मनीति कारस्य लघुत्वेन भगणानवत्वं स्यात्। क्वचित्तु लघुतैव। तेन जरौ समानिका गतौ इत्यादौ
समानिकादिलक्षणासमन्वयः। विषमपादान्त्यलघोर्गुरुत्वं तु स्वारपरत्वं विनानगुरुत्वम्। अतएव सद्मनेकाव्यप्रकाशे [illegible] कृतोक्तम्। विकसितसह
कारभारहारिपरिमलपुञ्जितऽञ्जितद्विरेफरुतिः। अत्र परिमलपदस्य [illegible] वर्णस्य गुरुत्वार्थमुदितइति पाठो युक्त इति। कव
यस्तु। विषमपादान्तस्यापि गुरोः स्थानेलघुत्वमपि ज्ञातमिति। यथादिवाकाद्दक्षतियोगहासुइत्यादि। अथ गुरोः प्रकारैरेव नसंशयायमाह
वक्रइति। यथाऽन्योगुरोरन्यमात्रकोलघुर्ज्ञेयः सतु मज्जुलोव्यः।। ८।। श्री।। ऽऽ।।।

र्द्ध यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृ॰र॰क॰ अथ गुरोरपि क्वचिल्लघुत्वमाह। पादादाविति। पादादौ यः संयोगः स क्रमसंज्ञस्मिन् नत्यरतः। पूर्वस्य गुरोरपि वर्णस्य लघुता स्यात्। अस्ये
ति। लघुत्वस्येत्यर्थः॥१०॥ तरुणमिति। अत्र अल्पव्ययेन सुन्दरीति तृतीयपादान्ये कारो ग्राम्येति संयोगपरत्वाद् गुरोरस्याया
स्तृतीयपादस्य द्वादशमात्रता प्रकल्प्यते ऽतस्तस्य लघुत्वमुच्यते। यदुक्तं श्रुतबोधे। यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा
तथा तृतीयेपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदशार्येति। वस्तुतस्तु। सूत्रादिग्रन्थपर्यालोकेन यथा पादव्यव
स्थानलभ्यते। यदुक्तश्चायं। स्वानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः स क्रमवृद्धिश्च प्रातिस्वाख्यादावपादादाव

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः॥ पुरस्थितेन नेतेन स्यात्र्यघुतापि क्वचिद्गुरोः॥ १०॥
इदमस्योदाहरणम्॥ तरुणं सर्षपशाकं नवोदनं पिच्छिलानि दधीनि॥ अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो
नाभिरुचमश्नाति॥ ११॥ क्रमसंज्ञायाऽभ्युपगमात्। कस्यचिद्संयुतपरस्वरो गुरुराह होर इति प्राकृतपे
ङ्गलशास्त्रान्यतः कुत्रापि इत्यभिधानात्। यासनाभिहृदमज्जनमाश्रुप्रस्थितमिव सनग्रहरापेति माघादौ नाभी
तिकारस्य हेति संयोगपरस्यापि लघुताया औचित्यात्। अन्यच्च। त्यागतानो भरो रिति सूत्रासंगतेरिति दिक्। सर राम:
खतीकराठाभरकारस्तु। यदातीव प्रलयेन संयोगादेर्गौरवं न छन्दोभङ्गः मप्याह:। एतदादोयाय सूत्रयइत्याह। ए ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेनछन्दोभङ्गभियापूर्वोक्तं माघश्लोकेहदशाहृ मपनीयनदत्राहृ: पठनीयइतिदुर्घटरीतिकारोक्तमनादेयम्॥ ११॥ अथो
ति। अथयोऽनुष्टुभिःख्यातमित्यादौ वयद्वानामितित्रोयः। चतुर्थीशाइतिश्लोकस्येतिशेषः। आर्योदिषुवक्षमा
णायायतेःस्वरूपमाह। विच्छेदेति। यथावक्ष्यति। षष्ठेहितीयलादित्यादि॥ १२॥ संज्ञान्तरमाह। युक्तममिति। यु
गितिसमपादस्यसंज्ञा। यथावक्ष्यत्यनुष्टुप्प्रकरणे। युजोर्जनसरिहतुरित्यादि। १२। अयुगिति। विषमपादस्यसंज्ञा

अधिभूतस्साहीनांज्ञेयासंज्ञाचलोकतः॥ ज्ञेयःपादश्चतुर्थोत्रोयतिर्विच्छेदसंज्ञका॥ १२॥
युक्तमंविषमंचायुक्तस्थानंसद्भिर्निगद्यते॥ सममर्द्धसमंवृत्तंविषमंचतथापरम्॥ १३॥
यथातत्रैववक्ष्यति॥ चपलाचक्रमयुजोरित्यादि॥ चकारात्समपर्यायोयुग्मशब्दोविषमपर्यायस्त्रोजःशब्दश्च
ज्ञेयः। यथावक्ष्यतिवेतालीयप्रकरणे। यदासमावोजयुग्मकावित्यादि। समभिति। यथातृतीयाध्यायेवक्ष्य
ति। गुःश्रीरित्यादि॥ अर्द्धसममिति॥ यथाचतुर्थेवक्ष्यति। विषमेयदिसोऽसलगावित्यादि। अत्रदुतमध्यादि
तिभट्टोक्तव्याख्याचिंत्यम्। उपचित्रस्यत्यागेबीजाभावात्। विषमंचेति। यथापञ्चमेवक्ष्यति। मुखपादोरुभि
रित्यादि॥ १३॥ एषांमात्राणांस्वरूपंश्लोकत्रयेणाह। अङ्घ्रयोयस्येत्यादिना। यस्यचत्वारःपादास्तुल्यास्त
त्समम्। यस्यप्रथमस्यप्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चपादयोःसाम्यंतदर्द्धसमंयस्यचत्वारोपिपादाविल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षराणास्तद्विषममित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यन्तमेकाक्षरवृद्धितैः पादैः समं वृत्तं छन्दो
याध्यायेष्वेकदृष्टव्यम् ॥ १७ ॥ तद्ऊर्ध्वमिति । तद्ऊर्ध्वं षड्विंशात्पूर्ध्वम् । चंडवृष्ट्यादिति । आदिनाव्यालजीमूतादय

त्रङ्घ्रयस्यचत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दः शास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ १४ ॥ प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्च रणाभवेत् ॥ द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥ १५ ॥ यस्य पादचतुष्केपि लक्षाभिन्नं रस्परम् ॥ तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥ आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवृद्धितैः ॥ एष कछन्दो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिगतम् ॥ १७ ॥ तदूर्ध्वं चंडवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्त्तिताः ॥ श्लोकगाथास्त्रिभिः षड्विंशत्वरोश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥ उक्तात्युक्तातथा मध्या प्रतिष्ठान्यासपूर्विका ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहतीपङ्क्तिरेव च ॥ १९ ॥ त्रिष्टुप्च जगतीचैव तथातिजगतीमता ॥ शक्वरीसातिशर्वाद्यास्पादस्यन्यष्टीमतः स्मृते ॥ २० ॥ धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ॥ विकृतिः संकृतिश्चापि तथाभिकृतिरुत्कृतिः ॥ २१ ॥ इत्युक्ता श्छन्दसां संज्ञाक्रमत्रोवच्मि सांप्रतम् ॥ लक्षणासर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥ इति सत्तरत्नाकरे छन्दः

इति सुधाकृत्रिश्रन्या ------ गस्य निर्बीजत्वात् । प्रथमिति । ततस्त्रिभिः षड्विंशत्वरोरुपलक्षितानां गाथानां प्रकरूपत्रोपमित्यर्थः एकाक्षरादिषड्विंशत्यन्तानां छन्दसां क्रमेणासंज्ञाः श्लोकत्रयेणाह । उक्तेत्यादिना ॥ १९ । २० । २१ । इत्युक्तारति । द्वितीयमात्रावृत्तमुक्त्वा सर्ववृत्तानां लक्षणं साम्प्रतं तृतीयादौ वच्मि । वक्ष्यामि । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा लट् ॥ २२ ॥ इति श्रीमदग्निहोत्रकृतौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मगणस्यचतस्रः४ अष्टमस्यानीयगुरोर्द्वे इति संयोजनात्सप्तविंशतिमात्राः शिष्टमार्योत्तरार्द्धलक्षणं पर्यवसन्नम्। अस्मिंश्चेदं
चरमे इत्याद्युत्तरार्द्धे अक्षोयं नलघ्वेत्यादिपूर्वपद्योत्तरार्द्धे चेति स्वयं संगमनीयम्। भेदाआर्यादिवृत्तेषु भूयांसः संति यद्यपि
तथाप्यनुपमुक्त्वा नहुवेकिलतानिह। आर्यालक्षणम्॥२॥ अथ पथ्यायाः लक्षणमाह। त्रिष्विति। यस्याद्वयोरप्य
र्द्धयोस्त्रिष्वंकेषु चतुर्मात्रागणेषु। पादो विरामोहस्पतेसा पथ्येति। केवलं यतिकृतं आर्यातो वैलक्षण्यम्। यथा त्रि
ष्वंशकेषु पादस्त्यस्यान्नेपतिः पथ्यतिनामतस्याः इत्यत्रोत्तरार्द्धे। ३। अथ विपुलामाह। उल्लंघ्येति। उल्लंघ्य गणात्रयमादि
ममिति। गणात्रयमुल्लंघ्य-आदिमभित्पत्रविरामगतो जगणो यस्याद्वयोरप्यर्द्धयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्यातां सा विपुलार्या।
त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोरायेषु हस्पतेयस्याः। पथ्यतिनामतस्याः छन्दोविद्भिः समाख्यातम्॥३॥ उल्लंघ्य
गणात्रयमादिमंत्रा कलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्याः सा पिंगलनागो विपुलामिति समाख्याति॥४॥ उभया
र्द्धयोर्जकारो द्वितीयतुर्यौगमध्यगो यस्याः॥ चपलेति नामतस्याः अकीर्त्तितं नागराजेन॥५॥ ॥ ॥ श्रीः

यथा पूर्वार्द्धे द्वयोर्ज इति द्वितीयो जगणः। द्वितीय इति चतुर्थोपि। एवमुत्तरार्द्धे तिनामेति द्वितीयो जगणः अकीर्त्ति
तमिति चतुर्थश्च॥५॥ अथ मुखचपला। आद्यमिति। यस्याः आद्यमर्द्धं चपलालक्षणाविशिष्टम्। यादृशेऽपरार्द्धे। पू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रव

र्वजलक्ष्मा। आर्योत्तरार्द्धसामान्यलक्षणोपेतनसप्तविंशतिमात्रारूपेणाविशिष्टासाद्वपला। अन्वर्थाचेयंसंज्ञा प्रवेपूर्वार्द्धेच
पलालक्षणवत्वात्। एवमुत्तरार्द्धेचपलालक्षणवत्त्वाज्जघनचपलाया अपि। ६। अतएवाह। प्रागिति प्रथमार्द्धे आर्यापूर्वा
र्द्धलक्षणम्। प्रथमेतरेहि [redacted] तीयचपलालक्षणंयस्याः साजघनचपला प्रथमामितरद्यस्मादितिबहुव्रीहिः। ७। इत्या
र्यालक्षणम्। दिपूर्वार्द्धलक्षणं भवेत्तापिंगलागीतिमुक्तवान्। कथमपीति। पूर्वोक्तलक्षणेतिपक्षयोरन्यतरपक्षेणापीत्यर्थः
अथगीतिः आर्याप्रथमेति। यस्माः पूर्वोक्तद्वितीयार्द्धेपिलक्ष्मेतदिति॥ यतुसुधायां षड्जगणाचतुर्लघुगणान्यतमप्रकारे
णेतिव्याख्यातंतदशुद्धम्। षड्जगणाचतुर्लघुपक्षयोरेकस्यनिर्द्धारणीयत्वात्। अन्यतमशब्दोहिवक्ताविषयकनिर्द्धारे

आद्यंवलंसमस्तंभजेतलक्ष्मचपलागतंयस्याः। आर्यापूर्वजलक्ष्मा प्रवचपलासोदिताप्रमिना॥ ६॥ प्राक्प्र
तिपादितमर्द्धेप्रथमेप्रथमेतरेतुचपलायाः। लक्ष्मा त्रयेतसोक्ताविशुद्धधीभिर्जघनचपला॥ ७॥ इत्या र्यीलक्षणम्॥
आर्याप्रथमदलोक्तयदिकथमपिलक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कतपुगतिश्चोभांगीतिंगीतिर्वाभुजगेन्द्राः। ११।
आर्याद्वितीयकेर्द्धेयद्वदितंलक्षणंतत्स्यात्। यद्युभयोरपिदलयोरुपगीतिंकाश्यपोमुनिर्ब्रूते। १२। आर्यायाकलहितयं
यत्पयरचितंभवेद्यस्याः। सोगीतिः किलकथिताद्वयन्तंशभेदसंयुक्ता। १३। गायत्रीजपते। षड्जाम्। यस्यसौर्यायकेयटे
न आन्यतरान्यतमशब्दावक्तान्नोस्वभावाद्विवक्तविषयेवर्तेतेइति। अथोपगीतिः आर्याद्वितीयकमिति इहभवतिषष्ठोक्तइत्या

निर्द्धारणे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ पद्यद्वयेनार्यालक्षयति। लक्ष्मेतदित्यादिना। यत्र चतुर्मात्राः सप्तगणाः संभवन्ति। एकेन गुरुणा अष्टमस्थानीयेन सहि
ताश्च। एतत् आर्यायाः प्रथमार्द्धनियतं लक्ष्यलक्षणज्ञेयम्। एवं हि सप्तगणानामष्टाविंशतिमात्राः २८। अष्टमस्थानीय
गुरोर्लघुमात्रे इति संयोजनात् त्रिंशन्मात्रा ३० वैशिष्ट्यमार्यायाः प्रथमार्द्धलक्षणपर्यवसन्नम्। तत्किमविशेषेणानेत्याह।
भवतीनेहेति। इह प्रथमार्द्धे। विषमे विषमस्थाने प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमार्यायां द्विगुर्वादिवन्मध्यगुरु चतुर्मात्रो
त्पन्नोपि जोजगणो न भवति। समे त्वनियतः। कतर्हि नियतः स्यादत आह। षष्ठ इति। षष्ठात्पूरणाः षष्ठ। वा अथवा। षष्ठो
नलघुर्देयो। नश्चलघुश्चनलघू। नगणश्चिलघुः एकस्तरेणलघुश्चेति चतुर्लघुरूपो गणः षष्ठो देय इत्यावत्। तथा च

लक्ष्मेतत्सप्तगणागोपेता भवति नेह विषमे जः। षष्ठो यनलघ्वा प्रथमार्द्धे नियतमार्यायाः॥ ९॥

जगणश्चतुर्लघ्वन्यतरस्तु षष्ठ इति नियमः फलितः। यथा लेवत्रैक्षणासमन्वयः। लक्ष्मे इति द्विगुरुरूपश्चतुर्मात्रस्तु एको गण
णः। एवं तत्स इति द्वितीयगणः। सप्तगणाश्चैत्यन्यगुरुस्तृतीयः। गोपेरिति द्विगुरुश्चतुर्थः। ताभव इत्यादिगुरुः पंचमः। ति
नेहेति मध्यगुरुः षष्ठः। विषमे इत्यन्यगुरुः सप्तमः। जं इति चान्तिगुरुरिति संयोजनात् त्रिंशन्मात्राः संन्ति प्रथमार्द्धे। नालि
वज्जोगणस्थाने विषमः। न च व्यंजनं चार्द्धमात्रकमित्युक्ते व्यंजनद्वयसंयोगस्य मात्रात्मकत्वात् त्रक्ष्मेत्यादौ मात्रा
धिक्यात् त्रिंशन्मात्रारूपलक्षणासंगतिरिति वाच्यम्। अर्धमात्राणामवगणालिनव्यंजनसंयोगानामतथात्वात् न

तस्यद्वेमात्रेइति ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लघूचेत्स्यादाहरणमनुद्वितीयपद्यप्रथमार्द्धेत्रियम्। अत्रजगोजमिति। षष्ठस्थानेजगणाइतिसुधोक्तव्याख्यानम
नोदयम्। प्रथमायाःषष्ठ्यर्थेलक्षणापत्तेः तच्चनलघ्वेत्पत्रनघ्नोलघुरितिसूत्रेणाह तन्नलघ्वइतिद्विवच
नानुपपत्तेः। ७। एवमार्यापूर्वार्द्धेलक्षयित्वाद्वितीयेनपद्येनयतिनियममुत्तरार्द्धलक्षणमाह। षष्ठेद्वितीय
यलादिति। अत्रप्रथमेइत्यनुवर्त्तते। षष्ठेषष्ठस्थानेलेनगणोयुक्तेलघौ। चतुर्लघावितियावत्। लतेसति चतुर्ल
घुसंबंधीवोलघुस्तस्मात्प्रथमेपूर्वस्मिन्प्रथमलघौ। यतिसविछेदपदस्यनियमःसमाप्तिः। परके इति। सप्तम
षष्ठेद्वितीयलात्परकेलेसुखलाच्चयतिपदनियमः॥ धर्मेऽर्धेपंचमकेतस्मादिहभवतिषष्ठोलः॥२
स्थानेलेसति सुखलात् आदिलघोः प्रथमेषष्ठगणान्तेसमाप्तिरित्यर्थः। यथात्रैव। षष्ठेद्वितीयलात्परकेले
सुखलाच्चेत्पत्रषष्ठचतुर्लघुप्रयुक्तायतिः सयतीत्यत्रतु सप्तमलघुप्रयुक्ता। अथोत्तरार्द्धेयतिनियममाह॥ च
रमे इति। अन्तिमेर्द्धेपंचमस्थानेलेसति तस्मात्त्रयोःपूर्वस्मिन्चतुर्थगणान्तेयतिः यथा। चरमेर्द्धेपंचमकेतस्मादिस
ति। अथोत्तरार्द्धलक्षणमाह। इहभवतिषष्ठोलइति। इहआर्यायांउत्तरार्द्धे। षष्ठगणस्थानापन्नएकोलघुरेवदेया
नतुचतुर्मात्रोगणाः शेषंपूर्वार्द्धवत्। एवंहिपंचगणानांविंशतिमात्राः २० षष्ठगणस्थानीयलघोरेका। सप्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योत्तरार्द्धलक्षणाप्यस्याहयोरर्द्धयोः स्यात्तेषिगीतिः॥ २॥ अथोद्गीतिः॥ आर्यासकलेति। यस्याऽर्द्धद्वितयं हितयमप्यर्द्धम्। यत्र्येनरचितम्। आर्योत्तरार्द्धलक्षणाकपूर्वार्द्धं तत्रवीर्द्धलक्षणाकोत्तरार्द्धं स्यात्। सोद्गीतिः॥ तद्वदिति। पथ्यायीवदितिभावः। यत्पंक्तिभेदसंयुक्तेति। त्रिष्वंशकेष्विमाश्रुक्तलक्षणासंयुक्तेत्यर्थः॥ ३॥ अथार्यागीतिः॥ आर्यापूर्वार्द्धमिति। त्रिंशन्मात्रारूपं पूर्वार्द्धं निधने अन्ते। एकेनगुरुणायुक्तं। द्वात्रिंशन्मात्रा विशिष्टं पूर्वार्द्धमितियावत्। यदायं स्यात्। उत्तरार्द्धमपिनिरविरलंतद्वत्। द्वात्रिंशन्मात्राविशिष्टमित्यर्थः। आर्यागीतिः॥ तथाचोक्तं सूत्रकारेण। अर्द्धेवसुगणाआर्यागीतिरिति। अत्रसूत्रे अर्द्धइतिवसुगणोइतिचयथया

आर्यापूर्वार्द्धं यदिगुरुणैकेनाधिकेननिधनेयुक्तम्॥ इतरत्तद्वन्निरविरलंदलंयदीयमुदितैवमार्यागीतिः॥ ४॥

द्विवचनान्तमितिसूत्रादावुक्तत्वा। ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमिति प्रगृह्यत्वात्प्रगृह्यभावापत्त्या। अयादेशायुनापत्तेः। तस्मात्तत्रत्रमित्थंव्याख्यातं। आद्यार्द्धेद्वितीयेचाष्टगणेसत्यार्यागीतिरिति। एतेनपूर्वार्द्धेद्वात्रिंशन्मात्रा। उत्तरार्द्धेत्वेकानत्रिंशन्मात्रा। आर्यागीतौ भवन्तीतिमन्यमानासुस्रुशादयोपिनिरस्ताः। मधुकरविरुतानमिताक्षरपंक्तीविभ्रतोस्यविरुतानमिताः। परिपाकपिशंगलतारजसारोधश्चकाशिपिशंगलतेतिमायोक्तार्यागीत्युदाहृतिविरोधाच्च॥ ४॥ इतिगीतिप्रकरणम्॥ ॥ अथवैतालीयं॥ ॥ अथविषमेइति। वैतालीयेछन्दसि। विषमपादेप्रथमतृतीयरूपेषट्कलाः षडमात्रादायाः। तासाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोचरसौ। रश्च लश्च रलौ॥ अथ लघुरगणः॥ अन्ये लघ्वश्च। ततो गुरुश्चेति। समे पादे द्वितीयचतुर्थ स्वल्पेन्तु अष्टौ
कला इत्याः। ताश्च निरन्तरा नो स्युः॥ नो इति निषेधार्थकः। अग्रमग्रहिता अग्रो नदया इत्यर्थः। प्रासमष्टकलानाम
तोयवमपादव इगणो हि घुगुरु चेत्य॥ अत्र अ समसंख्यकला सुमध्य। समा कला द्वितीयादिकापराश्रिता तृतीयादि
श्रिता न भवन्ति द्वितीयातृतीयाभ्यामेको गुरुर्न कर्त्तव्य इत्यर्थः। एवं चतुर्थपञ्चमाभ्यामपि स्वल्पमात्राभ्यां च। नाहं वेत्ता लि
यलक्षणम्। अस्ति चेदमत्रैव षड्विषमे इति। विषमपादे यरामात्राश्चत्वारो मनो ऽष्टौ समे इति रगणास्तदन्ते च कला इति लघु
गुरू। नास्ति च द्वितीयतृतीयाभ्यां चतुर्थपञ्चमाभ्यां च मात्राभ्यामेको गुरुः किन्तु द्वे प्रथमाद्वितीयाभ्यां पञ्चमषष्ठीभ्या
मिति गीतिप्रकरणम्॥ षड्विषमे ष्टौ समे कला ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः॥ न षमात्रपराश्रिता कला येना
लीयेन्तो लो गुरुः॥ १॥ पर्यन्ते र्यो ति यैवक्षो यं स्वोपच्छन्दसि कं सुधीभिरुक्तम्॥ २॥ ॥ मक्ति। एवं तृतीयाप
देहस्वम। अथ द्वितीये समपादे ताश्च समे स्युरित्यष्टौ मात्राः सन्ति। तदन्ते च नो निरन्तरा रगणास्तदन्ते तरा इति
लघुगुरू। मात्राश्च शुद्धा अष्टौ लयो वो न सन्ति किन्तु गुरुमिश्रिताः। नापि द्वितीयादिमात्रान्ततीयाद्याश्रिता स्ति।
र्वं चतुष्पादेप्यस्वम्॥ १॥ अथोपच्छन्दसिकथम॥ पर्यन्ते इति। अवसाने विषमपादे यरामात्रास्तदन्ते रगणापग
णो यत्र तदोपच्छन्दसिकम्। तयेवक्षो नमिति। यद्यपि विषमपादान्ते लघो र्न गुरुत्वमिति प्रागुक्तम् तथापि कविश्रमय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रसिद्धारसादिकाव्यविषयंतन्नलेताइत्राविजयमितिभावः॥२॥ अथापातलिका। आपातलिकेति। विष
मेषणमात्राः समेऽष्टावित्यादिपूर्ववत्। स्यांस्तु विशेषः। तासामन्ते भगणोद्वौगुरूचेति। अन्यद्धि मत्रतकाग
ध्यंजनांतस्यापिह्रस्वस्यगुरुतायाः प्रागुक्तत्वादुरैर्वन्यताऽस्ष्या॥३॥ अथदक्षिणांतिका। तृतीयेति।
यस्यवैतालीयस्यचतुर्षुपादेषुद्वितीयोलघुस्तृतीयेनलघुनायुक्तः स्यात्। प्रथमोलघुर्द्वितीयोगुरुरेवस्या

आपातलिकाकथितेयंभाजुरुकावथपूर्ववदस्यत्॥३॥ तृतीयमुकदक्षिणांतिकासमस्त
पादेषुद्वितीयलः॥४॥ उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोग्रेणाभवेद्युग्मयोः॥५॥ पूर्वेणाप्रतोथप
श्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेतियुग्मयोः॥६॥ यदासमावोजयुग्मकोपूर्वयोर्भवतितत्प्रवृत्तकम्॥७॥

इतियावत्। साक्षिणांतिका॥४॥ अथोदीच्यवृत्तिः। उदीच्येति। यत्राप्रयुग्मयोर्विषमयोरेवपादयोः। अग्रे
णात्तृतीयेनयुक्तश्चद्वितीयोलघुः स्यात्तदैतालीयमुदीच्यवृत्तिसंज्ञंज्ञेयम्॥५॥ अथप्राच्यवृत्तिः। पूर्वे
णेति। चतुर्थेनयुक्तश्चेत्त्रयुः समपादयोः स्यात्तदैतालीयंप्राच्यवृत्तिः॥६॥ अथप्रवृत्तकम्। यदासमावि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृ॰र॰टी॰ ८

ति।२वयोरुदीच्यप्राच्यवृत्तयोः समौ ताद्वयौ॰ओजयुग्मकौ विषमसमपादौ। विषमपादुदीच्यवृत्तेः समपादः प्राच्यवृ
त्तेरिति यथासंख्येनान्वयः। क्रमश्चदेवसामान्यादिति तात्पर्यन्यायादिति भावः। तत्प्रवृत्तकं॰नाम॥७॥ अथापरा
न्तिका। अस्येति। प्रवृत्तकस्य समपादे प्राच्यवृत्तिलक्षणो यो सर्वपादे रचिता साऽपरान्तिका॥८॥ अथ चारु
हासिनी। अयुग्मेति। यत्प्रवृत्तकस्य विषमपादे प्राच्यवृत्तिलक्षणो केरचिता सा चारुहासिनी भाम॥९॥

अस्य युग्मरचितापरान्तिका॥८॥ अयुग्मपाद्यचारुहासिनी॥९॥ इति वैतालीयप्रकरणम्॥

वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामन्त्यौ यौ जुष्टभिर्व्यातम्॥२॥ युजोर्यैर्जनसरिद्भिर्नः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितम्॥२॥

इति वैतालीयम्॥ अथानुष्टुप्प्रकरणम्॥ वक्त्रमिति॥ अनुष्टुभि॰ त्रिषाक्षरे छन्दसि॥ आद्याद्दक्षराद्ग्रे नगणो
नदेयो नापि सगणः॥ किंतु मगणादयो देयाः॥ किंच। अन्त्रेश्चतुर्थाद्दक्षराद्ग्रे यो गणो देयः॥ तद्ग्रे चान्यस्त
कोवर्णो ज्ञेयः। ईदृशमनुष्टुच्छन्दो वक्त्रमित्युच्यते॥ यथा चैव। इत्याद्याद्दक्षराद्ग्रे न नाद्या दिति सर्वगुरु
र्भगणो क्षिनन्तनगणा सगणो॥ द्या दिति चतुर्थाद्दक्षराद्ग्रे नसौ स्या॰ इत्यस्ति प्रथमलगणः। एवं द्वितीयपादे पि द्र
ष्टव्यम्॥१॥

राम॰ ८

366

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथवक्रस्यभेदानाह॥ युजोरिति॥ युगितिसमपादस्यसंज्ञेत्युक्तम्। आद्ययुजोःसमपादयोःसरिद्भर्नुश्चतुर्थादक्षरादये
जेनजगराश्चयोगेण। विषमपादयोर्यगणोनचपथ्यावक्रंपकीर्त्तितम्। अत्रचिरंवक्रवत्। एवमग्रे॥ २॥ ओजयो
रिति॥ विषमपादयोः। वारिधेश्चतुर्थादक्षरादयेजेनजेगराश्चयोगेण। समपादयोर्यगणोनचविपरीतपथ्यावक्रं
नाम॥ ३॥ चपलेति॥ विषमपादयोश्चतुर्थादक्षरादये नगराश्चयोगेण। समपादयोर्यगणोनचपलावक्रंनाम

ओज अयुजोर्जेनवारिधेस्तदेवविपरीतादि॥ ३॥ चपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत्पयोराद्रिः॥ ४॥
यस्यांलःसप्तमोयुग्मेसायुग्मविपुलामता॥ ५॥ सेतवस्यात्रिलेष्वपि॥ ६॥ रामः॥

॥४॥ अथविषुग्मेपक्ता॥ यस्यामिति॥ समपादयोर्यस्यांसप्तमोलघुःस्यात्। शेषंवक्रवत्सायुग्मचपलानाम॥
।यद्यपीदंयुजोरित्यादिपथ्यावक्रेप्यस्तितथापुपचेयसंकरत्वाद्दोषः॥ एवंपिंगलमतेनविपुलोक्ता॥ ५॥
अथसेतवमुनिमतेनाह॥ सेतवस्येति॥ चतुर्ष्वपियत्रसप्तमोलघुःस्यात्साविपुलेतिसेतवस्यमतमि॥
त्यर्थः॥ यतुचतुर्थाज्जगरोनेवसेतवविपुलेतिनिरापदः॥ यथामामकंलक्षणम्। स्यात्सप्तमोयत्रलघुश्चतुर्षु॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुरश्रोऽसाविपुलोक्ताऽसुमतिभिः सेवतस्यमतेनेत्यु इति ॥ ६ ॥ अथ विपुलाभेदानाह ॥ मेदौ चतुश्चरणोऽपि च
तुर्थाद्वगणप्रयोगेणाभविपुलास्यात् ॥ अतएवैकेनैव चरणेनेत्यलक्षिता । यत्तु सुहृच्चरणोनोक्तम् । विषमपाद
योर्भगणप्रयोगेणाभविपुलेतितन्न ॥ श्रोतोचेतिसामान्यतश्चतुर्थाद्वगणेनाभविपुलायाः सूत्रकारेणलक्षि
तत्वात् । विषमपादयोरित्यत्रमानाभावात् । यदपिश्रोतोचेत्यत्रचपलाऽयुजोरितिसूत्राद्युगग्रहणमनुवर्त्ततइ
तिवृत्तिकारेणोक्तं तदपिन । सर्वतः सेतः सेतवस्येतिसूत्रात्सन्निहितस्य सर्वपदस्यैवानुवृत्तेर्युक्तत्वात् । विपुलाप
भेर्नाम्नितोभाद्विपुला ॥ ७ ॥ इत्थमस्मारश्चतुर्थात् ॥ ८ ॥ नोस्वधेश्चेन्नविपुला ॥ ९ ॥
गलः सप्तमइतिसूत्रेणोपगग्रहणेन व्यवहितपदानुवृत्तिनास्तीतिसूत्रोक्तताज्ञापितत्वात् । एतेनचपलावक्रमित्या
घनुवर्त्ततेइतियत्सूत्रं तन्नोक्तं तदप्यपास्तम् । यदपितेनोदाहृतं विद्यालक्षिकामगजकुंभाभविपुलमानी
त्यादि । तदपिन । तस्यसेतवोक्तविपुलालक्षिणाक्रान्तत्वाभविपुलालक्षणत्वाभावात् । एवंहि वेटवेटवेश्वरश्वत्वरेत्यादिम
हाकविप्रयोगाभपिनास्माकंप्रतिकूलाः । एवंरनतविपुलाश्चपिविज्ञेयाः ॥ ७ ॥ इत्थमिति । चतुश्चरणोऽपिचतुर्थाद्दक्षराद्
गणप्रयोगश्चेन्नदन्यौ विपुलास्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ नोस्वधेरिति ॥ चतुर्थाच्चतुर्थान्नगणश्चेन्नदानविपुलानाम ॥ ९ ॥ रामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8959

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रामः

माली वनमाली माली नोऽवनमाली ॥ माली नो वनमाली माली नोऽवनमाली ॥ ॥

॥ १ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनागादृशैवेतेक्ष्वलक्ष्मणवान्यमिति संग्रहश्लोकोऽपि। अथ चकाव्ये क्वचिद्यमकं क्वचिदनुप्रासश्चित्रलक्षेलक्षणाकामर्थेनिनजोजनीयमिति
किंकमदलैरव्यारयंचक्तमिहम॥ काव्यार्थमाह॥ विधुरिति। विधोश्चन्द्रस्यसुस्मरूपंवदनंयस्याः सानशाराधा आलिंपंतिसेवंविधोश्चन्द्रहर
लहकुचलाः शीतावासिभनाः गिरोवाणीः आकिरद्भिस्तारयंतिस्मा विधोः श्रीवत्सलांछनस्य [illegible] गिरोऽकिरदिति वा कीदृशीरिति उक्ता
ना पुनः कीदृशी आपीडिता। न विद्यतेपीडितायस्याः सकाशात्पीडिता अतिपीडितेत्यर्थः। उत्तमेऽनुत्तमंयस्यादीतिवत् एतद्रूपः शिवः

विधुसुहृद्विरहानलपीडिता विधुसुहृत्तरलानिलपीडिता॥ विधुसुहृद्दनालिमपीडिता विधुसुहृत्सुगिरोऽकिरदीरिता॥२

यद्वा एनविस्तनाद्यविलहाणपीडिता पुनः कीदृशी विधुरवयः सहचिर्मलयोनायकः श्रीकृष्णस्तद्वीरहानलपीडिता। विधुः श्रीवत्सलांछने
नयमणायद्वा विधुसुहृत् कंदर्पस्य संबंधीयोविरहानलस्तेनपीडिता। पुनः कीदृशी। विधुश्चंद्रः सुहृत्सहायोयस्यसतादृशेनतरलेनचंचलेना
निलेनमलयानिलेनपीडिता। तरलंचंचलंवीगेहारमध्यमणावपीति विश्वः। विधुसुहृदाकाशेनतरलेनिएथक्पदत्वा॥२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[illegible]

रामः

उदयते दयते दयते शशी सखि कैरवकैरवकैरिति मिराकरैः॥ दिशमिमां चरमां चरमां शुभं कमलकोमललोलविलोचनम्॥ कुमुदबंधुरबंधुरबंधुरः सतनुतेतनुतेतनुतेनतः॥ हिमकरो हिमतो हिमतो नतो किमिमां मासदृशं दृशविधौ॥२॥

चेति विश्वः। पावकेचतीक्ष्णे चेति विश्वः। दुःखजनकत्वेन दाहजनकत्वेन [illegible] अर्थः॥ ७ नः [illegible] कैरवकैरवकैरवक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कमित्तः प्राप्तः अनुनेतः। नुनेत्तो ऽनुनेत्तो यो नुनेत्तो ऽसनुनेत्तो यो नुनेत्तो ऽसनुनेत्तो यो नुनेत्तो ऽस

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कमलिनीनां अयं कमलिन्यः तथा इदयिनीनां दयिते न भर्त्रा मुनिता विरहिताः करैः किरणैः स्पृष्टं हृतिरा दुःखात् काणाः दयं यथा कमलानि विकसितानि पुष्पाणि कमलानि
वाकुलताः विकचपुष्पकाणाः कमयुक्ताः सरसा श्रीणी हृता श्रीणी हृता श्रीणी हृता

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मोहमीहमा। अन्येतु रहालवनिमाविरहोत्तम्यमानाप्रतिरवीः एव कं नयति प्रापयति सा नवीः संतापकेत्यर्थः। कीदृशीनवनीः नवं धानं निर्देशो
नवनवत्वं नयति सा तथा नवमेत्यर्थः। कीदृशी अवनी आरक्षमाणा। मानीति शेषः। पुनः कीदृशी नवनी पवनी मानी नयानी पवनी पवनी तद्वीत घ्नन्ती। पुनः की
दृशी अलिकुलालिकुलाअलिमंकुः स्थानमात्रः गलाति स्वीकुर्वन्ती नेऽलिकुलाः कोकिलास्तेषां मालयः श्रेणयस्ताः सांकुला निसम्भृतायस्यां सा तथा। पुनः की
दृशी अलिकुलेभ्रमासमूहेराकुलाव्याप्ताअलिकुलाकुला। पुनः कीदृशी अलिमाऽहः कुसुमसर्यस्यमेवमाचरयास्यः सा तथा अलिस्यामालयान कोचित्य
र्थः महिमाहिमेत्यर्थः सक्तेएवेतिव्याचक्षते॥१०॥ वकुलमिति॥ ॥ हेअलिस्त्वंतेवकुलंप्रतिग्रश्नुतगत्यागहेत्यर्थः कीदृशं वकुलं। पराणिपराणा
र्थविश्वंतेपस्मिन्तत्तथा। पुनः कीदृशं मधुमकरंदः पराणाः पुष्पधूलयश्चतत्रपराअंगेपुरःरेपुपरस्तेनोदृशाधुपराणपराश्चेऽलयश्चेतेतथाते कुलं वा
प्राप्तमियावत्पर्यंतेपरापतेतत्तः मधुंचपराणाश्चतान्पिबंतितेमधुपराणपास्तान्राश्चेतेपराणपराश्चेतेतथातादृशाश्चेऽलयश्चेतेराकुलंमा पुनः कीदृशं

अयिसालवनीनवनीरनीरनवनीनवनीपवनीमनी॥ अलिकुलालिकुलालिकुलाकुलाप्रतिहिमामहिमामहिमाहिमा॥१०
वकुलमाकुलमालिपराणिनंमधुपराणपराणपराणिभिः। विशदशारदशारदशारदशाकलंककलंककलंकितम्॥११॥
विशदोनिर्मलोयःस्वारदशारदिभिर्थश्चइतिपावत्शारदभावप्रधानानिर्देशेनशारत्वंशारत्वंचदृशातिस्तादृशोयस्मिन्सतादृशः। सैसुखं आरमतिशयेन
दृतिसपारदः एषोदशादित्वेनानुस्वारलोपः। विशदशारदशाकलंकलंकितम्। पुनः कीदृशं कलंकं कस्यचंद्रस्य कलंकेनलेपेनवकलंकितंप्राप्त
लमित्यर्थः। अनेनप्रतिहसखीनदृष्टदृश्यमानंवकुलंवकुलेपुष्पंत्वंपश्येत्याहिशेषः। कीदृशंविसंदृशारदशारदे। विगतंशोकुसुमंयस्याः सतीवकुलाविशारदाशारदे
वातेविशारदशारदेतिविलिखितादृशारदशारदम्। शमासमंतादृशानिश्रादत्तेसाशारदशारदाचासौदृशाचसातथातांगत्वादृशारदशारदे
थाविशारदशारदेचतावकुलशारदशारदेचतत्तथाविरहिजनदुःखदमातिविरहिजनदुःखदंचेत्यर्थः। पुनः कीदृशंशाकलंककलंकशाकलंकस्यचंद्रस्य
कलेककलाकांतिर्यस्यतत्तथा। पुनः कीदृशंकलंकितंकेनवापुनाकलंकितंदेषंसदोल्यमानोकोऽस्यालानिस्तार्केचित्यमरः। इतिव्याचक्षते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवमिति। हे अशोके शोकं घति खंडयति सा कोकदनं तथा शोकदुःखं मृत्वा सखीं राधां प्रति वदति तस्याः सन्तु हे अशोके सखीत्वेन तनमशोकं तत्र
मकेवृक्षे समाश्रयति निश्चिकवेत्तिनी भवा कीदृशमशोकं। नाविद्यते शोको यत्र तत्तथा तथा चेत्समाश्रयणे नत्यशोका पनयनो भविष्यतीति भावः।
नः कीदृशं। 8 रभिनयासो मेणारभिताः रभसयुक्ता येगवन्तो हर्षवन्तो वायेअलयः तेषां रतेन क्रीडितेनादे प्रहरतस्तो यत्रतत्तथा। रभारभसकृतिना
मधातो। रिनप्रत्ययांतस्य रभिताकृतिरुपारभसोवे गहर्षयोरितिविश्वः। एवा। रभिताः सोरभयुक्ताः आसमंता द्रुमा येषां वासजातो येषां तेतथा येअलय
स्तस्तेन आरसंमाकृतिमाश्रयमहाश्रितभवामा यालक्ष्मीश्राश्रयो लक्ष्मीपतिरित्यर्थः। आगतः वर्तमानसमि ■ ण्यवर्त्तमानदेति आगतआश्रयत्र
तिभावः। कः कामिव। आलिनी भ्रमरीपातिसआलिनी योभ्रमरः कमलिनीमिव॥१२॥ सखीवचनश्रवणोपलातवेदाराधावदति। हसीति हे सखीत्व
हिनामहितकारिणी असि। शंकयापित्वहितकारिणीत्वं तथापित्वं तत्वेन मीज्ञानासीत्यतआह हनामतामाशिहित्वेनमयाज्ञाताऽसि। मतासिमता छे
तिपाठे अशेत्व कृष्णमतपरिच्छेदनकर्तृत्वं मतमसिमतयस्यास्तथापरिच्छेदकर्तृत्वं इत्यर्थः। नवमशोकमशोकपुष्पमशोकं शोकाभावप्रदत्वात्कंना
नवमशोकमशोकमशोकं हे रभिता रभिताल्लिरालम्॥ सखीं समाश्रय माश्रमाश्रय कमलिनी मलिनी यद्वा गतः॥१२
सखि हिता सिहिता सिमता त्थमानवमशोकमशोकमशोकं हे॥ तद्दिमामवमामवमामभीवज्जलिनिवनीरदनीरदम्॥१३॥ रम

विद्यतशोको यत्र आविचारणी धर्मिति मामा कृष्णवीषिकाधा किंनेवंवशोष्यतएवत्वमसिमताऽसिवत्वयकृवद्विसकत्वेनमता धिरोहीवकत्वे
नशोकदमशोकमशोकदमिति चंद्रया लपवकृवद्विसकत्वमिति भावः। तोहस्मिन्विषये मामवक्षऽमानाग्रहित्यतिशेषः। लघिज्ञ अवग
तोमाचलक्ष्मीश्रावमा ■ ना या अममामममतिलंबधृत्यता। आकिंचनामलिनामिति जीवना कीदृशीं। नयोनीरंजलंदधातिता दृशायोनीरसम
वस्लमासजेलजलदनीलमित्यर्थः। अन्येकृसवित्वेहिता सिकीदृशीमता मान्या। पुनः कीदृशी। आसिमाती। आसिवत्वकृवन्मतंयस्यास्तथा यतः शोक
शोकरहितमाथवुबोधि। पूर्वश्लोके शोकंश्रयेणुक्तः। कीदृशी। अशोकदामस्यविशेषः शोकं ददातिस्वामनदृत्यर्थात्तातथा शोकदशोकाश्रयेणावन्यत्वेन
तवासिमतत्वंस्पष्टमिति भावः। तदामिसत्वुहेत्वयु कः कामतंजिहीनेगतेहस्तकामप्राय कमित्यर्थः। ताहशीहीविजऽस्वमाहश्याजी। धिमामवयाही
कीदृशी। अमानविद्यतेमाशोभायस्यास्तथाभूतां। कीदृशीहरिनधानीनीरदानांमेघानांनितंशोभांदतीप्राप्तिसतवनीरदजमिषयप्रामामिषयंदतेया
चक्षणे॥१५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंमुवाचेत्याह॥ मलयजमिति॥ हे हे तन्वसहचरी सखी एषा तनो श्रीः उनुः स्वल्पे मलयजं चन्दनं नेत्रे निषेधयति। नलिनीतन्वाम्नी सीयो नलिनी दलं तनुते मुनय
ना अत्यर्थनाम्नी सखी उनलं संलापं घातिवंदयति ताहृन्नलदं उशीरं तनुते तादृपिनयं पिसासी दति हृपिलाभवति वधुना वधुसमूहे सम्मदा श्रेसी दति।
दृष्टा पुनः किमुवाचेत्याह॥ ॥समुदितइति॥ हे वरदे लक्ष्मीलक्ष्याः वरलक्ष्मीकांतासाधाहिमकरे समुदिते सति उक्षणे नयने उमुदिते उत्फुल्ले
तियावत् एनिजाश्रोनि। कीदृशी अमुदिता अप्रहृष्टा धात्रा अर्थे चक्रुत्यपरं पिकवेकोकिलाश्चेन समुदिते सातनकरे मकरे अमुदिते इति। अ
गुल्पादिनापि दधातीति भावः। कीदृशे हिमकरे मकरश्रेनी कर्कराशेन स्य मकरस्य मिनो मकरध्वजस्य कारके इत्यर्थः। तस्यापि जलवृद्धिकारक इत्यर्थः। की
दृशी अवस्था अवत्रा हितिरवः लेयं यस्याः सा तथा। पुनः कीदृशी हरिणलांछनश्चन्द्रस्तस्य लांछनं पादुत्वं तत्कथनं चिह्नं यस्या सा हरिणलांछना इत्यर्थः।
यद्वा हरिणलांछनं चंद्रलांछनं यस्य तादृशः शिवः लांछनं यस्याः सा तथा। सर्वदा हि। यद्वा कमलाणमीनस्य यारे नार्थस्य किं इत्यवज्ञातिश्चोदृत्ते सा तथा

इतिसाधीगदितागदिता हिलानयनएमवरायवरायवा॥ इतिगिरं कलपा कलपा कलापदुगिरं मिदुतामृदुतादिना॥१४॥
मलयजं तनुते तनुते तनौ सहचरी नलिनी नलिनी दलं॥ मुनयना नलदं नलदं च सा तदपि सी दति सी दति वंधुना॥१५॥
समुदिते मुदिते मुदिते क्षणे हिमकरे मकरे नकरे नकरे॥ पिकवेवरवेवेति सो हरिणलांछनलांछना॥१६॥ रामः

वक्रोक्तिवाद्रिनीत्यर्थः॥ पुनः किमुवाचेत्याह॥ ॥नपरुतइति॥ हे अयोगरुत। अयसे लोहं प्रागः पर्वतस्तद्रूपं यस्या सा तथा तस्या संबो
धने हे लोहपर्वतइति कठोरः कर्णतेतयसहसखी सहचरी तथा वियोगविरहं वेर्गरुडस्य योगं अन्यत्रगमनसाधनाभूतमितिवन सहते किं
नु अयोगमस्यतवविरहार्यगंनविद्यते योगो यस्मादित्ययोगः। अत्यंतयोगस्तवासहते। असहेति संबोधनं वा हे असहतत्वं मे कलहासहिष्णो।
वियोगं वियोगमिति पाठे वेर्गरुडस्य योगे यस्य सतथा। तस्य संबोधने हे गरुडवाहना अयं गरुत अयोगं वियोगं हरतितत अयोगरुत। नाहं शक्ता
इतिव्याख्येयं। अत्रत्वभाषानोत्यध्याहार्यते या च भाषा न तातरुणी सपदि किरतत्यजन्। यत्रान्यस्यामभिरमसे तां परिहरतित्यर्थः। मरुणी किर
नुनामइतिनिश्चयेनतवनी विजनतनी वीजातं वर्त्तमानं मिति यावत्। सखी मणी किरतनयनी विमाक्षविद्यात्वित्यर्थः। कीदृशं मणिनेव अप
यावदभक्तमुपारक्षा॥ अथेति॥ अथेत्यनंतरं वनजानां जलजानां दामपंक्तिस्तस्या जातं पद्मदामजालातज्जायादृष्टत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाहरिलयाकलयातन्नाम्यासस्वासहसुभांकुरीएधांप्रतिथ्रमाचे। कीदृशया। कलया कलयंकुरंलातिसाकलातयाकलया
विशेषेणकांत्याउपलक्षितया। सारघांतश्रागात्तमगः पर्वतगिरिवर्धनः पश्चात्तोयेनतेनथा अतिवृद्धोः अतिवृद्धिप्रियालासनसोम्यं चयक्तांक्रं येछ
ज्ञेनपोः स्थितप्राप्तिनिश्चयः। मन्प्रीतिः प्रमदोहपश्चत्पमाः। कीदृशांनवतीवं अतिसोम्यप्रेमकलहजकोपाधनयेनतप्रेमागेनचत्यक्तांक्रमा वामित्य
र्थः॥१७॥

नसहतेसहतेसहतेसखीनवियोगमयोमयोगहत्॥सपदिलातरुणीसरणीमणीकिंतुनामवयंनवनीविजम्॥१७॥राम॥
रामचन्द्रकविनाकविनाहःपुरुत्तमसुतेनसुतेन॥राधिकाहृदयशोकदमासीद्राधिकाहृदयशोकदमारात्॥१८॥राम॥
अथतयाकलयाकलयाशुभांवनदेशेमजदामजद्दिष्टिमान्॥तीरगात्तमगात्तमगाच्चसाहृदमनीवुमनीवुदिशोदितमा

रामचंद्रेति॥राधिकायाःहृदयशोकप्रातिवेश्यलिलतहृदा अहःकाव्यंकविनापेरितेनरामचंद्रकविनाआसीत्तेनकृतामित्यर्थः। को
दृशेनपुरुषोत्तमसुतोजनार्दनस्तस्यसुतःश्रेष्ठःप्रेष्ठोमित्यर्थः। श्रारात्समीपेश्रुतमात्रमितिभावः। राधिकाहृदयेयस्यसतथाशोकस्यइतियावत्
।तत्रयःशोकलहप्राप्तिनिषेधनंदुःखंतत्प्रातिवेश्यतितत्तथाहृदम्॥१८॥कदेयसमाप्यत्वपीडितश्रीशिशोमणोः।तनयस्यनिदेशेनभट्टनारायणो
भुधः॥२०॥रामाविनोदकाव्यस्यव्याख्यानेस्वधियाव्यधात्।पोपकाःशोधयन्तुतत्पदत्॥१२॥रामकृष्णरामकृष्ण॥ ॥छ॥ ॥रामा॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8753

दुर्गा

श्रीगणेशायनमः॥ छन्दसांलक्षणंयेनश्रुतमात्रेणबुध्यते॥ तत्रहंसंप्रवक्ष्यामिश्रुतबोधम
विस्तरात्॥ संयुक्ताद्यंदीर्घ-सानुस्वारंविसर्गसंमिश्रं॥ विज्ञेयमक्षरंगुरु पादान्तस्थंविक
ल्पेन॥ यस्याः पादेप्रथमेद्वादशमात्रास्तथातृतीयेपि॥ अष्टादशद्वितीये-चतुर्थकेपञ्च
दशसार्य्या॥ आर्य्योत्तरार्द्धतुल्यं-प्रथमार्द्धमपिप्रयुक्तंचेत्॥ कामिनितामुपगीतिं-प्रका
शयन्तेमहाकवयः॥ आर्य्यापूर्वार्द्धसमंद्वितीयमपिभवतिहंसचारुगते॥ छन्दोविदस्त
दानीगीतिंतामसृतवाणीभाषन्ते॥ आद्यचतुर्थपंचमकंचेत्पत्रगुरुस्यात्साक्षरपंक्तिः
॥ अगुरुचतुष्कं-भवतिगुरुद्वौघनकुचयुग्मेशशिवदनाया॥ श्लोकेषष्ठंगुरुज्ञेयंसर्वत्र
लघुपञ्चमं॥ द्विचतुः पादयोर्ह्रस्वं-सप्तमंदीर्घमन्ययोः॥ आदिगतंतुर्य्यगतं-पञ्चमकं
चान्त्यगतं॥ स्याद्गुरुचेत्तत्कथितं-मानवकक्रीडमिदं॥ द्वितुर्य्यषष्ठमष्टमं-गुरुप्रयोजितंय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दा॥ तदानिवेदयन्तिनां बुधानगद्यरूपिणी॥ सर्वेवर्णादीर्घायस्यां विश्रामस्याद्वेदैर्द्वेदे॥ वि
द्वहृन्देर्द्वीणवाणिव्याख्यातासविद्युन्माला॥ तन्विगुरुस्यादायत्रचतुर्थपञ्चमषष्ठंचान्तर्मुपा
न्त्यं॥ इद्रियवाणैर्यत्रविरामः साकथनीयाचम्पकमाला॥ चम्पकमालायत्रभवेदन्त्यविहि
नाप्रमजिघे॥ छन्दसिदक्षायेकवयस्तन्मणिमयतेकुर्वन्तो॥ मन्दाक्रान्तान्त्ययनिरहितासाल
क्षारोभवतीयदिसा॥ तिहिहिर्द्वैरवमभिहिताहंसीकमलवदने॥ क्रिस्वोवर्णेजायते
यत्रषष्ठः कम्बुग्रीवेनहदेवाष्टमान्त्यः॥ विश्रामस्यान्नन्विवेदैस्तुरगैस्त्रांभाषन्तेस्रग्धरा छन्द
सीयाः॥ श्रायचतुर्थमहिनतिस्तु सप्तमकंदशमंचतथान्त्यं॥ यत्रगुरुप्रकटस्मरसारस
स्यात्तत्कथितंननुदोधकमेतत्॥ यस्यात्रिषट्सप्तमपञ्चमस्याद्रुस्वंसुजंघेनवमंचनद्वत्॥
गत्याविलक्षीकृतहंसकान्तेतामिन्द्रवज्रांकुरुतेकवीन्द्राः॥ यदीन्द्रवज्राचरणेषुपूर्वा-म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चंत्रिवर्णालघवः सुवर्णे॥ अमन्दमाद्यन्मदनेनदानी सुपेंद्रवज्राकथितःकवीन्द्रैः॥ यत्रत्रयोर
प्यनयोस्तु पादा भवन्तिसीमन्तिनिचेद्रकान्ते॥ विद्वद्भिराद्यैः परिकीर्त्तितासा प्रयुज्यतामित्यु
पजातिरेषा[२] आख्यानिकायान्प्रकटीकृतार्थे यदीन्द्रवज्राचरणैः पुरस्तात्॥ उपेन्द्रवज्राच
रणात्रयोन्ये मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्वा॥ आद्यमक्षरमनद्धतीयकं सप्तमं चनवमं दशान्ति
मं॥ दीर्घमिन्द्रसुखियत्रजायते तावदन्तिकवयोरथोद्धता॥ अक्षरं चनवमं दशमं चद्वा तया
द्भवतियत्रविनीते॥ प्राक्तनैः सुनयनैयदिसेवा सागतेतिकथिताकविभिः साम्यैसद्धतीयकष
ष्ठमंनगरते नवमं विरतिप्रभवंगुरुचेत्॥ घनपीनवयोधनभारनतेनतुतोटकवृत्तमिदं
कथितं॥ यदाद्यं चतुर्थं तथासप्तमं चे त्तथैवाक्षरं ह्रस्वमेकादशाद्यं॥ शरचंद्रविद्धेषिवक्रा
रविन्दे तद्वृत्तकं कविन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातं॥ अयिकृशोदरियत्रचतुर्थकं गुरुचसप्तमकं दशमं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा॥ विरतियंचनशेवविचक्षणैर्ङ्गनविलम्बितमित्युपदिश्यते॥ प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययोर्ङ्ग
नविलम्बितकस्यचपादयो॥ यदिनात्रनदाकमलेक्षणे॥ भवतिसुन्दरिसाहरिणस्तुतौ॥ उपेंद्र
वज्राचरणोपसन्निचे॥ उपान्त्यवर्णालघवःपुराकृताः॥ मदालसङ्गजितकामकार्मुके॥ वद
न्तिवंशस्थमिदंबुधास्तदा॥ यस्यामशोकांकुरपाणिपल्लवे॥ वंशस्थपादाद्युरुपूर्ववर्णकाः
नारण्यदोलारतिरंगलालसे॥ तामिन्द्रवंशांकवयःप्रचक्षते॥ यस्यांप्रियेप्रथमकमक्षरद्व
यं॥ तुर्यंतथाप्युरुनवमंदशान्तिमं॥ सान्त्यश्चवर्णनिरपितशुगत्रहैः॥ सालक्षितामृतलति
केप्रभावतीरौ॥ आद्यंचेत्रितयमथाष्टमंनवान्त्यं॥ भावन्तोगुरुविरतौसुभाषितेस्यात्॥ वि
श्रामोभवतिमहेशनेत्रदिग्भिः॥ विज्ञेयानतुसुदतिप्रहर्षिणीसा॥ आद्यंद्वितीयमपिचेद्गुरुत
चतुर्थं॥ यत्राष्टमंदशमकान्त्यमुपान्त्यमन्त्य॥ कामस्कुशेर्वविजितकामनङ्गजेद्धे॥ कान्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसन्ततिलकं किल तद्वदन्ति॥ प्रथमसप्तकषट्कं विद्यते यत्र कान्ते· तदनु च दशमं चेदक्षरं
द्वादशान्त्यं॥ गिरिमिरथ तुरंगैर्यत्र कान्ते विरामः सुकविजनमनोज्ञा मालिनी साप्रसिद्धा॥ सु
मुखि लघवः पञ्च प्राग्यास्ततो दशमान्तिमः स्तदनु ललिता लापैर्वर्णैर्यदि त्रिचतुर्दशैः॥ भ
वति च पुनर्यत्रोपान्त्यः स्फुरन्नकरकंकणैर्यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा॥ यदि प्रा
ग्रोक्तस्वः कलितकमलैर्षड्भिरपरा· स्ततो वर्णाः पञ्च प्रकृतिसुकुमारांगिरचिताः॥ त्रयोऽन्ये
चोपान्त्याः स्तनजघनभोगातिसुभगैरसैरी· शैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी॥ द्वितीयम
लिकुन्तलैर्यदि षडङ्कमंद्वादशो· चतुर्दशमथ प्रियैर्गुरुगभीरनाभीह्रदैः॥ स पञ्चदशमान्त
ज· तदनु यत्र कान्तैर्यति· गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुभ्रु पृथ्वीति सा॥ चत्वारः प्राक्तु
सुविग्रहो द्वादशैकादशौ चे· त्प्रथमवर्णौ तदनु क्रमुमामोदिनि द्वादशान्तौ॥ तत्र प्रान्तौ सुगर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहयैर्यत्रकान्तेविरामो·मन्दाक्रान्तांप्रवरकवयस्तन्वितंसंगिरन्तो॥आद्याश्चेद्गुरवस्त्रयःप्रियतमे
षष्ठस्तथाचाष्टमस्तत्त्वेकादशतत्त्रयस्तदनुवेदद्वादशौयोनतः॥मार्त्तण्डैर्मुणिभिश्चयत्रविरतिः
पूर्णेन्दुबिम्बानने·तद्वृत्तंप्रवदन्तिकाथरसिकाःशार्दूलविक्रीडितौचत्वारोयत्रवर्णाःप्रथम
मलघवःषष्ठकःसप्तमोपिह्यौतद्वत्षोडशाद्यौमृगमदतिलकेषोडशान्त्यौतथान्त्यौ॥रम्भातं
भोरुकान्तेमुनिमुनिमुनिभिर्द्वादशेचेद्विरामो·वालेवन्द्यैःकवीन्द्रैःसुतनुनिगदितास्रग्धरासा
प्रसिद्धा॥३९॥इतिश्रुतबोधेछन्दोलक्षणं॥ ॥ ॥ ॥

दुर्गा१तूर्ध्वंकनागमहिमासमधुत्रपर्वं॥छन्दसिध्वांतिपिसमांप
वासरंतथाम॥ज्ञेयंवर्णोकिलविदांभ्रमरांससारांकोवात्रभेदवर
छन्दविदःसुदक्षाः॥१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्दंचदिति। अमी गंगाः। गंगासंबंधिनस्तरंगाः। पुनर्भवंतीति पुनर्भवंतस्तेषां। पुनः पुनः संसारेऽस्यमानानां। जन्मदारी
नामिति शेषः। इतितमरभंगायऽस्तुतसमूहनाशायभवन्तु। तादर्थ्येचतुर्थीः किंलक्षणाः। भोजुंगाः उन्नताः। पुनः किल
उद्दंचतीति उद्दंचत्सर्वांगीसांयत्मात्सर्यमत्सरस्यभावोमात्सर्यं यत्रोत्कर्षासहनंमत्सरः। अत्रपार्वतीगंगारूपात
त्याऽत्कर्षोमहतांपत्युः शिरोधिरोहणरूपः तिनस्कृष्टंवाहीकंयत्कपटेनपुत्रापाहेरंवजननीपार्वतीं तस्याः कटाक्षा

उद्दंचन्मात्सर्य्यस्फुटकपटहेरंबजननीकटाक्षव्याक्षेपक्षणजनितसंक्षोभनिवहाः भवन्तु
त्वर्प्यन्तोहरशिरसिगंगाः पुनरमीतरंगाः भोजुंगाऽरितभरभंगायभवताम् ४ ४

इर्ष्ययावलोकितानितेषांव्याक्षेपेणव्याक्षिप्त्याजनितः जातः क्षणांक्षणमात्रंसंक्षोभनिवहः उद्वेजनसमूहोयेषां अत
एवः रहस्यमहादेवस्यशिरसित्वर्यंतः त्वायागच्छन्तः। एतावतायस्यपुरुषस्यगृहिणीद्वयंतिष्ठति। तयोरनपत्या
नप्रेयस्कीतिलोकेप्रसिद्धिः। महादेवस्यगृहेरंबस्यसकलविघ्नाद्वीहवानलस्य। जननीमाता। एतादृशीपार्व
ती। वामांगेधारयति त्वांचपुनरुत्तमांगेधारयामास। अतस्त्वदीयरूपशीलपरोपकारादिगुणसंपत्त्या महादेवोपि त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मरुल्लीलेति तेन च जंघालं वेगवन्तं अथवा जंघानं जंघापरिमितम् आदन्तेभ्योलक्षिप्यतइति वचनात् क्वचित् परिमाणेपि लवसंभव
ति। उदाहरणं तु स्वधियो यं सुधीभिः। जंघापरिमितजलस्य भावात् आदिस्नानयोग्यत्वात्। जलं मम जननजालं जल्पतु शिथिलयतु।
जननानां जन्मनाम्। जनुर्जननजन्मानीत्यमरः। जालं कर्मरूपमानायः। आनायः पुंसि जालं स्यात्स्त्रियमरः। उक्तं च। स्वकर्मसूत्रग
थितो हि लोकः। अथवा जननानां जालं तमूहं च तुरशीतिलक्षयोनिरूपं जालं जालं समूहश्चानायइत्यमरः। किं लक्षणम् जलं

मरुल्लीलालोलस्वरहरिनुलिनांभोजपटलस्खलत्पांशुप्रातक्षुरणविसरत्कौंकुमरुचिः
उरस्त्रीवक्षोजक्षरदगरुजंबालजटिलं जलं जंघालं मम जननजालं जरयतु ५

उरस्त्रीणां दिव्यांगनानां वक्षोजाः स्तनास्तेभ्यः क्षरन्तयोऽगरुः कृष्णागरुः। तस्य जंबालः पंकस्तेन जटिलं मिश्रितम् पुनः किं०
मरुतां पवनानां नीलामन्दं मंदं वहनम् तेन लोलन्यश्चपलाः या लहर्यस्ताभिः। नुलितानि कंपितानि भंभोजपटलानि क
मलसमूहास्तेभ्यः स्खलन् अधःपतन्त्यः पांशवः रजःसमूहः। पांशुर्नाजहयोरजइत्यमरः। तस्य क्षुरणं मेलनं तेन विल
सन्विनसनशीलं। विसरिति पाठे विसरणशीलं तेन कौंकुमरुचिः कुंकुमस्य केशरस्येयं कौंकुमी रुचिर्यस्य तत् केशरतु
ल्यकान्तिः। एतेन कमलपरागसम्पर्कितं जलम्। घ्राणेंद्रियाह्लादकत्वं वर्णितं सूचितम् ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्फुरदिति दिव्यसरितः दिविभवाः दिव्याः तेषां सरिन्नदी दिव्यपदं सरितो विशेषणं। तस्या दिव्यसरितः स्वर्नद्याः। महउच्छ्वासलहरी
छटाचंचत्पाथः कणसरणयः महतामुच्छ्वासउच्छ्वसनम्। तेन लहरीछटाभिः। चंचत्चंचलं पत्पाथः उदकं। कबंधमुदकं पाथइ
त्यमरः। तस्य कणाः शीकराः। शीकरांबुकणाः स्मृताइत्यमरः। तेषां सरणयः पंक्तयः। प्रतिदिनं प्रत्यहम्। नोत्सारकं। कमपि वचना
गोचरं संतापं संज्वरम्। संतापः संज्वरः समावित्यमरः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपं। जातित्वादेकवचनं अतएवोक्तं

स्फुरत्कामक्रोधप्रबलरससंजातजटिलज्वरज्वालाजालज्वलितवपुषान्नः प्रतिदिनं
हरन्तां संतापं कमपि महउच्छ्वासलहरीछटाचंचत्पाथः कणसरणयो दिव्यसरितः ६

तापत्रयावारकमौषधमद्वितीयं गांगं पयो भवहरं भजहे मुमुक्षोइति। हरंतां हरीकुर्वंतु। किंलक्षणानान्नः। स्फुरत् भजपायोयः
कामोभिलाषः। इदं मे भूयादिदं मया लब्धमिदं न स्यादित्याकारः। कामः स्मरः भिलाषे च कामं रेतोनिवासयोः। भव्यं यत्वाभ्य
ज्ञातानिविविधः। तस्माद्यः क्रोधः परकृतापमानादिजन्यः। अत्र पंचमीतत्पुरुषेण। कामक्रोधयोर्जनकजन्यत्वं संभवति॥
अतएवोक्तं गीतायां संगात्संजायते कामः कामात् क्रोधोभिजायतइति तस्य प्रबलो तिबलो योरसः द्रवः रसः स्यात्पारदे
शृंगारादौ वीर्ये द्रवे जले इति धरणिः। एवं च स्वल्पस्यापि द्रवीभूतद्रव्यस्य सर्वांगप्रसारित्वमनुभवसिद्धं। तेन संजातः स
म्यक्क्रयोत्पन्नः जटिलजटायुक्तः। जटिलापिप्पलीमांस्योर्जटायुक्तेनुगाच्यवदिति मेदिनीसचासौ ज्वालाजालाग्निलस्यना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लानांशिखानम्। वह्नेर्द्वयोज्वालकीलावर्चिर्हितिः शिखाभिर्यामित्यमरः। जालंसमूहलेनज्वलितंदग्धंवपुःशरीरंयेषान्तेषामित्यर्थः॥ ६॥ विनिघ्नानीति। उन्मत्तैरपिः उत्पथगामिभिरपिविनिघ्नानिविशेषेणगर्घाणिपिहृहननादीनि। स्याउन्मत्तलुब्धकूरेतथाचोत्पथगामीनिरभसः। चपलः। पतितैरपिपरिहार्याणि। परितआसमंतात्हर्जुत्पेक्षुयोग्यानि। ब्रह्महननादीनि। आप्तैश्चशालविशेषैरपि। अवाच्यानि अगम्यागमनादीनि। सपुलकंसरोमांचयथास्यात्तथापिशुनैः कर्णेजपैः

विनिघ्नान्युन्मत्तैरपिचपरिहार्याणिपतितैरवाच्यानिआप्तैः सपुलकमपास्यानिपिशुनैः हरं
नीलोकानामनवरतमेनांसिकियतांकदापिभ्रांतानत्वमिवजननीत्वंविजयसे ७

अपास्यानि आपालंक्षिप्तुंयोग्यानि। त्वमाहुरारसंकथनादीनि। एतादृशानिकियतांकतिपयानांलोकानांजनानांएनांसिहृजिनानिकलुषंदुरितंनोघमघंदुरितंदुष्कृतमित्यमरः। अनवरतमजस्रंनित्यंसंवताजस्रमित्यमरः। हरंतीनाशयंतीत्वं कदापिकस्मिंश्चित्कालेपिनभ्रान्तानविन्ना। अतःकारणात्हेजननि। त्वमिवत्वंविजयसे सर्वोत्कर्षेणवर्त्तसे। अत्रयद्यपिनत्वमुपमानंस्यात्तदात्वमुपमेयास्यादतस्त्वमुपमात्वमेव। अत्रानन्वयालंकारः। तदुक्तंचंद्रालोके। उपमानोपमेयत्वंयदेकस्यैववस्तुनः। चंद्रश्चंद्रइवाभातिइतिलक्षणात् ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्खलंतीति। भये इति कोमलामंत्रणे। भये जननि। स्वर्लोकात्त्रिदिवात्स्खलंती निपतंती त्वं। किमर्थमित्यपेक्षायामाह। भ
वनितलशोकापहृतये। भवनेर्भूमेर्यत्तलं अधः। तलश्चपेटे तालतोतलोऽस्त्री घातवारणे। स्त्रीस्वभावाधरयोस्तलं स्त्री घातेच
सव्यतः इति मेदिनी। भवावनितलशब्देन भवाः क्रोशन्तीति वत्तलक्षणया भवनितलस्थामनुष्यालक्ष्यते। शोकोमानसो

स्खलन्ती स्वर्लोकादवनितलशोकापहृतये जगन्मृत्युग्रंथौ यदसि विनिवद्धा पुरभिदा भये
निर्लोभानामपि मनसि लोभं जनयतां गुणानामेवायं तव जननि दोषः परिणतः ८

धर्मः। शोकमोहौ तु मानसाविति वचनात्। तस्यापहृतये नाशाय। एतेन तस्याः पतेः पुरकारित्वं सूचितं यत् यस्मात्कारणा
त्। पुरभिदा त्रिपुरारिणा। जगन्मृत्युग्रन्थौ कपर्दस्य जगन्मृत्युरित्यमरः। निवद्धा निर्मिता। अतः कारणा
त्तव गुणानां किंलक्षणानां निर्लोभानामनुद्धानामपि। मनसि लोभं जनयतां उत्पादयतां। भयमेव परिणतः परिपक्व
दोषः इति व्याजनिन्दा ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं·ल·टी
५

स्वभावेति। हे मातः। ते तव। अपांजलानां किंलक्षणानां। स्वभावस्वच्छानाच्चिसर्गनिर्मलानां। पुनः किं। जहजशिशिराणां स्वाभाविकशीतलानां। अयंसन्निकृष्टवर्ती कोपि अनिर्वचनीयः महिमा जगति विश्वमिव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। किंलक्षणः अपारः। न पारोऽन्तो यस्य सः अपारः। अनन्त इत्यर्थः। अपारत्वे हेतुमाह। यं महिमानमद्यापि दानीमपि सुरहर्षेणा सुरत्रीतिप्रमहोहर्षः इत्यमरः। सुतलं सुरलोकं सुरलोको द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रियामित्यमरः। सगरजाः सगरान्नृपविशेषाजा

॥ ॥ स्वभावस्वच्छानां सहजशिशिराणामपामपारस्ते मातर्जयति महिमा कोपि जगति
सहायं गायंती सुतलमनवद्यद्युतिभृतः समासाद्याद्यापि स्फुटपुलकसांद्राः सगरजाः ९

नाः सगरजाः सगरपुत्राः। आसाद्याप्य। किंलक्षणाः। अनवद्यद्युतिभृतः निर्मलकांतिधारिणः। पुनः किं· स्फुटपुलकसांद्राः सन्तः सहानिरन्तरं गायंति गानं कुर्वन्ति। स्फुटे बहिर्गतोयः पुलकोरोमांचः। पुलकः क्लमिभेदे स्यादुल्वर्षमणिरोषयोः॥ गजान्नपिण्डेरोमांचे इति विश्वः। तिनसाद्राः आद्यनाः प्रेमपरिपूर्णा इत्यर्थः। त्वदीयजलसंपर्कसंक्षालितसकलाघौघाः षष्टिसहस्रं सगान्मजादिव्यदेहधारिणः एतावत्कालपर्यन्तमपि हृष्टाः सन्तः स्वर्गे त्वदीयं निर्वचनीय

महिमानं गायंतीति भावः॥ ९ ॥

378

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतक्षुद्रेति। त्रिभुवनतले ब्रह्माण्डोदरे तीर्थनिवहाः तीर्थसमूहाः। कृतक्षुद्राघौघाः कृतः क्षुद्रः स्वल्पो भाघौघो येषां तानाश्र
थनत्कारणानन्तरं। झटिति शीघ्रं शाकृष्टिर्यमसाक्षाय इत्यमरः। संतप्तमनो येषां तान्। पश्चात्तापे भवेद्दुर्मिति वचना
त्पापं कृत्वा पश्चादनुतापं कुर्वाणानित्यर्थः। एतादृशानजनान्। समुद्धर्तुं पापाद्धारकर्तुं संति भवन्ति। अपि निश्चये

कृतक्षुद्राघौघानथ झटिति संतप्तमनसः समुद्धर्तुं संति त्रिभुवनतले तीर्थनिवहाः अपि
प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरितान्नरान्दूरीकर्तुं जगति खलु जागर्ति भवती १०

न। प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरितान् प्रायश्चित्तं कृच्छ्रादि। तस्य प्रसरणं विधिस्तस्य पंथा इति प्रायश्चित्तप्रस
रणपथः। तस्मादतीतमतिक्रान्तं चरितमाचरणं येषां तान्। प्रायश्चित्तविधानशून्यकृतकर्मणा इत्यर्थः। नरान्मनु
ष्यान्दूरीकर्तुं संगीकर्तुं जगति विश्वे खलु निश्चये न भवती जागर्ति विनिद्राति। येषां क्वचिदपि उद्धारो न जायते
तेषां उद्धारस्त्वदधीन इति भावः १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जडानिति हे अंब। जडान् मूर्खान्। जडेमूर्खे हिमजलेभूकशिष्यांजडमतेतिविश्वः। विवेकरहितान्। अतएवोक्तं। आहार
निद्राभयमैथुनानिचत्वारिचिह्नानिवसन्तिदेहे। एकोविवेकोप्यधिकोमतो मेतेनैवहीनः पशुभिःसमानइति। मूर्खत्वा
पिशास्त्रप्रसिद्धपशुत्वम्। अथवाजडानचेतनान्वृक्षादीन्। अन्धान्नेत्रहीनान्। अथवा। अन्धयतीत्यंधमज्ञानंतद्लेषा
मितिमत्वर्थीयोऽच्। ज्ञानहीनान्। पंगून्पादरहितान्। प्रकृतिवधिरान्। प्रकृत्याचभावेनवधिरान्। उक्तिविकलान्॥

जडानंधान्पंगून्प्रकृतिवधिरानुक्तिविकलान्ग्रहग्लानान्लाविलदुरितनिलारसरणीन्
निलिंपैर्निर्मुक्तानपिचनिरयांतर्निपतितान्नमानंवत्रातुंत्वमिहपरमंभेषजमसि ११

उक्तोव्याहारेविकलालान्। व्याहारउक्तिर्लपितमित्यमरः। ग्रहैःरव्यादिभिः। ग्लानान्पीडितान्। अलाविलदुरितनिलारस
रणीन्। अविलसमूहंयत्दुरितंअविलदुरितं। तस्यनिलारःनारणम्। तस्यसरणिपंक्तिः। अलाअविलदुरितस्यनिला
रसरणिर्येषांतान्निलिंपैर्देवैः। शोभानिलिंपाद्यघरः स्वर्गिणश्चनभःसदइतिविकाण्डशेषः। निर्मुक्तान्त्यक्तान्।
अपिचपरान्निरयान्नरकानिपतितंनिरयस्यनरकस्यमध्यम्। तत्रनिपतितंनिमज्जतः। अन्तर्मध्येतथाप्राप्ते
स्वीकारेपिचइत्यमरइतिविश्वः। एतद्विशिष्टान्नरान्। त्रातुंपालयितुं इहसंसारेपरमंपराशक्तिर्यस्यतत्परमंस

मर्थंभेषजमौषधत्वमसिभवसि ११

Nepal Sanskrit University, Balmooki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निधानमिति। हे गंगे नववपुः। नोऽस्माकं तापं हरतु दूरीकरोतु। किं लक्षणम्। धर्माणां दयाणां निधानं शेवधिः। निधी
यते अस्मिन्निधिर्निधानम्। अधिकरणे ल्युट्। धर्मालयमिति यावत्। च पुनः नवमुदां नवाभ्यूर्वमुदस्तासां अपूर्वहर्षा
णां किमपि अनिर्वाच्यं विधानं कारणम्। तीर्थानां पुष्करादीनाम्। प्रधानं अग्रगण्यं प्रधानमग्रगण्ये पुंस्यमात्ये प्र
कृतौ स्त्रियामिति चामरः। पुनः त्रिजगतः त्रैलोक्यस्य। अमलपरिधानं परिधीयतेऽनेन परिधानं वस्त्रं। अमलं निर्दोषं च

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां प्रधानं तीर्थानामिमलपरिधानं त्रिजगतः समा
धानं बुद्धेरथ खलु निरोधानमधियां श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं नववपुः ७२

नतपरिधानं चेति। समस्तजगद्विषयकपापावरकमित्यर्थः। अत्रामलत्वं परिधीयमानं सतः परिधातुः सकलमंगलदायकं भूत्वा
क्षीणोऽपि पेमर्त्यलोके विशतीति दोषरहितत्वं परिधाने बोद्धव्यम्। अयमाशयः। गमागममलवाजीतत्वदीयजलरूपव
स्त्रप्राहतानान्नभूयोऽन्यत्परिधानमवशिष्यत इति। पुनः किं बुद्धेज्ञानस्य। समाधानं समाधायकं। यत्प्राप्य बुद्धेः समा
धानं जायत इत्यर्थः। अथानन्तरं खलु वाक्यभूषायां। खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासादौ च सत्यत इति विश्वः। अधियां न
धीर्येषां तेषां प्रज्ञाहीनानां। निरोधानं दोषातङ्कायकं। पुनः किं श्रियां त्रिवर्गसम्पत्तीनां आधानं आधायकं श्रीर्वैजयन्ती

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शोभाभारतीसरलडवे। लक्ष्म्यांत्रिवर्गसम्पत्तौवेषोपकरणेमतेतिविश्वः॥ १२॥ इदमिति। हेजननि। तवजलानां समूहसंघा
तःप्रवाहः। नोस्माकं। पापंदुष्कृतंहरतुहरीकरोतु। किंलक्षणः श्रीकण्ठस्यनीलकण्ठस्य। अप्रतिहतोः परिमितो येजटाजूट
केशसमूहः। तेनजटिलोमिश्रितः। पुनः किं। यस्यसंघातस्यतरंगैरूर्मिभिः। हीतिनिश्चयेन। सकलभुवनाभोगभवनंसक
लानांसमस्तानांभुवनानांलोकानांचतुर्दशानामितियावत्। आभोगः परिपूर्णता। आभोगोवरणाछत्रे पूर्णतापत्नयो

इदंहिब्रह्माण्डंसकलभवनाभोगभवनंतरंगैर्यस्यांतर्लुठतिपरितोलिंडुकमिव सस्य
श्रीकण्ठाप्रतिहतजटाजूटजटिलोजलानांसंघातस्तवजननिपापंहरतुनः १३

380

रपीतिविश्वः। तस्यभवनवासाः। भावासोवसथंगृहंचभवनमितिहलायुधः। इदंब्रह्माण्डंपरितःभासमंतात्। अन्त
र्मध्येतिंडुकमिवतिंडुकफलमिव। लुठतिइतस्ततःप्रसरति। अयमभिप्रायः। कल्पान्तेविकीर्णमहादेवजटाजूटनिर्गतत्व
दीयजलसंघातप्लावितमेतद्ब्रह्माण्डंतिंडुकवत्प्रतिभाति। एतेनेतदीयप्रवाहस्यब्रह्माण्डतिरोभावकारणत्वेसूचितम्

राम

Nepal Sanskrit University, Balmooki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नगेभ्यइति। हे जननि। कविभिर्वाल्मीकिप्रभृतिभिः। यस्याश्चयां नवजलाशयः जलायाः सादृश्यस्य। जलापलक्षणेण शोभाप्रेक्षा
मानयोरिति विश्वः। लेशो लवः एकदेश इति यावत्। दीयतेऽर्पयिष्यते हे सुरधुनि स्वर्गगे। तां त्वं कथय वद। नन्वनर्मदाहवदः
सर्वाः शंकरालानसंशय इति रेवाखण्डे हरिहरक्षेत्रमाहात्म्ये च। गङ्गाकीप्रभवाः सर्वाः शिलानाथगणात्मिकाः इति वचनात्क
थं जलालेशो रेवाप्रभृतिषु न संघटत इत्येतदाह। नगेभ्यो हिमाचलादिभ्यो यान्तीनां निर्गच्छतीनां मध्ये कतमया नद्या पुण्य

नतेभ्यो यातीनां कतमया तटिनीनां कतमया पुराणां हर्तुः सुरधुनि कपर्दोद्धिरुहे कया वा
श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलैर्जलालेशो यस्यां नवजननि दीयेत कविभिः ७४

णां त्रिपुराणाम्। अथवा पुराणां चतुर्दशलोकानाम्। संहर्तुः संहारकर्तुर्महादेवस्य कपर्दः जटाजूटः। आरुहे आरूढः।
अपि तु न कतमया वा। अथवा। श्रियालक्ष्म्याः। भर्तुः कान्तस्य कान्तः स्यात् कथमिति पतिवर्णिता भर्ता च भोक्ता धव इति
हलायुधः। विष्णोः सलिलैः स्वकीयैः पाथोभिः। पदकमलं चरणारविंदं। पदे व्यवसितत्राणास्थानलक्ष्म्यांघ्रिवल्लघ्रिप
माः। अक्षालि क्षालितं धौतमित्यर्थः। अपि तु न कयापीति काकुः। यदि जलानां सहानयोग्यान् कदाचिद्दूषितदासामप्रे
णानुनायोग्याकलभ्यत इति भावः॥ ७४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समुत्पत्तिरिति। हे जननि·जगति·तवउत्कर्षः आधिक्यं·कस्मात्त्वजागर्ति। जागरूकोनभवति·अपितुसर्वस्माद्देवेतिभावः॥
पद्मारमणपदपद्मामलनखात्। पद्मायाः कमलायाः। पद्मालयापद्माकमलाश्रीर्हरिप्रियेत्यमरः। रमणः प्राणनाथः
विष्णुरितियावत्। रुच्याभीकवरासिकाश्चारमणः प्राणाधिनाथोऽकइतिहलायुधः। तस्यपदपद्मंचरणकमलं तस्याम
लोयानखलस्मात्। तवसमुत्पत्तिर्जनिः। जनिरुत्पत्तिरुद्भवइत्यमरः। एतेनयोनितः श्रेष्ठ्यमुक्ता। स्थानतोपिश्रेष्ठ्यं

समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखात्त्रिवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने अथा
यंव्यासंगोनिखिलजननिस्तारणविधेर्न्न कस्मादुत्कर्षस्तवजननिजागर्तिजगति १५

माह। कंदर्पोहर्षकोनंगइत्यमरः। कंदर्पोऽनंगः। तस्यप्रतिभटः। प्रतिद्वंद्वीमहादेवः। तस्यजटाजूटएवभवनंगृहम
तत्रनिवासः। वसतिः। स्थानतः श्रेष्ठ्यमुक्ताव्यवसायादपिश्रेष्ठ्यमाह। अथानन्तरमयंसत्रिकृष्टवती। निखिल
जननिस्तारणविधेः। निखिलानांसमस्तानांजनानांप्राणिनांनिस्तारणस्यापसकाशादुद्धारणं तस्यविधिर्विधा
नंकारणमितियावत्। विधिर्विधानेदैवेपीत्यमरः। तस्यव्यासंगः उद्योगप्रयत्नइतियावत्। एतेनसकलमरीशिगोम

381

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रपन्नइति। इहलोके। तीर्थानि पुष्करादीनि। तीर्थं शास्त्रं धर्मक्षत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु। भवतार्पितुं शंभः स्त्रीपुंजः सुचवि
श्रुतमिति विश्वः। यस्य महत्क्षणास्य जन्तोः उद्धृतिविधौ उद्धारकरणविषये। त्वरितं सत्वरं पथास्यन्नथा। त्रपन्ते तन्नाप्राप्नु
वन्ति। किलेति संभावनायाम्। किल शब्दलुवार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः। कपालीमहादेवप्रभृतिर्मृत्योर्येषा
न्ते कपालीप्रभृतयोपि देवाः। कं हलं कर्णे कुर्वन्ति। एतदीयवार्तामपि न शृणुम इति कर्णापिदधति। अथवा अहंकारभरा

त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ करं कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ३
मन्दं मामंबत्वमपि करुणापूर्णहृदये पुनानासर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि १६

न्मुखतो निषेधुमशक्नुवन्तिः कर्णे हलं दत्वा। त्वां समुद्धर्तुं वयन्न समर्था इति सूचयन्तीति भावः। हे अंब करुणापूर्णहृदये
करुणया परदुःखप्रहाणेच्छालक्षणया दयया पूर्णं व्याप्तं हृदयं यस्याः तत्संबुद्धौ। इमं परोवर्तिनं तं पूर्वोक्तं। इयं त्वं पु
नाना पावयन्ती सती। सर्वेषां पुष्करानां तीर्थानां कपालिप्रभृतीनां देवानां। अघमथनदर्पं अघस्य पापस्य यन्मथनं विलो
डनं तत्रयो दर्पो अभिमानः। वयं पापोद्धर्तुं समर्था इत्याकारः। तं दलयसि शिथिली करोषि। त्वत्तः परो न कोपि पापोद्धर्तुं

समर्थ इति भावः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वपाकानामिति हेजननिमातः। श्वपाकानांश्वपचानांव्रातैःसमूहैः। किंलक्षणैः। भ्रमितविचिकित्साविचलितैः। भ्रमिता
अपरिमिता। विचिकित्सा विशेषेणाचिकेतमिच्छाविचिकित्सा तयाविचलितैर्व्याकुलैः संदेहवद्भिरितियावत् अतएव
विमुक्तानांत्यक्तानांमनः परिघट्टांपातकसमाजानां। किलेत्यजनये एकमहिनीयंसदनंनिलयन्निवासस्थानमितियावत्
एतादृशंमांउद्धर्तुंउद्धारंकर्तुं। परिकरांगाचिकावर्श्वं हृदयन्याः हृदीकुर्वन्त्यालव। श्लाघांप्रशंसांकर्तुं अहोइत्याश्चर्ये

श्वपानांव्रातैरमितविचिकित्साविचलितैर्विमुक्तानामेकंकिलसदनमेनः परिघट्टाम्
अहोमामुद्धर्तुंजननिहृदयन्याः परिकरंतवश्लाघांकर्तुंकथमिवसमर्थोनापशुः ७

३८२

नापशुः। पश्यतिसमनयासर्वमितिपशुः। नेरुपशुः नरपशुः। सदसद्विवेकरहितः कथमिवसमर्थः शक्तोभवति न
कथमपीतिभावः। समर्थलुहिनेशक्तेसम्बन्धेप्यस्यलिंगकथनिमेहिनी। समनयासर्वमापश्यतोः विवेकशीलस्यप
रुषस्य कथंवचनगोचरांनभवतीति भवेदितिभावः ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नकोपीति। एतावन्तंसमयंकालं। समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः। आरभ्यकोपिमादृशःपापिजनो
नःमिलितः। नसंगजः। खलुसान्त्वने- खलुस्याद्वाक्यभूषायांजिज्ञासायांचसान्त्वनेइतिविश्वः। यतयस्यऽद्वारादद्वारा
त्। जगतोलोकस्याआगतदूरे। आगतदूरेसमीपेचआगतदूरसमीपयोरित्यमरः। विस्मयभरः आश्चर्यराशिर्भवतिस्यात्।
विस्मयोद्भुतमाश्चर्यंचित्रमित्यमरः। इत्येतत्प्रकारः इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्वित्यमरः। नेतवमनसिमानसेचिर

नकोप्येतावन्तंखलुसमयमारभ्यमिलितोयऽद्वारादागतवतिजगतोविस्मयभरः इतीमा
मीहान्तेमनसिचिरकालंस्थितवतीमयंसंप्राप्तस्त्वांसफलयितुमंबप्रणयतः १८

रकालंबहुकालं। स्थितवतींस्थिताम्। इमांपूर्वोक्तांईहांचेष्टांइच्छाम्। सफलयितुंसफलांकर्तुं प्रणयतःप्रेम्णाः या
च्चयेववा। प्रणयःप्रेम्णिविश्रंभेयाचाप्रसादोरपीतिविश्वः। अयंमत्वक्षणोऽकृतीहभंवजनविलोकनांऽद्वारेद्वावती
संप्राप्तःप्रत्यागतः। त्वदीयेहापालनप्रयोजनायाहमागतः॥ ममतुनकिमपिप्रयोजनमितित्वदीयनिस्पृहत्वं द
र्शयतीतिभावः १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वहन्ती। अनांहन्तिर्वर्त्तनमिवहन्तिर्येषान्ते श्वहन्तयः। तेषु व्यासंगः भासक्तिर्यस्य सः। अथवा अनांहन्तिरिवहन्तिर्येषां ता
नि श्वहन्तीनि इंद्रियाणि। पुनः पुनर्विषयेषु सन्तुष्टानि। तेषु व्यासंगो यस्य सः। इंद्रियाणां विषयोन्मुखकरणे यत
मान इत्यर्थः। अथानन्तरं नियतन्नियमेन मिथ्याप्रलपनं अनर्थवाग्व्यापारम्। असत्यभाषणमित्यर्थः। तथाच
स्मृतिः। नसत्यात्परमोधर्मो नानृतात्पातकं परमिति। यद्यप्यत्र प्रलापोऽनर्थकं वचइत्यमरकोशात्प्रलपनपदस्यानर्थ

श्वहन्तिव्यासंगो नियतमितमिथ्याप्रलपनं कुतर्के ध्यासः सततपरपैशुन्यमननं अ
पिध्यावन्ध्यावन्ममनुपनरेवंगुणगणान्नृतेन्वक्तोनामक्षणमपिनिरीक्षेनवदनं १९

वचनार्थकतयामिथ्यापदस्यानर्थकं प्रतिभाति॥ तथापिविशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथक्विशेषणवाचकप
दसमवधानेविशेष्यमात्रपरतायाः सर्वत्रदृष्टत्वात्कश्चिद्दोषः। कुतर्के कुकल्पितास्तर्काः काक्षणाः। तत्र अभ्यासो
भ्यसनं तर्कः काक्षावितर्कोहकर्मभेदेषु कीर्त्यतइतिविश्वः। पुनरपि भूयोपि सततन्निरन्तरं परपैशुन्यस्य परमर्मो
द्घाटनस्य मननम्। जुपादपूरणे। एवंप्रकारमगुणगणान्गुणसमूहान् ध्यावंध्यावंध्यत्वाध्यत्वा। गामुलं
नमेतन्त्वदनेनामत्यांविनानामप्राकाश्यसंभाव्यकृत्वाभ्युपगमेपुचेतिविश्वः। क्षणमपिक्षणमात्रं ममवदनं मुखं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कियन्तइति। सुतनं। इहलोकार्थघटकाः। इहलोकार्थघटयन्तिनिर्णयन्ति इहलोकार्थघटकाः। देहात्मवादिनः स्वर्गोयमेव नरकः कुत्र केनदृष्टइतिब्रुवन्तएकेअन्ये। एकेमुख्यास्केवलाइत्यमरः। कियन्तः कतिनसन्ति। अपिनुबहवः सन्ति च परपारलोकप्रगायिनः परलोकप्रेमवन्तः। अलीतिवादिनः। अतएव पूतात्मानः पवित्रदेहाः। पवित्रमनसोवापुण्यवंत इत्यर्थः। आत्मादेहमनोबलस्वभावधृतिबुद्धिष्विति विश्वः। परेकतिनसंतिबहवः सन्तीतिभावः। हेमातर्गिः खलुनिश्चये

कियन्तःसन्त्येकेसततमिहलोकार्थघटकाः परेपूतात्मानः कतिचपरलोकप्रगायिनः सुवंशे
नेमानलवखलुरूपानःप्रेनरयंजगन्नाथः शश्वत्त्वयिनिहितलोकद्वयभरः २०

नानवरूपानः रूपयासार्वविभक्तिकलक्षिलाप्तनः अप्रथमंप्रनरप्रथमेभेदेइतिविश्वः। अयंत्वस्योवनीजगन्नाथः शश्वन्निरन्तरंत्वयित्वदाधारे निहितः निक्षिप्तः लोकद्वयस्य इहिकामुष्मिकयोर्भरोभारोयेनसतथा। भूत्वासुखयथास्यात्तथानिश्चितमित्यर्थः। होतेनिदानिरन्तदीयक्षेपेव मत्कार्यसाधिकामयाकिमर्थचिन्ताविधेयेतिभावः॥२०

२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं.गा.टी. १२

विशालाभ्यामिति। इह संसारे खलु निश्चयेन विशालाभ्यां दीर्घाभ्यामाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां किं फलाभ्यां नयनाभ्यां परमरमणीयानि रवधिकमनीयानि नव नवप्रवाहरूपेणि शेषः। नवमूलनवसंहननं शरीरं कवलेवं विग्रहदेहकाया इति हलायुधः। नवाली नवाल्यादिता। अनन्यतयानदृष्टे। तर्हि ताभ्यामेकिंचित्फलमिति भावः। हीति निश्चयेन मनुज

विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं नयाभ्यामालीनपरमरमणीयानवनवः
अयं हि न्यक्कारो मनुजहनकस्य भवतोर्ययोर्नीतर्यानिलवलहरीलीलाकलकलः २१

384

हनकस्य मनुजेषु मनुष्येषु हनकस्य वाकस्य। अयं न्यक्कारः शाप्यं कस्तिर्निष्कृतिः शाप्यमित्यः। यथोभवतोः कारयोरन्तर्मध्ये नवलहरीलीलाकलकलः। लहरीणां — कोलाहलः। अथवा लहरीणां लीलया मंदं मंदं गत्वा कलेघ्यक्कमधुरेषु कलोः व्यक्तमधुरः श्रोतृसुखकारीति यावत्। कलो मंदस्तु गंभीरे इत्यमरः। नयानः नप्राप्तः॥ ॥२१॥

राम: १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विमानैरिति। सुकृतिनः पुण्यवन्तः। सुकृतीपुण्यवान्धन्यइत्यमरः। स्वच्छंदस्वैरं विमानैर्व्योमयानैः। सुरपुरं स्वर्गं। अयन्नेग
च्छंति। पापाः पापवंतः। हेजनाः। परवशाः पराधीनाः सन्तः। नाकरुर्निति। नरकान्नरकान्निरयमध्ये पतंतिनिमज्जन्ति पुण्यवा
न्स्वःसुखंभुक्त्वा दुःकृतीयमयातनांभुक्त्वेत्यर्थः विभागोविवेकः। अशुभमयमूर्तौपापस्वरूपेतस्मिन्जनपदेराष्ट्रे

विमानैःस्वच्छंदंसुरपुरमयन्तेसुकृतिनः पतंतिनाकेपापाजनानिनरकेतःपरवशाः विभागोयंत
स्मिन्नशुभमयमूर्तौजनपदेनयत्रत्वंलीलादलितमखिलाशेषकलुषाः २२

राष्ट्रेजनपदोदेशोविषयश्चनिगद्यतइतिकेशवः। यत्रयस्मिन्लीलादलितमखिलाशेषकलुषा। लीलयाऽनायासेन
दलितंक्षालितंमखिलानामर्थानामशेषंकलुषंपातकं यया सास्तादृशीत्वन्नवर्णसेइतिशेषः॥ २२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भविष्यंतइति॰ विप्रान्ब्राह्मणान्घ्नन्तः नाशयन्तः। विप्रानिति बहुवचनेनानेकब्राह्मणवधकारिणः। गुरुतल्पी
रपि। भविर्नविशन्तः भजन्तः गच्छन्तः। पुनर्मैरेयंमदिरांपिबन्तः। मैरेयंसीधुमदिरामद्यंहालाद्रासवमिति रभसः। कन
कमपि सुवर्णमपि अपहरन्तः मुष्णन्तः। चकारादुपपातकानि समुच्चयन्ते। एतादृशाश्चतुर्विधमहापापोपपापका
रिणो मनुष्याः। भक्तेमरणसमयेन्वयिनंशरीरंविहाय त्यक्त्वा भक्तदानाश्वरजपां भक्तल्यज्ञानकर्तृणा

भविष्यन्तोविप्रानविरतविशन्तो गुरुतल्पीः पिबन्तो मैरेयंपुनरपहरंतश्चकनकम् विहाय
त्वर्यन्तेतनुमनुदानाश्वरजपामुपर्यंवक्रीडंत्यखिलसुरसंभाविनपदाः २३

उपरिउपरिस्थानब्रह्मलोकादौ सकलासोपिनयदीस्थानाः संतः। हे अंबजननि क्रीडंतिदिव्यंति। महादानाश्व
रैस्वर्लोकप्राप्तिः। गणयांशरीरत्यागेन मुक्तीभावइतिकथ्यते तयोः साम्यंनिवहेत एवोक्तंभगवता का
लिदासेन कस्माद्वर्षिगर्विनाभिविनाभाव्यः पतिर्मेनके कासौपश्यवपुर्विसंचतिपुनः स्वर्गपगाधारिणा।
मुग्धेकिंविदितानजकुतनपायस्यांप्रमीतोजनस्त्रैलोक्यप्रियमुद्विहायतृणवद्बुल्लास्यदंगछतिइति॥ २४॥

Nepal Sanskrit University, Balmooki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नृणामिति। नृणाम्मनुष्याणां ईक्षामात्रादीक्षणादेव अपीतिनिश्चयेन। भवभयंसंसारभीतिंपरिहरन्त्याः नाशयन्त्या
ःतनुमूर्त्तेः। कथभूतायाः। शिवायामंगलरूपायाः। शिवंभद्रंकल्याणमंगलंशुभमित्यमरः। इहलोकेमहिमानंम
हत्त्वंकोनिगदतुकः कथयेत्। लिम्पथेलोट्। अपिनकोपीत्यर्थः। तत्रहेतुमाह। अमर्षणाक्रोधेन। म्लानायाः म्लानिं

नृणामीक्षामात्रादपिपरिहरन्त्याभवभयंशिवायालेमूर्त्तेः कइहमहिमानंनिगदतु अम
र्षम्लानायाः पाममतुरोधंगिरिभुवोविहायश्रीकण्ठः शिरसिनियतंधारयतियाम् २४

म्लानायाः गिरिभुवंपार्वत्याः। पामंसर्वातिशयम्। अतिरोधंसंकोचंविहायपरित्यज्य श्रीकण्ठेमहादेवः शिरसिम
स्तकेनियतंनियमेन। यान्त्वांधारयतिधत्ते अतः पार्वत्याः सकाशादपित्वयातुरागतिशयोमहादेवस्येतिभावः॥ २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अलभ्यमिति। यः पवमानो वायुः। सुमनसां पुष्पाणां अलभ्यं। लब्धुमशक्यम्। इत्यौगिनिशेषः। सौरभ्यं सौगन्ध्यम्। नियतं
हरति मुष्णाति। नन्वचेतनानां हरणम्। तादृशं पापमित्यत आह। एवंप्रकारेणाविरहो वियोगस्तद्वशात्तेन क्षतं छिन्नं ह
न्हृदयं येषां तेषां विरहव्याकुलानामित्यर्थः। क्षणात्प्राणानपि हरति सोपि पवमानः प्राणहरणशीलोपि सन् त्वदीया

अलभ्यं सौरभ्यं हरति नियतं यः सुमनसां क्षणादेवं प्राणानपि विरहशात्क्षतहृदाम् त्वदी
यानां लीलावलितलहरीणां ध्यतिकरात्पुनीते सोपि प्रागहह पवमानस्त्रिभुवनम् २५

नांचेतनसमूहानां लीलावलितलहरीणां लीलाभिश्चलिताश्चंचलाः याः लहर्यः तासां ध्यतिकरात्संपर्कात्
संपर्कप्राप्ये शीघ्रम् अहहेत्यद्भुते अहहेत्यद्भुते पते इति विश्वः। त्रिभुवनं त्रैलोक्यं पुनन्ति पुनाति य
दुचेतनाचेतनधातुको वायुस्त्वदीयं लहरीसंपर्कं प्राप्य त्रिभुवनं पुनाति तर्हि संकल्पजकाकथेति भावः॥ २५

386

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रभातइति। प्रभातेऽपि। स्त्रीणांमज्जन्तीनां। नृपतिरमणीनांराजहाराणां। अमूर्य्यपश्यराजहारा इति। प्रभातपदेनव्य
ज्यते कुचतटीगतः स्तनपरिसरंघाम्रः। अंगरागायपरिधृतइत्यर्थः। मृगमदः कस्तूरिकायावत्। हेमातः जननितवतोयैर्जलैः
मिलमिनिश्रितोभवति। तावत् मृगाः विमानैश्चरन्तियेमानिकाः देवाः। तेषांशतसहस्राणि। तैः परिवृताः अनुगताः किं

प्रभातेस्त्रीणांनृपतिरमणीनांकुचतटीगतोयावन्मातर्मिलनितवतोयैर्मृगमदः मृगाला
वद्वैमानिकशतसहस्रैः परिवृताविशन्तिस्वच्छंविमलवपुषोनंदनवनम् २६

लक्षणाः विगतोमलः पापंयेभ्यस्तानिविमलानिनिष्पापानिवपुंषीशरीराणियेषांतैः विमलवपुषः दिव्यदेहः
सन्तः। स्वच्छन्दंस्वैरंयथास्यात्तथा। नन्दनवनंइन्द्रोपवनंविशन्ति प्राप्नुवन्ति कस्मिन्काले प्रमीतानांमृतानांमृगा
णांपरंपरायातवतोयसंपर्कात् दिव्यदेहधारित्वंयदि नहि साक्षात्संपर्कवतांवुकाकथेतिभावः २६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विधत्तामिति। भवती। कामानामभिलाषाणां कामोभिलाषस्तूर्थश्चेत्यमरः। सविद्री। सूतेमासविद्री दात्री। यदि जगति लोके
। जागर्ति विनिद्रा भवति। तदा विधिर्ब्रह्मा निरवधिसमाधिं भवधेः सीम्नः निष्क्रान्तं निरवधिः। भवधिस्त्ववधानेप्यास्तीत्यि-
कालेविलेपुमानिति मेदिनी। सचासौसमाधिश्च तन्निरवधिसमाधिं निःशंकं यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणमुः शं
काचात्रप्रसगः। मयिसमाधिस्थेप्रजानां कागर्तिरित्याकारः। विधत्तां करोतुविध्यर्थे लोट्। अशोके [illegible]

विधत्तां निःशंकं निरवधिसमाधिं विधिरहो सुखं शेषे शेतां हरिरविरतं नृत्यतु हरः कृतं प्रायश्चित्तैरलमथ तपोदानयजनैः सदेवं कामानां यदि जगति जागर्ति भवती ७

धिगर्थे शोके च कृपार्थविषादयोरिति विश्वः। हरिर्विष्णुः सुखं सुखेन शेषे शेषशय्यायां शेतां त्वापं करोतु भवि
रतं निरन्तरं हरो महादेवः नृत्यतु नृत्यं करोतु एतेनेत्वच्चकर्मणि प्रवृत्ता भवन्त्वित्यर्थः। प्रायश्चित्तैः कृच्छ्रचान्द्राय
णादिभिः जातं कृतं स्त्रीवेनुनिष्फलमित्यमरः। अथानन्तरं तपश्चेन्द्रियनिग्रहः। दानं स्वस्वध्वंसपूर्वकं परसत्तापार
तंत्र्यं देवतामुद्दिश्य यत्पूर्वकं च हो हर्विनिक्षेपः। तैरलं पर्याप्तं पूर्वोक्तानां सर्वेषामेकैकफलदातृत्वं। त्वं पुनरेका-

सदा जागर्ति फलानि दत्तवती मित्यर्थः
यामीलमिति भावः॥ ७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मृतमिति खलु भाषायां। मम प्राणप्रान्तं। प्राणानां प्रान्तो नाशस्तस्मिन्समये। इदं तं गेति पदम् वदनसेवकमलं वदनकमलं तस्यान्तर्मध्ये मुखमरोजमध्ये इत्यर्थः। विलसतु विलासं करोतु किंलक्षणमिदन्तु। यत् श्रवणरमणीयं श्रवणयोः कर्णयोः गतं सदमणीयं कमनीयम् अथवा श्रवणेन आकर्णनेन रमणीयं श्रवणफलमुक्त्वा स्मरणफलमाह। पुनः किंलक्षणम्

स्मृतं सद्यः स्वान्तं सुखयति निनां तं सकृदपि प्रगीतं यत्पापं हृणिति भवतापं च हरति इदं तं गेति
श्रवणरमणीयं खलु पदं मम प्राणप्रान्ते वदनकमलान्तर्विलसतु २८

यत् स्मृतं सत् सद्यः। स्मरणसमकालमेव स्वान्तं मानसं निनां तत्पुंसं सुखयति आह्लादयति। स्मरणफलमुक्त्वा कीर्तनफलमाह। पुनः किं। यत् सकृदपि एकवारमपि प्रगीतं प्रकीर्तितं सत् हृणिति सत्वरं पापं च पापं भवतापं भवत्संसारस्य तापं संतापं हरति नाशयति २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं·लही १६

कपर्दीति। हे जननी। तेनव। लहरयः जलवीचयः। विजयंतां सर्वोत्कर्षेणवर्त्तंतां। किंलक्षणाः प्रणयमिलदर्द्धांगयुवनेः प्रणयेनस्निहेनमिलतसंगच्छतः अर्द्धांगं अर्द्धशरीरं युवनौ स्त्रियां यस्यतस्य। अर्द्धनारीश्वरस्येत्यर्थः। एतादृशस्य पुरारेस्त्रिपुरशत्रोर्महादेवस्य। कपर्दितजटाजूटात् उच्चस्य निर्गत्य भवाम्बापार्वत्याः। मृदुलतरसीमंतसरणौ अतिशयेन मृदुः मृदुलतरः सचासौसीमंतः केशपद्धतिः तस्य सरणिः पंक्तिः। सरणिः पंक्तिवर्त्मनोरितिविश्वः। तत्रप्रेंखंत्योव

कपर्दोच्चस्यप्रणयमिलदर्द्धांगयुवनेः पुरारेः प्रेंखंत्योमृदुलतरसीमंतसरणौ भवाम्बाः सापत्न्यस्फुरितनयनं कोमलरुचाकरेणाक्षिप्तालेजननिविजयन्तांलहरयः २९

लांत्योमिलंत्यइत्यर्थः। पुनः किं काक्षिप्तोलकस्यायेनभवानीपदस्योभयत्रसंबंधः। भवाम्बाः कोमलरुचाकोमलाकृतयस्यतेनकरणेनलीन। सापत्न्यस्फुरितनयनं सपत्न्याभावः सापत्न्यं सापत्न्येनस्फुरितेसेर्ष्यावलोकितेनयने नेत्रे यस्मिन्कर्मणि यथास्यात्तथाक्षिप्ताविधूताः। एतेनमहादेवस्यत्वमतिप्रेयसीतिसूचितम् २९

388

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनार्यइति। अयेमातः। अहंशिशुः। संप्राप्तः संगतः। किंलक्षणः अनार्यः दुःशीलः किंलक्षणात्वां। त्वेहेनप्रेम्णा भार्यां
परिभूतां दुःशीलमपि पुत्रं जननीनमसुपेक्षेतइतिभावः। उक्तंच। अपराधपरंपराहतत्वहि मातासमुपेक्षतेसुतमि
ति। पुनः किंशिशुः विगलितगतिः। विगलिता शिथिला गतिर्गमनं यस्य। अथवा विगलितनिषिद्धकर्मागतिर्व्यापा
रो यस्य सः। पुनः किंलक्षणात्वां पुण्यमार्गदांधर्मगतिदां। पुनः किंशिशुः पतनृपतिनः। नरकंसंगछन् धर्मपथात्तव

अनार्य्यः त्वेहार्द्रांविगलितगतिः पुण्यगतिदां पतन्विश्वोद्धर्त्रीं गदविगलितः सिद्धभिषजं मृ
दुधासिंधुं तृष्णाकुलितहृदयो मातरसयेशिशुः संप्राप्तस्त्वां महमिहविदध्याः समुचितं ॥

लितइतिभावः। पुनः किंविश्वोद्धर्त्रीविश्वस्यजगतः उद्धर्त्रीउद्धारकर्त्री। यदिविश्वोद्धारकरणेतवसामर्थ्यं। तर्हि
विश्वांतर्गतस्यसमोद्धारकरणे तवकः प्रयासाधिकइतिभावः। किंशिशुः। गदेनजरामरणरूपरोगेणविगलि
तः शिथिलितः जर्जरीभूतइतिभावः। पुनः किंत्वां। सिद्धभिषजंसिद्धौषधिं पुनः किंतृष्णाकुलितहृदयः। तृष्णया
मृगतृष्णया। आकुलितंव्याकुलितंहृदयं यस्यसः। पुनः किंत्वां मृदुधासिंधुं। अमृतनदीं। अंतःकरणादिहमदी
यदुःखस्यासमयेयत्तवसमुचितंयोग्यंतत्त्वंविदध्याः कुरु। उक्तंच। अनार्यचरितंदुष्टं पारवंडिनमनर्थकं। तहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं॰ ल॰ टी॰ नहि त्यजंति सुधियो महांतः शरणागतमिति। अन्यच्च अद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सनीवेति॥ ३०॥ भवत्वेति। हीति नि
श्चयेन खलु वाक्यभूषायां। हे अंब भवत्वान्यथा। आत्माधमपतितपावनपरिघस्त्यागस्नेहः। आत्मश्चाधमश्च पतितश्च पावनश्च परिघस्त्यागस्नेहः। अधमोऽ
जनः। पतितः कुपथासक्तः। पावनोऽधर्माभावकृत्। आत्मश्चाधमश्च पतितश्च पावनश्च आत्माधमपतितपावनास्तेषां परि
घस्त्यागः तस्य परित्यागं परिपालनं तत्र स्नेहो हार्दं श्लथयितुं शिथिलयितुं यथा अशक्यः शक्तुं योग्यः शक्यः। न शक्यः अ

भवत्याहि आत्माधमपतितपावनपरिघस्त्यागस्नेहः श्लथयितुमशक्यः खलु यथा मयाप्येवं प्रेमा
डरितनिवहे त्वं जगति स्वभावो यस्सर्वैरपि खलु यतोऽयं परिहरः ३१

शक्यः। एवं पूर्वोक्तरीत्या मयापि उरितेनिवहे पापतरुसमूहे प्रेमा स्नेहः श्लथयितुमशक्यः कुतः यतः कारणात् जग
तिलोकसर्वैरपि ब्रह्मादिभिरशक्तैरपि खलु निश्चयेन अयं स्वभावः परिहरः परिहर्तुमशक्योऽयं परिहरः। एतानना
नहि सुजनो दोर्जन्यं त्यजति सज्जनः साधुनामिति भावः ३१

389

राम॰
७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रपद्यन्तइति। अत्रभवतीं पूज्यं। अत्रभवन्नत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपातितौ। भवतीं उपाधेः कैतवात्। उपाधिर्द्धर्मचिन्तायां कैतवेपि विशेषणे इति विश्वः। हेतौ पंचमी। कति लोकाः न प्रपद्यन्ते प्रपन्नाः अपि तु सर्वे प्रपद्यन्त इति भावः। पान्तु अत्र विशेषे यद्यदभीष्टं अभिलषितं स्फुरति प्रकाशते तत् त्वं वितरसि ददासि। हे तु कामनाम्प्यभीष्टदात्री भवत्येव जगति विराजत इति भावः। अथवा उपाधेः सकाशात् मायाया इत्यर्थः। यत् स्फुरति उपाधिं परित्यज्य इति पञ्चमी वा यत् ब्रह्मणि स्फुरति तत् त्वं वितरसि ददासि यद्वा नर्भा भयं मरणरूपं येषां तेभ्यः तेषां अभियां विकाररहितचेतसां यत् इष्टमभीष्टं तत्स्वरूपं वितरसि ददासि। तदुक्तं कालिदासेन विकार

प्रपद्यन्ते लोकाः कति न भवतीं त्वत्र भवतीं पांसवोपाधेः स्फुरति यदभीष्टं वितरसि
शपे तुभ्यं मानमनुपतरणस्मायसमधेः निसर्गादेव त्वय्यभिति मनुरागं विधतवान् ३२

हे नो सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि तेषां वर्धाग इति। हे मनघे त्वभावमलेमानः। अहं तुभ्यं शपे त्वच्छपथं करोमि पुनर्निश्चये नः मम मनुमत्संबंधी अयं त्वत्पुरोवर्ति भात्मा मनः। भात्मा देहमनोऽसत्स्वभावधृतिबुद्धिषु इति विश्वः। निसर्गात् स्वभावात् त्वयि एव। अभितं अपरिमितं अनुरागं प्रीतिं विधतवान् विशेषेण धतवान् विहितवानिति यावत्। एतेन नैसर्गिकानुरागिणोऽहं तु कस्य प्रेमोपेक्षणं न वर्चेति भावः॥ ३२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गं·ल·टी
१८

पयः पीत्वेति। हे मातः! अहं एतस्मात् पूर्वं तव वत्सं वंधिपयः जलं पीत्वा पानं कृत्वा। सपदि तत्कालं विमूढैः निनगं मूर्खैः प्रवृत्तिमार्गप
रैरित्यर्थः॥ एतादृशैः सहचरैः सहयायिभिः सह संरन्तुं विहर्तुं यातः गतः। स्वदेशमिति शेषः। पान्तु क्वचिदपि विश्रान्तिं विश्रामश्र
मापनोदमिति यावत् न भगमं गतः। इदानीं स्वर्गमानकालेचिरात् बहुकालमारभ्य। उन्निद्रं उद्गतनिद्रायस्य तं विनिद्रमि

पयः पीत्वा मातलवमपदि यातः सहचरैर्विमूढैः संरन्तुं क्वचिदपि न विश्रान्तिमगमम्
इदानीमुत्संगे मृदुपवनसंचारशिशिरे चिरादुन्निद्रं मां सदयहृदये शाययचिरम् ३३

३९०

त्यर्थः। दुःखिनो निद्रापि न भवतीति भावः। एतादृशं सं हे सदयहृदये सदयहृदयं यस्याः तत्संबुद्धौ मृदुपवनसंचारशिशि
रे मृदुर्मंदोयः पवनो वायुस्तस्य संचारः संसरणं तेन शिशिरे शीतले एतादृशे उत्संगे नीरे तवेति शेषः। चिरं बहुकालं शा
यय निद्रापय॥ ३३॥

रामः
१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवालंबादिति। हे भवजनानि नवआलंबात्आश्रयात्। आलंबंप्राप्येत्यर्थः। अथवा हेतौ पंचमी। स्फुरदलघुगर्वेण स्फुरति
तीति स्फुरत् नलघुः अलघुः अलघुश्चासौ गर्वश्च अलघुगर्वः। स्फुरन्जागरूकोः अलघुर्गुरुर्यो गर्वोः भिमानो यस्यः ते
न। गर्वोभिमानोहंकार इत्यमरः। एतादृशेन मया सहसा आकस्मिकं अभिचार्य इति यावत्। सर्वे समस्ताः सुरगणाः। सुर
णां देवानां गणाः समूहाः। आवज्ञाशरणिं अवज्ञायाः अवमानतायाः सरणिं श्रेणीं। शिवमानतावत्येत्यमरः। नीताः प्रा

त्वालंबादंवस्फुरदलघुगर्वेणसहसाः मयासर्वेवज्ञासरणिमथनीताः सुरगणाः इदानी
मौदास्यंयदिभजसिभागीरथितदानिराधाग्राहोदिमिकथयकेषामिहपुरः ३४

पिताः। अथ सुरगणावज्ञानंतरं इदानीं वर्तमानकाले हे भागीरथि। यदि त्वं औदासिन्यं उपेक्षामयीति शेषः। भजसि
तदानिराधाः निर्गतः आधाः आश्रयो यस्य स एतादृशः अहं इह संसारे केषां पुरः सन्निधौ रोदिमि रोदनं करोमि।
तत्त्वं कथयवद। सुरगणावज्ञाकारिणो ममोद्धारस्त्वदर्धीनस्त्वयाचाहं नोपेक्षणीय इति भावः॥ ३४ ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदैवेति। हे भव। सदैव सततमेव त्वय्येव अर्पितकुशलचिंताभरः। अर्पितः कुशलस्य कल्याणस्य या चिंता भरः निशं विचारः।
तस्याः भारः समूहो येन तं मा सुविषमे विकटे अस्मिन् समये यदि त्वं न जहासि तदा भयं त्रिलोकानां विश्वासः भा
लिकं त्रिभुवनलाभं त्रिलोकीमध्यात् भलं भयते भलं प्राप्नोति। चपनः। खलु निश्चयेन इयं निर्व्याजकरुणा। व्याजा

सदैव त्वय्येवार्पितकुशलचिन्ताभारमिमं यदि त्वं मां न त्यजसि समये अस्मिन्
विषमे तदा विश्वासो यं त्रिभुवनलाभलभयते निरुपाधा चेयं भवति खलु
निर्व्याजकरुणा ३५

351

पदेशात् निःक्रांता निर्व्याजात् सा चासौ करुणेति विग्रहः। व्याजोपदेशो लक्ष्यं चोपधयछद्मकैतवे इत्यमरः
फलाउसंधानरहिता अहेतुकीत्यर्थः। निरुपाधा निराश्रया भवति जायते इति ३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपीति। हे जननि। प्राज्यमपि बहुलमपि। राज्यं सर्वाधिपत्यं। तृणमिव सहसा अविचार्य। परित्यज्य त्यक्त्वा। नवविलोलवानीरं विलोलन्तः कंपनो वानीराः जलवेतसाः यत्रेति शोभनवानीरवंजुलाइत्यमरः। एतादृशीं नदीं। श्रितवतां समाश्रयतां पुनः किं लक्षणानां सुधातो। अमृतात् स्वादीयं अतिशयेन स्वादु सलिलभरं जलसमूहं। आतृष्णिं पिबतां तृष्णिं आइति अतृष्णिय

अपि प्राज्यं राज्यं तृणमिव परित्यज्य सहसा विलोलवानीरं नवजननि तीरं श्रितवताम् सु
धातः स्वादीयः सलिलभरमातृष्णि पिबतां जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदवीम्

थेष्टं पिबतां पानं कुर्वतां जनानां लोकानां जनो लोके महर्लोकात्परलोके च पारमेश्वरे दिवि। एतादृशानां जनानां आनंदप्रमोदः निर्वाणपदवीं निर्वाणस्य मोक्षस्य पदवीं सरणीं परिहसति हास्यं करोति। निर्वाणं निर्हेतो मोक्षविनाशे गजमज्जने इति विश्वयादवौ ३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रदोषेति त्रिदशतटिनीतांडवविधिः ममवालोकस्येतिशेषः पापंदुरितं निरोधनांतिरस्करोतु आशिशिलोट् त्रि॰
दशानांविबुधानां त्रिदशाविबुधाःसुराइत्यमरः तटिनीह्रदिनीधुनीत्यमरः तस्यास्तांडवंनटनं तांडवंनटनंनाट्यमि
त्यमरः तस्यविधिर्विधानं विधिर्नानियत्वोकालेविधानेपरमेष्ठिनीतिमेदिनी किंलक्षणा प्रदोषांतेप्रदोषस्यरजनीमु
खस्य प्रदोषोरजनीमुखमित्यरः अंतःमध्यंतस्मिन्॥ किंलक्षणा नृत्यत्पुरमथनलीलोद्धतजटांतराभोगप्रेंखल्लहरिभु

प्रदोषांतेनृत्यत्पुरमथनलीलोद्धतजटांतराभोगप्रेंखल्लहरिभुजसंतानविधुतिः ॥

३१२

जसंतानविधुतिः पुरंत्रिपुरंमथ्नातीतिपुरमथनः महादेव नृत्यन्निवर्जनंकरोतीतिनृत्यन् नृत्यंश्चासौपुरमथनश्चनृ
त्यत्पुरमथनः तस्यलीलाविलासः तयाउद्धताउत्क्षिप्ताधातूनामनेकार्थत्वादुत्क्षिप्तेतिपर्यायः जटाकेशसमूहः त
स्याअंतरंमध्यं॥ तस्यआभोगपूर्णता॥ आभोगोवरुणाद्धत्रेपूर्णतायत्नपोरपीतिमेदिनी तत्रप्रेंखंत्पश्चलंत्पश्चंच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाःयालहर्य्यः ताएवभुजाः तेषांसंतानःसम्यक्तानःसंतानःनृत्योपकरणांहस्तचालनविशेषः नानसंख्याचीक्ताकार
शीखंडे नानाल्चेकोनपंचाशदित्युक्त अथवाभुजानांसंतानःसमूहस्तस्यविधुतिःकंपनंयत्र पुनःकिंलक्षणाः वि
लक्रोडक्रीडज्जलडमरुडंकारसुभगः विलंकुहरं॥कुहरंविवरंविलमित्यमरः विलस्यकुहरस्य क्रोडःअंकः उत्संगइ
तियावत् क्रोडःशनैःशूकरेनानप्रमानंकरक्षसोरिनिमहिनी विलक्रोडेक्रीडन्विहरन्यत्जलंतस्यडमरुवत्डंका

विलक्रोडक्रीडज्जलडमरुडंकारसुभगस्त्रिरोधत्तांपापंत्रिदशतटिनीतांडवविधिः ३ पुरो
धावन्धावन्द्रविणमदिराघूर्णितदृशांमहीपानांनानातरुणतरखेदस्यनियतं॥ ॥

तदनुकरणाशब्दः डमरुवाद्यंप्रसिद्धांतेनसुभगःसुंदरः॥एतेनमहादेवस्यनृत्यसहायिनीत्वमेवेतिध्वनितं ३ प
पुरोधावन्निति द्रविणमदिराघूर्णितदृशां द्रविणंद्रव्यमेवमदिरा मादकत्वात्॥तयाघूर्णितःभ्रामिताःदृशोदृष्टयो
येषांतेषांमहीपानांनृपाणांपुरःअग्रेनियतंनियमेन धावन्धावन् धावित्व वीप्सायांद्वित्वं नानातरुणतरखेदः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्य॰नानाविधोयत्नरुगातरोजाग॰ कःखेदोयस्यतस्य पुनंकिं॰स्वहितशतहंतु॰स्वस्पहितानांशतं॰तस्यहंतु॰स्वीयार्थघातु॰
कस्य॰अतएवजडधियःमूढबुद्धेःममेव॰अयंवक्ष्यमानरूपोमंतुरपराधः॰मंतुःपुंस्यपराधेपिमनुष्यपिप्रजापतावितिं
मेदिनी॰ सकृदित्यपेक्षायासाह॰हेमान॰यद्यस्मात्॰कारणात्क्षणामपिक्षणामात्रमपि॰तेतव॰त्वन्मंवंधीवियोगःवि
रहः॰अतःकारणात्॰इहअस्मिन्॰मद्वक्षणेजने॰वयाकरुणादयाविधेयेतिशेषः ३८ स्मृतिंयातेति याज्ञक्ल

ममेवापंमंतु॰स्वहितशतहंतुर्जडधियो॰वियोगस्तेमातर्यदिहकरुणातःक्षणमपि ३८
स्मृतिंयातापुंसांमकृतसुकृतानामपिचयाहरस्यंतस्तंद्रांतिमिरमिवचंडांशुसरणिः

तसुकृतानामपि॰तकृतंसुकृतंपुण्यंयेस्तेषांपुंसांनराणां॰चपादपूर्त्तौ॰अंतकरणे॰स्मृतिंस्मरणंयातागतासती॰ राम॰
तंद्रांनिद्रां॰अज्ञानंनिद्रातंद्राप्रमीलास्यादित्यमरः॰चंडांशुसरणि॰चंडांशोःसूर्यस्यसरणिःगतिः॰तिमीरमिव अं २१
धकारमिव॰हरसिनाशयसि॰सापूर्वोक्ताइयंमत्पुरोवर्त्तिनी॰तेतवमूर्त्तिःजलरूपेतिशेषः॰किंलक्षणामकलसुर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संसेव्यसलिल॰ सकलैः समस्तैः सुरैर्देवैः॰ संसेव्यंसलिलंजलंयस्याः सा॰ देवाराध्यमानायास्तव॰ सेवनेअस्मदादीनांनृ॰
णामवसर॰ एवदुर्लभः॰ ममअंतअंत॰ करणे॰ स्थितिमितिज्ञेयः संतापमाधिं॰ अथानंतरं॰ त्रिविधंकायिकवाचिक
मानसिकरूपंपापंचहरतांतिरस्कुरु ३९ ललाटइति लोकैर्जनैः खलुवाक्यभूषायां। इहमर्त्यलोके। ललाटे
भाले॰ सलीलंसविलासंयथास्यात्॰ तथातिलकफिता॰ तिलकीकृता। मनी॰ तमोहंतुंअंधकारंदूरीकर्तुं॰ तरुणानर

इयंमानेमूर्तिः सकलसुरसंसेव्यसलिला॰ ममांत॰ सतापंत्रिविधमथपापंचहरताम् ३९ ललाटेयालो॰
केरहिखलुमलीलंतिलकिताततमोहंतुंधत्तेतरुणतरमार्जारइतुलनां विलिंपंतीसद्योविधिलिखित॰
दुर्वर्णासरणिंत्वदीयासामृत्स्नाममहरतुकृत्स्नामपिशुचं ४०

मार्जारइतुलनां॰ मध्याह्नकालीनसूर्य
तुल्यांधत्तेधारयति॰ तदुक्तंभारतेभीष्मयुधिष्ठिरसंवादे जान्हवीतीरसंभूतांमृदंमूर्द्ध्निविभर्त्तियः विभर्तिरूपंसौर्क
स्यतमोनाशायकेवलमिति॰ यासद्यधारणासमकालमेवः विधिलिखित॰ दुर्वर्णासरणिं॥ विधिनादैवेनलिखिता॰
दुर्वर्णानांदुष्कर्मणां॰ यासरणिपरंपरां॰ तांविलिंपंतिं॰ मार्जयंति॰ सापूर्वोक्तात्वदीयात्वत्संबंधिनीमृत्स्नामृत्तिका म

महाकालसर्वाभिष्टिचंद्रशाकंदरतुलना
पृ॰ ४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नरानिति·नन्नज्जनपदेषु·स्वस्वराष्ट्रेषु·समासक्तमनोयेषांतान्। अतएवमूढान्विवेकरहितान्नरान्मनुष्यान्·विकच
कुसुमव्रातमिषतः·विकचानिविकसितानि·कुसुमानिपुष्पाणितेषांव्रातोव्रजस्तस्यमिषतः·व्याजेन·सार्वविभक्तिक
मसिल·सोद्व्रासंसानंदंपथास्यात्तथाहसंत·हास्यंकुर्वंतः·पुनःकिं·सततंनिरंतरं·नित्यमलिनान्निसर्गमलिनान्·अ
लिनीद्विरेफान्·सौरभ्ये·सौगंध्ये·पुनानाःपावयंतः·त्रिदशतटिनीतीरतरवः·स्वर्गगांतटस्थद्रुमाः·नोस्माकं·सुखा·

नरान्मूढांस्तन्नज्जनपदसमासक्तमनसोहसंतःसोद्व्रासंविकचकुसुमव्रातमिषतः पुनानाः
सौरभ्यैःसततमलिनोनित्यमलिनान्सखायोनःसंतुत्रिदशतटिनीतीरतरवः ४१ यदंतःखे
लंतोबहलतरसंतोषभरितानकाकानाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः ॥ ४२ ॥

यःसुहृदःसंतु·भवंतु ४१ यदंतइति·यस्यअंतर्मध्येखेलंतः·क्रीडंतः·काकाः·वायसाः·किंलक्षणाः·बहलतरसंतोष
भरिताः·बहलतरेणादभ्रेणासंतोषेणाभरिताःपूर्णाःसंतः·नाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः·नाकस्यस्वर्गस्यअधी
श्वरः·इंद्रः। स्वरव्ययंस्वर्गनाकइत्यमरः। तस्यनगरंपुरंअमरावती·तत्रसाकांक्षंआकांक्षयासहसाकांक्षमनोयेषां

तेनाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदिक्षीरविहारपरिनुष्टमानसानांकाकानांनाकाधीश्वरनगरंतुक्षुनदावृद्धिमतांकाकथेतिभावः। निवासात्स्वाश्रयात्
लोकानांजनानां। जनिमरणशोकापहरणं जनिर्जन्म मरणंमृत्युः तयोशोकस्तस्यहरणंवाशकं। तत्पूर्वोक्तलक्षणाए
तत्मत्पुरीवर्त्तिनेतव नीरंतटं नोऽस्माकंश्रमशमनधीरंश्रमस्यजन्ममरणखेदस्य शमनंनाशनं तत्रधीरंसमर्थंभवतुस्र
ल ४२ महादानैरिति महादानैर्भूमिसरस्वतीकपिलाप्रभृतिभिः। बहुविधवितानैर्नानाविधयज्ञैः विनानोयज्ञऽद्वो

निवासाद्लोकानांजनिमरणशोकस्यहरणं तदेतत्तीरंश्रमशमनधीरंभवतुनः ४२ महादानैर्ध्यानै
र्बहुविधवितानैरपिचयन्नलभ्यंघोरापिःसुविमलतपोराजिभिरपि॥

॥चैविस्तारेपुन्नपुंसकमितिमेदिनी

चपुनर्ध्यानैरपि। ध्यानलक्षणमुक्तं। समाहितेनमनसा। चैतन्यांतरवर्त्तिनाच्चात्मनोभीष्टदेवानांध्यानंध्यानमिहोच्यते
इति सुविमलतपोराजिभिरपि। अदोषाभिस्तपश्चर्यापंक्तिभिरपि। किंलक्षणाभिः घोराभिःक्लेशवहाभिः यत्नलभ्यं
नप्राप्यं तत् वाङ्मनोऽगोचरं अचिंत्यंअसंज्ञं। विष्णोर्व्यापकस्य परंस्थानंसायुज्यरूपं पदंव्यवसितत्रायास्थानलक्ष्मी
घ्रिवस्तुथित्यमाः तथाचश्रुतिः तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यंतिसूरयइति। एवंभूतंपदं। अखिलसाधारणत्यातर्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणिसामान्यतया॰ ददानाप्रापयंतीत्वं। इहब्रह्मांडे॰ केनवस्तुनासाकं॰ तुलनीयातुलितुंयोग्याअसिभवसि। तत्रे॰ऽस्मभ्यं॰
कथयवद ४३ नयद्दिति॰ वेदैराम्नायैरपि॰ श्रुतिः स्त्रीवेदआम्नायइत्यमरः यत्साक्षात्प्रत्यक्षंननिगदितं॰ नवर्णितं॰
साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः। किंलक्षणैर्निगमैः। गलितभेदैः। गलितनिरस्तभेदोयेषांतैः। यस्मिन्जीवानांप्राणि
नां। जीवोब्रह्मप्रभेदस्याज्जीवः प्राणिनिगीर्ण्यनाविति विश्वः॰ मनोवागगोचरमित्यर्थ॰ यन्निराकारंनिरवयवंनित्यम॰

अचिंत्यंतद्विष्णोः पदमखिलसाधारणतया ददानाकेनासित्वमिहतुलनीयोकथयनः ४३ नयत्सा
क्षाद्वेदैरपिगलितभेदैर्निगदितं॰ नयस्मिन्जीवानांप्रभवतिमनोवागवसरः निराकारंनित्यंनिजमहि
मनिर्वासितनमोविश्वद्रुंयत्तत्वंसुरनटिनीनित्यंनविषयः ४४

विनाशि। पुनः किंलक्षणंनिजमहिम॰ राम:
निर्वासितनमः॰ निजेनस्वेनमहिम्नामाहात्म्येननिर्वासितंतमोऽज्ञानंयेनतत्॰ विश्वद्रुंसुराद्रयभूम्यं॰ नविषयः घ
टवन्न॰ हेसुरनटिनि॰ तत्वंसत्वंमसि॰ एतेनतत्वमस्यादिवाक्यैः प्रतिपादितमपरोक्षं॰ तत्त्वमेवासीतिभाव ४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यजंत्येकेइति॥ एकेअन्येकठिनतरसेवानकठिनतराइः साध्यासेवासेवनंयेषांतान्। देवान्·यजंतिआराधयंति·तदप
रेतद्दितोविनानव्यासक्ताः विनानेयज्ञकर्मणि·व्यासक्तोविशेषेणआसक्ताः व्यासक्ताः। विनानोयज्ञविस्तारोल्वा
चेषुऋतुकर्मणीतिविश्वः कतिपयेकेचन·यमनियमरक्ताः यमाश्चनियमाश्च·यमास्तु·अहिंसासत्यमस्तेयम
संगाहीनसंचयाः·आस्तिकंब्रह्मचर्यंचमौनस्थैर्यंक्षमाऽभयमिति·नियमास्तु·शौचंजपस्तपोहोमश्रद्धाति·

यजंत्येकेदेवान्कठिनतरसेवांस्तद्दितो·विनानव्यासक्तायमनियमरक्ताः कतिपये
अहंतुत्वन्नामग्रहणाभृतकामस्त्रिपथगेजगज्जालंजानेजननितृणाजालेनसदृशं ॥ ५

थंमदर्चनं·तीर्थाटनंपगर्थेहातुष्टिराचार्यमेवनमिति·तेषुरक्ताः·अनुरक्ताआरक्ताइतियावत्·हेत्रिपथगेत्रि
पथगामिनि·अहंतुत्वन्नामग्रहणाभृतकामः। तवनामग्रहणात्वन्नामग्रहणं। ग्रहणंतूपलब्धौस्याद्दानेचग्रह
णेकरे। ग्रहोपरागेस्वीकारइतिविश्वः·त्वन्नामग्रहणेनस्वीकारेणाभृतः पूर्णः कामोऽभिलाषोयस्यसः। एतादृशः

सदं·जगज्जालंविश्वसम्
हं·तृणाजालेनतृणसमूहेनासदृशंतुल्य
जानेजानवान् ५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अविश्रांतमिति॥ अविश्रांतं विश्रामरहितं यथास्यात्तथा। जन्मावधिः सुकृतकर्मार्जनवतां आजन्मपुण्यकर्मसंचयतां सतां सहस्रशः मुक्तं हरिणा। मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः परधनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः परगुणपरमाणूनपर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः इति साधूनां श्रेयः कल्याणं कर्तुं विधातुं कतिविबुधा देवाः कृतिनः कुशलाना संतिभवंति अपि तु सर्वे भवंति तदुद्धरणं तु पिष्टपेषणवदिति भावः परं

अविश्रांतं जन्मावधि सुकृतकर्मार्जनवतां सतां श्रेयः कर्तुं कतिन कृतिनः संति विबुधाः
निरालंबानां कृतसुकृतानां च भवतीं विना सुभिल्लोके न परमिव लोकं हितकरं ४६

मुनिरालंबानां निर्गतः आलंबो आश्रयो येषां तेषां पुनः किं अकृतसुकृतानां अविहितपुण्यकर्मणां पुण्यहीनानामित्यर्थः प्राणिनामिति शेषः भवतीं त्वां विना अस्मिन् लोके मर्त्यलोके परमन्यहितकरं कल्याणकारकं नावलोकेन पश्यामि पापिनामुद्धारकरणे त्वमेव समर्थेति भाव ४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधानेति हेसुरधुनिदेवसरित् द्रागेवरुष्टिपेवद्रटिमरमणीयंद्रटिम्नादार्ढ्येन रमणीयंसुंदरंपरिकरंगात्रिकाबंधं भ
वेत्परिकरोबाहुपर्य्यंकपरिवारयो प्रगाढगात्रिकाबंधेइतिविश्वः वधान -- हेयुनः किरीटेमुकुटे वालेंदुंबालश
शिनंकिरीटस्थितमित्यर्थः पन्नगगणोः भोगिसमूहेउरगः पन्नगोभोगीत्यमरः नियमय दृढयइतरजनसाधार

वधानद्रागेवद्रटिमरमणीयंपरिकरं किरीटेवलिंदुंनियमयपुनः पन्नगगणोः नकु
र्यात्त्वंहेलामितरजनसाधारणतयाजगन्नाथस्यायंसुरधुनिसमुद्धारसमयः ४

णतया स्वल्पपातकिमनुष्यसामान्यतयाहेलामवज्ञांनकुर्य्याः माकुरुहेलावज्ञाविलासयोरितिविश्वः अ
यंसमुद्धारसमयः उद्धारकालः जगन्नाथस्योद्धारः नवान्यंतश्रमापादकइतिभावः ४ ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीं दूरस्थानां दुर्लभं गात्रानोदीनां मनस्याराणमुद्धृतये ध्यानमाह। शरदिति॰ शारचंद्रश्वेतां शरदिंदुसमुज्वलां शारचंद्र
स्यातिनिर्मलत्वात्तदुपमानं पुनः किंलक्षणां शशिशकलशोभालमुकुटं शशिशकलेनचंद्रखंडेन॰ शोभालशोभा॰
वान्मुकुटोयस्याः स॰ आदंतेभ्योलज्जिष्यतइतिवचनात्॰ मत्वर्थीयोलच्प्रत्ययः पुनः किंलक्षणां करैः हस्तैः कुंभां
भोजेकुंभश्चअंभोजंचकुंभांभोजे॰ कुंभसुधाघटः अंभोजंकमलंवरोनामभक्ताभिलाषदानसूचिकामुद्रा॰ भयनिरासः

शारचंद्रश्वेतां शशिशकलशोभालमुकुटां करैः कुंभांभोजेवरभयनिरासोचदधतीं सुधासाराकाराभर
णवसनांशुभ्रमकरस्थितांत्वांयेध्यायंत्युदयतिनतेषांपरिभवः ४८

भयस्यभीतेः निरासोनिरसनं अभ
यंदधतीं धारयंती॰ चपादपूरणे॰ पुनः किंलक्षणां सुधासाराकाराभरणवसनां आभरणानिचवसनानिच॰ सुधासार॰
स्यआकारइवआकारोयेषांतानिसुधासाराकाराणि॰ आभरणवसनानियस्यासौ॰ आभरणानिभूषणानि॰ व
सनानिवासांसिपुनः किंलक्षणां॰ शुभ्रमकरस्थितांश्वेतयाहवाहनांत्वांयेनराः ध्यायंतिहृदिशीलयंति॰ तेषांनरा॰
णां॰ परिभवस्तिरस्क्रियापापेभ्यइतिशेषः॰ नउदयतिनसमुदेति ४८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मंत्रैरिति·मंत्रैर्मंत्रभिर्मीलितं·निलीनं·औषधैर्भैषजैर्मुकुलितं संकोचितं·सुराणां देवानां गणैः समूहैः रुद्रादिभिः त्रस्तभी
तं·गारुत्मतैर्गरुडानिभिः·गारुत्मतो गरुडानिर्गरुडोऽहीराइत्यपानिकेशवः यावभिर्मणिभिः विदलितः विदीर्णः·वीचि·
क्षालितकालियाहितपदे·वीचिभिरूर्मिभिः क्षालिता कालियस्य नागविशेषस्य·अहित·शत्रुर्विष्णु·तस्य पदं चरणो यया
सा तत्संबुधौ·हे स्वच्छैकिकच्छोलिनि·अधुनाइदानीं·मंत्रादिभिरुपेक्षितकालेइत्यर्थः भवसंसारएव व्यालः सर्पस्तेन अ·

मंत्रैर्मीलितमोषधैर्मुकुलितं त्रस्तसुराणां गणैः स्वस्तकिंचसुधारसैर्विदलितं गारुत्मतैर्यावभिः वीचिक्षा·
लितकालियाहितपदे स्वच्छैकिकच्छोलिनि त्वं तापांतिरयाधुनाममभवव्यालावलीढात्मनः ४९ घूतेना
गेंद्रक्षत्तिप्रमथफणिमणिश्रेणिनंदीदुमुख्यं·

वलीढोदष्टः आत्मदिहोपस्यतस्य·भवव्यालावलीढात्म·
नोममतापांतिरयतिरस्कुरु·एतेनजगत्पालकस्य विष्णो·कालियविषसमाक्रांतपदं क्षालितं निर्विषीकृतं·तर्हि भवस·
र्पदष्टस्य ममतापापनोदे·कियान्तवप्रयासइतिभावः शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ४९ घूतेइति·घूतेउरोदेप्रवृत्ते
सति·पार्वतीमहादेवयोरिति शेषः·नागेंद्रक्षत्तिप्रमथफणिमणिश्रेणिनंदीदुमुख्यं·नागेंद्रस्य गजेंद्रस्य गजामुर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जयंती·नस्यक्षत्रिश्चर्म·क्षत्रिश्चर्मत्वबोर्भूर्जेइतिमेदिनी·प्रमथापारिषदाः प्रमथाःस्युः पारिषदाइत्यमरः फणिनांसर्पाणां
मणिश्रेणिर्मणिपंक्तिः·नंदीवाहनवृषभः इंदुश्चंद्रः तेचतेमुख्याआदयोयस्मिन्नतत्·एतादृशंसर्वस्वसमलधनं हार·
यित्वापराधीननांप्रापयित्वा·अथसर्वस्वपराजयानंतरं पुरभिदिपुराणिभिनत्तीतिपुरभित्·तस्मिन्पुरभिदिमहादे
वे·शाकरुष्टिति·स्वंआत्मानंस्वंज्ञातावात्मधनयोरात्मीयेपिप्रचक्षतइतिविश्वः परीकर्तुकामेसहीविधातुकामस
ति·ननुजगद्गुरोर्महादेवस्येदमनुचितंतदेवंन·कुतः यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तद

सर्वस्वंहारयित्वास्वमथपुरभिदिशाकपरीकर्तुकामे·

नुवर्तनइति·सत्पथगर्हंघृतमसमंजसमिति चेदुच्यतेमहादेवक्रीडनं देवेश्वरवक्रीडाखिलंब्रह्माण्डगोलकं·मासा·
द्वादशयेनाथतेसारिफलकेरनहाः· कृष्णाकृष्णेनायावैतिथयस्तास्त्रसारिका· द्विपंचदशमासेयास्त्वक्षयुग्मंतथा·
यने·सृष्टिप्रलयसंज्ञौरनहोजयपराजये·देवीजयेभवोत्सृष्टिरुत्सृष्टिर्भूर्जटेर्जये भवतोःखेलसमयोयस्यस्थितिरुदा
हृता·इत्थंक्रीडेवसकलमेतद्ब्रह्मांडमीशयोरिति स्कंदपुराणे नारदवचनात्· घृतंप्राकृतं·प्राकृतातिरिक्तस्यतस्यतु
नदोष·तथाचोक्तंभागवते·तेजीयसांनदोषायवह्नेःसर्वभुजोयथेति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महतां क्रीडनं सृष्टिस्थितिप्रलयापादकमित्यलं पल्लवितेन मृदुलं मदं हसितया हासं विदधत्या यदाश्रयात्वं समदधी
नतां प्राप्तश्चेत्तमपि प्राप्नोमि पूर्वं त्वया हं क्लेशितदानीं त्वामहं क्लेशयामीति भावः हे भवत्या हिमवते। हिमात्वयस्याप
त्यस्त्री हे भवती गौरी हरीतकी हे भवती गौरी भृङ्गवचापि चेति त्रिकांडशेषः साकूतं सावज्ञानं यथास्यात्तथा अथा
कूतं त्वाशयः स्यादवज्ञानमपाप्यय इति केवः वीक्षितायाः आलोकितायाः तव व्यालोलो ह्वासि। व्यालोलं सपत्नीप
राभवभीत्या कंपितं सत् उद्ह्वासि उद्गतो विगतो लासो विलासउद्ह्वासः सोस्याली इति उद्ह्वासि पुनः किं लक्षणं वल्गाह्व

साकूतं हे भवत्या मृदुलहसितया वीक्षितायाः लवांबुव्यालोलो ह्वासि वल्गाह्व हरिनवघटतांडवं नः पुनीतां

५०

हरिनवघटतांडवं वल्गाह्व हरीणां चंचद्ह्व हरीणां नवाभिः सद्यः कालीनाभिः घटाभिः घटनाभिः तांडवं नर्तनं इ
तस्ततो भ्रमणं यस्य तत् घटा घटनगोष्ठीभ घटनासु च दृश्यत इति विश्वः एतादृशं अंबुजलं नोऽस्मान् पुनीतां पुना
तु न तत्पराधीनायास्तस्याः अंबुकथं पावनसमर्थमिति चेत् उच्यते महतां दुःखमप्यन्येषां सुखायेत्यतो न शंक्यं क
शः उक्तं च महतो रुजन्नपि गुणाय महानिति पुष्पदंतोपि सकल्माषः कण्ठेन वनकुरुतेन श्रियमहो विकारेपि श्लो
घ्यो भुवनभयभंगव्यसनिन इति स्वयंवृत्तमेतत् ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दरस्मितेनेतिशंतनो॰नृपविशेषस्यअंगनागृहिणी ममतनोशरीरस्यसपदिनक्कालंशंकल्याणं॰ततोनुविलास्यन्॰किंल
क्षणा॰चिदेकमयचंद्रिकाचयचमत्कृतिंतन्वती॰चिनःसंविदःएकमयीकेवलप्रचुरा॰एकंतुकेवलेश्रेष्ठेइतिविश्वः
याचंद्रिकाअज्ञानतमोविनाशिनीज्योत्स्ना॰चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्नेत्यमरः॰तासांचयस्यसमूहस्य॰चमत्कृतिंच

दरस्मितसमुच्चसद्वदनकांतिपूरामृतेर्भवज्वलनभर्जितानिशमूर्जयंतीजनान् चिदेकमयचंद्रि
काचयचमत्कृतिंतन्वतीततोनुममशंततोःसपदिशंततोरंगना ५१

मत्कारंतन्वतीविलास्यंती॰प्र

नःकिं॰दरस्मितसमुच्चसद्वदनंकांतिपूरामृतेः दरवत्शंखवत्॰स्मितंउज्ज्वलंईषद्विकसितदंतंहास्यंतेन॰समुच्च
मनद्वदनकांतिनांमुखरुचीनांपूरःप्रवाहःपरंपरेतियावत्॰अतएवअमृतानिपीयूषाणिपीयूषमृतंसुधेत्य
मरःतैकरणैःभवज्वलनभर्जितान्भव॰संसारएवज्वलनोग्निस्तेनभर्जितान्तुष्टान्नानमनुष्यान्॰अनिशंनि
रंतरं॰ऊर्जयंतीप्रीणयंतीपृथ्वीवृत्तमतत् ५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभूषितेति·गंगाभागीरथी·समांगानिशरीरावयवान्·अंगंप्रतीकोवयवइत्यमरः·अमलीकरोतुः निष्पापानि·
विदधातु·किंलक्षणाअनंगस्य·कामदेवस्य·रिपुर्महादेवः तस्योत्तमांगंमस्तकंउत्तमांगंशिरः शीर्षंमूर्द्धानाम
स्तकोत्त्रियामित्यमरः विभूषितंशोभितंअनंगरिपूत्तमांगंयया सापुनर्किं॰ सद्यः दर्शनसमकालंकृतः विहितः

विभूषितानंगरिपूत्तमांगा·सद्यःकृतानेकजनार्तिभंगा·
मनोहरोत्तुंगचलत्तरंगा·गंगासमांगान्यमलीकरोतु ५२

अनेकजनानामसंख्यमनुष्याणांआर्त्ते·पीडायाः भंगछेदोयया साभंगस्तरंगोरुभेदेछेदेजयविपर्ययेइति
विश्वः मनोहराः मनोहारिणः उत्तुंगाउन्नताः चलभस्तरंगाउर्मयोयस्यांसा·मनोहरोत्तुंगचलत्तरंगा·उपजातिवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीं स्तोत्रनाम·स्वनामनिबंधनपूर्वकं स्तोत्रपठनफलमाह· इमामिति इमां उक्तलक्षणां·पीयूषलहरीं पीयूषस्यामृतस्य·ल
हरीव लहरी·पीयूषलहरी·तां पठनकर्तॄणां·मोक्षदायकदादक्षरूपायाः स्तुतेः पीयूषलहरीत्वेनोपमानं जगन्नाथेन जग
न्नाथनाम्नाकर्त्रा·निर्मितां कृतां·यः पुमान् पठेत् तस्य पुंसः सर्वत्र सर्वकालं जयसंपदः सर्वोत्कर्षसंपदः जायंते उत्पद्यंते

इमां पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मितां यः पठेत् तस्य सर्वत्र जायंते जयसंपदः ५३
इति श्रीजगन्नाथविरचितापीयूषलहरीनाम गंगास्तुतिः समाप्तम् शुभम्

400

इति शिवम् ५३ संवद्वेदरसद्विदंतकुमिते १८६४ वर्षे शुभे माधवे मासे कृष्णदलेशशांकदिवसे श्रीद्वादशीसत्तिथौ·
दुर्गारामतनूजनिर्दलपतिर्गंगालहर्य्यास्तुतेश्टीकां वालविबोधिनीं सुरसाद्भागीरथीप्रीतये १ इति श्रीदुर्गारामसू यमः
रिसुतदलपतिरामविरचितागंगालहरीटीका वालबोधिनीनाम्नी समाप्ता· भागीरथीप्रीयतामिति शुभम् ४ ॥ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu